DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
IN ONZEN TIJD.

DE GESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

IN

ONZEN TIJD

DOOR

J. A. DE BRUYNE,

LEERAAR AAN DE HOOGERE BURGERSCHOOL TE ZIERIKSEE.

DEEL III.
1862—1872.

SCHIEDAM. — J. ODÉ.
1896.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

HET TWEEDE MINISTERIE THORBECKE.

HOOFDSTUK II.

THORBECKE ALS MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

HOOFDSTUK III.

OOST- EN WEST-INDIË IN DE STATEN-GENERAAL.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE FRANSEN VAN DE PUTTE.

HOOFDSTUK V.

HET MINISTERIE MIJER—VAN ZUYLEN—HEEMSKERK EN DE LUXEMBURGSCHE QUAESTIE.

HOOFDSTUK VI.

HET MINISTERIE VAN BOSSE—FOCK.

HOOFDSTUK VII.

HET DERDE MINISTERIE THORBECKE.

HOOFDSTUK VIII.

DE STOFFELIJKE WELVAART.

HOOFDSTUK IX.

HET RIJK BUITEN EUROPA.

BIJLAGEN.

ERRATA.

Blz.		r.			
Blz.	13	r.	6	v. o.	staat Evenals Uhlenbeck, lees: *Evenals bij Uhlenbeck.*
»	38	»	5	v. o.	» voorschrift, lees : *vooruitzicht.*
»	50	»	5—11	v. b.	moeten de woorden : »en vooral, in eene uitvoerige rede Wintgens" aan het einde van den zin geplaatst worden achter de aanhaling.
»	97	»	9	v. o.	staat worden., lees : *worden*".
»	113	»	4	v. b.	» zijn., lees : *zijn*".
»	118	»	7	v. o.	» spreken, lees : *tegenspreken.*
»	142	»	10	v. b.	» conservatieve, lees : *conservatieven.*
»	181	»	9	v. b.	» In, lees : »*In.*
»	469	»	16	v. b.	» wel, lees : *wet.*

HOOFDSTUK I.

HET TWEEDE MINISTERIE THORBECKE.

Het bericht, dat aan Thorbecke voor den tweeden keer de vorming van een ministerie was opgedragen, verwekte zeer verschillende aandoeningen in den lande. Het was niet te ontveinzen, dat voor het door hem gevormde ministerie eene zeer zware taak zou zijn weggelegd. Het kon rekenen op eene krachtige, ja heftige oppositie van al diegenen, die de beginselen van den leider bestreden en voor onze staatsinstellingen gevaarlijk achtten, gesteund door vroegere bondgenooten, die zich in den tusschentijd van hem hadden afgekeerd,—eene oppositie, verscherpt door den hevigen, vaak persoonlijken strijd in de laatste negen jaren in de Staten-Generaal gevoerd; en aan den anderen kant wekte het de uitbundigste, dikwijls meest overdreven verwachtingen op, aan welke het zelfs den meest uitstekenden, voortvarenden staatsman onmogelijk moest zijn te voldoen. Er waren er dan ook onder zijne tegenstanders, die er zoogoed als zeker van waren, dat de krachten van den reeds bejaarden staatsman binnenkort door die taak uitgeput en versleten zouden zijn en latere ministeries van hem niet meer dien tegenstand zouden te wachten hebben, welken de vorige hadden ondervonden. Met spanning wachtte men de eerste ontmoeting met de Staten-Generaal af; doch men zou nog eenig

geduld moeten hebben, want geruimen tijd duurde het, voor het ministerie in zijn geheel was samengesteld, en toen gingen er nog eenige maanden voorbij, eer de Tweede Kamer ter behandeling van zaken werd bijeengeroepen.

Den 21sten December 1861 had de aanneming van het amendement van Ter Bruggen Hugenholtz tot vermindering van het Hoofdstuk Onvoorziene Uitgaven tot de helft de aftreding van het ministerie Van Heemstra veroorzaakt. Eerst den 31sten Januari 1862 was het Koninklijk Besluit geteekend, dat Mr. J. R. Thorbecke tot Minister van Binnenlandsche Zaken benoemde. Bij Koninklijk Besluit van denzelfden datum, waarbij tevens eervol ontslag aan de leden van het vorig Kabinet verleend werd, volgde de benoeming van G. H. Betz tot Minister van Financiën, J. W. Blanken tot Minister van Oorlog, Mr. N. Olivier tot Minister van Justitie, G. H. Uhlenbeck tot Minister van Koloniën en van Mr. K. A. Meeussen tot Minister voor de zaken van den Roomsch-Katholieken Eeredienst, terwijl de tijdelijke waarneming van het Departement van Buitenlandsche Zaken werd opgedragen aan Mr. A. J. L. baron Stratenus, buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister bij het hof van Hannover en de Hanzesteden. Bij Koninklijk Besluit van 13 Maart 1862 werd de laatste van zijn functiën ontheven en tot Minister van Buitenlandsche Zaken benoemd Jhr. Mr. P. van der Maesen de Sombreff, lid van Gedeputeerde Staten van Limburg. De Minister van Marine Jhr. J. W. C. ridder Huyssen van Kattendijke en die voor de zaken van den Hervormden en andere Eerediensten, Mr. J. A. Jolles, gingen uit het oude in het nieuwe Kabinet over. Drie opmerkingen werden bij het bekendworden der samenstelling van dit Kabinet gemaakt, ten eerste dat de besluiten tot benoeming, gedagteekend 31 Januari, geteekend waren door Thorbecke, ofschoon deze eerst den 1sten Februari zijne functie als Minister van Binnenlandsche Zaken aanvaardde; ten tweede dat een gedeelte der nieuwbenoemde ministers — en dit gold in 't bijzonder de Ministers van Koloniën en Buitenlandsche

Zaken — nog geheel onbekende personen waren; en ten derde de langdurigheid van het interim van Buitenlandsche Zaken. Het was te verwachten, dat de oppositie niet zou nalaten deze opmerkingen ter sprake te brengen.

Toen den 24sten April 1862 de Tweede Kamer eindelijk weer bijeenkwam, nam Thorbecke het woord om eene korte eenvoudige mededeeling te doen, niet om een programma te verkondigen, maar om eene beknopte inleiding te geven tot de gemeenschappelijke werkzaamheden van Kamer en ministerie:

„Vooraf en voor alles, Mijne Heeren", zegt hij, „wil ik ons levendig genoegen betuigen, dat wij de Kamer mogen begroeten; wij verlangden met haar in aanraking te komen; het parlementair gebied is het terrein van publiek overleg en van publieke rekenschap van regeering; wij verlangen ons op dat terrein te bewegen; de gemeenschap met het Parlement is — wij zijn van dit besef doordrongen — bestemd de kracht der Regeering te verdubbelen.

Alvorens men, bij de aanvaarding van een ministerie, zich georienteerd en het vaartuig in den gang gebracht hebbe, dien het nieuwe bewind daaraan geven wil, verloopt er tijd. Ik weet niet, of wij zullen geoordeeld worden in de kleine drie maanden na onze optreding te hebben gedaan, wat wij konden; maar wat mij betreft, nooit heb ik meer beklaagd, dat de dag slechts een bepaald getal van uren heeft. Zoo wij grieven hadden tegen onze voorgangers, het zou niet die zijn, dat zij ons weinig hebben overig gelaten". Hij deelde daarop mede, welke ontwerpen van het vorig ministerie in staat van wijzen waren gebracht en welke reeds door dit ministerie waren ingediend of voorbereid.

De oppositie was niet genegen, met deze eenvoudige mededeeling genoegen te nemen. Den 1sten Mei had de vooraf aangekondigde interpellatie plaats van Thorbecke's hardnekkigsten tegenstander, Van Goltstein, over vorming en richting van het nieuwe Kabinet. Deze brengt de drie bovengenoemde opmerkingen ter sprake. In de onderteekening van de besluiten van 31 Januari door Thorbecke, die eerst den 1sten Februari Minister van Binnen-

landsche Zaken was, ziet hij eene, ofschoon niet opzettelijke, schennis der Grondwet; den langen duur der crisis en in 't bijzonder het langdurig interim van Buitenlandsche Zaken acht hij nadeelig voor 's lands belang en een bewijs van zwakheid van dit Kabinet, en ten derde bespreekt hij de samenstelling van het ministerie en geeft zijn twijfel te kennen, of de Ministers van Buitenlandsche Zaken, Koloniën en Financiën berekend zullen zijn voor hunne taak. „Wat zal het oordeel zijn", zegt hij, „over hem, die in eene provinciale administratie verkeerd hebbende (Van der Maesen de Sombreff) eensklaps zich verplaatst vindt in een uiterst gewichtigen werkkring, waarop hij zich niet voorbereiden kon? Wat zal het oordeel zijn over iemand, die bekendstaat als een ervaren bouwkundige en als alleszins berekend voor den aanleg van openbare werken, doch die in den omvang der koloniale administratie niet ingewijd is geworden (Uhlenbeck)? Ik onthoud mij van verder te gaan en de vraag op te werpen, of hij, die zich onledig heeft gehouden met beschouwingen over de financiën in het algemeen en over de inrichting van het belastingstelsel, evenzeer wel kan worden beschouwd als een bekende op het practisch gebied, op het gebied van het Departement van Financiën zelf?" Eindelijk bespreekt de interpellant de richting van het ministerie, verklaart zich in verband met de antecedenten van Thorbecke daarover niet gerust en wenscht in 't bijzonder te kennen de beginselen op koloniaal gebied, hetwelk hij ook voor dit ministerie als het meest belangrijke beschouwt.

Dezelfde bezwaren worden nader aangedrongen door De Brauw en Elout van Soeterwoude. De eerste komt terug op de quaestie van het contraseign en op de moeilijkheden bij de samenstelling van het ministerie ondervonden en meent, dat daarbij meer op de belangen der partij dan op die van het land gelet is, dat ook dit ministerie de vroeger zoo afgekeurde politiek van het succes in toepassing wil brengen; de laatste acht de richting van het Kabinet genoeg bekend, maar wenscht, dat Thorbecke „van deze gelegenheid gebruik make om de Kamer en de natie in te lichten omtrent de plannen en den gang van zijn bestuur,

al is het, dat wij met de politieke beginselen van dat bestuur, zij het door zijn naam alleen, genoegzaam bekend zijn".

Thorbecke verdedigt zijne handteekening onder het besluit van den 31sten Januari. Hij haalt een dergelijk geval aan, in 1858 gebeurd met het ministerie, waarvan Van Goltstein zelf lid was. Op de vraag: »Mag een Koninklijk Besluit de mede-onderteekening dragen van iemand, die op het oogenblik, waarop het besluit genomen en gedagteekend wordt, nog niet minister is?" antwoordt hij: »Neen, zoo het besluit op den dag zelven, waarop het genomen is, moet werken. Het contraseign van iemand, die niet minister is op den dag, waarop hij zijne hand zet, heeft geen kracht. Maar wanneer het besluit eerst later kan werken en de mede-onderteekening draagt van den minister, die het is op den dag, waarop het besluit ter uitvoering is bestemd, dan zie ik daartegen niet het allerminste bezwaar. Grond en doel van het contraseign pleiten integendeel juist voor die mede-onderteekening". »Een contraseign", zegt hij later, »heeft geen dagteekening en behoort geen dagteekening te hebben." Niet een lid van het vorig Kabinet, maar hij zelf is, volgens zijne meening, voor de samenstelling van dit Kabinet de eenige verantwoordelijke persoon.

De vorming van het ministerie heeft lang geduurd. »Doch wij meenden dat de Koning verlangen moest deze zetels ingenomen te zien niet door personen, die gaarne minister wilden zijn, maar door hen, die het liever niet waren. Dit is de eenige ware verklaring". »Die moeilijkheid bewijst enkel", antwoordt hij De Brauw, »hetgeen de geachte spreker zeer goed weet, dat diegenen, die geroepen werden om te zamen een ministerie uit te maken, op macht en titel niet belust waren. De meest duidelijke wederlegging van hetgeen niet zeldzaam ten laste is gelegd aan de oppositie, zoo hier als overal, dat zij jacht maakte op de portefeuilles van degenen, tegen wie de oppositie werd gevoerd."

Wat de onbekendheid van enkele ministers betreft: »Wanneer nu de geachte afgevaardigde uit Amersfoort twijfelt, of sommige leden van het Kabinet, misschien wel alle berekend zijn

voor hun departement, dan zie ik geen ander middel dan ook voor dit ambt een examen in te stellen, tenzij men de daden gelieve af te wachten, om hetgeen verricht zal zijn te beoordeelen".

De richting van het ministerie eindelijk. Hij meent, dat zoo iemand, dan zijn hardnekkige bestrijder, Van Goltstein, die zal kennen. Elout verklaart dan ook daarmede zeer wel bekend te zijn, maar eene discussie over beginselen nu, en opnieuw bij elk voorkomend wetsontwerp, acht Thorbecke weinig vruchtbaar. «De geachte spreker en sommige van zijne vrienden zijn steeds geweest — en zij zijn in dat opzicht gelijk aan zich zelve — het eene jaar gelijk het andere tegenover het eene ministerie dezelfde die zij zijn tegenover een ander ministerie: Zij verlangen eene zeer uitvoerige uiteenzetting van beginselen.... In dat opzicht bestaat er nu en heeft er steeds bestaan verschil van denkwijze tusschen het geachte lid en mij. Meermalen heb ik het geachte lid, ook in de sectiën, op dat punt ontmoet en mijn gevoelen was steeds hetgeen het nog is: men moet bij iedere zaak zeggen hetgeen bij die zaak dienstig is, dan zal de discussie vruchtbaar worden. Maar van te voren, vóor dat de zaak aan de orde is, eene zaak te behandelen en aanleiding te geven tot bespiegeling en discussie over algemeene beginselen om later nog eens, en misschien voor de derde reize, op dezelfde zaak terug te komen, is dat wel de taak van het parlementair overleg? Het parlementair overleg, dunkt mij, moet een doel hebben: handelen en tot stand brengen; men moet, wanneer het geldt iets bepaalds tot stand te brengen, kracht en licht concentreeren; men zal daardoor het overleg bevorderen en het besluit gemakkelijk maken."

De aanval werd hernieuwd bij de behandeling der definitieve begrooting van Binnenlandsche Zaken voor 1862 — die, welke Van Heemstra had opgemaakt, was verworpen —. Van Goltstein, Van Lynden en De Brauw bestreden de richting van het Kabinet, in het bijzonder de houding van den Minister van Binnenlandsche Zaken. De eerste beschuldigde hem van het streven naar een onbepaalden vooruitgang, in strijd met de bedoeling der Grondwet; de tweede wenschte meer licht over de beginselen van den minister

te ontvangen; de derde, eene tot hem gerichte interpellatie van den minister beantwoordende, handhaafde zijne beschuldiging, dat er teekenen waren van een streven naar het succes à tout prix, ook door ongeoorloofde middelen, alleen om zich hier en daar steun te verschaffen, en noemde de subsidiën voor de haven te Brouwershaven, voor de industrieschool te Enschede en voor het overbrengen der boekerij te Groningen; welke beschuldiging de minister met verontwaardiging van zich afwees. Zijne begrooting werd met algemeene stemmen aangenomen, evenals die van Buitenlandsche Zaken, tengevolge van de uittreding van Van Zuylen van Nyevelt uit het vorig Kabinet nog niet vastgesteld.

Bij gelegenheid van de behandeling dezer beide begrootingen werden aan de beide Ministers van Binnenlandsche en Buitenlandsche Zaken scherpe verwijten gedaan wegens hunne houding ten opzichte van twee wetsontwerpen van het vorig ministerie. Het wetsontwerp tot onteigening van perceelen voor den aanleg van een spoorweg van Leiden tot Woerden strekte tot uitvoering der concessie aan de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij voor die lijn, welke twee jaar te voren aan Van Heemstra eene motie van afkeuring berokkend had wegens de daarin opgenomen uitsluiting der lijn 's-Gravenhage—Gouda. Om die reden wilde ook Thorbecke dit ontwerp niet aan de Kamer aanbevelen, doch evenmin het ontwerp intrekken, omdat dan de concessie zelve zou zijn gebleven, terwijl de verwerping „der resolutoire voorwaarde", onder welke zij was verleend, door de Kamer, het eenige middel was om die concessie zelve te doen vervallen. Het ontwerp werd dan ook met 31 tegen 21 stemmen verworpen.

Evenzoo weigerde Van der Maesen de Sombreff het wetsontwerp te verdedigen tot goedkeuring van eenige artikelen der met België gesloten overeenkomst tot regeling der wateraftappingen uit de Maas, omdat hij deze overeenkomst zelve afkeurde. Hij meende evenwel verplicht te zijn, haar aan de Kamer te onderwerpen, omdat ook hier intrekking niet kon baten. „Wij vonden dit tractaat bij ons optreden", zegt de minister, „het zou reeds van verbindende kracht zijn voor de beide natiën,

wanneer de goedkeuring der Staten-Generaal niet noodzakelijk ware geweest wegens sommige bepalingen, daarin opgenomen. Dat dus dit wetsontwerp bij de Kamer aanhangig is, vloeit uit den aard der zaak voort: het is een noodzakelijk gevolg van het voorloopig sluiten van het tractaat en van het uitstellen van de ratificatie. . . . . België kon wel van ons eischen, dat de natuurlijke loop aan de gesloten overeenkomst worde gegeven, doch het kan niet eischen, dat het ministerie iets verdedige, dat in strijd is met zijne wijze van zien." Het ontwerp werd met 47 tegen 7 stemmen verworpen, doch de handelwijze der ministers vond scherpe afkeuring bij sommigen, die beweerden, dat zij ongrondwettig was, en dat een voorstel der Kroon steeds door de ministers verdedigd moest worden of moest worden ingetrokken.

Reeds aanstonds bij het optreden van het ministerie Thorbecke was dus gebleken, dat het te kampen zou hebben met eene allerkrachtigste oppositie, die volstrekt niet voornemens was, eene afwachtende houding aan te nemen, maar het ministerie zou bestoken, waar en wanneer zij kon, en niet zou nalaten onmiddellijk van elke zwakke plaats, waar het zich blootgaf, partij te trekken, om het, zoo het kon, den doodsteek toe te brengen. En het ministerie Thorbecke had zulke zwakke plaatsen, want zoo men ook den leider, geoefend in den parlementairen strijd, met zijne groote geestesgaven en onkreukbare eerlijkheid, niet zoo gemakkelijk eenige nederlaag kon toebrengen, bij de keuze zijner ambtgenooten was Thorbecke vaak allesbehalve gelukkig, hetzij dat hij zich nu en dan in de menschen bedroog, hetzij dat de meest uitstekenden onder zijne medestanders liever als Kamerleden hunne zelfstandigheid behielden, al ware het dan ook door het ministerie te steunen, dan onder het geestelijk overwicht van den Minister van Binnenlandsche Zaken te moeten bukken, en hunne werkzaamheid in het oog der natie door de zijne geheel overschaduwd te zien. Zoo is het vierjaarlijksche tijdperk, dat

het ministerie Thorbecke aan de groene tafel gezien heeft, niet voorbijgegaan, zonder dat er eenige persoonsverwisselingen in het Kabinet plaats hadden, die aan het bestaan daarvan zelf nu en dan zware schokken toebrachten.

Buiten den politieken strijd stond eene verandering, die reeds in den zomer van 1862 had plaats gehad door de opheffing der beide Departementen van Eeredienst. Bij Koninklijke Besluiten van den 21sten April werd overgegaan tot opheffing dier beide departementen met den 1sten Juli 1862, met welken datum dus de ministers Jolles en Meeussen eervol ontslag ontvingen. Den laatste werd bij Koninklijk Besluit van den 27sten Juni 1862, waarbij ingevolge de wet van 21 December 1861 *(Stblad* n°. 129) de definitieve samenstelling van den Raad van State plaats had, in dit lichaam eene plaats aangewezen. De waarneming der zaken voor het Departement van Roomsch-Katholieken Eeredienst werd nu opgedragen aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, en die voor het Ministerie van den Hervormden en andere Eerediensten aan den Minister van Justitie. Ingevolge deze regeling werd Hoofdstuk III der begrootingen voor 1863 en volgende jaren gesplitst in twee wetsontwerpen, n.l. III A Buitenlandsche Zaken en III B Administratie der zaken van den Roomsch-Katholieken Eeredienst en evenzoo het vierde Hoofdstuk in IV A Justitie en IV B Administratie voor de zaken van den Hervormden en andere Eerediensten, zoodat de Hoofdstukken VI en VII vervielen en de volgende Hoofdstukken twee nummers opschoven.

Bij de behandeling der begrooting voor 1863 en evenzeer bij de begrootingsdiscussiën der volgende jaren, vond deze regeling van twee zijden bestrijding: ten eerste van hen die, als Van Nispen van Sevenaer, het behoud der Departementen van Eeredienst wenschten. «Als ik het geheele VIde Hoofdstuk der Grondwet inzie", zegt deze, en hij wijst in 't bijzonder op de artt. 165 en 169, «dan kan mijns inziens de Grondwet niet willen eene scheiding van Kerk en Staat, ... maar dan blijkt veeleer, dat slechts de vroegere nauwe banden tusschen Kerk en Staat . . . . het leunen van de Kerk op den Staat, om zoo te

zeggen dat vereenzelvigen van de Kerk met den Staat, moest ophouden; en dat de grondwetgever gevoelde, dat het voor den Staat nuttig en van belang was om met die machtige elementen, zooals ze dezer dagen genoemd werden, met die hoofdbestanddeelen van den Staat betrekkingen van wederkeerige welwillendheid aan te houden. Ik geloof, dat dit denkbeeld ook het juiste is. De Staat heeft er belang bij, dat het der Kerk welga, opdat de Staat in zijne groote taak door de Kerk gesteund kunne worden. De Kerk heeft er belang bij door den oppermachtigen Staat niet te worden gedrukt. Wederkeerige welwillendheid is dus in beider belang. Nu mag men niet uit het oog verliezen, dat in zaken van dezen aard, in al wat de Kerk betreft, de teederste belangen van den mensch betrokken zijn, omdat het den godsdienst raakt, en men had dus, dunkt mij, in deze zaak wel op de denkwijze der bevolking moeten letten. Ik meen, dat men wel had dienen te letten op de vrees van zeer velen in den lande, dat bij de afschaffing der Departementen van Eeredienst, die belangen niet, zooals wenschelijk is, zouden worden beschermd, en dat, hetgeen voor betrekkingen van wederkeerige welwillendheid noodig is, niet zoozeer zoude worden in acht genomen. Uit dat opzicht had men wel behooren te overwegen, of de opheffing der Departementen van Eeredienst niet met groote bezwaren gepaard ging."

Daarentegen werd de wenschelijkheid der geheele opheffing van beide departementen betoogd door Van Eck en Godefroi, die de door de regeering gemaakte regeling afkeurden als een halven maatregel, welke den bestaanden, volgens hen ongrondwettigen, toestand handhaafde, en alleen tot eenige bezuiniging kon leiden door de vervanging van ministers door "een onverantwoordelijken Minister van Eeredienst au petit pied", terwijl nu bovendien een nieuw bezwaar hierin ontstond, dat men steeds Roomsch-Katholieke Ministers van Buitenlandsche Zaken en Hervormde Ministers van Justitie zou moeten kiezen, vaak ten nadeele van die departementen. Zij verlangden het politietoezicht op de kerkgenootschappen aan den Minister van Justitie en het beheer der financieele betrekkingen aan den Minister van Financiën opgedragen te zien.

Van een ander standpunt ging Groen van Prinsterer uit. Deze was na eene vijfjarige onthouding opnieuw het parlementaire leven ingetreden, door het district Arnhem verkozen ter vervanging van Mackay, die tot vice-president van den Raad van State benoemd was. Tegenover een ministerie Thorbecke voelde hij zich weer in zijne kracht, kon hij den strijd over beginselen hernieuwen, en even gaarne zag Thorbecke zijn ouden vriend en tegenstander tevens, in het parlement terugkeeren. Na eene hartelijke begroeting, een eere-saluut elkander toegebracht, was dadelijk de strijd geopend bij het adres van antwoord op de Troonrede, natuurlijk weer over het lager onderwijs. Toch is Groens standpunt niet meer hetzelfde. Hij aanvaardt de beslissing over het lager onderwijs in 1857 genomen; door die beslissing is de scheiding van Staat en Kerk een feit geworden, of volgens hem, de scheiding van Staat en Godsdienst. «Wij leven thans, ik zeg niet volgens de Grondwet, maar feitelijk in een godsdienstloozen staat. Als zoodanig kent de Staat geen godsdienst meer. Ik spreek dus niet van een Christelijken staat", zegt hij. Overeenkomstig dit standpunt wenscht hij thans volledige opheffing der departementen. «Vereeniging", zegt hij tot Van Nispen van Sevenaer, «hebben ook (de Katholieken) gewenscht, toen er nog kon gedacht worden aan een Christelijken staat; nu wij, ook volgens den geachten afgevaardigde, in een revolutionnairen staat geraakt zijn, is er ook nu van verstandhouding met dien staat eenig heil denkbaar? De scheiding is nu onze wensch, niet omdat we thans zelven met het liberalisme bezield zijn, maar omdat wij, op kerkelijk terrein, elken band willen verbreken met een politieken toestand, die in staatsalvermogen, voor iedere Kerk verderfelijk, zijne hoogste ontwikkeling bereikt."

Thorbecke beantwoordt onmiddellijk Groens rede om te kennen te geven, dat hij niet die scheiding wil. «Hij (Groen van Prinsterer) zegt ons: gij wilt scheiding van Kerk en Staat, welnu, werp dan Kerk en Kerkgenootschappen buiten den Staat. Dat wil de geachte spreker ons opdringen, om dan te kunnen zeggen: ziet, gij hebt een godsdienstloozen staat! Neen, wij willen zoo min kerkelijke

vereenigingen, zoo min godsdienst als kunst of wetenschap in den Staat missen, ofschoon — ik zeg dit met betrekking tot een woord, dat ik bij eene vorige discussie vernam — noch Kerk, noch godsdienst, evenmin als kunst en wetenschap, eene regeeringszaak zijn in den zin, waarin ik daarvan vroeger sprak en waarin dit voor een ieder duidelijk kon zijn, namelijk dat de regeering noch op het een noch op het ander gebied oordeel of gezag heeft..... De geachte spreker wil, dat wij het standpunt kiezen, dat hij ons aanwijst. Wij zeggen: wij willen volkomen vrije vereenigingen in den Staat. Hij zegt: Neen! absolute scheiding; geenerlei gemeenschap."

Met kracht bestrijdt hij Groens opvatting van „het publiek recht van de gezindheden". Op diens opmerking, dat hij daarmede een anachronisme begaat, want dat nu dat standpunt verlaten is, antwoordt hij: „Mijn geachte vriend zegt: gij vereenzelvigt mijn verleden met mijn heden. Inderdaad heb ik dat gedaan en ik doe dat nog. Ik ga het standpunt voorbij, dat mijn geachte vriend op dit oogenblik zegt te willen innemen en houd mij aan hem, omdat ik overtuigd ben, dat hij dezelfde is, die hij voor jaren was".

Wat het punt in quaestie zelf betreft, de drie ministers, zoowel Thorbecke als Van der Maesen de Sombreff en Olivier, verklaren zich eenstemmig voor de opheffing der beide departementen als einddoel — hoewel men in de memorie van toelichting verschil meende op te merken —, maar noemen de genomen regeling eenvoudig een overgangsmaatregel om tot dat doel te geraken. Dadelijke opheffing zou tot anarchie leiden. Eerst moeten de bestaande banden worden losgemaakt en hangende zaken worden afgedaan. „Ik zou u", zegt Olivier „althans wat de Hervormde Kerk betreft, eene lijst van 35 Koninklijke Besluiten kunnen overleggen, volgens welke de Staat nog wel degelijk medebesturende is in de zaken der Kerk, zonder dat dit door eenige grondwettige bepaling gevorderd wordt." Hoofdstuk III B. wordt met 43 tegen 21, Hoofdstuk IV B met 45 tegen 19 stemmen aangenomen.

Bij de beraadslaging over de interpellatie van Van Goltstein was Thorbecke verweten, dat de portefeuilles van Koloniën en van Buitenlandsche Zaken aan op dat gebied nog onbekende personen waren toevertrouwd. Mocht Thorbecke terecht opmerken, dat die onbekendheid geen bewijs van onbekwaamheid behoefde te zijn, weldra bleek het, dat hier werkelijk de zwakste zijde van het ministerie lag, tegen welke met goed gevolg de aanval kon gericht worden. De minister Uhlenbeck miste ten eenenmale de beheersching van het geschreven en gesproken woord, die tot de eerste vereischten van een staatsman gerekend wordt. Zijne ontwerpen waren gebrekkig geredigeerd en zwak toegelicht, en in het parlementair debat toonde hij zich geheel onbedreven. In afwachting zijner cultuurwet nam de Tweede Kamer de begrooting van zijn departement voor 1863 nog met 37 tegen 32 stemmen aan; in de Eerste Kamer werd zij met 30 tegen 4 stemmen verworpen.

In een volgend hoofdstuk zullen wij de koloniale politiek van het ministerie Thorbecke afzonderlijk bespreken; genoeg is het, thans te zeggen, dat Uhlenbeck eervol ontslag verkreeg, en na een interim van Betz vervangen werd door I. D. Fransen van de Putte, die weldra een der krachtigste leden van het ministerie bleek te zijn en zich volkomen thuis gevoelde in het parlementaire strijdperk.

Beter spreker dan Uhlenbeck was Van der Maesen de Sombreff, doch het lid der Gedeputeerde Staten van Limburg toonde zich al spoedig niet opgewassen voor de moeilijke taak, den Minister van Buitenlandsche Zaken opgelegd. Evenals Uhlenbeck was de verwerping zijner begrooting door de Eerste Kamer, een jaar later, de reden zijner aftreding; evenals deze op de afschaffing der slavernij in West-Indië, kon hij op de definitieve regeling met België over de Maasaftappingen als een vrucht van zijn ministerieele werkzaamheid roem dragen.

De quaestie over de Maasaftappingen was reeds van ouden datum. Bij art. 36 van het tractaat van den 8sten Augustus 1843 met België gesloten over de grensregeling tusschen Nederland en België (*) was het volgende bepaald:

«Les prises d'eau, qui existent en ce moment sur les rivières ou sur d'autres cours d'eau servant de frontière, seront conservées dans leur état actuel.

Aucune prise d'eau nouvelle, aucune concession ou innovation quelconque, en traînant quelque modification aux rivières et autres cours d'eau formant limite, ou à l'état actuel des rives, ne peuvent être accordées sans le consentement des deux gouvernements. Ces stipulations sont applicables à la Meuse, pour autant que les dispositions prises à l'égard de cette rivière n'y soient contraires".

Volgens dit artikel konden dus de bestaande wateraftappingen van de Maas door kanaalwerken blijven, maar mochten geene nieuwe zonder wederzijdsche goedkeuring gemaakt worden. De bestaande kanalen waren de Zuid-Willemsvaart, van 1822 tot 1826 onder Koning Willem I gegraven, in 't bijzonder om de belemmeringen voor de scheepvaart langs de Maas tusschen Maastricht en 's-Hertogenbosch af te snijden. «Onder de voordeelen, door den aanleg van het kanaal te verkrijgen, telde (de inspecteur-generaal) Goudriaan, in verband met den waterstand op de verschillende vakken, dat de langs het kanaal gelegen landen door kunstmatige overstrooming vruchtbaar te maken zouden zijn." (§) Een tweede reeds bestaand werk was de prise d'eau te Hocht. Daar was in het kanaal eene coupure naar de Maas gemaakt, vanwaar langs den rechteroever der Zuid-Willemsvaart in 1839 een voedingskanaal gegraven werd, uitloopende in de

(*) Vgl. de »Convention de délimitation entre les Pays-Bas et la Belgique, signée à Maastricht le 8 Août 1843" in Lagemans Receuil de traités et conventions. La Haye 1859 dl. III nº. 201.

(§) Vgl. het Verslag der Commissie, belast met het onderzoek der enquête omtrent den toestand van de Maas en van de Zuid-Willemsvaart, in de Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal 1860/1861, blz. 765.

genoemde vaart beneden de sluis no. 19, ter betere voeding van het volgende pand dier vaart. Eindelijk was den 12den Juli 1845 (*) eene overeenkomst tusschen Nederland en België gesloten, tot het graven van het "canal latéral", een kanaal langs den linkeroever der Maas van Maastricht naar Luik als verlenging der Zuid-Willemsvaart. Na het verdrag van 1843 waren evenwel zonder toestemming der Nederlandsche regeering door de Belgische verschillende werken aangebracht, die de scheepvaart op de Maas in Limburg moesten belemmeren, als de barrage (stuw) te Luik (1854—1857), de verdieping der rigole (afwateringskanaaltje) te Hocht in 1851, het graven van verschillende vakken van het "Canal de Jonction" of het verbindingskanaal tusschen Maas en Schelde met zijne zijtakken, reeds door Napoleon I ontworpen, terwijl nog verdere kanaalplannen hangende waren. Deze werken hadden ten doel, gedeeltelijk de scheepvaart in de Belgische kanalen te verbeteren, en meer onafhankelijk te maken van de Nederlandsche waterwegen, maar ook voor een groot gedeelte de kunstmatige bevloeiing der Campine, der woeste Belgische Kempen, welke volgens het plan van den hoofdingenieur Kümmer daardoor in vruchtbaar bouwland zouden worden herschapen. Als verontschuldigende omstandigheden dezer overtredingen van het tractaat van 1843 kon gelden, dat verscheidene dier werken reeds vóor dien tijd ontworpen waren, de Belgische ingenieurs gerekend hadden daartoe minder Maaswater noodig te hebben dan later bleek noodig te zijn, en ook in Noord-Brabant voor bevloeiingen en als beweegkracht voor fabrieken water aan de scheepvaart werd onttrokken.

In allen gevalle bleek weldra, dat de genoemde werken nadeel toebrachten aan de bevaarbaarheid der Maas van Maastricht tot Venlo en der Zuid-Willemsvaart, dat de diepgang der Maas minder werd, dat er eene te sterke strooming in de Willemsvaart en in de gemetselde doorgangen van de vestingwerken te Maas-

---

(*) Vgl. Lagemans t. a. p. III, nº. 213.

tricht ontstond, die belemmerend was voor de scheepvaart, hoewel men door sterke nachtelijke aftappingen te Maastricht daarin trachtte te voorzien, en dat van het van de bevloeiingen in de Kempen terugkomende water overstroomingen in Noord-Brabant het gevolg waren. Rivierwerken, na 1850 tot verbetering der bevaarbaarheid van de Maas ondernomen, konden het kwaad wel temperen, maar niet opheffen.

Herhaaldelijk waren, vooral in Limburg, klachten over dezen staat van zaken aangeheven en ook in de Staten-Generaal ter sprake gebracht. De inspecteur Ferrand en de hoofdingenieurs Conrad en Badon Ghijben hadden herhaaldelijk de aandacht der regeering op die werken gevestigd, doch het was bij vertoogen gebleven. Onder het ministerie Rochussen waren eindelijk te Brussel onderhandelingen gevoerd over het vraagstuk der wateraftappingen, doch in Februari 1860 bij de optreding van het ministerie Van Hall weer geschorst.

Nu nam den 28sten Juli 1860 de Tweede Kamer met 34 tegen 30 stemmen het besluit tot het houden van eene enquête over de volgende vraagpunten:

„1°. Wordt door de werken, in de laatste jaren vanwege het Belgische gouvernement aan de rivier de Maas en aan de Zuid-Willemsvaart ondernomen, en strekkende tot afvoer van water uit die rivier om nieuwe kanalen te voeden en gronden vruchtbaar te maken in België, nadeel toegebracht aan Nederland?

2°. Zoo ja, welke en hoe groot zijn die nadeelen, voornamelijk ten aanzien van de bevaarbaarheid der Maas? en

3°. Welke zijn de middelen tot herstel?"

Tot leden dier commissie werden benoemd: Gevers Deynoot, Van Wintershoven, J. Heemskerk Bz., Meylink en Delprat. Den 27sten Februari 1861 bracht zij een zeer belangrijk rapport uit, dat den 3den Mei 1861 in de Tweede Kamer behandeld werd. De beraadslaging leidde tot de aanneming met algemeene stemmen van het volgend voorstel van Thorbecke:

„De Kamer, kennis genomen hebbende van het verslag der enquête omtrent den toestand van de Maas en de Zuid-

Willemsvaart, door hare commissie bij missive van den 27sten Februari j.l. aangeboden,

betuigt hare erkentelijkheid aan de commissie,

is van oordeel, dat het gehouden onderzoek duidelijk doet zien, in welken omvang, tengevolge van Belgische werken, onrecht en nadeel, die herstel volstrekt vorderen, aan Nederland zijn toegebracht;

besluit tot verzending van het verslag aan de heeren Ministers van Binnen- en Buitenlandsche Zaken, met verzoek om onderricht te worden van de maatregelen, door de regeering genomen om dat herstel te verkrijgen".

De Minister van Buitenlandsche Zaken gaf aan dit besluit weldra gevolg en opnieuw werden onderhandelingen te Brussel aangeknoopt door onzen gezant, bijgestaan door Gevers Deynoot en den hoofdinspecteur Van der Kun, die leidden tot het tractaat van den 21sten September 1861. Door de aftreding van Van Zuylen van Nyevelt kwam dit tractaat niet in behandeling bij de Tweede Kamer, daar zijn opvolger ad interim, Strens, niet genegen was de verdediging op zich te nemen. Wij hebben gezien, hoe Van der Maesen de Sombreff zich verplicht achtte het tractaat wel in behandeling te brengen, doch niet tot aanneming wilde raden, en hoe het daarop met groote meerderheid verworpen werd.

Opnieuw werden onderhandelingen over een tractaat aangeknoopt, doch thans te 's-Gravenhage, en den 12den Mei 1863 werd daar een tractaat geteekend door den Belgischen gezant baron Du Jardin en de Nederlandsche ministers Van der Maesen de Sombreff, Thorbecke en Betz. Volgens deze overeenkomst zou te Maastricht eene nieuwe prise d'eau aan de Maas worden gemaakt, om tot voedingskanaal te dienen voor alle beneden de stad gelegen kanalen, zoowel als voor de bevloeiingen in de Kempen en in Nederland. Daarentegen zou de sluis te Hocht worden opgeruimd, zoodat de beschikking over de Maasaftappingen geheel aan Nederland kwam; de hoeveelheid van het af te tappen water werd in verband met waterstand en jaargetijden geregeld;

de Belgische regeering moest zich verbinden, het van de Belgische bevloeiingen afkomstige water weer op de scheepskanalen terug te brengen, en aan de Noordbrabantsche rivieren haren natuurlijken loop te laten of terug te geven; in het belang der bevaarbaarheid van de Maas van Maastricht tot Venlo zouden gedurende negen achtereenvolgende jaren, te beginnen met 1864, werken uitgevoerd worden ten beloope van *f* 100,000 's jaars, waarvan twee derden ten laste van België, een derde van Nederland zou komen; de aanleg der nieuwe prise d'eau te Maastricht zou voor gemeenschappelijke rekening geschieden, doch in geen geval mocht meer dan *f* 900,000 voor de gezamenlijke werken ten laste van België gebracht worden.

Op denzelfden dag werden twee andere verdragen met België geteekend. Bij het eene werd de Scheldetol opgeheven tegen eene vergoeding van *f* 17,141,640.— en werden tevens de loodsgelden op de Schelde verminderd. Bij het andere, een handels- en scheepvaartverdrag, werd van weerszijden het recht der meest begunstigde natie ook in de koloniën toegestaan en werden de inkomende rechten, in België op onze visch geheven, aanzienlijk verlaagd.

Terwijl de beide laatste tractaten in 't algemeen bijval vonden, heeft het het eerste niet aan bestrijding ontbroken. De Limburgsche leden, evenals de Limburgsche Kamers van koophandel in hun adressen, waren over de voorwaarden verdeeld van meening, zelfs zóo dat De Bieberstein in de openbare zitting Van Wintershoven tot een duel uitdaagde. Enkelen wilden België niets van het Maaswater voor zijne bevloeiingen geven, maar het nog schadevergoeding laten betalen voor de gemaakte inbreuken op het tractaat van 1843. Anderen, als Gevers Deynoot, achtten het tractaat nadeeliger dan dat van 1861, daar er meer water aan België werd afgestaan, of meenden, dat men aan België bij dit tractaat te gemoet kwam en de belangen der Maasvaart en der Limburgers opofferde, om de voordeelen, bij de twee andere tractaten bedongen, te verkrijgen, en dat door de samenkoppeling dezer drie verdragen de aanneming van het eerste min of meer werd opgedrongen.

Daarentegen zetten de verdedigers, de drie betrokken ministers en vooral Thorbecke, helder de voordeelen van het tractaat uiteen: eene definitieve regeling, in plaats van het status quo, de verbetering der Maasvaart, de regeling van het bedrag der aftappingen, vooral de opruiming der prise d'eau te Hocht, op Belgisch grondgebied. Thorbecke acht juist dit tractaat bijzonder voordeelig voor Nederland, een gevolg van de omstandigheden, terwijl de twee andere tractaten voordeelen voor België bevatten. «Het spreekt vanzelf", zegt hij, «dat indien dit tractaat niet kon bekrachtigd worden, naar mijn advies geene deliberatie over de twee andere tractaten te pas zou komen. Niemand kan van ons vergen, dat wij de voordeelen gunnen en de nadeelen voor ons behouden. Dit zou echter de stand der zaak zijn, wanneer dit tractaat niet bekrachtigd wierd, en de andere doorgingen." Het ontwerp werd met 36 tegen 30, en de beide andere met algemeene stemmen goedgekeurd. In de Eerste Kamer werden zelfs alle drie de tractaten met algemeene stemmen aangenomen, en verklaarden ook de Limburgsche leden niet te gelooven, dat er beter voorwaarden waren te bedingen geweest.

Minder gelukkig was de Minister van Buitenlandsche Zaken in dezelfde zitting met het ontwerp tot goedkeuring van eenige bepalingen van het handelsverdrag, den 22sten November 1862 met Zwitserland gesloten. Den 18den Juni 1863 werd dit ontwerp in de Tweede Kamer met 33 tegen 17 stemmen verworpen. Bij dit verdrag en evenzoo bij twee andere gelegenheden viel de quaestie uit te maken, in hoeverre inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van een anderen staat was veroorloofd zonder schending der neutraliteit. Art. 1 van het verdrag met Zwitserland bepaalde, dat de wederzijdsche onderdanen bij hunne vestiging of verblijf in den staat en de koloniën der andere partij «voor alles wat aangaat de vergunning om te verblijven, de uitoefening van geoorloofde bedrijven, de belastingen, de opbrengsten,

in éen woord, voor alle voorwaarden betreffende het verblijf en de vestiging" gelijkgesteld zou worden met de onderhoorigen van de meest begunstigde natie. Nu bepaalde een artikel van de Zwitsersche bondsconstitutie: «tous les Suisses de l'une des confessions chrétiennes ont le droit de s'établir librement sur tout le territoire de la confédération". Van deze bepaling maakten enkele kantons gebruik om aan Zwitsersche en vreemde Israëlieten het verblijf te ontzeggen. Het was om deze reden, dat verschillende afgevaardigden als Dumbar, Godefroi, Van Lynden, Van Goltstein, Van Eck en Heemskerk Az. zich tegen het tractaat verklaarden, dat niet aan alle Nederlanders dezelfde rechten gaf. (*)

Anders was het geval met Spanje. Daar wenschten in 't bijzonder de anti-revolutionnaire leden — Elout van Soeterwoude bij de behandeling der definitieve begrooting voor 1862, Van Lynden bij die voor 1863 — tusschenkomst onzer regeering in zake geloofsvervolgingen, daar in verband met de Spaansche wetgeving door Protestanten ondergaan wegens bijbelverspreiding. Daar gold het niet Nederlandsche maar Spaansche onderdanen, en moest de minister die tusschenkomst afwijzen, als inmenging in de zuiver binnenlandsche aangelegenheden van een vreemd volk, hoezeer ook uit het oogpunt van godsdienstvrijheid die vervolgingen afkeurende.

Zijn standpunt van niet-interventie, ten opzichte van Spanje en, met minder bijval, ten opzichte van Zwitserland aangenomen, verliet de minister ten eenenmale in de Poolsche aangelegenheden.

De opstand van een vrijheidlievend volk ter herwinning zijner nationaliteit en onafhankelijkheid moet steeds warme sympathie opwekken bij de Nederlandsche natie, die in eigen vrij-

(*) Vgl. Mr. H. L. Asser. De buitenlandsche betrekkingen van Nederland 1860—1889. Haarlem 1892, blz. 92—94.

heidskamp hare glorierijkste herinneringen viert. Toen in het jaar 1863 eene nieuwe Poolsche revolutie uitbarstte, en het van zijne vrijheid beroofde land nog eenmaal trachtte in een heldhaftigen strijd tegen het overmachtige Rusland zijne zelfstandigheid te heroveren, vond die vrijheidsoorlog in geheel West-Europa, en niet het minst in Nederland, levendigen bijval. Wel was men overtuigd, dat het grootendeels eigen schuld was, die eenmaal die vrijheid had doen teloor gaan, maar ook Nederland kon zich niet vrijpleiten van door inwendig verval in den Franschen tijd zijne zelfstandigheid verloren te hebben, en had toch later zijn volksbestaan herkregen. Men bedacht niet, dat er toch bij veel overeenkomst, menig verschil in de toestanden viel aan te wijzen; dat het niet de vrijheidszucht was van een geheel volk, maar voornamelijk de poging van een talrijken adel, gesteund door de Katholieke geestelijkheid, om zijne vroegere heerschappij te herwinnen, en dat de boerenstand met ijver de zijde der Russische overheerschers koos; dat een plebisciet zeer zeker ten gunste van Rusland zou zijn uitgevallen; dat zelden een opstand minder gerechtvaardigd was dan deze, juist begonnen toen een welwillend keizer, door een verstandig Poolsch magnaat, markies Wielopolski gesteund, door wijze hervormingen het welzijn van het land trachtte te bevorderen; en dat Alexander II meer de genegenheid verdiende van elk werkelijk vrijheidlievend gemoed dan de tyrannieke Poolsche aristocratie. Doch men ging alleen af op den schijn, op de voorstellingen, die eene levendige Poolsche agitatie van de comité's in Parijs en Londen van de toestanden verspreidde, terwijl de boerenstand geene woordvoerders vond; men kende de werkelijke geschiedenis der Poolsche revolutie niet, zooals men die later zou leeren kennen. (*)

De sympathie, welke de Poolsche revolutie bij de bevolking van West-Europa vond, werd door de diplomatie van enkele groote mogendheden gretig aangegrepen om tevens in andere quaesties

(*) Vgl. o. a. Von Sybel. Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I. München u. Leipzig 1890, dl. II blz. 453—486.

eene voordeelige stelling te verkrijgen. Lord John Russell, de ijverige Whig-minister in Engeland, zag de gelegenheid open den Russischen mededinger in moeilijkheden te brengen; Napoleon III, eerst meer genegen Alexanders hervormingen in Polen te steunen, kon de verleiding niet weerstaan om door middel der Poolsche zaak zich bij het Fransche volk populair te maken, en vond in Drouyn de Lhuys een ijverigen medewerker; ook Oostenrijk, dat, toen in moeilijkheden met Pruisen verkeerende over de reorganisatie van den Duitschen bond, toenadering tot Frankrijk zocht, was bereid tot medewerking. Nadat eerst Frankrijks voorstel was afgewezen om gemeenschappelijke stappen tegen Pruisen te doen, dat den 8sten Februari 1863 eene grensconventie met Rusland gesloten had, waarbij de vervolging der op Pruisisch gebied geweken opstandelingen door Russische troepen werd toegelaten, kwam men eindelijk overeen, dat elke der drie mogendheden aan Rusland eene nota zou zenden over de Poolsche aangelegenheden, en de overige Europeesche mogendheden tot aansluiting zouden worden uitgenoodigd. Den 10den en 12den April 1863 werden de drie nota's naar Petersburg gezonden, weldra door die van de andere landen, met uitzondering van de Duitsche staten, gevolgd.

Den 12den Mei 1863, toen de Tweede Kamer na het Paaschreces bijeenkwam, verzocht Groen van Prinsterer de Kamer verlof om den Minister van Buitenlandsche Zaken te interpelleeren over de nota, door de Nederlandsche regeering aan het hof van St.-Petersburg gezonden omtrent de Poolsche quaestie. Aanleiding daartoe was vooral de rede van lord Russell, den vorigen Vrijdag in het Hoogerhuis uitgesproken, waarvan de *Staats-Courant* mededeeling gedaan had, en waarin o. a. deze twee zinsneden voorkwamen: «Houdt voor zeker, dat die publieke opinie zich niet zal doen kennen zonder vrucht, dat die publieke opinie, reeds door drie van Europa's grootste en machtigste monarchieën uitgesproken, door elken staat of natie van mindere macht, zal worden ondersteund" en «Indien de Keizer van Rusland door de Europeesche publieke opinie der groote staten, ondersteund

door de kleinere, niet overreed wordt, dan zullen wij langzaam (langzaam maar zeker) worden gedwongen tot een bloedigen krijg". «Ik vrees niet", zegt Groen van Prinsterer, «reeds nu eenigermate mijne individueele meening te uiten, doch ik zonder deze beschouwing geheel af van de motieven, waarop ik het verlof vraag. Wat mijn persoonlijk gevoelen aangaat, vooreerst, begeer ik bij niemand in sympathie voor de ellende der Polen achter te staan; ten andere, heb ik in de bedoelingen van den Keizer van Rusland groot vertrouwen, ofschoon ik mij niet ontveins dat, om de veeljarige en thans vooral hevige spanning tusschen Rusland en Polen, het bereiken dier goede bedoelingen wellicht zeer moeilijk zal zijn. Voorts zie ik altijd met bezorgdheid — ik zou bijna zeggen met huivering — eene interventie van de Europeesche diplomatie voor verdrukte natiën te gemoet; omdat de ervaring, ook in de laatste jaren, zoo treffend heeft geleerd, dat niet zelden, uit eigenbelang, met het lot van verdrukte natiën gespeeld wordt. Eindelijk acht ik het voor een staat van minderen rang, zooals Nederland, in de tegenwoordige omstandigheden en bij het hedendaagsche zoogenaamde volkenrecht, raadzaam, om niet dan met de uiterste bedachtzaamheid eene eerste schrede te doen op een weg, waarop wellicht terugtred niet zou worden geduld." Niet om deze zijne meening, maar met het oog op de waardigheid der Kamer wenscht hij zijne interpellatie te doen. «Wanneer iets van zooveel gewicht heeft plaats gehad en van publieke notorieteit is, dan mogen de Staten-Generaal daarvan eene officieele kennisgeving verwachten. Ik vraag het verlof ook in het belang van het gouvernement. Juist officieele kennisgeving is een waarborg tegen overdreven of ongegronde verwijten."

Het verlof tot de interpellatie werd gegeven, waarop deze den 20sten Mei plaats had. Wegens de belofte van den Minister van Buitenlandsche Zaken, om de nota aan het hof van Rusland over te leggen, werd zij geschorst en den 22sten Mei hervat. De stukken, die de Kamer den 21sten Mei van den minister ontving, bestonden uit de depêches van de Ministers van Buitenlandsche

zaken in Engeland en Frankrijk, lord Russell en Drouyn de Lhuys aan hunne gezanten bij het Russische hof, lord Napier en den hertog De Montebello, beide gedagteekend 10 April 1863, en de missives, waarbij dezen eene kopie er van aan prins Gortschakoff ter hand stelden, en ten derde de nota van Van der Maesen de Sombreff aan baron Gevers, den Nederlandschen gezant te St.-Petersburg, gedagteekend 23 April (*), doch eerst den 13den Mei aan den Russischen Minister van Buitenlandsche Zaken overhandigd, daar zij eerst aankwam, toen reeds de antwoorden aan de drie groote mogendheden waren bekendgemaakt en daarom de Nederlandsche gezant nadere instructiën gevraagd had. Terwijl in de niet medegedeelde Oostenrijksche nota alleen gewezen werd op de schadelijke gevolgen, die de Poolsche anarchie voor Galicië had, en den Keizer dus verzocht werd, aan zijne Poolsche provinciën de waarborgen voor een duurzamen vrede toe te staan, beriep Engeland zich op het Weener tractaat van 1815, door de Congresmogendheden vastgesteld, dat door de Poolsche revolutie van 1830 niet vervallen was, en op welks nakoming Engeland dus moest aandringen. Frankrijk daarentegen wees op de »convulsions devenues périodiques", die »attestent l'impuissance des combinaisons imaginées jusqu'ici pour reconcilier la Pologne avec la situation qui lui a été faite" en op de gevaren welke deze voor de rust in het overige Europa met zich sleepten: »en se prolongeant, ils pourraient troubler les rapports des Cabinets, et provoquer les plus regrettables complications". De Nederlandsche nota eindelijk luidde: »les relations d'amitié, qui heureusement ont toujours existé entre le Cabinet de St.-Pétersbourg et celui de la Haye, nous imposent le devoir, monsieur le baron, de donner suite à l'invitation des Cabinets de Paris et de Londres à communiquer à celui de sa Majesté l'Empereur les vues du Gouvernement des Pays-Bas sur les événements douloureux auxquels s'in-

(*) Opgenomen in de Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal 1862/1863, blz. 1313—1316, ook te vinden in Lipmans, Constitutioneel Archief dl. II blz. 254—264.

téresse l'humanité toute entière. Nous croyons ne pouvoir mieux exposer notre manière de voir, qu'en nous associant aux idées que suggère au Gouvernement de sa Majesté l'Empereur des Français l'état des choses en Pologne, et nous basant sur l'esprit de conciliation qui nous anime, nous aimons à croire, que cette démarche sera pleinement appréciée par le Gouvernement de Sa Majesté l'Empereur Alexandre".

De deelneming der Nederlandsche regeering aan het optreden der Westersche mogendheden tegen Rusland vond bij vele leden der Kamer scherpe afkeuring èn wegens de daad zelve èn wegens den vorm, waarin zij was geschied.

Reeds den 20sten Mei, vóor de mededeeling der nota, had Groen van Prinsterer eene motie van orde voorgesteld om de handeling der regeering af te keuren. Zij luidde: "De Kamer, den Minister van Binnenlandsche Zaken gehoord, en van oordeel, dat op het wenschelijke in de tegenwoordige omstandigheden eener volkomen onzijdigheid te weinig gelet is, gaat over tot de orde van den dag". Afgescheiden van den vorm der nota keurde hij de daad der indiening zelve af. Hij meende, dat Nederland daardoor zich ging mengen in de Europeesche partijschappen, dat het zich vereenzelvigde met de revolutionnaire Napoleontische politiek en dat het gevolg der daad alleen kon zijn ontstemming van Rusland en verergering van den toestand der Polen. Bij anderen vond vooral de vorm der nota afkeuring, door sommigen zelfs, niet zonder overdrijving, eene cacographie genoemd. Voornamelijk vond het afkeuring, dat de regeering zich bij de nota van Frankrijk aansloot, welke hier en daar bedreigingen tegen Rusland bevatte en de mogelijkheid van een oorlog liet doorschemeren. Groen van Prinsterer zag zich in dien aanval op de daad van den Minister van Buitenlandsche Zaken, waarin hij zelfs weer poogde, het geheele Kabinet te betrekken, krachtig ter zijde gestaan door Godefroi, Van Voorthuysen, Van Goltstein, Schimmelpenninck, Van Heiden Reinestein en De Brauw. Ook Van Bosse vond de handeling zeer bedenkelijk, wilde deze evenwel als afgedaan beschouwen, maar in 't vervolg strikte onzijdigheid in acht

genomen zien, en stelde daarom eene andere motie voor: «De Kamer, na kennisgenomen te hebben van den inhoud der mededeeling, aan het Kabinet van St.-Petersburg gedaan, verlangende dat van de zijde van Nederland verder geen deel worde genomen aan tusschenkomst in de Poolsche aangelegenheden, gaat over tot de orde van den dag". Daarentegen vond de minister steun bij en werd de nota verdedigd door enkele liberale leden als Van der Linden, Van Eck en De Meester, en door de Katholieke leden als Heidenrijck, Van Nispen van Sevenaer en met hartstochtelijken gloed door De Bieberstein, die na het verzoek van den voorzitter om zich te matigen, zich genoodzaakt zag te eindigen, vreezende, dat hem anders «hetzelfde lot zou treffen, wat in deze vergadering eenmaal den geachten afgevaardigde uit Breda (Storm) wedervoer".

De minister Van der Maesen de Sombreff verdedigde de nota als eene deelneming aan «eene gemeenschappelijke verklaring, die uitging van geheel westelijk Europa .... eene manifestatie van de publieke opinie, eene mededeeling van hetgeen in Nederland over de Poolsche toestanden gedacht wordt... voortgevloeid uit het besef der waardigheid van Nederland, aan welke te kort zoude gedaan zijn, indien het niet voor zijne beginselen ware uitgekomen, terwijl bijna alle natiën van westelijk Europa meenden dat te moeten doen". Sympathie met de ongelukkige Polen achtten hij en zijne medestanders voor eene natie als de onze, die zelve zoo heldhaftig voor hare vrijheid gestreden had, niet meer dan natuurlijk. Dat de regeering zich bij Frankrijks en niet bij Engelands nota had aangesloten was alleen, omdat de laatste zich beriep «op de tractaten van 1815, welke niet door Nederland zijn geteekend". Met hulp van de Katholieke en bijna alle liberale leden behaalde de minister de overwinning, en de beide, later nog eenigszins gewijzigde, motiën werden verworpen, die van Groen van Prinsterer met 40 tegen 25, en die van Van Bosse met 54 tegen 11 stemmen.

Daarmede was evenwel de zaak der Poolsche nota niet uit. Zelfs in deze zitting kwam zij nog eenmaal ter sprake (den 30sten Juni) naar aanleiding van een adres van vier en twintig in Rusland

wonende Nederlanders, die hunne afkeuring over de nota te kennen gaven. In de volgende zitting (van 1863 op 1864) trad zij weldra opnieuw op den voorgrond en zou, niet het minst tengevolge van 's ministers eigen houding, tot zijn val leiden.

Na eene korte schermutseling bij het adres van antwoord op de Troonrede, begon de strijd bij de behandeling van Hoofdstuk III A (Buitenlandsche Zaken) der Staatsbegrooting voor 1864. Naast eene herhaling van het vroeger besprokene, waarbij sommige leden te kennen gaven, dat zij in 's ministers houding in zake de Poolsche aangelegenheden en andere reden hadden gevonden hem niet verder hun vertrouwen te schenken en dus tegen zijne begrooting zouden stemmen, werden thans twee nieuwe punten in het debat gebracht, n.l. het antwoord door Rusland op de Poolsche nota gegeven en de oproeping van Keizer Napoleon tot een Europeesch congres ter behandeling der Poolsche aangelegenheden.

Wat was namelijk het geval geweest? De nota, welke de dagteekening van 28 April 1863 droeg, was eerst te Petersburg aangekomen, toen door het Russische Gouvernement reeds aan de groote mogendheden geantwoord was. De gezant had toen nadere instructies gevraagd, maar de minister had hem gelast toch de nota mede te deelen, daar de verzending reeds had plaats gehad en geen geheim was voor de Russische regeering. »Wanneer nu die mogendheid niet volkomen bekend werd met de intentiën van Nederland en van de wijze, waarop die waren geuit, dan ware wezenlijk door de niet-afgifte der nota gevaar van misverstand ontstaan"; daarom had de voorlezing den 13den Mei plaats gehad. Den 22sten Mei, bij gelegenheid der interpellatie van Groen van Prinsterer, verklaarde de minister, nog niet te weten of er een antwoord zou gegeven worden door Rusland, »omdat de Russische regeering door hare nota's, medegedeeld aan de drie groote mogendheden, ons schrijven beantwoord zou kunnen achten". Den 23sten Mei, vóor het einde dier beraadslaging, verklaarde hij op de vraag van Schimmelpenninck, »of door de regeering een antwoord van Rusland ontvangen is, en

zoo ja, mededeeling te verzoeken van den inhoud van dit antwoord": «Mijnheer de Voorzitter, tot nu toe is er geen antwoord ontvangen."

Den 26sten Mei herhaalde Storm van 's Gravesande dezelfde vragen en voegde daarbij deze: «En in de derde plaats, wanneer is dat antwoord den minister medegedeeld? Er zijn bepaalde redenen, waarom ik dit vraag en het in het belang van den minister acht, dat in het openbaar door hem worde verklaard, wanneer dat antwoord door hem is ontvangen". De minister antwoordde: «Mijnheer de Voorzitter, wezenlijk is mij hedenmorgen door den vertegenwoordiger van Rusland voorlezing gedaan van eene depêche, dienende tot antwoord op den brief, door de Nederlandsche regeering aan die van Rusland gericht. Ik stel mij voor eerstdaags, morgen of overmorgen, omtrent den inhoud van dat antwoord eene mededeeling aan de Tweede Kamer te doen". Den 28sten Mei deelde de minister het antwoord op de Nederlandsche nota van den 28sten April mede, aldus luidende:

«St.-Pétersbourg, 3 (15) Mai 1863.

Mon Général!

Mr. le baron Gevers m'a donné communication de la dépêche ci-jointe en copie de monsieur Van der Maesen.

Le Gouvernement de S. M. le Roi des Pays-Bas y exprime la conviction que les démarches faites auprès du Cabinet Impérial au sujet de la situation présente du Royaume de Pologne sont dictées par l'interêt que doit inspirer à tout Gouvernement ami la prospérité du règne de S. M. l'Empereur.

C'est dans ces sentiments que le Cabinet de la Haye croit donner, en s'y associant une nouvelle preuve des bonnes relations existant entre les deux Cours.

Nous ne voulons pas rechercher, si au moment ou la sollicitude de notre Auguste Maître se porte sur les mesures que S. M. juge nécessaires pour le bien-être et la prospérité de ses sujets les voeux qui lui sont exprimés à cet égard ont une utilité

pratique, et s'ils ne sont pas de nature à entretenir parmi les agitateurs du Royaume de Pologne des espérances et des illusions préjudiciables au prompt rétablissement de la tranquillité dans ce pays.

Nous ne voulons voir dans l'expression de ces voeux que la bonne intention qui les inspire, et c'est à ce titre que le Cabinet impérial les a acceuillis dans le même esprit qui les a dictés.

Votre Exc. voudra bien en donner l'assurance à mr. Van der Maesen, en lui donnant lecture de la présente dépêche.

Gortschakow.

A. S. E. le Général De Mansouroff."

Deze fijnbeleefde terechtwijzing van den bekwamen Gortschakow, die met buitengewoon beleid de buitenlandsche staatkunde van Rusland in deze moeilijke tijden leidde, kwam herhaaldelijk bij de begrootingsdebatten van November en December 1863 ter sprake, en werd door den een als gunstig, door den ander als ongunstig beschouwd, naarmate men meer op den beleefden vorm of op den afwijzenden inhoud lette. Er was evenwel eene bijzondere omstandigheid aan dit antwoord verbonden, welke nog meer dan de inhoud het tot een geducht wapen in handen der oppositie maakte tegen den minister. In de vergadering van den 25sten November verklaarde Van Lynden van leden der Kamer vernomen te hebben, dat het antwoord van Rusland op de Nederlandsche nota reeds den 23sten Mei des morgens ter kennis van den minister gebracht was, terwijl Van der Maesen Schimmelpenninck denzelfden dag op de vraag, of het antwoord ontvangen was, ontkennend had geantwoord. Deze bewering werd bevestigd door Storm van 's Gravesande, die de mededeeling van een diplomaat van hoogen rang en een attaché van de Russische legatie had ontvangen, en door Schimmelpenninck, maar door de aanhangers van het ministerie, als Van Diggelen, Van Eck en Van der Linden als «tafelpraatjes" ter zijde gezet en door den minister ontkend. Op de pertinente vraag van Van Lynden:

«Is het niet waar, dat hem die nota den morgen van den dag, waarvan hier sprake is, officieel of officieus is aangeboden? Als de minister daarop neen zegt, dan zal ik mijne woorden terugnemen", antwoordde Van der Maesen: «Mijnheer de Voorzitter, hetgeen ik hier verklaard heb aan de Kamer — en eene verklaring van een minister kan slechts loopen over officieele feiten — die verklaring houd ik vol." Toen nog eens Wintgens nader aandrong: «Het geldt hier een punt van goede trouw, eene quaestie, waar de eer der natie mede gemoeid wordt, en ik wensch dus een positief antwoord te vernemen op de vraag, die ook door den geachten afgevaardigde uit Nijmegen aan den minister is gedaan of vóor de bedoelde vergadering hetzij officieel, hetzij officieus de inhoud der nota aan den minister is bekendgemaakt? — Ja of neen. — Op die vraag kan zoodanig stellig antwoord gegeven worden. Daarop dring ik dus bij den minister aan;" . . . toen bleef de minister het antwoord schuldig. Den volgenden dag werd de begrooting voor Buitenlandsche Zaken met 38 tegen 25 stemmen aangenomen.

Den 12den December verklaren Schimmelpenninck en De Brauw, dat zij tegen Hoofdstuk X, Onvoorziene Uitgaven, zullen stemmen, om daardoor een afkeurend votum uit te brengen over de handelingen en het regeeringsbeleid van den Minister van Buitenlandsche Zaken, «op wiens woorden wij niet volkomen kunnen vertrouwen", gelijk De Brauw zegt, die voor deze uitdrukking eene vermaning ontvangt van den Voorzitter en dan ook den 14den December verklaart deze woorden in te trekken

Daarmede is de zaak evenwel niet uit. Onmiddellijk na De Brauw staat Groen van Prinsterer op, om den minister nog meer licht over deze zaak te verzoeken, teneinde het herstel van een gemeen overleg tusschen den minister en de Kamer mogelijk te maken, dat hij niet mogelijk acht, waar volgens den minister de Kamer alleen recht heeft op officieele feiten, wanneer die officieele waarheid met de wezenlijke waarheid in strijd kan zijn. Hij maakt van dezelfde gelegenheid gebruik om mededeeling te vragen van de stukken over het voorstel van een congres te Parijs. Bij de

behandeling zijner begrooting had de minister geweigerd eenige mededeeling te doen betreffende de voornemens der regeering ten opzichte van de uitnoodiging van Frankrijk om aan een Europeesch congres over de Poolsche zaak deel te nemen; maar intusschen was het bekend geworden, dat onze regeering den 29sten November aan de Fransche geantwoord had, »dat Zijne Majesteit zich gelukkig zal achten in overeenstemming met al de andere souvereinen van Europa bij te dragen tot hetgeen de Keizer zich voorstelde". Dit antwoord was de aanleiding geweest tot het afkeurende votum, door Schimmelpenninck en De Brauw den 12den December uitgebracht, omdat toen reeds algemeen bekend was en dus ook de regeering bekend kon wezen het weigerend antwoord door Engeland op de uitnoodiging van Napoleon gegeven. Schimmelpenninck noemde dat antwoord onwaardig, »zoowel der keizerlijke uitnoodiging zelve als het karakter van het Nederlandsche volk, waarbij kordaatheid, oprechtheid en loyauteit steeds als eeuwenheugende historische hoofddeugden hebben gegolden, en ook in den vreemde worden gewaardeerd". De minister beloofde latere overlegging der stukken, maar liet zich in geen verdere discussiën in. Wel ging hij er nu eindelijk toe over eene nadere toelichting te geven over den datum van de ontvangst van het Russisch antwoord op de Nederlandsche nota. Werkelijk had hij den 23sten Mei, vóor hij naar de Kamer ging, dat antwoord ontvangen, maar terwijl van de Nederlandsche nota aan den Russischen minister voorlezing was gedaan, en tevens eene kopie was ter hand gesteld, had de Russische diplomaat alleen last voorlezing van het antwoord te doen, zonder kopie af te geven. Daar nu in de diplomatie reciprociteit dient plaats te hebben, had hij geweigerd de voorlezing aan te hooren en het vluchtig door hem ingeziene stuk teruggegeven, en kon hij dus dien dag verklaren het antwoord niet ontvangen te hebben, daar het niet officieel in ontvangst genomen was. Deze mededeeling strekte tot verklaring van de houding des ministers, maar voldeed daarom de oppositie nog niet.

Toen veertien dagen later de beraadslagingen over Hoofd-

stuk III A in de Eerste Kamer gevoerd werden (28 en 29 December), bleek het in de Tweede Kamer gebeurde niet zonder invloed gebleven te zijn op het oordeel van de leden van ons Hoogerhuis. Het regeeringsbeleid van den minister vond vrij algemeen afkeuring en zijne begrooting werd verworpen met 19 tegen 14 stemmen. Van der Maesen de Sombreff ontving den 2den Januari 1864 eervol ontslag als Minister van Buitenlandsche Zaken en werd, na een interim van den Minister van Marine Huyssen van Kattendijke van 2 Januari tot 15 Maart, den 15den Maart vervangen door Mr. E. J. J. B. Cremers, lid der Provinciale Staten van Groningen.

Van der Maesen de Sombreff werd bij de verkiezingen van 1864 verkozen tot afgevaardigde van het hoofdkiesdistrict Maastricht. Die verkiezing zelve zou den val van een zijner voormalige ambtgenooten, den minister Betz, ten gevolge hebben.

De Minister van Financiën G. H. Betz had als afgevaardigde der Tweede Kamer voor Rotterdam de aandacht als financieele specialiteit op zich gevestigd door de redevoering, welke hij bij de begrooting voor 1862, den 26sten November 1861, had uitgesproken en waarin hij een soort van financieel programma had ontwikkeld. Hij verlangt daarin, de Nederlandsche financiën zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van het batig slot, verder bezuiniging op de gewone uitgaven, bestrijding der kostbare bureaucratie: «Het beginsel moet zijn: weinig ambtenaren, die veel werken, want dan bereikt men drie doeleinden: in de eerste plaats kan men betere traktementen geven, in de tweede plaats krijgt men bekwame ambtenaren en in de derde plaats zullen die bekwame ambtenaren een wezenlijke steun voor den minister zijn en hem de werkzaamheden, die hij te verrichten heeft, gemakkelijk maken.” Maar in de eerste plaats is noodig eene geheele herziening van het belastingstelsel. «Het verouderd en onhoudbare systeem, dat wij tot dusverre hadden, moet plaats maken voor

een ander, dat beter overeenkomt met de denkbeelden van den tegenwoordigen tijd". Niet eenvoudig enkele belastingen afschaffen, want de opbrengst mag in deze omstandigheden niet verminderen, maar het stelsel zelf verbeteren, door voor gebrekkige belastingen betere in de plaats te stellen. Afgeschaft moeten worden de belastingen, die de vrije ontwikkeling van nijverheid en verkeer belemmeren. De patentbelasting, die »niet (is) goed te maken, welke verbeteringen men ook aanbrengt", kan bij eene herziening van het belastingstelsel »als een ingrediënt behouden worden en door toevoeging van nieuwe elementen tot eene uitstekende en hoogst billijke belasting worden hervormd". Eindelijk herziening van het gemeentelijk belastingstelsel door het aannemen van verscheidenheid van grondslagen tusschen de rijks- en gemeentelijke directe belastingen en afschaffing der gemeentelijke accijnzen: »de heffing van accijnzen uitsluitend door het rijk en de directe belastingen uitsluitend als gemeentebelasting".

Toen Betz dus in het tweede ministerie Thorbecke de portefeuille van financiën aanvaardde, wist men wat men van hem te verwachten zou hebben, in welken geest hij ons belastingstelsel zou herzien, en dat hij als hervormer van dat belastingstelsel zou optreden. Reeds in de zitting van 1861/1862 deed hij een eersten stap op dien weg, in de door hem wenschelijk gekeurde richting om de belemmeringen voor de ontwikkeling van nijverheid en verkeer weg te nemen, door de herziening van het tarief der in- en uitvoerrechten.

Een dergelijk ontwerp was, gelijk wij vroeger gezien hebben, in de zitting van 1858/1859 door Van Bosse ingediend en door de Tweede Kamer aangenomen, maar door de Eerste verworpen. Ook Van Hall had een ontwerp tot herziening aangeboden, dat evenwel na zijne aftreding, den 3den April 1861, was ingetrokken. Thans werd bij Koninklijke boodschap van den 14den Maart 1861 een nieuw ontwerp van wet ingezonden tot herziening der thans geldende bepalingen op den in-, uit- en doorvoer en dus tot vervanging der wet van den 19den Juni 1845 (*Stbl.* n°. 24).

De hoofdbeginselen waren, volgens de memorie van toelich-

ting: "heffing naar de waarde (in plaats van naar het gewicht) van een invoerrecht van 5 percent (in plaats van 6 proc.) op voorwerpen, die als volledige fabrikaten zijn te beschouwen; voor die artikelen, waarvan weinig of geen verschil in soorten bestaat, of welke voor benadering minder vatbaar zijn, een gewichtsrecht, hetwelk met dat normaalrecht van 5 percent overeenstemt; voor enkele artikelen, welke in concurrentie komen met hier te lande aan accijns onderworpen goederen, en voor artikelen, welke tot uitsluitend gebruik bij den meer gegoeden stand dienen, rechten die hooger klimmen dan het normaal recht; zooveel mogelijk gelijke belasting van alle artikelen, welke onderling met elkander verwant zijn; vrijstelling van grondstoffen en zooveel mogelijk van die artikelen, welke aan de schatkist geene of onbeduidende opbrengst kunnen opleveren; een recht van 2 tot 3 percent voor die fabrikaten, welke tevens als grondstoffen kunnen worden gebezigd; en afschaffing van alle uitvoerrechten, behalve een overgangsrecht op linnen en katoenen lompen".

De Minister van Financiën noemde in zijne rede van den 21sten Juni 1862 nog beknopter als hoofdbeginselen van het ontwerp: "vermindering van rechten, vereenvoudiging en behoud van het cijfer van opbrengst". Het laatste was vooral verkregen door een hooger recht op graan en meel en enkele andere artikelen. Zooals te verwachten was, vond het ontwerp in de Tweede Kamer veel bijval, hoewel sommige bepalingen, vooral de verhooging van het recht op granen en peulvruchten, dus op een volksvoedsel, tot *f* 1,50 de 30 mud krachtig bestreden werden. Het amendement van De Brauw en Fransen van de Putte om het op *f* 0.10 te bepalen, werd evenwel met 47 tegen 13 stemmen verworpen. Onder de tegenstemmers waren er verscheidene, als Van Höevell, die hoewel uit beginsel er voor gestemd, aan dit amendement de aanneming van het geheele tarief in de Eerste Kamer niet wilden opofferen. Den 24sten Juni werd het ontwerp, op enkele punten gewijzigd, met 46 tegen 20 stemmen aangenomen. Ook de Eerste Kamer vereenigde er zich thans mede en nam het den 4den Augustus met 27 tegen 4 stemmen aan, vooral,

gelijk Sassen als reden opgaf, omdat thans de opbrengst voor de schatkist niet zou verminderen, het tarief naar de waarde was gekozen, en ook de omstandigheden in andere landen en in ons land thans voor de herziening gunstiger waren dan in 1859. Het ontwerp werd wet door de Koninklijke bekrachtiging op den 15den Augustus 1862 en verscheen in het *Staatsblad* n°. 170.

Dadelijk na de opening der zitting van 1862 op 1863 deed de Minister van Financiën in de rede, gehouden bij de indiening der Staatsbegrooting (20 September 1862) de te voren aangekondigde mededeeling zijner belastingplannen. Het stelsel van 1822 moet volgens hem worden herzien. Dat stelsel is gebrekkig en bovendien door latere wijzigingen "verzwakt en in teringachtigen toestand... De hoofdgebreken van ons belastingstelsel zijn u bekend. In sommige opzichten belemmerend voor de nijverheid, uit anderen hoofde drukkend voor eerste levensbehoeften, worden, over het algemeen, de lasten te ongelijkmatig verdeeld". Bij de hervorming doen zich evenwel twee moeilijkheden voor: 1°. "Het totaalcijfer onzer belastingen mag niet verminderen... De volstrekte afhankelijkheid van de Oostindische baten weegt... nog loodzwaar op onzen financieelen toestand, en al het mogelijke moet worden aangewend om ons aan die afhankelijkheid te onttrekken". Daartoe is noodig bezuiniging op de gewone uitgaven, maar bovenal de zorg, dat de totale opbrengst der belastingen niet verminderе; 2°. is een bezwaar "dat men bij de regeling van het belastingstelsel van het rijk ook tevens te letten heeft op dat der gemeenten. Vooral na de afschaffing van den accijns op het gemaal zijn de financiën van vele gemeenten deerlijk in de war. Vele hebben hunne belastingen gevestigd op grondslagen van het personeel, hetgeen in strijd is met de Grondwet. Bovendien moet het eenmaal komen tot eene volledige afschaffing van de plaatselijke accijnzen. De minister ziet evenwel geen kans, gelijk hij gaarne gewild had, deze op een-

maal te bewerkstelligen. De geheele afstand van het personeel aan de gemeenten zou nog niet altijd helpen, en bovendien thans voor het rijk te bezwarend zijn. Toch is de regeering overtuigd, dat aan de afschaffing der plaatselijke accijnzen moet worden voortgewerkt, en dat bij de herziening van het rijksbelastingstelsel ook daarop behoort te worden gelet".

Welke zijn nu de belastingplannen van den minister?

1°. ten opzichte van de directe belastingen. De grondbelasting op de gebouwde eigendommen moet worden herzien, ook „omdat men, na eene hertaxatie der gebouwde eigendommen zou kunnen geraken tot eene evenredigmaking van de grondbelasting tusschen de onderscheidene provinciën. Hieraan echter behoort vooraf te gaan de regeling van de grondbelasting in het hertogdom Limburg.... Er is dan ook een wetsontwerp gereedgemaakt tot regeling van dit ontwerp.... De wet op het personeel, waarvoor een nieuw ontwerp gereedligt, is in tweeërlei opzicht gewijzigd, vooreerst door afschaffing van de laatste twee grondslagen (paarden en dienstboden), welke met een derden nieuwen grondslag, rij- en voertuigen, aan de gemeenten worden overgelaten, en in de tweede plaats door herziening van de wet zelve, voor zooveel alsdan de vier overige grondslagen betreft", ook ter verhooging van de opbrengst. De patentbelasting zal worden omgewerkt tot eene algemeene inkomstenbelasting. Aan de gemeenten zal worden voorgeschreven, vóor elke andere belasting, 25 opcenten op deze te heffen. „Een wetsontwerp in den aangegeven zin zal dan ook een deel uitmaken van de reeks van voordrachten, die in deze zitting aan uwe beoordeeling zullen worden onderworpen".

Wat de accijnzen betreft, „het is het voornemen der regeering om bij de tegenwoordige herziening voorstellen te doen tot afschaffing van de belasting op brandstoffen, zeep en azijn, terwijl de afschaffing althans van den accijns op het geslacht kan worden voorbereid". Als equivalent zou gedeeltelijk kunnen dienen voor de eerste eene verhooging van de personeele belasting bij den grondslag haardsteden, waaraan tevens het progressieve

karakter zou worden ontnomen. Tegenover de afschaffing van den azijnaccijns zou staan eene verhooging van den bieraccijns met verbetering van de wetgeving op de vervaardiging der bieren. Dan zou de accijns van het gedistilleerd worden verhoogd van *f* 22 tot *f* 35. Verder behoort men niet te gaan „wil men niet dat te veel ontsnappe, zelfs aan eene vermeerdering van toezicht". Eindelijk zou worden ingevoerd een inkomend recht op koffie van *f* 7 per 100 kilo en het inkomend recht op thee worden verdubbeld, dus gebracht op *f* 50 per 100 kilo. Daarmee in verband zou later eene vereenvoudiging van het tarief der invoerrechten kunnen gebracht worden.

Eindelijk wat de indirecte belastingen aangaat, „een nieuw ontwerp van wet op het recht van zegel is in gereedheid gebracht, waarbij o. a. zal worden afgeschaft het dagbladzegel.... Ook een ontwerp van wet op het recht van registratie is gereed", strekkende tot codificatie, vereenvoudiging, billijker verdeeling der belasting en om deze meer in overeenstemming te brengen met onze burgerlijke wetgeving. Het resultaat van een en ander zal zijn: verlies bij

„twee grondslagen van personeel, die worden afgestaan aan de gemeenten	*f*	1,600,000.—
de afschaffing der belasting op de brandstoffen	-	3,000,000.—
de afschaffing der belasting op de zeep . . .	-	1,200,000.—
de herziening der zegel- en registratierechten .	-	1,000,000.—
Te zamen . .	*f*	6,800,000.—

Daarentegen bestaat de winst uit:

de regeling van de grondbelasting in Limburg, het 1ste jaar	*f*	40,000.—
(welk bedrag na verloop van twee jaren tot *f* 120,000.— klimt),		
de herziening van het personeel, waardoor men zal verkrijgen:		
Transportere . .	*f*	40,000.—

	Transport . .	*f*	40,000.—
van de haardsteden . . .	*f* 1,500,000.—		
van de overige grondslagen	- 1,000,000.—		
		-	2,500,000.—
op de verhooging van den accijns op gedistilleerd		-	3,000,000.—
op verhooging van den accijns op bier. . . .		-	500,000.—
de rechten op koffie en thee		-	1,000,000.—
		f	7,040,000.—."

Eindelijk meent de minister later in eene herziening onzer suikerwetgeving de middelen te zullen vinden tot afschaffing van den accijns op het geslacht.

«Ziet daar Mijne Heeren", eindigt de minister, «u met openhartigheid en zoo volledig mogelijk de inzichten en voornemens der regeering medegedeeld, met betrekking tot het stelsel onzer belastingen. Toets ik die nu aan de eischen door mij gesteld en aan de moeilijkheden door mij aangewezen, dan schijnen ze aan de eerste te voldoen en de laatste te hebben overwonnen. De nijverheid wordt te gemoet gekomen door de afschaffing en verbetering van drukkende of belemmerende accijnzen, en omdat zij niet meer uitsluïtend zal behoeven te voorzien in de som van drie millioen, die de schatkist van de inkomsten heft. Eerste levensbehoeften, zooals brandstoffen, zeep en azijn, worden van belasting ontheven, terwijl maatregelen worden genomen om in die richting voort te gaan. Lasten, die ongelijkmatig drukken, worden gewijzigd en verplaatst, vooral door eene betere inrichting van het personeel en de patentwet. En bij dat alles zijn wij gewaarborgd tegen eene vermindering van onze inkomsten, terwijl het belastingstelsel der gemeenten kan worden gebracht op een wettigen voet, eene belangrijke schrede wordt gedaan op den weg der afschaffing van plaatselijke accijnzen en het gegrond voorschrift bestaat, dat ze eenmaal geheel en al zullen kunnen verdwijnen.

Aan het einde mijner rede gekomen en nog eenmaal het gansche tafereel overziende, dat ik in deze oogenblikken voor u heb ontvouwd, geloof ik, dat wij in onzen financieelen toestand

groote reden van dankbaarheid hebben en dat de herziening van ons belastingstelsel, die eene behoefte des tijds is geworden, onder de meest gunstige omstandigheden kan worden ondernomen."

Aan dit veelomvattend plan gaf de minister gedeeltelijk uitvoering door de indiening van vier wetsontwerpen, die bij Koninklijke boodschap van 7 Mei 1863 aan de Tweede Kamer werden toegezonden. Bij het eerste ontwerp tot wijziging der wettelijke bepalingen op de personeele belasting werden slechts vier grondslagen behouden: 1°. de huurwaarde, waarvan de belasting zou bedragen 6 procent, 2°. de deuren en vensters, wegens iedere deur of venster acht en zestig cents, 3°. de stookplaatsen, wegens iedere stookplaats vier gulden, 4°. het mobilair belast met één procent der waarde. Het tweede ontwerp strekte tot afschaffing van den accijns op de turf en de steenkolen, het derde tot afschaffing van den accijns op de zeep en het vierde tot verhooging van den accijns op het gedistilleerd van *f* 22 tot *f* 35. In de algemeene memorie van toelichting op de vier gezamenlijke wetsontwerpen, deelde de minister mede, dat na deze aan de orde zou komen de herziening van de patentwet en daarna de verbetering van registratie- en zegelwetten met, als equivalent, het recht op koffie en de verhooging van het recht op thee, dus alles geheel in overeenstemming met 's ministers belastingplan, zooals hij het bij de indiening der begrooting had ontwikkeld. Geen van deze ontwerpen kwam evenwel gedurende de zitting 1862/1863 bij de Kamer in behandeling, evenmin als het ontwerp tot heffing der grondbelasting in de provincie het hertogdom Limburg, dat reeds den 10den November 1862 bij de Tweede Kamer was ingekomen.

Uit de rede, door den minister den 26sten September 1863 uitgesproken bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1864, bleek er eenige wijziging in zijne belastingplannen gekomen te zijn. Hij dient thans afzonderlijk in het wetsontwerp tot afschaffing van

den accijns op de brandstoffen, verbonden met dat tot verhooging van den accijns op het gedistilleerd als equivalent, omdat hij die afschaffing den 1sten April 1864 in werking wil doen treden. „Behalve deze beide ontwerpen is er nog een, dat, naar het mij voorkomt, om verschillende redenen, eene spoedige behandeling vordert. Het is dat tot regeling der grondbelasting in de provincie Limburg. Dat wetsontwerp wordt u dus met de beide zooeven genoemde onmiddellijk toegezonden.

Voorts zal het ontwerp van wet op de personeele belasting u spoedig weder worden voorgedragen, opdat ook de gemeentebesturen in de gelegenheid kunnen gesteld worden hunne accijnzen te verminderen en althans dien op de brandstoffen te laten varen. Bedenkingen van verschillende zijden tegen dit wetsontwerp ingebracht, maken een punt van onderzoek en overweging bij mij uit. Wellicht geeft dit aanleiding tot belangrijke wijzigingen. In ieder geval hoop ik, dat eene spoedige behandeling, ook van dit wetsontwerp, er toe moge leiden, om de wet op de personeele belasting naar juister beginselen ingericht, eerlang tot stand te brengen.

Eindelijk zijn ook nog in gereedheid, om onmiddellijk te worden ingediend, eene nieuwe zegelwet en eene nieuwe registratiewet, beide ingericht naar de beginselen door mij ten vorigen jare ontwikkeld. Het geldelijk verlies, daardoor te lijden, zal kunnen gevonden worden uit eene verhooging van den accijns op de suiker, die u zal worden voorgesteld, en uit de meerdere inkomsten, die te wachten zijn van eene verandering in de wetgeving op de vervaardiging van bieren in verband met de afschaffing van den accijns op azijn."

De partieele verandering onzer belastingwetten, aldus aangekondigd, verdiende misschien uit een practisch oogpunt de voorkeur boven eene gelijktijdige behandeling, wanneer daarbij slechts het geheele plan in het oog gehouden werd. Dit plan bleek evenwel zelf aanmerkelijke verandering ondergaan te hebben. In het ontwerp op het personeel werden belangrijke wijzigingen aangekondigd, van de afschaffing der accijnzen op zeep en geslacht werd niet meer gesproken, evenmin van de rechten op koffie en

thee of van de hervorming der patent- tot een algemeene inkomstenbelasting.

Voordat de beraadslagingen over de begrooting voor 1864 geopend werden, gelukte het Betz nog tot stand te brengen de wet houdende voorzieningen omtrent de Nederlandsche Bank van den 22sten December 1863 (*Stbl.* n°. 148), waarvan de spoedige behandeling noodig was, omdat het octrooi die Bank verleend bij Koninklijk Besluit van den 21sten Augustus 1838 (*Stbl.* n°. 29), den 1sten Maart 1864 zou vervallen. (*)

Na de aanneming der Begrootingswetten, voordat de Kamer met het Kerstreces uit elkander ging, hadden de beraadslagingen plaats (15 December 1863) over de ontwerpen tot afschaffing van de accijnzen op de turf en op de steenkolen en tot verhooging van den accijns op het binnenlandsch gedistilleerd. Gelijk te verwachten was, vonden deze ontwerpen weinig tegenstand, het meest nog dat tot verhooging van den accijns op het gedistilleerd. Het eerste werd aangenomen met 55 tegen 6 stemmen (tegen: Kien, Van Asch van Wijck, Van Heemstra, Hoffman, Groen van Prinsterer en Wintgens), het tweede met 49 tegen 11 stemmen. In de Eerste Kamer werd den 31sten December het eerste ontwerp met 25 tegen 3 (Schimmelpenninck van der Oye, Van der Oudermeulen en Taets van Amerongen), het tweede met 18 tegen 10 stemmen goedgekeurd. Denzelfden dag ontvingen beide de Koninklijke bekrachtiging en verschenen in de *Staatsbladen* n°. 220 en 221.

Gedurende deze zitting brachten de door den minister ingediende ontwerpen, n.l. die betreffende de grondbelasting in het hertogdom Limburg, het recht van zegel, van registratie, betreffende de accijnzen op het zout, de suiker en de bieren en azijnen, op de personeele belasting en tot wijziging der gemeentewet, voorzooveel de plaatselijke belastingen betreft, het iets verder dan in de vorige, n.l. tot het voorloopig verslag. In de volgende zou men dus eindelijk de afdoening van enkele mogen verwachten.

(*) Vgl. over de Bankwet de aanteekeningen aan het slot van dit deel.

Dat 's ministers inzichten in den loop van het zittingsjaar intusschen opnieuw wijzigingen ondergaan hadden, blijkt uit de mededeeling zijner plannen bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1865 (24 September 1864). «De volledige afschaffing der plaatselijke accijnzen is als het ware geworden een nationale wensch, en de regeering heeft te kennen gegeven, dat zij aan dien eisch wil te gemoet komen, omdat zoodanige afschaffing van het begin harer optreding af heeft gelegen in hare richting. De zaak is voorbereid en kan door u worden ter hand genomen. De grondslagen, waarop die afschaffing der plaatselijke accijnzen berust, heb ik u reeds in de vorige zitting medegedeeld. De heffing van de personeele belasting door het rijk wordt tot op de helft verminderd; de andere helft blijft ter beschikking van de gemeenten. Het rijk schaft voorts af de 21½ opcenten van de grondbelasting op de gebouwde eigendommen, die door de gemeenten kunnen worden geheven. Het gedistilleerd wordt tot een bedrag van *f* 50 per vat door het rijk geheven, waarvan aan de gemeenten een maximum van *f* 15 kan worden uitgekeerd, overeenkomstig regelen in de gemeentewet te omschrijven. De wijzigingen in de gemeentewet berusten op de meest vrijgevige grondslagen en maken voor de gemeenten de heffing harer belastingen uitermate gemakkelijk. Ziedaar in algemeene trekken het plan, zooals het in wetsontwerpen is geformuleerd. Ik voeg er alleen nog bij, dat de census onaangeroerd blijft.

Reeds heb ik u bij eene vorige gelegenheid gezegd, Mijne Heeren, dat het rijk bij deze regeling opoffert eene som van *f* 4,300,000 aan directe belastingen, dat omtrent een derde gedeelte daarvan zou worden teruggevonden in de verhooging van enkele accijnzen en dat de bestaande belastingen met nagenoeg d r i e millioen zouden worden verminderd. Zonder opofferingen voor het rijk is, naar de overtuiging der regeering, de onmiddellijke en volledige afschaffing der plaatselijke accijnzen eene onmogelijkheid. Echter is bij de bewerking gebleken, dat die opoffering minder groot zal zijn dan men zich aanvankelijk had voorgesteld. Maar daarenboven, Mijne Heeren, die opoffering zal

nog minder worden als de suikerregeling tot stand mocht komen, waarover thans te Parijs onderhandeld wordt." .... "En als ik eindelijk bedenk", eindigt de minister, "dat de ontwikkeling, die de regeering op zoo menig terrein tracht te bevorderen en uit te breiden, niet alleen indirecte voordeelen aan de natie, maar ook directe voordeelen aan de schatkist geven moet — dan heb ik de overtuiging, dat binnen betrekkelijk korte jaren het evenwicht tusschen onze gewone ontvangsten en uitgaven in zooverre zal zijn hersteld, dat wij onze financieele toekomst kunnen verzekerd achten, ook al mocht de groote maatregel van de afschaffing der plaatselijke accijnzen niet kunnen tot stand komen zonder eenig offer van de schatkist te vragen."

Een gedeelte van de schade, die de schatkist zou moeten lijden, om den gemeenten de afschaffing harer accijnzen mogelijk te maken, zou vergoed worden door de nieuwe suikerregeling, had de minister aangekondigd. Den 1sten Juli 1819 was in ons land, niettegenstaande de felle bestrijding van den handel, voor het eerst de suikeraccijns ingevoerd, om de inkomsten der schatkist te stijven. Toen later, bij de algemeene wet van 1821, de afschaffing van dien accijns ter sprake kwam, waren de fabrikanten ijverig in de weer om hem te behouden, gelijk ook gelukte, niet in het belang van de schatkist, maar meer als middel ter bescherming der suikernijverheid; "want — behalve het hun verzekerd monopolie op de binnenlandsche markt door het prohibitieve invoerrecht op vreemde geraffineerde suikers — verschafte hij den raffinadeurs bij den uitvoer van hun fabrikaat aanzienlijke premiën, die in de veel te hooge afschrijvingssommen verscholen lagen en het voormelde doel geheel deden missen". Om de opbrengst van den accijns niet geheel door de uitvoerpremiën te zien verslinden, moest men eindelijk tot het vaststellen van een minimum van opbrengst overgaan. Dergelijke bescherming werd ook in de andere Europeesche staten aan de inlandsche suikernijverheid verleend. "Zoodoende hebben de ingezetenen in de exporteerende landen gedurende eene lange reeks

van jaren millioenen aan belasting betaald om den raffinadeurs premiën van uitvoer toe te kennen, die hen wederkeerig in staat stelden om hun fabrikaat op vreemde markten tegen denzelfden prijs of zelfs ruim zoo laag als hunne mededingers aan te bieden." (Memorie van toelichting.)

Eene gelegenheid om aan dien ondraaglijken toestand een einde te maken, werd gegeven, toen Napoleon III het tot nu toe in Frankrijk volgehouden stelsel van bescherming losliet door het sluiten van het handelsverdrag met Engeland in 1860 en ook België een stap deed in dezelfde richting. Zoo werd dan in 1863 eene conferentie te Parijs geopend, waaraan commissarissen van Nederland, België, Frankrijk en Engeland deelnamen, die evenwel door de weigering van België om het typenstelsel aan te nemen, mislukte. Op verzoek van onze regeering werden in het volgende jaar nieuwe onderhandelingen aangeknoopt, die leidden tot eene voorloopig Nederlandsch-Fransche schikking van den 29sten Juni 1864 te 's-Gravenhage, eene Fransch-Belgische van den 2den Juli te Brussel en eene Fransch-Engelsche van den 30sten Augustus te Londen. Daarop kwam eene nieuwe conferentie bijeen te Parijs, waar den 4den October 1864 eene definitieve schikking getroffen werd, opgenomen in het verdrag tusschen Nederland, België, Frankrijk en Engeland van den 8sten November 1864, tot welks bekrachtiging een wetsontwerp den 11den Februari 1865 aan de Staten-Generaal werd aangeboden. Bij dit verdrag werd het typenstelsel als grondslag aangenomen en het minimum van het rendement der suikers bij het raffineeren voorloopig bepaald per 100 pond ruwe suiker voor de nommers van de serie der Hollandsche staalmonsters 18—15 op 87 pond, 14—10 op 85 pond, 9—7 op 81 pond en beneden 7 op 76 pond. Na proefnemingen zou binnen een jaar een definitief rendement bepaald worden. Verder bevatte het verdrag bepalingen over de tarra en overgangsbepalingen voor de verschillende landen. Te gelijk daarmede werd ingediend een wetsontwerp houdende bepalingen omtrent den accijns op de suiker, ter vervanging van de wet van 1846 en de daarin later gebrachte wijzigingen, waarin o. a.

de accijns bepaald werd op *f* 27 per 100 pond droge witte broodsuiker, en het minimum van opbrengst werd afgeschaft.

Hoewel enkele bezwaren werden ingebracht tegen het typenstelsel en sommige voordeelen, aan de andere staten toegekend, vond het verdrag algemeenen bijval en werd het in de Tweede Kamer den 6den Mei 1865 met 44 tegen 8 stemmen, in de Eerste Kamer den 1sten Juni met algemeene stemmen aangenomen (wet van den 2den Juni 1865 *Stbl.* n°. 62). Meer bezwaar vond het ontwerp op den suikeraccijns, dat eene belangrijke wijziging onderging door de aanneming met 27 tegen 26 stemmen van het amendement van Van Kerkwijk om weer eene minimum-opbrengst aan te nemen van *f* 1,750,000 voor elke 6 maanden, ingaande 1 Januari 1866. De Tweede Kamer nam het ontwerp den 9den Mei 1865 aan met 44 tegen 6 stemmen, de Eerste Kamer den 1sten Juni met 16 tegen 12 stemmen (wet van den 2den Juni 1865 *Stbl.* n°. 63).

Terwijl het aldus aan Betz met den Minister van Buitenlandsche Zaken Cremers gelukt was de herziening onzer suikerwetgeving tot stand te brengen, bracht hij kort daarop met zijn ambtgenoot voor Binnenlandsche Zaken den tweeden grooten financieelen maatregel tot stand, n.l. de afschaffing der gemeentelijke accijnzen. Wij hebben gezien, hoe hij in zijne begrootingsrede van den 20sten September 1862 de volledige afschaffing der gemeentelijke accijnzen nog niet mogelijk had gerekend; ook in het ontwerp, dat reeds gedurende de vorige zitting, den 14den Januari 1864, bij de Tweede Kamer was ingekomen, was slechts een nieuwe stap gedaan in de richting tot beperking der gemeente-accijnzen, die reeds de Gemeentewet van 1851 had ingeslagen. Bij dit ontwerp werden de gemeente-accijnzen beperkt tot gedistilleerd, wijn, bier en geslacht, voor deze een maximum bepaald, en als schadeloosstelling voor het verlies van den accijns op de brandstoffen en de beperking der andere toegestaan 50 opcenten op de personeele belasting te heffen, waarvan het bedrag tevens door eene herziening

der wet op het personeel verhoogd zou worden. In het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Van Bosse, De Raadt, Gevers Deynoot, Hoynck van Papendrecht en Dumbar), den 5den Mei 1864 vastgesteld, werd in 't algemeen de ingeslagen richting goedgekeurd, maar door velen de wensch te kennen gegeven naar eene volledige afschaffing der plaatselijke accijnzen, desnoods tegen afstand van de geheele personeele belasting aan de gemeenten.

Overeenkomstig het voornemen, door Betz bij de indiening der begrooting voor 1865 te kennen gegeven, werd thans door de regeering de beslissende stap gedaan. In het nieuwe ontwerp tot wijziging der gemeentewet, voorzooveel de plaatselijke belastingen betreft, dat den 14den October 1864 bij de Tweede Kamer inkwam, werden alle gemeentelijke accijnzen afgeschaft. Daarentegen zouden de gemeenten kunnen beschikken over 50 procent van de hoofdsom der personeele belasting, terwijl door afstand der 21½ rijksopcenten op de grondbelasting voor de gebouwde eigendommen de gemeente-opcenten op deze tot 40 gebracht konden worden. Verder werd voorgesteld, dat het 2de lid van art. 243 zou vervallen, waarbij verboden werd een of meer grondslagen van de personeele belasting tot grondslag van den hoofdelijken omslag te maken; in die hoofdelijke omslagen zouden niet alleen als vroeger worden aangeslagen „de inwoners der gemeente", maar „zij, die in de gemeente hunne woonplaats hebben en zij, die er verblijf houden". In de rangregeling der belastingen werd eenige wijziging gebracht, en aan de gemeenten, waar de directe belastingen tot het maximum gebracht waren, de afstand van hoogstens *f* 14 per vat van den rijksaccijns op het gedistilleerd toegezegd, terwijl in bijzondere gevallen nog uitzonderingswetten gemaakt konden worden. Het dwangbevel van een gemeente-ontvanger zou in het geheele rijk ten uitvoer gelegd kunnen worden, en eindelijk zouden alle gemeentebelastingen vóor den 1sten Januari 1866 herzien en aan 's Konings goedkeuring onderworpen moeten worden.

Als voordeelen der geheele afschaffing der plaatselijke accijnzen

noemde de memorie van toelichting: «vrijheid van in- en doorvoer met het wegvallen van de binnenlandsche tolliniën en sluikerij; daling der prijzen van voorname levensbehoeften, wanneer zij niet meer door plaatselijken accijns gedrukt worden, en mededinging onder gelijke voorwaarden allerwegen open is; aanzienlijke kosten van invordering uitgewonnen, en de hoogte der uitgaven, voortaan door directe belastingen te bestrijden, voor juistere beoordeeling vatbaar". Als equivalent voor den afstand van de helft van het personeel en de opcenten op de grondbelasting voor het gebouwd zou dienen de herziening der personeele belasting, waarvan de opcenten bij de hoofdsom gevoegd zouden worden, de verhooging van het gedistilleerd van *f* 35 tot *f* 50, dat wil zeggen ongeveer met het gemiddelde bedrag van den vroegeren gemeente-accijns; en de hoogere opbrengst te verwachten van de suikerwetgeving.

Volgens het uitgebreid voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Van Nispen van Sevenaer, Guljé, Van Bosse, Geertsema en Hoynck van Papendrecht), den 22sten December 1864 vastgesteld, werd door de groote meerderheid de afschaffing der plaatselijke accijnzen wenschelijk geoordeeld, doch werden vele bedenkingen gemaakt ten opzichte van den invloed, dien de voorgedragen regeling zou hebben op 's rijks financiën, op 's rijks belastingstelsel, op de financiën der gemeenten, op de autonomie der gemeenten en op den census, bedenkingen, die bij de openbare beraadslagingen terugkeerden. De meeste bezwaren vond wel de eventueele afstand van *f* 14 van den accijns op het gedistilleerd aan de gemeenten, welken Van Bosse liever vervangen wilde zien door een tijdelijk binnen 15 jaar afloopend rijkssubsidie, terwijl anderen, ook om andere redenen, de voorkeur gaven aan den afstand van het geheele personeel of, zoo dit wegens den census bezwaar mocht hebben, ten minste van $^5/_7$ of $^9/_{10}$.

Den 9den Maart 1865 verscheen de memorie van beantwoording, door Thorbecke en Betz beiden onderteekend, terwijl de memorie van toelichting bij het eerste en tweede ontwerp door Thorbecke alleen geteekend was. Bij deze was eene nota van

wijzigingen gevoegd, waardoor de uitkeering van de *f* 14 van het gedistilleerd verviel, doch de gemeenten in plaats van de helft 4/5 van de hoofdsom der personeele belasting zouden ontvangen. Tevens werden nu nauwkeuriger opgaven gedaan betreffende den invloed op 's rijks financiën. De opoffering die het rijk deed, zou voor 1865 bedragen *f* 6,707,200. Dit tekort zou gevonden worden door de verhooging van den accijns op het gedistilleerd met *f* 15 (geraamd op *f* 3,800,000), de tijdelijke verhooging van den wijnaccijns in verband met het handelsverdrag met Frankrijk (*f* 528,000), 40 opcenten op het geslacht (*f* 576,000), verhooging van het recht op de thee (*f* 300,000), en eindelijk de inkomsten der nieuwe suikerregeling, die bij de volledige inwerkingtreding zelfs een overschot zou geven, waardoor de opcenten op het geslacht weer zouden kunnen vervallen.

Na de vaststelling van het eindverslag, waarop de beide ministers nog in eene nota antwoordden, hield de Tweede Kamer van 18—29 Mei 1865 hare openbare beraadslagingen.

Het behoud der gemeente-accijnzen zelf vond slechts weinig voorstanders, die betoogden, dat zij niet zoo drukkend waren en de betaling gemakkelijk geschiedde, dat de prijzen der levensmiddelen niet altijd daardoor werden verhoogd, het brood bijv. te 's-Gravenhage, waar een gemaalaccijns bestond, niet duurder was dan in andere plaatsen, en dat sommige zooals de wijnaccijns alleen de meervermogenden drukten. Anderen hadden de voorkeur gegeven aan eene geleidelijke afschaffing, gelijk het oorspronkelijk plan der regeering geweest was, of liever willen voortgaan op den tot nu toe ingeslagen weg: eerst afschaffing van rijksaccijnzen, in 't bijzonder van die op zeep en geslacht. Meer bedenkingen vond de wijze, waarop te werk gegaan werd, vooral de middelen, waardoor de gemeenten werden schadeloosgesteld: de directe belastingen, meende men, die de accijnzen vervingen, zouden veel zwaarder drukken. Door die plotselinge ingrijpende verandering werden de financiën van vele gemeenten geheel in de war gebracht. In 't bijzonder keurde men het af dat het per-

soneel nu als 't ware tot den impôt unique der gemeenten gemaakt werd door den afstand van ⅘ aan de gemeenten, door de opheffing van het verbod om het tot grondslag van den hoofdelijken omslag te maken en door aan het aantal opcenten alleen tot grens te geven de opbrengst van den hoofdelijken omslag. Het ging ook niet aan, op alle gemeenten dezelfde behandeling toe te passen, zonder te letten op plaatselijke omstandigheden. Sommige gemeenten zouden nog te kort komen, zware hoofdelijke omslagen moeten heffen en door uitzonderingswetten geholpen moeten worden, maar andere zouden in dien afstand der rijksbelastingen meer terugontvangen dan zij in de accijnzen misten en hare directe belastingen kunnen verminderen of afschaffen, waardoor juist eene premie aan de meervermogenden gegeven zou worden. Vooral de autonomie der gemeenten zou schade lijden door hare belastingen aan die van het rijk vast te koppelen. De belastingen van rijk en gemeenten moesten juist ten strengste gescheiden worden en afzonderlijke grondslagen hebben. Eindelijk werd vooral gewezen op den nadeeligen invloed, dien de voorgedragen maatregelen op 's rijks financiën zouden oefenen. Het rijk zou een gedeelte zijner inkomsten afstaan, zonder daarvoor eene voldoende vergoeding te ontvangen, en zoo zou de afhankelijkheid van de Indische baten nog grooter worden. Want het was zeer de vraag, of al die nieuwe middelen, die de regeering later wenschte voor te stellen, zouden worden goedgekeurd en zooveel zouden opbrengen, als men verwachtte. Zou de nieuwe wet op het personeel worden aangenomen, ook de verhooging van het recht op de thee of wel die 40 opcenten op het geslacht, die juist de hevigste en eene zeer algemeene bestrijding uitlokten? Zou de verhooging van den accijns op het gedistilleerd niet tot minder verbruik leiden, de verwachting van de opbrengst der nieuwe suikerwetgeving niet zeer tegenvallen, en was de verhooging van den wijnaccijns in verband met het handelsverdrag met Frankrijk niet slechts tijdelijk? Verder zou de afstand van ⅘ van het personeel aan de gemeenten later elke zoo noodige herziening van de personeele belasting zeer bezwaarlijk maken en

eindelijk invloed moeten hebben op het kiesstelsel en den census, omdat het personeel nu voor 4/5 feitelijk eene gemeentebelasting werd en bovendien de opcenten op de grondbelasting voor het gebouwd werden afgestaan.

Deze en andere bedenkingen werden gemaakt door de bestrijders van het wetsontwerp, als Hoekwater, Van Lynden, Simons, Van Zuylen van Nyevelt en vooral, in eene uitvoerige rede, Wintgens, die zelfs eindigde met de hoop en verwachting uit te spreken, «dat deze wet, indien zij wordt aangenomen, voor de voeten der regeering een kuil zal graven, waar zij in zal vallen om nimmer weder op te staan". Hoewel zij hunne stem nog niet aan de wet ontzegden, werden ernstige bezwaren opgeworpen door Van Bosse, Van Nierop, Fokker, Godefroi en anderen, terwijl het ontwerp daarentegen ijverige verdedigers vond in Viruly Verbrugge, Blom, Dullert, Van der Linden en natuurlijk in de beide ministers Thorbecke en Betz. Thorbecke wijst er op, dat deze wet slechts voortzet, wat de gemeentewet in 1851 heeft begonnen. Dezelfde bedenkingen, nu gemaakt ten opzichte van de vernietiging der gemeentelijke welvaart, de aantasting der gemeentelijke autonomie, werden ook toen gehoord, maar zijn niet door de ondervinding bevestigd. Wat toen nog niet kon, de geheele afschaffing der gemeentelijke accijnzen, is thans mogelijk en wordt daarom nu voorgesteld. Alleen door die volledige afschaffing kunnen de gemeentelijke tolliniën vervallen; zoolang er één gemeentelijke accijns blijft bestaan, is geen afdoende verbetering mogelijk.

«Wij hadden afneming", zegt de minister, «van plaatselijke verbruiksbelasting na de invoering der gemeentewet, en wederom verheffing sedert 1857, toen de armenwet en die van het lager onderwijs tot nieuwe uitgaven drongen. Ik haal dit aan tegenover hen die beweren: men moet langzaam, niet op eenmaal afschaffen. Dien langen weg zijn wij opgegaan in 1851, omdat wij niet anders konden, daar toen het terrein voor directe heffing, dat nu aan de gemeenten wordt geopend, ontbrak. Maar nu wij kunnen, zou er nu reden wezen om niet op eenmaal, maar langzaam af te

schaffen? Langzaam afschaffen, Mijnheer de President, kan niet meer baten; zoolang nog eenige plaatselijke accijnsheffing vrij blijft, zal daarheen steeds uitweg worden gezocht. Thans is de tijd gekomen om directe belasting in de plaats te stellen; hetgeen wij niet konden in 1851, kunnen wij thans. Nu is de vraag: zou een gouvernement zijnen plicht niet verzaken, wanneer het, zoodanig voorstel kunnende doen, het niet deed, nu niet aan de Staten-Generaal voorstelde om de gemeente-accijnzen geheel en voorgoed uit te roeien?"

En nu het middel om tot die afschaffing te geraken, de afstand der 4/5 van het personeel: »Die vier vijfden blijven rijksbelasting. Men wordt in de kohieren voor het personeel aangeslagen voor het geheel; 1/5 eigent de schatkist zich toe, 4/5 worden ter beschikking van het gemeentebestuur gesteld.

Het zou wenschelijk zijn, dat men die 4/5, het zou nog wenschelijker zijn, dat men het geheele personeel door de gemeentebesturen kon laten regelen; ik erken het alleszins, maar dat kan niet vanwege den census. Waar is de directe belasting, die wij voor het rijk en de kiesbevoegdheid in de plaats van het personeel zouden kunnen stellen, wanneer wij het personeel als gemeentebelasting aan de regeling der gemeentebesturen prijsgeven? De grondslagen moeten uit dien hoofde in handen van den algemeenen wetgever blijven. Gij ontziet dus, zegt men op een toon van verwijt, de kiesmacht? Zonder twijfel. Ik zou ongaarne de kiesbevoegdheid van een enkelen burger van dit land zien intrekken vanwege een financieelen maatregel. De strekking van een constitutioneel gouvernement, gelijk het onze, moet zijn het kiesrecht eer uit te breiden dan in te korten.... Het zou in allen deele verkieslijk zijn — ik wil niets verbloemen en niets gunstiger voorstellen dan het inderdaad is — dat wij de regeling van het personeel aan den gemeente-wetgever konden overgeven; doch het is uit hoofde van den census onmogelijk; wat thans mogelijk is, houdt dit voorstel in.

Ten aanzien van de beschikking zal het initiatief aan de gemeentebesturen blijven behooren; deze zullen regelen of zij die

$^1/_5$ of welk gedeelte daarvan zij behoeven. Gedeputeerde Staten hebben te controleeren, goed of af te keuren". Er is dus geen quaestie van een geschenk aan de gemeenten, ook niet van bevoorrechting, want het is een algemeene maatregel, voor allen gelijk. Sommige leden wenschten liever een deel van de patentbelasting af te staan. «Ik zou daartoe mijne toestemming niet licht kunnen geven. Wij hebben bij de gemeentewet verboden, dat opcenten op de patentbelasting wierden geheven, en waarom? Opdat de nijverheid niet tengevolge van verkeerde inzichten, tengevolge van plaatselijk egoïsme, zou worden gedrukt of misleid. Om dezelfde reden zou ik geen deel van de patentbelasting aan de gemeenten willen afstaan. Men zou dan eene allerzonderlingste jacht op ondernemingen van industrie of op monopoliën zien.

Er is eene tweede reden. Men heeft onze tegenwoordige patentbelasting wel eens de slechtste van alle belastingen genoemd, en ik ben genegen daaraan niet sterk te twijfelen. Zouden wij dan nu, althans voordat wij die belasting herzien hebben, de opbrengst daarvan voor een deel aan de gemeenten toekennen? Dit zou mij reeds op zichzelf beletten in eene dergelijke verschikking van opbrengst te treden." Gemeenten, die nog te kort komen, kunnen geholpen worden door uitzonderingswetten of rijkssubsidiën.

De bespreking der equivalenten zal hij aan den Minister van Financiën overlaten. Wat betreft de opcenten op het geslacht: «de Minister van Financiën zal mij de getuigenis geven, dat ik van den beginne af tegen dergelijken maatregel oorlog gevoerd heb, en ik doe het nog. Als lid der Kamer zou ik daartegen stemmen; de Minister van Financiën weet dit en hij neemt het mij niet kwalijk. Voor een Minister van Financiën moeten de cijfers sluiten; de Minister van Binnenlandsche Zaken is vrijer en gelukkiger; hij heeft niet voor het inkomen, maar voor besteding te zorgen.

De Minister van Financiën zegt, dat hij voor alle mogelijke gevallen die retraite moet hebben. Zal ik nu aan dien minister zeggen: ««zoo gij u in het verste verschiet de mogelijkheid voor-

stelt om aan de Staten-Generaal eene verhooging van de opcenten op het geslacht aan te vragen — welke Staten die niet zullen toestemmen — dan werk ik tot afschaffing der plaatselijke accijnzen niet mede"". Zou dit te verantwoorden zijn? Mij dunkt, hoe men homogeniteit ook opvatte, het ware onverstandig dergelijken eisch aan een minister te stellen.

Ik vraag of leden der Kamer, wanneer het op eene groote zaak aankomt, en zij hebben ten opzichte van de onderdeelen bezwaar, haar zoo lang mogen beletten, totdat elk punt juist zooals zij zich voorstellen geregeld zij. Wil men dan dat de Minister van Binnenlandsche Zaken in dergelijk verzet tegen een eventueel onwaarschijnlijk geval volharde, en daardoor het tegenwoordig voorstel van wet onmogelijk make?"

Wat eindelijk den census betreft: het personeel, inbegrepen het $^1/_5$, blijft eene rijksbelasting. Ernstiger is de bedenking: wanneer eene gemeente niet of slechts gedeeltelijk over dat $^1/_5$ beschikt en het dus niet of slechts gedeeltelijk betaald wordt? Volgens Thorbecke is deze quaestie uitgemaakt door de kieswet, die voor betalen het aangeslagen zijn houdt. Volgens hem komt het voor het kiesrecht niet op het feitelijk betalen aan, maar op den welstand, die blijkt uit het kenteeken van het volle bedrag van den aanslag.

Betz besprak de zaak meer uit financieel oogpunt, noemde het voor zich zelf een blijden dag, waarop hij de Kamer dit ontwerp mocht aanbieden, beriep zich op hetgeen baron Van Zuylen van Nyevelt, nu tegenstander, vroeger ten gunste van de afschaffing der gemeente-accijnzen gesproken had bij de discussie over de gemeentewet in 1851 en de afschaffing van den accijns op het gemaal in 1855, maakte door voorbeelden duidelijk welke de gevolgen van den maatregel voor de verschillende gemeenten zouden zijn, en hoe de tegenwoordige toestand der schatkist die regeling mogelijk maakte. Hij verdedigde de door hem gekozen equivalenten: de accijns op het gedistilleerd werd feitelijk niet verhoogd, want het rijk nam slechts dien van de gemeenten over; evenzoo was het met dien op den wijn en met de opcenten op het geslacht.

Het laatste was bovendien slechts een tijdelijke uiterste maatregel, die onnoodig zou worden bij de volledige inwerkingtreding der suikerwetgeving. Eindelijk beval hij het ontwerp ook op dien grond aan, dat zonder dat het handelsverdrag met Frankrijk niet tot stand zou kunnen komen.

Bij de behandeling der artikelen onderging het ontwerp nog eenige belangrijke wijzigingen. De bezwaren, die bij velen bestonden ten opzichte van het verband met het kiesrecht, werden voor een groot gedeelte weggenomen door de aanneming met 46 tegen 26 stemmen van een amendement van Poortman, Hoynck van Papendrecht en Viruly Verbrugge, waarbij bepaald werd dat de gemeenten zouden kunnen «beschikken over ten hoogste vier vijfde gedeelten van de opbrengst der rijksbelasting op het personeel, in hunne gemeenten geheven", in plaats van zooals in art. 1 van het regeeringsvoorstel stond «over tachtig ten honderd van de hoofdsom der personeele belasting". Daaruit volgde dus, dat het volle personeel betaald werd, maar dat, zoo eene gemeente over minder dan het viervijfde van de geheele opbrengst beschikte, het verschil in 's rijks kas kwam. Art. 1 werd daarop met 46 tegen 26 stemmen aangenomen. Art. 4, luidende: «de tweede zinsnede van art. 243 vervalt", zoodat dus ook grondslagen van het personeel grondslagen van den hoofdelijken omslag zouden kunnen worden, werd feitelijk verworpen door de aanneming met 45 tegen 28 stemmen van een amendement van Van Bosse, om in het 2de lid van art. 243 alleen eene kleine wijziging te brengen, die voortvloeide uit de nieuwe redactie van art. 240. Na de aanneming der overige artikelen, waarvan enkele nog tot veel bestrijding en amendementen aanleiding gaven, werd eindelijk in de avondzitting van den 29sten Mei 1865 het wetsontwerp met 47 tegen 25 stemmen goedgekeurd (tegen: Van Nierop, Van Asch van Wijck, Wintgens, Taets van Amerongen, W. van Goltstein, Hoffman, Dirks, Mijer, Van Foreest, Simons, Van Lidth de Jeude, De Lom de Berg, Hoekwater, J. K. van Goltstein, Rochussen, IJssel de Schepper, baron Van Zuylen van Nyevelt, Storm van 's Gravesande, Van Nispen van Sevenaer, Begram, Schimmelpen-

ninck, graaf Van Zuylen van Nyevelt, Van Lynden, De Brauw en de Voorzitter). In de Eerste Kamer werd het na niet minder krachtige bestrijding van verschillende zijden, den 1sten Juli met 20 tegen 13 stemmen aangenomen (tegen: Van Nispen van Pannerden, Van Beeck Vollenhoven, Huydecoper van Maarsseveen, Van Aylva van Pallandt, Schimmelpenninck van der Oye, Van der Lek de Clercq, Taets van Amerongen, Van Weel, 't Hooft van Benthuizen, Boreel van Hogelanden, Smit, De Vos van Steenwijk en Van Andringa de Kempenaer). Den 7den Juli 1865 verkreeg het de Koninklijke bekrachtiging en werd in het *Staatsblad* n°. 79 opgenomen.

Betz had ook daarom op de aanneming van het ontwerp betreffende de gemeentelijke belastingen aangedrongen, omdat de totstandkoming van het handelsverdrag met Frankrijk daarmede in verband stond. Sedert den omkeer van de Fransche handelswetgeving in den geest van het vrijhandelsstelsel, welke was begonnen met het handelstractaat met Engeland van den 23sten Januari 1860, waren in dezelfde richting door Frankrijk handelsverdragen gesloten met België, het Tolverbond, Italië, Zwitserland en Zweden en Noorwegen. Ook met Nederland waren onderhandelingen aangeknoopt, die evenwel in den zomer van 1862 afstuitten op den eisch van Frankrijk, dat de belasting op den wijn hier te lande zou worden verlaagd tot *f* 13 per vat, zoodat het voor ons nadeelige tractaat van den 25sten Juli 1840 voorloopig in werking bleef. De nadeelen, die onze handel door de achterstelling bij andere landen leed, leidden er toe nieuwe onderhandelingen aan te knoopen, toen het voornemen tot opheffing van alle gemeentelijke accijnzen het der regeering mogelijk maakte tot eene vermindering van de rechten op den wijn te geraken. Zoo kwam dan het verdrag van handel en scheepvaart tot stand, den 7den Juli 1865 te 's-Gravenhage tusschen Nederland en Frankrijk gesloten, waarbij werd verkregen: «toelating van Nederlandsche

grond- en nijverheidsvoortbrengselen tegen betaling derzelfde verminderde invoerrechten als die der in Frankrijk meest begunstigde vreemde natie", dat "de landbouw- en nijverheidsvoortbrengselen van het Tolverbond, bij uitvoer naar Frankrijk over de voornaamste Nederlandsche havens en langs de spoorwegen met Frankrijk in verbinding staande, onder de noodige waarborgen tegen misbruik zullen geacht worden rechtstreeks te zijn ingevoerd en mitsdien eveneens het voordeel van het lagere Fransche conventioneele tarief zullen genieten". (*) "De gelijkstelling der Nederlandsche vlag met de Fransche in het rechtstreeksch verkeer tusschen de Nederlandsche koloniën" werd uitgesproken en verder werden alle voordeelen toegekend, die gewoonlijk wederkeerig bedongen worden. Frankrijk verkreeg daarentegen eene trapsgewijze vermindering van het recht op den wijn, dat den 1sten Januari 1869 het normaal cijfer van *f* 20 per vat zou bereiken. Die vermindering werd mogelijk door de afschaffing van den gemeentelijken wijnaccijns, terwijl het rijk op zijn accijns het eerste jaar 40, het tweede jaar 30 en het derde jaar 20 opcenten zou heffen. Verder kreeg het een waarborg tegen de heffing van differentieele rechten van vlag in Nederlandsch Indië voor den geheelen duur van het tractaat en eindelijk de vermindering van verschillende rechten. De belangrijke voordeelen aan onzen handel toegekend maakten, dat dit verdrag, verdedigd door de Ministers van Buitenlandsche Zaken, van Financiën en van Koloniën, niettegenstaande de bestrijding op sommige punten in de Tweede Kamer, den 18den Juli 1865, met 51 tegen 1 stem (Wintgens) en in de Eerste Kamer den 4den Augustus met algemeene stemmen aangenomen werd. (Wet van den 7den Augustus 1865 *Stbl.* n°. 104.)

Het handelsverdrag met Frankrijk, de nieuwe suikerwetgeving en de afschaffing der plaatselijke accijnzen, waren de drie groote positieve resultaten gedurende de zitting van 1864 op 1865

(*) Het verdrag is opgenomen in Lagemans dl. V n°. 474.

door den Minister van Financiën in samenwerking met dien van Buitenlandsche Zaken wat de beide eerste wetten, en met dien van Binnenlandsche Zaken wat de laatste betreft, verkregen. Minder gelukkig was Betz met de andere belastingontwerpen, welke door hem verdedigd werden. Het wetsontwerp houdende nadere bepalingen nopens den accijns op het gedistilleerd, waarbij de accijns van *f* 35 op *f* 50 gebracht werd, werd, gelijk te verwachten was, als noodzakelijk complement tot de afschaffing der plaatselijke accijnzen, in beide Kamers (10 Juni en 1 Juli) met algemeene stemmen aangenomen. Daarentegen leed de minister schipbreuk met zijne wetsontwerpen tot regeling van de personeele belasting en op het recht van zegel. Het eerste was van veel minder verre strekking dan dat in de zitting van 1862 op 1863 ingediend. De voornaamste veranderingen waren, dat de opcenten met de hoofdsom vereenigd werden en dus bijv. de belasting van de huurwaarde 6 in plaats van 5 procent zou bedragen, dat er voor iedere deur of venster, onverschillig in welke gemeente, acht en zestig cent betaald zou worden, de progressie bij de stookplaatsen minder sterk, maar het recht van perceelen met weinig stookplaatsen verhoogd werd, als voor éene stookplaats *f* 1, voor twee *f* 1.50 ieder, en bij tien of meer elk *f* 5.50; dat de belasting op het mobilair op 1½ procent werd gebracht, dat er geen verschil meer gemaakt werd naar den leeftijd der bedienden, en het progressief recht op paarden werd afgeschaft. Het ontwerp vond in de Kamer bijna algemeene bestrijding. Van Kerkwijk, de eerste spreker, vatte zijne bezwaren aldus samen: «dat ik bij de aanneming van dit ontwerp de gevolgen niet kan overzien, en wellicht de financiën van sommige gemeenten zwaar zullen worden gedrukt; dat de middelklasse en de mindere stand meer zullen moeten betalen; dat de bewoners van de kleine steden en van het platteland en de landbouwers op onrechtvaardige wijze zullen worden belast; dat er geen genoegzame waarborg is tegen fiscale handelingen van de ambtenaren; redenen die mij zullen beletten mijne stem aan dit ontwerp te geven, wanneer het ten minste niet grootendeels

gewijzigd wordt". Dezelfde gaf den raad aan de tegenstanders van het ontwerp om tegen art. 1 te stemmen, evenals in 1858 met het ontwerp op het personeel geschied was, teneinde eene langdurige onvruchtbare discussie te voorkomen. Art. 1 werd daarop met 35 tegen 29 stemmen verworpen (7 Juli 1865), waarop de minister het ontwerp introk. Evenzoo trok de minister zijn ontwerp van wet op het recht van zegel in, dat zijne belangrijkheid vooral ontleende aan het voorstel tot afschaffing van het dagbladzegel, wegens de aanneming van het amendement van Van Nierop op art. 36 met 50 tegen 16 stemmen (12 Juli 1865). Bij dit artikel was nietig-verklaring van polissen van verzekering en handelspapier in het algemeen als straf bedreigd op het niet-betalen van het verschuldigd zegelrecht, terwijl het amendement ook in dit geval uitsluitend boete wilde zien opleggen.

Bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1866 was van geen verdere belastingplannen sprake. De minister deelde zelfs mede, dat hem de verhooging van den accijns op het geslacht of van de rechten op de thee niet meer noodig voorkwam wegens den gunstigen financieelen toestand. Triomfeerend eindigt hij zijne begrootingsrede met een overzicht van hetgeen sedert 1862 op financieel gebied was tot stand gebracht: «Van 1862 tot 1865 werden 50 millioen aangewezen voor den aanleg van spoorwegen en ruim 12 millioen voor de emancipatie der slaven. Voor nog vele andere werken van openbaar nut werden sommen op de begrooting gebracht, waarvan het genoegzaam zal zijn te noemen de beide waterwegen, de scheepvaartkanalen in Groningen en de droogmaking van de plassen beoosten Rotterdam. Hervormingen op fiscaal gebied hadden plaats, waardoor vermindering van lasten ontstond, zooals door de afschaffing van den accijns op de brandstoffen en der plaatselijke verbruiksbelastingen. En toch gingen in dien tijd onze middelen in de raming omstreeks 2½ millioen en in de opbrengst nog veel meer vooruit, niettegen-

staande ook de Scheldetol, tot een bedrag van 9 ton, uit de rij onzer middelen is verdwenen; en toch werd onze rentelast in dien tijd met nagenoeg 2 millioen verminderd. Maar hebben wij ons dan wellicht, om dat alles te verkrijgen, financieel uitgeput en staan wij misschien op dit oogenblik voor eene ledige schatkist en voor eene dreigende toekomst? Neen, Mijne Heeren, want de begrooting, waarvan ik u een overzicht gaf, doet u zien, dat onze financieele hulpbronnen in geenen deele zijn verminderd en dat wij krachtiger dan ooit tegenover de toekomst staan. Voor den aanleg der spoorwegen konden 13½ millioen en voor amortisatie van schuld 14½ millioen worden aangewezen; terwijl overigens in alle eischen van den dienst kon worden voorzien. Onze middelen hebben den schok, die steeds van eene afschaffing der plaatselijke accijnzen werd te gemoet gezien, zegevierend doorgestaan en doen voor het vervolg eene belangrijk hoogere opbrengst verwachten. Een onzer accijnzen, die tot nu toe eene ondergeschikte plaats bekleedde in de rij onzer middelen, is in opbrengst reeds bijna verdubbeld en schijnt te zullen worden een hoofdelement van ons accijnsstelsel tengevolge van maatregelen, die in de vorige zitting tot wet zijn verheven. De spoorwegen naderen hunne voltooiing en na verloop van enkele jaren zal eene steeds verhoogde opbrengst in de plaats treden van de belangrijke uitgaven, die daarvoor nu nog moeten worden gedaan.

En nu, Mijne Heeren, meen ik u, na deze vluchtige schets, te mogen vragen, of de toestand van 's rijks geldmiddelen niet werkelijk gunstig is, en of het niet in groote mate ondankbaar zou zijn, bij zoodanige vooruitzichten en gezeten naast zoodanig eene schatkist, voortdurend nog te klagen en te jammeren?

Ik zal het antwoord op die vragen aan u overlaten. Maar dit meen ik ten slotte toch te mogen zeggen, dat ik elken Minister van Financiën gelukkig zal rekenen, die in het vervolg van deze plaats eene begrooting voordragende, daarbij een financieelen toestand kan openleggen, zoo gunstig als die, waarvan ik u thans een overzicht gaf."

Het was er evenwel verre van, dat alle leden die gunstige

opvatting van den financieelen toestand met Betz deelden. Ook Van Bosse kon niet met het optimisme van den minister medegaan. "Klagen en jammeren", zegt hij, "zou ons volstrekt niet betamen, want het verleden biedt te veel lichtpunten aan, heeft ons te veel zegen opgeleverd, dan dat wij zouden mogen klagen en jammeren. Maar mogen wij daarom de oogen sluiten voor de toekomst en de woorden van den minister onderschrijven ""dat wij tegenover de toekomst krachtiger staan dan ooit?"" Ik meen dat ernstig te mogen betwijfelen en ik meen te mogen zeggen: neen, niet klagen, niet jammeren, maar (men duide mij de uitdrukking ten goede) ook niet bluffen. Ik ben zoo geneigd als iemand de zaak met de meeste onpartijdigheid te beschouwen. Ik wensch niets dan waarheid; maar ik wensch ook de waarheid aan de natie te verkondigen, onverholen, volkomen.... Op dit oogenblik is de toestand zeer voldoende, maar de plicht om toe te zien en ons krachtiger dan in de laatste jaren geschiedde los te maken van die koloniale baten, die plicht, geloof ik, wordt door den minister niet zoo zwaar geteld als door mij."

Toch zou de minister, wijzende op den gunstigen tegenwoordigen toestand in staat zijn geweest, de aanvallen zijner tegenstanders te weerstaan, zoo hij zich niet op onvoorzichtige en onverantwoordelijke wijze had blootgegeven op een punt, waarop de aanval nu met alle kracht gericht kon worden en hem allesbehalve onkwetsbaar vond. Wij bedoelen de zaak der grondbelasting in Limburg.

Toen bij de wet van den 19den December 1834 *(Stbl.* n°. 34) de grondbelasting in de verschillende provinciën geregeld werd, was Limburg daarvan uitgesloten, omdat het geschil met België ten opzichte van dit gewest nog niet geëindigd was. Na de eindregeling met België werd bij de wet van den 14den October 1841 *(Stbl.* n°. 57) "tot nadere wettelijke bepaling" het cijfer der grondbelasting in Limburg vastgesteld op *f* 248,906,85. Bij de

wet van den 24sten April 1843 (*Stbl.* n°. 14) werd de grondbelasting in het rijk over de gebouwde en ongebouwde eigendommen verdeeld naar de uitkomsten van het kadaster, doch daar Limburg nog niet geheel gekadastreerd was, bepaalde art. 6 dier wet, dat de splitsing in Limburg zou plaats hebben na afloop der werkzaamheden van het kadaster in die provincie „en zulks overeenkomstig deszelfs uitkomsten". Aan dit voorschrift was tot nu toe geen gevolg gegeven, en terwijl in de overige provinciën de verhouding van de grondbelasting tot de belastbare waarde in 1843 gemiddeld was als 0,1213 : 1, was die in 1843 in Limburg als 0,065107 : 1 en in 1862 als 0,0626 : 1, zoodat daar veel te weinig betaald werd. Een ontwerp in de zitting van 1850/1851 aangeboden, om de splitsing over het gebouwd en ongebouwd in Limburg te doen plaats hebben zonder verhooging der hoofdsom, was in de Eerste Kamer verworpen. Later was herhaaldelijk op de indiening van een ontwerp aangedrongen en nog in de zitting van 1858/1859 was een ontwerp tot evenredigmaking der grondbelasting ingediend maar later teruggenomen, waardoor ook het vraagstuk in Limburg opgelost zou geweest zijn. Nu diende de minister Betz den 10den November 1862 bij de Tweede Kamer een ontwerp in tot heffing der grondbelasting in de provincie het hertogdom Limburg, waarbij de hoofdsom der belasting over de jaren 1864, 1865 en 1866 geleidelijk werd verhoogd, totdat zij voor 1866 en vervolgens zou bedragen *f* 79,451,71 voor het gebouwd en *f* 289,619,64 voor het ongebouwd. Dit ontwerp kwam gedurende die zitting niet in behandeling, maar werd in de volgende, daar het „naar het mij voorkomt, om verschillende redenen eene spoedige behandeling vordert" (Betz 26 September 1863) den 28sten September 1863 opnieuw ingezonden. Den 2den December 1863 werd het voorloopig verslag uitgebracht, dat evenwel de geheele zitting onbeantwoord bleef.

Den 12den Mei 1864 hield baron De Keverberg, afgevaardigde voor Roermond, eene interpellatie, waartoe hij den 7den Mei verlof ontvangen had, omtrent de voornemens der regeering betrekkelijk sommige onderdeelen van het plan tot herziening van

het belastingstelsel. Na zijne verwondering te kennen gegeven te hebben, dat er nog geen antwoord verschenen is op het voorloopig verslag omtrent de grondbelasting in Limburg, daar deze zaak de gemoederen aldaar voortdurend in agitatie houdt en dus zekerheid daaromtrent wenschelijk is, stelt hij den minister drie vragen:

„1°. hebben wij de intrekking van een of meer wetsontwerpen te wachten, bepaaldelijk van dat op de grondbelasting in Limburg?

2°. zoo neen, moeten wij spoedig de memorie van beantwoording op het voorloopig verslag te gemoet zien?

3°. bestaat er hoop op spoedige wederindiening van de voordrachten betrekkelijk den accijns op de zeep?"

Betz geeft een uitvoerig antwoord, waarbij hij thans mededeeling doet van zijn plan tot volledige afschaffing der plaatselijke accijnzen tegen afstand van de opcenten op de belasting op het gebouwd en de helft van het personeel. Wat de grondbelasting in Limburg betreft, hij beklaagt zich over de agitatie dienaangaande, ook gedurende den tijd, dat de Kamer het ontwerp heeft laten liggen. In deze zitting zal er wel niet meer van komen. „Het is bekend, dat de bijeenkomst van de Kamer weldra zal geëindigd zijn en de Kamer waarschijnlijk niet meer in deze zitting zal bijeenkomen, terwijl bij het sluiten van de zitting de ingezonden ontwerpen zijn vervallen." „Heb ik geen recht te zeggen", vraagt hij, „dat èn de geachte spreker èn zij, die — ik durf dit met gerustheid verklaren — in de provincie Limburg die treurige agitatie hebben opgewekt, juist de behandeling van dat wetsontwerp verlangen? Waarom? Ik zal het antwoord aan den geachten spreker zelven overlaten. Doch ik herhaal omtrent de beide eerste vragen van den geachten spreker aangaande dit punt nog eenmaal, dat, terwijl dit wetsontwerp van de grondbelasting met het eind van deze zitting vervallen is, de regeering volkomen vrijblijft, hoe daaromtrent verder te handelen. Men kan van eene regeering, welke dan ook, niet verwachten, dat zij zich voor de toekomst bindt in eenig opzicht, en dergelijke verbintenis, de geachte spreker houde het mij ten goede, kan ik ook

met hem niet aangaan." Kort na de discussie, die volgde op dit ontwijkend antwoord, waaruit Van Wintershoven opmaakte, "dat de regeering niet van zins is om het voorstel tot partieele wijziging der grondbelasting in Limburg door te zetten" en waarbij de minister de schuld van de niet-afdoening der zaak, niet zonder protest van enkele leden, op de Kamer scheen te willen werpen, ging de Tweede Kamer werkelijk, den 18den Mei, voorgoed uiteen, o. a. ook met het oog op de aanstaande periodieke verkiezingen.

In dezelfde zitting, den 8sten Juni 1864, werd deze zaak ook in de Eerste Kamer, bij gelegenheid van de definitieve vaststelling van Hoofdstuk III A ter sprake gebracht en de houding van den Minister van Financiën door Cremers in scherpe bewoordingen gelaakt. "Sedert geruimen tijd", zegt hij, "is het voorloopig verslag der andere Kamer uitgebracht, maar de memorie van beantwoording wordt opzettelijk teruggehouden, niettegenstaande men in Limburg als het ware met oproer gedreigd heeft. Ik beweer nu niet, dat het ontwerp moet worden aangenomen en de grondbelasting in Limburg worden verhoogd; ik bespreek slechts die houding van de regeering. De plicht der regeering ware geweest om zoo spoedig mogelijk de beslissing der wetgevende macht over dit wetsontwerp uit te lokken, in stede van te handelen, zooals zij doet. Vroeger heeft men gesproken van parasitische politiek. Ik zie in deze hare handelwijze niets anders dan een voorbeeld van parasitische politiek."

De periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer hadden in Juni 1864 plaats. Bij deze werd o. a. de afgevaardigde voor Maastricht, Van Wintershoven, vervangen door Van der Maesen de Sombreff, den oud-minister, en die voor Roermond, De Keverberg door Cornelis, liberaal-katholiek en aanhanger van het ministerie.

Bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede, den 29sten September 1864, stelt Van Heemstra aan den Minister van Financiën de vraag: "Zal binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek weder aan deze Kamer worden ingediend de wet rege-

lende de grondbelasting in Limburg? Wanneer ik die vraag doe — ik kom er rond voor uit — dan doe ik haar niet in een bloot financieel belang, maar eigenlijk met eene politieke beteekenis. Algemeen heeft men — de Minister van Financiën zal het niet ontkennen — het niet voortzetten van deze zaak in verband gebracht met de jongste verkiezing in Limburg. Vooralsnog mag ik dit niet aannemen. En ik geloof, dat geruchten, indien het bloot geruchten zijn, ja zelfs dat dagblad-artikelen, waarvoor geen grond bestaat, de regeering niet altijd aanleiding moeten geven om zich te verdedigen." Doch nu heeft de regeering zelve aanleiding gegeven tot dergelijke praatjes, door het uitstel van de afdoening der grondbelasting in Limburg, welke zij vroeger zoo spoedeischend genoemd had. «Dit alles heeft aanleiding gegeven tot vreemde geruchten, die een zekeren schijn van waarheid hebben. Ik geloof, dat de Minister van Financiën gaarne de gelegenheid zal waarnemen om den versten schijn van zich en van de andere leden der regeering af te werpen. Ik verzoek hem daarom geen ontwijkend, maar een positief antwoord te geven op de vraag: zullen wij de weder-aanbieding te gemoet kunnen zien van de wet regelende de grondbelasting in Limburg?"

De minister antwoordt, dat het uitstel der afdoening daaraan ligt, dat het betrokken ontwerp in verband staat met andere belastingontwerpen — gelijk ook de Kamer zelf schijnt bedoeld te hebben, met het in de zitting van 1862 op 1863 niet in behandeling te nemen — en dat het later in verband met die ontwerpen opnieuw ingediend zal worden. Elk verband met de verkiezingen werpt hij ver van zich. «Ik hoop, Mijnheer de Voorzitter", zegt hij, «dat iedereen omtrent het uitoefenen van invloed op de verkiezingen zulk een gerust geweten hebbe als ik", en bij zijn wederantwoord zegt hij: «wanneer de geachte spreker eenig bewijs, hoe flauw ook, bezit, dat ik mij aan dergelijke handelingen zou hebben schuldig gemaakt, dat hij het hier in het openbaar noeme, en ik roep daartoe elk lid der Kamer op. Maar om op geruchten af te gaan, soms op de schandelijkste wijze in het leven geroepen en geëxploiteerd, dit, dunkt mij, gaat te ver, en aan

die geruchten een schijn van waarheid toe te kennen, dit meen ik van geen lid der Kamer en ook niet van den geachten spreker te mogen verwachten."

Opnieuw wordt de zaak ter sprake gebracht bij de behandeling der begrooting voor financiën voor 1865 en door Begram en De Raadt bij den minister op wederindiening van het ontwerp aangedrongen, waarop de minister antwoordt, dat wanneer hij het ontwerp bij den aanvang der zitting had ingediend, het toch onder den stapel werk onafgedaan zou zijn blijven liggen, en dat, nu de Kamer het niet in de zitting van 1862 op 1863 had afgedaan, men het aan den minister moest overlaten, den juisten tijd daartoe te kiezen. Baron Van Zuylen van Nyevelt brengt de geruchten omtrent de verkiezingen weer ter sprake en meent, dat de wederindiening het beste antwoord zou zijn, op die geruchten te geven, waarop een scherp antwoord van Cornelis en den minister volgt.

Gedurende de geheele zitting 1864/1865 bleef de indiening achterwege, maar dadelijk na de opening der volgende, den 21sten September 1865, werd het weer ingediend, alleen met die wijziging, dat de opklimming nu in de jaren 1866, 1867 en 1868 zou plaats hebben. Deze wederindiening gaf reeds bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede tot een protest van de Limburgsche leden De Bieberstein en Van der Maesen de Sombreff aanleiding. Bij de algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1866 opnieuw wegens zijne houding aangevallen, verdedigt Betz zich met te zeggen, dat het vorige jaar door Godefroi is aangedrongen op de regeling van het beroep in contentieuze belastingzaken; dat eene dergelijke wet evenwel niet mogelijk is, zoolang de heffing der grondbelasting niet op goede grondslagen is gevestigd, dat hij nu voornemens en bezig is, al de verordeningen betreffende de grondbelasting in eene algemeene wet samen te vatten, maar dat daartoe eerst de grondbelasting in Limburg moet zijn geregeld. Het verband tusschen deze onderwerpen wordt door Godefroi en andere leden ontkend, en de zaak opnieuw door baron Van Zuylen van Nyevelt in ver-

band gebracht met de Limburgsche verkiezingen naar aanleiding van het in de Provinciale Staten van Limburg voorgevallene.

In de vergadering dier Staten van den 8sten November had het oud-lid der Kamer Van Wintershoven gezegd, »dat het zeker is, dat er brieven bestaan, geschreven door ministers, geteekend Thorbecke, geteekend Betz, brieven die leden van de Provinciale Staten van Limburg hebben gezien en waarin beloofd werd, dat men de wet op de grondbelasting in Limburg zou laten rusten". Thorbecke antwoordt (14 November) op het gezegde van Van Zuylen, »dat, wat den Minister van Binnenlandsche Zaken en al wat van hem afhangt, betreft, de verkiezingen in dit land nooit zoo vrij geweest en nimmer vrijer zullen zijn dan onder dit ministerie; en spreekt men van brieven van mij afkomstig, men late ze drukken, ik zal ze desnoods doen overnemen in de *Staatscourant*, indien zij gedrukt mochten zijn in een pamflet of dagblad, dat weinig gelezen wordt of niet verdient gelezen te worden".

Bij de behandeling van hoofdstuk V der Staatsbegrooting, den 18den November, komt baron Van Zuylen van Nyevelt opnieuw op de zaak terug en stelt na eene scherpe philippica tegen Thorbecke dezen de vraag: »of er niet in den zomer van 1864, hetzij mondeling hetzij schriftelijk, door een of meer ministers beloften zijn gedaan omtrent de niet-wederindiening van bepaalde wetsontwerpen en of niet die beloften in verband stonden met de verkiezingen, die toen ophanden waren?" Thorbecke vraagt of »geruchten, in buurten — ik weet niet welke — ontstaan, hier weerklank mogen vinden?" en antwoordt op de hem gedane vraag: »van iets dergelijks is mij niets hoegenaamd bekend. Ik heb geen brief geschreven. Zoo ik dien geschreven heb, men late dien drukken. Ik zeide het reeds in eene vorige vergadering. Dat dergelijke beloften om op de verkiezingen te werken buiten mij om zouden gedaan zijn, kan ik niet aannemen. Men zou het moeten bewijzen, om het mij te doen gelooven".

Bij den aanvang der volgende vergadering, den 20sten November, neemt hij het woord: »Mijnheer de President, ik wil eene

mededeeling doen aan de Kamer, alvorens die haar op een anderen weg bereike.

Er is een particuliere brief van den Minister van Financiën, gericht aan een oud-ambtgenoot en vriend, in een dagblad openbaar gemaakt. De heer Betz heeft begrepen dat de openbaarmaking van dien brief hem blootstelt aan uitleggingen, opvattingen, betichtingen, waaraan de minister niet mag blootstaan. De Minister van Financiën heeft dus zijn ontslag aan Zijne Majesteit gevraagd". Er was namelijk een brief openbaar gemaakt, den 4den Mei 1864 door Betz aan Van der Maesen de Sombreff geschreven, waarin o. a. het volgende voorkwam: «Ook de grondbelasting laat ik rusten en dat is grootendeels uwe schuld. Als collega hebt gij reeds de behandeling van dit ontwerp weten tegen te houden. En toen wij u zoo noode zagen vertrekken, heb ik u, dank ook aan de loyale houding van uwe afgevaardigden in de beide Kamers, de toezegging gedaan, dat ik de grondbelasting zou laten rusten, als de houding van Limburg het mij niet onmogelijk maakt.

Ik heb woord gehouden, totdat de verkiezing te Roermond mij als het ware zedelijk dwong om het antwoord op het verslag in te zenden".

De openbaarmaking van dezen brief, waarvan de echtheid niet ontkend werd, was voor Betz vernietigend en maakte zijne aftreding als Minister van Financiën noodzakelijk, al mochten dan ook nog enkelen trachten zijne houding te vergoelijken en haar alleen als eene onvoorzichtigheid bestempelen.

Met den val van Betz was evenwel de zaak niet uit, want Van Wintershoven had ook den naam van Thorbecke genoemd en de oppositie greep die aanduiding dadelijk aan als een geschikt wapen om den grooten staatsman ten val te brengen en voorgoed onschadelijk te maken. Baron Van Zuylen van Nyevelt maakte gebruik van de gedane mededeeling om den aanval te herhalen, gesteund door Wintgens. Thorbecke antwoordt: «Ik heb niets van dien brief geweten: het was een particuliere brief van den Minister van Financiën. Doch hetgeen hier gezegd werd,

strekte zich veel verder uit; dat was onbepaald en van zoodanige geruchten hoorende, heb ik gezegd — en ik volhard daarbij — dat zulke geruchten, die in achterbuurten kunnen zijn ontstaan, hier te brengen, met de waardigheid der Kamer niet strookt, en dat het zelfs gevaarlijk is, met dergelijke geruchten, gelijk met achterklap, om te gaan; men wordt er door besmet". Van der Maesen de Sombreff voegt daarbij de volgende verklaring: «Ik ben door den heer Wintgens in het debat betrokken; ik reken mij verplicht bij de verklaring van den minister de mijne te voegen, dat ik van den Minister van Binnenlandsche Zaken nooit eene belofte ontvangen heb over het al of niet verder behandelen der grondbelasting in Limburg. Wat daarvan verteld wordt, is niet anders dan een verhaal, steunende op eene verkeerd begrepen private conversatie, die een ander doel had. Nooit heb ik mij kunnen praevaleeren van eene belofte dienaangaande van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Wanneer ik bij mijne verkiezing aan sommige kiezers van mijn district heb medegedeeld, dat de Minister van Financiën het plan had, het wetsontwerp op de grondbelasting te laten rusten, dan deed ik iets, waartoe ik het recht had. Alleen betreur ik, dat de mogelijkheid bestaan heeft van een misbruik van vertrouwen, waardoor buiten mijn weten en buiten mij om, de bedoelde brief gepubliceerd is".

Acht dagen later, den 27sten November, komt een missive in van Van der Maesen de Sombreff, waarbij hij ontslag neemt als lid van de Tweede Kamer, «daar er na de discussiën in de zitting van den 20sten November j.l., nopens de in 1864 in Limburg plaats gehad hebbende verkiezingen het vermoeden op mij zoude kunnen rusten, dat ik niet tengevolge eener vrije keuze zitting heb bekomen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal". Te gelijk kwam een voorstel in van graaf Van Zuylen van Nyevelt om eene enquête te houden over de volgende vraagpunten:

«I. Is door een of meer leden van het Kabinet, middellijk of onmiddellijk, op de verkiezingen voor de Staten-Generaal in het Hertogdom Limburg, in het jaar 1864 of sedert dien tijd een

invloed uitgeoefend, die met de vrije werking van het kiesrecht in strijd te achten is?

II. Is door of vanwege den Minister van Financiën last gegeven om in Limburg overtredingen op het stuk der belastingen door de vingers te zien?"

Den 11den en 12den December hadden de openbare beraadslagingen over dit voorstel in de Tweede Kamer plaats. Het vond bij vele leden, ook niet-liberale, afkeuring, omdat zij meenden, dat geen enkel feit tot eene dergelijke verdenking aanleiding had gegeven en dat dus de aanneming van het voorstel zelf reeds wantrouwen in den Minister van Binnenlandsche Zaken zou te kennen geven, dat het in strijd was met het karakter van het recht van enquête, daar deze in geen geval tot wetgevenden arbeid aanleiding kon zijn, dat hier alleen de ministerieele verantwoordelijkheid te pas kwam en dat bovendien de enquête onuitvoerbaar was, zonder het brievengeheim te schenden.

Voor de kennis van de toedracht der zaak zelve is afdoende, wat Jonckbloet mededeelde uit het verslag der zitting van de Staten van Limburg van den 27sten November 1866, betreffende het voorstel om een adres in zake de bewuste quaestie aan den Koning en aan de Tweede Kamer te zenden, opgenomen in een *Supplément au Courrier de la Meuse* van den 28sten November. •Zulk een adres is niet verzonden, omdat de commissie met het opstellen belast de overtuiging verkregen had, dat er wel bewijzen tegen Betz, maar geen enkel tegen Thorbecke te vinden was. Het lid der commissie Seydlitz sprak volgens genoemd verslag in de vergadering: ••Le seul motif de complicité à l'égard du Ministre de l'Intérieur, on veut le chercher dans une lettre qu'il aurait écrite trois mois avant les élections, et dont on ne connaît qu'une seule phrase, même moins: trois mots, d'une lettre confidentielle, montrée à une seule personne, au docteur Geilekerken..... Je reviens sur celle dans laquelle M. Geilekerken aurait vu ces mots: •Nous, ou le Gouvernement nous abandonnons les projets": Cela ne suffit pas pour motiver pareille accusation; et qui me dit que ces trois mots indiquaient la contribution foncière! Peut-être ceci

se rapportait-il à toute autre chose..... Il serait indigne de la représentation du Limbourg de baser une accusation aussi grave sur des indices aussi vagues, qui, après tout, ne préviennent que de la divulgation d'une conversation privée dont les termes sont si peu précis", en later «M. Seydlitz ajoute que d'après tout l'ensemble des faits il résulté le contraire de ce que M. Van Wintershoven veut en déduire". Dr. Geilekerken verklaart in dezelfde vergadering «M. Geilekerken dit, qu'il est antagoniste politique de M. Van der Maesen; que discutant chez lui politique, comme à l'ordinaire, sur plusieurs sujets, celui-ci est allé prendre dans un meuble une lettre, qu'il a pliée et dont il n'a montré 3 ou 4 lignes où se trouvait mentionné: «Wij of de regeering laten de ontwerpen los", et j'ai vu la signature Thorbecke. Ceci se passait à la fin de Mars ou au commencement d'Avril. Je n'en ai pas fait usage, je n'ai rien précisé, rien détaillé, car je n'ai pas vu ce qui précédait, ni ce qui suivait! Plus tard lors des élections j'en ai parlé avec des amis puisqu' on ne m'avait pas recommandé le secret". De ander, aan wien volgens Van Wintershoven Van der Maesen den bewusten brief getoond zou hebben, het oud-lid der Gedeputeerde Staten F. Corten, zond in dezelfde vergadering eene verklaring in, en later een brief in het *Dagblad*, «dat de heer Van der Maesen hem nooit of nimmer van eenigen hoegenaamden brief van den heer Thorbecke noch geheel noch gedeeltelijk heeft mededeeling gedaan, noch gewag gemaakt."

Het was dan ook zeker het algemeen gevoelen, dat uitgedrukt werd door Van Nierop, een als zeer onafhankelijk bekend lid, die niet schroomde, waar het pas gaf, de regeering en den Minister van Binnenlandsche Zaken krachtig te bestrijden, wiens woorden thans tot twee keer toe teekenen van goedkeuring op de tribune uitlokten, zoodat de Voorzitter tot stilte moest vermanen, en den tweeden keer zelfs met ontruiming der tribune bedreigde. «Nu vraag ik ten slotte," zegt hij: «Mogen wij lichtvaardig en zonder gewichtige gronden dit voorstel aannemen? De geachte voorsteller zegt met groote humaniteit, dat hij niet beschuldigt, maar slechts twijfelt. Maar, Mijnheer de Voorzitter, de oppositie

twijfelt altijd. Gold hier scepticisme, wij zouden elk jaar, elken dag enquêtes kunnen houden. Hier moeten objectieve feiten van aanklacht zijn om zulk een voorstel te kunnen aannemen. De feiten mogen nog niet zijn bewezen, zij moeten als grond van onderzoek bekend zijn.

Wij zijn hier dezen dag, Mijnheer de Voorzitter, vergaderd, als ware deze Kamer eene chambre d'accusation. Nu spreek ik niet over de gevolgen; men zegt, de minister zal, besluiten wij tot onderzoek, heengaan; de minister kan ook zeggen dat wij heengaan, men kan de Kamer ontbinden. Al deze gevolgen hebben op mijne stem geen invloed, maar ik zeg alleen, dat wij hier vergaderd zijn als Kamer van beschuldiging, en nu waarborgt de wet aan den minsten burger in den Staat, dat tot geene instructie wordt besloten zonder het bestaan van genoegzame feiten van misdrijf en bezwaren van schuld. En zouden wij nu tot eene politieke instructie besluiten zonder één objectief feit? Ik stem, Mijnheer de President, voor het non lieu, dat is de technische term wanneer men de instructie weigert, en ik doe dat vooral met het oog op het precaire recht van politieke enquête, en op hetgeen eenmaal bij de behandeling der enquête-wet gezegd is door een vriend van den geachten voorsteller, den heer Groen van Prinsterer, in de zitting van den 18den Juli 1850: „het is geene geringe zaak voor de Kamer te roepen wie men wil en tot antwoorden te verplichten, een onderwerp op die wijze aan de orde te stellen, eene algemeene impulsie te geven aan vooroordeelen, driften, belangen en hartstochten, het geheele land onder hare leiding op te wekken en in beweging te brengen."" Dit zeide de heer Groen in het algemeen, zeker niet met het oog op eene politieke enquête tegen den heer Thorbecke, en zouden wij dan die nuttige les niet betrachten, waar het geldt de eer en het karakter van dien grooten man, die verdient genoemd te worden naast den heer Groen, en wiens naam met dien van Groen eenmaal zal innemen de luisterrijkste plaats in de parlementaire geschiedenis van ons vaderland." En in zijne tweede rede voegde hij daaraan toe aan het adres van den voor-

steller: «Nog éen punt wil ik opnemen. Ik heb gezegd, dat ik het voorstel niet zoo heel slecht in bedoeling vond, als het voorloopig verslag doet voorkomen, maar dat het mij toescheen niet zeer diplomatisch te zijn. En nu zegt de geachte oud-diplomaat zeer tot mijne bevreemding: dat is eene aanbeveling, dat het voorstel niet diplomatisch is. Maar in dien zin heb ik het niet durven nemen. Ik heb gezegd, dat het voorstel niet diplomatisch is, omdat het in de eerste plaats is ontijdig en in de tweede plaats niet getuigt van die hoffelijke voorzichtigheid, die vooral den Nederlandschen diplomaat betaamt".

Het voorstel tot het houden eener enquête betrekkelijk de verkiezingen in Limburg werd met 53 tegen 18 stemmen verworpen. Den 3den December, dus vóor het debat over de enquête, had eene interpellatie plaats gehad van W. van Goltstein, waarin hij de vraag had gesteld: «Handhaaft de regeering het weder ingediende wetsontwerp tot regeling van de grondbelasting in Limburg?" Thorbecke antwoordde, dat de zaak in handen der Kamer was, daar het eindverslag was uitgebracht, en liet dus de zaak aan de beslissing der Kamer over. Hoewel nu de Minister van Financiën ad interim den zeer rechtmatigen wensch uitsprak, dat men met de behandeling van zulk een gewichtig ontwerp zou wachten tot de optreding van een definitieven minister, nam de Kamer, die deze quaestie eindelijk uitgemaakt wilde zien, met 35 tegen 29 stemmen het voorstel van Van Bosse aan, om het betrekkelijk ontwerp onmiddellijk na de wet op de middelen te behandelen. De beraadslagingen hadden den 15den en 16den December plaats, en, gelijk te verwachten was, werd het ontwerp met groote meerderheid aangenomen: in de Tweede Kamer den 16den December met 54 tegen 18 stemmen, in de Eerste Kamer den 29sten December met 28 tegen 5 stemmen (wet van den 30sten December 1865 *Stbl.* n°. 193).

Tot de benoeming van een nieuwen definitieven Minister van Financiën is het niet gekomen, daar weldra de aftreding van het geheele ministerie volgde.

HOOFDSTUK II.

THORBECKE ALS MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

De taak, die Thorbecke in 1862 wachtte, was eene geheel andere, dan die, welke hem in 1849 te verrichten stond. Toen was zij, uitvoering te geven aan de Grondwet, de organieke wetten te scheppen, die de verschillende takken van bestuur zouden regelen. Nu was zij meer besturen, de stoffelijke en geestelijke welvaart bevorderen.

Welke waren Thorbecke's denkbeelden dienaangaande? Was hij de leer van de Manchesterschool toegedaan: niet-inmenging, onthouding van staatszorg, laissez faire, laissez passer? Hij heeft ons zelf het antwoord op die vraag gegeven in de bekende Narede zijner parlementaire redevoeringen (*): «Eene eerste wet is onthouding, onthouding van hetgeen zijne roeping als rechtsvereeniging te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere levensmachten dan de staatsmacht, welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben; machten in wier sfeer burgerlijk overheidsgebod of dwang niet te pas komt. Met deze

---

(*) Parlementaire redevoeringen van Mr. J. R. Thorbecke. 6de deel, Deventer 1870, blz. VIII—X.

en zoovele andere sociale belangen, regeling van stoffelijken arbeid en goéderenverkeer, in aanraking, van alle kanten gedrongen door vragers, niet zoozeer om vrijheid, die den wil om zich zelven te helpen onderstelt, als om bijstand van het gezag, ondervindt de Staat, dat onthouding soms grooter kunst dan handelen is. Ook zou hij, op eenmaal zich binnen zijne grenzen terugtrekkend, leemten in de samenleving doen ontstaan, die een algemeenen stilstand of achteruitgang zouden veroorzaken. Intusschen is het een eisch van liberale regeering, dat de Staat hetgeen niet tot het gebied van het recht behoort, meer en meer aan anderen overlate; en dien eisch hebben wij zooveel mogelijk betracht. Het was de toeleg, aan de beweging van nijverheid en handel de meest vrije baan te openen en haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen; voor werken van algemeen nut den arbeid en de kapitalen van particulieren op te roepen; aan de kerkgenootschappen een stand te verzekeren, waarbij hun de volle onafhankelijkheid van privaatrechtelijke vereenigingen gewaarborgd, en alzoo hetgeen men scheiding van Kerk en Staat noemt in zijn ware beteekenis, zuiverder en ronder dan tot dusver in eenig Europeesch land, voldongen wordt; de zorg voor onderwijs, boven alle het middel om zelfstandig leven te wekken, hoofdzakelijk te bepalen tot het vermeerderen der gelegenheden om het op lager en hooger trap te erlangen; geen voogdij over de leer, noch schooldwang; bij vrijheid van ieder om, nevens de openbare, anders geregelde instellingen te vestigen, met onderwijzers, wier bekwaamheid volgens het gemeene recht bewezen zij; een waarborg eveneens voor de uitoefening van andere gewichtige beroepen of diensten gevorderd; wetenschap en kunst van de officieele bescherming te verlossen, en over het algemeen aan de maatschappelijke werkzaamheid wat hare taak is toekennende, vermenigvuldiging van scheppend vermogen te bevorderen". Voor eene juiste beoordeeling is het noodig aan deze woorden toe te voegen wat er aan voorafgaat «(Het) is het kenmerk van een liberalen Staat en een liberaal gouvernement, dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevorderen;

zelfstandige kracht in provincie, gemeenten, vereeniging en individu. Bevorderen, dat heet de algemeene voorwaarden scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt."

Dus onthouding van directe staatsinmenging; maar aan de andere zijde, blijkens het door ons onderstreepte, geene absolute onthouding, wel indirecte staatsbemoeiing om de ontwikkeling van zelfstandige kracht te bevorderen en haar dan de vrije baan te openen. Volle vrijheid aan het individu gelaten in den strijd des levens: niet de schijnvrijheid van den zwakke, die in het worstelperk gestooten wordt, alleen om terneergeworpen te worden, maar eerst zijne kracht ontwikkeld en geoefend, en alle belemmeringen uit den weg geruimd, en hem dan, als den gelijke van zijne tegenstanders, aan zich zelf overgelaten, om door eigen inspanning de overwinning te behalen. Welke wijzigingen eenmaal latere, maatschappelijke verhoudingen in die opvatting van het staatsdoel noodzakelijk mochten maken, zeker is het, dat er toen nog meer behoefte bestond om banden los te maken, hinderpalen weg te nemen dan zelf actief op te treden. Wij hebben gezien, hoe Betz en Cremers bereid waren den minister in dat streven te ondersteunen, hoe de verlaging van het tarief, het handelsverdrag met Frankrijk en de suikerconventie opnieuw eene bres schoten in het oude protectionisme, en hoe de afschaffing van den accijns op de brandstoffen en van de gemeentelijke accijnzen, de laatste voor een groot gedeelte Thorbecke's werk, aan nijverheid en verkeer moesten ten goede komen, door hen van drukkende lasten te bevrijden.

Tegenstanders van bescherming van den nationalen arbeid op stoffelijk gebied meenen toch vaak voor de bescherming van nationale kunst en wetenschap de hulp van den Staat te moeten inroepen. Ook op dit gebied bleef Thorbecke zich zelf gelijk. "Wetenschap en kunst van de officieele bescherming te verlossen" was ook hier zijn toeleg. Wij zagen, hoe hij zich reeds bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1862 verzette tegen de subsidiën voor het Nederlandsch woordenboek en voor het werk over de insecten, omdat hij in zulke onderwerpen geene regee-

rings- of staatszaak zag (16 December 1861). Toen bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede De Brauw er aanmerking op maakte, dat bij de vermelding van de tentoonstelling te Londen in de Troonrede wel van den vooruitgang der industrie, maar niet van de kunst gesproken werd, antwoordde Thorbecke, dat de schilderkunst te Londen geen hoofddoel van de tentoonstelling was en daarover ook geen openbaar vonnis was geveld. «Van kunst kan hier alleen sprake zijn", voegt hij er bij, «voor zoover zij op die tentoonstelling vertegenwoordigd was". Dat voor het overige van wetenschap, van letteren geene sprake was in de Troonrede, «is dat eene leemte in het oog van den geachten spreker? Ben ik andermaal in de gelegenheid om den Koning advies te geven over eene Troonrede, de geachte spreker zal in volgende evenmin als in deze daarvan gewaagd vinden. Ik zal niet zeggen dat ik er geen belang in stel: een groot deel van mijn leven was daaraan gewijd. Maar het is geene zaak van regeering. De regeering is geen oordeelaar van wetenschap en kunsten" (22 September 1862).

Nader verduidelijkt hij zijne bedoeling bij de beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1863, naar aanleiding van de opmerking van Groen van Prinsterer, dat de minister zoo spaarzaam is ten opzichte van kunsten en wetenschappen, en diens raad aan den minister om behoedzaam te zijn in de toepassing zijner machtspreuken: «kunst is geen regeeringszaak" en «voortaan zal er geene officieele wetenschap zijn". Kunst en wetenschap, zegt Thorbecke, «hebben behoefte aan de vervulling van zekere voorwaarden, en de regeering kan geroepen zijn voor die behoefte te zorgen, maar de regeering heeft zich wel te hoeden voor al hetgeen eigen ijver en inspanning kan verlammen of dooden. Het is uit de ondervinding van alle tijden gebleken, dat naarmate men kunst en wetenschap rijker wilde maken, zij zijn achteruitgegaan. In één woord, protectionisme, dat door het gezond verstand verjaagd is van het gebied der nijverheid, daarvan nog overblijfselen op het gebied van kunst en wetenschap te koesteren, is verderfelijk. Ik zal nimmer zuinig zijn daar, waar

het blijkt dat men tot ontwikkeling van kunst of wetenschap hulp behoeft; maar aan te nemen, dat men door ruimte van materieele hulp werken van genie bevordert, ik geloof, dat de ervaring het tegendeel heeft bewezen." (20 November 1862).

Opnieuw wordt bij de afdeeling VIII (Kunsten en Wetenschappen) van verschillende zijden een aanval gedaan op 's ministers stelling, dat kunst geen regeeringszaak is, en vooral door Wintgens, met een beroep op de geschiedenis, bevordering van kunst en wetenschap door den Staat aanbevolen. Deze vat de roeping van den Staat op, „als niet bloot strekkende tot bescherming van personen en goederen en tot bevordering van materieele belangen, maar ook om te zorgen voor de beschaving en veredeling der natie; te waken tegen teruggang, tegen uitdooving, tegen de beschuldiging van te zijn une nation éteinte". „Hoevele groote talenten", vraagt hij, „hebben niet daaraan hunne ontwikkeling te danken gehad, dat zij, bij hun ontluiken, ondersteuning en aanmoediging hebben gevonden?" Thorbecke, hierin gesteund door Storm van 's Gravesande, blijft bij zijne meening, dat het niet de roeping van den Staat is als een Maecenas op te treden, en stelt de wedervraag: „hoevele talenten hebben daaraan hunne ontwikkeling te danken gehad, dat zij zich zelve moesten helpen?" Wel is hij genegen te helpen door het laten reizen van jeugdige talenten, de zorg voor kunstonderwijs, openbaarheid en concentreering van hetgeen wij op kunstgebied hebben en bij uitzondering, in plaats van medailles te schenken, als een hoog, nationaal eereblijk de aankoop van een uitnemend kunstwerk ter plaatsing in eene nationale Walhalla. Toen De Brauw meent, dat Thorbecke, aldus doende, met zich zelf in tegenspraak komt, zegt hij: „Den geachten spreker uit Gouda, den heer De Brauw, antwoord ik, dat de kunst in mijn oog thans evenmin eene regeeringszaak is, als zij dit vroeger was. De kunst is geene regeeringszaak, in zooverre de regeering geen oordeel, noch eenig gezag heeft op het gebied der kunst. Dit is de zin waarin ik gesproken heb. Indien de uitgave tot aankoop van eene schilderij of tot oprichting van een museumgebouw de kunst maakt tot eene regeeringszaak, zeg

dan dat het gebied der kerkgenootschappen, daar zij meestal uit de schatkist onderhouden worden, eene eerste en voorname regeeringszaak is" (25—26 November 1862).

Hoewel op het gebied der stoffelijke welvaart minder over 's ministers karigheid geklaagd werd dan op dat van kunst en wetenschap en zelfs door enkelen beweerd werd, dat zijn bestuur eene materialistische richting had, bleef hij toch daarin zich zelf getrouw, dat hij ook voor werken van algemeen nut zooveel mogelijk den arbeid en de kapitalen van particulieren wenschte op te roepen en staatsinmenging tot het noodzakelijke wilde beperken, n.l. waar de particuliere krachten te kort schoten of de algemeene voorwaarden moesten geschapen worden, waaronder de ontwikkeling mogelijk werd. Daarom beperkte hij zich vooral tot de zorg voor de verkeersmiddelen, die de handel behoefde; het scheppen van water- en landwegen, kanalen en spoorwegen, maar ook weer daarbij zooveel mogelijk steunende op en gebruik makende van den particulieren ondernemingsgeest.

In dezelfde zitting, waarin het ministerie Thorbecke optrad, den 2den Juli 1862, kwam bij de Tweede Kamer in een wetsontwerp tot het maken van een kanaal door Holland op zijn smalst en verbetering van den waterweg van Rotterdam naar zee. Dit ontwerp had reeds eene lange geschiedenis gehad, gelijk Thorbecke in zijne rede van den 13den December 1863 herinnerde. In 1852 benoemde de raad van Amsterdam eene commissie tot onderzoek van de mogelijkheid en de wijze om Amsterdam in onmiddellijke verbinding met de Noordzee te brengen. Deze commissie achtte de zaak uitvoerbaar en maakte het plan van een kanaal zonder indijking. Kort daarop, op het eind van 1852 of het begin van 1853, volgde een ontwerp van de heeren Van Lennep, Hartsen en Jäger, om het kanaal te verbinden met inpoldering van het Y en het Wijkermeer, waardoor het werk als particuliere onderneming mogelijk zou worden. Den 16den April 1853

kwamen zij Thorbecke, toen Minister van Binnenlandsche Zaken, goedkeuring op hun plan verzoeken. Deze benoemde den volgenden dag de heeren Van der Kun en Storm Buysing, om de plannen te onderzoeken. Nadat op raad van dezen wijzigingen in het ontwerp gebracht waren, adviseerden zij in 1854, dat de concessie kon worden verleend. Nu volgden onderhandelingen met de waterschapsbesturen, wier landen op het nieuwe kanaal zouden uitwateren, correspondentie met Gedeputeerde Staten en benoeming eener nieuwe commissie in 1858, waarop in het najaar van 1858 de concessie van regeeringswege werd opgemaakt. Financieele geschillen leidden tot de benoeming van weer eene nieuwe commissie, die uitvoering van rijkswege aanbeval zonder inpoldering, in welken geest een wetsontwerp werd voorgedragen, totdat de minister Van Heemstra weer tot het plan van concessie met indijking terugkeerde en in December 1861 concessie verleende. Deze concessie vond Thorbecke bij zijn optreden, maar kon er zich niet mee vereenigen, omdat daarbij het plan van het werk eerst zes maanden na aanneming van de wet ter goedkeuring zou worden aangeboden. Thorbecke wenschte eerst het plan in hoofdtrekken opgemaakt en in de concessie opgenomen te zien, gelijk dan ook gebeurde. Daarop werd eene nieuwe commissie van deskundigen tot onderzoek benoemd, alle belanghebbende autoriteiten, provinciale en gemeentebesturen, kamers van koophandel en waterschapsbesturen gehoord en eindelijk het aanmerkelijk gewijzigde ontwerp aan de Staten-Generaal aangeboden.

Nu wenschte de minister ook spoed te maken met de behandeling en de ontwerpen nog vóor de begrooting van zijn departement aan de orde gesteld te zien. Het voorstel van Van Heukelom om aldus te besluiten, werd evenwel (11 November 1862) met 33 tegen 30 stemmen verworpen, waarop de beraadslaging plaats had van 10 tot 13 December 1862, na afloop van die over de begrooting voor 1863.

Zooals bekend is, werd in het wetsontwerp voorgesteld de verbetering van den waterweg naar Rotterdam op 's rijks kosten te doen plaats hebben, maar werd de aanleg van het kanaal

door Holland op zijn smalst bij concessie opgedragen aan J. G. Jäger te Amsterdam. Deze was verplicht binnen zes maanden eene naamlooze vennootschap tot stand te brengen en aan deze de concessie over te doen. De concessionaris kreeg het recht tot indijking van Y en Wijkermeer, tot beschikking over de ingedijkte gronden, en tot heffing van kanaalgelden. De Staat waarborgde 4½ procent rente en de gemeente Amsterdam zou 3 millioen bijdragen. De waterweg van Rotterdam naar zee vond weinig tegenstanders. Men was overtuigd dat de toestand van het vaarwater voor de scheepvaart verbetering behoefde, en dat een dergelijk werk van groote kosten, waar geen landaanwinst van belang tegenover stond, terwijl hooge kanaalgelden zeer belemmerend zouden werken, van den particulieren ondernemingsgeest moeilijk viel te vergen. De doorgraving van Holland op zijn smalst lokte daarentegen eene heftige en krachtige bestrijding uit van verschillende zijden, zoowel om technische als om financieele redenen.

Er werd bezwaar gemaakt tegen de opneming van beide groote werken in éene wet, men verlangde splitsing. Thorbecke antwoordde op dergelijk bezwaar in de Eerste Kamer: «het gouvernement ziet in de beide werken eenheid van belang. Die overtuiging is bij mij zoo sterk dat — ik aarzel niet het te verklaren — wanneer de andere Kamer het artikel had afgestemd, ik de wet zou hebben ingetrokken. En waarom? Te recht is door dezen en genen spreker gewezen op den naijver van Amsterdam jegens Rotterdam en van Rotterdam jegens Amsterdam; een edele naijver, waarvan de vruchten voor het algemeen groot en duurzaam kunnen zijn. Doch het is niet hoofdzakelijk om dien naijver, dat ik zou gedaan hebben hetgeen ik zooeven zeide, maar dewijl, mijns inziens, bij de algemeen nationale en internationale behoefte, dat onze kusten naar de tegenwoordige eischen van vaart en verkeer toegankelijk worden, bij de noodzakelijkheid dat het zelfvertrouwen om mede te dingen, wanneer men zich ziet voorbijstreven, worde opgebeurd, het karakter van den maatregel, dien ik voorstel, verloren zou gaan, wanneer men Rotterdam nader

aan zee bracht en Amsterdam daarvan verwijderd liet, of Amsterdam en niet te gelijk Rotterdam genaakbaar maakte. Dan zou terecht worden gezegd: de regeering en de wetgevende macht lieten zich door locale voorkeur leiden; zij behartigden een plaatselijk, niet het algemeen belang van onzen handel, van ons verkeer met den vreemde in zijn geheel.... Ik resumeer mijn antwoord op deze bedenking in twee woorden: het geldt hier niet alleen Amsterdam, het geldt hier niet alleen Rotterdam; ik zeg: geen halve maatregel. Wilt gij liever een halven maatregel, welnu, verwerpt het voorstel."

Het werk, werd verder gezegd, was niet noodzakelijk. Amsterdam had nog zijn Noordhollandsch kanaal, dat desnoods verbeterd kon worden. De minister kon volstaan met te verwijzen naar het adres door de Kamer van koophandel en fabrieken te Amsterdam den 4den April 1859 aan den Koning gericht, waarin o. a. gezegd werd: «Door den loop der tijden heeft Amsterdam het vroeger toereikend voordeel harer ligging aan het Y zien verdwijnen. Meer dan in vorige eeuwen neemt handel en scheepvaart dien weg, waarop snelle gemeenschap gevonden wordt; en indien aan de landzijde door spoorwegen aan die behoefte voldaan wordt, aan de zeezijde is het even dringend, ja dringender noodig niet ten achteren te blijven.

Verlies van tijd is meer dan vroeger een overwegend beletsel tegen alle ontwikkeling: en vooral de stoomvaart, die op het beginsel van snelheid in het vervoer gegrond is en daaruit hare aanbeveling boven de zeilvaart ontleent, is onbestaanbaar met belemmeringen of vertragingen, door welke oorzaken die ook worden teweeggebracht.

Amsterdam is op een afstand van 19 uren gaans van hare haven aan het Nieuwe Diep verwijderd; een afstand te groot, dan dat zij met nabij liggende handelssteden op den duur kan blijven wedijveren. Immers moet het verschil in afstand en alzoo in tijdverlies en onkosten, bij overigens gelijkstaande voordeelen, de voorkeur bepalen van de plaats, waarheen de handel zijne goederen en schepen zendt.

En wanneer dat verschil, zooals meer en meer dreigt het geval te worden, beduidend wordt ten nadeele van Amsterdam, dan is er voor onze stad weinig welvaart meer, maar teruggang en verarming te verwachten.

Van groot belang is het derhalve, niet alleen dat die ongunstige omstandigheden voor Amsterdam ophouden, maar ook dat spoedig beslist worde op welke wijze daarin zal worden voorzien en dat aan het te nemen besluit zoo dra mogelijk uitvoering worde gegeven.

Een eerste vereischte voor Amsterdam is eene verkorting van haren afstand tot de zee". In weerwil van verbeteringen en afsnijding van bochten «zal het kanaal, naar het gevoelen der Kamer, te lang en de afstand van Nieuwe Diep te groot blijven, hetgeen des te meer bezwarend is wegens de noordelijke ligging van genoemde haven en hare daaruit volgende meerdere verwijdering van Engeland en alle zuidelijk gelegen landen tegenover mededingende havens.

Een tweede vereischte voor den bloei van handel en scheepvaart is een ruime waterweg naar de zee. Van lieverlede hebben de schepen voor de groote vaart een grooter charter verkregen. Vele kunnen thans in het geheel niet voor onze stad opkomen, de meeste moeten gedeeltelijk in het Nieuwe Diep worden gelost. Eene verbreeding van het Noordhollandsch kanaal zou wel aan het bezwaar te gemoet komen, maar toch niet aan de behoefte voldoen, tenzij die verbreeding nog veel belangrijker ware dan in het bovenbedoeld rapport wordt voorgesteld, en dus nog veel meer vruchtbaar land worde opgeofferd".

De zaak was niet genoeg onderzocht, ging men verder; er was uitstel noodig voor rijper overweging. «De geachte spreker (Van Diggelen)", zegt Thorbecke, «verklaart zich tegen spoed. Ik ben hier gekomen met de spade op den schouder. Ik acht het inderdaad een eisch van het algemeen belang, dat men tot een besluit kome. Tien jaren lang was het eerste dezer werken in overweging, het andere eenige jaren minder....

Het onderzoek is, in en buiten de Kamer, tot rijpheid ge-

komen, meen ik. Waartoe zou het leiden, het ontwerp langer te laten liggen? Tot niets anders dan tot eene nieuwe ondervinding van hetgeen ieder lid der Kamer als de zijne heeft kunnen opdoen, dat men vergete wat er is voorgevallen en men de zaak opnieuw moet nagaan om zich op de hoogte te plaatsen van hetgeen vroeger voor den geest was.

Nog een ander nadeel is daaraan verbonden. Wanneer men den geest niet geheel heeft ingespannen en gevestigd op de hoofdgedachte, maar de zwarigheden naspoort, dan nemen deze gaandeweg toe; dat terrein wordt altoos grooter en de hoofdgedachte, achter al meer en meer zwarigheden, in de verte geschoven en onduidelijk. Een zwaar hoofd over eene zaak wordt al peinzende zwaarder en zwaarder.

In welk een tijd leven wij? In een tijd, waarin wordt uitgevoerd hetgeen men gisteren nog voor onmogelijk verklaarde. Eenige jaren geleden werd in eene naburige hoofdstad een congres gehouden van mannen van wetenschap, die vervolgens aan de gewone feesttafel gezeten, waarmede dergelijke samenkomst pleegt besloten te worden, toosten uitbrachten. Ten laatste stond een Engelschman op en verzocht te mogen drinken, zooals hij het uitdrukte, à l'impossible, en hij somde nu op welke werken en ondernemingen, nog voor korten tijd als hersenschimmen of droomen beschouwd, nu niet alleen mogelijk schenen, maar zelfs verwezenlijkt waren. Zoo is het ook hier. Zoekende, toetsende, de zaak op het papier beziende, blijft men voor steeds rijzende moeilijkheden staan. Maar begin te handelen, stel in de plaats van het peinzen eindelijk eens de d a a d, en dan zal gebeuren wat ook in mindere zaken ieder in zijn leven heeft kunnen ondervinden. Op een afstand schijnt de moeilijkheid groot, maar onder de oogen gezien, met kracht, met beleid aangetast, wordt zij kleiner en verdwijnt zij allengs. Ook uit dien hoofde bestaat er, geloof ik, geenerlei reden voor uitstel of nader onderzoek."

Het werk was roekeloos, het welslagen onzeker. »Toen ik het geluk had", erkent Thorbecke, »op die banken te zitten en geene gelegenheid verzuimde met name dit werk aan te dringen,

de verbinding van Amsterdam met de Noordzee, heb ik er steeds bij gevoegd: het is een gewaagd werk. Ik zeg dat nog. Maar men moet het wagen, er is geen bezwaar zoo groot dat men tegen dit werk zou kunnen doen gelden, hetgeen niet veel kleiner ware dan het belang van het werk. Geene bedenkingen, of zij moeten voor de dringende behoefte aan de onderneming wijken." En in de Eerste Kamer herhaalt hij: «Ik zeg nog, dat het een gewaagd werk is, maar een werk dat wij moeten wagen. Het geldt hier te doen hetgeen men doet, wanneer men zelfs een ongelijken strijd waagt voor zijne vrijheid en onafhankelijkheid. Blijvende hetgeen wij zijn, worden wij voorbijgegaan en zijn wij bedorven; het schijnt mij dus een onvermijdelijke plicht het middel aan te grijpen, dat ons redden kan."

Wij zullen ons niet verdiepen in de technische bezwaren, het bouwen der twee hoofden in zee, het gebruik van beton, verzanding, spuiing enz., die Thorbecke beantwoordde met beroep op deskundigen en op dergelijke of nog stouter werken, in andere landen tot stand gekomen, noch in de financieele, welke de gunstige stand der schatkist — Betz was mede-onderteekenaar der memorie van toelichting — niet onoverkomelijk maakte. Een hoofdbezwaar was nog de aanleg bij concessie. Zij, die voor onderneming door den Staat waren, steunden het amendement door Van Bosse voorgesteld, maar weer ingetrokken, en daarop door Mijer opnieuw ingediend: «Wanneer de concessionaris niet voldoet aan art. 23 der voorwaarden, waarop hem de concessie is verleend (de oprichting eener maatschappij), wordt het kanaal ter verbinding van de Noord- en Zuiderzee door Holland op zijn smalst voor rekening van den Staat gemaakt." Thorbecke noemde dit amendement onaannemelijk, omdat het in strijd was met het hoofdbeginsel van het ontwerp: de uitvoering door de particuliere industrie, en omdat de aanneming de taak van den concessionaris hopeloos zou maken, en hem de middelen zou ontrooven zijne concessie ten uitvoer te brengen. Het amendement van Mijer werd met 50 tegen 13 stemmen verworpen en het wetsvoorstel in de Tweede Kamer (13 December 1862) met 37 tegen 26, in de Eerste Kamer (23 Januari

1863) met 24 tegen 12 stemmen aangenomen (wet van den 24sten Januari 1863 *Stbl.* n°. 4).

Over de geschiedenis van het werk zullen wij later spreken. Met vele bezwaren zou de minister nog te strijden hebben, zoowel technische als financieele, en meer dan eens zou de oppositie daarvan gebruik maken om hem verwijten te doen en de mislukking te voorspellen. Maar Thorbecke stond voor zijn werk, hij nam de verantwoording voor het begonnene op zich, en liet zich door geene teleurstellingen ontmoedigen; het was voor hem eene levensquaestie. Het was volle waarheid wat hij den 13den December 1862 sprak: „Mijnheer de President, deze onderneming mag ik wel noemen, wat mij betreft, eene oude liefde, en ik laat ze niet los; maar bij die oude liefde — nog jong gelijk op den eersten dag — bij een warm hart meen ik toch een koel hoofd, daar waar het op onderzoek aankomt, behouden te hebben."

„Ten slotte", eindigt hij dezelfde rede, „eene enkele algemeene opmerking. Koning Willem I, toen hem gevraagd werd het Noordhollandsch kanaal te doen graven, liet zich eene kaart geven en teekende met een grof potlood de lijn, die in dit plan beschreven wordt; maar de vrees en tegenstand van Amsterdam waren toen te sterk; de Koning zwichtte ten laatste. Toen mij in April 1852 de vraag om concessie werd voorgelegd, blonk de onderneming mij als een ideaal in de oogen: misschien trok mij ook de grootschheid van het werk, maar zonder twijfel de bestemming, het doel waartoe het zou worden gesticht. Het doel is dat aan onze kust van de Noordzee in het midden tusschen de Hanzesteden en Engeland, eindelijk eens eene haven geopend worde in overeenstemming met de tegenwoordige eischen van de vaart en met de rol die wij, vooral wanneer ons spoorwegnet tot stand zal zijn gekomen, in de wereld zullen te vervullen hebben. Wij hebben niet genoeg aan spoorweglijnen op den vasten wal; die haven, in- en uitgang, moet ons dienen om onze spoorweglijnen en die waarmede wij in gemeenschap komen over de zee heen te verlengen. Vandaar, dat ik aan dezen waterweg gelijk

aan dien voor Rotterdam niet enkel het groote belang toeken, hetgeen onze binnenlandsche bedrijvigheid daarbij heeft, maar dat ik aan het totstandkomen van deze werken onze stelling in de wereld op het gebied van vaart, verkeer en handel, verbonden acht. Vandaar dat hierin, mijns inziens, niet alleen een nationaal, maar een algemeen internationaal belang betrokken is. Onze kust wordt voor de groote scheepvaart van onzen tijd toegankelijk.

Nog éen woord. Hetgeen ik in dit werk van het begin af, van den eersten dag dat ik daarvan kennis nam, nu tien jaren geleden, bovenal zag, en hetgeen ik daarin nog bovenal zie, dat is de verhooging van zelfvertrouwen en van zedelijke kracht, welke daarvan de vrucht kan zijn; daargelaten alle materieele gevolgen, een onberekenbaar nationaal voordeel."

Intusschen breidde ook het net der staatsspoorwegen, aangelegd ingevolge de wet van den 18den Augustus 1860 *Stbl.* n°. 45, zich voortdurend uit. Naast de jaarlijksche spoorwegbegrootingen bereikten tal van onteigeningswetten de Staten-Generaal. Nu het evenwel tijd werd om de nieuwgebouwde lijnen aan het verkeer over te geven, werd het de vraag: door wie zou de exploitatie der voor rekening van den Staat gebouwde spoorwegen plaats hebben? In art. 4 van genoemde wet toch was bepaald, dat eene nadere wet de wijze van exploitatie zou regelen. Gelijk van Thorbecke te verwachten was, was hij het stelsel van exploitatie door particulieren toegedaan. Na onderhandelingen met verschillende bestaande en nieuw op te richten maatschappijen, bood hij daarom, den 24sten Februari 1863, aan de Tweede Kamer twee ontwerpen aan, het eerste tot regeling van de exploitatie der staatsspoorwegen, het tweede tot bekrachtiging van sommige artikelen eener concessie van exploitatie der staatsspoorwegen. Art. 1 van het eerste ontwerp bepaalde: »de exploitatie der staatsspoorwegen wordt naar de bepalingen van deze wet aan bijzondere ondernemers bij concessie gegund.

Zoo de exploitatie op geen aannemelijke voorwaarden is te gunnen, geschiedt zij van staatswege".

Art. 2 bepaalde, dat geene concessie gegeven zou worden voor langer dan voor vijftig jaar, terwijl zij reeds na twintig, dertig of veertig jaar, op bepaalde voorwaarden, zou kunnen worden ingetrokken. De volgende artikelen regelden de verplichtingen van den Staat en van den concessionaris. Het tweede voorstel vroeg goedkeuring op verschillende artikelen van het ontwerp eener concessie der gezamenlijke staatsspoorwegen met uitzondering van de lijn Amsterdam—Nieuwediep, wier exploitatie de regeering voornemens was aan de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij te geven, aan eene enkele maatschappij. Van de netto-opbrengst zou de Staat vier vijfden, de ondernemer één vijfde ontvangen. Den 27sten Maart verscheen het voorloopig verslag en den 19den Mei de memorie van beantwoording. De hoofdquaestie was zoowel in deze schriftelijke stukken als in de mondelinge beraadslaging: exploitatie door den Staat of bij concessie? In de memorie van toelichting had Thorbecke aldus met enkele woorden zijn stelsel uiteengezet: "Exploitatie door particulieren, en alleen wanneer geene aannemelijke voorwaarden zijn te bedingen exploitatie door den Staat is de grondslag, waarop de regeling der exploitatie van de staatsspoorwegen werd ontworpen.

Aan exploitatie door particulieren wordt door het gouvernement de voorkeur gegeven.

Uit den aard der zaak is exploitatie van spoorwegen verrichting van particuliere nijverheid. De regeering, zelve ondernemeres, treedt buiten haar gebied. Zelfs bij den aanleg der wegen roept de Staat, welke die aanlegt, de bijzondere industrie in. Hij laat aannemen.

Geen ijver en geene bekwaamheid van publieke ambtenaren kan hetgeen particulieren in exploitatie vermogen, evenaren. Het eigenbelang der laatsten is de sterkste hefboom tot verbetering van den dienst met de minste kosten en tot vermeerdering der opbrengst.

De ondergeteekende onthoudt zich van andere een ieder duidelijke redenen.

Bijna overal geschiedt dan ook de exploitatie der spoorwegen door particulieren, en de mijlen, die van staatswege worden geëxploiteerd, zijn een klein gedeelte der bestaande spoorwegen. De exploitatie kan opgedragen worden aan éene algemeene onderneming, welke de exploitatie van het geheele net of van het grootste gedeelte der staatsspoorwegen aanvaardt, of aan eene meerderheid van maatschappijen, elke met zekere lijnen belast.

Bij aannemelijke voorwaarden schijnt eene exploitatie uit éene hand verre verkieslijk.

De dienst is eenvoudiger, de kosten zijn minder. Opdracht aan éene onderneming schijnt bovenal aanbeveling waardig voor een net, 't welk lijnen bevat, die althans aanvankelijk weinig aan den exploitant beloven, en waarvan dan de kwade kansen door de gunstige uitzichten op andere lijnen kunnen worden vergoed".

Nog krachtiger koos de minister partij voor zijn stelsel bij de mondelinge beraadslaging, den 12den Juni 1863. «Wat mij betreft", verklaart hij, «zal ik niet behoeven te zeggen dat ik aan particuliere exploitatie de voorkeur geef, en wel zóo dat ik exploitatie van staatswege, zoo wij die even spoedig en op even goede voorwaarden, als hier zijn voorgedragen, konden te gemoet zien, nog als eene ramp voor ons land zou beschouwen, waartoe ik op geenerlei wijze zou willen medewerken. Medewerking zou ik een onverantwoordelijk plichtverzuim jegens Staat en maatschappij achten. Meer dan éen grond is, mijns inziens, beslissend. In het algemeen genomen is particuliere exploitatie minder kostbaar. Bij particuliere exploitatie heeft men niet, zooals bij staatsexploitatie, uitvoering en contrôle in éene hand, maar eene contrôle, welke de uitvoering bewaakt; een beginsel van onberekenbare waarde, waarop ook de juiste opmerking van den geachten spreker van gisteren, den heer Dumbar, steunde; dat men, zich over de publieke administratie beklagende, lang kon wachten eer recht gedaan worde en zelfs niet licht recht verkrijgen zal. Waarom niet? Ik zou juist niet zeggen om de reden, door den geachten spreker bijgebracht, dat ook de minister een mensch is, maar omdat het in den aard der zaak ligt. De minister kan niet

anders doen dan het onderzoek langs de ambtelijke hierarchie laten voortloopen tot aan de laatste schakels, en van daar aan het departement doen terugkeeren. Geheel anders is het, wanneer de minister te doen heeft met een beheer, dat niet in zijne handen is, met eene particuliere administratie. Een andere, zeer gewichtige reden van voorkeur van particuliere exploitatie boven staatsexploitatie is, dat de particuliere exploitant zich voegt naar de behoeften en eischen van het verkeer op eene wijze, waarop geene staatsexploitatie het doen kan; dat de particuliere exploitant met veel meer spoed en gemak alle verbeteringen, administratieve en technische, aanneemt, dan bij staatsexploitatie mogelijk is. Doch hoe beslissend die redenen van voorkeur ook zijn, ik stel ze niet eens op den voorgrond. Er zijn andere, zoo men wil politieke, algemeene gronden, waaraan ik bovenal vasthoude.

Men heeft in vroeger tijd — het onverdiende verwijt is stom geworden — met veel levendigheid verweten dat ik een staatsalvermogen voorstond. Een heerschzuchtige regeering, die in alles wil dringen, moet voor staatsexploitatie zijn. Daarentegen is mijne vaste overtuiging, dat de staatsdienst niet zonder noodzaak moet worden uitgebreid, vooral niet over hetgeen met particuliere vlijt en door particuliere kapitalen even goed of zelfs beter dan van staatswege kan geschieden. Mijns inziens moet de Staat daarover zijn bedrijf niet uitstrekken, al kon hij het met voordeel doen, en hij zal het niet doen dan met en tot nadeel. Daarentegen verrijkt de Staat zich, wanneer hij bij dergelijke takken van maatschappelijken dienst als exploitatie van spoorwegen, de particuliere nijverheid en particuliere kapitalen te hulp roept, en alzoo aan 't algemeen belang verbindt.

Eene tweede stelling: wetgeving en bestuur moeten niet blootstaan aan den dagelijkschen aandrang der tegen elkander inloopende eischen van het verkeer met betrekking tot de exploitatie van spoorwegen. Eene gestadige worsteling met bijzondere belangen, verderfelijk voor de zelfstandigheid van het Gouvernement, van de wetgeving en van de maatschappij.

Daarbij komt in de derde plaats, dat alleen in handen van een particulieren exploitant de spoorwegen, ook een spoorwegnet, kunnen worden wat zij bestemd zijn te wezen.

Aan deze grondregels hecht ik zooveel, dat wanneer men mij kon aantoonen hetgeen niemand aantoonen zal, dat staatsexploitatie beterkoop ware dan particuliere exploitatie, ik desniettemin zou zeggen: neem de duurdere."

Met niet minder ijver werd het stelsel van staatsexploitatie voorgestaan door Van Heemstra, Van Voorthuysen, Dirks en vooral, in eene zeer doorwrochte rede, door Godefroi: "Er moet in een land", zegt hij, "gelegenheid zijn tot vervoer van goederen en personen; het is niet alleen een belang van het publiek, het is ook een publiek belang... Ik geloof intusschen dat het in het algemeen waar is, dat vervoer van goederen en personen een object is van particuliere nijverheid. Doch onder éene voorwaarde, en in die voorwaarde ligt, dunkt mij, de vitaliteit van het beginsel, namelijk de mogelijkheid van concurrentie. Overlating aan de particuliere nijverheid, zoodat het belang van het publiek — dat, ik herhaal het, hier is een publiek belang — tevens geen nadeel lijdt, is mogelijk wanneer er concurrentie bestaat. Maar spoorwegexploitatie is monopolie, en monopolie in tweeërlei zin: vooreerst in dien zin, dat op den aangelegden spoorweg slechts éene onderneming mogelijk is; ten tweede in dien zin, dat de spoorwegonderneming in de richting van hare exploitatie alle andere vervoermiddelen doodt. Ik zou dus eer — indien ik in zoo absoluten zin wilde redeneeren, tot die conclusie mogen komen, dat het een axioma is dat spoorwegexploitatie een onderwerp van staatszorg moet zijn. Ik ga echter zoover niet. Ik admitteer — en wanneer ik dat niet deed, zou ik pleiten tegen bestaande feiten — de mogelijkheid van particuliere exploitatie, zonder dat het nadeel van het monopolie zich doet gevoelen. Maar wanneer en onder welke voorwaarde? Als het eigenbelang van den particulieren ondernemer kan bevredigd worden. Ziedaar, dunkt mij, de spil, waarop alles hier draait. Bij den Staat is het publiek belang op den voorgrond

geplaatst, bij particulieren het eigenbelang. Waar dat eigenbelang niet kan bevredigd worden, daar lijdt het publiek belang; het kan niet anders..... De nadeelige werking van het eigenbelang doet zich bij spoorwegondernemingen te eerder gevoelen, om twee redenen vooral. Vooreerst is het hier niet een ondernemer, die met zijn eigen kapitaal werkt, en vrij is om zich desnoods verliezen te getroosten in het vooruitzicht om later het geleden nadeel te zullen terugwinnen. Neen, er wordt gewerkt met het geld van honderden, van duizenden anderen, die niet weten willen van opofferingen, die hun geld met geene andere bedoeling hebben gegeven dan om renten en dividenden te trekken, wien het publiek belang geheel onverschillig is.

Eene tweede reden is deze, dat in de meeste gevallen hier te lande althans — en in den laatsten tijd heeft de ondervinding dit nogal op afdoende wijze gestaafd — met vreemde kapitalen moet worden gewerkt. Nu zal het nationaal gevoel van Nederlandsche aandeelhouders, waar het aankomt op bevrediging van het belang van het Nederlandsch publiek, wel niet zoo uitermate sterk spreken, maar zeker toch nog iets sterker dan het gevoel van vreemde aandeelhouders....

..... Ware er nu een middel om aan de exploitatie door particulieren met zekerheid te verbinden voortdurende en behoorlijke behartiging van het publiek belang, de strijd over de verkieslijkheid van staats- boven particuliere exploitatie zou kunnen eindigen, maar een afdoend middel bestaat niet. De minister zegt wel op bladz. 8 zijner memorie van beantwoording, dat er geen reden van twijfel is, of de regeering zal in staat zijn de ondernemers der exploitatie, desnoods met opoffering van hunne geldelijke belangen, tot nakoming hunner verplichtingen te dwingen, maar met allen eerbied voor den minister en erkennende dat hij is een krachtig en energiek minister, krachtiger en energieker dan wij er misschien ooit zullen hebben, veroorloof ik mij de meening te uiten, dat wat daar geschreven staat, zeer fraai is op papier, maar dat ik de verwezenlijking ten hoogste betwijfel. Immers het kan niet missen, en

in de memorie van toelichting heeft de minister dit met volkomen juistheid gezegd — voor onze staatsspoorwegen vooral is exploitatie uit éene hand noodig. De uitvoering dezer wet moet leiden tot het toevertrouwen der exploitatie aan éene enkele maatschappij; maar dan hebben wij in ons land nog vier lijnen, die door verschillende maatschappijen worden geëxploiteerd. Welnu, er zal en moet een tijd komen, gaat het beginsel van particuliere exploitatie door, waarop de fusie van al onze lijnen onvermijdelijk zal zijn, want die fusie is de noodzakelijke voorwaarde van de productiviteit onzer spoorwegen. Men zal dan hebben éene groote maatschappij, die alle spoorwegen in ons land zal exploiteeren, die het geheele vervoer in handen zal hebben; en nu zeg ik met hen, die dit punt reeds behandeld hebben, komt het eenmaal daartoe, dan zal men in den Staat eene macht hebben in het leven geroepen, op wier onwil of onvermogen om het publiek belang te bevorderen, de macht van den Staat zal afstuiten."

De voorstanders van exploitatie door den Staat verloren evenwel het pleit. Het eerste wetsontwerp werd (15 Juni 1863) met 51 tegen 12 stemmen aangenomen (tegen: Luyben, Hoffman, Van Nispen van Sevenaer, Van Heemstra, Meylink, Begram, Van Mulken, Guljé, Godefroi, Van Voorthuysen, Hoekwater en Schimmelpenninck), het tweede (16 Juni) met 45 tegen 18 stemmen. De Eerste Kamer nam den 2den Juli beide wetsontwerpen met algemeene stemmen aan (wetten van 3 Juli 1863, *Stbl.* n°. 100 en 101).

Minder gelukkig was de minister in dezelfde zitting met het ontwerp tot toekenning van een subsidie aan de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij. Deze zou een subsidie van *f* 1,420,000.— ontvangen, op voorwaarde dat de overeenkomst tusschen haar en de Rijnspoorwegmaatschappij tot stand kwam, waarbij de laatste de verbinding te Rotterdam tot stand zou brengen en dat zij de verplichtingen nakwam, voortvloeiende uit de concessie van den 10den Februari 1863, tot versmalling van het spoor. Na de verwerping van het eenig artikel met 35 tegen 20 stemmen, trok de regeering het wetsontwerp in.

•Aan de beweging van nijverheid en handel de meest vrije baan te openen, en haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen", noemde Thorbecke den toeleg der regeering. Om haar die vrije baan te openen, diende de schepping en verbetering der groote verkeerswegen, weer zooveel mogelijk met oproeping van den arbeid en de kapitalen van particulieren. Het was evenwel niet genoeg aan nijverheid en verkeer den weg te openen, zij moesten ook leeren loopen, zij moesten ook leeren zich op dien weg even snel als anderen te kunnen voortbewegen, en dan kon men verder aan hunne eigen energie overlaten, zich ook de inspanning te getroosten om de overwinning in den wedloop te behalen. Daarom was onderwijs niet alleen ter beoefening van kunst en wetenschap, maar ook tot voorbereiding voor de uitoefening der nijverheid in haar wijdsten omvang eene zaak van regeeringszorg. En nu zelfs meer dan ooit, nu juist nijverheid en verkeer door de uitvindingen van den lateren tijd, in onze eeuw van stoom en ijzer, zulk eene ongewone vlucht genomen hadden, gedragen door den vooruitgang der natuurwetenschappen, nu was degelijker beoefening van deze een eerste vereischte, wilde men zich niet door andere volken laten overvleugelen, nu moesten minder de geleerdheid, meer de eischen der practijk op den voorgrond staan. In die overtuiging schiep Thorbecke, de hooggeleerde, de man der wetenschap, maar die tevens een zeer practischen blik had en die geheel man van zijn tijd was, het Middelbaar Onderwijs.

Den 17den Juni 1862 kwam bij de Tweede Kamer in een ontwerp tot regeling van het middelbaar onderwijs. Den 4den September 1862 bracht de commissie van rapporteurs (Dullert, Duymaer van Twist, Delprat, Ter Bruggen Hugenholtz en Van Heukelom) het voorloopig verslag uit. In de volgende zitting, den 28sten October 1862, werd het opnieuw ingediend met eene memorie van toelichting, die tevens tot antwoord op het voorloopig verslag diende. Den 12den December werd een nieuw voorloopig verslag opgemaakt door de commissie van rapporteurs (Ter Bruggen Hugenholtz, Wybenga, Dullert, Heemskerk Az. en

Van Foreest). Den 5den Februari 1863 volgde de memorie van beantwoording en den 3den Maart begonnen de openbare beraadslagingen.

De hoofdquaestie, zoowel in de schriftelijke stukken als in de mondelinge beraadslagingen in beide Kamers, was deze: wat is het middelbaar onderwijs en wat behoort er toe? De wet van den 5den April 1806 op het lager onderwijs kende alleen lager en hooger onderwijs. De hoogescholen met de gymnasiën en latijnsche scholen behoorden tot het laatste, alle andere inrichtingen tot het eerste. Ook bij het organiek besluit van den 2den Augustus 1815 werden de latijnsche scholen en gymnasiën tot het hooger onderwijs gebracht. Bij de behandeling der grondwetsherziening van 1848 in de dubbele Tweede Kamer werd het eerst door de regeering een weinig afdoend antwoord gegeven op de vraag, wat zij onder middelbaar onderwijs verstond: »wat door middelbaar onderwijs moet worden verstaan, zal door de wet op dit onderwerp te maken, worden bepaald. De aard der zaak en de reeds bestaande industriescholen toonen genoegzaam, wat onder het middelbaar onderwijs zal moeten worden gerangschikt".

Van Reenen, die in zijn eerste ontwerp-schoolwet van 1854 het lager en middelbaar onderwijs in éene enkele wet had willen regelen, meende, dat tot het middelbaar onderwijs eigenlijk uit h u n aard moesten gebracht worden de industriescholen zoowel als de gymnasiën; maar een grondwettig bezwaar verhinderde hem deze inrichtingen in de wet op te nemen, omdat art. 194 voor het lager en middelbaar onderwijs een onderzoek naar bekwaamheid en zedelijkheid eischte, en niet voor het hooger. Daar deze inrichtingen nu in 1848 tot het hooger behoorden, zouden zij dus bij eene indeeling bij het middelbaar onder die beperking gaan vallen. »De Grondwet (nu) heeft ongetwijfeld ten aanzien van het onderwijs meer vrijheid willen geven dan tot dien tijd bestond, en een maatregel, die, in stede van eene grootere vrijheid te verleenen, de reeds aanwezige zou beperken, moest tot gegronde bedenkingen aanleiding geven." Daarom beperkte art. 1 van het ontwerp het middelbaar onderwijs tot dezelfde vakken

als het lager onderwijs, »doch verder voortgezet en daarenboven de beginselen der stel- en meetkunde en der levende talen, benevens de gymnastiek". Daar de grondwettige bedenking van den minister evenwel blijkens het voorloopig verslag door een groot aantal leden der Kamer niet gedeeld werd, liet hij die gaarne varen, en diende een nieuw ontwerp in, dat uitsluitend het lager onderwijs regelde. (*)

Het ontwerp, thans door Thorbecke ingediend, gaf geen definitie van het middelbaar onderwijs, maar schreef alleen in art. 1: »Tot het middelbaar onderwijs worden gerekend te behooren alle vakken, welke volgens deze wet onderwezen worden aan de in haar genoemde scholen." De memorie van toelichting gaf meer licht, zij verklaarde: »De benaming, middelbaar onderwijs, heeft niet op zich zelve eene vaste beteekenis; zij erlangt die eerst door de wet of eene bepaalde inrichting.

Wanneer men

lager onderwijs volksonderwijs noemt in den zin, dat het, als eerste aanvang van ontwikkeling, gelijkelijk bestemd is voor allen

en hooger onderwijs bestemd acht voor het kleine getal van hen, die opleiding zoeken tot eene werkzaamheid of betrekking, waartoe geleerde vorming vereischt wordt;

dan omvat het tusschen beide inliggende gebied van het middelbaar onderwijs de vorming van die talrijke burgerij, welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht.

»Nijvere maatschappij" niet enkel in hare richting op landbouw, fabriekvlijt of handel, maar in den meest uitgebreiden zin genomen, is het daarbij blijkbaar om kennis der tegenwoordige wereld en om toepassing op economische en technische diensten

(*) Vgl. over de geschiedenis van het middelbaar onderwijs vóór 1863 »De wet tot regeling van het middelbaar onderwijs met aanteekening van Dr. D J. Steyn Parvé." Arnhem 1863, blz. 4—41.

te doen. Daarentegen verstaat men onder geleerde vorming doorgaans die, welke, met de oude talen of liever de Grieksche en Romeinsche oudheid in het algemeen beginnende, tot beoefening der wetenschappen op en om haar zelve leidt. Ieder onderscheidt ook de diensten, waartoe deze vorming in staat moet stellen, van diegene, welke de burgerlijke samenleving op economisch en technisch gebied vraagt.

Bij deze onderscheiding zijn bestanddeelen van het middelbaar te gelijk bestanddeelen van het hooger onderwijs; maar in het laatste met het andere vermeerderd, tot een ander geheel verbonden en op een ander doel gericht. En hiervan, namelijk van hetgeen men zich voorstelt met een of ander onderwijs te bereiken, moet, naar de meening des ondergeteekenden, de inrichting afhangen.

Die van het middelbaar onderwijs, ja het middelbaar onderwijs zelf in de aangestipte beteekenis, mag hier te lande wel eene nieuwe zaak heeten. Intusschen kan eerst een wel geregeld middelbaar onderwijs de vrucht, die men van het lager wacht, tot rijpheid brengen. Als aan den ingang geplaatst van die velerlei wegen, waarop de arbeid van den middelstand zich beweegt, is het, meer dan eenig ander deel van hetgeen de Grondwet openbaar onderwijs noemt, bestemd in den wijdsten omvang invloed en licht te verspreiden.

Eene zelfde soort van scholen zou daartoe in geenen deele toereikende zijn. Gelijk in het lager, eveneens als in het hooger onderwijs, trappen, lager en hooger, onderscheiden worden, zoo behoort ook het middelbaar onderwijs op te klimmen met de behoeften van hen, voor wie het dienen moet. Het zal zich dan over eene rangorde van instellingen verdeelen, waarvan de eene tot voorbereiding kunne strekken van de andere, op dergelijke wijze als het gymnasium eene voorbereidende inrichting is voor de hoogeschool.

Welke die behoeften zijn, waaraan het onderwijs moet beantwoorden, schijnt, wat hare gezamenlijke strekking betreft, duidelijk.

In het algemeen voortzetting van hetgeen, waarvan het

lager onderwijs enkel het begin is; verdere ontwikkeling van zien, kennen en denken. Wat het lager onderwijs voor het kind is, moet het middelbaar onderwijs in zijne eerste en algemeene bestemming voor den jongeling wezen; eveneens volksonderwijs, maar hooger volksonderwijs.

Daar voorts de economische en technische bedrijven, waaraan de burgerij zich wijdt, rusten op het gebruik van krachten en het verwerken van voortbrengselen, welke de natuur oplevert, zoo zijn wis- en natuurkunde, de laatstgenoemde in hare meest ruime beteekenis genomen, een eerste vereischte. Voegt men daarbij economie, geschiedenis, kennis onzer staatsinstellingen, eenige moderne talen, teekenen, dan heeft men in ruwe omtrekken de voornaamste kundigheden aangewezen, waarin ieder, die zich tot eenige zedelijke en stoffelijke zelfstandigheid verheffen wil, overeenkomstig de hooge en steeds hooger stijgende eischen van onzen tijd, opleiding behoeft. Hieruit blijkt reeds, dat de ondergeteekende niet hetgeen men in naburige landen «professioneele instructie" noemt op het oog heeft. Naar zijn inzien moet het hoofdkarakter van het van staatswege te regelen middelbaar onderwijs algemeene voorbereiding zijn tot eene groote verscheidenheid van maatschappelijke betrekking, beroep of dienst. Het is de meening niet voor eene bepaalde industrie af te richten, noch de scholen tot werkplaatsen te maken. Hetgeen de ondergeteekende voorstelt is niet de practijk zelve in hare bijzonderheden te doen leeren, maar geest en zintuig zoo te ontwikkelen, dat zij voor de practijk bekwaam worden.

Uit de memorie van toelichting bleek duidelijk, wat de regeering met haar ontwerp op het middelbaar onderwijs wilde. Het woord «middelbaar onderwijs" kon op verschillende wijze opgevat worden; maar alleen over de beteekenis van het woord te gaan twisten, achtte de minister een ijdelen woordenstrijd. Ook art. 194 der Grondwet was ten opzichte van het middelbaar onderwijs voor verschillenden uitleg vatbaar, maar Thorbecke kon zich voor zijne opvatting beroepen op de toelichting der regeering aan de

dubbele Tweede Kamer in 1848 en op den werkelijken toestand, zooals die in 1848 was, toen de latijnsche scholen en gymnasia tot het hooger onderwijs behoorden, voor wier leeraren dus toen geen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid gevorderd werden. Middelbaar en hooger onderwijs waren volgens hem dus geheel afzonderlijke takken, waarvan het eene meer voor de nijvere burgerij, het andere voor den geleerden stand bestemd was. De minister zag zich in deze opvatting gesteund door Van Nispen van Sevenaer, Heydenrijck en Meylink, die krachtig de opneming der gymnasia onder het middelbaar onderwijs als ongrondwettig bestreden, en Kappeyne van de Coppello, die zich eveneens met 's ministers opvatting vereenigde, maar in art. 1 eene definitie van het middelbaar onderwijs wenschte opgenomen te zien. Hij stelt daarom een amendement voor van dezen inhoud:

„Middelbaar onderwijs is het onderwijs in de levende talen en hare letterkunde, in de algemeene en vaderlandsche geschiedenis en aardrijkskunde en in de kennis der wis- en natuurkundige waarheden, dat buiten de grenzen van het lager onderwijs gegeven wordt."

„De wis- en natuurkunde," zegt hij in zijne toelichting, „behoort èn tot het middelbaar èn tot het hooger onderwijs. Zij behoort echter tot het een volgens eene andere methode als tot het andere. De wis- en natuurkunde, als onderdeel van het hooger onderwijs, is logica: daarentegen is zij, als middelbaar en lager onderwijs, kennis van de waarheden. In mijn amendement wordt dus niet gesproken van de wis- en natuurkundige w e t e n s c h a p p e n, maar wis- en natuurkundige w a a r h e d e n. Voor dit onderscheid zal ik altijd strijden. Men verwart alle begrip van hooger en middelbaar onderwijs, wanneer men niet inziet, dat alles op de middelbare en propaedeutisch hoogere school niet volgens dezelfde methode kan gegeven worden." (6 Maart.)

„Ik ben het geheel eens", zegt hij in eene andere rede (5 Maart) „met de regeering, dat de gymnasiën behooren tot het hooger en niet tot het middelbaar onderwijs. Het hooger onderwijs heeft ook zijne eerste beginselen, zijn a-b-c-boek en, van het

eerste oogenblik dat de leerling in de oudheid wordt ingewijd, behoort het onderwijs, dat hij ontvangt, tot het hooger onderwijs."

Nadat de minister eenige practische bezwaren tegen Kappeyne's amendement in het midden heeft gebracht, trekt deze het in, om geen nieuw twistpunt in de vergadering te werpen, en de totstandkoming der wet, welke hij wenscht, niet in gevaar te brengen.

Op een geheel ander standpunt stonden diegenen, welke in de drie takken van onderwijs alleen een gradueel verschil zagen, in verband met den verschillenden leeftijd der leerlingen. „Het kind op de lagere school, de knaap op de middelbare school en de jongeling op de akademie", zegt Wintgens, „moeten daar vinden een onderwijs, eigenaardig ingericht naar de behoeften en de bevattelijkheid van hunnen leeftijd; zij moeten daardoor trapsgewijze worden opgevoed om zelfstandige menschen te worden.... De verhouding van den leeraar tot den leerling, wat er geleerd wordt en vooral *hoe* er geleerd wordt, hangt af van den leeftijd en de bevattelijkheid.... Welnu, de toestand is, uit den aard der zaak, dat om den leeftijd van den leerling het gymnasiaal onderwijs niet moet worden gebracht tot het hooger onderwijs. Al wilde men bij eene latere regeling de gymnasia brengen onder de regelen van het hooger onderwijs, dan zal men toch stuiten op eene onmogelijkheid. Men zou eene gebrekkige regeling hebben, die niet die waarborgen van zedelijkheid en bekwaamheid geeft, die noodig zijn." Godefroi meent, dat de Grondwet juist eischt de gymnasiën onder het middelbaar onderwijs te brengen, omdat uit den aard der zaak, met het oog op den leeftijd der leerlingen, hier eischen van bekwaamheid en zedelijkheid voor de onderwijzers noodzakelijk zijn. „Ik behoor onder hen, die in dit ontwerp zien eene regeling niet van het *middelbaar*, maar van het *technisch* onderwijs", zegt Storm van 's-Gravesande. „Is er dan ook niet iets zonderlings in gelegen", vraagt Van Goltstein, „dat men de maatschappij in verschillende standen afdeelt, in een burger- of nijveren stand en in een geleerden stand, en dat men toelaat, dat de leden derzelfde natie als kinderen op de lagere school gezamenlijk onderwezen worden, maar

zoodra zij de lagere school verlaten hebben, van elkander worden gescheiden en aan elk hunner een afzonderlijke weg wordt aangewezen ter verdere ontwikkeling?"

Thorbecke handhaaft tegen die bedenkingen het beginsel en de strekking der wet: »dat is niet enkel industrieel of technisch onderwijs, maar de burgerij in het bezit te stellen van de voorwaarden, waarover zij moet kunnen beschikken om te komen tot hetgeen vervat is in de woorden: algemeene beschaving .... Het behoort onder de voordeelen — ik zou bijna zeggen onder de voorrechten — van onzen tijd, dat wij geroepen zijn voor de menigte te zorgen en niet alleen voor eene kleine minderheid; niet voor weinigen, maar voor het volk, teneinde die zelfstandigheid van ontwikkeling op te wekken, die van ieder man van het volk meer kan maken dan hij tot dusver kon zijn.

Men duide het mij niet euvel, wanneer ik mijne overtuiging rond en open uitspreek: wat algemeene beschaving betreft, zijn wij achter. Wij zijn geleerd, en hoewel het niet past daarop te roemen, geloof ik dat wij, wat de studie van wetenschappen aangaat, naar de krachten van een klein land, ook nu nog eene eervolle plaats bekleeden. Algemeene beschaving daarentegen is uiterst onvolledig en zij ontbreekt, wanneer wij onzen toestand vergelijken bij dien van andere volken, zooals Frankrijk, Engeland en Duitschland. Wij leven ieder te veel in een gesloten kring van kennis. Men legt zich op een bepaald vak of een onderdeel daarvan toe, maar van hetgeen daarbuiten ligt, daarvan, is men genegen te zeggen, weet ik niet. In zoover gaat de verdeeling van den arbeid te ver; in de tegenwoordige wereld moet ieders horizon ruimer zijn, en moeten wij den bijzonderen kring, waarin wij tehuis zijn, openen, om in een grooteren omtrek aan de algemeene ontwikkeling der maatschappij deel te nemen. (5 Maart.)

„Mag ik, Mijnheer de President", zegt hij in eene andere redevoering, den volgenden dag (6 Maart) uitgesproken, „om mijne meening duidelijk te maken, mij bedienen van eene figuratieve voorstelling? Dan teeken ik een grooten, al omvattenden

kring; in dien kring een tweeden, en in den tweeden een derden, zeer kleinen kring, en zeg ik: de breede zoom van den uitersten omtrek tot aan den tweeden kring bevat de groote menigte, die vooreerst nog bij het lager onderwijs blijft staan; een aanzienlijk deel des volks, de kern der tegenwoordige maatschappij, vult den tweeden kring en daarvoor is bestemd hetgeen dit ontwerp regelt: dat is de grondslagen van algemeene beschaving in verband met de hedendaagsche eischen der maatschappij, niet enkel uitloopende op vakscholen, niet enkel dienende als voorbereiding tot eene polytechnische school, maar hoofdzakelijk en vooral tot algemeene vorming en ontwikkeling, tot eene hoogere vorming en ontwikkeling, dan bij het lager onderwijs verkrijgbaar is. Eindelijk de derde, kleinste, zeer kleine kring, die van hetgeen men, met een niet juist woord, hooger onderwijs noemt, onmiddellijk slechts aan een zeer gering aantal dienstbaar, doch waarvan weldadige stralen naar de beide andere kringen uitgaan. Wat wil nu de geachte spreker (Van Goltstein)? Hij bepaalt zich tot tweeërlei, lager en hooger onderwijs. Wat daartusschen gelegd wordt door dit ontwerp, heeft volgens hem eene materialistische, eene werktuigelijke strekking. Maar is dit niet de meest duidelijke, de meest sterke miskenning van het ontwerp? Is dan de geest, waarvan dit ontwerp doortrokken is, niet een geest van intellectueele beschaving en in dien zin voorbereiding tot onderscheidene bedrijven en vakken? Dit ontwerp wil zorgen voor de burgerij, geroepen om de gezamenlijke kracht der maatschappij hooger op te voeren. Wij mogen het niet verbloemen: zoo menige kracht sluimert nog en behoeft gewekt en in verband gebracht te worden met de algemeene grondslagen van beschaafdheid, opdat wij ons, zonder mededinging te duchten, in de steeds vooruitgaande volkenwereld met fierheid kunnen bewegen. Dat het ontwerp enkel strekt om voor de polytechnische school voor te bereiden is eene onjuiste opvatting. De polytechnische school is een systeem van bijzondere vakken; maar hetgeen den stam — zooals ik vroeger de vrijheid nam het te noemen — van dit ontwerp uitmaakt, is algemeene vorming; al ligt daarin ook voor-

bereiding voor velerlei beroep, het doel is geenszins naar de polytechnische school te drijven of daarin de hoofdbestemming van het middelbaar onderwijs te zien."

Twee amendementen op art. 1 zullen de quaestie tusschen de eene en andere opvatting van het middelbaar onderwijs tot eene beslissing brengen. Het amendement van Van Heemstra strekt om art. 1 aldus te lezen:

"Middelbaar onderwijs is de voortzetting van het lager en de voorbereiding voor het hooger onderwijs.

Het wordt gegeven aan:

a. latijnsche scholen en gymnasiën,

b. burgerscholen,

c. scholen voor landbouw, handel, zeevaart en industrie".

Het wordt met 53 tegen 13 stemmen verworpen. Verscheidene leden, die voor het beginsel zijn, stemmen toch tegen, omdat het eene geheele omwerking der wet ten gevolge zou moeten hebben, maar geven hunne stem aan het amendement van Wintgens, dat voor het ontwerp minder destrueerend is, en strekt om aan art. 1 toe te voegen:

"alsmede die (vakken), welke moeten dienen ter voorbereiding tot het hooger onderwijs.

Het onderwijs in de laatstgenoemde vakken aan de gymnasia wordt in zijn verband tot het hooger onderwijs bij de wet geregeld."

Het wordt met 37 tegen 29 stemmen verworpen en daarop art. 1 met 43 tegen 23 stemmen goedgekeurd.

Het middelbaar onderwijs kan openbaar of bijzonder zijn. Alleen op het eerste zou het 2de lid van art. 23 der wet op het lager onderwijs, eerbiediging van de godsdienstige begrippen van andersdenkenden, toepasselijk zijn, gelijk door de aanneming van een amendement van Groen van Prinsterer op art. 2 met 65 tegen

1 stem, duidelijk uitgemaakt werd. Het openbaar middelbaar onderwijs werd volgens art. 12 gegeven in burgerscholen, hoogere burgerscholen, landbouwscholen en de polytechnische school.

•Op den eersten trap is te zorgen voor hen, die van den arbeid hunner handen zullen moeten leven en, na lager onderwijs genoten te hebben, nog slechts korten tijd aan schoolbezoek kunnen wijden. De scholen, voor hen bestemd, sluiten zich aan het zoogenaamd lager onderwijs onmiddellijk aan; wanneer aldaar wiskunde, beginselen van natuur- en scheikunde, van werktuigkunde en technologie en het teekenen worden geleerd, moet daarbij het practische, het verband met de toepassing, op den voorgrond staan. Te gelijk wordt het in de lagere school aangevangen onderwijs in de moedertaal, in geschiedenis en aardrijkskunde voortgezet, en de weg tot heldere economische begrippen gebaand.

Die scholen, voor welke een tweejarige cursus voldoende schijnt, zullen niet alleen aan den ambachts- maar ook aan den landbouwstand dienstbaar worden, wanneer een gedeelte van het voor den ambachtsman bestemde onderwijs, met name dat in de technologie, voor de landbouwers vervangen wordt door eenig onderwijs in de landbouwkunde, dat zich echter uit den aard der zaak tot de beginselen zal moeten bepalen. Aan het onderwijs kan dan, naar gelang van de behoefte der gemeente, waar de school gevestigd is, de eene of de andere der beide aangewezen richtingen worden gegeven.

Deze scholen noemt het ontwerp burgerscholen."

Aldus de memorie van toelichting. Aan deze scholen zouden burgeravondscholen verbonden worden, bestemd voor hen, wien het bezoek der school niet dan des avonds mogelijk was. Alle gemeenten met eene bevolking van meer dan 10,000 zielen zouden tot de oprichting van zulk eene school verplicht zijn, tenzij zij vrijstelling of ontheffing verkregen. Deze bepaling verwekte veel tegenstand en werd als een inbreuk op de gemeentelijke autonomie voorgesteld. Het amendement van Van Heemstra, om de oprichting door het Rijk te doen geschieden, werd evenwel zoo-

wel als dat van Heemskerk Az. en Cool, om de verplichting tot oprichting van de behoefte te doen afhangen, verworpen en art. 14 met 36 tegen 27 stemmen goedgekeurd.

»Eene tweede, hoogere klasse van scholen heeft algemeene beschaving ten doel van die burgerij, welke meer vrijheid bezit om denken en kennis te ontwikkelen dan doorgaans ambachtslieden en kleine landbouwers: men kan ze, naar een Duitsch voorbeeld, hoogere burgerscholen noemen.

Het ontwerp onderscheidt twee klassen van zoogenaamde hoogere burgerscholen.

Voor het grootste aantal is een driejarige cursus aannemelijk, gedurende welken onderwijs wordt gegeven in wiskunde, beginselen der natuurkunde en natuurlijke historie, geschiedenis en aardrijkskunde, talen en teekenen. Dit onderwijs kon tevens eene geschikte voorbereiding worden voor dat op de militaire academie en het instituut voor de marine.

Meer uitgebreide hoogere burgerscholen, met vijfjarigen cursus, in eenige aanzienlijke gemeenten te vestigen, zouden de vorming van hen, die hunne studiën zoover kunnen voortzetten, moeten voltooien. Het ontwerp laat in deze scholen gedurende de eerste drie jaren gelijk onderwijs als in de eerstgenoemde hoogere burgerscholen geven.”

De regeering zelve zou het initiatief nemen door de oprichting van ten minste vijf hoogere burgerscholen met vijfjarigen en tien met driejarigen cursus. De regeering meende niet meer te moeten doen om het streven naar meer en den drang om zich zelf te helpen niet bij de burgerij te doen verflauwen. »Het laatste zou de minister vooral wenschen te mijden. Hij is steeds overtuigd dat de burgerij oneindig rijker is in middelen en voortbrengende kracht dan de rijkste regeering. Laat men alles of bijna alles op de staatszorg aankomen, dan zullen omvang en verspreiding van het onderwijs op den duur beperkter blijven, dan wanneer medewerking der belanghebbenden ingeroepen en noodzakelijk wordt. Daarbij zal tevens, met de vrijheid, de verscheidenheid van inrichting en onderwijs, naar de verscheiden-

heid van inzicht en bijzondere behoefte winnen. Tegenover de altoos eenvormige staatsscholen een groot voordeel."

Andere leden achtten dit aantal nog te groot, of wilden het in allen gevalle als een maximum beschouwd zien (Van Goltstein), of alleen, wanneer niet op andere wijze in de behoeften voorzien werd, Rijks hoogere burgerscholen doen oprichten. De amendementen in dien geest van Van Goltstein en Godefroi werden, het eerste met 43 tegen 18, het tweede met 44 tegen 17 stemmen, verworpen.

«Voor landbouwers namelijk voor diegenen onder hen die naar hooger wetenschap streven dan op de lagere burgerscholen te verkrijgen is, dient afzonderlijk te worden gezorgd.

Stelt men zich bezitters of beheerders van groote landgoederen voor, dan zou eene school noodig zijn, waar zij zich de wetenschap in haar geheelen omvang konden eigen maken. Van de bezoekers zou men kunnen vorderen, dat zij vooraf met de kennis waren toegerust, die op eene hoogere burgerschool met vollen cursus kan verkregen worden. Eene dergelijke inrichting bestaat te Göttingen, in verband met het domeingoed te Weende. Voor Nederland schijnt echter de behoefte aan zulk eene inrichting vooralsnog zoo groot niet, om ten behoeve van de weinigen die haar zouden bezoeken, eene instelling op zoo uitgebreide schaal in 't leven te roepen.

Eene andere klasse van toekomstige landbouwers bestaat uit de zonen van middelmatige grondbezitters en pachters, aanstaande boeren en boerenknechts. Voor dezen zullen, wat eerste theoretische opleiding aangaat, in den regel de burgerscholen voldoende zijn; voor verdere ontwikkeling moeten daarop, naar de meening van den ondergeteekende, instellingen volgen die nagenoeg op gelijken trap met de hoogere burgerscholen staan. De bijzondere door het Rijk ondersteunde inrichting te Groningen en Haren zou wellicht, met eenige wijziging en uitbreiding, vrij wel aan het doel beantwoorden. Er zouden echter, naar het gevoelen van den ondergeteekende, althans twee zoodanige scholen noodig zijn, waarvan de eene wellicht zonder hoeve of eigen land-

bouw zou kunnen bestaan". In overeenstemming met deze beginselen in de memorie van toelichting ontwikkeld, luidde art. 19: «Er zijn althans twee landbouwscholen. Eene dezer scholen, welke tevens veeartsenijschool kan zijn, wordt geheel uit 's Rijks kas bekostigd. De andere landbouwscholen kunnen bijzondere scholen zijn, met of zonder ondersteuning van den Staat". Begram, die éene landbouwschool ruim voldoende achtte, en zich tegen de vereeniging van eene veeartsenij- met eene landbouwschool verklaarde, stelde voor het artikel aldus te lezen: „Er is eene Rijkslandbouwschool, indien in de behoefte van landbouwonderwijs niet op eene andere wijze wordt voorzien. Aan bijzondere landbouwscholen kan Rijkssubsidie worden verleend". Zijn amendement werd met 36 tegen 26 stemmen aangenomen.

«Voor den industrieel in de meer uitnemende beteekenis van het woord, voor hem die later aan het hoofd eener groote onderneming zal staan, en zich met de noodige kennis wenscht toe te rusten, om zijne zaak, in verband met den onophoudelijken vooruitgang der wetenschap, gelijken tred met de buitenlandsche nijverheid te doen houden, zijn uitgebreider en vooral meer technische kundigheden noodig dan aan de hoogere burgerschool kunnen verkregen worden. Daartoe moet de polytechnische school dienen, waaraan tevens de opleiding van ingenieurs voor waterbouwkunde, burgerlijke bouwkunde, scheepsbouwkunde en mijnen, alsmede van werktuigkundige ingenieurs, met de nijverheid meer onmiddellijk in betrekking, kan worden toevertrouwd. Van de technische vakken, wier kennis de aanstaande industrieel behoeft, worden de meeste ook gevorderd voor een bekwaam ingenieur; het schijnt dus doeltreffend dezelfde inrichting tot beider opleiding te doen dienen."

De aanneming van art. 12 met 39 tegen 26 stemmen had beslist, dat de polytechnische school tot het middelbaar onderwijs zou behooren, en niet tot het hooger, gelijk bijv. Storm van 's-Gravesande wilde. Nu moesten dus ook krachtens art. 194 der Grondwet in de wet eischen van bekwaamheid en zedelijkheid gesteld worden voor de hoogleeraren en leeraren aan die school,

beweerden Heemskerk Az. met Van Lynden en Van Heemstra. Thorbecke stelde zich op een ander standpunt: "De waarborgen, hier (in art. 194) geëischt," zegt hij, "hebben betrekking op het onderwijs dat ieder vrij is te geven. Zegt de Grondwet dat het Gouvernement niemand kan benoemen om van overheidswege onderwijs te geven, dan nadat hij certificaten van zedelijk gedrag en bekwaamheid zal hebben vertoond? Kan de wet niet aan de regeering overlaten op een en ander naar behooren te letten? Het spreekt toch wel van zelf dat dit gebeuren zal.

In elk geval, het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid bepaalt de Grondwet rechtstreeks tot het gebied, waarop het geven van onderwijs vrij is."

"De wet regelt de Rijks-instellingen en die lagere burgerscholen", zegt de memorie van toelichting verder, "tot wier inrichting zij sommige aanzienlijke gemeenten verbindt. De regeling van andere middelbare scholen hangt van de stichters, provinciën, gemeenten, particuliere vereenigingen, af. Zij kunnen evenzeer algemeene middelbare scholen, meer of min het model dezer wet volgende, als speciale handels-, zeevaart-, teekenscholen of andere instellen. Wordt daaruit verscheidenheid geboren, de zaak zal daarbij niet lijden; en het overheidstoezicht zich over alle bijzondere zoowel als publieke scholen uitstrekken."

De poging van Van Eck om ook het militaire onderwijs onder het middelbaar te bevatten, door te bepalen, dat ten aanzien van inrichtingen van onderwijs der zee- en landmacht "het middelbaar onderwijs wordt geregeld bij eene nadere wet", mislukte. Zijn amendement werd met 48 tegen 11 stemmen verworpen.

Den 12den Maart 1863 werd de wet tot regeling van het middelbaar onderwijs door de Tweede Kamer, na een debat van negen dagen, met 40 tegen 25 stemmen aangenomen (tegen: Kien, Mijer, Van Heemstra, Van Lidth de Jeude, Van Lynden, Groen van Prinsterer, Hoffman, Van Goltstein, Storm van 's-Gravesande, Begram, Van Heiden Reinestein, Westerhoff, Van Voorthuysen, Van Asch van Wijck, Heemskerk Az., Hoekwater, Van

der Veen, Godefroi, Wintgens, Van Foreest, Van Bosse, Lycklama à Nyeholt, Schimmelpenninck, De Meester en de voorzitter).

De Eerste Kamer nam het ontwerp den 1sten Mei aan met 26 tegen 7 stemmen (tegen: Van der Heim van Duivendijke, Van Nispen van Pannerden, Van Andringa de Kempenaer, Schimmelpenninck van der Oye, Taets van Amerongen, Tonckens en Boreel van Hogelanden). (Wet van den 2den Mei 1863, *Stbl.* n°. 50).

Aan het einde van het zittingsjaar 1862/1863 mocht het ministerie Thorbecke met voldoening terugzien op hetgeen het had tot stand gebracht. Bij de herziening van het tarief en de afschaffing der slavernij in de Westindische koloniën, welke het reeds in de vorige zitting tot een goed einde had mogen brengen, kon het nu roemen op de wetten tot verbetering van den Rotterdamschen waterweg en de doorgraving van Holland op zijn smalst, waarbij wij de scheepvaartkanalen in Groningen mogen voegen, de uitbreiding van het spoorwegnet en de wet tot regeling van de exploitatie der staatsspoorwegen, de door de wet goedgekeurde concessie tot den aanleg van den spoorweg Samarang—Vorstenlanden op Java, de wet tot regeling van het middelbaar onderwijs, het handelsverdrag met België, gepaard gaande met de regeling der Maasaftappingen en den afkoop van den Scheldetol en eene wet op het beheer der kroondomeinen, de laatste vergezeld van eene wet tot voorziening omtrent het tiendrecht van de kroondomeinen, waarbij de novale tienden aan den Staat overgingen. Minder gelukkig was de Minister van Justitie Olivier geweest met zijn wetsontwerp tot afkoopbaarstelling der tienden. Evenals de beide vroegere ontwerpen van Sloet tot Oldhuis werd ook dit in de Tweede Kamer aangenomen, maar in de Eerste (30 April 1863) verworpen, vooral wegens het gemis van wederkeerigheid, d. w. z. dat ook niet de tiendheffer het recht had den afkoop te provoceeren. Evenzoo had Thorbecke in de Tweede Kamer zijn voorstel tot het geven van een subsidie aan de Hol-

landsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij voor de spoorversmalling zien afkeuren, en Van der Maesen de Sombreff dat tot bekrachtiging van een handelsverdrag met Zwitserland. Den laatste had bovendien de Poolsche nota moeilijke oogenblikken berokkend en eindelijk had de Minister van Koloniën Uhlenbeck wegens de verwerping zijner begrooting in de Eerste Kamer plaats moeten maken voor Fransen van de Putte. Uit een en ander blijkt, dat het ook het ministerie Thorbecke niet aan krachtigen tegenstand had ontbroken.

Van dien tegenstand hebben wij reeds bewijzen gezien bij het eerste optreden van het ministerie en de definitieve vaststelling van het 5de Hoofdstuk der Begrooting in de vorige zitting. Ook bij de Staatsbegrooting voor 1863 had hij zich krachtig geopenbaard niet alleen bij Koloniën en Financiën, maar ook bij Binnenlandsche Zaken. Bij de algemeene beraadslagingen had Groen van Prinsterer, zooals men van hem gewoon was, leven in den strijd gebracht en hem tot een strijd van beginselen gemaakt door zijne belangrijke rede van den 11den November 1862.

„Mijnheer de Voorzitter", begint hij zijne rede, „in een belangrijk advies is gisteren door een zeer geacht redenaar (Van Heemstra) gezegd: „„ik spreek niet over de wording van dit Kabinet"". Ik integendeel zeg: ik spreek over die wording wèl: ik acht het noodig, indien men billijk jegens dit ministerie wil zijn. Dit is niet eene gewone optreding van een nieuw Kabinet. Het is de herneming der teugels van het bewind door hem, die sedert 20 jaren het uitstekend hoofd der vrijzinnige partij in Nederland geweest is. Revolutie? veeleer restauratie; hoe het zij een zeer gewichtig evenement. In 't verleden ligt het heden. Ik begeer niet oprakeling van hetgeen voorbij is, maar toelichting van hetgeen aan de orde van den dag is, opdat de verhouding uitkome der verschillende richtingen, partijen, tot dit Kabinet. Der partijen. Men heeft gezegd: „„ik ben geen partijman"", ik wèl. In den strijd der beginselen, die Europa en Nederland verdeelen, heb ik eene keus gedaan; aan beginselen heb ik mijn leven gewijd."

Hij acht de optreding van dit Kabinet na een achtjarig uitstel onvermijdelijk geworden, »door het politiek overleg (der conservatieve partij), dat, met terzijdestelling van alle regelen van het constitutioneel gouvernement, acht jaren lang zich tegen een ministerie Thorbecke, tegen dien éenen persoon verzet heeft", zeer ten nadeele van onze parlementaire en grondwettige instellingen.

»Wat verlangen wij voor onze richting nu?" vraagt hij. »Hetzelfde als altijd: gewetensvrijheid, vrijheid voor kerk en school. Maar wij vragen het op een anderen grond. Het was en het blijft ons gevoelen, dat volgens de Grondwet in de openbare instellingen, ook bij gelijk recht der gezindheden, waar de godsdienst te pas komt, op het geloof der natie behoort te worden gelet. Neen, zegt men, dat kan niet. De staat moet neutraal zijn: geloof der natie is een onding: er is slechts individueel geloof. Er moet volkomen scheiding van Kerk en Staat, volkomen onzijdigheid zijn. Welnu, wij zullen er in berusten, mits deze belofte worde vervuld: mits er inderdaad neutraliteit zij. Te dien opzichte is er, helaas, velerlei reden van ongerustheid. Eene vijandige strekking is dikwerf maar al te zeer openbaar. Daarom is onze leus thans: »»geen vijandschap, maar neutraliteit""; gelijkheid van rechten en vrijheden, ook voor ons; zuivere toepassing, ik zeg niet van de zoogenaamde, maar van de wezenlijke scheiding van Kerk en Staat. Ik zeg er nu niets meer van. Later zal de toepassing ter sprake komen, bij de opheffing der Ministeriën van Eeredienst, de Hervormde Kerk, hooger en lager onderwijs."

Tegenover het Kabinet zal zijne partij eene afwachtende houding aannemen. Eene Kabinetscrisis ware nu zeer ongewenscht. Daarom geene kleingeestige oppositie; geene bestrijding van wetten als middel tot Kabinetsverandering, goedkeuring, »ofschoon niet met al te groote overhaasting" van aannemelijke wetten. »Ik voeg er bij: in onverzettelijkheid der afkeuring van hetgeen ons inderdaad afkeurenswaard voorkomt, daarin moet, afgescheiden van alle politiek antagonisme, veerkracht worden betoond.

Die veerkracht alleen kan in de tegenwoordige omstandigheden doeltreffend zijn. Meer dan ooit geldt tegenover dit ministerie de spreuk: in gematigdheid alleen ligt kracht."

"In welke verhouding", vraagt hij verder, "staan wij tot de conservatieve partij? Van bondgenootschap? Neen, Mijnheer de Voorzitter; want ook nu, indien we iets vermogen, zijn we enkel door isolement sterk. En waarom? Omdat deze eigene stelling, deze scherp geteekende positie in de Kamer, dit vasthouden aan de eigenaardigheid van het Christelijk-historisch beginsel, ons, ik zeg niet met de natie (dit mag, hier althans, niet meer), maar toch met een niet onbeduidend gedeelte der natie verbindt. Wierden wij met welwillendheid opgenomen en ingelijfd in de conservatieve partij, we zouden niets zijn dan eene fractie van eene fractie der vrijzinnige partij. Onze conservatieve vrienden moeten dit niet verlangen. Het zou voor hen zoowel als voor ons schadelijk zijn.... Maar zoo we geen bondgenootschap verlangen, goede verstandhouding, samenwerking is in het algemeen belang onze hartelijke wensch. Er is wederzijdsche sympathie."

"In welke verhouding", vraagt hij ten slotte, "staan wij tot de natie?

Ik heb altijd groote waarde gehecht aan het gemeen overleg van Koning en Staten-Generaal, doch ook van Vertegenwoordiging en Volk. Op periodieke drukpers en openbare discussie stel ik daarom vooral hoogen prijs. Veel dat wij verlangen en dat men van meer dan éen kant bij voortduring bestrijdt: de wenschelijkheid van algemeene beschouwing, van het bespreken der beginselen van eene wet, lang vóor zij nog in opzettelijke beraadslaging gebracht wordt, hangt samen met een verschil van opvatting omtrent de beteekenis van de Tweede Kamer in den constitutioneelen staat. Is zij een talrijke Raad van State of is zij de hartader van het Nederlandsche volk? Ook van den volksgeest licht en kracht te ontleenen, ook tot het volk als volksvertegenwoordiger te spreken, in onafgebroken gedachtenwisseling met het volk te staan, is altijd mijn ideaal, misschien

ook grootendeels illusie geweest; illusie, die mij niet zelden oorzaak van teleurstelling was. Doch aan den anderen kant, ik mag niet ondankbaar zijn; somtijds heeft ook het zwakke woord weerklank bij de natie gehad, omdat het zelf weerklank op het volksgevoelen en het volksgeweten was. Er kan eenmaal eene vrucht zijn, al is het dat wij ze niet zien. In 1837 heb ik voor de Christelijk afgescheidenen godsdienstvrijheid begeerd. Toen stond ik met weinigen in den lande bijeen; lang, zeer lang te vergeefs. Nu is iedereen verontwaardigd over hetgeen toen met algemeene onverschilligheid plaats had, en in 1862, na 25 jaren, wordt door dezen Minister van Justitie het verleenen van subsidie ter sprake gebracht. Nu vraag ik gewetensvrijheid in het lager onderwijs; gewetensvrijheid voor allen, door wie naast de neutrale school, Christelijke volksopvoeding verlangd wordt. Zal de gedachtenwisseling met het Nederlandsche volk ook ditmaal eene illusie zijn? Zal er buiten de Kamer eenige weerklank zijn op hetgeen hier gezegd wordt? Ik durf daarvan niet veel te gemoet zien. Juist het gedeelte van het volk, welks goede zaak door ons bepleit wordt, is van politiek bijkans afkeerig, herkent de gewichtige godsdienstige quaestiën nauwelijks meer, wanneer zij behandeld worden in een politieken vorm; laat dikwerf ook de vrijheden, ter Christelijke plichtsbetrachting onmisbaar, bijkans verloren gaan, wanneer ze in een politieken strijd moeten worden gehandhaafd en gered. Ook nu wellicht zal eerst laat de zege, eene zege, die ik wellicht niet beleven zal, worden behaald. Doch ook dan zeg ik, dat de verdediging der gewetensvrijheid van duizenden land- en geloofsgenooten eene edele taak blijft, waardig dat men het boekvertrek verlate, waardig dat men voor een tijd de spreuk solve senescentem mature sanus vergete, waarop ik zoo gaarne had gelet, waardig dat zoo het zijn moet, ook het gansche overschot der afnemende krachten daaraan worde besteed. Een ieder die ons in deze taak ter zijde zal staan, zal ondervinden dat dergelijk een arbeid nooit ondankbaar of vruchteloos werk is. Daarentegen wanneer de scheiding van Staat en Kerk, waarvan men sedert jaren zooveel ophef gemaakt heeft, ook nu weder

op eene zoogenaamde scheiding uitloopt, die de vrije ontwikkeling van Nederlandschen godsdienstzin belemmert, dan is ook dit ministerie niet nationaal, dan zou de Grondwet, ook onder dit Kabinet, geen nationale kracht zijn.

Groens redevoering riep het eerst de conservatieve partij te wapen, die zich op menige plaats getroffen voelde. Van Foreest wenscht „den geachten afgevaardigde te overtuigen, niet alleen dat er conservatieven zijn, die eigen beginselen hebben, maar tevens dat er tusschen die beginselen en de zijne verwantschap en in meer dan één opzicht overeenstemming bestaat".

„Is mijne opvatting juist", zegt hij, „dan dienen de constitutioneele instellingen volgens onze Grondwet niet om de leer, dat alle macht in handen van het volk dient te zijn, bedektelijk te huldigen en wat meer of minder snel in practijk te brengen, maar alleen om tegen mogelijke misbruiken van de Koninklijke macht door het verleenen van invloed op het bestuur, van macht, van rechten aan het volk, waarborgen te geven.

Zoodanig is, geloof ik, de opvatting door de liberale richting niet; ik spreek altijd van de consequente, van de zuivere liberalen, die wij hier in de ministers vertegenwoordigd zien, en niet van hen, die gewoon zijn zich gematigd liberalen te noemen, maar die men misschien met evenveel recht gematigd conservatieven zou kunnen heeten.

Bedrieg ik mij niet, dan is het kenmerk van de zuiver liberale beginselen eenvoudig: streven, meer of min gematigd, maar toch stelselmatig streven naar vermeerdering van volksinvloed, naar uitbreiding van de macht en de bemoeiingen van het parlement, naar beperking dientengevolge van de macht des Konings. . . .

Terwijl, om kort te gaan, de conservatieven voorstanders zijn van de getemperde monarchie en die, zooals zij haar in de Grondwet beschreven vinden, willen behouden, streven de liberalen naar wat zij „„ontwikkeling onzer grondwettige instellingen"" noemen en wat inderdaad niet anders is dan eene poging om den constitutioneelen regeeringsvorm langzamerhand te doen ontaarden in eene soort van vermomde volkssouvereiniteit."

Van Goltstein is het met Groen van Prinsterer eens, dat men een partijman moet zijn, maar, gaat hij voort, »hetgeen de geachte spreker verder heeft gezegd, heeft mij minder bevredigd. Hij heeft constitutionalismus en parlementarismus in éenen adem genoemd, alsof beide niet tegenover elkander stonden.

Tusschen beide bestaat echter een groot onderscheid.

Het constitutionalismus onderscheidt zich bijzonder daardoor, dat men zich vasthecht aan de Grondwet en dat men daarin erkent de ontwikkeling van de beginselen, die van vroeger tijd af reeds in het volkswezen en de staatsinrichting lagen, namelijk dat de vorst gebied voert door middel van zijne raadslieden, die deswege verantwoordelijk zijn aan de vertegenwoordiging, met welke zij zich verstaan ten aanzien van het bevorderen der algemeene volksbelangen. Daarbij is het beginsel van het gezag, het principe de l'autorité, bij de regeering gevestigd.

Het parlementarismus onderscheidt zich daardoor, dat het tot hoofdbeginsel heeft, dat het gezag berust in de volksvertegenwoordiging, van welke alle maatregelen moeten uitgaan, die tot bevordering van het algemeen belang moeten strekken, en ook daardoor, dat uit dat handelen uit naam der natie het voorbijgaan van den vorst als hoofd der regeering volgt. Men moet dus beide richtingen wel onderscheiden en, terwijl ik mij aan de eerste vasthecht, verwerp ik de laatste in dien zin namelijk, dat de geachte spreker heeft gesproken van eene démocratie royale. Dat is eene uitdrukking in weerspraak met zich zelve, dit zijn twee onvereenigbare begrippen: een volksgezag in den boezem der natie berustende en een gezag, dat aan het hoofd van den staat is opgedragen. Ziedaar eene verkeerde richting, welke tegenover het constitutionalisme staat, ziedaar eene overdrijving van het denkbeeld, dat gehecht wordt aan eene vrije regeering met den vorst aan het hoofd, voor welke overdrijving men zich moet wachten". Wintgens werpt de verwijten, door Groen van Prinsterer aan de conservatieve partij gedaan, van deze af, met de opmerking, »dat eene conservatieve richting, in den vorm van wat men in constitutioneele vergade-

ringen eene partij pleegt te noemen, nooit, ook niet sedert 1849, in deze Kamer een bestaan heeft gehad. . . . Wel was eene conservatieve richting aanwezig, maar hare aanhangers streden ieder voor zich zelf en kenden geene leiding, dan die zij zich zelve hadden voorgeschreven. Wanneer de geachte spreker dat overweegt, zal hij erkennen, dat zijne bezwaren daarop voor een groot deel afstuiten, en zal hij met mij wenschen, in het belang der constitutioneele orde van zaken hier te lande, dat daarin ook door de optreding van dit ministerie eene verandering moge worden gebracht".

Thorbecke ontkent ten sterkste, dat hij of de liberale partij wil, wat Van Goltstein en Van Foreest hun ten laste leggen. Van Goltstein had hem verweten, dat hij vaak het woord parlementair gebruikte en daarmede hier den Engelschen regeeringsvorm scheen te willen invoeren. «De natuurlijke, oorspronkelijke beteekenis", herneemt Thorbecke, «van dat woord, die aan het geachte lid niet zoo onaangenaam kan zijn, is: spreekvergadering. Doch de Engelsche en goede beteekenis van het woord, die het overal op het vasteland verdient te hebben en ook verkregen heeft, is deze: eene vergadering, waarin vanwege de Kroon met de vertegenwoordiging des lands de publieke belangen in het openbaar worden behandeld." Wat betreft de noodzakelijkheid van het bestaan van partijen in een constitutioneel land: «ik neem aan hetgeen bestaat: er zijn partijen; en dan ben ik van het gevoelen van den spreker uit Arnhem: eene partij — wij spreken hier van eene partij op het terrein der politiek — wordt niet daardoor eene partij, dat zij er eene wil zijn; zij is slechts partij door een eigen beginsel. Mag ik het uitdrukken op mijne wijze, ik zou zeggen: eene partij, gelijk eene oppositie, moet zijn een programma van regeering. Dit wil de spreker uit Arnhem. Dan, zegt hij, zijn wij tegen haarkloverij of onvruchtbare polemiek behoed en zal de parlementaire behandeling van zaken niet bestaan in twistzoeken met het Gouvernement". En nu, wat het verschil tusschen conservatieve en liberale partij betreft: wat is er van de bewering van Foreest, dat de liberalen willen, dat het

volk zegeviere en de volkswil regeere, en dat de conservatieven daartegen opkomen? •Mijnheer de President, hetgeen daar beweerd werd is, dunkt mij, door de geschiedenis, die wij allen mede beleefd hebben, op de duidelijkste wijze tegengesproken. Wie heeft sedert 1853, het volk telkens ingeroepen. Wie deed dat in 1856? Wie riep den volkswil in bij de spoorwegen en wie nog eens, ten vierden reize, in 1860, voor de beginselen van koloniaal beleid? Waar is ooit een zweem, een schijn van oproeping van het volk gekomen van degenen, die met mij dezelfde beginselen belijden?

Wat mij betreft, zelfs in mijne uitdrukkingen hier geloof ik nimmer mij beroepen te hebben op een volksgevoelen, op een volkswil, als boven mijn gevoelen of boven mijn wil. Waar ik mij op beroepen heb, het is op mijne overtuiging, op de gronden van die overtuiging, op hetgeen ik voor waar, voor recht en goed houd. Wanneer men gestreefd heeft om het volk op den voorgrond te trekken, om den volkswil te doen zegevieren, om — de geachte afgevaardigde heeft het woord gebruikt — de volkssouvereiniteit in practijk te brengen, dan was dit tegen eene liberale regeering. En op zich zelve, Mijnheer de President, is de betichting allerzonderlingst. De liberalen zouden hunne kracht zoeken in volkssouvereiniteit, op hetzelfde oogenblik dat de geachte spreker ons zegt, — hetgeen hij ons, wanneer die waarschuwing noodig ware, wel vroeger had kunnen zeggen — dat de volkssouvereiniteit door de Nederlandsche natie wordt verafschuwd!

Verzwakking van de monarchie? Met eenig zelfgevoel meen ik te mogen zeggen, dat het gezag der Kroon nooit hooger stond dan toen de verantwoordelijkheid der regeering bij liberale ministers was. Indien iets het streven van mijn politiek leven was, in zoover het aan deze tafel is doorgebracht, dan was het de zedelijke kracht van de Kroon, van de monarchie, tegenover hetgeen de spreker de meerderheid noemt, te doen gelden. Daarentegen mag de geachte spreker, in zooverre hij een spreker van de conservatieve partij mocht zijn, zich wel herinneren wat conservatieve ministeriën, indien het conservatieve ministeriën

waren, gedaan, gezondigd hebben tot verzwakking der monarchie."

En ten slotte zich tot Groen van Prinsterer richtende, die meende, dat ook de minister zijne positie, vergeleken met die van 1853, gewijzigd zou vinden:

"Inderdaad, ik vind veel gewijzigd sedert 1853. Hetgeen wij in 1853 en vóor dien tijd nog bezig waren te vestigen, dat is nu gevestigd. De liberale beginsels zijn meer doorgedrongen. Ze zijn opgenomen in onze wetten en in rechten en handelingen, waartoe de natie geroepen wordt.

Is er voor het overige gewijzigd? Ik misken niet, dat de geachte spreker onder uitstekende heuschheid nog eene andere vraag verborg. Ben ik zelf gewijzigd? Ik matig mij niet aan, dit met volkomen zekerheid te beoordeelen. Wie zal zeggen met onze tienjarige ondervinding, eene ondervinding, waarin ik iederen dag deelde, dat hij dezelfde is van vóor tien jaren? Ik durf zulks niet, maar eene merkbare verandering in mijne overtuiging, in de regelen van regeering, die ik voorsta, kan ik tot dusver niet ontwaren; zoo ja, ik zal daarvan gaarne rekenschap geven.

Wat verlangt ge van het tegenwoordig Kabinet? Hetgeen ik gisteren van den geachten spreker hoorde, doet mij gelooven, dat hij van dit ministerie ten aanzien van de ontwikkeling zijner eigenaardige beginselen niets zal verlangen dan het gemeene recht, en van mijne zijde erken ik, dat in eene liberale orde van zaken ruimte voor ontwikkeling behoort te zijn ook voor de beginselen van het geachte lid en van hen, die denken zooals hij. Allen moeten gelijkelijk deelen in de rechten eener algemeene vrijheid.

Nu zal ik voor het oogenblik van mijn geachten vriend afscheid nemen en hem zeggen: zoo dit Gouvernement, dat gij hebt zien terugkeeren, en waarmede gij te gelijk weder in deze Kamer getreden zijt, een noodzakelijk kwaad is, verdraag het dan, omdat het noodzakelijk is, te meer omdat een Gouvernement als dit aan de vrijheid, die gij begeert en behoeft, geen kwaad zal doen."

Wij zullen hier niet terugkomen op de verdere discussie tusschen den minister met Groen van Prinsterer en anderen, bij deze gelegenheid, en later bij de behandeling van Hoofdstuk III B en V gevoerd, over de quaesties: scheiding van kerk en staat en de openbare school. Wij zagen reeds vroeger, hoe de gevoelens van beiden over het eerste punt uiteenliepen, en wat het tweede betreft, Thorbecke handhaafde tegen Groens neutrale godsdienstlooze school zijn Christendom boven geloofsverdeeldheid en weigerde eene herziening der wet op het Lager onderwijs te beloven.

«Christendom boven geloofsverdeeldheid", zegt hij (20 November) bij Hoofdstuk V, «wanneer de geachte spreker dat aanhaalt, dan roept hij mij in het veld voor een groot beginsel.

Wanneer ik rond zeggen zal hetgeen ik meen, dan verschil ik vooral hierin van mijn geachten ouden vriend, dat hij Christendom uitsluitend beschouwt als iets aparts, als een bijzonder bezit, enkel aan zekere handen wel toevertrouwd, en ik spreek van het Christendom als van een algemeen levenselement onzer tegenwoordige maatschappij; gelijk aan de lucht die wij ademen.

Algemeen Christendom, kan die uitdrukking inderdaad tot misverstand leiden? Ja, bij den geachten spreker. Hij ziet enkel geloofsverdeeldheid. Geloofsverdeeldheid bestaat in de bijzondere ontwikkelingen, waarin het Christendom, naar individueele behoeften, individueel wordt; maar wanneer men die ontwikkeling, die het Christendom bij ons persoonlijk, naar onze individueele behoeften, verkregen heeft, uitsluitend voor Christendom houdt, dan houdt men zich, dunkt mij, aan een tak en miskent men den stam.

Wanneer iemand de groote waarheid wilde spreken, dat het Christendom als grondslag van algemeene beschaving en zedelijkheid, ook een grondslag van het lager en van ieder onderwijs is en vanzelf zal zijn, mij dunkt hij zou bewijzen de maatschappij en hare eischen niet te kennen."

Later (25 November) verduidelijkt hij zijne bedoeling door twee voorbeelden: «Onze geest heeft aanleg om te denken, zich

iets voor te stellen, te oordeelen en te besluiten. Wanneer nu iemand dien aanleg en de daartoe betrekkelijke werkzaamheid van den geest tot een stelsel brengt, ik geloof dat men dit een stelsel van logica pleegt te noemen, en die man beweerde, dat het denkend vermogen van den menschelijken geest in zijn stelsel bestaat, zal dan niet ieder mogen zeggen: maar wij denken onafhankelijk van uw stelsel, iederen dag, elk uur, elk oogenblik; het ligt in de natuur van onzen geest, het is algemeen.

Een tweede voorbeeld, dat wellicht mijn geachten vriend niet nieuw is. Wij hebben te zamen onze studiën volbracht aan de hoogeschool te Leiden. Wij hebben daar een hoogleeraar gekend, die gewis bij een ieder, die hem ontmoette, diepe sporen heeft nagelaten; een Friesche kop, met al de stoutheid en het vierkante, dat aan die koppen pleegt eigen te zijn; ik noem Borger. Mijn geachte vriend kan gehoord hebben, hetgeen ik nu herinner. Borger, later in de letteren, toen nog in de theologie, behaagde zich soms vermoeid van de studie, op den laten avond, een kleinen bijbel op eene ronde tafel te leggen, en dan langzamerhand al de commentaren over dien bijbel uit zijne kast halende, die om het kleine boekje heen op te bouwen. Den hoop zoo hoog mogelijk opgestapeld hebbende, zeide hij in zich zelven: de bijbel is weg. Doch dan sloeg hij, gelijk men op een kaartenhuis doet, met een slag den stapel omver en de bijbel, weer zichtbaar, bleef alléén op zijne plaats".

De resultaten der zitting van 1862 op 1863 waren, gelijk wij gezien hebben, van dien aard geweest, dat het ministerie met vertrouwen bij de opening der nieuwe zitting de Staten-Generaal te gemoet mocht treden, zoodat de Troonrede dan ook in 't algemeen een geest van voldoening en tevredenheid ademde. Toch deed het velen, van wie Groen van Prinsterer zich bij de behandeling van het adres van antwoord den tolk maakte, leed, dat in die Troonrede niet gesproken werd van het feit, dat de

Nederlandsche bevolking zich gereed ging maken feestelijk te herdenken, n.l. dat het dit jaar vijftig jaren geleden was, dat Nederland van het Fransche juk bevrijd was en zich met Oranje hereenigd had. Thorbecke merkte op, dat het «redenen van kieschheid" waren «welke den Koninklijken mond niet van die gebeurtenis lieten gewagen". Zijne bedoeling was blijkbaar, dat het minder den Koning, maar eer het volk en de volksvertegenwoordiging paste, het eerst blijdschap te betuigen over de hereeniging met het huis van Oranje en de herwonnen vrijheid. Alzoo geschiedde het dan ook in het adres van antwoord, waarin Groen van Prinsterer evenwel afkeurde, dat er wel van de herwinning van het onafhankelijk volksbestaan, maar niet van de hereeniging met Oranje gesproken werd.

Terwijl intusschen het Nederlandsche volk uit eigen beweging, zonder inmenging der regeering, zich ter feestviering voorbereidde, wilde ook deze hare deelneming in het nationale feest bewijzen, door haar voorstel, een blijvend monument aan het herinneringsjaar in het leven te roepen. Den 15den October 1863 kwam bij de Tweede Kamer in een wetsontwerp van dezen inhoud:

Koninklijke Boodschap.

Mijne Heeren!

Verlangende tot erkentelijke gedachtenis aan de vestiging van de hoofdbeginselen onzer Staatsregeling en het grondwettig verbond tusschen Ons Stamhuis en het Nederlandsche volk sedert 1813, een blijvend teeken te doen oprichten, stellen Wij U bij nevensgaand ontwerp van wet voor, te dien einde het stichten van een paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal in overweging te nemen.

En hiermede, Mijne Heeren! bevelen Wij U in Godes heilige bescherming.

's-Gravenhage, den 14den October 1863.

WILLEM.

Ontwerp van wet tot het stichten van een paleis voor de Staten-Generaal.

«Wij Willem III enz.

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenschelijk is, het grondwettig verbond van Ons Stamhuis met het Nederlandsche volk, waartoe de grondslagen in November en December 1813 gelegd zijn, op eene waardige wijze te doen herdenken,

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Eenig artikel.

Te 's-Gravenhage wordt voor de vergaderingen van de beide Kamers der Staten-Generaal een paleis van Staatswege opgericht.

Lasten en bevelen, enz.

Memorie van Toelichting.

De Regeering meende zich te moeten onthouden van allen invloed op de uiting der nationale dankbaarheid voor het in 1813 herwonnen volksbestaan. Zij oordeelde aan de viering der Novemberdagen het karakter eener geheel en alleen uit het volk voortspruitende hulde te moeten laten.

De regeering behield zich voor, de medewerking der wetgevende macht in te roepen om het groote werk, waartoe de grondslagen in November en December 1813 gelegd zijn, de vestiging der hoofdbeginselen onzer Staatsregeling, te doen herdenken. Op geen gepaster wijze schijnt dit te kunnen geschieden dan door het bouwen van een paleis voor de Staten-Generaal; de eerste en voornaamste der instellingen, zonder welke Willem I verklaarde, het eenhoofdig bestuur niet te willen aanvaarden.

In het besluit tot oprichting van zoodanig paleis zullen alle nationale overtuigingen een punt van vereeniging vinden. Daardoor zal eene waardige, blijvende hulde gebracht worden aan het

grondwettig verbond door het stamhuis van Oranje in 1813 met het Nederlandsche volk gesloten; zooals het van onze erkentelijkheid getuigen zal voor de zegeningen, in de afgeloopen vijftig jaren uit dat verbond voortgevloeid. Het gebouw, bekostigd uit de algemeene middelen en alzoo door bijdragen van het gansche volk tot stand gekomen, zal, ingericht tot eene waardige vergaderplaats van 's lands vertegenwoordiging, te gelijk toewijding aan de algemeene belangen van dat volk ook zonder opschrift verkondigen.

Aan het stichten van zulk een gedenkteeken zijn aanzienlijke kosten verbonden. Het kan één millioen gulden vorderen; maar eene begrooting is niet voor te leggen dan na uitwerking van een volledig plan. De Regeering wenscht aan uitstekende bouwkundigen tijd en gelegenheid tot het ontwerpen van een doeltreffend plan te geven, zoodra de Staten-Generaal aan de gedachte hunne goedkeuring zullen hebben gehecht.

Daarna zal hun een nader wetsontwerp, bevattende de raming der kosten en aanwijzing der middelen om daarin te voorzien, worden aangeboden.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
tijdelijk Voorzitter van den Raad van Ministers,
THORBECKE."

Reeds den 17den October werd het eindverslag uitgebracht en den 19den October nam de algemeene beraadslaging een aanvang.

Vele waren de bezwaren, die tegen dit wetsontwerp werden ingebracht. Men achtte de behandeling overijld, niet genoegzaam tijd tot rijpe overweging latende. De vorm werd vreemd gevonden. de regeering scheen eene inconstitutioneele pressie te willen oefenen door het persoonlijk verlangen des Konings in het debat te brengen, ook de onderteekening door Thorbecke als tijdelijk Voorzitter van den Raad van Ministers wekte de aandacht. Er werd voortdurend gesproken van «grondwettig verbond", eene uitdrukking die deed denken aan «maatschappelijk verdrag"; het jaar 1813 herinnerde eer aan de hereeniging met Oranje en de

bevrijding van het Fransche juk; maar de regeering scheen tegenwoordig bang te zijn Frankrijk eenigen aanstoot te geven, getuige ook hare houding in de Poolsche zaak. Wat den inhoud betrof, het was eigenlijk geen wetsontwerp, maar slechts eene gedachte, in den vorm van eene wet ingekleed. Alles ontbrak er aan, plan, uitwerking, kosten, men wist niet waartoe men zich verbond. En ook al bleef het bij een millioen, liet dan de schatkist zulk eene uitgave toe? Bestond er zulk eene behoefte aan een nieuw gebouw der Staten-Generaal, en was het oude niet in voldoenden toestand te brengen? En dan een paleis voor de Staten-Generaal! Een palais de la nation! Dat was geheel in overeenstemming met Thorbecke's streven om de regeering van de Kroon naar de Staten-Generaal over te brengen, de bevordering der parlementaire almacht. Was het wel kiesch, dat de Staten-Generaal, zich op 's lands kosten, ter herinnering aan dit nationale feest, een nieuw gebouw ten geschenke zouden geven? Waarom niet liever een paleis aan den Koning, of anders een invalidenhuis, een nationaal museum? Deze en andere opmerkingen werden gemaakt door Van Lynden, De Brauw, Van Goltstein, Hoffman, Heydenrijck, Van Nispen van Sevenaer, Groen van Prinsterer en Van Voorthuysen, terwijl alleen Van Eck de partij van den minister opnam.

Thorbecke verdedigde het ontwerp tegen al de gemaakte bedenkingen. De „overijlde behandeling" was niet de schuld der regeering; de Kamer zelve had, zonder eenige pressie, aldus besloten, terwijl de minister in Friesland op de zeedijken was, om den toestand daarvan na te gaan. De vorm, zeide men, was buitengewoon. „Maar het geldt hier ook eene buitengewone zaak.... Acht men het verplichtend, dat elk wetsontwerp, wat het ook bedoele, in geen andere bewoordingen aan de Kamers worde aangeboden, dan waarin men haar gewoonlijk een wetsontwerp tot naturalisatie of tot onteigening toezendt? Mag dan geene boodschap spreken van den geest, welke de voordracht bezielt?

Het is eene voordracht van de regeering, maar van de regeering, waarvan de Koning het hoofd is, en zoo min als ik

versta, dat men de individueele gedachte van den persoon des Konings in discussie brenge, zoo min versta ik dat men het ministerie van den Koning scheide. Het is de Koning die als hoofd der regeering spreekt....

Ik zeg geen enkel woord, Mijnheer de President — ik acht dit de regeering niet waardig — van de insinuatie ten aanzien van eene vrees voor Frankrijk.

Bij de viering, waartoe het volk opgewekt is, acht de regeering van hare zijde deze gelegenheid uitnemend gepast om hulde te brengen aan het verbond, bij of tengevolge van de gebeurtenissen van 1813 tusschen het Huis van Oranje en de natie op de Grondwet gevestigd. En dit zou zijn een huldigen van de volkssouvereiniteit, wanneer wij een paleis oprichten voor de Staten-Generaal, de Staten-Generaal voortvloeiende uit de Grondwet, de Grondwet waarop het tegenwoordig verbond van het Huis van Oranje met de natie is gevestigd? Ik voor mij ken niets dat met de wanbegrippen, die men met het woord volkssouvereiniteit verbindt, meer strijdt dan eene dergelijke stichting....

Nog eens volkssouvereiniteit. De geachte spreker, de heer De Brauw, die dit voorstel ondoordacht noemde, heeft een deel voorgelezen van de proclamatie van Willem I in December 1813. Ik waag de vraag, of de geachte spreker over het verband tusschen hetgeen hij voorlas en het verwijt van volkssouvereiniteit heeft nagedacht. Zoo men volkssouvereiniteit in dien verkeerden zin, die nu bedoeld wordt, vinden wil, zal men die niet bovenal in die proclamatie vinden? Daarin zegt Willem I: „Gij wilt, dat ik aanvaarde; uwe liefde legt de souvereiniteit in mijne handen; ik neem aan hetgeen gij mij aanbiedt."" Zoo men den weg inslaat, door sommige sprekers bewandeld, dan is het niet mogelijk eenige uitdrukking te bezigen, die niet in een geheel verkeerden zin zou kunnen worden uitgelegd....

De kosten. Ik weet er niets op te antwoorden, dan met de vraag: is dan het jaar 1863, na een vijftigjarig genot, het blijk van erkenning, dat wij u voorstellen, het offer, zelfs van een millioen, niet waard?

Nog een enkel woord over de bedenkingen van den geachten afgevaardigde uit Arnhem, den heer Groen van Prinsterer.

Volgens hem is het wetsontwerp eene miskenning van de gebeurtenissen van 1813, omdat niet iedere beteekenis, niet elke indruk daarvan onder de gronden van het wetsontwerp wordt vermeld .... Het grondwettig verbond tusschen het Huis van Oranje en de Nederlandsche natie, heeft geen steunpunt, zegt de geachte spreker, omdat men de historie niet aanhaalt.... De geachte afgevaardigde geeft toe, zoo mij voorkomt, in eene nooit te rijmen koppeling van hetgeen verleden is met hetgeen tegenwoordig is. Hij wenscht nevens de beschreven en bezworen Grondwet een ongeschreven recht te plaatsen, dat hij uit een subjectief ideaal van de geschiedenis afleidt. Ik heb niets tegen het ideaal; ik heb niets tegen de liefde voor de geschiedenis; maar ik beweer dat onze Grondwet uit haar zelve moet worden uitgelegd, en dat de uitlegging zoowel als de toepassing der Grondwet niet door eene subjectieve opvatting van hetgeen vroeger plaats heeft gehad, noch door gevolgtrekkingen, daaruit ontleend, mag worden beheerscht.

Ziedaar, Mijnheer de President, mijn strijd met den geachten spreker, voor wien ik in liefde jegens hetgeen men in vroeger tijd aan het Huis van Oranje te danken had, niet onderdoe; maar ik wil niet dat er eene verwarring van begrip, van orde en recht gesticht worde, zoodat ten laatste niemand weet waaraan zich te houden. Ik wil niet dat onder den naam van souvereiniteit van het Huis van Oranje ons eene niet geschreven Grondwet opgedrongen worde, eene geheel willekeurige Grondwet naast, ja boven degene, die wij bezitten en waarnaar wij worden geregeerd.

Noemt nu de geachte spreker dit de staatrechtelijke theorie van dit Kabinet, dan meen ik, dat met het voorstaan van die theorie — zoo het eene theorie mag worden genoemd — de Grondwet in haar volle recht wordt gehandhaafd. En zal ik zeggen, welke de hoofdbeginselen zijn, verbonden aan de gebeurtenissen van 1813, van den nieuwen tijd, dien wij toen zijn ingegaan, en dien als zoodanig Willem I oneindig beter wist te

waardeeren dan de geachte spreker? Willem I wist dat hij stond voor eene nieuwe taak; en welke zijn nu, samengetrokken, de hoofdkenmerken van dien nieuwen tijd? Vooreerst, dunkt mij, één Nederland, in plaats van de Vereenigde Nederlanden. Dan grondwettelijke monarchie; een monarchaal Bewind met eene vertegenwoordiging des geheelen volks; de wet niet anders dan bij gemeen overleg met die vertegenwoordiging; ten laatste, zelfstandig bestuur van provinciën en gemeenten, leden, elk op zijne plaats, van één geheel. Met die eenheid van monarchie en natie, gevestigd op de Grondwet, zijn wij een nieuw tijdperk ingetreden, en het is daarom dat de regeering voorstelt, ter viering van een vijftigjarig bestaan, niet zonder tegenspoed, maar ook rijk in zegeningen, door eene daad, die men niet meer zal kunnen uitwisschen, door eene daad sterker dan woord en redeneering, door eene daad boven alle partij-overtuiging verheven — in zooverre geene partij-overtuiging mag worden aangenomen in strijd met de Grondwet — hulde te doen brengen door de hoogste Macht van het land."

De beide amendementen van Groen van Prinsterer, het eene om alleen te bepalen, dat er „een gebouw van Staatswege" gesticht zou worden, en het andere om in de considerans te lezen, dat er een gedenkteeken opgericht zou worden „der historische en grondwettige betrekking van Nederland en Oranje", werden, het eerste met 34 tegen 14 en het tweede met 33 tegen 15 stemmen, verworpen, en daarop het wetsontwerp met 29 tegen 19 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer, waarin dergelijke bedenkingen als in de Tweede werden gemaakt, keurde het den 31sten October met 20 tegen 13 stemmen goed. (Wet van 1 November 1863 *Stbl.* n° 129).

De minister zou de uitvoering van zijn wetsontwerp niet beleven. Eene commissie van deskundigen maakte een programma op voor den bouw, waarop zoowel uit Nederland als uit het buitenland opgaven van bouwkundigen verwacht werden. Het programma werd in December 1864 uitgeschreven, en de antwoorden moesten binnen 6 maanden inkomen. In de *Staats-Courant* van

den 15den en 16den Januari 1865 werd dit programma openbaargemaakt. Het lokte dadelijk veel critiek uit. In zijn antwoord van den 23sten Januari 1865 aan de Huishoudelijke Commissie der Tweede Kamer verklaarde Thorbecke ook als zijne meening, »dat het programma niet in zooveel bijzonderheden moest treden en aan de ontwerpers meer vrijheid laten". De deskundigen bleven evenwel bij hun gevoelen, maar »al geeft nu het programma een band meer voor den ontwerper, het Gouvernement blijft in de uitvoering vrij". Deze zaak, in verband met de niet-raadpleging der Huishoudelijke Commissie, werd door Van Bosse den 27sten Februari 1865 in de Tweede Kamer ter sprake gebracht en leidde Wintgens tot de aankondiging eener interpellatie. Eerst den 6den April werd deze in de gelegenheid gesteld zijne interpellatie tot den minister te richten, waarin hij de gebreken van het programma in 't licht stelde en eene motie van orde voordroeg, van dezen inhoud:

»De Kamer, van oordeel dat het programma voor een paleis der Staten-Generaal, gelijk het is vastgesteld bij beschikking van den heer Minister van Binnenlandsche Zaken van 27 December 1864, aan een nader onderzoek moet worden onderworpen, gaat over tot de orde van den dag". Daar er niet meer genoeg leden aanwezig bleken om een besluit te kunnen nemen, had de stemming den 3den Mei plaats, waarbij de motie met 24 tegen 23 stemmen werd aangenomen. De minister verklaarde zich evenwel aan dit besluit niet gebonden te achten en met de uitvoering der zaak te zullen voortgaan. Met zijne aftreding in het volgend jaar verviel evenwel het plan en het ontwerp bleef eene gedachte.

De discussiën over de Staatsbegrooting voor 1864, welke na de behandeling van het ontwerp over het paleis voor de Staten-Generaal en de Bankwet, den 23sten November aan de orde kwamen, kenmerkten zich, gelijk Groen van Prinsterer opmerkte, door

weinig opgewektheid om te spreken. Alleen Van Goltstein had een hevigen aanval op het ministerie gedaan, dat hij van eene ongrondwettige richting beschuldigde. Waar Groen van Prinsterer aanwezig was, behoefde men echter niet te vreezen, dat deze er niet het zijne toe zou bijdragen om eenige opgewektheid in de discussie te brengen. Van Lynden kwam hem te hulp in eene zeer bittere rede, en een scherpe aanval van Ter Bruggen Hugenholtz op Groen van Prinsterer en de anti-revolutionnairèn bracht weldra meer leven in de discussie dan misschien door velen wel wenschelijk werd geoordeeld. Op den aanval volgde de afwering, op de afwering de repliek en op deze de dupliek. Buitenlandsche Zaken en Poolsche nota, financiën en Bankwet, koloniën en cultuurstelsel, binnenlandsche zaken en onderwijs, homogeniteit en parlementair gouvernement, heden en verleden passeerden achtereenvolgens de revue. Nemen wij er nog een enkel punt uit. »De historie!" roept Groen van Prinsterer uit. »Om den ernst ook van onzen persoonlijken leeftijd (onze stem zal niet zeer lang meer in deze vergadering worden gehoord) zou ik gaarne zien dat, bij eene beraadslaging als deze, waarin de toestand en toekomst van Nederland ter sprake gebracht wordt, we ons, voor een oogenblik althans, tot eene meer algemeene en daardoor meer onbevangen historische beschouwing, in verband met de wederzijdsche beginselen, konden verheffen. De minister volgt den standaard van 1789; ik daarentegen houd mij aan de vaderlandsche leus hac nitimur, hanc tuemur, als aan de zinspreuk van ware vrijheid, en die, tegenover het veldwinnend ongeloof niet meer, gelijk vroeger scheen, eene enkel Protestantsche maar eene Christelijke vlag is. Maar nu wijs ik op de historie, niet naar mijne volgens den minister onjuiste voorstelling, maar gelijk ze aan ons allen bekend is. Ik vraag den minister zelven naar de proefondervindelijke gevolgen der leer, waarmede hij vroeger zoo veel, iets meer wellicht dan nu het geval is, ophad. Van 1789 tot 1813 het schrikbewind, Napoleon en de rampspoed ook van geheel Europa. En daarna van 1813 tot 1863? Ik stel op den voorgrond dat er, vooral onder de laatste worsteling tegen den overheerscher, in

Europa en ook hier, een oogenblik geweest is, dat vaderlandsch en ook Christelijk gevoel den toon gaf, maar bijkans onmiddellijk na de uitredding heeft men opnieuw het spoor gevolgd der revolutie. Met welke vrucht? Voor Europa wijs ik op de karakteristieke jaren 1830, 1848, 1851. Voor Nederland is 1840 eene grenslijn. Van 1813 tot 1840 Koning Willem I, en nu is, bij al het voortreffelijke van zijn onvermoeid en vaderlandlievend bestuur, dat door niemand meer dan mij ten allen tijde dankbaar gewaardeerd is, de voorstander van het Christelijk-historisch beginsel genoodzaakt te erkennen, dat zijne eigene ondergeschiktheid aan het liberalisme de oorzaak geweest is van het droevig einde, in 1840, eener regeering, in 1813 onder daverend vreugdegejuich van het vaderland begonnen. Dit was het tijdperk der vorstelijke autocratie. Van 1840 tot 1863 het tweede tijdperk. Dit zou wellicht kunnen heeten dat van het democratisch beginsel, gelijk het zich in ministerieele autocratie verliest. Dit is het tijdperk, waarvan, zou ik bijkans zeggen, de Minister van Binnenlandsche Zaken, door de onbetwistbaarheid van zijn meesterschap in theorie en practijk der vrijzinnige begrippen, als hoofd eener in of buiten het bewind regeerende partij, regent was. Nagenoeg vijf-en-twintig jaren lang. Onberekenbaar was op het staatsrechtelijke en parlementaire leven in Nederland zijn invloed. Talrijk de leerlingen door hem gevormd. Maar, vraag ik, bij een terugblik op dit vierde eener eeuw, zijt gij door de eigenaardige vrucht uwer politieke grondbeginselen voldaan; over de ontwikkeling van het constitutioneele staatsrecht; over de door u in het leven geroepen veerkracht van den publieken geest; over de Grondwet en hetgeen door u genoemd werd eene nationale kracht; over de rij der staatslieden in wier opleiding, door onderwijs en voorbeeld, gij ook reeds voor de toekomst van uw vaderland gezorgd hebt? Ik verlang hierop thans geen antwoord. Ter overweging verwijs ik, voor 1840, inzonderheid voor 1848 tot 1861, naar het ontmoedigend tafereel, dat, in de algemeene beschouwingen over de begrooting, twee jaren geleden, vervat is. En, voor het slot van hetgeen we hebben beleefd, verwijs ik.... welnu! verwijs

ik naar de opkomst, de samenstelling, de geschiedenis van dit Kabinet tot op den huidigen dag".

«Wanneer men het jaar 1789 noemt", antwoordt Thorbecke, «behoeft men geen zeer levendige verbeelding te bezitten om zich de rampen uit de beweging van 1789 gesproten, in een afschrikkend tafereel voor den geest te stellen. De beweging van 1789 was eene dier weinige groote bewegingen, waarvan de gevolgen eerst na zeer langen tijd rijp worden. Het begin is niet het einde. Doch wanneer men hetgeen uit het jaar 1789 in onze Grondwet is gevloeid, vergelijkt met de uitkomsten tot dusver, hebben wij dan zoovele reden om ontevreden te zijn? Mij dunkt, wij mogen alleszins erkentelijk wezen. Ook bij ons hebben uitspattingen plaats gehad. Maar de tijd is daarover heen gegaan. De orde is in de plaats getreden; eene krachtige orde, waaronder meer levenskracht zich ontwikkeld heeft, dan vóor 1789, hetzij elders, hetzij bij ons bestond.

De geachte spreker wil niet 1789, dat ook reeds historie is; hij wil zijne Christelijk-historische richting in de plaats stellen.

Christelijk? In mijn zin is de polemiek, door den geachten spreker steeds gevoerd, soms wel iets anders dan hetgeen ik Christelijk of Christelijken geest zou noemen. Historisch? Is zijne richting niet veeleer anti-historisch? Mij dunkt, de geest is historisch, die ieder tijdvak weet te waardeeren in zijn eigen karakter en in zijne ontwikkeling, en daartoe, voor zoover hij daartoe geroepen is, weet mede te werken.

Aldus handelende doet men niets anders dan hetgeen ons de natuur dagelijks voor oogen brengt. Hoe is het met de ontwikkeling van den menschelijken geest en van het menschelijk lichaam? Heeft niet iedere leeftijd zijne rechten en zijne taak? Wanneer wij die verwarren, wanneer wij hetgeen aan den eenen leeftijd behoort willen overbrengen in den anderen, gelooft men daarmede een levensbeginsel in de wereld te brengen? Neen, men verstoort de wereldorde.

Zoo hebben wij, geloof ik, aan de gevolgen van de groote Europeesche beweging op het einde der vorige eeuw voort te

werken. Daarentegen mogen wij wellicht in de overweging van den geachten spreker aanbevelen of niet de verbinding, die hij telkens tracht te stichten tusschen hetgeen aan dezen dag behoort en hetgeen verleden is, als eene hoofdoorzaak mag worden beschouwd, waarom hij niet slaagde. Hij erkent niet geslaagd te zijn; hij zal niet slagen bij een conservatief noch bij een liberaal gouvernement. Hij zal moeten voortgaan polemiek te voeren, tenzij hij besluite zelf de taak op te nemen. Hij neme de proef of alsdan de teleurstelling voor hem zal ophouden.

Mag ik nog eens met welwillendheid en zonder zelfverheffing, meen ik, het verschil tusschen de handelwijze van den geachten afgevaardigde en de mijne kenmerken? Mijne lust, ook bij oppositie, is nuttige maatregelen tot stand te brengen; de lust van den geachten spreker is het tot stand komen van alle maatregelen tegen te werken. Is tegenwerken een te sterk woord, ik trek het in en zeg, zijne lust is tegen elk voorstel dat eene uitkomst hebben kan en tegen elken maatregel te strijden. Ik wensch niet dat de Kamer niets anders zij dan een werktuig van wetgeving. Maar mogen wij de wetgeving zoo ter zijde stellen, dat wij doen gelijk de geachte spreker, die onvermoeid strijdt, maar zonder ooit in eenige wet, zooveel ik mij herinner, een spoor van hetgeen hij wil of bedoelt na te laten?"

De strijd werd voortgezet bij de algemeene beraadslagingen over Hoofdstuk V, en in 't bijzonder bij die over de afdeeling Onderwijs. Groen van Prinsterer had reeds den 2den October verzocht, dat in de afdeelingen een ernstig onderzoek zou worden gewijd aan de vraag, of «de wet van 1857 in de artt. 23, 24 en 33 nageleefd wordt." Later had hij eene nota ingeleverd, waarin hij het bewijs trachtte te geven, dat bij de toepassing de wet werd geschonden. Hij beklaagde zich, dat de neutraliteit niet genoeg in acht werd genomen; dat n.l. aan onderwijzers vaak kerkelijke bedieningen werden opgedragen, dat het schooltoezicht partijdig gezind was voor de openbare school, dat door kosteloos openbaar lager onderwijs het bijzondere gedrukt werd, en dat

het woord Christelijk werd misbruikt om aan het openbaar onderwijs eene bijzondere kleur te geven, in strijd met de neutraliteit. In zijn bezwaar tegen de kosteloosheid werd hij gesteund door Van Nispen van Sevenaer, maar bestreden door Van der Veen, die ter bestrijding van schoolverzuim kosteloosheid nog meer tot regel gemaakt wenschte te zien. Ter wegneming van de het laatst genoemde grief stelde Groen van Prinsterer deze motie voor:

«De Kamer van oordeel dat in art. 23 der wet op het lager onderwijs het woord Christelijk in de meest volkomen onzijdigheid, grondwettig kenmerk en hoofdbeginsel van de algemeene staatsschool, geenerlei verandering gebracht heeft, gaat over tot de orde van den dag."

Toen deze motie algemeenen tegenstand vond, omdat de een haar onnoodig oordeelde, daar de Grondwet immers geen andere uitlegging toeliet en de Tweede Kamer bovendien niet geroepen was, eenzijdig door moties wetten te gaan uitleggen, terwijl de ander er de geheime bedoeling in las, om daarmede op de openbare school het karakter van ongodsdienstigheid te drukken, trok Groen haar weer in. Later zullen wij gelegenheid hebben den schoolstrijd, die bij elke begrootingsdiscussie terugkeerde, in zijn geheel in onderling verband te bespreken.

Wij hebben in het vorig hoofdstuk gezien, hoe de afstemming der Begrooting voor Buitenlandsche Zaken in de Eerste Kamer de aftreding van Van der Maesen de Sombreff en, na een interim, welks langdurigheid in verband met de quaesties in Duitschland en Denemarken tot eene interpellatie van Van Goltstein leidde, de optreding van Cremers ten gevolge had. In 't algemeen was het zittingsjaar 1863/1864 niet zoo vruchtbaar in resultaten als het vorige, hoewel toch menige belangrijke wet tot stand kwam. Naast de nooit uitgevoerde wet tot stichten van een paleis voor de Staten-Generaal, mocht Betz roemen op de afschaffing van den accijns op de brandstoffen en de Voorzieningen omtrent de Nederlandsche Bank, Fransen van de Putte op de Indische comptabiliteitswet en die tot regeling van het onderwijs in de

Indische taal-, land- en volkenkunde, Olivier op de Bepalingen voor het geval van wanbetaling van boeten in strafzaken. Verworpen werd door de Tweede Kamer een ontwerp tot intrekking der quarantaine-maatregelen, vervat in de publicatie van den 10den Januari 1805.

Reeds den 18den Mei 1864 ging de Tweede Kamer voorgoed uiteen. Voor een gedeelte stond dit vroeg uiteengaan in verband met de periodieke verkiezingen, welke in Juni moesten gehouden worden. Tevens kon dan uitvoering gegeven worden aan de wet tot herziening der kiestabel, ingevolge art. 99 der kieswet. Volgens deze wet, die voornamelijk bestreden werd door de Limburgsche leden, welke van het zuiden af hadden willen geteld zien, doch in de Tweede Kamer met 48 tegen 8, in de Eerste Kamer met 26 tegen 5 stemmen werd aangenomen (Wet van den 22sten April 1864, *Stbl.* n°. 34) werd het aantal Kamerleden met 3 vermeerderd en dus op 75 gebracht. Er werd een nieuw district Winschoten gevormd en Haarlem en Deventer werden tot dubbele districten gemaakt.

De verkiezingen vielen niet ongunstig voor het ministerie uit. Winschoten koos Prof. Jonckbloet, Deventer Mr. Van Delden en Haarlem Mr. Van Nierop, alle drie liberalen van erkende bekwaamheid. In Limburg werden, gelijk wij reeds gezien hebben, Keverberg in Roermond en Van Wintershoven in Maastricht door twee ministerieelen, Cornelis en Van der Maesen de Sombreff, vervangen, en in Amsterdam moest Heemskerk Az. plaats maken voor generaal Van Swieten. Daarentegen zag ook de tegenpartij zich door drie krachtige tegenstanders van het ministerie versterkt, n.l. door de oud-ministers baron Van Zuylen van Nyevelt voor 's-Gravenhage en Dr. G. Simons voor Gorinchem verkozen, terwijl in Hoorn Mr. W. baron Van Goltstein de plaats van Tutein Nolthenius innam.

Het ministerie kon in allen gevalle gerust het zittingsjaar 1864/1865 ingaan, en onderscheidde zich in dat jaar door groote werkzaamheid.

De liberale partij, welke in den hevigen verkiezingsstrijd van 1864 de overwinning behaald had, scheen door die zegepraal overmoedig geworden. Het adres van antwoord op de Troonrede gaf van dien overmoed blijk. Het was er verre van een weerklank op de Troonrede te zijn of eene poging om eene formuleering te vinden van de wenschen der Kamer, waarmede zich zoo mogelijk alle partijen konden vereenigen, maar geleek eer eene uitdaging door de ministerieelen aan de tegenpartij gericht. Het lid der commissie voor het adres, Kappeyne van de Coppello, kwam daar rondweg voor uit. Hij gaf de voorkeur aan eene politieke discussie bij het adres van antwoord boven die bij de Begrooting. «Bij begrootingen", zegt hij, «wordt het ministerie aangevallen; dan wordt door duizenden omstandigheden, door allerlei beweegredenen en hartstochten, door antipathieën en sympathieën het oog onwillekeurig van de zaken afgeleid en op de personen gevestigd. Maar bij de discussie over het adres van antwoord is het eene discussie in den boezem der Kamer, dan loopt die discussie vrij en zuiver tusschen de partijen over hare beginselen, en zoodanige discussie willen wij. Wij willen niet eene discussie, waarbij het ministerie ons ter zijde staat, maar waarbij wij alleen staan om onze beginselen zuiver uit te spreken en te verdedigen.

Nu vergete men niet, dat de oppositie de liberale meerderheid heeft uitgetart en gezegd: dat wij ons niet buiten onze tenten durven vertoonen; welnu, heden zijn wij in volle slagorde verschenen en vraagt men thans een weerklank op de Troonrede, wil men geen adres met bepaalde strekking, men zegge niet langer dat wij onze vlag niet durven vertoonen. Het zal dan gebleken zijn, dat, zoodra wij die vlag ten volle ontplooien, onze tegenpartij schandelijk de vlucht neemt. Ziedaar de beteekenis van dit adres. Wij verlangen den strijd, na de eenmaal opgewekte politieke agitatie, thans niet langer te ontwijken, en wordt die nu niet aangenomen maar bij de discussie over de begrooting hervat, dan zullen wij de rol van kamprechters boven die van kampvechters kunnen verkiezen en de verwering aan het ministerie overlaten....

Een adres, dat het gevoelen van al de leden dezer Kamer uitdrukt — en dat ware een politiek adres — zou zijn eene leugen; daarvoor verschillen wij te veel. En wanneer wij dan spreken tot den Troon, waarom zal dan het adres iets anders behelzen dan de uitdrukking van het gevoelen der meerderheid? Waarom zal het adres dan niet toonen, dat de meerderheid weet wat zij wil en voornemens is te handhaven wat zij wil? De Kroon moet immers weten, dat het ministerie een ministerie der meerderheid is, en dat het alleen kan regeeren zoolang het getrouw blijft aan de beginselen dier meerderheid; en wil dan de oppositie haar gevoelen tegen het onze stellen, waar wij het teeken plus hebben geschreven het teeken minus brengen, welnu, het recht van amendement geeft haar daartoe de gelegenheid."

Was die strekking, als een uitlokking tot den strijd over beginselen, Groen van Prinsterer welgevallig, anderen, waaronder ook leden der liberale partij, wilden zich den strijd niet laten opdringen en de algemeene strekking werd slechts met eene geringe meerderheid goedgekeurd. Hoewel het debat vier dagen duurde, nam het toch niet dien omvang, welken Kappeyne en zijne medestanders hadden gewenscht en zouden de begrootingsdiscussiën er niet minder langdurig en fel om worden. Zelfs werden enkele scherpe punten bij de discussie verzacht, en niet zonder vrucht amendementen voorgesteld. Het koloniaal debat naar aanleiding van § 4 nam nog den wijdsten omvang. Den meesten aanstoot verwekte § 9, aldus luidende:

"Het heuglijk verschijnsel, dat de uitvoering der wet op het middelbaar onderwijs allerwegen levendige deelneming en medewerking ontmoet, bekroont onze verwachting, doch overtreft ze niet. Immers het denkend gedeelte der natie beseft diep de onschatbare waarde van een openbaar onderwijs, ingericht naar de vorderingen der hedendaagsche beschaving en dienstbaar aan de verkrijging der kundigheden, die ieder burger in zijnen kring behoeft".

Hoe, vroeg men, de voorstanders van het bijzonder onderwijs behoorden dus niet tot het denkend gedeelte der natie? Ver-

stond men onder het denkend gedeelte der natie soms alleen de liberalen? De commissie verklaarde bij monde van Van Limburg Brouwer, dat aldus hare bedoeling niet was, en wijzigde naar den wenk van Van Nispen van Sevenaer het laatste gedeelte der paragraaf aldus: «Algemeen beseft men de onschatbare waarde van een onderwijs, ingericht" enz., waarop zij zonder hoofdelijke stemming werd goedgekeurd.

Dat de commissie van redactie van het adres van antwoord op de Troonrede niet geslaagd was in hare poging om het politiek debat van de begrooting zooveel mogelijk naar de discussie over het genoemd adres over te brengen, bewees het feit, dat de algemeene beraadslagingen over de Begrooting voor 1865 vijf volle zittingsdagen in beslag namen. De aanleiding tot die uitgebreide en zeer heftige discussie was voornamelijk de uitvoerige rede van den afgevaardigde van 's-Gravenhage, baron Van Zuylen van Nyevelt, die zijn aanval richtte tegen Thorbecke en de liberale partij, en trachtte te bewijzen, dat deze sedert 1853 was ontaard, terwijl hij altijd dezelfde was gebleven. Hij achtte het ministerie noch werkzaam noch liberaal, zooals dat van 1849 tot 1853. «Ik zie niet in", zegt hij, «dat wij sedert het optreden van dit ministerie op den liberalen weg zijn vooruitgegaan. Ik ontdek daarvan geen spoor, noch op het gouvernementeel, noch op het maatschappelijk gebied; wel zie ik toenemende partijschap, vooral ook toenemende partijdigheid, en daarbij eene gevoeligheid, eene lichtgeraaktheid bij de ministerieelen, die bijna geen tegenspraak meer duldt, en aan vele andersdenkenden den moed beneemt om voor hun gevoelen uit te komen, afgeschrikt als men is door die soort van terrorisme, dat door enkele satellieten der regeering wordt uitgeoefend. Neen, dat is niet het ideaal, waarmede ik vroeger heb gedweept; dat is niet het liberalisme in den waren, edelen zin des woords; op die wijze wordt de natie niet op het pad van ware vrijheid vooruitgebracht." Hij voor zich sluit zich aan bij de conservatieve partij: «Die partij, van den eenen kant bestookt door hen die, weinig ingenomen met onze instellingen,

vooral de beginselen veroordeelen, waarop zij zijn gebouwd, en van den anderen kant door degenen, die genegen zijn die beginselen te overdrijven en de Grondwet uit te leggen in een anderen geest, dan waarin zij vastgesteld is; die partij schijnt vanzelf geroepen om de ware, liberale, grondwettige traditiën te onderhouden en te bewaren. Het zou mij niet voegen uit naam dier partij hier te spreken; ik heb daartoe geen mandaat, maar een wensch uit te drukken, een raad te geven zal misschien niet onbescheiden zijn. En dan zeg ik: Gij conservatieve partij, niet in deze Kamer, maar in het gansche land — of zoo die naam u hindert, omdat aan dat woord conservatief eene beteekenis wordt gegeven van bekrompenheid en kleingeestigheid, die er geenszins in behoeft te liggen — gij gematigde partij, indien gij voortgaat zonder u door reactie te laten medesleepen, u te verzetten tegen al wat zweemt naar democratie in haar tweeërlei karakter van losbandigheid en van despotisme; indien gij niet alleen de groote materieele belangen der natie, maar ook de grondslagen van het Nederlandsche staatsrecht weet te verdedigen tegen den klimmenden vloed van radicale begrippen; indien gij overal optreedt voor recht en billijkheid tegen partijzucht, tegen godsdienstige en politieke onverdraagzaamheid; indien gij vooruitgang zoekt, niet door verwerping maar door vasthouding van de eeuwige bronnen van waarheid en recht — dan kunt gij verzekerd zijn, dat gij op den duur de groote meerderheid der natie op uwe zijde zult zien, dan kunt gij, door samenwerking met ieder, wie hij ook zij, die deze groote beginselen belijdt — tenzij gij u zelven verzwakt door jammerlijke verdeeldheid — aanspraak maken op den naam van nationale partij, dan behoort u de toekomst; en dan komt gewis eenmaal de dag, waarop, evenals nu de reactionnairen van 1786 en 1795, ook dan de reactionnairen van 1864 als de ware en verstandige vrienden van vrijheid en vooruitgang zullen worden erkend".

Nog veel scherper en persoonlijker wordt hij in zijne repliek. Opnieuw zoekt hij de verdediging van zijne eigen houding in een aanval op de liberalen: «Gij zijt Thorbeckianen gebleven; ik niet.

Gij stelt u een levend type van de liberale beginselen voor; ik niet. Gij beschouwt mijne insurrectie tegen uw hoofd als eene verzaking van liberale beginselen; ik geloof juist daardoor eene schrede gezet te hebben op den weg, die naar ware liberaliteit voert, en ik zal ieder uwer van harte gelukwenschen die den moed heeft, evenals ik gedaan heb, zijne vrijheid te hernemen".

De uitdaging, tot de liberale leden der Kamer en den minister gericht, bleef niet onbeantwoord. Men vroeg Van Zuylen bewijzen voor zijne bewering van een terrorisme, door enkele satellieten der regeering uitgeoefend. Men zag in al die verwijten slechts eene poging om zijn eigen houding, zijn afval van de liberale partij, te bemantelen. Men wees hem op vroeger door hem gesproken woorden en verrichte daden, toen hij nog lid van het ministerie Thorbecke en een der vurigste Thorbeckianen was, op het eenmaal door hem gesproken woord: »Neen, de liberalen willen geene volkssouvereiniteit, maar de constitutioneele monarchie, niets meer, niets minder". Daartegenover stelde men de verklaring door hem gegeven aan de conservatieve kiesvereeniging »Vaderland en Koning", wier candidatuur hij had aangenomen, in welke hij geen kwaad genoeg van de liberale partij kon zeggen, en zijn aanval bij de begrootings-discussie, waardoor hij zelf den strijd, ook tegen zijn persoon, had uitgelokt. Men weerlegde zijne verwijten tegen het ministerie en de liberale partij gericht, men weersprak zijne kenschetsing van liberale en conservatieve beginselen. Dullert, Van Eck, Blussé, Van Limburg Brouwer, Van Nierop, Jonckbloet, Van der Linden en Geertsema traden achtereenvolgens tegen hem in het strijdperk, en ook van andere zijde nam Heydenrijck de partij van het ministerie op tegen zijne aanvallers, waartoe naast Van Zuylen, als te verwachten was, Van Goltstein, Van Foreest, Schimmelpenninck en min of meer Kien behoorden.

Een der meest onafhankelijke liberalen is Van Nierop. »Ik ben wel liberaal", zegt hij, »maar geen Thorbeckiaan. Waarom niet? Om dezelfde reden waarom ik niet ben een Groeniaan. Ik kan wel hetzelfde gelooven, maar ik kan niet anderen voor mij laten denken." Hij heeft zelfs ernstige grieven tegen enkele Thor-

beckianen die hij als veel te exclusief beschouwt. Eigenlijk kan hij geen bepaald verschil tusschen liberalen en conservatieven zien, geen verschil in beginsel. De liberalen zijn conservatief, de conservatieven zijn liberaal. Maar hij prijst het juist in het ministerie Thorbecke, dat het geen partij-ministerie is, dat het trouw is gebleven aan de woorden bij zijne optreding gesproken: «Wij staan geene partij voor, wij verwerpen partijleuzen, maar wij staan eene conciliatoire politiek voor". Hij verklaart zich voorstander van eene conciliante liberale politiek. «Ik zeg niet", verklaart hij, «dat alle partijen behooren te worden opgeruimd, dat er geene oppositie moet zijn. Oppositie is het levensbeginsel van den constitutioneelen staat, en wanneer in deze Kamer geen enkele opposant ware, dan ware ik het alleen!

Maar est modus in rebus. Oppositie laat den politieken man niet toe zijn eigen levensbeginsel aan te tasten. Dat schijnt mij toe te zijn geschied door den geachten spreker (Van Zuylen) en daarom nam ik de vrijheid, hem eenige opheldering te vragen."

Van Eck keurt ook niet alles goed wat de liberalen in de laatste jaren gedaan hebben. «Maar", vraagt hij, «geeft dat mij nu eene reden om eene partij, die mijne stelsels verkondigt, te verlaten en eene partij, die tegenovergestelde stelsels omhelst, aan te hangen? Dat geeft, dunkt mij, alleen reden, om zich tegen het onrecht, dat gepleegd wordt, te verzetten, maar nog niet om van de partij en van de stelsels, die men steeds als waar heeft erkend, af te wijken.

Het onderscheid tusschen liberalen en conservatieven was, volgens den spreker, dit: ««dat de liberalen waren Thorbeckianen, en dat zou voeren tot keizerlijke democratie, omdat het democratische element slechts politiek fanatisme behoefde om tot zoo iets te komen."" Het zijn zeer groote woorden; maar wat verstaat de spreker door Thorbeckianisme? Is dat huldigen in het algemeen van de stelsels van den heer Thorbecke? Welnu, dat heeft hij vroeger, evenals wij, gedaan, en indien hij dat nu niet meer doet, dan is hij afgeweken van de politiek, daar hij vroeger liefde voor had.

Maar wanneer men nu zulk een aanval doet op dat woord Thorbeckianisme en zegt: „„ja, dat liberalisme zou wel goed zijn, maar het kwaad ligt in den persoon van den heer Thorbecke"", dan hêrinner ik mij een verhaal uit de oudheid. De Romeinsche koning Tarquinius, bij gelegenheid van een opstand gevraagd hoe er moest gehandeld worden, wilde op stilzwijgende wijze te kennen geven, hoe men degenen die zich tegen hem stelden, moest onschadelijk maken. Hij ging in zijn tuin en sprak geen woord tot den gezant, die hem geraadpleegd had, maar hij sloeg met zijn stok de hoogste bollen van een papaverstruik af. Toen wist de gezant genoeg. Zoo geschiedt het nog dagelijks: als men de partij niet kan dooden, dan keert men zich tegen de hoofden en dan zoekt men door dezen in verdenking te brengen de partij machteloos te maken".

Van der Linden, die zich tot taak heeft gesteld in eene opzettelijke redevoering Van Zuylen van Nyevelt te bestrijden, eindigt met zich geen voorstander te verklaren van Van Nierops conciliante politiek: „Ik ben geen vriend, Mijne Heeren, de kleuren zoo door elkander te mengen: als men een weinig rood van alle schakeeringen met wat groen en wat conservatief lak door elkander wrijft, geeft dat eene kleur, die geen nut heeft voor eenig schilder. Integendeel, men moet de kleuren uiteenhouden; dat maakt zaken en toestanden helder; dat verhindert dat het water troebel wordt. Het is daarom ook volstrekt niet naar mijn hart gesproken, wanneer de geachte afgevaardigde uit Haarlem zegt: wij zijn allen liberaal en wij zijn allen conservatief.

Wat is liberaal? Wij weten allen dat conservatief zijn, het conservatisme van gene zijde vooral, hier is gequalificeerd te zijn een inert blok. Dat is mij te sterk. Zoo is het conservatieve element niet tegenover het liberale. Zoolang er leven is in eenen boom, zoo lang zet hij zich uit, groeit, slaat zijne wortels steeds dieper en verder, verheft zijne takken steeds hooger in de lucht en rijzen de jongere bladen steeds verder dan de oudere. Zoo gaat het ook in de maatschappij; zoolang daar leven is, is er beweging; hoe krachtiger leven, hoe sterker beweging, hoe meer

het is vooruit, altijd vooruit. Zoodra dat ophoudt, komt er stilstand en dood. Elke maatschappij, waarin het leven krachtig is, is als een troep op den weg. De troep gaat voort. Voorop zijn ze, de baanbrekers; dan volgt de groote hoop, die met de leiders medegaat, en daarna de traineurs, die zich liefst bij de fouragewagens, achteraan ophouden, dien het altijd te hard gaat, die altijd zeggen: loop zoo hard niet; gij gaat te snel! Maar of die conservatieven willen al dan niet, zij moeten mede voort; zij kunnen niet achterblijven; altijd onwillig en altijd pruttelende, maar zij gaan mede.

Er is een groot onderscheid tusschen de eersten en de laatsten; maar welk een langzame overgang! zoodat niet te zeggen is waar de eersten ophouden en de laatsten beginnen.

De troep beweegt zich voort en de conservatief zelf verandert. Neem een conservatief van thans en een conservatief van 1848; het onderscheid is hemelsbreed. Ik ondervond dat nog gisteren, toen ik bij toeval de redevoeringen van den heer Verwey Mejan nalas. Men is verbaasd over de stellingen, die daarin voorkomen; geen conservatief zou die in onze dagen willen aannemen. De conservatieven staan altijd op het punt, waarop de liberalen gestaan hebben. Dat is altijd zoo geweest.

Maar bij dien grooten troep ziet men er nog altijd, die niet willen gaan; maar willen zitten blijven waar men is. Zij dringen altijd tot stilstand en bereiken hun doel nooit; of zij jarenlang spreken en schrijven, de rust, die zij willen, is in strijd met het levenselement der maatschappij. Geen wonder dat zij niet begrepen worden".

Thorbecke's antwoord is als altijd sober, en zich zooveel mogelijk vrijhoudende van alle personaliteiten. Wat Van Zuylens kenschetsing der partijen betreft, antwoordt hij: »Mijnheer de President, ik moet het regeeringsstelsel en de liberalen in het algemeen vrijwaren tegen eene verwisseling van hetgeen men nu eens liberaal, dan weder conservatief noemt, die alle karakter uitwischt. De weg der liberalen sedert 1848 is duidelijk; het is de groote, de breede, de koninklijke weg. Doch welke is de weg

der conservatieven? Niemand zal van mij wachten, dat ik een steen werpe naar zoovele achtenswaardige mannen, die liever conservatief dan liberaal worden genoemd. Doch wanneer men liberaal en conservatief tegenover elkander stelt, dan mag ik, van wien deze tegenstelling niet kwam, die het spreken daarover steeds liever vermeed, toch wel vragen: welk beginsel ligt aan die onderscheiding ten gronde? Is het een beginsel van onzen toestand, van onze maatschappij, van onze wetgeving, van onze maatregelen van bestuur? De weg der liberalen is bekend; maar welke is die der conservatieve? Welke is hun kenmerk?"

Wij gaan de verdere begrootingsdiscussiën voorbij, ook die over het lager onderwijs, waarbij Van Zuylen van Nyevelt partij trekt voor de bijzondere scholen, welke hij thans, meer dan vroeger, nuttig en wenschelijk acht, als »bewaarplaats van datgene, wat aan velen, ja aan zeer velen boven alles dierbaar is", opdat er »het eenvoudig, ootmoedig, Christelijk geloof worde bewaard en beschermd tegen den klimmenden invloed van radicale, godsdienstige begrippen", n.l. van de moderne richting in de Hervormde kerk. Zijne rede geeft aanleiding tot een nieuw onderwijsdebat, waaraan van de eene zijde Jonckbloet, De Laat de Kanter, de minister, aan de andere met Van Zuylen, De Brauw, Mijer, Van Lynden, Van Nispen van Sevenaer deelnemen. Wij keeren terug tot den wetgevenden arbeid van den Minister van Binnenlandsche Zaken, en wel gedurende de zitting van 1864 op 1865.

Het gelukte in deze zitting, van 1864 op 1865, den Minister van Binnenlandsche Zaken eindelijk vier wetsontwerpen tot afdoening te brengen, welke reeds, kort na zijn optreden, in de zitting van 1861 op 1862, en sedert elke zitting opnieuw waren ingediend. Trouwens het gold eene aangelegenheid, waarmede de regeering zich reeds meer dan dertig jaren had beziggehouden en waaromtrent ook Wintgens reeds onder het eerste ministerie Thorbecke een voorstel had ingediend, n.l. het geneeskundig

staatstoezicht in zijn wijdsten omvang. Het waren vier wetsontwerpen: het eerste regelde het geneeskundig staatstoezicht, het tweede de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw, het derde de uitoefening der geneeskunst en het vierde de uitoefening der artsenijbereidkunst. In de medische wereld hadden deze ontwerpen, gelijk te verwachten was, zeer de aandacht getrokken; de Nederlandsche Maatschappij van Geneeskunde had hare goedkeuring te kennen gegeven, maar tegenover haar en vele geneeskundigen, die bij adressen op de aanneming aandrongen, stonden vele andere geneeskundigen, die bezwaren hadden en, inzonderheid in een adres van vele onderteekenaars uit Utrecht, de aanneming afrieden. Onder de geneeskundigen, die in de Tweede Kamer zitting hadden, namen Dr. Westerhoff en Dr. De Poorter het woord tot bestrijding, Dr. Idzerda tot verdediging der regeeringsvoorstellen. De eerste oordeelde de wetsontwerpen onvolledig, omdat er aan ontbrak de wettelijke regeling der openbare gezondheidspolitie (hygiena publica) en der gerechtelijke geneeskunde (medicina forensis) en had verschillende grieven tegen de ontwerpen zelve. Idzerda en Godefroi deelden met Thorbecke de meening, dat de regeling dier onderwerpen hier niet aan de orde was. Voor het eerste was de tijd nog niet gekomen; hier moest men nog veel overlaten aan locale regeling en eerst na verzameling van gegevens en betere kennis van den toestand, waartoe juist het geneeskundig staatstoezicht kon medewerken, was het onderwerp rijp voor wettelijke regeling; de gerechtelijke geneeskunde daarentegen behoorde in andere wetten te huis, voornamelijk in het wetboek van strafvordering.

Het eerste ontwerp droeg het geneeskundig staatstoezicht op aan inspecteurs en adjunct-inspecteurs en geneeskundige raden, waarvan de leden door den Koning zouden worden benoemd. Deze regeling vond haar krachtigsten bestrijder in Wintgens, die tegen den geest van centralisatie te keer ging, liever plaatselijke gezondheidsraden wenschte in den geest der Kamers van Koop-

handel, en een amendement voorstelde, om de leden der geneeskundige raden door de geneeskundigen te doen verkiezen. Van der Maesen de Sombreff wenschte de benoeming aan de Gedeputeerde Staten opgedragen te zien, Van Bosse de benoeming van inspecteurs facultatief te maken, en Jonckbloet aan de laatsten vergund te zien consultatieve praktijk uit te oefenen. Alle amendementen werden evenwel verworpen en het stelsel der regeering goedgekeurd. Alleen werden de bevoegdheden eenigszins beperkt, o. a. door een amendement van Kappeyne van de Coppello, wat het binnentreden van woningen betreft, en het geheele ontwerp met 35 tegen 27 stemmen aangenomen.

Veel krachtiger bestrijding vond het tweede ontwerp, dat een algemeen staatsexamen instelde ter verkrijging der bevoegdheid tot algemeene uitoefening der geneeskunde, maar daarnaast, in afwachting eener nieuwe regeling van het hooger onderwijs, de bevoegdheid van den academischen doctorsgraad ter uitoefening van genees-, heel- en verloskunde, afzonderlijk of gezamenlijk, handhaafde. Godefroi en anderen verlangden òf den tegenwoordigen toestand te behouden, met toezegging eener spoedige regeling van het hooger onderwijs, òf onmiddellijk de eenheid van stand der geneeskundigen in 't leven te roepen door de instelling van een algemeen staatsexamen, ook voor de universitair opgeleiden.

De algemeene aandrang om tot een dergelijken maatregel over te gaan, teneinde dadelijk de eenheid van stand der geneeskundigen te verkrijgen, bewoog Thorbecke eene ingrijpende wijziging in zijn wetsvoorstel aan te brengen (13 Maart), welke aan een onderzoek in de sectiën werd onderworpen en waarover de beraadslagingen den 18den Maart werden hervat. Nu ging hij evenwel weer te ver naar den zin van vele leden, met voor alle geneeskundigen een zelfde theoretisch en practisch examen voor te schrijven, waarom met 39 tegen 24 stemmen een amendement van Godefroi, Kappeyne van de Coppello, Idzerda, Van Limburg Brouwer en Jonckbloet werd aangenomen, waarbij voor hen, die doctoraal examen in de geneeskunde hadden afgelegd en tot de promotie waren toegelaten, alleen een practisch examen

zou worden afgenomen. Ook verschillende andere artikelen ondergingen aanmerkelijke wijzigingen. Zoo werd art. 2, waarbij de uitzonderingsbepalingen voor officieren van gezondheid voorloopig gehandhaafd werden, aldus gewijzigd, dat alleen zij tot officier van gezondheid benoembaar werden verklaard, die volgens de wet tot uitoefening der geneeskunde in haren geheelen omvang bevoegd waren. De eed voor geneeskundigen, apothekers enz., wier oorsprong Godefroi bij het oude gildewezen meende te moeten zoeken, bleef, niettegenstaande zijne oppositie, bewaard. Daarentegen leidden tal van wijzigingen, door de regeering in de volgende artikelen gebracht, er toe, dat de Kamer besloot de beraadslagingen over het tweede voorstel te schorsen en verder te gaan met het derde, de uitoefening der geneeskunst regelende.

Ook in dit voorstel, waartegen van vele kanten stemmen opgingen, omdat het den stand der geneeskundigen aan tal van lastige verplichtingen en strafbepalingen onderwierp, hoewel Godefroi aantoonde, dat deze ook reeds bij de bestaande wetgeving bestonden, werden vele wijzigingen aangebracht, welke de uitoefening meer vrijmaakten en de beperkende bepalingen verminderden. Zoo viel door de aanneming van het amendement van Van Bosse uit art. 3 de bepaling weg, dat alleen geneeskundigen een geneesmiddel mochten aanbevelen, en de definitie: „Geneesmiddel is elke zelfstandigheid aan welke de bestemming toegekend of die gebruikt wordt tot het genezen van een ziekelijken toestand van menschen". Art. 12 werd verworpen, voornamelijk omdat daaruit voortvloeide, dat de apotheker alle geneesmiddelen zou moeten verzegelen. Maar het grootste verzet verwekte art. 19, luidende:

„Bij grove achteloosheid, waaruit schade voor hunne zieken ontstond, bij wangedrag of onzedelijkheid of bij verzaking van hunnen eed of belofte van geheimhouding, kan aan de geneeskundigen hunne bevoegdheid tot uitoefening door de arrondissements-rechtbank worden ontzegd voor den tijd van éene maand tot éen jaar.

Deze bepaling is ook op de vroedvrouwen toepasselijk.

In geval van herhaling kan die bevoegdheid hun voor altijd ontnomen worden".

Deze bepaling werd vernederend voor de geneeskundigen genoemd, als hen, die toch geen ambtenaren waren, onder staatsvoogdij plaatsende. Dan gaf men nog de voorkeur aan raden van discipline, door de geneeskundigen zelf gekozen, evenals bij de advocaten. Het artikel werd met 42 tegen 24 stemmen verworpen en eindelijk het ook op andere punten nog zeer gewijzigde ontwerp met 37 tegen 29 stemmen aangenomen. Evenzoo werden nu ook de verdere artikelen van het tweede voorstel, waarbij vooral de uitbreiding der bevoegdheid aan de plattelands-heelmeesters gegeven afkeuring vond, achtereenvolgens aangenomen, en daarop het wetsvoorstel zelf met 38 tegen 29 stemmen.

Het vierde, de uitoefening der artsenijbereidkunde, vond voornamelijk tegenstand wegens de opheffing van het bedrijf der drogisten. Behaalde de regeering in dit punt de overwinning, in andere werden ook hier weer door amendementen beperkende bepalingen verzacht en meer vrijheid gelaten, als bijv. ten opzichte van de aanbeveling van geneesmiddelen, de verplichting tot verzegeling, den verkoop van geheime geneesmiddelen, het verbod om bij de aflevering aanwijzingen te voegen van de ziekte, waartegen zij dienden, enz. Eindelijk, den 28sten Maart, werd het laatste der vier ontwerpen, over welke de discussie den 7den Maart geopend was, met 34 tegen 29 stemmen goedgekeurd. De Eerste Kamer nam den 31sten Mei achtereenvolgens de vier ontwerpen aan (Wetten van 1 Juni 1865 n°. 58—61). De minister had bij deze gelegenheid zeker bewijzen gegeven van eene ongewone zucht tot gemeen overleg, door zoovele wijzigingen ter elfder ure aan te brengen of toe te laten; de aanneming bracht in zeer gebrekkige toestanden aanmerkelijke verbetering teweeg, maar toch kunnen deze wetten, trouwens over een zeer speciaal onderwerp handelende, moeilijk tot de gelukkigste proeven van Thorbecke's wetgevenden arbeid gerekend worden.

Het jaar 1864/1865 is, gelijk wij reeds vroeger gezien hebben, in vele opzichten een vruchtbaar jaar geweest op wetgevend ge-

bied. Wij bespraken reeds de herziening der gemeentewet ten opzichte van de plaatselijke belastingen, waaraan ook Thorbecke zulk een ruim aandeel had, de suikerconventie en de regeling van den suikeraccijns, het handelsverdrag met Frankrijk. Daarbij zijn nog te voegen de regeeringsreglementen voor Suriname en Curaçao en de regeling der handelstarieven in Oost-Indië, om over vele andere, minder belangrijke, te zwijgen. Verworpen of ingetrokken werden een ontwerp tot bekrachtiging eener overeenkomst betreffende de goederen van het voormalig klooster St.-Agatha, het ontwerp op de personeele belasting en dat op de zegelbelasting.

Den 18den September 1865 opende de Koning de nieuwe zitting der Staten-Generaal, welke de laatste zou zijn waarin het tweede ministerie Thorbecke hem in de behartiging van 's lands zaken ter zijde zou staan. De Troonrede had veel goede tijdingen te melden, maar ook eene voor de Nederlandsche welvaart zeer treurige. "Met leedwezen", sprak de Koning, "vernam ik het ontstaan eener gevaarlijke ziekte onder het rundvee in eene onzer provinciën. Tot stuiting van haren voortgang zijn maatregelen genomen en zal voor andere, zoo noodig, Uwe medewerking ingeroepen worden."

Dat het de regeering ernst was met dit voornemen, bleek uit de indiening van een wetsontwerp tot verhooging van het Vijfde Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor 1865, waarbij werd voorgesteld aan de 4de afdeeling een nieuw artikel toe te voegen: art. 58*bis*. Kosten tot afwering van het gevaar, waarmede de ontstane ziekte onder het rundvee den veestapel bedreigt. *f* 100,000.—. Dit voorstel werd reeds den 22sten September 1865 met algemeene stemmen door de Tweede Kamer aangenomen, evenzoo den 7den October het wetsontwerp, houdende buitengewone maatregelen tot wering van besmettelijke veeziekten en hare gevolgen. Toch had de minister van verscheidene kanten

harde woorden te hooren en werd hem het verwijt gedaan, dat de regeering niet krachtig en niet snel genoeg had doorgetast, terwijl haar stelsel veroordeeld werd om de maatregelen voornamelijk op de gemeentebesturen te laten aankomen. Toch bleek de meerderheid ook in deze zaak gezind den minister te steunen en werd zoowel bij het eerste wetsontwerp het amendement van Van Nierop verworpen om liever *f* 500,000.— uit te trekken, als bij het tweede de motiën van Schimmelpenninck en Van Nierop om de regeering aan te sporen dadelijk krachtig op te treden, zonder eerst af te wachten, of provinciale en gemeentelijke verordeningen ongenoegzaam zouden blijken.

Nog vóor de beraadslagingen over de Staatsbegrooting nam de Tweede Kamer een ander ontwerp aan, dat den landbouw ten goede kwam, n.l. het ontwerp houdende afkoopbaarstelling van tienden bij het Kroondomein, door Olivier en Betz verdedigd.

Den 13den November vingen de algemeene beraadslagingen aan over de Staatsbegrooting voor 1866. Zij misten een deel van het belangwekkende, dat die over vorige begrootingen had gekenmerkt, door de afwezigheid van Groen van Prinsterer. Deze had den 6den April 1865 «ook om redenen van gezondheid" ontslag genomen als lid der Tweede Kamer. Zijne plaats als afgevaardigde voor Arnhem werd ingenomen door graaf Van Zuylen van Nyevelt, den oud-minister, toen gezant te Berlijn, den 3den Mei met hulp der anti-revolutionnairen verkozen. Zoowel bij deze gelegenheid als reeds bij het adres van antwoord trad hij als de woordvoerder der laatsten op in het bepleiten van de belangen der bijzondere Christelijke scholen.

Hoewel dus de begrootingsdiscussiën den prikkel misten, die Groens tegenwoordigheid er aan placht te geven, kregen zij daarvoor een anderen, maar van minder verkwikkelijken aard, in het schandaal der Limburgsche verkiezingen, welke het ontslag van Betz ten gevolge hadden, gelijk wij aan het einde van het vorig hoofdstuk zagen. De poging, om ook Thorbecke in zijn val mee te sleepen door het enquête-voorstel van graaf Van Zuylen van Nye-

velt, mislukte. Toch was het einde van het ministerie Thorbecke gekomen. Toen na de aanneming der begrootingswetten de Tweede Kamer den 27sten Februari 1866 weer samenkwam, werd haar mededeeling gedaan van het Koninklijk Besluit van den 9den Februari, houdende eervol ontslag van Thorbecke als Minister van Binnenlandsche Zaken en van Olivier als Minister van Justitie, ingaande den 10den Februari, terwijl de andere ministers aanbleven en overgingen in het ministerie Fransen van de Putte. Het was eene quaestie betreffende onze Oostindische bezittingen, welke het ontslag der beide ministers en daarmede het einde van het tweede ministerie Thorbecke ten gevolge had.

HOOFDSTUK III.

OOST- EN WEST-INDIË IN DE STATEN-GENERAAL.

Welke was de richting van het ministerie Thorbecke in de koloniale staatkunde? Waar de koloniën in de vorming en ontbinding der vorige ministeriën zulk eene hoofdrol gespeeld hadden, moest deze vraag terstond op de lippen komen en werd zij ook door Van Goltstein in zijne interpellatie van den 1sten Mei 1862 gesteld. De samenstelling van het ministerie gaf daarop geen antwoord. Ware Van Höevell of Duymaer van Twist Minister van Koloniën geworden, men had de vraag gerust achterwege kunnen laten, maar de nieuwe Minister van Koloniën G. H. Uhlenbeck was, gelijk Van Goltstein opmerkte, „iemand, die bekend staat als een ervaren bouwkundige en als alleszins berekend voor den aanleg van openbare werken, doch die in den geheelen omvang der koloniale administratie niet ingewijd is geworden".

Wat wel aanstonds bleek, was, dat Uhlenbeck zich geen gelukkig spreker toonde en niet opgewassen was tegen den parlementairen strijd. Denzelfden 1sten Mei 1862 richtte Wintgens eene interpellatie tot den Minister van Koloniën over het Koninklijk Besluit van den 12den Maart 1862 betrekkelijk de Delftsche academie. Dit besluit, gesteld in een zeer zonderlingen vorm, die door geen der afgevaardigden in bescherming werd genomen, en

waarbij, gelijk Wintgens het uitdrukte, «de wetten van onze moedertaal, de regelen van den Nederduitschen stijl en de eerste gronden der logica werden miskend", strekte tot intrekking van eenige artikelen van het besluit van den 2den Mei 1859, over welk besluit de Raad van State gehoord was. Nu deed Wintgens drie vragen aan den minister, waarvan de eerste luidde: «Waarom is op het besluit van den 12den Maart, waarbij bepalingen van een algemeenen maatregel van bestuur worden ingetrokken, de Raad van State niet gehoord?" Op deze vraag antwoordde Uhlenbeck o. a.: «Het is niet de minister, maar wel de Koning die beslist, of de Raad van State al dan niet gehoord moet worden". Gelukkig kwam Duymaer van Twist hem te hulp met de opmerking, dat niet elk besluit, waarover de Raad van State gehoord wordt, daardoor een algemeene maatregel van bestuur wordt, omdat de Koning de bevoegdheid heeft over alle besluiten den Raad te hooren, maar dat dan ook bij het besluit tot intrekking of wijziging het hooren van den Raad facultatief is.

Meer bevredigde 's ministers antwoord op de derde vraag, of hij eene wetenschappelijke opleiding voor de Indische ambtenaren hier te lande al dan niet noodig achtte. «In Indië geboren", antwoordt hij, «ben ik als kind in Nederland gekomen en heb hier mijne opvoeding genoten. Daarna ben ik naar Indië gegaan en heb daar een groot gedeelte van mijn leven doorgebracht. Ik ken dus de toestanden van Indië en van Nederland eenigermate, en heb de overtuiging gekregen, dat eene wetenschappelijke opvoeding in Nederland, in den meest uitgestrekten zin, eene behoefte is voor de ambtenaren, die in Nederlandsch Indië den Nederlandschen Staat moeten dienen. De vergadering kan overtuigd zijn, dat zij altijd in mij een warm voorstander van zoodanige opleiding vinden zal."

Gelukkiger was de minister ook in zijne rede van den volgenden dag (2 Mei), waarin hij inhoud en bedoeling van het besluit van den 12den Maart, door zoo weinigen begrepen, ophelderde. Hij toonde aan, dat er voor den Indischen dienst drie of liever gezegd vier klassen van ambtenaren waren. «Vooreerst zij,

bezittende het zoogenaamde radicaal der eerste klasse; dat zijn personen, die aan eene van de hoogescholen in Nederland in de rechten hebben gestudeerd en vervolgens gedurende twee jaren te Delft zijn geweest om zich te bekwamen in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, en de verdere voorgeschreven wetenschappelijke vakken. Deze personen, die het diploma na voldoend afgelegd examen verkrijgen, zijn benoembaar bij alle betrekkingen, zelfs bij het binnenlandsch bestuur. De tweede klasse van ambtenaren bestaat uit hen, die van een daartoe strekkend diploma, in Delft verkregen, voorzien zijn. Vóordat de Delftsche academie in het leven was geroepen, werd het diploma voor de tweede klasse als het ware naar willekeur verleend; men legde daarvoor geen bepaald examen af; niets van dien aard bestond. Bij het in het leven roepen van de Delftsche academie werd bepaald, dat het diploma als ambtenaar der tweede klasse niet anders kon worden verkregen dan na een vierjarigen cursus aldaar en na voldaan te hebben aan het eindexamen, bij de reglementen voorgeschreven.... De derde klasse van ambtenaren zijn de zoodanigen, die het radicaal derde klasse hebben. Deze ambtenaren krijgen dat radicaal op voordracht van den Gouverneur-Generaal aan het opperbestuur hier te lande en moeten aan zekere verplichtingen voldaan hebben, vóordat zij voor die klasse kunnen worden voorgedragen. Zijn zij in het bezit van het radicaal derde klasse, dan zijn zij nog slechts tot eenige enkele betrekkingen benoembaar. Zij kunnen o. a. nooit bij het binnenlandsch bestuur komen, zelfs niet al mochten zij de meest mogelijke geschiktheid daarvoor aan den dag leggen en de verschillende aan hen opgedragen betrekkingen met eere bekleed hebben.... De vierde klasse van ambtenaren zijn diegenen, die geen radicaal hebben en aangenomen worden als klerken en geëmployeerden met of zonder examen, naarmate de hoofden der departementen van algemeen bestuur, de residenten en assistent-residenten van de verschillende gewesten, of andere bevoegde autoriteiten hen wenschen aan te stellen. Gemeenlijk neemt men hiervoor jongelingen, hetzij volbloed Europeanen,

hetzij afstammelingen van Europeanen, verwekt bij inlandsche vrouwen, in Indië geboren en aldaar grootgebracht; en wel omdat de inkomsten, aan de door hen te bekleeden betrekking verbonden, zóo klein zijn, dat een Europeaan, die van hier komt en zijne studiën gemaakt heeft, er tegen op ziet om op die wijze zijne loopbaan te beginnen. Het neemt echter niet weg, dat vóor het besluit van 1842, waarbij aan hen, die hier te lande en vooral aan hen, die aan de academie van Delft hunne studiën voltooid hadden, groote bevoorrechtingen werden toegekend, een groot aantal jongelieden, in Nederland geboren en aldaar opgevoed, op 15- à 16-jarigen leeftijd naar Indië kwamen en zich niet schaamden om gelijk met de eerstgenoemden te beginnen, en zich door voortgezette studie en volhardenden ijver gunstig doende kennen, dezen met rassche schreden vooruit te streven. Er bestond toen een prikkel tot het inslaan van dien weg, omdat ook langs denzelve vooruitzicht bestond om tot de hoogste staatsambten te kunnen worden toegelaten. Ik zou verschillende namen kunnen noemen van onze thans nog in dienst zijnde ambtenaren, die op deze wijze hunne loopbaan hebben aangevangen en wezenlijk tot sieraad en steun van ons gezag in Nederlandsch Indië strekken, tot staving van deze mijne gezegden. En omgekeerd is hieruit ook af te leiden, dat het stelsel van 1842, waarbij de hooge staatsbetrekkingen alleen worden toegankelijk gesteld voor hen, die eene voltooide opvoeding in Delft hebben genoten, heeft medegewerkt om de ondergeschikte betrekkingen minder goed en met een kleiner aantal in Nederland opgevoede jongelingen te doen vervullen."

Niettegenstaande de voordeelen, door het besluit van 1842 aan de Delftsche academie toegekend, bleef deze evenwel een te klein aantal ambtenaren voor de behoefte leveren. Daaruit vloeide voort het besluit van 1859. Daarbij werd o. a. bepaald «dat aan ieder, die aan de Delftsche academie de studiën voor Indisch ambtenaar zoude volgen, eene tegemoetkoming uit 's lands kas zou worden verleend, ten bedrage van *f* 200.— 's jaars, nadat zij gedurende twee jaren aan die academie zouden zijn ingeschreven

geweest, en bij den overgang van het 2de tot het 3de studiejaar een voldoend examen hadden afgelegd, benevens een bewijs van goed gedrag konden overleggen, af te geven door den directeur der academie. Aan zoodanige personen werd dan de titel van candidaat-ambtenaar toegekend. Het besluit zegt verder, dat ook aan personen, die aan eene onzer hoogescholen den graad van meester of doctor hebben verkregen en zij die het onderwijs gevolgd hebben aan de Groningsche landhuishoudkundige school, dezelfde voorrechten zullen kunnen toegekend worden als aan hen, die gedurende twee jaren te Delft hebben gestudeerd. Bij een ander artikel van dit besluit werd bepaald, dat na afgelegd eind-examen, naarmate het diploma zou vermelden dat de candidaat voldaan of uitstekend voldaan had, aan dien candidaat eenige geldelijke voordeelen zouden worden toegekend en hij eenige aanspraak zou hebben op eene aanstelling in 's lands dienst".

Dit besluit had ten gevolge, dat het aantal studeerenden te Delft aanmerkelijk toenam en weldra grooter werd dan de te vervullen behoefte. Uhlenbeck, aan wien de directeur reeds dadelijk 33 personen voordroeg om den titel van candidaat te ontvangen, achtte de bepalingen van het besluit van 1859 bezwarend voor 's lands schatkist en het algemeen belang, en deed hen bij het besluit van den 12den Maart 1862 intrekken. Volgens Wintgens en anderen werden daardoor verkregen rechten geschonden, niet volgens Thorbecke en Uhlenbeck, die opmerkten dat de aanspraak op benoembaarheid niet het recht tot benoeming zelve in zich sloot, wanneer het aantal candidaten grooter was dan dat der beschikbare plaatsen. Uhlenbeck verzekerde ook, dat dit besluit alleen voor het vervolg zou gelden, niet voor de reeds ingeschrevenen. Deze uitleg van het besluit bevredigde de meeste leden, welke inhoud en strekking reeds anders hadden opgevat, en de motie van Wintgens, luidende: «De Kamer, gehoord de door den Minister van Koloniën gegeven inlichtingen, keurt den maatregel betreffende de kweekelingen te Delft, zoo wat vorm als inhoud aangaat, af, en gaat over tot de orde van den dag", werd met 57 tegen 8 stemmen verworpen.

Er kwam weldra eene gelegenheid voor Uhlenbeck om zijne zienswijze over de koloniale staatkunde te doen kennen, n.l. de behandeling van het wetsontwerp tot regeling van het gebruik van het koloniaal batig slot van 1859. De discussie over dit ontwerp ontleende eene bijzondere belangrijkheid daaraan, dat Van Höevell daarin zijne laatste rede hield over een onderwerp van kolonialen aard. Bij Koninklijk Besluit van den 27sten Juni 1862 n°. 66 betreffende de benoeming van den vice-president en leden van den Raad van State, ingevolge de wet van den 21sten December 1861 (*Stbl.* n°. 129), werd hij namelijk tot lid van dit college benoemd, om aan de regeering door zijne kennis van zaken nog vele gewichtige diensten te bewijzen, welke evenwel minder onder ieders aandacht zouden komen dan zijne welsprekende parlementaire redevoeringen. Bij dezelfde gelegenheid kreeg de Tweede Kamer de maiden-speech te hooren van den opvolger van den minister Betz als afgevaardigde voor Rotterdam, I. D. Fransen van de Putte, welke rede, eene retrospectieve beschouwing der koloniale politiek onder de verschillende ministeriën sedert 1848, zich aanstonds kenmerkte door de eigenschappen, welke den spreker aanwezen als Van Höevells opvolger in de leiding der koloniale hervormingspartij: een heldere, aantrekkelijke vorm, parlementaire gevatheid, stoutheid van aanval tegen de conservatieve partij en ruiterlijke omhelzing der liberale koloniale beginselen.

De Minister van Koloniën, die zich in zijne memorie van beantwoording tot het geven van volledige inlichtingen en gemeen overleg met de Kamer genegen had verklaard, gaf in zijne rede van den 26sten Mei vrij duidelijk zijne meening over verschillende punten van Indisch staatsbeleid te kennen: «Mijne richting, mijn ernstig streven", zegt de minister, «zal steeds zijn om alle onderwerpen van algemeen koloniaal belang bij de wet te doen regelen...." Bij art. 56 van het regeeringsreglement moet vooral gelet worden op de laatste alinea. «De strekking van de laatste alinea van art. 56 moet... mijns inziens zoodanig begrepen worden, dat de uitvoerende macht geroepen, ja als het

ware genoodzaakt wordt om iets in de plaats van en nevens arbeid alleen te stellen, teneinde grootere opbrengsten te verkrijgen dan thans genoten worden van die uitgestrekte, daarvoor zoo geschikte gronden.

Dat ontbrekende, Mijnheer de Voorzitter, mag mijns inziens niet anders worden gezocht dan bij en gevraagd aan den particulier, die zijn kapitaal in landelijke ondernemingen wenscht te plaatsen, en daardoor ook productief te maken.

Ik geloof dat, wanneer deze uitlegging van den zin van het artikel juist is, dan ook in de richting van dit Kabinet moet gelegen zijn om de particuliere industrie te hulp te roepen, teneinde die uitbreiding, die uitzetting aan den landbouw te geven, waardoor meer vruchten worden verkregen, meer voorwerpen worden erlangd, die op de algemeene markt gewild zijn, en waardoor niet alleen het nationaal vermogen, indirect en direct, maar tevens het vermogen van onze medebroeders in onze Indische bezittingen wordt bevorderd...." Wat betreft de vrees, dat bij loslating der gouvernements-cultures de voordeelen voor het moederland zullen verminderen, vraagt hij: «Mijnheer de Voorzitter, langs welken weg verkrijgen wij die koloniale bijdragen? Is de regeering werkelijk handelaar? Is zij werkelijk landbouwer? Ik geloof, dat zoodanige onderstelling minder juist is. Ik geloof dat die bijdragen, evengoed als hier in het moederland, worden verkregen door belastingen. Hier te lande worden zij geheven in geld, in de koloniën daarentegen ook in arbeid, omdat de werkelijke waarde in geld, die de inboorling, de opgezetene van dat land bezit, niet zoo groot is als in het moederland, zoodat men liever en bijna bij uitsluiting zijn arbeid belast en zijn arbeid bezigt, om de belastingen op te brengen. Hieruit spruiten ook de producten voort, die naar het moederland worden overgevoerd.

Ik heb niet het voornemen, Mijnheer de Voorzitter, om eenige belasting op dit oogenblik te doen vervallen; maar ik geloof dat, wanneer er meer waarde zal worden gecreëerd en de inlander, de inboorling, wordt vrijgemaakt van menigen band die hem thans knelt en waardoor hij niet zooveel tijd, als wen-

schelijk is, kan besteden om waarde voort te brengen, men van hem meer zal kunnen vorderen tot instandhouding van zijne huishouding en van de onze hier te lande. De Kamer behoeft zich dus niet ongerust te maken dat het in de bedoeling ligt het verband te verbreken tusschen het financiewezen van Indië en het moederland. Maar tevens geloof ik dat, aangezien de baten voortspruiten uit arbeid, waarvan de resultaten in het eene jaar eene belangrijk hoogere waarde erlangen dan in een volgend, en dus altijd onzeker zijn, het streven moet wezen, zoowel in Indië als hier te lande, om de belastingen in geld in 's lands kas te doen vloeien, teneinde niet te veel verschil tusschen de jaarlijksche ramingen van inkomsten te zien ontstaan, en de financiën van den Staat op hechtere grondslagen te doen rusten. Bij wijziging van het tegenwoordig systeem zal er dan ook in het bijzonder moeten worden gelet om de voordeelen, die wij thans genieten en van den inlander verkrijgen, te blijven behouden. Er zal dus hoofdzakelijk getracht moeten worden om bij loslating van de belasting in arbeid een ander middel te vinden dat ons tot dezelfde uitkomsten brengt."

Van belang is vooral 's ministers mededeeling ten opzichte van de voor te dragen wet tot regeling van het beheer der koloniale geldmiddelen. «Dit kan ik... mededeelen, dat als een groot beginsel bij die wet op den voorgrond zal staan: vaststelling der koloniale begrooting bij de wet. De Kamer heeft dit meermalen als haar verlangen te kennen gegeven. En daar ik uit overtuiging, niet eerst nu, maar sinds vele jaren, dat beginsel ben toegedaan, zoo heb ik ook op mij genomen hetzelve in de voor te stellen wet op te nemen."

Eindelijk beantwoordt hij de vraag of hij instemt «met het gevoelen van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat de financieele toekomst deze moet zijn, dat de koloniale geldmiddelen voor het moederland kunnen worden ontbeerd", met een bevestigend ja. «Ik geloof", zegt hij, «dat het zeer natuurlijk is en het streven moet zijn der Nederlandsche natie om zich los te maken van eene financieele afhankelijkheid van volken en over-

heerschten, die niet rechtstreeks onder dezelfde wetten en dezelfde omstandigheden leven, en in alle andere opzichten van haar afhankelijk zijn."

Het was den minister Uhlenbeck in dezelfde zitting van 1861 op 1862 vergund, zijn naam te verbinden aan een heilrijk werk, waardoor Nederland een reeds veel te lang verzuimden plicht volbracht, n.l. de afschaffing der slavernij in West-Indië. Nadat reeds Willem I zijne medewerking had verleend aan de onderdrukking van den slavenhandel, nadat Engeland en Frankrijk reeds lang waren voorgegaan met de afschaffing der slavernij in hunne koloniën, nadat deze eindelijk ook reeds in Oost-Indië tot het verleden behoorde, bestond zij nog steeds in onze Amerikaansche koloniën en werd in Suriname op eene wijze toegepast, die een schandvlek was voor eene beschaafde natie. Reeds lang was dan ook van alle zijden de wenschelijkheid van hare opheffing uitgesproken, en waren pogingen in het werk gesteld om tot die opheffing te geraken.

In het wetsontwerp op het beleid der regeering in de West-indische koloniën, den 17den December 1851 het eerst, opnieuw in de zitting van 1852/53 en ten derden male den 16den November 1855 ingediend, bepaalde art. 90, dat de kinderen, uit slavinnen geboren, zouden vrij zijn en art. 106 „dat de slavernij op een nader te bepalen tijdstip zou worden afgeschaft op de wijze bij de wet te bepalen".

Bij Koninklijk Besluit van den 29sten November 1853 n°. 66 werd eene staatscommissie benoemd, aan welke werd opgedragen maatregelen voor te stellen ten aanzien der slaven. Zij bracht twee rapporten uit, het eerste, betreffende Suriname, den 16den Augustus 1855 en het tweede, betreffende Curaçao, den 26sten Mei 1856. In het eerste stelde zij voor:

„*a.* opheffing van het meesterschap door onteigening der plantages en slaven tegen schadeloosstelling;

b. vereeniging der vrijgemaakten in landelijke gemeenten

onder toekenning van gemeentegronden, welke door de gezamenlijke bewoners zouden worden bewerkt;

vereeniging in gilden van de privé of stadsslaven;

c. regeling van eenen afzonderlijken, voor hen berekenden rechtstoestand;

d. teruggave door de van het meesterschap onthevenen van de kosten hunner vrijmaking."

Deze voorstellen lagen in hoofdzaak ten grondslag aan de eerstvolgende wetsvoorstellen, n.l. dat van den 17den Juli 1857, opnieuw ingediend den 23sten September 1857, die van den 25sten October 1858, waarin evenwel werd voorgesteld "gelijktijdige, in stede van trapsgewijze opheffing der slavernij, met vrijlating aan de vrijgemaakten om zich, hetzij bij hunne vroegere meesters, hetzij bij anderen, naar hunne keuze, bij contracten te verhuren voor een minimum van éen jaar" en verder o. a.: "daarstelling eener te Paramaribo te vestigen koloniale bank, het kapitaal samen te stellen uit de twee derden van het vergoedingsbedrag, waarvoor bankactiën zouden worden afgegeven". Op deze volgde het ontwerp van den 30sten April 1860, waaraan tot grondslag lag "dat de slavenmachten op de plantages zouden blijven of machtsgewijze op eene andere particuliere of gouvernementsplantage zouden geplaatst worden". Daar het buiten behandeling bleef, werden den 18den September 1860 opnieuw gewijzigde ontwerpen aan de Staten-Generaal aangeboden.

Eindelijk werden bij Koninklijke Boodschap van den 20sten November 1861 door den minister Loudon twee nieuwe ontwerpen ingediend, in vele opzichten van de vorige afwijkende, n.l. A tot opheffing van de slavernij in de kolonie Suriname, en B, tot opheffing der slavernij op de eilanden Curaçao, Bonaire, Aruba, St.-Eustatius, Saba en St.-Martin (N. G.) Het 1ste hoofdstuk, Algemeene Grondslagen, bevatte 4 artikelen, aldus luidende:

"Art. 1. De slavernij in de kolonie Suriname is opgeheven op den eersten Juli 1863.

Art. 2. Aan de eigenaren van slaven wordt ter zake van de opheffing der slavernij vergoeding toegekend.

Art. 3. De krachtens art. 1 vrijgemaakten staan van den 1sten Juli 1863 onder een bijzonder toezicht van den Staat voor den tijd van tien jaren.

Art. 4. De regeering regelt, leidt en ondersteunt immigratie van vrije arbeiders gedurende tien jaren, te rekenen van den 1sten Juli 1863."

De volgende hoofdstukken handelden over de vergoeding, welke op *f* 300.— voor elken slaaf gesteld werd, over het toezicht van den Staat op de vrijgemaakten, welke tot gezetten arbeid verplicht werden, en gehouden waren met meesters hunner keuze overeenkomsten te sluiten, of anders in dienst van het gouvernement in het werk werden gesteld; verder over de immigratie, die door den Staat zou worden geleid en waarvoor subsidiën, ten bedrage van *f* 3,000,000.—, zouden worden verstrekt. Bij het ontwerp B werd de vergoeding voor de slaven op Saba op *f* 200.—, op St.-Martin op *f* 150.— en voor de overige eilanden op *f* 250.— gesteld, en ook hier, met uitzondering van het eiland St.-Martin, een staatstoezicht voor den tijd van tien jaren voorgeschreven. In tegenstelling met de vorige ontwerpen werden deze in 't algemeen, blijkens het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Ter Bruggen Hugenholtz, Delprat, Cool, Mackay en Dullert), van den 26sten Mei 1862, met goedkeuring ontvangen.

Inmiddels was het ministerie Thorbecke opgetreden en Loudon door Uhlenbeck vervangen, die de ontwerpen bijna geheel ongewijzigd overnam, en bij de memorie van beantwoording van den 16den Juni 1862 met volle instemming de verantwoordelijkheid er voor aanvaardde. De openbare beraadslagingen hadden in de Tweede Kamer plaats van 2—5 en 7—10 Juli, en eindigden met de aanneming van ontwerp A met 47 tegen 11 stemmen (tegen: Kien, Storm van 's-Gravesande, Reinders, Heemskerk Az., Van Lidth de Jeude, Van Bosse, Westerhoff, Mensonides, Dullert, De Raadt en Taets van Amerongen) en van ontwerp B met 45 tegen 7 stemmen (tegen: Mensonides, De Raadt, Kien, Storm van 's-Gravesande, Westerhoff, Taets van Amerongen en Blussé van Oud-Alblas). Uit het aantal en de namen der tegen-

stemmers blijkt, dat niet de afschaffing der slavernij, maar de wijze, waarop zij geschiedde, nog ernstige bezwaren ontmoette.

De wenschelijkheid van de afschaffing der slavernij werd algemeen erkend en wanneer twee leden, Storm van 's-Gravesande en Taets van Amerongen, hunne stem tegen art. 1 uitbrachten, dan was die stem, volgens den eerste, tegen den geheelen inhoud van het ontwerp gericht, die van dien aard was, dat zij eene dergelijke afschaffing niet wenschelijk oordeelden. De termijn van opheffing, door Uhlenbeck bij de memorie van beantwoording tot den 1sten October verlengd, werd op aandrang van Elout van Soeterwoude en andere leden weer tot den 1sten Juli 1863 teruggebracht. Op art. 2 stelde Mijer voor, de uitdrukking »tegemoetkoming", door Uhlenbeck in plaats van »vergoeding" gesteld, door »schadeloosstelling" te vervangen, daar het hier naar zijne meening eene onteigening gold. Zijn amendement werd door Van Bosse aldus bestreden: »Het is eene billijke tegemoetkoming, omdat het betreft een eigendom, die uit zijn aard precair is, die sedert eene reeks van jaren door de uitsterving der slaven voor de bezitters geheel moet verloren gaan. In zoodanigen stand van zaken heeft de wetgever gewis het recht ook zonder schadeloosstelling de vrijheid terug te geven aan onze natuurgenooten. Daar kan men alleen spreken van tegemoetkoming en behoeft men niet aan eene volledige schadeloosstelling te denken". Het werd met 45 tegen 17 stemmen verworpen.

Ernstiger en meer algemeen waren de bezwaren tegen art. 3, een staatstoezicht van tien jaren over de vrijgemaakten voorschrijvende. Het werd met kracht bestreden door Van Zuylen van Nyevelt, Van Bosse, Heemskerk Az., Van Voorthuysen, verdedigd door Dirks, Mijer, Tutein Nolthenius, Van der Linden, Duymaer van Twist, Fransen van de Putte en den minister.

»Zal op die wijze het schoone beginsel der individueele vrijheid, dat tot mijn genoegen met zoo groote meerderheid is aangenomen", vraagt Heemskerk Az., »eene waarheid zijn, zoolang het staatstoezicht zal duren, d. i. gedurende tien jaren? Mij dunkt neen. En daaruit zal veel meer ongerustheid en spanning ont-

staan dan uit eene onmiddellijke vrijlating. De geschiedenis heeft in dezen uitspraak gedaan. Zijn niet de gruwelen van St.-Domingo daaraan toe te schrijven geweest, dat men dáar met de eene hand de vrijheid had ontnomen, die men met de andere hand had gegeven? Indien de emancipatie in éens ware geschied, wellicht zoude dat schoone land nog voor Frankrijk kunnen zijn behouden. Is niet de grond van de treurige sociale verschijnselen, die zich thans in Rusland opdoen, gelegen in het verleenen van vrijheid aan de lijfeigenen, met zoodanige beperkingen, die naar hunne meening — ik zal mij niet vermeten een oordeel daarover te vellen of zij gelijk hebben — maar die naar hunne meening geene ware vrijheid is. Die toestand van lijfeigenschap, hoe gebrekkig en verkeerd ook, had misschien nog vele jaren kunnen blijven bestaan; maar nu gaat dat groote rijk eene donkere toekomst te gemoet, omdat men halve maatregelen heeft genomen. De Engelsche wetgeving heeft, om schokken te voorkomen, het apprenticeship in de West-Indiën aangenomen, maar het na vier jaren laten varen, niet omdat men in beginsel vond dat den slaaf te weinig was toegestaan, maar omdat de tegenstand te sterk was en dat men er tegen op zag om nog energieker maatregelen te nemen, om den apprentice tot zijn plicht te brengen, dan voor den slaaf zoude zijn noodig geweest. Daarentegen heeft in de Fransche koloniën de emancipatie met minder bezwaren plaats gehad, ofschoon ze daar zonder overgang is geschied in 1848.

De regeering, die het staatstoezicht voorstelt, schijnt mij weinig vertrouwen te hebben in het beginsel van vrijheid. Dat beginsel moest zij als zóo weldadig beschouwen, dat het de verkeerdheden, die daaruit in den aanvang zouden kunnen voortvloeien, vanzelf zal verhelpen. Ik maak mij daarom geen utopieën en onderstel niet dat de negers onafgebroken hunne werkzaamheden zullen voortzetten, en dat het in den eersten tijd een Arcadië zal worden in Suriname. Geenszins. Er zullen zeker botsingen en moeilijkheden voorkomen, en ik huldig de wijsheid van den minister, die zeide dat eene versterking van de zee- en land-

macht noodig zou wezen tot uitvoering van deze wet. Maar de koloniale regeering heeft immers de bevoegdheid, en men kan haar bovendien de noodige gewapende macht geven, om rust en orde te handhaven. Maatregelen van politie tot handhaving van het gezag moeten er zeker zijn, maar die kunnen aan de koloniale regeering worden overgelaten; evenzoo het maken van de verordeningen, die verder vereischt worden, maar die alle ten doel moeten hebben, wat ook het doel moet wezen van den Staat in het algemeen, de handhaving van gezag en recht; en niet het socialistisch denkbeeld om den werkman arbeid te geven en voor dien arbeid een genoegzaam loon. Dit moet vanzelf komen en komt het niet, dan heeft men te gunstig over de negers gedacht; dan zijn zij, gelijk een geacht spreker gisteren heeft gepoogd te staven, niet rijp voor de emancipatie; dan zou de geheele wet eene misrekening zijn en de zestien millioen toch noodeloos verkwist wezen."

Lijnrecht tegenover zijn gevoelen staat dat van Duymaer van Twist: »Mijnheer de Voorzitter", zegt hij, »naar mijn gevoelen is thans in behandeling het grootste en gewichtigste beginsel van deze wet. Ik hecht zooveel aan dat beginsel van staatstoezicht, dat ik nu reeds verklaar, bij verwerping van dat beginsel, mijne stem aan het ontwerp niet te zullen kunnen geven, al wierd het door den minister niet ingetrokken. Daarom heb ik gemeend niet geheel het stilzwijgen te mogen bewaren.

Wat is het groote, het eenig redelijke doel, dat wij ons bij de emancipatie der slaven kunnen voorstellen? Is dat om te kunnen zeggen: wij hebben ook aan de slaven de vrijheid gegeven; wij zijn niet langer ten achter bij andere volken, bij Engeland en Frankrijk? Bij mij is dat het doel niet. Ik hecht niets aan groote woorden. Ik heb bij de emancipatie in de eerste plaats, vóor alles en boven alles, de slaven zelven op het oog. Het eenige redelijke doel van emancipatie is in mijn oog: den stoffelijken en zedelijken toestand van de slaven te verbeteren, de slaven beter en gelukkiger te maken. Daarvoor worden groote offers van ons gevraagd, in de eerste plaats een tal millioenen uit de

schatkist. Er wordt voorgesteld een greep te doen in een tal particuliere belangen, het is te vreezen, dat de welvaart, die de kolonie Suriname nog in betrekkelijke mate geniet, voor vele jaren in gevaar zal worden gebracht. Ik ben bereid tot het brengen dier offers mede te werken, en te voldoen aan een plicht, dien menschelijkheid en Christendom van ons eischen; maar ik meen daartoe alleen te mogen besluiten onder éene voorwaarde, dat wij, zooveel het in ons vermogen ligt, althans zullen pogen en streven — of wij het doel zullen bereiken ligt niet in onze hand — maar althans zullen pogen en streven om den zedelijken en stoffelijken toestand van de slaven te verbeteren.

Zal men nu dat doel, de verbetering van dien zedelijken en stoffelijken toestand, bereiken door eene eenvoudige en onvoorwaardelijke vrijverklaring, die door velen wordt voorgestaan? De rede en de ondervinding pleiten beide voor het tegendeel.

De rede. Wat is de groote grief van den slaaf tegen de slavernij? Waarin bestaat voor hem het wezen der slavernij? In den arbeid; in den arbeid, waartoe hij van zijne jeugd af aan door zweepslagen is gedwongen. Daarom haat hij den arbeid en de slavernij. Of meent gij dat de slavernij hem zou drukken, omdat hij als slaaf de rechten van den mensch ontbeert, zich niet vrij en zelfstandig kan ontwikkelen? Ik geloof het niet, het is de arbeid die hem drukt. Vrijheid is voor hem vrijheid om niet te arbeiden. Het is de vrijheid die hij verlangt, die hij zal zoeken, en teneinde zich daarvan te verzekeren zal hij naar de wildernissen vluchten, waar hij zeker is dat hij niet zal kunnen worden achterhaald en waar hij zijn lust om niet te werken zal kunnen botvieren. Wat toch is er, dat hem daarvan zou terughouden? Wat dat hem een prikkel zou zijn tot arbeid? Noch in zijne gewoonten, noch in zijne geringe behoeften, noch in zijn tegenwoordigen toestand van ontwikkeling en beschaving, is zoodanige prikkel te vinden. En zoolang zoodanige prikkel in hem ontbreekt, moet die van buiten af worden aangebracht, moet hij desnoods gedwongen worden te arbeiden en niet in de wildernis te vluchten. Zoo geeft de wet, in overeenstemming met de natuur,

aan den vader macht over zijn kind, aan den voogd macht over den minderjarige. Die niet op een standpunt van beschaving en ontwikkeling staat, dat hij een vrij en zelfstandig mensch kan zijn, zal van de vrijheid misbruik maken. Ziedaar wat de rede leert...."

Art. 3 werd, alleen in zoover gewijzigd, dat het staatstoezicht "hoogstens" tien jaar zou duren, met 42 tegen 16 stemmen aangenomen. Daarentegen leed bij art. 4 de regeering de nederlaag door de aanneming van het amendement van Van Bosse, met de daarin door Elout van Soeterwoude gebrachte wijziging:

"De vrije kolonisatie van Suriname wordt van staatswege aangemoedigd.

Voor den aanvoer van vrije arbeiders in Suriname worden van staatswege premiën uitgeloofd gedurende hoogstens vijf jaren na afkondiging dezer wet.

Het gezamenlijk bedrag dier premiën kan de som van een millioen gulden niet te boven gaan.

De voorwaarden, welker vervulling noodig is om aanspraak op uitbetaling dier premiën te verkrijgen, worden door Ons vastgesteld en het toezicht op den aanvoer door de regeering te houden, wordt door Ons geregeld",

welk amendement met 40 tegen 19 stemmen werd aangenomen.

Reeds bij de algemeene beraadslaging had Van Bosse zijne bezwaren tegen het immigratieplan der regeering ontwikkeld. "Deze quaestie", zegt hij, "plaatst ons op een zuiver economisch terrein. Daarbij is het alleen de vraag, of het noodig is en of het algemeen belang vordert, dat de Nederlandsche belastingschuldigen op contributie worden gesteld om de planters in de kolonie Suriname in staat te stellen om suiker te produceeren; of men het stelsel, dat tegenwoordig weinig vruchten afwerpt, wil behouden en door nieuwe en krachtige bijdragen uit de staatsschatkist of uit de algemeene beurs, de Surinaamsche planters in de gelegenheid wil stellen betere zaken te doen. Ziedaar het vraagstuk theoretisch, in beginsel naakt zoo ge wilt, voorgesteld. Maar zóo en niet anders is het.

Het heeft mij getroffen, dat wij die vraag hier moeten behandelen, zoo weinig dagen nadat hier een tarief van rechten behandeld is, waarbij de quaestie van bescherming van staatswege eene zoo groote rol heeft vervuld. Zeker, het stelsel, dat men ons nu voordraagt, is wel het ergste protectionisme, dat men zich kan voorstellen: wij mogen ons de zaak niet verbloemen. Het is rechtstreeks nemen uit den zak van den eenen belastingschuldige om den andere te bevoordeelen. Ik vraag, Mijne Heeren, als men in deze of geene provincie beetwortelsuikerfabrieken wilde oprichten, doch dit niet kon geschieden of het gouvernement moest arbeiders leveren, wat gij dan wel zoudt zeggen? Is het hier een ander geval? Indien onze landbouwers, handen te kort komende om hooi te maken (want men weet, vroeger kwamen er vele van die arbeiders uit het naburige Duitschland over, doch tegenwoordig is dat veel minder) zich tot den Minister van Binnenlandsche Zaken wendden met het verzoek om hun op staatskosten arbeiders te verschaffen, of wanneer iets dergelijks werd gevraagd door de eigenaars van veenderijen, die ook zoo dikwijls gebrek aan handen hebben, wat zou men daarvan zeggen? Ik geloof, dat de aanvragers met het antwoord niet uitermate tevreden zouden zijn." De spreker verklaart zich alleen bereid den schok, dien de afschaffing ten gevolge zal hebben, te helpen verzachten en de nadeelige gevolgen zooveel mogelijk te helpen keeren. "Ik ben dus, wat mij betreft", zegt hij, "volkomen bereid een stelsel te helpen vestigen, krachtens hetwelk de Staat, niet als monopolist van aanvoer van arbeiders zal optreden, niet die organisation du travail daar zal plaats hebben, die in deze wet gelegen zou zijn, maar waarbij de Staat, de regeering particuliere krachten aanmoedigt bij den aanvoer van arbeiders, opdat gedurende een kort tijdsverloop zekere hulp worde verleend aan de planters, die vreemde arbeiders in de kolonie Suriname willen aanvoeren, maar tevens dat men voor dat hulpbetoon gestrenge regelen stelle èn ten aanzien van den tijd, gedurende welken die hulp verleend zal worden èn ten aanzien van de som, die daarvoor mag worden besteed..... Bepaalt men dan die hulp van den

Staat tot een klein getal jaren en tot eene vaste som, dan zal moeten blijken wat er van de zaak is. De zaak zal voor de particulieren in Suriname voordeelig zijn of niet. Blijkt het, dat de aanvoer van vreemde arbeiders voordeelig is, zien de planters er hun voordeel in koelies en Chineezen te ontbieden; al zeer spoedig zal dan de hulp van de regeering niet meer worden geëischt; blijkt het, dat Suriname niet kan bestaan zonder voortdurende bijdragen uit de schatkist, die de strekking moeten hebben om vreemde arbeiders te bezorgen, dan zal dit het bewijs leveren, dat die bezitting, als suikerproduceerende kolonie althans, het onderhoud niet langer waard is en dat men die cultuur aldaar moet achterwege laten, of in elk geval, dat de schatkist niet meer daartoe moet bijdragen."

Hooren wij, wat Mijer, voorstander van het stelsel der regeering, daartegen inbrengt: «De immigratie is allerbelangrijkst voor de toekomst der kolonie Suriname. Alle deskundigen, die de emancipatie-quaestie hebben onderzocht, hebben erkend, dat wat bij onze naburen in Guyana ook hebbe bijgedragen tot de heillooze gevolgen der emancipatie, niets zoo zeer als dat men daarbij niet heeft gewaakt voor eene gelijktijdige, wel bestuurde immigratie. Wordt derhalve de immigratie in Suriname niet van den aanvang af op een behoorlijken voet ingericht, dan zal zij kunnen mislukken en de gevolgen daarvan zijn onberekenbaar, niet alleen uit een geldelijk, maar ook uit een maatschappelijk en staatkundig oogpunt. Men zal dan de kolonie bevolken met schadelijke volksmassa's, die de aanwezige ingezetenen niet zullen verbeteren. Er kan verdeeldheid en vijandschap ontstaan tusschen de immigranten en de vrijgemaakten en de geschiedenis van Britsch Guyana leert, wat uit zulk een toestand voortvloeit. In Nederlandsch Guyana zou die toestand nog erger zijn, want daar heeft men in de boschnegers eene kern, zoo niet dadelijk geneigd, dan toch licht opgewekt, om zich bij alle negerbewegingen van eenigen omvang aan te sluiten. Het is dus van het grootste belang dat de regeering een wakend oog houde op de immigratie en zich daarmede belaste. Mij dunkt daarom, dat het doel van

de immigratie beter zou bereikt worden door het regeeringsvoorstel dan door het amendement, doch niettemin zal ik zeer gaarne het gevoelen van den minister vernemen over de bedenkingen, tegen het regeeringsplan ingebracht. De zaak toch is van het hoogste gewicht, want daarmede staat de toekomst van Suriname in nauw verband. Eene nieuwe maatschappij zal daar verrijzen, uit verschillende bestanddeelen samengesteld, en hoe beter geheel deze zullen vormen, zoo duurzamer zal ze zijn. Dat dit doel door het overlaten van de immigratie aan particulieren beter zou kunnen bereikt worden dan door het voorstel der regeering, komt mij twijfelachtig voor. Met het oog op hetgeen in de Fransche koloniën heeft plaats gehad, ben ik veeleer beducht, dat het aan den speculatiegeest der particulieren overlaten der immigratie zal leiden tot het aanmoedigen van vermomde slavernij."

Wij hebben gezien, dat het amendement van Van Bosse werd aangenomen. Daarmede was over de hoofdbeginselen beslist. De volgende artikelen betroffen meer de wijze van uitvoering, maar gaven soms nog tot uitgebreide gedachtenwisseling aanleiding, vooral de vraag of voor weggeloopen of vermiste slaven tegemoetkoming betaald zou worden, welke werd beslist door de aanneming met 32 tegen 24 stemmen van het amendement van Van der Linden, volgens hetwelk geene tegemoetkoming zou worden betaald voor „slaven, die weggeloopen of vermist zijn langer dan éene maand vóor den dag der verificatie, bij art. 8 bedoeld", en verder de bepalingen over het staatstoezicht op de vrijgemaakte slaven. Met algemeene stemmen werd een amendement van Van Bosse en Van Asch van Wijck aangenomen, waarbij de Gouverneur van Suriname de bevoegdheid verkreeg om „vrijgemaakten, die zich door zedelijk gedrag en arbeidzaamheid gunstig onderscheiden, van het staatstoezicht te ontslaan".

Na de aanneming van het ontwerp tot opheffing der slavernij in Suriname op den 9den Juli kwam den 10den Juli dat tot opheffing der slavernij in de kolonie Curaçao aan de orde. Daar de toestanden hier niet gelijkstonden met die in Suriname, de

behandeling der slaven, en tengevolge daarvan ook hunne zedelijke ontwikkeling hier steeds beter waren geweest dan ginds, en op deze eilanden van wegloopen in de bosschen geen sprake kon zijn, maar de honger wel steeds tot arbeiden zou dwingen, werd door verwerping van art. 3 met 28 tegen 24 stemmen het geheele staatstoezicht over de vrijgemaakten in deze kolonie geschrapt. Art. 7, de tegemoetkoming regelende, werd aanmerkelijk gewijzigd door de aanneming met 30 tegen 20 stemmen van het amendement van Van Bosse om de tegemoetkoming op alle eilanden op *f* 200.— te bepalen, maar op St.-Martin op *f* 30.—. Het verschil van meening betreffende dit laatste eiland blijkt uit de discussie tusschen Van Bosse en Heemskerk Az. „Wij kennen de geschiedenis van St.-Martin", zegt de eerste. „Men heeft op den 1sten Juni 1848 de slaven daar vrijverklaard en ik geloof dus niet dat men redelijkerwijs aanspraak kan maken op eenige tegemoetkoming. In 1849 is reeds eene zekere schadeloosstelling verleend. Blijkens hetgeen door de staatscommissie op bladz. 61 van haar verslag wordt gezegd, heeft de regeering in 1849 een som van *f* 10,000.— ter beschikking gesteld van den gezaghebber van St.-Martin, welke som in datzelfde jaar onder de planters is verdeeld. Die voormalige eigenaars hebben dus reeds eenige tegemoetkoming ontvangen: ik zal niet zeggen eene volledige, maar toch reeds iets. Wat na 1849 is voorgevallen, heeft men uit het rapport der Staatscommissie kunnen zien. De eigenaars van voormalige slaven hebben volgehouden dat de slaven niet waren geëmancipeerd. De voormalige slaven hebben volgehouden dat zij geëmancipeerd waren en zij zijn dan ook als vrije menschen behandeld. Wel heeft men in 1849 getracht op de zaak terug te komen en heeft men geklaagd over insubordinatie van geëmancipeerde slaven. Men heeft getracht de teugels weder in handen te krijgen, maar het is niet gelukt. Van dat oogenblik af hebben de voormalige eigenaars het nog steeds doen voorkomen alsof de vrije menschen nog slaven waren, met het oog op de tegemoetkoming, die later misschien nog verleend zou kunnen worden. Nu vinden wij in dit wetsontwerp, dat bijna eensluidend is met

alle vorige, het beginsel aangenomen dat voor slaven op St.-Martin, die recht op manumissie hadden verkregen, eene kleine schadevergoeding zal worden toegekend, eene schadevergoeding die op *f* 30.— per hoofd is bepaald. Ik geloof, dat wij aan de voormalige eigenaars de maat volmeten, wanneer wij aannemen dat voor slaven die recht op manumissie hebben verkregen, maar die men nog steeds als slaven heeft beschouwd, in overeenstemming met hetgeen door de regeering is voorgesteld, eene kleine schadevergoeding zal worden verleend."

Daartegen voert Heemskerk aan: «Wanneer ik nu echter stilsta bij de feitelijke bevrijding, dan heeft zij plaats gehad op het voorbeeld der Fransche eilanden. Ook daar is in 1848 van hoogerhand op eens zonder vergoeding den slaven de vrijheid gegeven. Maar krachtens eene wet van 1849, uitgevoerd in 1850, heeft de Fransche regeering aan de eigenaren der gewezen slaven gegeven wat hun toekwam. Dat heeft tot nog toe ontbroken voor het Nederlandsche gedeelte van St.-Martin. De som van *f* 10.000.— tot beschikking van den gouverneur van St.-Martin gesteld op dien tijd, is zelfs als tegemoetkoming belachelijk: à titre van vergoeding kan ze volstrekt niet worden aangemerkt, daar zich 16000 à 17000 slaven op dat eiland (Nederlandsch gedeelte) bevonden. Welke reden is er dan om die vergoeding zoogoed als ten eenen male te onthouden? Een som van *f* 30.— per hoofd is buiten alle verhouding tot die in de andere koloniën.

Het verloop van 14 jaar sedert de feitelijke vrijmaking is alleen daardoor veroorzaakt, dat de wetgevende macht in Nederland zich niet eerder omtrent dat punt heeft kunnen verstaan. Maar die 14 jaar zijn een veel te korte tijd om de aanspraken der eigenaren te doen verjaren. Op dien grond meen ik met de regeering dat eene tegemoetkoming van *f* 150.— in billijkheid verschuldigd is".

De Eerste Kamer nam den 6den Augustus ontwerp A aan met 26 tegen 6 stemmen (tegen: Michiels van Kessenich, Cremers, Beerenbroek, Fransen van de Putte, Hartsen en De Villers de Pité), en ontwerp B met 18 tegen 13 stemmen (tegen: Hartsen, Van

Aylva van Pallandt, Hartevelt, Van der Oudermeulen, Van Eysinga, Cremers, Schimmelpenninck van der Oye, Fransen van de Putte, Tonckens, Taets van Amerongen, Van Rhemen van Rhemenshuizen, Van Andringa de Kempenaer en Van Weel).

De groote oppositie tegen het laatste wetsontwerp was het gevolg van de wijziging, door de Tweede Kamer ten opzichte van de tegemoetkoming der planters op St.-Martin gemaakt. Den 8sten Augustus 1862 ontvingen beide ontwerpen de Koninklijke bekrachtiging en verschenen in de *Staatsbladen* nos. 164 en 165.

Gedurende den zomer van 1862 gaf Uhlenbeck gevolg aan eene toezegging, door hem bij de behandeling van de wet op het batig slot van 1859 gedaan, door de indiening van een ontwerp van wet tot cultuurondernemingen in Nederlandsch Indië bij Koninklijke boodschap van 7 Juli 1862. Bij dit wetsontwerp werd het oprichten van cultuurondernemingen geregeld en aan wettelijke voorschriften onderworpen. De ondernemers kregen het recht met de hoofden en oudsten der dessa's overeenkomsten te sluiten betreffende het verhuren van gronden alleen of "benevens het bewerken en beplanten der gronden en het onderhouden van het gewas ten behoeve van den ondernemer"; en met de arbeiders individueel betreffende het verrichten van veld- of anderen arbeid. Door de ondernemers zou jaarlijks eene bedrijfsbelasting aan het land betaald worden.

Gaf het wetsontwerp den indruk, dat het meer om regeling dan om bevordering der cultuurondernemingen te doen was, uit de memorie van toelichting bleek, dat dit laatste bepaald in de bedoeling lag. Over de verplichte cultures wordt niet gunstig geoordeeld. Van hare uitbreiding wordt gezegd: "Men bespeurde aldra dat daardoor de krachten der bevolking overspand werden, en dat zij, in stede van hare welvaart te vermeerderen, veeleer aan kommer en gebrek werd blootgesteld. De onbeperkte beschikking over de velden en de arbeidskrachten der inlanders

bleek ook nu ongunstig te werken voor de landbouwondernemingen, ongunstig voor de daarbij belanghebbenden, ongunstig voornamelijk voor den staat welke bij een tal dezer ondernemingen belangrijke verliezen ondervond ..... Met het oog op de treurige werkelijkheid zag men in, dat de onmiddellijke tusschenkomst van het gezag in aangelegenheden, die overal elders aan den vrijen ondernemingsgeest der ingezetenen worden overgelaten, ook hare donkere schaduwzijde heeft, dat zij slechts binnen zekere grenzen zonder gevaren kan plaats grijpen; dat zij uit den aard der zaak beperkt wordt door het bedrag van het bedrijfskapitaal hetwelk de regeering ter harer beschikking heeft, en dat wanneer de cultures buiten verhouding tot dat kapitaal uitgezet worden, de bevolking, die men tot die cultures verplicht, achteruitgaat en onmachtig wordt om wezenlijk kracht aan het gouvernement te geven — in één woord, dat zij de kiem van onbepaalde ontwikkeling mist".

„De grondleggers van het zoogenaamde stelsel van verplichte cultures", wordt er verder gezegd, „kwamen van lieverlede tot andere denkbeelden, toen de ondervinding bewees, dat zoodra de regeering in de plaats van bijzondere personen trad, er aan geen vrijen wil der met haar overeenkomende partijen te denken valt voor zaken, welke het gezag in Indië volstrekt wil tot stand brengen, en dat zij het slechts in hare macht had om eenen toestand voor te bereiden, waarin van vrijwillige overeenkomsten kon sprake zijn. Eindelijk, na de ondervinding met de gouvernements-cultures op te groote schaal verkregen, kwamen zij tot de erkenning, dat de directe tusschenkomst van het gezag niet het ware middel was om de landbouwnijverheid in de koloniën duurzaam te vestigen, noch om haar die vlucht te doen nemen, waartoe de rijke Indische bodem en de vaardigheid der Javasche bevolking haar in staat stellen.

Vandaar de vaststelling bij het reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch Indië van bepalingen, volgens welke de regeering slechts zooveel doenlijk de op hoog gezag ingevoerde cultures behoort in stand te houden, en waarbij haar

buitendien de stellige verplichting wordt opgelegd om die cultures zoodanig te hervormen, dat er eene voorbereiding kan plaats hebben voor een toestand van overgang, waarbij de tusschenkomst van het bestuur kan ontbeerd worden .... Vandaar eene opmerkelijke ontwaking van den particulieren ondernemingsgeest in Indië en meer bepaald op het eiland Java .... De particuliere ondernemingsgeest, eenmaal ontwaakt en in zijne eerste pogingen geslaagd, streeft met kracht naar uitbreiding van een voor hem veilig en zeker terrein. De koloniale samenleving bezit niet alleen een onbestemd voorgevoel, maar de stellige overtuiging, dat het hare roeping is den rijken bodem van Java door redelijke aanwending van kapitaal en nijverheidstalent te ontginnen en dat zij bij machte is om die roeping ten meesten voordeele van de koloniën en het moederland te vervullen. Is het nu niet de plicht der regeering den toestand te erkennen, zooals hij zich werkelijk voordoet; de beweging voor bijzondere cultuur-ondernemingen dienstbaar te maken aan het groote doel dat men steeds voor oogen had, namelijk de ontwikkeling der landbouwproductie, om den particulieren ondernemingsgeest een veiligen uitweg te openen, en in verband daarmede te waken tegen schending van gevestigde belangen, welke, bij gemis aan oordeelkundige leiding, allicht dreigen benadeeld te zullen worden?" Evenwel wordt door het ontwerp geen inbreuk gemaakt op het behoud van de bestaande verplichte cultures: "Bij dit ontwerp van wet worden de gouvernements-cultures als het ware door een wettelijk cordon afgesloten en tegen alle mogelijke inbreuken beschermd. Geen bijzondere ondernemer mag zich vestigen op het terrein, dat voor de verplichte cultures is ingenomen, noch gronden huren, welke daarbij ingedeeld zijn, noch producten opkoopen, die voor het gouvernement geteeld worden, noch arbeiders bezigen, die bij de gouvernements-cultures zijn ingedeeld, zonder een voorafgaand verlof, hetwelk alleen gegeven wordt wanneer die cultures daardoor geen schade lijden".

"Wanneer dit voorstel", heet het ten slotte, "tot wet verheven mocht worden en de verschillende daarin vervatte bepa-

lingen in toepassing komen, dan zal reeds daaruit eene krachtige bescherming der cultuur-ondernemingen voortvloeien. De ondernemers bekomen eenen vrijen, onbetwistbaren, wettelijken werkkring. De duidelijke bepalingen der wet beschermen hen tegen willekeurige beschikkingen, tegen weifelingen en afwisselende inzichten van opvolgende hoofden van bestuur. Zij bekomen de zekerheid dat, zoolang zij zich houden binnen de perken door de wet gesteld, hun geen leed of nadeel kan berokkend worden, en zij kunnen voor de toekomst met vertrouwen werken, zonder eenige andere risico te loopen, dan die welke in alle landen de nijverheid ondervindt. Buitendien zal uit den aard der zaak bij het ontstaan van cultuur-ondernemingen op den voet dezer wet, de regeering steeds een waakzaam politietoezicht uitoefenen, en hierdoor zullen de ondernemers verder in hun persoon en goederen beschermd worden. Eindelijk ondervindt de nijverheid middellijk eene bepaalde aanmoediging in het bestaan van een beschaafd gouvernement, dat zich ten doel stelt de verbetering der vervoermiddelen en andere inrichtingen, die gunstig op de algemeene bedrijvigheid terugwerken. Het zal dan ook niet anders dan billijk voorkomen dat bij deze voordracht de cultuur-ondernemingen aan eene directe belasting worden onderworpen. Die belasting is, met het oog op de bestaande ondernemingen, niet te hoog om haar bestaan te bedreigen, noch om ondernemers af te schrikken nieuwe etablissementen op te richten. Zij is echter hoog genoeg om bij eenigszins noemenswaardige uitbreiding der productie eene belangrijke bate aan de schatkist op te brengen. Daar overigens de gewone landrente over de verhuurde gronden van de inlandsche bevolking zal geheven worden en de daarop geteelde producten belastbaar zijn bij uitvoer, is ook hieruit eene vermeerdering van de souvereine baten te verwachten, zonder nog te gewagen van meerdere ontginningen, en van de uitzetting van vele takken van volksvertier, welke steeds een gunstigen invloed op 's lands middelen uitoefenen."

Het was te verwachten, dat, zoodra de Staten-Generaal

voor de nieuwe zitting 1862/1863 zouden bijeenkomen, het ontwerp op de cultuur-ondernemingen met zijne memorie van toelichting tot levendige gedachtenwisseling aanleiding zou geven. Reeds bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede door Wintgens ter sprake gebracht, zou het bij de algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1863 en meer in 't bijzonder bij die over Hoofdstuk IX de hoofdschotel vormen van het debat en voor de koloniale behoudende partij een stormram worden zoowel tegen den Minister van Koloniën als tegen het geheele ministerie. Terwijl de een meende, dat ook hieruit bleek dat er geen homogeniteit bestond tusschen de ministers, daar men den Minister van Binnenlandsche Zaken kende als een voorstander van bedaarden vooruitgang in koloniale zaken, terwijl de Minister van Koloniën met zijn ontwerp, als een doldriftig revolutionnair, alles wilde omverwerpen, meenden anderen het geheele ministerie voor Uhlenbecks ontwerp aansprakelijk te moeten stellen.

Thorbecke wenschte noch die volle aansprakelijkheid op zich te nemen, noch den Minister van Koloniën te verloochenen. Hoe staat het met die homogeniteit met den Minister van Koloniën, vraagt hij bij de algemeene beraadslagingen. Men zegt immers: „„De Minister van Binnenlandsche Zaken is een bedaard man, en de Minister van Koloniën is dravende, zoo niet hollende."" „Tot dusver, Mijnheer de Voorzitter, heb ik dat niet uit zijne woorden of omgang kunnen ontwaren. Maar hetgeen ik in de laatste dagen over het ontwerp ten aanzien der cultuur-ondernemingen hoorde, heeft mij tot het besluit gebracht, dat ontwerp nog eens weder uit de portefeuille te doen komen en in te zien. Ik erken niets van dien schrik, niets van dien angst, dien dat ontwerp schijnt te hebben verspreid, was bij de eerste kennismaking bij mij opgekomen: nu het inziende heb ik eenvoudig den indruk gekregen, dat dit ontwerp regeling betreft van iets dat geregeld moet worden, en tot dusver, schoon het bestaat, ongeregeld is.... Wanneer ik nu niet deel in de angstvalligheid van den geachten spreker (De Brauw), en zijne voorstelling van

een hollénden Minister van Koloniën mij een subjectief zinsbedrog toeschijnt, is er hoegenaamd geen grond, waarom ik mij niet homogeen zou achten met den Minister van Koloniën. Wat draven betreft, dit doe ik zelf gaarne; de medische pas is mij te langzaam."

De algemeene beraadslagingen over Hoofdstuk IX namen alleen vijf dagen en nog eene avondvergadering (3—8 December) in beslag en liepen hoofdzakelijk over het ontwerp op de cultuurondernemingen in verband met 's ministers richting. Voor den minister als persoon, als mensch had men alle achting, maar men beschouwde hem niet als den man, om in de gegeven omstandigheden aan het hoofd van het departement van Koloniën te staan en een dergelijk omvattend hervormingsplan tot stand te brengen, terwijl de behoudende koloniale partij, de voorstanders van het cultuurstelsel, zijne richting, die de afbreking van dit stelsel ten doel had, als verderfelijk voor Indië en voor het moederland beschouwde. Bij monde van Schimmelpenninck, Wintgens, Begram, Tutein Nolthenius, Hoffman, Heemskerk Az., De Brauw, Groen van Prinsterer, Van Lynden, Mijer, werden de minister en de liberale koloniale staatkunde in 't algemeen krachtig bestreden. Door Godefroi en Van Bosse werd meer op het bedenkelijke der financieele gevolgen gewezen, terwijl de minister of liever het liberale stelsel verdedigers vond in Blom, Fransen van de Putte, Blussé, Ter Bruggen Hugenholtz, Van der Linden, Van Heukelom.

Tot nog toe gold in Indië, zegt Wintgens, "een stelsel, dat aan den lande overgroote directe en indirecte voordeelen heeft geschonken. Nog onlangs vond ik eene berekening, opgemaakt door een man, dien men zeker niet als een voorstander van het stelsel noemen kan, volgens welken van 1840 tot 1859, na aftrek van alle onkosten, eene zuivere som van meer dan 800 millioenen door dit koloniaal systeem in Nederland zijn gebracht.

Een stelsel, dat, in een tropisch klimaat, den inlander, zonder hem aan de slavernij te onderwerpen, heeft gebracht tot arbeid en door arbeid tot welvaart. Een stelsel, geheel geschoeid op den aard, op de godsdienstige begrippen, op de rechtsinstellingen der

Javanen, en dat daarom alleen door eenige weinige honderden ambtenaren en eenige weinige duizenden krijgslieden gemakkelijk wordt gehandhaafd te midden eener inlandsche bevolking van vele millioenen. Een stelsel, waaronder op Java rust en vertrouwen op de regeering hebben geheerscht, terwijl die kolonie vroeger door onlusten werd verscheurd, waardoor voorspoed gebracht is onder de inlanders, want het is bekend, dat de ellendige hutten en slechte kleeding der Javanen sedert en onder dat stelsel vervangen zijn door goede woningen en geschikte kleederen; — hetgeen de heer De Vriese daaromtrent heeft medegedeeld, verdient de belangstelling in hooge mate. Een stelsel eindelijk, dat de aandacht en, ik mag het zeggen, de bewondering heeft getrokken en nog trekt van het buitenland, en waarvan ik dit meen te mogen getuigen: een stelsel, waarop Nederland trotsch behoorde te wezen, omdat het de eenige oorspronkelijke, grootsche schepping van staatsmanswijsheid is, waarop wij ons tegenover andere natiën kunnen beroemen. Ons Oostindisch regeeringsstelsel, Mijne Heeren, is het eenige koloniale stelsel ter wereld, waarvan men zeggen kan, dat het volkomen is geslaagd....

..... Maar nu komt het bijzonder belang, gesteund door l'esprit étroit et jaloux. Het komt op met de bedriegelijke leuze, hier van onafhankelijkheid van de koloniale baten, daar in de kolonie met de even bedriegelijke leuze van vrijen arbeid. Het treedt op met al de stoutheid, die het eigenaardig kenmerk is van het eigenbelang, zoowel tegenover den Staat als tegenover den Javaan, en het zoekt zich meester te maken van den arbeid van den Javaan en van de voordeelen, die het cultuurstelsel tot hiertoe aan het moederland afwierp. Het weet zelfs met vernuft aan zijn verlangen een glimp van recht en betamelijkheid bij te zetten. Maar men gevoelt, dat de Javaan daartegenover in eene geheel andere verhouding, in eenen geheel anderen rechtstoestand is geplaatst. Wat de Staat doet als opperheer, op zeer geoorloofde wijze, wat de Staat doet per fas, moet hier geschieden per nefas, langs omwegen, door allerlei middelen. Daar is niet de minste gematigdheid, geene voorzich-

tigheid, geene rechtvaardigheid meer te wachten; hier is het te doen om ten spoedigste rijk te worden".

Hij staaft deze zijne meening door de aanhaling van tal van autoriteiten, zoowel buitenlandsche als Nederlandsche, onder welke ook Fransen van de Putte. "Ik heb nog eene autoriteit bij te brengen", zegt hij, "een gezag aan te voeren voor hetgeen ik gezegd heb; het gezag van iemand, op wiens kennismaking ik hoogen prijs stel, in wien ik den man van eerlijke beginselen, van gevestigde overtuiging hoogacht, ons geachte medelid Fransen van de Putte. Hij spreekt er van als ""een dwangsysteem, veel erger dan het cultuurstelsel" ". Hij noemt de ""zoogenaamde vrije suikercultuur een stelsel van corruptie en knevelarij" ".

Men leze de bladzijden zijner brochure, waar hij spreekt van hetgeen bij de zoogenaamde vrije suikercultuur omgaat, van de handelingen, die daarbij worden gepleegd. Ik stel hoogen prijs op dat gevoelen van een man, die zoo lang op Java is geweest, en die de zaak van zoo nabij heeft gezien. Neen, zulk een systeem is op den duur niet houdbaar. Die weerlooze prooi zou eenmaal wakker worden en oprijzen: en als zij kwam tot spreken, zou hare taal doodelijk worden, en zou worden bewaarheid wat een ander schrijver, wat Multatuli eens zoo welsprekend in de toekomst heeft geschilderd".

Particuliere teelt en gouvernements-cultuur kunnen niet te gelijk bestaan. "De minister wil een cordon om de gouvernements-cultuur trekken om haar te beveiligen. Wat is dat anders dan, zooals men in Frankrijk gezegd heeft van soortgelijk soutien, dat het was een steun, comme la corde, qui soutient le pendu?.... Bij dat toelaten der particuliere industrie op ruime schaal, moeten de voordeelen verdwijnen, die Nederland in 't algemeen en de Javaansche bevolking en zoovele takken van handel en nijverheid tot nog toe genoten...."

Om deze redenen moet dan thans die politiek gestuit worden. Er moet een einde komen aan alle onzekerheid en afwisseling van stelsel, die zoo noodlottig werken op den gang van zaken.

„Daarom moet vastheid en stabiliteit terugkeeren in het beleid van zaken; — moet het stelsel gradueel worden verbeterd en ontwikkeld; — moeten wij niet hebben, wat door den Minister van Binnenlandsche Zaken in de zitting van den 26sten Mei is genoemd een sprong van eene eeuw in tien jaren tijds, en moeten wij niet, wat hij in de zitting van den 12den November wenschelijk noemde, gaan draven.... Ik acht dat draven en die sprongen van eene eeuw in tien jaren niet wenschelijk in eene Aziatische maatschappij; en eigenlijk in geene maatschappij der wereld. Ik acht dit gevaarlijk voor het behoud der kolonie. Mijns inziens wordt ware vooruitgang alleen langzaam, niet met draven en sprongen verkregen...."

„Wij hebben een Gouvernement", eindigt hij zijne rede, „dat een stelsel heeft, dat beginselen voorstaat, en die beginselen en dat stelsel zijn volkomen bekend. Welnu, zoo ooit, dan schijnt nu het oogenblik voor de vertegenwoordiging gekomen, om te doen blijken, of zij aan dat stelsel hare goedkeuring wil schenken dan wel of zij bezwaar maakt om zich daarbij te voegen. Ik geloof dat het nu, zoo immer, de tijd is om, zonder omwegen, zonder uitvluchten, zonder apaisement, zonder iets dergelijks, uit te komen voor zijne meening, — dat nu, zoo ooit, het oogenblik daar is om den moed te hebben van zijne overtuiging en tevens het besef van het groote belang, dat in ons votum voor het welzijn en voor de toekomst van het vaderland is gelegen."

En nu tegenover deze, met al de kracht der overtuiging uitgesproken rede van den ijverigen kampioen van het cultuurstelsel, die van den voorstander van vrijen arbeid, den bekwamen aanvoerder der liberale koloniale partij, Fransen van de Putte.

Wat hij te zeggen heeft, vat hij samen in de behandeling van vier punten: 1°. de losmaking van den band tusschen Indië en Nederland. Hij ontkent dat de liberale partij die losmaking wil; zij wil het ook niet op financieel gebied, ook niet de Indische baten aan het moederland ontnemen. „Komt dat batig slot voornamelijk of maar voor een klein gedeelte uit het

eigenlijk cultuurstelsel, dat hier telkens aan de orde is?.... men zal mij niet tegenspreken, dat het batig slot vooral voortkomt uit de koffie en verder uit de tin. Wanneer men nu goed in de zaken doordringt, is de koffie eigenlijk geen bestanddeel van het cultuurstelsel, zeker niet in den zin van de discussie, zooals die hier over dat stelsel gevoerd wordt. Het Gouvernement heeft zich tot monopolist in koffiehandel verklaard, voor zoover die op gouvernementslanden wordt geteeld. Dat is zoo waar, dat indien iemand zich in het hoofd zette, koffie, geheel vrij, op gouvernementslanden te telen, er geene quaestie van kan zijn, dat hij volgens de bepalingen van het *Indisch Staatsblad* van 1833 niet gedwongen zou moeten worden die koffie in de gouvernements-pakhuizen tegen den vastgestelden prijs te leveren.

Waaruit spruit nu de winst op de koffie voort? Vooreerst uit de belasting ad twee vijfden van de opbrengst; in de tweede plaats, omdat men eigenlijk den producent niet betaalt hetgeen hij volgens dat besluit van 1833 ontvangen moest. Dat maakt een verschil, volgens den tegenwoordigen prijs, van elf millioen, die wij meer moesten betalen. Wij behoorden, het plantloon naar den marktprijs regelende, volgens het besluit van 1833, *f* 22.— per pikol te betalen, en wij betalen *f* 11.— of *f* 11.50. Dit is niet voor tegenspraak vatbaar." De opbrengst van de tin kan bij goede exploitatie vermeerderd worden.

Maar nu, en dat is de eigenlijke quaestie, waar zal men de 5 à 7 millioen vandaan krijgen, die de verplichte suikercultuur opbrengt? «Er bestaan bij de suikercultuur twee factoren: de beschikking over den grond en de beschikking over den arbeid. Het regeeringsreglement schrijft ons voor om te streven naar vrijen arbeid. Zou er nu niet een systeem uit te denken zijn, waarbij men, vooralsnog, behield de beschikking over den grond, doch losliet den dwang van den arbeid, om eindelijk te komen tot het eenige ware stelsel: geheele vrijheid, vrijheid van beschikking over den grond en vrijheid van arbeid, geregeld door vraag en aanbod. Maar waar zult gij nu uwe millioenen uit ontvangen, als gij aan dien eindpaal zijt?" Eene herziening van het landelijk

stelsel, reeds in 1816 door commissarissen-generaal beloofd, zal de gewenschte opbrengst geven. »Men behoeft op Java niet eens te decreteeren, dat er individueel grondbezit zal zijn. Men neme den toestand, die bestaat en regele dien. Aan de Oost- en Westzijde van Java, in Bezoekie, Probolingo en de Soendalanden bestaat individueel grondbezit, maar het is slecht geregeld." Regeling, kadastreering, te lang uitgesteld, is noodzakelijk geworden.

In een klein gedeelte van de residentie Cheribon, in Indramaijoe, het is u bekend uit de stukken, Mijne Heeren, heeft eene opmeting plaats gehad. De uitkomst heeft doen zien, dat daar 5000 bouws meer zijn dan bekend was. De gemiddelde landrente kan gesteld worden op *f* 12.— à *f* 14.—. Wanneer men nu berekent de 5000 bouws meer in een klein gedeelte van Cheribon, en voegt daarbij de rechten van overschrijving en hypotheek— rechten, die ook reeds op Java geheven worden — op de overige van die weinige landen, die het eigendom van particulieren zijn, zal men dan niet een groot gedeelte ontvangen van hetgeen het Gouvernement nu uit de suikercultuur trekt? Voegt men nu daarbij eene bedrijfsbelasting, niet op den landbouw alleen, maar op de Europeanen op Java, ook de kooplieden en industrieelen in de hoofdsteden, dan ben ik overtuigd dat ruim verkregen zal worden, wat men thans uit de suikercultuur trekt, en men is niet langer blootgesteld aan de altijd onzekere wisseling van marktprijzen en andere risico's, aan handelsspeculatiën eigen. Een hoofdgeld van den Javaan te vorderen, moet men aanhouden tot een nog zeer verwijderd tijdstip, waarvoor men nog verscheidene phases moet doorloopen, eer men kan overgaan tot een afkoop der heerediensten. Kan men daartoe overgaan, dan zal als equivalent daarvoor het hoofdgeld van den Javaan te pas komen."

Evenmin als de financieele wenscht de liberale partij de meer algemeene losmaking der banden tusschen Indië en Nederland. »Heeft (Van Höevell) niet bij herhaling gezegd, dat het voor Indië zelf zeer ongelukkig zou zijn, wanneer het niet meer zou staan onder het Nederlandsch gezag: dat het dan niet lang zou

duren, of de Javanen zouden weder zelf de regeering in handen nemen en dat het slechtste Europeesch bestuur beter was dan het beste Javaansche? Hebben mijne vrienden zich niet altijd op dit punt bij dien afgevaardigde aangesloten? Van waar dan nu de beschuldiging tot ons gericht, dat wij de banden tusschen Indië en Nederland willen losmaken? Tot ons, die altijd hebben geijverd voor den toestand, welke eenmaal moet geboren worden, dat namelijk in Nederland geen moederhart meer is, dat niet klopt van angst, vrees, hoop of vreugde, wanneer in de dagbladen met de laconische kortheid, eener telegraphische depêche eigen, het bericht wordt medegedeeld: ««De landmail van Indië is heden te Marseille aangekomen"" —

Die banden, Mijnheer de Voorzitter, zijn sterker, hechter, elastieker, minder vatbaar voor het springen dan dat kabeltouw van het gouvernements-monopoliestelsel, tot het uiterste gedreven."

Eer zullen die banden verslapt worden, meent de spreker, wanneer men telkens met minachting en miskenning spreekt van de Indische maatschappij; zoowel van den Javaan, dien men niet in staat acht voor zijn eigen belang te zorgen en onder eene altijddurende voogdij wil houden, als van het Europeesch gedeelte dier maatschappij, waarvoor men zelf zoo weinig overheeft — wel iets meer, schoon niet genoeg, na 1848. «Maar het stelsel van 1830—1848 — ook van den staatsman, die in dien tijd vooral invloed heeft gehad op het beleid der regeering van de koloniën — was: ««wij kunnen de koloniën toch niet behouden, laat ons daarom dus zooveel er uit halen als wij kunnen!"" Ik neem hiervan geen woord terug. Spreekt men het tegen, ik zal mijne zienswijze verdedigen en bewijzen." Dat Europeesch gedeelte dat men telkens kwetst, door hen, die de energie hadden naar de koloniën te gaan om daar hun lot te verbeteren, gelukzoekers, en hunne daar geboren kinderen sinjo's te noemen.

Hij komt thans tot het tweede punt, n.l. de beschuldiging, dat de koloniale politiek van dit gouvernement radicaal is en eene sociale revolutie op Java voorbereidt. Maar, zegt hij, reeds lang vóor Van den Bosch «bestonden er op Java particuliere aan-

plantingen van koffie, suiker, indigo". Verder staat het vast, »dat het niet in de bedoeling van den stichter van het cultuurstelsel heeft gelegen, de particuliere cultuur te weren, maar haar veeleer aan te moedigen. Maar wat was het geval? Met de uitbreiding en goede réussite van zijn stelsel vonden al de kapitalen, die geformeerd werden uit de winsten ook van de gouvernements-suikercontracten, gemakkelijk plaatsing bij de nieuw op te richten gouvernements-ondernemingen en de nieuw uit te geven contracten. En de ondernemers? Wel, het spreekt vanzelf, dat als men een suikercontract kon krijgen, waarbij het Gouvernement zich verbond te laten planten, men daaraan de voorkeur gaf boven de moeite om alles zelf te doen. Zeker is het dat, als het Gouvernement laat aanplanten, men in den regel, behalve nog de securiteit, een veel beter product verkrijgt door den invloed van de souvereine macht dan de particulier verkrijgen kan enkel door den vrijen wil. Tot 1849 dus wendden die kapitalen zich tot de gouvernementscultures en vonden daar gemakkelijk plaatsing".

Wat nu sprekers oordeel over het cultuurstelsel betreft, in verband met zijn door Wintgens aangehaald werkje: »Ik onderschrijf nog op dit oogenblik elk woord wat in dit boekje staat; ik neem er geen woord van terug. Maar men zal er ook uit zien, dat ik volstrekt geen vijand van het cultuurstelsel ben, dat ik het niet aanval, dat mijne oppositie gericht is tegen de misbruiken, maar dat ik een overgang wil tot een toestand, dien ik veel beter acht.

Ik acht dien toestand, het cultuurstelsel, vooralsnog een noodzakelijk kwaad. Maar waartegen ik in dit boekje ben opgekomen, is de zoogenaamde vrije arbeid. De gang van gedachten, het geheele betoog is: dat in den regel geen vrije suikercultuur mogelijk is, wanneer de industrieel niet heeft de beschikking over den grond. En nu zeg ik tot den geachten spreker uit Delft, lees dat boekje nog eens na en gij zult zien, dat dit de leidende gedachte is en aanbeveling tot herziening van het landelijk en heeredienstenstelsel.

De beperking van het cultuurstelsel nu, het in den steek laten van vele cultures na de opdrijving van dat stelsel heeft reeds plaats gehad vóor er in de Kamer eene koloniale oppositie bestond, onder den Gouverneur-Generaal Rochussen. En van dien tijd dagteekent ook weer, door het vrij worden van kapitalen, de vooruitgang der particuliere cultuurondernemingen, waarvan enkele, in tabak en suiker, uitstekend geslaagd zijn. Nu is de taak van de regeering geworden, den nog ongeregelden toestand te regelen, «om, met waarborg voor de instandhouding der cultures, regels te stellen, zoodat daarnevens ook die particuliere ondernemingen kunnen bestaan. De uitvoering van dat beginsel is de wet op de cultuur-ondernemingen.

Nu is in deze Kamer gezegd: die wet heeft algemeene afkeuring gevonden; er zijn geene voorstanders van die wet. Het is volkomen waar; ik durf het hardop zeggen. Maar volstrekt niet om dezelfde motieven. Er zijn er, die bang zijn voor de gouvernements-inkomsten; die zeggen: sociale revolutie, radicalisme. Dat zal ik niet zeggen, want behoudens eene zeer enkele bepaling, die er liberaal in voorkomt, teeken ik protest aan tegen de meeste bepalingen, die in dit ontwerp liggen. Maar uit geheel andere motieven. Ik heb dat gedaan — de leden, die met mij in dezelfde afdeeling gezeten hebben, weten het — en mijne vrienden met mij, omdat als de wet zoo tot stand kwam als zij ontworpen is, de wet eerder reactionnair dan liberaal zou kunnen genoemd worden.

Dat oordeel hebben wij nu reeds eenige weken geleden in de afdeelingen uitgesproken. En wat ziet men nu? Dat in ons gevoelen op Java geheel en al gedeeld wordt. Ik zal niet spreken van het *Bataviaasch Handelsblad*, want dan zegt de geachte spreker uit Amsterdam: dat is het radicalisme bij uitnemendheid. Maar ik zal spreken van een blad, dat veel meer overhelt tot de andere zijde, de *Java-Bode*. Wat zegt die in de laatste mail-editie? ««Slechts één woord in de wet moet veranderd worden. In plaats van: wet op de cultuur-ondernemingen, moet men zeggen: wet tegen de cultuur-ondernemingen."" Ik vraag dus, is het juist

om uit de cultuurwet af te leiden dat het Kabinet radicaal is, dat het voorbereidt eene sociale revolutie op Java?

Ik zal thans de cultuurwet niet in haar geheel behandelen, maar ik moet mij toch veroorloven een punt even aan te roeren, vooral met het oog op hetgeen de afgevaardigde uit Delft, die mij persoonlijk in het geding riep, gisteren gezegd heeft. Het is het punt van de contracten met de hoofden en oudsten der dessa's. Ik ben tegen die contracten in mijn boekje te velde getrokken en ik doe dit nog. Ik zal zelfs over dit punt met dezen minister tot het uiterste strijd voeren, want nooit zal ik mijne stem geven aan eenig wetsontwerp, waarin dit beginsel van contracten met de hoofden geradiceerd wordt". Wat hem evenwel zeer verwondert, is dat nu van conservatieve zijde tegen die overeenkomsten met de hoofden der dessa's bezwaar gemaakt wordt; door de conservatieven, die juist den invloed der inlandsche hoofden bovenal onaangetast willen laten, voor wie het inlandsch bestuur een punt is, waaraan men niet mag raken.

Het derde punt zijner rede is: "de meerder of minder beperkte toelating van Europeanen in de binnenlanden". Evenals vroeger in Japan zou men op Java een stelsel van uitsluiting van vreemden willen toepassen. Men zou Java willen maken tot een gouvernementsdomein, dat alleen door ambtenaren moet geëxploiteerd worden. Maar er zijn voorbeelden genoeg, dat juist door ambtenaren, vooral door inlandsche, mantries en dergelijke, misbruik van gezag gepleegd is. "Daar ginds evenmin als hier, is het onmogelijk, dat de uitvoerende macht tevens controleerende macht zij. Maar de meerderheid van onze tegenstanders wil geene uitsluiting, maar alleen beperking. Men wil alleen brave menschen." Is men dan altijd zoo gelukkig geweest met de keus van suikercontractanten? Moet men, zooals Van Hall meende, in de binnenlanden vooral hebben menschen van beschaafde manieren? "Ik voor mij geef de voorkeur aan jongelieden uit de provincie, uit den landbouwenden stand, en als er bij mij komen heertjes met gele glacé-handschoenen en mooi gekapte haren, dan zeg ik: tracht te komen op een kantoor bij een

notaris of bij een handelaar bij de Nederlandsche Handelmaatschappij, maar ik kan u niet helpen, want uw glacé-handschoentjes en uw fraai haar strooken niet met de bali-bali en de bamboezen hut en de geheele omgeving, die gij, door mij geholpen, op Java vinden zoudt.

Maar nu zal men mij vragen: „„Wilt gij het dan laten zooals het is?"" Neen, dat wil ik niet; ik geloof echter niet dat het mogelijk is preventief te handelen, ik wil repressief gehandeld hebben: ik wil een besluit desnoods eene wet geprovoceerd hebben, waarin aan iederen Europeaan, waarvan het door rechterlijk vonnis bewezen is, dat hij de inwoners misleid, mishandeld of de hoofden omgekocht heeft, de toegang tot de binnenlanden voor altijd evenals het verkrijgen eener onderneming ontzegd wordt. Ik wil niet dat, gelijk wel eens gebeurd is, een Europeaan wegens mishandeling van een inlander slechts tot veertien dagen gevangenisstraf wordt veroordeeld en dan nog gratie krijgt van den Gouverneur-Generaal."

Het vierde punt, het consignatie-stelsel, laat hij ter bespreking over aan Blussé, terwijl hij eindelijk, zich tot Groen van Prinsterer wendende, vraagt, hoe deze kan beweren, dat er in menig opzicht homogeniteit bestaat tusschen anti-revolutionnairen en conservatieven. Gingen dan Elout en Mackay in koloniale zaken niet meestal samen met de liberalen? en hoe is die homogeniteit mogelijk tusschen de conservatieve partij, die, zooal niet uitsluiting, dan toch belemmering in de toelating van het Europeesch element wenscht en de anti-revolutionnaire partij en hare leiders, die boven alles beschaving, verlichting, onderwijs — kan het zijn Christendom — beoogen?"

Wij behoeven niet te zeggen, dat beide zeer merkwaardige redevoeringen weer stof tot verscheidene nieuwe gaven, en dat beide sprekers het ook niet aan eene repliek lieten ontbreken: het einde der discussie was, dat de begrooting van Koloniën den 9den December met 37 tegen 32 stemmen werd aangenomen.

De Eerste Kamer was evenwel van andere meening. Hier vond 's ministers beleid, zijn stelsel, in 't bijzonder zijne cultuur-

wet bijna algemeene afkeuring en zijne begrooting werd den 29sten December met 30 tegen 4 stemmen verworpen. Niet alleen door tegenstanders van het ministerie, als Hartsen, maar ook door voorstanders als Viruly, werd de koloniale politiek bestreden, hoewel de laatste verklaarde, daarmede geen votum van wantrouwen aan het gansche Kabinet te willen geven. Tevergeefs was Thorbecke zelf tusschen beide gekomen, om nogmaals te betoogen, dat het ontwerp-cultuurwet alleen regeling bedoelde van hetgeen geregeld moest worden en dat men zijn oordeel tot de behandeling van het ontwerp zelf moest opschorten. Toch verklaarde hij tevens, dat hij niet de verantwoordelijkheid voor het geheele ontwerp op zich nam. "Het is bij de samenwerking van ministers tot één ministerie onmogelijk, dat elk minister doordringe tot de bijzonderheden van de regeling, die van de onderscheiden departementen of ministers moet voortkomen. Men laat zich de beginselen in het algemeen voorleggen en brengt daarover een oordeel uit; het overige wordt aan de overweging en verantwoordelijkheid van den minister van het departement gelaten en moet hem gelaten worden. In het andere geval zou men niet meer eene persoonlijke, maar eene collectieve verantwoordelijkheid hebben, die in gouvernementszaken gewis niet voldoende is."

Toen men dan ook bij de voorloopige vaststelling van Hoofdstuk IX voor 1863 op den 8sten Januari 1863 trachtte de afstemming in de Eerste Kamer als eene nederlaag van het geheele ministerie, en eene reden tot aftreding of ontbinding dier Kamer voor te stellen, werd van den anderen kant aangevoerd, dat niet het koloniale stelsel der regeering, maar meer de persoon van den Minister van Koloniën en diens wijze van toepassing van dat stelsel door het votum der Eerste Kamer getroffen was, eene meening welke evenwel door de meerderheid der Eerste Kamer zelf in het verslag der commissie van rapporteurs over de voorloopige Begrooting van Hoofdstuk IX van den 24sten Januari werd weersproken. Het bleek weldra, dat het ministerie het liberale koloniale stelsel getrouw was gebleven, want in de ver-

gadering van den 24sten Februari werd mededeeling gedaan van het Koninklijk Besluit van den 2den Februari 1863, waarbij de portefeuille van Koloniën werd opgedragen aan den in dit geval aangewezen staatsman, den aanvoerder en woordvoerder der liberale koloniale partij in de Tweede Kamer, I. D. Fransen van de Putte.

Den 26sten Mei 1863 trad de nieuwe minister voor de Kamer op ter verdediging der definitieve Begrooting van Hoofdstuk IX voor 1863. Men zou thans, na de uitvoerige algemeene beraadslagingen over de begrooting van Uhlenbeck in dezelfde zitting, een veel korter debat verwacht hebben; maar dezen keer namen de algemeene beraadslagingen, die zelfs paragraafsgewijze gevoerd werden, niet minder dan tien vergaderingen in beslag (26 Mei tot 4 Juni). Bij de behandeling der wet op het Middelbaar Onderwijs, toen Groen van Prinsterer deze ontijdig genoemd had, omdat thans de geheele toestand door de koniale quaestie werd beheerscht, had Thorbecke gezegd: «Ik ontken, dat onze toestand door de koloniale quaestie beheerscht wordt. Het is onverantwoordelijk, omdat er eenig verschil over koloniaal beleid ontstaan is, zonder dat nog dat geschil tot bepaalde punten is gebracht, een geschil, niet anders dan bij wijze van parlage, bij parlementaire conversatie gevoerd, nu te zeggen, dat onze toestand beheerscht wordt door de koloniale quaestie", hetgeen hij bij zijne repliek aldus verduidelijkte: «Ik heb gesproken van een parlage, van eene parlementaire conversatie, als karakter van de behandeling der koloniale zaken sedert langen tijd in de beide Kamers en in het publiek, niet gericht op bepaalde punten ter beslissing onderworpen, maar discussie over onderscheidene vragen dooreen en te gelijk; eene discussie, die tot geene beslissing leidt of leiden kan".

Die uitdrukking «parlage" werd aan Thorbecke zeer kwalijk genomen, maar het koloniaal debat van den 26sten Mei tot den

4den Juni scheen hem in het gelijk te stellen. Voorzeker, er werden door de sprekers vele interessante, geestige, soms zeer scherpe woorden gesproken, de lezing der debatten is zeer leerzaam voor de kennis der verschillende meeningen over belangrijke onderwerpen, als Cultuurstelsel en Landrentestelsel, verplichten en vrijen arbeid, contracten met de hoofden of de inlanders individueel, gemeenschappelijk of individueel grondbezit, consignatiestelsel enz.; maar zij leidden op geen enkel punt tot eene beslissing. De begrooting werd aangenomen met 41 tegen 25 stemmen. Ook de Eerste Kamer hechtte er dezen keer, hoewel niet dan na hevige oppositie van verschillende zijden, den 1sten Juli in eene voltallige zitting hare goedkeuring aan met 22 tegen 16 stemmen (de vader van den minister, Fransen van de Putte, was bij de stemming afwezig). Zoo eindigde dus het parlementair conflict, dat tusschen de Eerste Kamer aan de eene en het ministerie met de Tweede Kamer aan de andere zijde bestaan had.

Wij gaan thans van de woorden over tot de daden, n.l. tot hetgeen door den Minister van Koloniën in overleg met de Staten-Generaal verricht werd. Nog in dezelfde zitting kwam in behandeling het wetsontwerp tot concessie tot het aanleggen en exploiteeren van eenen spoorweg van Samarang over Soerakarta naar Djokjokarta, bij Koninklijke Boodschap van den 21sten Maart 1863 bij de Tweede Kamer ingediend. In eene zeer merkwaardige bijlage bij de memorie van beantwoording werd een overzicht gegeven van de geschiedenis der vervoermiddelen op Java. In weerwil van de door Daendels aangelegde groote wegen waren de verkeersmiddelen op Java gebrekkig gebleven. »Op de wegen had het vervoer plaats met onvoldoende middelen: draagdieren en menschen torschten voor het meerendeel de zware lasten van producten, zout, geld en handelsartikelen." Alle pogingen tot verbetering der verkeersmiddelen, als het zenden van kameelen, ezels, rondeelassen, aankweeking van trekvee mislukten, òf omdat de gesteldheid van het land de toepassing niet mogelijk maakte òf de noodige geldmiddelen ontbraken. Alleen

werd het transport van karren aangemoedigd ter vervanging van draagdieren. Meer en meer vestigde zich de overtuiging, dat alleen spoorwegen in de behoefte konden voorzien, die vooral sedert de invoering der cultures steeds grooter was geworden. Daarom werden onderzoekingen over den aanleg van spoorwegen van regeeringswege ingesteld, zooals in 1840 door den kolonel-directeur der genie Van der Wijck over het aanleggen van een spoorweg over de geheele lengte van het eiland en in 1843 door den 1sten luitenant-adjudant der genie G. H. Uhlenbeck over een spoorweg van Samarang naar Kadoe en de Vorstenlanden. Ook kwamen aanvragen tot concessiën in. De Gouverneur-Generaal Rochussen verklaarde zich bij kabinetsbrief van den 21sten Juni 1846 voor het stelsel van staatsaanleg en ried, alle aanvragen om concessiën af te wijzen. Later evenwel verklaarde Duymaer van Twist, bij brief van den 24sten November 1851 n°. 204, dat concessiën de voorkeur verdienden, „dat het algemeen belang inderdaad de losmaking vorderde van het in 1846 aangenomen beginsel, en dat voorshands zou moeten worden vastgesteld, dat concessiën tot het aanleggen van spoorwegen op Java aan particulieren en maatschappijen zullen kunnen worden verleend, doch dat bij elke aanvrage afzonderlijk zal behooren te worden onderzocht en beslist, of de aanleg van een spoorweg op de aangewezen plaats en op de voorgestelde wijze behoort te worden toegestaan, en, zoo ja, op welke voorwaarden". Het gevolg van dit advies was het Koninklijk Besluit van den 31sten October 1852 n°. 22 (*Indisch Staatsblad* n°. 4).

Opnieuw hadden onderzoekingen plaats, zooals in het jaar 1851 en vlgg. die van den 1sten luitenant der genie Maarschalk betreffende een spoorweg van Batavia naar Buitenzorg; en kwamen aanvragen om concessiën in. Terwijl deze door den Minister van Koloniën Rochussen, overeenkomstig het rapport der ingenieurs Van der Kun en Storm Buijsing van den 7den Januari 1860, dat staatsspoorwegen aanried, werden afgewezen, was de minister Loudon van eene andere meening. Een adres in Augustus 1861 door de heeren W. Poolman, A. Fraser en E. H. Kol inge-

diend, om concessie te bekomen voor het aanleggen en exploiteeren van een spoorweg van Samarang naar Soerakarta en Djokjokarta, werd door den minister naar Indië gezonden »met het verzoek dat daaraan zoodanige spoedige behandeling zou ten deel vallen als de aard der zaak zou mogelijk maken". Bij besluit van den 28sten Augustus 1862 n°. I werd aan de heeren Poolman, Fraser en Ament concessie verleend tot het aanleggen van den spoorweg. Intusschen was bij Koninklijk Besluit van den 11den Juni 1860 n°. 43 de adviseur voor technische zaken bij het Departement van Koloniën, T. J. Stieltjes, naar Indië gezonden »tot het doen van een onderzoek omtrent de bestaande middelen van vervoer op Java, en het voorstellen van al hetgeen tot verbetering daarvan noodig is, in verband met ingeleverde ontwerpen en voorstellen tot den aanleg en de exploitatie van spoorwegen op dit eiland", waarover hij den 6den November 1862 een voorloopig verslag uitbracht.

Volgens de later gewijzigde concessie, zooals de redactie werd bekrachtigd bij Koninklijk Besluit van den 16den Juni 1863 n°. 38, zou de spoorweg loopen van Samarang over Tempoeran door de Soekawatische landen naar Soerakarta en vandaar naar Djokjokarta, met een zijtak van Tempoeran over Toentang tot Willem I. De spoorweg zou te Samarang in verbinding gebracht worden met de havenwerken en te Soerakarta met de Solorivier. De concessie werd verleend voor 99 jaren en de Staat waarborgde aan de op te richten vennootschap »gedurende een tijdvak van drie en dertig jaren na den dag, waarop de exploitatie van den spoorweg in zijn geheel is aangevangen, eene rente van vier en een half ten honderd over het kapitaal, gebezigd tot het aankoopen der gronden, het aanleggen van den weg, het materieel en alles wat tot het een of ander behoort. Het maximum dier garantie wordt bepaald op de som van zeshonderd dertig duizend gulden 's jaars.

De Staat zal tot geen grootere bijdrage kunnen geroepen worden, ook dàn niet, wanneer later mocht blijken, dat de kosten van den spoorweg meer hebben bedragen dan de som van veertien millioen gulden".

De beraadslagingen over het wetsontwerp hadden in de Tweede Kamer plaats van 22 tot 25 Juni 1863. Tegenover degenen, die meenden dat geene wettelijke bekrachtiging der concessie noodig was, stonden anderen, die meer artikelen aan de wettelijke bekrachtiging onderworpen wilden zien. Klein was het getal van degenen, die den aanleg van spoorwegen op Java nog onnoodig achtten, grooter dat van hen, die aan staatsspoorwegen de voorkeur gaven, of de verleende concessie en de daarin opgenomen financieele bepalingen afkeurden. Het hevigst werd de voorgestelde richting bestreden, en wel op grond van het rapport van Stieltjes, die zelfs een adres betreffende dit ontwerp aan de Tweede Kamer had toegezonden. Stieltjes had namelijk als de beste richting aangeprezen die door het gebergte, terwijl in de oorspronkelijke concessie die door de vlakte was aangenomen. De Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele was een voorstander van de laatste richting, omdat hij meende, dat bij de Javaansche spoorwegen het Amerikaansche stelsel moest worden gevolgd, om spoorwegaanleg met ontginning der doorloopen streken te verbinden. Nu meenden sommigen, dat Stieltjes een meer bevoegd beoordeelaar was, en dat hier zelfs aan persoonlijke animositeit van den Gouverneur-Generaal gedacht moest worden. Groen van Prinsterer stelde zelfs voor, teneinde nieuwe gegevens over deze zaak te verkrijgen, de beraadslaging te verdagen, doch zijne motie werd met 46 tegen 17 stemmen verworpen. De meeste leden meenden uit de overgelegde stukken en vooral na de verdediging der zaak door den minister licht genoeg ontvangen te hebben, vooral omdat bij de laatste wijziging der concessie de lijn zoo dicht mogelijk langs het gebergte was gebracht en daardoor de meeste daartegen ingebrachte bezwaren vervielen. Het ontwerp werd den 25sten Juni met 54 tegen 13 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer nam het den 4den Juli zonder beraadslaging met algemeene stemmen aan, waarop het den 6den Juli 1863 de Koninklijke bekrachtiging ontving (*Stbl.* n°. 110).

Dadelijk na de opening der zitting van 1863/1864, den 25sten September 1863, kwam bij de Tweede Kamer een wetsontwerp in tot regeling van de wijze van beheer en verantwoording der geldmiddelen van Nederlandsch Indië. De aanneming van Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting voor 1864 — in de Tweede Kamer den 12den December met 41 tegen 24 stemmen, in de Eerste Kamer den 31sten December met 22 tegen 11 stemmen — gaf den minister Fransen van de Putte de gelegenheid om dit belangrijk wetsontwerp te verdedigen en tot stand te brengen. De belangrijkste bepaling was zeker wel deze, dat de begrooting van Nederlandsch Indië jaarlijks zou worden vastgesteld bij de wet.

Dit beginsel, dat reeds in het ontwerp van Rochussen van 1858 was opgenomen, had toen veel bijval, maar ook veel bestrijding ondervonden, en Rochussen zelf was er, zooals wij gezien hebben, later op teruggekomen. Ook nu vormde het het hoofdpunt van de discussie. In het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (De Brauw, Mijer, Kappeyne van de Coppello, Van Bosse en Gevers Deynoot), vastgesteld den 16den December 1863, werden de verschillende meeningen tegenover elkander gesteld. Behalve de grondwettige quaestie, waarop wij nader terugkomen, werden door de tegenstanders vijf bezwaren opgesomd: 1°. De Indische begrooting zou »het slagveld worden, waarop de heetste strijd der staatspartijen gestreden werd. Die begrooting zou door den Minister van Koloniën worden verdedigd, maar het zou in 't wezen der zaak de Gouverneur-Generaal zijn, wiens voorstellen en regeeringsbeleid wierden behandeld .... Verwerping of belangrijke wijziging der begrooting zou dus aftreding van dien staatsman ten gevolge hebben of zijn gezag in Indië zelf ondermijnen." 2°. »Zou de behandeling dier begrooting in den boezem der vertegenwoordiging geen aanleiding kunnen geven, dat daar op zich zelf billijke wenschen tot het aanbrengen van groote en kostbare verbeteringen in Indië al te krachtig wierden ondersteund, zoodat de regeering genoodzaakt was daaraan toe te geven? .... Zou de nieuwe regeling der zaak dus niet het gevolg kunnen hebben, dat de Indische uitgaven al te sterk

klommen?" 3°. Aan de wetgevende macht zou eene taak worden opgedragen, «die eigenlijk hare krachten te boven gaat. Voor de juiste beoordeeling eener begrooting is eene kennis van al de onderdeelen van het staatsbestuur noodzakelijk, bij het meerendeel van de leden der Kamer, wat Indië betreft, niet te onderstellen". 4°. «Nog andere practische bezwaren zijn aan de vaststelling der koloniale begrooting bij de wet verbonden. Volgens het denkbeeld der regeering zal de Indische begrooting in den regel te gelijk met de Staatsbegrooting worden aangeboden (art. 4). Op dat tijdstip is de Kamer met werkzaamheden, tot die laatste begrooting betrekkelijk, overladen. Zij zal dus het onderzoek der Indische begrooting moeten uitstellen. Het gevolg zal zijn, dat deze laatste niet spoedig genoeg gereed komt om met den 1sten Januari van het dienstjaar in Indië te worden afgekondigd, en dat, tegen alle goede beginselen van geldelijk beheer aan, het doen voortduren van de oude begrooting volgens het laatste lid van art. 4 regel wordt. Al kwam de vertraging niet van de zijde der Kamers, hoe zou het van den Minister van Koloniën, die toch reeds zoo zwaar is belast, te vergen zijn, zich kort achtereen met de verdediging van twee begrootingen te belasten? De daardoor veroorzaakte onrust zou dien staatsman afmatten en hem voor de bemoeienis met de gewone zaken van beheer ongeschikt maken, die daardoor te zeer in handen der ondergeschikte ambtenaren zouden overgaan."

Daarop werd door de meerderheid geantwoord: 1°. «Wanneer de wet de begrooting voor Nederlandsch Indië vaststelt, opent zij een crediet aan de regeering, aan de ministers, niet rechtstreeks aan den Gouverneur-Generaal. Deze moet ook in dit opzicht aan den minister ondergeschikt blijven; zich niet tegen den minister op de wet kunnen beroepen, of in dadelijk verband met de vertegenwoordiging gesteld kunnen worden. De minister is niet de mandataris van de Indische regeering, maar onder de Kroon haar hoofd, en als zoodanig met het opperbestuur der Indische geldmiddelen belast en daarvoor verantwoordelijk. Als orgaan van het Kabinet tegenover de Kamers

zal hij de Indische begrooting verdedigen. De Kroon, die het wetsvoorstel aanbiedt en wier bij art. 59 der Grondwet toegekend opperbestuur bij deze opvatting gewaarborgd wordt, heeft hem, niet den Landvoogd tot verantwoordelijken raadsman". Eindelijk: «is het meer vernederend voor (den Gouverneur-Generaal) dat voorstellen, door den verantwoordelijken minister overgenomen en van de Kroon uitgegaan, verworpen worden, dan dat die verwerping rechtstreeks door het hoofd van het Departement van Koloniën geschiedt?" 2°. «Wat de vrees voor uitzetting der Indische uitgaven betreft, moest men aanmerken, dat daardoor eigenlijk een hoofdbeginsel van den constitutioneelen regeeringsvorm wordt aangerand, in zoover men namelijk van de onderstelling scheen uit te gaan, dat de volksvertegenwoordiging tot onnutte uitgaven hare toestemming zou geven. Is dit voor de Indische begrooting zoozeer te duchten, waarom dan ook niet voor die van het moederland? Ook dáár toch ontbreekt het niet aan aandrang en pressie van allerlei aard tot uitzetting der uitgaven. Meent men dat de volksvertegenwoordiging te vatbaar is om daaraan toe te geven, waarom wordt dan overal zoo hooge prijs gesteld op vaststelling der staatsuitgaven bij de wet? Heeft men daarentegen op het uitzetten der Indische begrooting door het voorstaan van nuttige uitgaven het oog, hoe kan men dan daarover klagen? Het is evenzeer een belang van den Staat, dat nuttige uitgaven geschieden, als dat onnutte ongedaan blijven." 3°. «Dat het in den eersten tijd van het in werking brengen der voorgedragen wet der vertegenwoordiging over het algemeen nog aan de noodige kennis over de Indische huishouding ontbreken zal, sprak men niet tegen. Soortgelijke bezwaren bestaan ook voor sommige onderdeelen der Staatsbegrooting, en toch weet men die te boven te komen. Men denke bijv. aan de marine-aangelegenheden, die dan toch slechts door enkele specialiteiten voldoende te beoordeelen zijn. In elk geval zal het jaarlijks behandelen der begrooting zelve het beste middel zijn om de kennis van de Indische huishouding te vermeerderen. Men mocht hier de behandeling van het Indisch regeeringsreglement

in herinnering brengen. Hoezeer had de beraadslaging daarover de belangstelling in en de gemeenzaamheid met de koloniale aangelegenheden verhoogd! Men vergelijke voorts de opvolgende Staatsbegrootingen van 1815 af en zie welk eene trapsgewijze verbetering, zoowel in de inrichting daarvan als in de wijze van behandeling, heeft plaats gegrepen. Is niet ook langs dezen weg langzamerhand zoowel de vertegenwoordiging als de natie tot eene kennis der staatshuishouding in al hare bijzonderheden doorgedrongen, die vroeger zelfs aan ervaren staatslieden ontbrak?" 4°. «Men hechtte er minder aan, dat, volgens het voorstel der regeering, de Minister van Koloniën kort achtereen twee begrootingen zou te verdedigen hebben. Het sprak toch wel van zelf, dat bij het werken der wet de verdediging der koloniale begrooting voor hem hoofdzaak zou zijn en dat de behandeling van het IX^de^ hoofdstuk der Staatsbegrooting, die voortaan alleen de administratieve uitgaven hier te lande bevatten zou, betrekkelijk weinig moeite zou kosten." Wat betreft de moeilijkheid om vóor 1 Januari met beide begrootingen gereed te komen, gaf men verschillende denkbeelden aan, als het Indisch dienstjaar met den 1sten April te doen beginnen of de Indische begrooting vroeg in het voorjaar in te dienen.

In de memorie van beantwoording van den 11den Februari 1864 vereenigde de minister zich met de motieven der meerderheid en vulde ze nader aan. Deze memorie was vergezeld van een gewijzigd ontwerp van wet, dat tot een nieuw onderzoek in de afdeelingen aanleiding gaf. O. a. werd hierin bepaald, dat de splitsing der afdeelingen in artikelen ook reeds bij de wet kon geschieden (art. 3), dat in verband met de wet op de middelen afschaffing of wijziging van belastingen en andere inkomsten niet in werking zou treden dan met den aanvang van een nieuw dienstjaar, en eindelijk werd aan het 1ste hoofdstuk een nieuwe afdeeling toegevoegd (VIII Van de Algemeene Rekenkamer in Nederlandsch Indië).

Na de vaststelling van het eindverslag op den 1sten Maart 1864 nemen den 9den Maart de openbare beraadslagingen in de

Tweede Kamer een aanvang. Heemskerk, Van Heemstra en Mijer beweren, dat de vaststelling der Indische begrooting bij de wet in strijd is met de Grondwet. De eerste vat zijne meening in deze stelling samen: «De grondwetgever heeft de vaststelling van de koloniale begrooting — dus ook van de Indische begrooting — bij de wet niet gewild, maar hij heeft verzuimd het uitdrukkelijk te verbieden". Hij betoogt zijne stelling uit de geschiedenis der grondwetsherziening: bij alle voorstellen was vaststelling der begrooting door de wet uitgesloten, niemand heeft duidelijk en ondubbelzinnig zijn verlangen naar de opneming daarvan uitgesproken. «Leest men de geschiedenis der debatten in de bekende bronnen...., dan vindt men, dat wel eene transactie omtrent verschillende gevoelens ten opzichte van art. 60 is tot stand gekomen, maar niet tusschen de twee gevoelens, die hier op den voorgrond staan." Ten tweede blijkt zijne stelling uit het verband van artt. 118 en 119, en van artt. 59 en 60 der Grondwet. «Art. 118 der Grondwet zegt: ««De Grondwet en andere wetten zijn alleen voor het rijk in Europa verbindende, tenzij het tegendeel daarin wordt uitgedrukt"". Onmiddellijk volgt daarop (art. 119): ««Door de wet worden de begrootingen van alle uitgaven des rijks vastgesteld en de middelen tot dekking aangewezen"". Een woord, een enkel woord zou dus voldoende geweest zijn om de meening van den grondwetgever, vaststelling der Indische begrooting bij de wet, uit te drukken." Vaststelling der begrooting is bovendien eigenlijk geen onderwerp van wetgeving, maar eene daad van bestuur, en valt dus onder de 1ste alinea van art. 59 en niet onder de laatste. Is niet juist door de omstandigheid, dat het financiëele beheer behandeld wordt in art. 60, het vierde lid van art. 59 daarvan uitgesloten?" «Ik blijf dus", zegt hij, «behoudens betere overtuiging, bij de meening dat volgens de Grondwet, blijkbaar uit hare geschiedenis, blijkbaar uit den samenhang der artikelen, blijkbaar zelfs uit haar stilzwijgen, de heerschappij in Indië in hoofdzaak, behoudens de uitgedrukte uitzonderingen, is van monarchalen aard, en dat eene afwijking daarvan verbreking van het evenwicht en van de ver-

deeling van machten, zooals de Grondwet dit gewild heeft, zou daarstellen." Mijer voegt daaraan toe, dat art. 60 regeling van de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen voorschrijft, maar niet van het beheer zelf, en dat geschiedt, wanneer men de vaststelling der begrooting aan de wet opdraagt. Daarnaast wordt door de reeds genoemden, met Wintgens, Van Foreest, Groen van Prinsterer en anderen, de doelmatigheid van het voorgestelde met kracht bestreden en het beginsel schadelijk verklaard, zoowel voor het moederland als voor de koloniën.

Onder de verdedigers staan naast den minister Gevers Deynoot, Godefroi, vroeger eene andere meening toegedaan, Van Nispen van Sevenaer, Storm van 's-Gravesande en anderen, in de eerste plaats Van Bosse, die een merkwaardig geschrift over dit onderwerp heeft in 't licht gegeven, en zich altijd een krachtig voorstander van de vaststelling der begrooting bij de wet heeft betoond. Hij betoogt, dat men in 1848 de zaak wel besproken heeft, maar na veel wijzigingen er toe gekomen is, de zaak niet in de Grondwet op te nemen en dus de regeling aan de toekomst over te laten. Uit zijn eigen herinnering als Minister van Financiën in 1848 deelt hij mede — ook Mijer heeft daarop gewezen — dat de toenmalige Minister van Koloniën Rijk, »handelende naar mijne overtuiging, uit naam van den heer Baud", voorstelde deze bepaling in de Grondwet op te nemen: »De goedgekeurde koloniale begrootingen van ontvangsten en uitgaven worden jaarlijks aan de Staten-Generaal medegedeeld" enz.: »Nu wijs ik toch op deze omstandigheid: de Minister van Koloniën stelt voor in de Grondwet te doen bepalen, dat zij uitdrukkelijk zal behelzen het voorschrift: goedkeuring der koloniale begrooting NIET door de wet. De ministerraad beraadslaagt daarover en het wordt niet aan de Kamer voorgedragen. Heb ik dan niet gelijk, wanneer ik zeg, dat dit punt wel degelijk in den ministerraad besproken is, doch dat deze het punt niet in de Grondwet heeft willen uitmaken?" ..... »Houden wij ons", zegt hij ten slotte, »aan de duidelijke en stellige bewoordingen der Grondwet; onderzoeken wij niet, wat men heeft willen verbieden in dien tijd;

verboden heeft men het niet; de zaak is geheel en al aan den wetgever overgelaten: zij is facultatief.

En nu het beginsel zelf! Van Bosse wijst er op, welke misbruiken in zake de Indische financiën er vóor zoowel als na 1848 hebben plaats gehad. Daarom is het tijd, dat de vertegenwoordiging mede spreke, dat zij vooruit verhindere, dat het geld verspild worde. «Ik wil in dezen preventief te werk gaan; het komt mij voor dat het repressieve stelsel, waar het financiën geldt, hoegenaamd geen waarborg oplevert." Men vreest voor ontevredenheid van de Indische maatschappij, wanneer gewenschte uitgaven niet werden toegestaan, maar die Indische maatschappij bestaat niet uit de «35,000 Europeëers, waarvan de helft in 's lands dienst staat, burgerlijk of militair.... De Indische maatschappij is Java met de Javanen. Wij, de Nederlandsche natie, hebben Java overheerscht en die overheersching geeft ons rechten, maar zij legt ons ook verplichtingen op, wij moeten voor het welzijn der Javaansche maatschappij zorgen. Zoolang nu de Javaansche bevolking niet in staat is zich zelve te regeeren — en dat zij dit niet is, zal niemand mij tegenspreken; — zoolang zij niet genoeg ontwikkeld is om onder ons plaats te nemen, zoo lang zal zij het zich moeten laten welgevallen, dat Nederland Java bestuurt, gelijk het begrijpt, dat het bestuurd moet worden. Als de Europeesche kolonie in Indië of de Indische maatschappij daarmede geen genoegen wil nemen, zij zal er niets tegen kunnen doen en moeten gehoorzamen.

Ik zal het zeer gaarne zien, dat de Nederlandsche kiezers de belangen van die koloniën nog meer in het oog houden dan zij nu doen, en dat, waar de gelegenheid zich daartoe zal voordoen, onze rijen met eenige koloniale specialiteiten zullen versterkt worden. Maar dit wil ik in koloniale zaken, dat de natie, die de vruchten plukt van de overheersching van Java, door hare legale vertegenwoordiging helpe medebesturen en regelen stelle voor het bestuur, vooral wat de financiën betreft. Ik wensch dat de natie doordrongen worde van het denkbeeld, dat zij voor een goed bestuur collectief, als natie, verantwoordelijk is en dat zij, met het oog daarop gevestigd, naar de stembus ga. Ik wil niet

langer het stelsel van autocratie, waarbij éen man alles beslist, wat de koloniale financiën inzonderheid betreft".

«De Grondwet laat ons vrij", eindigt Van Bosse zijne rede; «ik geloof dat na de bijzonderheden, die ik heb aangevoerd, dit onwederlegbaar is bewezen. De bezwaren, die men aanwijst, zijn inderdaad zoo onoverkomelijk niet, indien men de zaak wil. Wil men de zaak niet, dan zijn zij onoverkomelijk. De politieke bezwaren, die men daaruit voorziet, zijn ijdel, overdreven; maar zoo ze bestaan, dan is de tegenwoordige toestand van dien aard, dat die politieke bezwaren in nog veel grootere mate aanwezig zullen zijn, wanneer dit wetsontwerp geene wet wordt.

Ik wensch dus de aanneming van dit wetsontwerp. Er zijn misschien ondergeschikte punten, waaromtrent ik met den minister van gevoelen verschil; maar ik wensch de aanneming omdat daardoor een strijd, die in het jaar 1845 is aangevangen, in een goeden en constitutioneelen zin zal worden beëindigd en deugdelijke waarborgen voor de toekomst zullen worden verkregen. Het groote beginsel zal worden gehuldigd, dat ik voorsta: dat al wat de financiën van den Staat betreft, in haren vollen omvang, niets, niets hoegenaamd uitgezonderd, niet alleen aan de contrôle en het toezicht, maar ook aan de beslissing van de vertegenwoordiging der natie moet worden onderworpen."

Natuurlijk kwamen ook nog andere punten ter sprake, als de wenschelijkheid, om eerst de comptabiliteitswet voor Nederland tot stand te brengen, om tevens die voor de Westindische koloniën te maken, de tijd van indiening der Indische begrooting, de wijze van heffing der Indische belastingen, de samenstelling der Indische rekenkamer, het beslag leggen op eigendommen van den Staat en dergelijke. Het hoofdbeginsel, de vaststelling der begrooting bij de wet, werd beslist door de aanneming van art. 2 met 39 tegen 14 stemmen (tegen: Van Foreest, Van Heemstra, Taets van Amerongen, Groen van Prinsterer, Wintgens, Schimmelpenninck, Kien, Begram, Van Asch van Wijck, Hoekwater, Heemskerk Az., De Brauw, Lycklama à Nyeholt en Tutein Nolthenius). Het wetsontwerp werd den 14den Maart aan-

genomen met 38 tegen 12 stemmen. De Eerste Kamer vereenigde er zich, na krachtige bestrijding door Hartsen, den 22sten April mee met 26 tegen 5 stemmen (tegen: Taets van Amerongen, Huydecoper van Maarsseveen, Hartsen, Van der Heim van Duivendijke en Van Aylva van Pallandt). Het ontwerp ontving den 23sten April 1864 de koninklijke bekrachtiging en zoo verscheen onze Indische Comptabiliteitswet in het *Staatsblad* n°. 35.

In dezelfde zitting kwam nog tot stand de wet tot regeling van het onderwijs van rijkswege in de Indische taal-, land- en volkenkunde. Tengevolge van de nieuwe wet op het middelbaar onderwijs werd de oude Delftsche academie vervangen door de polytechnische school en zou dus de vroeger daar aanwezige gelegenheid ophouden om onderwijs te ontvangen voor de opleiding tot Indisch ambtenaar. Nu kwam den 14den Januari 1864 een wetsontwerp bij de Tweede Kamer in van slechts zes artikelen, bepalende, dat er van rijkswege eene instelling van onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde zou worden opgericht, en verder eenige algemeene voorschriften bevattende. Door vele leden werd hunne verwondering te kennen gegeven, dat het ontwerp zoo weinig bevatte, niet eens de plaats van vestiging, geen voorschriften over admissie-, eindexamen en al wat verder de opleiding tot Indisch ambtenaar betrof. De regeering antwoordde, dat een algemeene maatregel van bestuur de bijzondere inrichting zou regelen, doch dat het hier slechts gold, de gelegenheid te scheppen om onderwijs in de genoemde vakken te ontvangen, doch niet eene opleidingsinrichting voor ambtenaren te stichten. Het deed er niet toe, waar men zijne opleiding ontvangen had, als men slechts bewijzen kon geven van algemeene ontwikkeling, zooals een diploma van hoogere burgerschool of gymnasium, en dan aan de eischen van het staatsexamen voldeed. Maar de regeering moest zorgen, dat er eene bepaalde gelegenheid voor studie bestond, bij voorkeur aan eene hoogeschool verbonden. Door de aanneming van

het amendement van Van Kerkwijk met 35 tegen 25 stemmen werd beslist, dat deze instelling te Leiden gevestigd zou worden. Het ontwerp werd den 10den Mei 1864 in de Tweede Kamer aangenomen met 41 tegen 20, den 8sten Juni in de Eerste Kamer met 20 tegen 11 stemmen (wet van den 10den Juni 1864 *Stbl.* n°. 71).

De minister mocht met zekere voldoening op het zittingsjaar terugzien, waarin eindelijk de Indische Comptabiliteitswet was tot stand gekomen. Toch ontbrak het hem ook niet aan de gewone bestrijding bij den aanvang der volgende zitting 1864/1865, noch bij het adres van antwoord op de Troonrede, noch bij de behandeling der Staatsbegrooting. Weer voorspelde Wintgens den ondergang van ons koloniaal bezit bij het verder gaan op den ingeslagen weg en het tenietgaan van het batig slot: «Een geacht medelid", zegt hij met eene toespeling op het feit, dat op deze begrooting de batige saldo's van twee dienstjaren gebracht waren, «heeft ons in den loop dezer beraadslagingen herinnerd aan het woord van een jong afgevaardigde in Frankrijk, die eenmaal, omstreeks 1830, toen een budget van 1000 millioen francs werd aangeboden, uitriep: ««Saluez le, ce milliard! Vous ne le reverrez plus!"" Thans geniet Frankrijk dan ook het voorrecht meer dan 2000 millioen te mogen betalen. Zou men ook hier wellicht niet kunnen zeggen: ««Hier ziet ge twee batige saldo's en zij zijn klein in vergelijking met vroegere. Maar neemt er uw hoed voor af— gij zult ze niet wederzien." Weer bestrijdt hij het stelsel van vrijen arbeid, en wijst op de knevelarijen van den inlander in Cheribon, Rembang en Pekalongan.

Mijer verwijt den minister, dat hij ontrouw is geworden aan het stelsel van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat ook zijn stelsel is, om wat daarvoor in Indië vatbaar is, zooveel mogelijk bij de wet te regelen. Hij beroept zich op het Koninklijk Besluit van den 20sten Juli 1863 betreffende de suikerregeling, «op

het besluit van den Gouverneur-Generaal met voorkennis des ministers genomen, waarbij ter vervanging van eene verordening van 1838, aan de particuliere ondernemers verboden werd contracten met de hoofden en oudsten der dessa's te sluiten", op het besluit van den 10den September 1864 *(Stbl.* n°. 93), waarbij vastgesteld wordt eene verordening op de benoeming van ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Nederlandsch Indië. Naast de oude bestrijders plaatsen zich baron Van Zuylen van Nyevelt, en de nieuwe afgevaardigde voor Hoorn, Mr. W. baron van Goltstein, wiens brochure tegen de begrootingsvaststelling door de wet in de vorige zitting herhaaldelijk ter sprake was gekomen, en die in eene zeer gematigde rede, zich voorstander verklaart „van de richting van verbetering met behoud". Na een debat van vier dagen en eene avondvergadering (17—21 December) wordt de begrooting in de Tweede Kamer met 47 tegen 24 stemmen aangenomen. De Eerste Kamer keurt haar den 11den Januari 1865 met 22 tegen 10 stemmen goed.

Zooals te verwachten was en ook bij deze begrootingsdiscussie was gebleken, waren er gedurende een bestuur van twee jaar allicht feiten en handelingen voorgevallen, waaruit de oppositie wapens tegen den minister kon smeden. Elke verandering van stelsel sluit eene moeilijke overgangsperiode in en geeft aan velen reden tot ontevredenheid, die zich vooral in de Indische pers soms op vrij krasse wijze uitte. Nu toonde de minister zich een man van gezag en groote vastberadenheid, welke allicht een min of meer autocratisch karakter aanneemt. Wij hebben gezien hoe hem regeling van belangrijke zaken bij besluit werd verweten, en daarbij kwamen ook verscheidene andere bewijzen voor den dag, dat de minister, waar het de handhaving van zijn gezag gold, niet voor zeer doortastende maatregelen terugdeinsde. Reeds bij de vorige begrooting, die voor 1864, was het ontslag ter sprake gebracht, door den minister niet eervol verleend aan Stieltjes, als technisch adviseur aan zijn ministerie, wegens den inhoud van diens adres aan de Kamer betreffende den spoorweg

Samarang—Vorstenlanden. Men zag daarin een inbreukmaken op het grondwettig recht van petitie. Evenzoo werden door velen afgekeurd de besluiten van den Gouverneur-Generaal, waarvan volgens het Indisch regeeringsreglement aan de Kamer mededeeling was gedaan, van den 3den September 1864, betrekkelijk de ontzegging van verblijf aan S. E. W. Roorda van Eysinga en J. J. Nosse, wegens artikelen door den eerste geschreven en den tweede uitgegeven, waarin zij zich hadden schuldig gemaakt aan «aanzetting tot haat jegens de regeering, verguizing en belastering van het opperbestuur en de volksvertegenwoordiging in Nederland in de handelingen tegenover Indië". Volgens Godefroi, Wintgens e. a. had hier geen uitzetting moeten plaats hebben maar rechterlijke vervolging ingevolge het drukpers-reglement van 1856.

De wijze, waarop Fransen van de Putte als vooruitstrevend hervormer, tevens meende het gezag te moeten handhaven, leidde er toe, dat men in sommige bladen en geschriften, vooral in Indië, hem reeds als reactionnair ging bestempelen. Diezelfde benaming werd ook door enkelen toegepast op het wetsvoorstel tot vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Nederlandsch Indië. Dit wetsontwerp, den 24sten September 1864 bij de Tweede Kamer ingediend, strekte om gevolg te geven aan art. 129 van het Regeeringsreglement en om de verschillende tarieven in Nederlandsch Indië geldig, door een enkel tarief te vervangen. De belangrijkste verandering was deze, dat de invoerrechten, in den regel voor goederen van Nederlandschen oorsprong 12½ procent, en voor andere 25 procent bedragende, in de eerstvolgende drie jaren (1866, '67 en '68) tot 10 en 20 procent en vervolgens tot 10 en 16 procent zouden worden teruggebracht. Eenige artikelen werden van invoerrecht vrijgesteld. «In de residentie Riouw, het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, het gouvernement der Molukken en de residentie Timor, worden vanwege het Nederlandsch-Indisch bestuur geene in- noch uitvoerrechten geheven. Wij behouden Ons voor deze bepaling

ook tot de Wester- en tot de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo uit te strekken" (art. 10). Volgens het bij de memorie van beantwoording (11 April 1865) ingezonden gewijzigd wetsontwerp zouden uitvoerrechten geheven worden: van huiden 2 pCt. der waarde, indigo 10 cts. per Ned. pond bij uitvoer naar Nederland, 15 cts. bij uitvoer naar andere landen, koffie 6 pCt. der waarde in het eerste geval, 8 pCt. in het tweede; suiker vrij in het eerste, 3 pCt. in het tweede; tabak *f* 1.— per 100 Ned. pond, tin *f* 3.50 per 100 Ned. pond in het eerste, *f* 5.— in het tweede geval, van vogelnestjes 6 pCt. der waarde. Eindelijk zou de wet vóor den 1sten Januari 1872 herzien worden.

Nu werd door sommigen beweerd, dat de voorloopige ontwerpen van 1858 en 1861 vrijzinniger waren dan het thans ingediende, daar het eerste leidde tot volkomen opheffing der differentieele tarieven, het tweede tot een invoerrecht van 6 en 12 procent naarmate de herkomst. Door sommigen, als graaf Van Zuylen van Nyevelt, Van der Linden en Van Limburg Brouwer werd de wensch uitgesproken naar toleenheid tusschen Nederland en Indië evengoed als tusschen de provinciën van Nederland onderling, daar beide toch éen rijk uitmaakten; daarentegen verlangden anderen, als Van Bosse en Van Goltstein, dat het tot eene volkomen opheffing der differentieele rechten zou komen. Tegen het schijnbaar zoo aanlokkelijke voorstel van toleenheid werd reeds in de memorie van toelichting het volgende aangevoerd: „Nederland en Indië mogen staatkundig éen rijk uitmaken, op administratief en oeconomisch terrein zijn zij dit zeer zeker niet. Eene vrijstelling dus bijvoorbeeld van Nederlandsche lijnwaden op Java, bij behoud van een recht op vreemde stoffen, zou alleen de strekking hebben om aan de lijnwaad-fabricatie hier te lande eene voortdurende bescherming te verzekeren. Het recht op vreemde lijnwaden, ja alle rechten, zouden voortaan differentieele rechten zijn. Want de toepassing van het begeerde stelsel zou zelfs verbieden éen enkel artikel, dat met bewijs van Nederlandschen oorsprong zou kunnen worden ingevoerd, bij invoer in Nederlandsch Indië, hetzij van rechten vrij te stellen,

hetzij aan een uniform recht te onderwerpen. Een nieuw tarief op dat stelsel gebouwd zou dus nog minder vrijgevig zijn dan de bestaande tarieven, die ten aanzien van vele genoemde en van alle ongenoemde artikelen geen onderscheid maken tusschen goederen van vreemden of van Nederlandschen oorsprong.

De voorstanders van het hier besproken denkbeeld, waren zij consequent, zouden, op hun begrip van eenheid van tolgebied voortbouwende, eenvoudig moeten verlangen, dat de Nederlandsche tariefwet van 1862 ook in Nederlandsch Indië wierd ten uitvoer gelegd.

En dit alles nog daargelaten, bij een vrij verkeer tusschen moederland en kolonie, waarmede vanzelf vermindering van invoer der voortdurend belaste vreemde goederen zou gepaard gaan, ware al te sterke afneming te voorzien van de opbrengst der inkomende rechten. Daarentegen zullen de perceptiekosten bij steeds mogelijke opening van meer havens voor den algemeenen handel, eer stijgen dan voor inkrimping vatbaar zijn. Maar zoo kon dan ook de toepassing van het hier besproken denkbeeld allicht de algeheele opheffing van het middel der inkomende en uitgaande rechten tot noodwendig gevolg hebben."

De minister gaf dan ook te kennen, dat hij voorstander was van afschaffing der differentieele rechten, en dat juist zijn tarief strekte om daartoe geleidelijk te komen. Immers wanneer men, volgens het ontwerp-tarief van 1861, daalde tot 6 en 12 pCt., bleef het differentieel recht van 100 pCt. bestaan, en moest toch eenmaal de groote sprong gemaakt worden. Nu kwam men tot 10 en 16 pCt. en kon dan later, bijv. na 1872, bij de herziening, als de toestand der financiën het toeliet, een uniform-tarief van 6 pCt. worden ingevoerd. De amendementen van Van Bosse en Van Swieten, om voor de jaren 1866, '67 en '68 6 en 10 pCt. en in 1869 en vervolgens 6 pCt. te stellen, werden verworpen met 46 tegen 6 stemmen, dat van Van Bosse om in 1869 tot een uniform-tarief van 10 pCt. te komen, met 36 tegen 16 stemmen, dat van Van der Linden en Van Limburg Brouwer om in 1869 toleenheid in te voeren met 49 tegen 3 stemmen (Van der Linden,

Van Limburg Brouwer en Van Swieten), dat van Schimmelpenninck om in 1869 een tarief van 8 en 16 pCt. aan te nemen met 40 tegen 12 stemmen. Hetzelfde lot ondergingen de amendementen op de verdere artikelen. Op art. 12 nam de regeering het amendement van Viruly over, om te bepalen, dat de wet slechts van kracht zou blijven tot den 1sten Januari 1872, zoodat vóor dien datum eene nieuwe moest worden aangeboden. Het geheele ontwerp werd den 8sten Juni 1865 aangenomen met 49 tegen 8 stemmen (tegen: Van der Linden, Bots, Godefroi, J. K. van Goltstein, Fokker, Van den Heuvel, Van Limburg Brouwer en Van Foreest), en in de Eerste Kamer den 26sten Juni met algemeene stemmen (wet van den 3den Juli 1865 *Stbl.* n°. 76).

Evenals in de vorige zitting door de Comptabiliteitswet van Nederlandsch Indië aan een voorschrift der Grondwet (art. 60) gevolg gegeven werd, zoo werd eindelijk in de zitting van 1865/1866 aan een ander gebiedend voorschrift der Grondwet (art. 59) voldaan — waarvoor zelfs in de additioneele artikelen, hoewel zonder gevolg, een termijn gesteld was — door de totstandkoming der regeeringsreglementen van Suriname en Curaçao. Reeds bij Koninklijke Boodschap van den 17den December 1851 was aan de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend tot vaststelling van een reglement op het beleid der regeering in de Nederlandsche Westindische bezittingen, dat opnieuw ingediend werd in de volgende zitting, zonder dat er evenwel ook toen een voorloopig verslag over werd uitgebracht. Niet verder bracht het een tweede ontwerp, bij Koninklijke Boodschap van den 16den November 1855 aangeboden. Algemeen was men van oordeel, dat aan een dergelijk reglement moest voorafgaan de beslissing over het lot der slaven. Nu in 1862 de wet tot emancipatie der slaven was aangenomen, kon eindelijk aan het voorschrift der Grondwet voldaan worden, en dientengevolge werden in de zitting van 1863/1864 bij Koninklijke Boodschap van den

5den April 1864 aan de Tweede Kamer twee wetsontwerpen aangeboden, n.l. 1°. tot vaststelling van het reglement op het beleid der regeering in de kolonie Suriname, en 2°. van het reglement op het beleid der regeering in de kolonie Curaçao. In plaats van een, werden thans twee ontwerpen aangeboden, omdat de regeering meende, dat de ondervinding de wenschelijkheid had bewezen van de handhaving der scheiding in twee koloniën, welke in 1845 was tot stand gekomen, en dat dus ook elke kolonie haar eigen reglement moest hebben.

In de merkwaardige memorie van toelichting wordt betoogd »dat Suriname rechtmatige aanspraak heeft op de hernieuwing der voorrechten bij die fundamenteele conditiën (het octrooi van den 23sten September 1682) aan de ingezetenen dier volkplanting geschonken, in wier genot en onder wier weldadigen invloed zij een gelukkig verleden hebben beleefd.... De voorname oorzaak van dien voorspoed moet gezocht worden in het uitnemend slagen der koffieteelt en de hooge prijzen van dat product, gevoegd bij de ruime beschikking over arbeid, die door den geregelden aanvoer van slaven den eigenaars van de plantages verschaft werd.... Op dien bloei volgde het verval in den Franschen tijd", waarop onder het Nederlandsch gezag geen opbeuring volgde, vooral tengevolge van het tractaat van 1818 tot wering van den slavenhandel. »De arbeidende bevolking verminderde door vrijlating en groote sterfte. De aanvoer van vrije arbeiders mislukte, althans op grootere schaal, en bij dat alles voegde zich de kanker voor elken landbouw: de afwezigheid der grondeigenaren.

De emancipatie der negers heeft vrijen arbeid in de plaats van slavernij gesteld. Aanvankelijk heeft de kolonie den schok gelukkig doorgestaan. De vrijverklaarden hebben getoond rijp te zijn voor de hun bewezen weldaad en hun belang bij het sluiten van contracten te begrijpen. Tevens zijn in de laatste jaren vele plantages verkocht en nagenoeg alle in handen gekomen van ingezetenen. Dit zal waarschijnlijk toenemen, daar bij het werken met vrije arbeiders de voordeelen voor de afwezige eigenaren

gering zullen zijn, en kan dan door gepaste maatregelen de immigratie van arbeiders bevorderd worden, zoo gaat Suriname weder eene blijde toekomst te gemoet, waarin van de onuitputtelijke natuurschatten, die zijn bodem oplevert, behoorlijk partij kan worden getrokken. Om het tot die krachtsinspanning in staat te stellen, wordt echter dringend vereischt, dat de koloniale huishouding hervorming onderga en eindelijk op vasten voet worde gebracht".

Evenals het octrooi van 1682 rust het ingediende voorstel "op het beginsel, dat Suriname uitmaakt eene ware volkplanting, een overzeesch Nederlandsch gewest, welks bewoners gesteld moeten worden in het bezit van al die rechten en vrijheden, welke, in verschillende vormen gegoten, door alle tijden heen het erfgoed van den Nederlander zijn geweest". Wel worden niet, als in het ontwerp van 1855, al de leden (12) van den Kolonialen Raad rechtstreeks door de ingezetenen verkozen; maar slechts negen leden van de Koloniale Staten door de kiezers verkozen, en vier door den Gouverneur benoemd; maar "na den verschen schok, dien de Westindische maatschappij door de opheffing der slavernij onderging, mag de overgang van geheele onmondigheid tot zelfbestuur niet te plotseling wezen.... Openbaarheid en vrije drukpers benemen de vrees voor te grooten regeeringsinvloed. Daarentegen, zal de proef slagen, moet het regeeringselement niet buitengesloten blijven, zoowel om overijlde besluiten te keeren, als om door de voorlichting van mannen, als hoofdambtenaren of door betrekkingen van vertrouwen in wetgeving en administratie ervaren, de Koloniale Staten geschikt te maken tot het met wijsheid volbrengen der velerlei regeling, waartoe het ontwerp hen roept. En de gewisheid, dat ook de belangen van het bestuur in den boezem der Staten langs loyalen weg behoorlijk kunnen worden vertegenwoordigd, zal het beste middel zijn om de koloniale regeering te behoeden, dat zij niet valle voor de anders moeilijk te weerstane verzoeking om, gedreven door de wet van zelfbehoud, haar macht en invloed tot leiding der volkskeuze te bezigen en te misbruiken".

De inmenging van het opperbestuur wordt beperkt binnen de grenzen, door de Grondwet aangegeven, overeenkomstig het beginsel «dat tegen overijling en machtsoverschrijding der koloniale autoriteit en schending der algemeene belangen hulp moet kunnen gezocht worden bij de hoogste overheid.... De zelfstandigheid der kolonie zal in dit opzicht gelijkslachtig zijn aan die, welke bij de regeling harer huishoudelijke belangen aan de provinciën en gemeenten des rijks is toegekend door de Grondwet en de uit haar voortgevloeide organieke wetten."

Wat de financiën betreft, «de zelfstandigheid door de kolonie te verkrijgen, verheft haar publiek- en privaatrechtelijk tot een van den Staat onderscheiden rechtspersoon. Een noodzakelijk gevolg hiervan is de splitsing der uitgaven, die zijn kosten van rijksbestuur en uitgaven, die zijn huishoudelijke kosten. Tot de eerste behooren de kosten van defensie. Afhankelijk van het moederland en volkenrechtelijk daarmede één, leeft de kolonie in vrede of voert zij oorlog met hem, met wien Nederland in vrede of in oorlog verkeert. De eer der Nederlandsche vlag moet daar, evenzeer als in het Rijk in Europa, door de krijgsmacht van den Staat worden gehandhaafd, en het gedeelte dier krijgsmacht, dat zich in de kolonie bevindt, ligt daar op gelijke wijze in bezetting, als andere gedeelten garnizoen houden in Nederland.... In de tweede plaats moeten voor rekening van den Staat komen de bezoldiging en dientengevolge ook de pensioenen en wachtgelden van den Gouverneur. De Gouverneur, vertegenwoordiger des Konings, is in vollen en eigenlijken zin rijks-ambtenaar, en de waardigheid van den Staat brengt mede, dat hij van de Koloniale Staten geheel onafhankelijk zij. In de derde plaats vordert de billijkheid, dat de Staat bekostige de militaire gebouwen en de woning van den Gouverneur."

De andere uitgaven worden gebracht op de koloniale huishoudelijke begrooting. «Autonomie ware een ijdele klank zonder zeggen over eigen financiën, en in den regel zal dus de koloniale huishoudelijke begrooting door de koloniale vertegenwoordiging worden vastgesteld, en de verhouding tot het opper-

bestuur alleen medebrengen, dat zij aan 's Konings goedkeuring wordt onderworpen," behoudens vaststelling door de wet in drie gevallen.

«De macht, die de middelen aanwijst, moet ook bevoegd wezen belastingen te verordenen. Vandaar dat die macht wordt toegekend aan de wet en aan de Koloniale Staten. Aan den Koning komt die bevoegdheid volgens de tegenwoordige voordracht niet langer toe. Ofschoon bij sterke toeneming der welvaart en daardoor veroorzaakte rijzing van de waarde der onuitgegeven gronden, de verkoop van domeinen (wier opbrengst alsdan in billijke evenredigheid tusschen Rijk en kolonie ware te verdeelen) rechtstreeksche voordeelen voor den Staat zou kunnen opleveren en tot vergoeding der gedane uitschotten strekken, zal men zich in de naaste toekomst hoogstens mogen beloven, dat de kolonie in staat gerake hare huishoudelijke uitgaven door eigen inkomsten te bestrijden. Naar dat doel moet alzoo gestreefd worden....

Voorzoover een regeeringsreglement aan de gewenschte hervorming bevorderlijk zijn kan, oordeelt de regeering de voorgedragen regeling aanbevelenswaardig. Al dadelijk zal door het ontlasten der koloniale begrooting met de uitgaven, voor 's Rijks rekening genomen, de klacht over onvermogen veel van hare kracht verliezen. Gelukt het den publieken geest en de energie der kolonie op te wekken (en zonder dat zijn alle andere pogingen te vergeefs), de zucht om meester te blijven zal ten prikkel strekken om de vaststelling bij de wet, die het onvermijdelijk gevolg van subsidie is, te ontgaan en zich niet dan in den uitersten nood in staat van onvermogen te verklaren. Van den anderen kant zal de wetgever, alvorens subsidie te verleenen, alle weelde weten te besnoeien en niet aarzelen gebruik te maken van zijn recht om door heffing van opcenten of invoering van nieuwe belastingen de grenzen der bijdragen uit 's lands kas zooveel mogelijk te bekrimpen."

Wat den vorm betreft, volgt het regeeringsreglement in indeeling en inhoud zooveel mogelijk de Grondwet: «Een regee-

ringsreglement, gewone wet in het Rijk, is grondwet in de kolonie. Het scheen dus eigenaardig de orde in acht te nemen der rijksgrondwet en zelfs hare uitdrukkingen, waar geene overwegende redenen het beletten, letterlijk te bewaren."

Het ontwerp betreffende de kolonie Curaçao was in hoofdzaak gelijkluidend met dat betreffende Suriname. Het hoofdverschil bestond in de regeling der vertegenwoordiging. Terwijl Suriname éen ondeelbaar geheel naar territoir en bevolking vormde, bestond er tusschen de eilanden geen andere band „dan de gemeenschappelijke onderhoorigheid aan den Nederlandschen Staat. Vóor 1828 had zelfs «de groep der zoogenaamde bovenwindsche eilanden, Eustatius, St.-Martin en Saba, een eigen gouverneur.... Moesten deze eilanden een afgevaardigde zenden tot bijwoning eener vergadering, op Curaçao te houden, het zou voor hen een gevoelig bezwaar opleveren en geenerlei voordeel aanbrengen. Hoogst moeilijk zouden zij een geschikten persoon in hun midden kunnen vinden. Hunne bevolking is weinig talrijk, de reis naar Curaçao lastig en daar het verleenen van schadeloosstelling niet zou kunnen worden vermeden, waren de kosten niet gering te schatten. Daarentegen hebben zij met Curaçao schier geen aanraking en verkeer en geene gemeenschappelijke belangen.... Het rechtmatig belang van alle deze min of meer zelfstandige en aan elkander vreemde eilanden brengt niet mede het hebben van aandeel in eene algemeene vertegenwoordiging, maar het genot eener gemeentelijke vrijheid en van een plaatselijk patriarchaal bestuur, overeenkomstig met hunne vroegere overleveringen en oude herkomsten.... Niettemin kan een college, dat de koloniale verordeningen, voor al de eilanden verbindend, helpt vaststellen, niet worden ontbeerd."

Vooral het advies der koloniale autoriteiten had de regeering er toe bewogen, de leden van den Kolonialen Raad door den Koning te doen benoemen. «Trouwens de wijze van samenstelling van dien raad, hoe gewichtig het punt zij, is niet alles. Die raad zal voortaan niet meer bloot adviseeren, maar handelen en mede

regeeren. Hij zal het doen in het openbaar. De publieke meening zal hem in eene vrije drukpers beoordeelen. Daarin bezit men sterke waarborgen. Gelukt de proef in Suriname, waar de omstandigheden gunstig zijn te noemen, en openbaart zich dan bij de bevolking van Curaçao en der andere eilanden een waarachtige zucht naar rechtstreeksche deelneming in de verkiezing harer vertegenwoordigers, de tijd zal geboren zijn om aan dien wensch te voldoen. De veranderingen, die het regeeringsreglement voor Curaçao alsdan zal behooren te ondergaan, om het met dat voor Suriname ook in dit opzicht in overeenstemming te brengen, zullen uiterst gemakkelijk te maken zijn."

In dezelfde zitting, den 9den Juli 1864, werd nog het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs vastgesteld. Verder kwam de behandeling evenwel niet. Opnieuw werden daarom de beide wetsvoorstellen ingezonden in de Tweede Kamer (22 September 1864). Den 29sten October 1864 stelde de commissie van rapporteurs (Van Goltstein, Kappeyne van de Coppello, Heemskerk Bz., Dirks en Poortman) haar voorloopig verslag vast, den 5den November gevolgd door de memorie van beantwoording en den 8sten November door het eindverslag. Van 9 tot 16 Mei 1865 hadden de openbare beraadslagingen in de Tweede en den 29sten Mei die in de Eerste Kamer plaats. Na de aanneming in beide volgde de Koninklijke bekrachtiging op den 31sten Mei 1865 (*Stbl.* n°. 55 en n°. 56).

Het was geen wonder, dat het ontwerp betreffende Suriname, dat blijk gaf het werk te zijn van een doortastend hervormer, die, vertrouwen stellende in de toekomst der kolonie en de geestkracht der bevolking, haar eene aanmerkelijke mate van zelfbestuur wilde toekennen, minder in den geest viel der behoudende partij, die, liever vasthoudende aan hetgeen men bezat, schroomde voor onzekere sprongen in de toekomst, sprak van gewaagde proefnemingen, naäping der Nederlandsche Grondwet en toepassing van Europeesche denkbeelden op een land en bevolking, welke daarvoor nog volstrekt niet rijp waren. In eene reeks van degelijke, doorwrochte redevoeringen werd het stelsel der regeering

achtereenvolgens bestreden door W. van Goltstein, Wintgens, Rochussen, J. K. van Goltstein en Mijer. Eerst moest de emancipatie ten volle een feit geworden zijn en het staatstoezicht zijn afgeloopen, eer men de belangen der vroegere slaven aan hunne vroegere meesters kon toevertrouwen. Er was meer behoefte aan zorg voor de stoffelijke welvaart der kolonie, aan bevordering der immigratie dan aan kiesrecht, vrije drukpers en dergelijke. Noch de geschiedenis van Suriname met zijne eindelooze twisten en kabalen, noch het voorbeeld van andere koloniën, vooral van de Engelsche, gaf eenige aanleiding om aan de bewoners eene dergelijke zelfstandigheid en macht toe te kennen. De Gouverneur zou een speelbal worden van de Staten, er waren geen waarborgen voor eene goede samenstelling der Koloniale Staten; Suriname had men te veel, Curaçao te weinig zelfstandigheid gegeven. Deze bezwaren werden vermeerderd met die, op financiën en rechtswezen betrekking hebbende.

„Ik stel mij voor", zegt Wintgens, „dat de kolonie Suriname hier in deze vergadering verschijnt en met onzen voorzitter een dialoog komt voeren; dat de voorzitter aan de kolonie kenbaar maakt het voornemen om voort te gaan op den weg van verbetering en ontwikkeling, en tot haar zou zeggen: „„Wat dunkt u thans van een vrij kiesstelsel, van rechtstreeksche verkiezingen, van eene vertegenwoordiging, die kan worden ontbonden, teneinde een beroep te doen op de kiezers, van een beroep op de Surinaamsche natie (ik spreek nu nog niet van een paleis, van een welingericht paleis voor deze natie)?"" Zou Suriname dan wellicht daarop niet antwoorden: „„Ik stel veel prijs op die verkiezingen en op zulk een beroep op de natie; maar voor het oogenblik zou krachtige bevordering der immigratie, zouden vele immigranten mij nog meer welkom zijn. Zorg veeleer daarvoor, geef mij arbeiders, veel arbeiders, desnoods in plaats van de kiezers en van het appèl op de natie.""

„„Ja maar"", zou de president kunnen hernemen, „„wat dunkt u dan van het recht van petitie en van het recht van vereeniging en vergadering?""

De kolonie Suriname zou misschien kunnen antwoorden: „Geef mij eerst goed en deugdelijk schoolonderwijs, dan zullen de meesten mijner ingezetenen die petitiën kunnen leeren schrijven en onderteekenen, en als beschaafde en welopgevoede burgers te zamen vergaderen en zich vereenigen.""

„Intusschen"", zou de president vervolgen, „ik heb nog meer voor u ter beschikking; het recht van interpellatie en het recht van amendement, ja zelfs het recht van initiatief: onschatbare rechten, waarvan wij hier, wat het interpelleeren en amendeeren betreft, trouw gebruik maken.""

De Surinaamsche kolonie kon dan, dunkt mij, ten slotte wel eens antwoorden: „Gij overlaadt mij met weldaden; ik ben daarvoor in hooge mate erkentelijk; maar ik had toch liever dat gij dadelijk invoerdet een rechtstoestand, die mij zekerheid gaf voor mijne bezittingen en eigendommen. Ik wilde, dat gij mij dadelijk, ook zonder amendementen en initiatieven, wetboeken gaaft, die maakten, dat de Nederlanders zich naar Suriname wilden begeven; dat zij zelven hunne eigendommen kwamen beheeren en hunne kapitalen daarheen wilden doen stroomen, om ze in volkomen veiligheid daar vruchtdragend te doen worden. Maak ook bepalingen omtrent de uitgifte van woeste gronden, waaraan men zich blijkens de regeeringsverslagen van 1848 tot 1856 vroeger veel liet gelegen liggen, en zie eens na een plan, dat omstreeks twintig jaar geleden door den Engelschen minister Gladstone, een bekwaam man in het vak van koloniën, werd uiteengezet en dat wellicht in de kolonie Suriname kon worden toegepast. Wanneer dat alles zal geregeld zijn, dan zullen wij nader spreken over de onschatbare rechten, waarvan gij mij gesproken hebt.""

Tot de verdedigers behoorden, naast den minister, Dirks, Van Lynden, Guljé en vooral Kappeyne van de Coppello. De laatste keert zich achtereenvolgens tegen de verschillende bestrijders en de door hen geopperde bezwaren van ontijdigheid, onrijpheid der bevolking, verkeerde samenstelling der vertegenwoordiging en gebreken in den vorm.

Wat het tweede punt betreft, meent hij: „Nu heeft wel de

geachte spreker uit Delft gezegd: als men aan de kolonie vroeg: wat wilt gij liever, constitutioneele instellingen of materieele voordeelen, dan zou zij de laatste kiezen; maar als men het Nederlandsche volk bij algemeen stemrecht liet uitspraak doen over de vraag: wat wilt gij liever, afschaffing van alle belastingen of behoud der Grondwet, — het antwoord zou, geloof ik, zijn: afschaffing van alle belastingen. Maar daarom juist moeten zij, die geroepen zijn om de wetten daar te stellen, van een hooger beginsel uitgaan dan enkel voorliefde voor materieele voordeelen, en wij moeten, al levert Suriname geen batige sloten op, onzen plicht tegenover die kolonie niet verwaarloozen en ons niet laten weerhouden het die rechten te schenken en tevens die verplichtingen op te leggen, waardoor het bloeien kan, omdat het misschien liever geldelijke voordeelen zou willen erlangen. Wat het is, eerst materieele voordeelen te geven en dan politieke rechten toe te kennen als hervorming van het gebouw, dat is een stelsel, hetwelk wij in een naburig rijk zien werken, maar waarvan wel niemand zich vleit, dat wij de voltooiing zullen beleven. Een zuiver Napoleontisch stelsel geloof ik niet, dat hier ooit aannemelijk zal worden bevonden.

Maar, zegt de geachte spreker uit Amersfoort, dat opdringen van eene Grondwet aan eene kolonie, die ze niet begeert, dat is een revolutionnaire maatregel. Hij herinnerde mij de oude oligarchen, die nooit toegaven of zij moesten er toe gedwongen wezen. Als het volk het stadhuis opdrong, ja, dan kreeg het iets gedaan, maar na eenigen tijd werden die rechten zoetjes weder ingepalmd en het volk was weer zonder ander recht dan de zoogenaamde bloot burgerlijke vrijheid. Neen, dat kan ons doel niet zijn. Het doel kan niet zijn te wachten, totdat de bevolking van de kolonie inwilliging van die rechten eischt. Men moet die rechten geven op het oogenblik, dat men de kolonie daarvoor vatbaar acht, zonder dat men eene revolutie noodig maakt. Dat juist noem ik handelen in strijd met het revolutionnair beginsel: geven vóor dat het gevraagd wordt. Het mag zeldzame overdrijving heeten eene Nederlandsche wetgevende vergadering bij eene vergadering van

Jacobijnen te vergelijken, omdat zij de Nederlandsche Grondwet zou willen invoeren in een gewest of in eene burgermaatschappij, door afstammelingen van Nederlanders bevolkt en geheel de Nederlandsche beschaving deelachtig. Inderdaad hij, die zoo spreekt, kan in zijn hart met onze Grondwet niet zijn ingenomen, want hij breekt den staf over de Grondwet zelve, omdat hij haar als een revolutionnair product beschouwt. In dat opzicht verschil ik geheel van gevoelen; ik beschouw de Grondwet als eene uitdrukking van ware en niet van valsche beginselen..... En nu het beweren, dat door het reglement de band tusschen kolonie en moederland zal worden losgemaakt en dat aan den Gouverneur te weinig rechten worden toegekend. Ik geloof niet, dat de band tusschen kolonie en moederland kan worden losgemaakt door aan de kolonie eene wijze van bestuur te geven, dat haar in staat stelt hare eigene rechten te verdedigen en te gelijk haar de bescherming doet op prijs stellen, die zij van het moederland geniet. Wanneer de kolonie van hare betrekking met het moederland niets dan voordeel heeft, waarom zal zij zich dan afscheuren? Indien er evenwel een geest van verzet, een vijandschap tegen Nederland in de kolonie Suriname ontstond, dan zou ik moeten vragen: welk belang bestaat er voor ons om die kolonie te behouden? Alsdan zou het eer ons belang zijn haar te verstooten, dan haar door kracht van geweld of van wapenen ten onder te houden. Er is echter geen vrees, dat Suriname zich zal afscheiden, zoodra Nederland haar alles geeft wat zij verlangt."

Hij eindigt: «Maar ik vraag ten slotte aan hen, die zoozeer doen gelden dat Nederland alleen rang en aanzien bezit onder de staten, die koloniën hebben; die zoozeer meenen dat de behartiging van onze eigene inwendige belangen voor die der koloniën moeten achterstaan, en die hier twisten over de wijze waarop die koloniën moeten bestuurd worden; die zoozeer vreezen voor de vermindering van de gehechtheid der bevolking dier kolonie aan het moederland, ik vraag, of ze wel in hun eigen stelsel handelen door elke gelegenheid aan te grijpen om

in de grievendste bewoordingen af te schilderen hoe laag ze wel over die koloniale maatschappij denken. En dan vraag ik: waaraan ontleent gij het recht om altijd laag op een ander neer te zien en hem te onthouden wat gij voor u zelven begeert? Dat is immers niet anders dan het recht van den Pharizeëer."

Bij de behandeling der artikelen bestond nog gelegenheid enkele belangrijke verschilpunten door stemming te doen uitmaken. Zoo werd een amendement van Mijer op art. 68 om een eisch van verkiesbaarheid te stellen voor de leden der Koloniale Staten door aan het artikel toe te voegen „van welke (negen) de meerderheid zal gekozen worden uit de ingezetenen, die in de directe belastingen eene som betalen, waarvan het bedrag, mits niet beneden de honderd gulden noch boven de driehonderd gulden, bij het kiesreglement bepaald wordt", met 37 tegen 19 stemmen verworpen; daarentegen aangenomen met 35 tegen 21 stemmen een amendement van Schimmelpenninck op art. 72 om te bepalen, dat geestelijken en bedienaren van den godsdienst uitgesloten zouden zijn. Grooten tegenstand ondervond art. 107, waarbij bepaalde uitgaven ten laste van 's Rijks schatkist zouden worden gebracht. Van Bosse wilde dit geheele artikel verworpen zien, omdat naar zijne meening de kolonie, zoo zij eenmaal welvarend genoeg mocht worden, die uitgaven dan zelf zou kunnen en moeten betalen. „De Minister van Koloniën", voert hij aan, „heeft straks gezegd: „„zoolang er een cent subsidie op de begrooting is, zal die begrooting door de wetgeving worden vastgesteld."" Doch wanneer die kosten geheel uit de koloniale middelen kunnen bestreden worden, zal de begrooting niet langer worden vastgesteld door de wetgevende macht, en men zal ons eenvoudig zeggen: „„gij betaalt den Gouverneur en zijn paleis, de krijgsmacht en de kazernen, want de wet zegt, dat gij dat bekostigen zult en of Suriname het zelf betalen kan, gaat u niet aan"". Ik betwijfel het of onder deze omstandigheden een beroep op art. 148, dat in allen gevalle niet imperatief maar meer van verbiedenden aard is, ons iets in het minst zou baten. Daarom zal ik stemmen tegen dit artikel en daardoor het stelsel helpen vestigen, dat deze uit-

gaven komen onder het gemeene recht en dat de Staten-Generaal, de begrooting voor Suriname vaststellende, met het oog op de koloniale middelen en lasten, zullen beoordeelen of ook die kosten ten laste der kolonie moeten komen". Het artikel werd evenwel met 33 tegen 22 stemmen goedgekeurd, nadat er door aanneming van het amendement van Rochussen met 28 tegen 27 stemmen uitgelicht was litt. b: „het onderhoud der gebouwen en bezittingen in gebruik bij den Gouverneur of bij 's Rijks zee- en landmacht". Daarentegen werd Rochussens amendement tot invoeging van een nieuw artikel na art. 112: „De bij het vorig art. 112 bedoelde bijdragen uit 's Rijks schatkist, stellen ten laste van de kolonie eene rentelooze schuld daar, welke zal worden afgelost uit latere batige sloten, of uit den verkoop van domeingronden" met 42 tegen 14 stemmen verworpen.

Eene zeer belangrijke discussie, door Wintgens ingeleid, ontspon zich over het rechtswezen in de kolonie Suriname, in 't bijzonder over de vraag, hoe de nieuwe wetboeken zouden tot stand komen: bij de wet, bij Koninklijk Besluit of bij koloniale verordening (art. 117). Van der Linden verklaarde zich voor het eerste, ook met het oog op de eenheid der wetgeving tusschen moederland en kolonie; Wintgens was om practische redenen, en omdat hij de Koloniale Staten tot zulk een werk niet in staat rekende, voor invoering bij Koninklijk Besluit; Kappeyne van de Coppello en Godefroi wilden aan de nieuwe wetboeken, welke reeds gereedlagen, als het ware ongezien, eene wettelijke sanctie verleenen, en bij art. 167 bepalen, dat zij door den Gouverneur op 's Konings last zouden worden vastgesteld; Van Nierop wilde de bedoelde wetboeken voor den eersten keer bij Koninklijk Besluit invoeren; de regeering eindelijk had voorgesteld vaststelling bij koloniale verordening. Men was het er vrij wel over eens, dat de bestaande wetgeving en rechtspleging in Suriname zeer gebrekkig waren, en dat er goede nieuwe wetboeken gereedlagen. „De minister heeft het voorrecht", zeide Godefroi, „in het bezit te zijn van ontwerpen van wetboeken en verordeningen, die na een arbeid van bijna 13 jaren zijn tot stand gekomen. Eerst zijn

die ontwerpen hier te lande bewerkt door eene commissie, die in 1852 haren arbeid begon en in 1858 het laatste gedeelte harer taak afleverde. Daarop is gevolgd het besluit, door den Koning op voordracht van den toenmaligen Minister van Koloniën, den heer Rochussen, op den 28sten December 1859 genomen, waarbij de voltooiing van het werk werd opgedragen aan den heer Metman, die tot dat einde naar Suriname werd gezonden. De dood heeft ongelukkig aan de taak van den heer Metman spoedig een einde gemaakt. Na zijn overlijden is door twee commissiën, de eene in Suriname, de andere op Curaçao, die taak voortgezet en, gelijk door den geachten afgevaardigde uit Delft is herinnerd, heeft men in 1862 uit het regeeringsverslag omtrent den toestand der Westindische koloniën vernomen, dat ook die commissiën haren arbeid hadden geeindigd."

Deze overwegingen, de aanwezigheid van goede wetboeken en de wenschelijkheid eener spoedige invoering, leidden de Kamer er toe, om, na aanneming van art. 117 (vaststelling bij koloniale verordening) met 41 tegen 18 stemmen, met 39 tegen 19 stemmen het amendement aan te nemen van Van Nierop, waarbij na art. 167 een nieuw artikel werd ingevoegd, luidende: «De onderwerpen, bij artt. 117 en 138 vermeld, worden voor de eerste maal bij Koninklijk Besluit geregeld".

Eindelijk werd den 15den Mei het geheele wetsontwerp goedgekeurd met 42 tegen 16 stemmen (tegen: Van Zuylen van Nyevelt, Hoekwater, Van Nispen van Sevenaer, Begram, Van Asch van Wijck, De Brauw, Lycklama à Nyeholt, Simons, Wintgens, Mijer, Hoffman, J. K. van Goltstein, Van Foreest, Schimmelpenninck, Rochussen en W. van Goltstein). Het regeeringsreglement van Curaçao werd den volgenden dag na eene korte discussie aangenomen met 48 tegen 3 stemmen (tegen: Wintgens, Van Foreest en Rochussen).

De Eerste Kamer vereenigde zich, na bestrijding door Hartsen en Van Nispen van Pannerden, den 29sten Mei met het

eerste ontwerp met 34 tegen 1 stem (Van Nispen van Pannerden), met het tweede zonder discussie, met algemeene stemmen.

Toen de Staatsbegrooting voor het jaar 1866 aan de orde kwam, had de Minister van Koloniën voldaan aan eene belofte, wier vervulling reeds geruimen tijd met spanning werd afgewacht, door de indiening van het wetsontwerp tot vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd, bij Koninklijke Boodschap van den 30sten September 1865. De aanneming van Hoofdstuk IX der begrooting voor 1866 op den 1sten December met 47 tegen 20 stemmen zou den minister gelegenheid geven, dit wetsontwerp met de Kamer te behandelen. Doch toen het tot behandeling kwam, bestond het ministerie Thorbecke niet meer. Een punt, dat naast de ingediende cultuurwet bij die begrootingsdiscussie besproken werd, n.l. de wijze van invoering van het nieuwe strafwetboek in Nederlandsch Indië, was de naaste aanleiding tot de aftreding van het ministerie.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE FRANSEN VAN DE PUTTE.

Bij de samenkomst der Tweede Kamer na het Kerstreces op den 27sten Februari 1866 werd haar mededeeling gedaan van de Koninklijke Besluiten van den 9den Februari, waarbij niet aangenomen werd het ontslag, aangeboden door de ministers Fransen van de Putte, Cremers en Blanken, maar met ingang van den 10den Februari eervol ontslag verleend werd aan Thorbecke en Olivier, en van de Koninklijke Besluiten van den 10den Februari, houdende benoeming met ingang van den 10den Februari, van Mr. P. P. van Bosse tot Minister van Financiën, van Mr. J. H. Geertsema, eveneens lid der Tweede Kamer, tot Minister van Binnenlandsche Zaken, en van Mr. C. J. Pické, kantonrechter te Tolen, tot Minister van Justitie. Bij Koninklijk Besluit van den 5den Februari was de tijdelijke waarneming van het departement van Marine opgedragen aan den Minister van Oorlog, Blanken, wegens de ziekte van Van Huyssen van Kattendijke, die den 6den Februari overleed.

Wat was de reden van die belangrijke verandering in het ministerie, welke zoo plotseling had plaats gegrepen, van de aftreding van het erkende hoofd van het Kabinet bij het aanblijven van andere ministers? Die vraag werd, gelijk te wachten was, alom in den lande gedaan. De regeering zelve begreep, dat eene

beantwoording dier vraag van haar gewacht werd. Daarom werden, met machtiging des Konings, in de *Staatscourant* de rapporten van de ministers aan den Koning openbaargemaakt, waaruit bleek, dat de oorzaak gelegen was in het verschil van meening over de invoering van het nieuwe strafwetboek in Indië, bij de wet of bij Koninklijk Besluit. Thorbecke was de eerste, Fransen van de Putte de tweede meening toegedaan.

Toch konden zeer velen niet gelooven, dat een meeningsverschil over eene dergelijke ondergeschikte zaak tot eene ministerieele crisis had kunnen leiden, en dat alleen daarom Thorbecke het ministerie verlaten zou hebben. Blussé maakte zich dadelijk bij de eerste bijeenkomst der Kamer tot de tolk van degenen, die meer licht verlangden. Van Bosse, de Minister van Financiën, had het woord gevraagd, om een en ander over de voornemens van het ministerie mede te deelen. De reden van optreding, zegt hij, is volledig bekend geworden uit de openbaargemaakte stukken. „Wij betreuren het ernstig, dat de rijkbegaafde leider van de liberale partij gemeend heeft, zijne plaats alhier te moeten verlaten. Wij zijn de eersten om te erkennen, dat het geene lichte taak zou zijn hem te willen vervangen in de stelling, die hij in het Kabinet, in den boezem der Vertegenwoordiging, ja in het gansche land innam. Geen onzer althans zal zich die willen aanmatigen." Het ministerie zal het werk van het vorige voortzetten: „Naar vermogen wenschen wij mede te werken tot voltooiing van het staatsgebouw, waarvan de grondslagen in 1848 zijn gelegd." In de eerste plaats vordert het koloniale vraagstuk afdoening, dan de eerste wettelijke vaststelling der Indische begrooting. De oplossing der vragen, die zich daarbij voordoen, zal de regeering zoeken te geven „in den zin eener verstandige vrijgevigheid, die, bij het beoordeelen van de eischen van het tegenwoordige, op de toekomst let, zonder daarom het verledene te vergeten, en die zich bovenal onthoudt van roekeloos afbreken". Dat was ook de richting van het vorige Kabinet, welke, ofschoon de samenstelling veranderd is, ongewijzigd blijft. „Geen terugtred, geen afwijking, noch hier te lande, noch in de koloniën.

Eene eenigszins strengere toepassing van een gewichtig beginsel, de beperking van de afhankelijkheid der financiën van den staat van den bloei der koloniale geldmiddelen, moge ons wellicht wenschelijk voorkomen; maar dit is meer een verschil over de toepassing, geen verschil over het beginsel zelf." Die beginselen zal de regeering »verdedigen met dezelfde warmte van overtuiging als het vorige Kabinet. Het zijn de beginselen, die de groote meerderheid van uwe vergadering is toegedaan, en daarom, meenen wij, zal hare medewerking en ondersteuning ons niet ontbreken".

Na deze mededeeling staat Blussé op, om nadere inlichtingen over de ministerieele crisis te vragen, daar hij het niet eens is met Van Bosse, dat de gedrukte stukken volledig licht geven. »Ik heb bij mij zelven het vermoeden niet kunnen onderdrukken", zegt hij, »dat in die stukken niet de geheele waarheid is opgenomen, en ik heb bespeurd dat in den indruk, dien die stukken op mij gemaakt hebben, ook door vele leden dezer vergadering en door velen in den lande gedeeld wordt. Ik kan niet aannemen, dat eene zoo belangrijke omkeering in het Kabinet het gevolg zou kunnen zijn van een dergelijk betrekkelijk klein verschil." Hij stelt daarom aan de uit het vorige Kabinet overgegane ministers deze vraag: »Heeft er, afgescheiden van het verschil over de invoering van het strafwetboek in Indië, waarvan de openbaargemaakte stukken gewagen, in den boezem van het Kabinet eenig verschil van meening omtrent regeeringsbeginselen op binnenlandsch of koloniaal gebied bestaan, hetwelk tot de aftreding der heeren Thorbecke en Olivier als Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie heeft geleid?"

Fransen van de Putte geeft op die vraag een categorisch antwoord, verklarende »op de meest stellige wijze, dat er geen verschil in den boezem van het Kabinet bestaan heeft omtrent eenig regeeringsbeginsel, hetzij op binnenlandsch, hetzij op koloniaal gebied, waarvan de aftreding van de heeren Thorbecke en Olivier als Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie het gevolg is geweest.

Integendeel. Nog daags vóor het houden van den laatsten ministerraad, waarop de ontbinding van het Kabinet gevolgd is, is mij in een langdurig gesprek, dat ik de eer had met den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken te houden, gebleken, dat er omtrent geen enkel punt van regeeringsbeleid, speciaal van koloniaal regeeringsbeleid, verschil van meening of verschil van zienswijze tusschen den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken en mij bestond, met uitzondering van het bekende verschil over de wijze van invoering der strafwetgeving in Nederlandsch Indië".

Wij moeten eenige jaren teruggaan, om te zien, waarin eigenlijk dat verschilpunt in zake de strafwetgeving bestond. In 1849 werd op voorstel van den Staatsraad Wichers door Rochussen als Gouverneur-Generaal eene commissie benoemd, om een strafwetboek samen te stellen. Later meende men evenwel, dat het beter was, het strafwetboek in Nederland te ontwerpen, en werd door den minister Mijer eene commissie tot dat doel ingesteld. Eerst in 1861 was haar werk voltooid. De commissie had geadviseerd het strafwetboek bij Koninklijk Besluit in Indië in te voeren, en zoo was ook het voornemen van het toenmalig ministerie; doch dit trad af en werd door het ministerie Thorbecke vervangen, dat, gelijk geheel met de beginselen van Thorbecke overeenstemde, meende dat de invoering bij de wet moest geschieden. Bij de behandeling der begrooting voor 1863 drongen Kappeyne van de Coppello en Godefroi aan op invoering bij Koninklijk Besluit wegens de urgentie der zaak, omdat de strafwetgeving in Indië, nog gedeeltelijk berustende op het Romeinsch en oud-Hollandsch recht, zich in een allerellendigsten toestand bevond en verbetering dringend noodig was, terwijl de behandeling in de Staten-Generaal zeer langen tijd zou vorderen en het redelijker was voor Nederland zelf een nieuw strafwetboek tot stand te brengen, dan behalve de voor Indië noodzakelijke wijzigingen daarin alleen voor Indië nu ook nog partieele verbeteringen te gaan brengen. De Minister van Justitie, Olivier, had evenwel

geantwoord, dat de taak der wetgevende macht ingevolge art. 75 van het regeeringsreglement zich zou bepalen tot de afwijkingen van de Nederlandsche wetgeving door locale omstandigheden geboden, en dat de Kamer de behandeling, wanneer zij wilde, binnen korten tijd tot stand zou kunnen brengen. Wanneer, gelijk men erkende, de aard der regeling wettelijke vaststelling vorderde, dan mocht de urgentie van dat beginsel niet doen afwijken; zij kon den aard der zaak niet veranderen. »Waarom acht men, dat het bij de wet behoort te geschieden? Dewijl men waarborgen wil geven aan de Europeanen in Indië, zoowel voor hunne personen als voor hunne goederen. Het berust dus op de noodzakelijkheid, op grond van welke in Nederland de Grondwet gelijke bepaling voor het rijk in Europa heeft voorgeschreven. Men wenscht Europeanen naar Indië te lokken, Europeesche kapitalen er heen te trekken; dan moeten er waarborgen in de wetgeving bestaan; en dan vind ik grootere waarborgen in de publiciteit en in het gemeen overleg met de Vertegenwoordiging, dan wanneer de zaak wordt tot stand gebracht in het Kabinet, waarbij men naar verkiezing al dan niet gebruik kan maken van de opmerkingen van den Raad van State. Ik acht dus de zaak uitvoerbaar en wenschelijk. Van de Kamer zal het afhangen om, als haar een wetboek voor Indië ter behandeling zal worden aangeboden, te toonen dat de behandeling van vraagpunten van Indische wetgeving niet langer voor haar eene onmogelijkheid is, maar dat ook in dat opzicht goede vruchten van haren arbeid kunnen worden getrokken."

Na de aftreding van Uhlenbeck werd het ontworpen strafwetboek naar Indië gezonden om daar het advies der autoriteiten in te winnen, en ook de nieuwe Minister van Koloniën, Fransen van de Putte, verklaarde in de memorie van beantwoording bij Hoofdstuk IX der definitieve begrooting voor 1863: »De regeering is van oordeel, dat het nieuw in te voeren strafrecht door de wet behoort te worden vastgesteld. Dientengevolge zal eene wetsvoordracht, daartoe strekkende, waarschijnlijk in den aanvang der volgende zitting aan de Vertegenwoordiging worden ingediend."

In de zitting van 1864 op 1865, bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1865, en later bij het ontwerp tot nadere regeling van het gebruik van het koloniaal batig slot over 1862 kwam Godefroi op de zaak terug en drong opnieuw op de invoering bij Koninklijk Besluit aan. De Minister van Koloniën antwoordde: «Toen ik aan het bewind kwam, was dat wetboek naar Indië gezonden, ik wacht het betrekkelijk spoedig terug en dan eerst behoeft te worden beslist of het aan de goedkeuring der wetgevende macht zal moeten worden onderworpen, dan wel of de vaststelling er van bij besluit aan den Koning behoort te worden voorgedragen. Thans dienaangaande in beschouwingen te treden, zoude prematuur zijn." Wij hebben gezien, dat in dezelfde zitting bij de behandeling van het regeeringsreglement voor Suriname door de aanneming van het amendement van Van Nierop in die wet zelve bepaald werd, dat de invoering der wetboeken daar den eersten keer bij Koninklijk Besluit zou geschieden.

Den 1sten December 1865 nu, bij de behandeling van Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting voor 1866, stelde Van Nierop den Minister van Koloniën de vraag: «Hoe staat het met de strafwetgeving voor de Oost? Zal die worden ingevoerd, zooals de Kamer getoond heeft dat te wenschen, bij besluit? Of zal die wetgeving *ad kalendas graecas* moeten worden verschoven, totdat de Staten-Generaal dien arbeid zullen hebben ondernomen? Ik behoef den minister niet te herinneren de meening, door mij geuit bij de beraadslaging over het Westindisch reglement. Ik ben van oordeel dat de bestaande chaos, dien men wetgeving noemt, zoo spoedig mogelijk bij besluit behoort te worden opgeruimd en door de gereedliggende wet vervangen."

Fransen van de Putte antwoordde: «Wat nu de strafwetgeving voor Oost-Indië betreft, de Minister van Koloniën heeft bij de verdediging van het regeeringsreglement voor West-Indië doen blijken van zijne overtuiging in het algemeen, dat er behoefte bestaat dat wetboeken bij de wet worden vastgesteld. De minister is van die opinie niet afgeweken, maar tevens heeft hij reeds dikwijls doen blijken van de urgentie, die ook volgens hem

bestaat om een strafwetboek in Neêrlandsch Indië in te voeren, van de bezwaren, zoo niet van de ondoenlijkheid om op dit oogenblik een Code Pénal hier in discussie te brengen, terwijl men eerstdaags wacht een nationaal strafwetboek. De minister is van opinie, om, wanneer het nationaal strafwetboek in deze Kamer wordt in discussie gebracht, ook tegelijkertijd een voorstel te doen om het nationale strafwetboek voor de Oost te doen vaststellen. In afwachting daarvan wensch ik te handelen in den geest van het besluit, door de Kamer genomen bij gelegenheid van de vaststelling van het regeeringsreglement voor West-Indië."

Wat was er intusschen voorgevallen in den ministerraad? Volgens de mededeelingen van de ministers Fransen van de Putte en Cremers het volgende: De Minister van Koloniën, oorspronkelijk voor vaststelling bij de wet, was, gelijk wij gezien hebben, uit het oogpunt van urgentie, tot eene andere meening gekomen. Daartoe hadden voorzeker medegewerkt het advies van den Raad van State, van de Indische autoriteiten en de herhaaldelijk gebleken wensch van de meerderheid der Kamer, o. a. bij de vaststelling van het Westindisch regeeringsreglement. Toen had een der leden tot hem gezegd: »Gij moogt ons wel bedanken, want wij hebben de quaestie omtrent het Indische strafwetboek nu ook voor u uitgemaakt." Daarop had hij in Juli aan den Minister van Justitie een brief geschreven, om het strafwetboek alsnog bij besluit in te voeren. Die minister stelde toen voor, de zaak aan den ministerraad te onderwerpen. Fransen van de Putte deed alzoo bij brief van den 8sten September en vroeg eene spoedige beslissing, welke evenwel niet kwam. Na ontvangst van het voorloopig verslag over Hoofdstuk IX werd een buitengewone ministerraad belegd. Vijf van de zeven leden waren het gevoelen van den Minister van Koloniën toegedaan. Daar de Minister van Binnenlandsche Zaken evenwel toen reeds verklaarde, van de zaak eene portefeuille-quaestie te zullen maken, wilde de raad geene beslissing nemen, maar werd besloten in de memorie van beantwoording alleen mede te deelen, »dat de zaak hare beslissing

naderde". Opnieuw op eene beslissing aandringende vóor de algemeene beraadslagingen, werd Fransen van de Putte verwezen naar Hoofdstuk IX, waaruit hij de gevolgtrekking maakte, dat de zaak dan voor zijne uitsluitende verantwoording was. Bij de beraadslaging over Hoofdstuk IX, had hij, zooals hij te voren had aangekondigd, het boven medegedeelde antwoord gegeven. Daarna gaf hij den Koning in overweging het ontwerp-besluit te bekrachtigen. Deze verzocht den raad een spoedig advies, die evenwel een uitstel vroeg tot na de behandeling der begrootingswetten. Toen na afdoening van deze de raad het geschil wenschte uit te maken, gaf, volgens Cremers, "de Minister van Binnenlandsche Zaken te kennen, dat hij reeds vroeger naar rust had verlangd, dat hij nooit had kunnen denken zoo lang belast te zullen blijven met de zware taak, die op hem rustte; dat hij echter altijd met lust en ijver zijn arbeid had verricht, maar dat juist in den laatsten tijd het verlangen naar rust meer en meer bij hem was gestegen. Hij deelde daarop zijne medeleden mede, dat hij zijn ontslag zou vragen en verzocht hen om te zien naar iemand, die zijne plaats kon vervullen".

Op herhaalden en krachtigen aandrang zijner ambtgenooten besloot hij de zaak nog eenigen tijd in beraad te nemen, terwijl aan den Koning een nieuw uitstel zou worden gevraagd. In de volgende vergadering stelde hij zijn aanblijven afhankelijk van een onderhoud met den Minister van Koloniën. "In een daarop volgenden ministerraad deelde hij mede, dat hij een vriendschappelijk onderhoud met den Minister van Koloniën had gehad, en dat zij het op alle punten zeer wel hadden kunnen vinden, behalve op het éene punt van verschil. Hij stelde toen voor de zaak te laten rusten. Zijne redeneering was deze: gij wilt besluit, wij willen wet, waarom niet de zaak laten rusten? Waarom niet eene neutrale houding, een middelweg aannemen? Van verschillende kanten werd echter geantwoord.... dat het niet zoozeer was eene quaestie van beginsel als van urgentie, en dat de Minister van Koloniën, die die urgentie betoogd en zich verbonden had jegens de Kamer, na al hetgeen hier was voorgevallen, de

zaak niet kon laten rusten. Tevens werd beweerd, dat men den Koning, die reeds tweemaal een uitstel verleend had, niet voor de derde maal een uitstel, en wel een onbepaald uitstel kon vragen. Maar er waren nog meer redenen, die daartegen pleitten. Men had reeds vroeger het oog geslagen op iemand, dien men algemeen wenschte als Minister van Financiën te zien optreden, doch deze had bepaald verklaard, dat hij in geen geval zitting zou nemen, vóor dat het geschil omtrent dat punt zou zijn bijgelegd of uit den weg geruimd. Er moest dus ook om deze reden aan het verschil een einde komen."

En nu de voorstelling van de andere zijde. In zijn brief van den 23sten Januari aan den Koning schrijft Thorbecke: "De vraag, door den raad van ministers reeds eens beslist, doch door den Minister van Koloniën in tegenovergestelden geest andermaal in den raad gebracht, kon daar gedurende de discussiën over de Staatsbegrooting in de Kamers niet worden afgedaan. Evenwel gaf de Minister van Koloniën, bij de discussie over de begrooting van zijn departement, door een lid der Tweede Kamer gevraagd, hetgeen hij dacht te doen, zonder voorbehoud te kennen, en onderwierp hij kort daarna aan Uwe Majesteit een concept-besluit tot invoering van het vertaalde of omgewerkte strafwetboek. De ondergeteekende moest hierdoor de eenheid van het Kabinet, het vertrouwen op de onderlinge samenwerking gebroken achten, en het was van toen af zijn voornemen, zijn ontslag aan Uwe Majesteit te verzoeken."

De oorzaak en de afloop van de ministerieele crisis vonden, blijkens de beraadslagingen, zoowel in de Tweede Kamer op den 27sten Februari 1866 na de mededeeling van Van Bosse en op den 8sten en den 9den Maart bij de definitieve vaststelling van Hoofdstuk VII B der Staatsbegrooting voor 1866 als in de Eerste Kamer bij de beraadslaging over het laatstgenoemde ontwerp op den 9den April, eene zeer verschillende beoordeeling. De quaestie zelve,

die de naaste aanleiding geweest was, n.l. de vaststelling van het Indische strafwetboek bij wet of besluit, werd in de Eerste Kamer meer in het bijzonder besproken door Duymaer van Twist. Voor de vaststelling bij Koninklijk Besluit, zegt hij, voert men aan het gebeurde bij het Westindische regeeringsreglement en de urgentie. Maar «het is ten eenenmale onjuist te zeggen, al wat voor West-Indië in het voor West-Indië bestemde regeeringsreglement is vastgesteld en aangenomen, geldt ook voor Oost-Indië. Immers kan men zeggen, dat Oost-Indië en West-Indië gelijkstaan? Zou men niet met veel meer grond kunnen vragen: is er éenig punt van gelijkheid?.... Maar daarenboven: indien men al Oost-Indië en West-Indië gelijk wilde stellen, wat had men dan moeten doen? Wat is er voor West-Indië gebeurd? Er is voor West-Indië aangenomen, dat de wetboeken voor die kolonie door de wetgevende macht aldaar zullen worden vastgesteld; maar er is in hetzelfde reglement bij exceptie aangenomen, dat die wetboeken voor de eerste maal bij Koninklijk Besluit zullen worden vastgesteld. Had men nu Oost- en West-Indië gelijk willen stellen, wat had men dan moeten doen? Het was erkend, dat in beginsel de Oostindische wetboeken bij de wet moesten worden vastgesteld. Men had dus aan de Staten-Generaal eene wet moeten voordragen, om ook voor Oost-Indië bij uitzondering vast te stellen, dat het strafwetboek aldaar voor de eerste maal bij Koninklijk Besluit zou worden ingevoerd".

Ten tweede, de urgentie. «Ik zal aannemen, dat er waren dringende omstandigheden, dat er was periculum in mora. Maar dan vraag ik: toon mij.... éen artikel, waarbij wordt aangegeven dat onderwerpen, die in den regel door de wetgevende macht moeten worden geregeld, in dringende omstandigheden bij Koninklijk Besluit kunnen worden geregeld? Mij is er geen bekend en ik durf met eenig vertrouwen beweren, dat er geen bestaat. En zoodanig artikel was ook niet noodig. Waarom niet? Omdat in het Oostindisch regeeringsreglement op eene andere en betere wijze uitdrukkelijk voorzien is, hoe er zal kunnen worden gehandeld in dringende omstandigheden. Volgens het regeerings-

reglement berust bij den Gouverneur-Generaal de macht om in dringende omstandigheden te handelen. De Gouverneur-Generaal kan dan alles zonder eenige uitzondering.... Het door mij bedoelde artikel van het regeeringsreglement is art. 23, aldus luidende: ««Onverminderd het geval voorzien bij art. 43 is de Gouverneur-Generaal in dringende omstandigheden bevoegd om onder nadere bekrachtiging door de wet of goedkeuring door den Koning algemeene verordeningen vast te stellen over onderwerpen, waarvan de regeling door de wet moet geschieden, of aan den Koning is voorbehouden, zoolang die regeling niet heeft plaats gehad."" En dat was hier juist het geval. De regeling, die (zooals erkend is) door de wet moest geschieden, had nog niet plaats gehad. Was er inderdaad urgentie, de Gouverneur-Generaal kon en moest handelen. En dan had men ook nog een waarborg gehad, dien wij nu missen, dat namelijk bekrachtiging door de wet noodig ware geweest."

In de Tweede Kamer werd meer de crisis zelve besproken. In 't algemeen was men niet geneigd de quaestie van het strafwetboek als de werkelijke oorzaak te beschouwen. De een meende, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken toch het voornemen had gehad het ministerie te verlaten en deze zaak alleen als voorwendsel had gebruikt (baron Van Zuylen van Nyevelt), dat de quaestie der Limburgsche verkiezing, de afkeuring zijner maatregelen betreffende de veeziekte van meer invloed waren geweest (Van Goltstein), anderen gaven de schuld aan Fransen van de Putte, en meenden, dat deze Thorbecke uit het ministerie gedreven had (De Brauw). Van Nierop verklaarde, dat hij de bewuste interpellatie gedaan had na bespreking met Kappeyne en Godefroi, maar dat elke gedachte aan eene ministerieele crisis verre van hem geweest was. «Nimmer zou ik geloofd hebben", zegt hij, «dat zulk eene quaestie kon leiden tot eene ministerieele crisis, en ik heb zeer veel moeite het nu nog te gelooven. Men moge die quaestie tot casus belli gemaakt of gebruikt hebben, ik geloof stellig dat er praedispositie was; er was wellicht andere

stof, vroegere stof, misschien ook latere stof.... Voor mij zelven schroom ik intusschen niet voorloopig twee punten vast te stellen. Naar het mij voorkomt, is de crisis niet gewettigd. Dit is het eerste punt; en het tweede punt is, dat mijns inziens de crisis niet is geëindigd."

Het was dezelfde spreker, die den 9den Maart met zijne gewone objectiviteit op scherpe en heldere wijze den indruk weergaf, welken de meer uitvoerige bespreking der zaak op dien en den vorigen dag op hem gemaakt had. Mijer had opnieuw inlichtingen gevraagd en zeer duidelijk partij getrokken voor Thorbecke tegen Fransen van de Putte, wiens handelwijze hij afkeurde; graaf Van Zuylen van Nyevelt was daarentegen op bezadigde wijze, zijn naamgenoot baron Van Zuylen van Nyevelt op onstuimige wijze, die alle perken te buiten ging, te velde getrokken tegen Thorbecke en had diens vrienden opgeroepen om zijne handelwijze te verdedigen. Van der Linden en Dullert hadden aan die roepstem gevolg gegeven en waren voor Thorbecke in het krijt getreden. Ook Van Nierop verklaart te behooren tot de "vrienden van den Minister van Binnenlandsche Zaken, maar (hij) was slechts een vriend in dagen van tegenspoed." "De crisis is niet gewettigd", herhaalt hij, "dit is mijn indruk geweest na de lezing van de rapporten, die door de regeering zijn openbaar gemaakt. Ik ben het eens met veel van hetgeen de heer Mijer daaromtrent gisteren gezegd heeft en ik zou zelfs nog een paar vragen daarbij durven voegen, bijv. aan den Minister van Oorlog: was het hem niet gegeven de krijgstucht te handhaven in het Kabinet? Dacht hij niet, dat, waar het commando in handen van een generaal is, de mindere officieren moeten toegeven?

Ik zou verder nog aan den Minister van Koloniën zelven durven vragen: was het niet mogelijk een uitstel te geven, desnoods met een interimairen Minister van Financiën, bijv. tot na de cultuurwet? Het is inderdaad voor mij een raadsel, dat een helder hoofd als dat van den Minister van Koloniën, misschien nog gesteund door andere heldere hoofden, niet een middel — men vergeve mij het woord — van conciliatie heeft weten uit te

denken. Uitstel is parlementair, geen vreemde zaak zelfs onbepaald uitstel; maar het stond toch altijd aan den Minister van Koloniën vrij, om, als het uitstel te lang duurde, de zaak tot eene crisis te brengen.

Is de crisis geëindigd? Neen, Mijnheer de Voorzitter. Naar mijne overtuiging is geen crisis geëindigd, als een stevig Kabinet aftreedt en een luchtig en vluchtig Kabinet daarvoor in plaats treedt. Ik ben zelfs niet zonder vrees, dat door deze gebeurtenis het gansche constitutioneele stelsel is aangedaan. Het constitutioneele stelsel heeft gebroken met de traditiën der oude regeermacht, om daarvoor — en dat is zijne beste verschooning — de meest bevoegden en de meest bekwamen in de plaats te brengen. Is bij de samenstelling van dit Kabinet gelet op deze qualiteit, gelet op eenige qualiteit, is er gelet op politiek karakter, is er gelet op intellectueel overwicht? Wie is de politieke man in dit Kabinet? De geachte spreker uit Zwolle heeft gisteren gevraagd: wie in dit Kabinet in politieke beteekenis zal spreken? zou men niet tevens kunnen vragen: wie zal in dit Kabinet in politieke beteekenis het eerst denken? Wie is de staatsman in dit Kabinet, die daaraan geeft kleur en geur?....

Is nu die samenstelling van het Kabinet zelfs onder deze omstandigheden eene onverschillige zaak? Ik zeg onder deze omstandigheden, met het oog op de cultuurwet. Want sommigen zijn van meening, dat het inderdaad eene onverschillige zaak is; dat dit Kabinet geen ander doel zou hebben dan de cultuurwet tot afdoening te brengen. Mij is het niet gebleken en ik geloof het ook niet. Het is in elk geval geen onverschillige zaak, zelfs niet voor de cultuurwet. Zullen er niet zijn, die bepaald ten opzichte van deze wet de urgentie niet zoo overwegend zullen achten, dat zij die wet niet liever aannemen onder het schild van een domineerend minister, die voor hen, en te recht, een waarborg is in zijn rijpen leeftijd, in overmacht van doorzicht en inzicht, en in hetgeen hij zelf eens heeft genoemd, het doordenken van toestanden en uitkomsten? Mijnheer de Voorzitter, ik zal mijne meening zeggen. Naar het mij voorkomt, heeft dit minis-

terie geene toekomst. Evenals het vorig ministerie, gelijk nu uit de crisis schijnt te blijken, had te worstelen met geheime oppositie, zoo zal dit Kabinet in veel grootere mate te worstelen hebben met schijnbare adhaesie. De heer Dullert heeft het duidelijk gezegd: wij zullen met dit Kabinet handelen als met de vorige Kabinetten. Nu weten wij genoeg...."

Het was aldus onder geene gunstige vooruitzichten, dat eindelijk, na afdoening van enkele minder belangrijke wetsontwerpen, de cultuurwet aan de orde kwam.

Den 2den October 1865 kwam bij de Tweede Kamer in het ontwerp van wet tot vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd. Het ontwerp gaf veel meer dan de naam beloofde. Het was verdeeld in drie titels. Titel I handelde Van den Grond en was verdeeld in 5 afdeelingen. Afdeeling I Van den Grondeigendom bevatte de volgende belangrijke bepalingen: Over de gronden, waarvan bij deze wet de eigendom aan den inlander wordt toegekend, wordt van Staatswege niet beschikt, tenzij in de gevallen en op de wijze voorzien bij de algemeene verordeningen regelende de onteigening ten algemeenen nutte, of bij deze wet (art. 1). Aan den inlandschen bezitter wordt de eigendom toegekend van den grond, dien hij bij de invoering dezer wet in individueel en erfelijk gebruik bezit (art. 2). Alle gronden, niet vallende onder de bepalingen der voorgaande artikelen (particuliere of dessa-eigendommen), noch vóor de invoering dezer wet door derden uit anderen hoofde wettig in eigendom verkregen, behooren aan den Staat (art. 6). Binnen vijf jaren na de invoering dezer wet kan de inlander, die aantoont gedurende de laatste drie jaren het openbaar en ongestoord bezit van een behoorlijk binnen zijne grenzen bepaald stuk gronds als hem individueel en erfelijk toekomende gehad te hebben, daarvan een eigendomsbewijs bekomen, dat alle vroegere aanspraken doodt (art. 8). De

gemeenschappelijke dessa- of gemeentegronden worden tusschen de rechthebbenden verdeeld, zoodra de meerderheid van hen het verlangt (art. 9). Europeanen, met hen gelijkgestelden en vreemde Oosterlingen zijn onbekwaam tot verkrijging van eigendomsrecht of andere zakelijke rechten op gronden, waarvan de eigendom volgens deze wet aan den inlander behoort. Deze bepaling wordt binnen vijf jaren na de invoering dezer wet aan herziening onderworpen (art. 12). De verhuur of ingebruikgeving (van grond der inlanders aan niet-inlanders) geschiedt voor niet langeren tijd dan tien jaren (art. 14).

Afdeeling II, Van beschikking door den Staat over gronden der inlanders, gaf den Staat bevoegdheid tegen schadeloosstelling te onteigenen gronden, mits geen sawahs zijnde, tot uitbreiding of verwisseling van koffie-aanplantingen (art. 16), verder gronden tot plaatsing van fabrieken en andere gebouwen of toestellen, behoorende tot ondernemingen van suikerbereiding, ten behoeve van welke de tusschenkomst der regeering verleend wordt, of tot verkrijging van velden, waarvan de eigendom voor de ondernemingen is benoodigd (art. 17). Eindelijk kon de Staat zich, tegen jaarlijksche schadeloosstelling, tijdelijk in het bezit stellen van velden voor den aanplant van suikerriet (art. 18).

Volgens afdeeling III, Van de gronden, behoorende aan den Staat, konden inlanders vergunning verkrijgen stukken gronds, aan den Staat behoorende, te ontginnen, en na afloop van drie jaren als eigenaar daarvan erkend worden (art. 19), en konden perceelen van niet meer dan 1000 bouws (art. 25) voor negen en negentig jaren in erfpacht gegeven worden (art. 24). Met het zevende jaar werd van deze belasting op de ongebouwde eigendommen (art. 29), met het tiende op de gebouwde eigendommen geheven (art. 30). Verhuur van grond of verlenging van bestaande huurovereenkomsten werd niet meer toegelaten (art. 34).

Afdeeling IV, Van de domaniale bosschen, handelde over aankoop van hout voor rekening van den Staat (art. 36) of van bijzondere personen (artt. 37—38) en verbood de blandongdiensten (art. 39).

Afdeeling V, Van de cultures op hoog gezag ingesteld, handhaafde de bestaande voorschriften omtrent de verplichte levering aan het Gouvernement van de koffie door de inlandsche bevolking geteeld (art. 40) en liet de tusschenkomst van het bestuur toe tot voortzetting der bestaande suikerondernemingen na afloop der contracten en tot oprichting van nieuwe ondernemingen van suikerbereiding (art. 41), wat betreft de verzekering aan den ondernemer van beschikking over de velden, over de noodige gronden tot plaatsing der fabrieken en toestellen, en het verstrekken van de gebouwen en toestellen, voor zoover de Staat daarvan eigenaar is tengevolge van overname, krachtens de bij de invoering der wet geldende overeenkomsten, doch voor niet langer dan twintig jaren (art. 43).

Titel II handelde van den arbeid ten behoeve van ondernemingen van landbouw en nijverheid. Afdeeling I, Van de beschikking van Staatswege over arbeid, verbood deze beschikking ten behoeve van cultures, behoudens de verplichting der inlanders tot het aanleggen en onderhouden der koffie-aanplantingen op daartoe van regeeringswege gegeven last, en onverminderd de nakoming der verplichtingen door den Staat op zich genomen bij de thans werkende cultuurcontracten (art. 46). Afdeeling II, Van overeenkomsten met inlanders omtrent den arbeid door hen te verrichten, bepaalde, dat inlanders hun dienst voor niet langer dan telkens voor éen jaar, noch voor den duur eener onderneming, welke meer dan achttien maanden tijds vorderde, mochten verhuren (art. 50). Ambtenaren en hoofden der inlandsche bevolking, die met bestuur belast zijn, mochten noch rechtstreeks noch zijdelings deel nemen in aannemingen (art. 54); wegens niet-nakoming van overeenkomsten omtrent huur van dienst of van werk, konden geene politiestraffen bedreigd of opgelegd worden (art. 55), rechtsvorderingen, daaruit voortspruitende, verjaarden door verloop van éen jaar (art. 56). Titel III bevatte nog eenige slotbepalingen.

Het wetsontwerp was vergezeld van eene zeer omvangrijke en zeer merkwaardige memorie van toelichting, die slechts voor

een klein gedeelte het ontwerp zelf toelichtte, maar hoofdzakelijk bestond uit eene uiteenzetting van wording en beginselen van het cultuurstelsel, en de geschiedenis der denkbeelden over den grondeigendom in Indië.

Niet minder omvangrijk was het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Rochussen, Blussé, Mijer, Van Bosse en Van Heukelom), vastgesteld den 18den Januari 1866, dat de verschillende meeningen over de bovengenoemde onderwerpen teruggaf.

De memorie van beantwoording verscheen den 6den April 1866 en was vergezeld van verscheidene belangrijke wijzigingen in het ontwerp. De beraadslagingen hadden plaats van 1—18 Mei en eindigden met de intrekking van het wetsontwerp. Wij gaan over tot de vermelding van het meest wetenswaardige uit mondelinge beraadslaging en schriftelijke gedachtenwisseling, teneinde de oorzaak der mislukking en hare gevolgen te onderzoeken.

Slechts één der artikelen van het wetsontwerp is in behandeling geweest. De algemeene beraadslagingen liepen natuurlijk alleen over de hoofdbeginselen: den grondeigendom, den overgang van dessa- in individueel bezit, de gouvernements-cultures en de particuliere ondernemingen. Er bleken ook thans weer ten opzichte van het koloniale stelsel drie partijen te bestaan: de hervormingspartij, de behoudenden en de afwachters. Onder de laatsten rangschikte zich Godefroi, die eer opheldering vroeg dan wel zijne eigene meening mededeelde. Hij vroeg die opheldering vooral aan de conservatieve partij, die het ontwerp afkeurde, maar van wie hij wenschte te weten, wat dan hare beginselen waren, wat haar regeeringsprogram was op koloniaal gebied.

«Ik heb hier voor mij", zegt hij, «eene bloemlezing uit een achttal redevoeringen, door conservatieve leden bij die gelegenheid (de discussie over Hoofdstuk IX der Begrooting voor 1865) gehouden. De slotsom, waartoe de lezing dier redevoeringen mij gebracht heeft, is deze, dat ik heb ontmoet éene stelling, niet practisch toegepast, niet gepreciseerd, maar voorgedragen

met de meest mogelijke algemeenheid. Die stelling is: het cultuurstelsel moet verbeterd worden, maar met behoud van zijne grondslagen: het cultuurstelsel moet gezuiverd worden van zijne gebreken, maar het stelsel zelf moet behouden blijven. Mij zijn tot hiertoe zin en bedoeling dier stelling niet duidelijk.

Vooreerst: het cultuurstelsel moet behouden blijven. Zoo sprekende, ziet men, dunkt mij, op het bestaande, maar juist het bestaande wordt door de conservatieven àfgekeurd; moet er van hunne zijde niet eerder sprake zijn van een herstel, van eene restitutio ad integrum van het cultuurstelsel? Maar waarin moet dat herstel dan bestaan? Op welke gouvernements-cultures zal het slaan? Van die cultures zijn alleen nog in wezen de suiker- en de koffiecultures, behoudens de liquidatie, als ik het zoo noemen mag, van de ingetrokken cultures; alle andere zijn ingetrokken, òf om het drukkende daarvan voor de bevolking, òf om het gemis van voordeel voor de schatkist....

Zal men nu die ingetrokken cultures willen herstellen? Ik geloof het niet. Van de gouvernements-cultures blijven dus alleen, gelijk ik reeds zeide, de suikercultuur en de koffiecultuur over. Over de koffiecultuur heb ik in het stelsel van dit ontwerp geen licht te zoeken bij de conservatieven. Die cultuur toch wordt in stand gehouden....

Maar, om mij nu bij de suikercultuur te bepalen, welke grondslagen van het cultuurstelsel ten aanzien van die cultuur wil men behouden? De primitieve grondslagen van Van den Bosch.... of het stelsel, zooals het op verschillende tijdstippen herhaaldelijk is gewijzigd? En, wanneer men het laatste bedoelt, van welken van die verschillende toestanden moet er dan sprake zijn? Met andere woorden: bedoelt men de grondslagen van invoering of die van uitvoering? Bedoelt men de laatste, van welke phase dan van uitvoering? Men weet toch, hoe vele metamorphosen de suikercultuur heeft ondergaan. Er is dus, dunkt mij, alleszins grond om te vragen: gij wilt het cultuurstelsel behouden: welk stelsel bedoelt gij?

Maar ik wil de zaak uit een meer algemeen oogpunt be-

schouwen. Ik wil aannemen, dat het cultuurstelsel, dat de conservatieven behouden willen, dat stelsel is van ondernemingen van landbouw en nijverheid, dat gedreven wordt door tusschenkomst en ten bate van het Gouvernement; dat de grondslagen, die zij behouden willen, zijn beschikking door de Regeering over grond, over arbeid — niet door vrijwillige overeenkomsten, maar eenzijdig door besluiten en bevelen van het staatsgezag, — en met bepaling — mede eenzijdig door besluiten en bevelen van het staatsgezag — van het loon voor den arbeid. Maar wat beteekent dan, bij behoud van die grondslagen, zuivering en verbetering van het stelsel? Mij dunkt, men gaat dan uit van de stelling, dat de gebreken niet inhaerent zijn aan het stelsel, aan zijne grondslagen; dat integendeel die grondslagen, dat de beginselen van het stelsel niet zijn verkeerde, maar heilzame beginselen."

Zoo werd ook door sommigen geoordeeld, o. a. door Van Zuylen van Nyevelt en Van Foreest, die het cultuurstelsel een positief goed noemden. Van eene andere meening was evenwel J. C. Baud, die zelf de grondslagen van het cultuurstelsel herhaaldelijk veroordeeld heeft, o. a. bij de beraadslaging over artt. 56 en 69 van het regeeringsreglement en in de nota, waarvan gebruik gemaakt is bij het rapport van den minister Pahud van den 7den Augustus 1853 over de suikercultuur. Hij immers oordeelde, dat bij het cultuurstelsel was afgeweken van het stelsel "dat onder alle hemelstreken, onder alle omstandigheden het beste is", dat het was "een samenstel van inrichtingen, waarvan men zeggen mag, dat daardoor aan de Javaansche maatschappij eene gedeeltelijk reeds volbrachte omwenteling is voorbereid, die noch met de eischen der rechtvaardigheid, noch met die van het staatsbelang kan worden overeengebracht", dat door het cultuurstelsel aan den Javaan "ongekende belemmeringen en verplichtingen" zijn opgelegd.

Wanneer toch het cultuurstelsel, niettegenstaande zijne verkeerde beginselen, in menig opzicht gunstig heeft gewerkt, dan geldt hier misschien meer het quoique dan het parceque. "Wij moeten dankbaar erkennen, dat door of liever onder het stelsel

millioenen in de schatkist zijn gevloeid. Maar wij moeten niet vergeten, dat al die millioenen niet het onmiddellijk en noodzakelijk gevolg zijn geweest van het stelsel. Voor een groot deel zijn zij toe te schrijven aan een gelukkigen handel, nu eens in suiker, dan weder in koffie gedreven. In sommige opzichten hebben die millioenen ons ook in slaap gewiegd, en dat is eene nadeelige zijde. Onder het cultuurstelsel is eene handelsvloot ontstaan; maar men vergete niet de reactie, die gevolgd is op den overspannen toestand, waarin de scheepsbouw gebracht was. Men heeft ook het recht te vragen, of niet onder het cultuurstelsel de energie, de ondernemingsgeest van onzen handel hebben geleden. Op mij althans, wanneer ik de consulaire verslagen lees — en ik lees ze vrij nauwkeurig — maakt het een onaangenamen indruk, als ik zie, hoe onze zeehandel bij dien van andere natiën ten achter is in energie, in ondernemingsgeest, in het zoeken van nieuwe débouchés. Draagt niet het cultuurstelsel in verband met het consignatiestelsel voor een deel de schuld daarvan? Er is eene nijverheid ontstaan, die wij anders wellicht zouden gemist hebben. Maar ik heb nooit de gedachte van mij kunnen weren, ook niet bij de behandeling van de laatste Indische tariefsherziening, dat die nijverheid in vele opzichten nog is eene broeikas-nijverheid.

Dat het cultuurstelsel ook weldadig heeft gewerkt voor de Indische bevolking, ik ontken het niet. Er is door gedwongen arbeid loon verdiend, dat wellicht bij vrijen arbeid niet genoten zou zijn. Maar men heeft het cultuurstelsel altijd voorgesteld als het beste middel om den Javaan tot arbeidzaamheid op te leiden. Wanneer men nu echter na de meer dan 30-jarige werking van het stelsel aan de conservatieven vraagt: zijn de Javanen vatbaar voor vrijen arbeid? dan is het antwoord: volstrekt niet.

Wat heeft dan het cultuurstelsel in dit opzicht teweeggebracht? Is het ook niet waar, dat onder dat stelsel weinig, althans in vroegere jaren, gedaan is voor de zedelijke en intellectueele ontwikkeling van den Javaan? Wel is in latere jaren een eenigszins betere toestand ontstaan, maar hoe lang is niet de

behartiging van dat groote belang verzuimd, omdat men niets wilde missen van het batig slot? En wanneer nu bij elke verandering, waardoor men den Javaan geleidelijk zelfs wil brengen in een normalen maatschappelijken toestand, het bezwaar (misschien niet ten onrechte) wordt geopperd, dat hij voor dien toestand niet vatbaar is, moet dit dan niet ten deele aan het cultuurstelsel worden geweten? Heeft dit stelsel niet, ook gelijk onder andere uit het rapport over de suiker-enquête kan blijken, een storenden invloed uitgeoefend op het individueel landbezit, dat dan toch in beginsel door mannen van verschillende kleur wordt aangeprezen? Heeft niet vooral de suikercultuur medegebracht miskenning van de rechten der inlandsche gemeenten op het gebruik van den grond?"

Hoe wil men dan het cultuurstelsel verbeteren met behoud van de grondslagen, als die grondslagen zelve verkeerd zijn? „Het is mij niet duidelijk, welke verbetering men op die wijze beoogt. Wel begrijp ik, hoe men die stelling doet gelden, als men het cultuurstelsel uitsluitend, althans hoofdzakelijk, beschouwt uit het oogpunt van productiviteit, van geldelijke resultaten; als men, aandringende op uitbreiding van het stelsel, zich verzet tegen elke hervorming, die het financieel belang van het moederland, vertegenwoordigd door het batig slot, kan benadeelen. Want inderdaad, elke inbreuk op de grondslagen is eene inbreuk op de productiviteit, op de geldelijke uitkomsten: inkrimping van beschikking over grond en arbeid, verhooging van plantloon, verhooging van den inkoopsprijs der producten — dat alles heeft ten gevolge inkrimping van productie, vermindering der handelswinsten."

Eindelijk stelt hij aan de conservatieven de vraag: „Is een cultuurstelsel, opgevat in den zin en in den geest, door de conservatieven bedoeld, bestaanbaar met het regeeringsreglement, met art. 56 dier wet? Zou het niet oneindig consequenter zijn, dat van die zijde het initiatief kwam van een voorstel tot intrekking van art. 56 dan het voortdurend tot den staat van doode letter te doemen. Ik betwijfel, of eene eerlijke, ruime, vrijgevige toepassing — en die zal men dan toch wel willen — van het

regeeringsreglement mogelijk is bij behoud van het cultuurstelsel met onaangetaste grondslagen." Hetzelfde geldt ten opzichte van art. 60 van het regeeringsreglement.

Na deze interpellatie tot de conservatieven wendt hij zich tot den minister en vraagt hem inlichtingen omtrent de quaestie van den grondeigendom, de verandering van dessa- in individueel bezit, de gevolgen voor de koffiecultuur en voor de financiën van het moederland.

Het antwoord, dat de conservatieven op Godefroi's interpellatie gaven, hield in de verdediging van het cultuurstelsel, gepaard met de bestrijding van het regeeringsvoorstel.

Wintgens verzet zich tegen de beide hoofdbeginselen van het ontwerp: de organisatie van den eigendom, en de organisatie van den arbeid. Hij ziet daar bezwaar in «in het belang van het moederland en in dat van de Javaansche bevolking. Die belangen heb ik meermalen van deze plaats getracht te verdedigen als een en dezelfde; ik heb ze steeds te zamen voorgestaan als één en ondeelbaar, omdat ik overtuigd ben, dat wanneer beide belangen wel worden begrepen en naar waarheid worden betracht, het èn het moederland èn de Javaansche bevolking welgaat.

Maar daar is een derde belang, dat zich tegenover de lauwheid, die maar al te zeer ten aanzien van de andere belangen wordt waargenomen, steeds met kracht heeft doen gelden. Dat belang steekt met klimmende stoutheid het hoofd omhoog. Dat belang is het bijzonder belang, dat zich door kapitaal en industrie wil stellen op de plaats, die aan de beide andere belangen, die ik meende: moederland en Javaansche bevolking, toekomt".

Ten eerste de organisatie van den grond, de verandering van gemeenschappelijk grondbezit door individueel eigendomsrecht: «(De) patriarchale dessa's strekken hunne beschermende hand uit over allen, die daartoe behooren; evenals de bijen in den korf heeft daar elk zijn recht en zijne aanspraken, waaraan wordt voldaan. Elk krijgt zijn bescheiden deel en niemand lijdt gebrek....

Die toestand daar ginds is het werk der eeuwen; hij heeft zich van oudsher ontwikkeld; daaraan mag geen vermetele hand worden geslagen, al ware het alleen, omdat uit de bevolking zelve geene enkele stem is opgegaan, om in dien toestand wijziging te verlangen....

Door dien gemeenschappelijken band wordt (de Javaansche natie) tegen alle inbreuken op hare rechten beschermd, daardoor wordt aan allen de zekerheid van hun bestaan gewaarborgd. Die zwakke, die kinderlijke natie, welke ook intellectueel nog maar weinig ontwikkeld is, vindt in dien krachtigen band der associatie, in hare dessa's, in haar gemeenschappelijk grondbezit een schild, een afdoend en krachtig verdedigingswapen tegen de inbreuken van den begeerigen industrieel, die op hare krachten en eigendommen loert. Die primitieve Oostersche natie vindt daarin tegen den geweldigen aandrang van Westersche hebzucht afdoende bescherming; zij vindt daarin beveiliging tegenover de macht van het kapitaal, bescherming tegen de overmacht van meer ontwikkelden van geest; in éen woord tegen de niets ontziende eischen en begeerten van den Europeeschen kolonist.

Elke Javaan, hoe klein en nederig ook geplaatst, weet dat hij door dat gemeenschappelijk bezit in zijne dessa den grond vindt, die hem voor zijn klein gedeelte toebehoort; dat dáár waar hij gewonnen en geboren is, voor zijne nederige behoeften in de toekomst is voorzien, en hij weet ook dat hij recht heeft op dien grond, een recht, waarmede hij geboren is en opgegroeid en dat men hem niet ontnemen mag....

Het gemeenschappelijk bezit der rijstvelden is.... een noodwendig gevolg van de wijze van aanleg en bewerking der rijstvelden, die door besproeiing met levend water bestaan of worden daargesteld. De dorpen, waartoe deze velden behooren, maken de meerderheid uit en zijn in den regel het rustigste en welvarendste.

Met welk recht zouden wij nu daarin een ommekeer brengen? Met welk recht zullen wij gaan veranderen dat eeuwenheugende feit op Java, dat gemeenschappelijk grondbezit der

Javanen? Ik vraag bepaaldelijk, met welk recht zal men daarin verandering brengen zonder den Javaan te kennen; met welk recht zullen wij hier in onze wijsheid bepalen, dat dat alles moet worden opgeheven en vervangen door individueel grondbezit?

Het doel van dit voorstel is, en het gevolg zal zeer zeker daarvan wezen, dat de gronden in eigendom zullen overgaan aan Europeanen of Chineezen of inlandsche grooten en hoofden, en het gevolg zal ook zijn en is bij sommigen het erkende doel, om daardoor te scheppen op Java een proletariaat.

De nederige Javaan wordt op die wijze in zijn recht op den bodem en in zijne maatschappelijke vrijheid, in zijn gansche bestaan bedreigd en aangetast."

Ten tweede, de organisatie van den arbeid:

"Ik moet opmerken, dat ook hier weer, zooals meermalen, zooals ook met dien zoogenaamden vrijen arbeid, de woorden de zaken niet uitdrukken, en de benamingen met de wezenlijkheid worden verward. Men spreekt altijd van dwangcultuur, van den Staat als industrieel en dergelijke meer. Dit is in mijn oog niet overeenkomstig met den waren toestand. Het geldt hier belasting in arbeid; de Staat is geen industrieel, maar belastingheffer in den vorm van arbeid; wat de Staat eischt, dat doet hij, omdat hij is de Staat; hij doet dat niet ex jure privato, maar ex jure publico. De ware naam is dus belasting in arbeid, en die wil men opheffen. En nu meen ik te mogen beweren, dat nog bewijzen bijgebracht en feiten aangevoerd moeten worden om aan te toonen, dat bij die dienstprestatie aan den lande, bij die heffing van belasting in arbeid misbruiken plaats hebben gehad, die men in de verste verte zou kunnen vergelijken bij hetgeen gebleken is ten aanzien van den vrijen arbeid, uit de gebeurtenissen in Cheribon, in Rembang, op Simbang en overal waar omtrent dien vrijen arbeid het gordijn voor deze Kamer werd opgehaald. Ik kom op tegen die verkeerde benamingen, die velen in hun verzet versterken, als men wat belasting in arbeid is met een geheel anderen naam bestempelt, dien zij niet verdient.

Ik acht juist een belastingstelsel van dien aard, eene belasting in werk aan de ingezetenen opgelegd, wanneer dit behoorlijk geregeld is, eeniglijk bestaanbaar in eene dergelijke primitieve maatschappij als de Javaansche. Ik acht dat daar het eenig mogelijke, het eenig goede belastingstelsel.... Daar heft de Staat belasting in arbeid, direct bij de heerendiensten, indirect door het cultuurstelsel.

Daardoor is het cultuurstelsel de oplossing, in mijn oog geniale oplossing van het groote koloniale vraagstuk — hoe de belangen van moederland en Javanen — hoe de ontwikkeling en vooruitgang van beiden kunnen worden vereenigd."

Aan zijne zijde staat, met minder theoretische gronden, maar meer op practijk en ervaring steunende, Rochussen; hij wil geen Westersche beginselen in Oost-Indië ingevoerd zien en heeft vooral twee hoofdbezwaren tegen het ontwerp: de vermindering van het gezag der inlandsche hoofden en de grondverdeeling. Hij wenscht verwerping van het ontwerp, geene regeling bij de wet, maar wijziging van de artt. 56 en 60 van het regeeringsreglement, waardoor alle dubbelzinnigheid wordt weggenomen. Mijer geeft eindelijk aan het slot eener uitvoerige, zeer belangrijke rede, waarin hij nog eens de geschiedenis van het cultuurstelsel nagaat en het regeeringsontwerp bestrijdt, het door Godefroi gevraagde programma der conservatieve partij op koloniaal gebied. Hij wil:

"I. Handhaving van het grondbezit van den inlander op Java op den tegenwoordigen voet, totdat na een in te stellen plaatselijk onderzoek de noodzakelijkheid eener regeling van dit onderwerp bij de wet zal zijn gebleken.

II. Instandhouding der op hoog gezag ingevoerde cultures, overeenkomstig en ter uitvoering van art. 56 van het regeeringsreglement.

III. Zorg der regeering voor de ontwikkeling van den landbouw en de nijverheid der Javanen, door hun de gelegenheid zoo gemakkelijk mogelijk te maken en de middelen, die in het bereik der regeering zijn, te verschaffen, om de ontginning van

gronden, geschikt voor de teelt van rijst en andere voedingsmiddelen uit te breiden, en de middelen van binnenlandsch verkeer te verbeteren.

IV. Zorg der regeering voor de ontwikkeling van de bijzondere nijverheid der Europeanen, bij voorkeur der Nederlanders op Java:

a. door hun, waar het zonder inbreuk te maken op eene eerlijke toepassing van art. 56 van het regeeringsreglement mogelijk is, de gelegenheid te schenken, om met gemeenten en personen overeenkomsten te sluiten omtrent den arbeid, door dezen te verrichten, en zulks met waarborgen, vooralsnog gedurende een aantal jaren, voor de vrijheid, voor de zuiverheid en voor de zedelijkheid dier transactiën;

b. door hun de woeste gronden, die noch voor de inlandsche bevolking, noch voor de regeering ter uitvoering van art. 56 van het regeeringsreglement benoodigd zijn, in huur, of, als dit verkieslijk is, in erfpacht onder aannemelijke voorwaarden af te staan, terwijl uit mijn betoog voldoende blijkt, dat ik uit de middelen van Nederlandsch Indië, niet alleen in de behoefte van Nederlandsch Indië, maar ook in die van den moederstaat wil hebben voorzien.

Ziedaar, Mijnheer de Voorzitter, de hoofdpunten, die betrekking hebben op het onderwerp, dat ons thans bezighoudt. Maar ik wil bovendien: ongekrenkte handhaving van ons stelsel van overheersching in al de deelen van het Nederlandsch gebied in Indië. Ik deel daarbij in den wensch, door den heer Van Swieten geuit, dat er een eind mocht komen aan het oorlogvoeren. Ik heb daarvan veel onheilen gezien en geloof dat dit doel te bereiken is, wanneer wij, tegenover onzen eisch van overheersching, stellen eerbiediging van hetgeen den inlanders volgens hunne nationale instellingen dierbaar is, voor zoover die instellingen niet strijden met die, welke in alle deelen der wereld aan de trapsgewijze ontwikkeling der menschheid bevorderlijk zijn. Ik wensch bevordering dier ontwikkeling door de oprichting van scholen en door de vorming van onderwijzers; alsmede door eene

vrije evangelie-prediking in Nederlandsch Indië, behoudens waarborgen tegen gewetensdwang en tegen verstoring der maatschappelijke orde en rust.

Ik wensch in de laatste plaats trapsgewijze vermindering en binnen een zeker aantal jaren geheele afschaffing van de pacht van den zielbedervenden opium".

Eene der degelijkste redevoeringen van de zijde der bestrijders was die van Andreae, den afgevaardigde van Leeuwarden, die, ook om hare gematigdheid, de algemeene aandacht trok. Hij verschilt niet zoozeer in beginsel met den minister, als wel in het oordeel over de tijdigheid van de voorgestelde hervormingen.

„De voorgenomen regeling der grondslagen", zegt hij „waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indie kunnen worden gevestigd, sluit in zich, hetzij reeds dadelijk, hetzij na een korter of langer tijdsverloop, de opheffing van het cultuurstelsel en het daaraan verbonden consignatiestelsel en het overgeven aan de particuliere industrie van alle ondernemingen van landbouw en nijverheid.

Wanneer ik hier spreek, Mijnheer de President, van cultuurstelsel, dan bedoel ik daarmede de koffie en de suiker, als de op dit oogenblik nog eeniglijk bestaande gouvernements-cultures, hoewel het van algemeene bekendheid is, dat de koffie niet een direct uitvloeisel is van het cultuurstelsel van Van den Bosch, maar dat die cultuur reeds lang vóor dien tijd bestond, maar in elk geval in 1833 bij eene nadere bepaling de gedwongen levering daarvan verplichtend is gemaakt, en heeft zij dus sedert dien tijd als zoodanig een deel van het cultuurstelsel uitgemaakt . . . .

De middelen, die de regeering daartoe voorstelt, zijn de navolgende: het toekennen aan de Javanen van individueelen grondeigendom, het vrije stelsel van vraag en bod voor het sluiten van huurcontracten door de inlanders, zoowel van grond als van arbeid, en eindelijk uitgifte in erfpacht op lange termijnen van woeste gronden."

Naar zijne meening moet men bij verandering van stelsel weten er iets beters, iets deugdelijkers voor in de plaats te stellen. Aan deze voorwaarde het ontwerp toetsende, stelt hij twee vragen: 1°. «hebben de gouvernements-cultures of heeft het zoogenaamde cultuurstelsel uitgediend: en in de tweede plaats, voldoet het daartoe aangeboden wetsontwerp aan de noodige vereischten?"

Ter beantwoording van de eerste vraag, gaat hij als zoovele anderen de geschiedenis van het cultuurstelsel na. Hij acht niet volkomen juist de bewering der memorie van toelichting, dat het cultuurstelsel zijn ontstaan te danken had aan den nood van het moederland. «Hebben al, na 1830, de veranderde omstandigheden en toestanden in het moederland tot opdrijving en overdrijving genoopt, het cultuurstelsel is toch inderdaad ontstaan uit den geldelijken nood van Java, en vooral uit de onmogelijkheid voor Java om iets voort te brengen voor de Europeesche markt. Dit is overtuigend gebleken niet na maar vóor 1830, en zelfs reeds in 1825, bij het vertrek van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen, waren daarvan de sporen aanwezig."

«Alles te zamen genomen alzoo", zegt hij aan het eind van zijn overzicht over het tijdperk van 1816 tot 1830, «dan inderdaad ben ik voor mij zelven overtuigd, dat de geldelijke nood van Java en de onmacht om iets voort te brengen, waardoor de eigene uitgaven van Java konden gedekt worden", ons noodzaakte tot het verlaten van een stelsel van vrijen arbeid en vrije beschikking en dat het onder de gegeven omstandigheden als een zegen moet worden beschouwd, dat een krachtig en energiek man de middelen heeft weten aan te geven om Java uit zijn machteloozen toestand op te beuren. Ik twijfel dan ook niet of de geschiedenis, die altijd eindigt met te eeniger tijd eene juiste appreciatie te geven zoowel van feiten als van personen, zal eens erkennen, dat zoo het ons gegeven zal zijn van Java ooit iets van belang te maken en den Javanen eene grootsche ontwikkeling te geven, hetgeen ik van harte verlang, de graaf Van den Bosch den eersten steen zal hebben gelegd voor het gebouw, waartoe tot dusverre niemand vóor hem iets dergelijks had weten op te trekken....

Die staatslieden zelfs, die het stelsel bestreden op staathuishoudkundige gronden, hebben zonder onderscheid toen allen erkend de groote verdienste van dat stelsel als opleiding voor den Javaan tot gezetten arbeid en als het eenige middel om de vele soorten van cultures, die nu op Java bestaan en verspreid zijn, tot stand te brengen, en daarvan de noodige kennis te verkrijgen, en waarop bij de meeste, vóor die de tegenwoordige hoogte hebben bereikt, groote verliezen zijn geleden, verliezen die alleen een gouvernement in staat is geweest te dragen en door te zetten en die zekerlijk door particuliere ondernemingen nimmer tot stand zouden zijn gebracht."

Maar nu kwam de particuliere nijverheid, om ook de behaalde voordeelen te gaan genieten, en zoo ontstond opnieuw dezelfde quaestie van vóor 1830, de zoogenaamde quaestie van vrijen en gedwongen arbeid.

«Aan de eene zijde staat de regeering met hare souvereine rechten en hare verplichting om den Javaan te beschermen tegen wie ook, aan de andere zijde de particuliere industrie met haar rechtmatig verlangen om te werk gesteld te worden, die twee handelen over de quaestie; maar de 12 millioen Javanen, over wier geluk men hier strijd voert, die worden in de quaestie niet geraadpleegd, misschien dat ze wel zouden zeggen, wanneer men het hun vroeg, ik werk voor geen van beiden en bouw rijst, rijst, rijst.

En juist, zoo is het ook, Mijnheer de President, de Javaan aan zich zelven overgelaten bouwt rijst, en wanneer men nu den Javaan ziet in dien rijstbouw, dan is hij in elk opzicht onnavolgbaar en dan is volkomen op hem toepasselijk de zoo poëtische aanhaling uit het rapport van Muntinghe, dat hij de kruinen der bergen versiert met zijn handenarbeid en aan de hellingen daarvan zijne akkers ten toon stelt. Maar datzelfde, Mijnheer de President, kan men zeggen van den Javaan aan zich zelven overgelaten in elk ander bedrijf, overal vindt men hem intelligent en ijverig, maar dat is hier niet de quaestie, de quaestie is hier, op welke wijze zal de Javaan te werk gesteld

worden voor het telen van producten voor de Europeesche markt, en daarvoor, Mijnheer de President, heeft de Javaan aansporing noodig; en dat spreekt bijna vanzelf, het milde klimaat van Java, de weinige behoefte der Javanen, alles leidt er toe om hem afkeerig te maken van den moeilijken arbeid van suiker- en koffietuinen, tabaks- en indigovelden, maar toch moet de Javaan te werk gesteld worden tot het telen van producten voor de Europeesche markt, omdat Java zonder dat niet kan bloeien en financieel te gronde gaat; en nu is maar de vraag van welke zijde die aansporing zal uitgaan . . . .

In den bovengenoemden zin, Mijnheer de President, is de quaestie van vrijen arbeid alzoo tot dusverre geene quaestie; en terwijl de gouvernements-arbeid verkregen wordt door eene lastgeving van de regeering en uitgevoerd wordt onder het beheer van het Europeesch gezag, wordt de particuliere arbeid verkregen door de welwillende medewerking van hoofden van plaatselijk bestuur en den invloed en het gezag der inlandsche hoofden.

Maar geen van beiden is vrij; in het eene geval is het door directe last, in het andere kunstmatigen invloed en daarbij dan niet het minst het stelsel van voorschotten, dat zekerlijk het meest demoraliseerend is.

Wanneer ik hier spreek, Mijnheer de President, van vrijen arbeid, dan bedoel ik daarmede niet die soort van vrijen arbeid, die te Batavia, te Soerabaija, Samarang en andere zee- en strandplaatsen wordt gevonden en waar men tot het verrichten van verschillende diensten, tegen betaling, inlanders daarvoor bereid vindt.

Noch van dien vrijen arbeid, die in de vele behoeften der eigene Javaansche maatschappij voorziet en zich vrijwel regelt naar vraag en bod.

Ook niet van de duizenden en duizenden visschersvaartuigen, die langs de geheele kust van Java dagelijks naar zee gaan om te visschen en waarin men den Javaan evenzeer kan bewonderen als in den landbouw.

Noch van de vele koelies, die, op Java verspreid, hier en

daar gevonden worden om voor een dag huur verschillende soort van arbeid te verrichten.

Maar van dien vrijen arbeid, die gevorderd wordt voor groote landelijke ondernemingen tot het telen van stapelproducten voor de Europeesche markt en andere industrieën, die noodig zijn om Java te doen bloeien ter vervanging van de thans bestaande gouvernements-aanplantingen.

Eerst dan, wanneer de Javaan zal zijn losgemaakt van alle de souvereine verplichtingen tegenover de regeering, die uit het gebruik van den grond voortvloeien, en van alle de feodale verplichtingen, waartoe hij zich gedrongen gevoelt tegenover zijne hoofden, en genoegzaam ontwikkeld en zelfstandig zal zijn om zijne rechten tegenover derden te handhaven en in meerdere behoeften eene aansporing tot werken zal vinden, zal vrije arbeid in den eigenlijken zin van het woord op Java gevestigd kunnen worden."

Ook de minister wil dat doel, maar diens weg schijnt hem te kort, te onzeker, te onvoorbereid.

•De memorie van toelichting zegt, die de vrijheid wil, moet de vrijheid durven vertrouwen.

Ik zeg, Mijnheer de President, die de vrijheid wil, moet de vrijheid weten voor te bereiden.

Niemand mag zich van de toekomst iets goeds voorspellen, die er de grondslagen niet voor heeft weten te leggen.

Met het oog alzoo op de bestaande toestanden van Java, heeft naar mijne meening het cultuurstelsel nog niet uitgediend, maar zal het integendeel verbeterd en gewijzigd naar de tijdsomstandigheden de regeering in de gelegenheid stellen met eene milde hand (men hervormt beter met eene ruime beurs dan met eene schrale beurs) alle die hervormingen tot stand te brengen, die de opheffing van het cultuurstelsel en het te gemoet gaan van betere toestanden onder andere omstandigheden moeten voorafgaan, en zal de regeering de overgangen kunnen verkorten, naar dezelfde mate de Javaan zich meer ontwikkelt en de particuliere industrie eene hoogere vlucht zal nemen. Instand-

houding alzoo van het nog bestaande stelsel, niet omdat dat stelsel zoo deugdelijk is, niet omdat dat stelsel berust op gezonde staathuishoudkundige beginselen (misschien is het een noodzakelijk kwaad), maar omdat zoolang er niets beters voor in de plaats is gesteld, dat stelsel onmisbaar is, omdat zonder dat stelsel alle hervorming ophoudt."

Wat nu het tweede punt van beschouwing, het wetsontwerp zelf, aangaat, er is veel in, waarmede hij zich kan vereenigen, zoo bijv. de regeling der uitgifte van woeste gronden in erfpacht voor lange termijnen. Op een enkel punt zou hij verder willen gaan dan de minister, door de heerendiensten afkoopbaar te stellen. Maar hij kan zich niet vereenigen met den individueelen grondeigendom, die niet het begin, maar het einde der hervormingen had moeten zijn, noch met de regeling der cultures op hoog gezag ingesteld. Hij ziet in de voorgestelde regeling den ondergang der suikercultuur en tengevolge daarvan ook dien van de gouvernements-koffiecultuur, zeer ten nadeele van 's lands schatkist. Hij voor zich zou de voorkeur geven aan eene regeling, waarbij, »na expiratie der nu loopende contracten, eene verlenging plaats vindt voor korte termijnen, bijv. telkens voor 8 of 10 jaren, met intrekking van 100 bouws gouvernements-aanplant bij iedere verlenging van het contract, maar tevens met de bevoegdheid aan den contractant om een gelijk aantal bouws in vrijwilligen aanplant met de bevolking aan te gaan."

Bij deze zijne zoo belangrijke rede zegt hij geleid te zijn door de drie navolgende overwegingen:

»1. dat, hoewel volkomen erkennende, dat de regeering in den regel niet moet zijn koopman en monopolist, in deze omstandigheden niet mogen worden voorbijgezien de bestaande toestanden;

2. dat op de regeering de verplichting berust en als zoodanig als eene der eerste verplichtingen aan den Gouverneur-Generaal is opgedragen, de inlandsche bevolking te beschermen, tegen wie ook (alzoo ook tegen een te sterken invloed en aandrang van de particuliere industrie);

3. dat op die regeering evenzeer de verplichting rust om bij verandering van stelsel te waken voor eene behoorlijke verhouding tusschen de inkomsten en de uitgaven."

De redevoeringen der bestrijders van het ontwerp riepen ook tal van verdedigers in het strijdperk, als Van Swieten, Van Limburg Brouwer, Blussé, Fokker, Jonckbloet, Viruly Verbrugge, Blom en anderen, van welke o. a. Van Limburg Brouwer uit zijne kennis van de oude Hindoe-literatuur aantoonde, dat ook de oude Hindoes, van wie de meeste rechtsinstellingen op Java afkomstig waren, het persoonlijk grondeigendom kenden. Een der ijverigste en bekwaamste verdedigers was Kappeyne van de Coppello, wiens redevoering, evenals die van Godefroi, zelve een nieuw onderwerp van debat werd, en daaraan nieuw voedsel gaf.

Hij wijst op de zware verantwoordelijkheid, die men op zich gaat nemen bij eene beslissing, die niet langer mag uitgesteld worden. "Voor Indië wordt dagelijks een vonnis, hoe slecht gewezen, wenschelijker dan geen vonnis, dan nieuwe verdaging. Wanneer dus uit dit debat niet blijkt, wat voortaan de richting zal zijn van ons koloniaal bestuur, dan zullen wij met de daad hebben getoond, dat de kracht en de wijsheid om overzeesche bezittingen te regeeren, uit ons midden zijn geweken."

Welke is nu de richting der conservatieve partij, blijkens de programma's door drie harer leden gegeven? Dat van Wintgens noemt hij een individueel gevoelen; niet het programma der conservatieve partij. Wat diens vrees voor het ontstaan van een stand van proletariërs betreft, vraagt hij: "Wiens toestand zal dus verkieslijk zijn, die van den prolétaire, welke in een land, waar het leven goedkoop en de vraag naar arbeid groot is, over het loon van dien arbeid kan overeenkomen met den ondernemer, zonder dat de Staat anders tusschen beiden treedt dan als beider beschermer en onpartijdige rechtsbedeeler, of van hem, wien een bescheiden deel in zijn geboortegrond wordt toegekend, maar over wiens bescheiden deel en arbeid te zamen door den Staat wordt beschikt, niet tot des arbeiders voordeel, maar tot dat des

ondernemers en der schatkist?" Het programma van Mijer noemt hij geene conservatieve, maar evasieve politiek. Ruiterlijk is daarentegen de verklaring van Rochussen, die wijziging van de artt. 56 en 60 van het regeeringsreglement wil. »Bedrieg ik mij niet, dan is door deze erkentenis het stelsel der conservatieve partij onherroepelijk veroordeeld, want het blijkt practisch een stelsel te zijn van reactie, eene reactie, die ons terugvoert tot achter het regeeringsreglement van 1854 en art. 56 afbreekt. Aan dat stelsel wensch ik het lot der kolonie niet toe te vertrouwen."

Nu het wetsontwerp, in de eerste plaats de beschikking over den grond. De quaestie van den grondeigendom is nog niet voldoende onderzocht, zegt men; wij kunnen daarover niet oordeelen. Spreker meent van wel. »Heeft de Javaan geen eigendom, dan moet een van tweeën waar zijn: òf de grond moet onvatbaar zijn voor eigendom, òf de Javaan onbekwaam om eigendom te verkrijgen. Op den 1sten Mei 1848 werd in gansch Nederlandsch Indië afgekondigd en verbindend verklaard de nieuwe burgerlijke wetgeving. In art. 17 der Algemeene bepalingen dier wetgeving wordt gehandhaafd het beginsel van het gemeene recht, dat onroerende goederen volgen het recht der plaats, waar zij gelegen zijn, of het zoogenaamd reëel statuut: Niemand, die de artt. 555, 562 en 575 van ons Burgerlijk Wetboek met elkander vergelijkt, betwijfelt, dat in Nederland alle grond vatbaar is voor eigendom en elk stuk grond een eigenaar heeft, dewijl waar de eigenaar ontbreekt, de grond behoort aan den Staat. Met deze artikelen stemmen artt. 499, 506 en 520 van het Indisch Burgerlijk Wetboek letterlijk overeen. Wil men dus de stelling verdedigen, dat er in Nederlandsch Indië twee soorten van gronden zijn, de eene onderworpen aan het Europeesch, de andere onderworpen aan het inlandsch recht, men wijze, waar zulks staat geschreven: zoolang dit niet geschiedt, moet ik het er voor houden, dat het Burgerlijk Wetboek geldt als algemeen reëel statuut en dus alle gronden daaraan zijn onderworpen".

Men stelt daar tegenover het tweede lid van art. 18, tegenover het reëel, het personeel statuut. Maar er zijn bewijzen, als

bij de gronden, die verponding betalen, waaruit blijkt, dat de Javaan wel bekwaam is om eigendom te verkrijgen. En bovendien: het reëel statuut is het recht, dat beheerscht den grond zonder opzicht tot den persoon des bezitters. Een reëel statuut, dat wisselt met den persoon des bezitters, dat van zijn personeel statuut afhangt, ware in rechten, wat in de natuur zou zijn een vierkante bol.

Wist men dan bij de invoering van de nieuwe burgerlijke wetgeving niet, aan wien de grond behoorde?" Voorzeker, uit art. 62 van het toen vigeerend regeeringsreglement, uit het bijvoegsel op het *Indisch Staatsblad* van 1853, n°. 182 blijkt dit: «van de landen onder het landelijk stelsel gebracht, berustte de eigendom bij het domein. De inlander had geen ander of meer recht dan het contractueele van een huurder". Als dat zoo is, dan zijn wij ook bevoegd hem gedeelten van dat domein ten eigendom te schenken, «en hebben slechts te beoordeelen of redenen van staat dat raadzaam maken". Maar die schenking is reeds geschied bij het regeeringsreglement van 1854, dat de leer van Raffles omtrent het eigendomsrecht van den Staat opgeheven en die van Van den Bosch omhelsd heeft: «Het beschouwt in art. 59 de landrente niet langer als huur, maar als belasting, en in eene belasting slaat men aan den eigenaar. Er is dus met de landrente gebeurd, wat bij ons geschied is met het mutatierecht van onroerend goed. Gelijk men weet, stamt dit af uit het leenstelsel. De vazal betaalde voor het verlij; het leenstelsel werd afgeschaft, het goed allodiaal verklaard, doch de heffing behouden als belasting, die den Staat den eigenaar oplegt. Den inlander heeft men dus in plaats van een persoonlijk recht van huur, in ons artikel toegekend een zakelijk recht, en dat recht kon, bij het vervallen van het oppereigendom des Staats, geen ander zijn dan een zakelijk recht aan eigen zaak, d. i. eigendom. Daarom begrijpt art. 62 onder de gronden, die de Gouverneur-Generaal mag verhuren, niet langer ««de zoodanige door de inlanders ontgonnen of als gemeene weide, of uit eenigen anderen hoofde, aan de dorpen of dessa's behoorende."" Behoorende kan niets

anders beteekenen dan eigendom. Op dit veranderd beginsel is dus gebouwd art. 56 n°. 2, «dat voor zoover die cultures plaats hebben op gronden, door de inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, de beschikking over die gronden geschiedt met billijkheid en met eerbiediging van bestaande rechten en gebruiken. Het recht des inlanders moet beschermd en tegen willekeurige aanranding van den kant van het domein gevrijwaard, billijke schadeloosstelling moet worden verzekerd. Het kan niet beter en eenvoudiger geschieden dan door den inlander te erkennen als eigenaar en daardoor te stellen onder de hoede van den burgerlijken rechter."

Na ook de regeling van den arbeid en de financieele gevolgen besproken te hebben, eindigt hij aldus zijn welsprekend pleidooi:

«Toen ik mij, Mijnheer de Voorzitter, naar de vergadering spoedde, rustte onwillekeurig mijn blik op de kaart onzer overzeesche bezittingen. Toen gevoelde ik diep, welk een hooge eer het is, zitting te hebben in de raadzaal mijns lands. Ik gevoelde, dat ons van de vroegere grootheid toch nog iets was overgebleven in de heerschappij over die uitgestrekte gewesten, rijk door de natuur gezegend, door eene beminnelijke bevolking bewoond, door de koenheid onzer voorvaderen veroverd, door de stem van Europa als een rechtmatig erfgoed teruggegeven aan het herboren Nederland. Ik gevoelde dat, klein en nietig als wij geworden zijn in de samenleving der volkeren, toch zoolang wij koloniën bezitten, ook voor ons blijft geschreven het trotsche woord van den dichter: Et tu regere imperio populos Romane memento!

Maar tevens gevoelde ik diep mijne onmacht en ontzonk mij de moed bij de gedachte, dat ik mede tot de gezaghebbers behoorde, dat mijne stem mede over het lot van zoovele millioenen natuurgenooten zou beslissen. Mijn moed keerde terug door het bewustzijn, dat ik ging spreken uit ingeschapen liefde voor waarheid en recht, niet uit naam of in het belang eener staatkundige partij: de liefde voor de waarheid en het recht, niet geschreven

als leuze in deze of gene vanen, maar die wonen in het hart van elk, die waarachtige aanspraak heeft op den eernaam van burger van dit edele land. Ik gevoelde, dat de strijd die gestreden werd was een moeilijke strijd, de moeilijkste van alle, moeilijk vooral in Holland, de strijd tusschen de leus en het geweten, maar ik wist, dat, Goddank, in Holland altoos de conscientie heeft gewonnen."

Den 7den Mei neemt de Minister van Koloniën, Fransen van de Putte, het woord. Vooraf geeft hij een overzicht van de geschiedenis: het stelsel van vrijen arbeid vóor 1830, waarmede evenwel nooit eene zuivere proef is genomen, het cultuurstelsel, zoo al niet door den nood van het moederland ontstaan, dan toch tengevolge van dien nood schandelijk opgedreven en overdreven, de terugkeer van dat stelsel sedert 1850, de tijd van onzekerheid en weifeling na 1857. Voor den minister zelf heeft nooit onzekerheid bestaan; hij is, gelijk ook Mijer van hem getuigde, steeds trouw gebleven aan de beginselen, door hem in 1860 ontvouwd. Het is steeds zijne overtuiging gebleven «dat de regeling van den grondeigendom aan elke regeling van de cultures moet voorafgaan". Hij beroept zich op tal van Indische autoriteiten, adviezen van residenten enz., om te betoogen, dat die regeling van den grondeigendom moet voorafgaan, en dat zij doeltreffend is. Voordat men het gebruik van den grond regelt, moet men toch weten wie de eigenaar is. «Hoe zal men gebruik en verhuur regelen, wanneer men niet weet aan wien de grond behoort? Mijnheer de Voorzitter, hoe zal men uitvoering geven aan n°. 2 van art. 56, luidende: ««dat, voor zoover die cultures plaats hebben op gronden, door de inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, de beschikking over die gronden geschiede met billijkheid en met eerbiediging van bestaande rechten en gebruiken"", zoo men niet heeft omschreven welke die rechten en gebruiken zijn? Een en ander behoort omschreven te worden. Zoolang dat niet is geschied, vervult de Nederlandsche wetgever zijn plicht niet.

En nu doe men geen beroep op de adat. Adat is willekeur, adat is despotisme. Wil men daaromtrent meer weten, men leze de stukken, door den resident Potter indertijd aan de Indische regeering, aan den Gouverneur-Generaal Rochussen geschreven en ten vorigen jare door mij aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal overgelegd."

Wat den overgang van dessa- in individueel bezit betreft: "Men heeft zich schuldig gemaakt aan sterke overdrijving en in het wetsontwerp gelezen, dat de regeering den individueelen eigendom wil invoeren; terwijl dit toch wordt overgelaten aan de meerderheid der dessa-bevolking ....

Men geve dat recht aan de bevolking en zij zal het weten te gebruiken. Mag men, volgens de begrippen der conservatieve partij, de verdeeling der velden niet voorschrijven, dan ontken ik het recht om die te beletten. Als men dat niet belet, dan zal men die verdeeling aan niemand anders kunnen overlaten dan aan de dessa-bevolking zelve".

Wat de cultures betreft, dit wetsontwerp beoogt instandhouding der cultures. Ten eerste de suikercultuur. Wat bedoelt dit wetsontwerp met het oog op art. 56 van het regeeringsreglement: "Los te laten de willekeurige beschikking over de gronden; die uit te geven tot instandhouding der cultures, bij wijze van onteigening tegen schadeloosstelling; en de verplichting tot arbeid af te schaffen." Het laatste omdat de minister overtuigd is — en hij noemt tal van bewijzen — van de mogelijkheid van vrijen arbeid op Java. De koffiecultuur blijft behouden. Welke later de aandrang tot afschaffing moge wezen: "Zoolang ik de eer zal hebben hier te staan, zal daaraan wederstand worden geboden". En daarom behoeft men ook niet te vreezen voor de financieele gevolgen. Ook met het cultuurstelsel zou het niet mogelijk geweest zijn de inkomsten te vermeerderen, maar de landrente is voor aanmerkelijke vermeerdering vatbaar.

"Eindelijk het programma van de conservatieve partij, uitgelokt door de vragen van den heer Godefroi: Het programma van den heer Mijer is behandeld door den heer Kappeyne. Het

heeft op mij dien indruk gemaakt: gij zijt van rol verwisseld met den heer Rochussen, gij waart vroeger meer gearriëreerd; gij zijt hem voorbijgeloopen. Maar tevens kwam het in de algemeenheid van strekking zóo nabij aan hetgeen wij kunnen onderteekenen, dat ik herdacht de beschrijving van de koloniale conservatieve partij, door den geachten afgevaardigde uit Almelo gegeven, „„gij zijt liberalen, die bij de bagagewagens behoort."" De heer Rochussen is voor de schakel gezonken, hij heeft zich gekoppeld aan de reactie, en ons het programma gegeven van de adressanten van '64, van de lofredenaars van '59: „„De artt. 56 en 60 moeten herzien worden.""

De heer Rochussen deed, en terecht, een beroep op zijne lange ervaring, op de achter hem liggende loopbaan. Maar nu vraag ik hem:

Acht gij het mogelijk, de artt. 56 en 60 te herzien?

Acht gij het mogelijk, dat de Nederlandsche Vertegenwoordiging een dergelijk wetsontwerp zal aannemen?

Ik vraag, acht gij het mogelijk om dergelijk wetsontwerp, wanneer het door de Vertegenwoordiging wierd aangenomen, uit te voeren?

Acht gij die uitvoering mogelijk, in verband met hetgeen in den archipel gebeurt, met de nadering der Australische kolonisten, met hetgeen in Cochin-China voorvalt?

Hoe harmonieert dit met den wensch der conservatieve partij, bij de behandeling van het tarief geuit; vermeerderd verkeer met Australië, afschaffing der differentieele rechten?

Ik vraag: harmonieert uw stelsel met sneller vervoer?

Zal uw gebouw van monopolie en alleenhandel opgetrokken kunnen worden onder het gesis van de locomotief?

Ik vraag: hebt gij de consequentie bedacht van hetgeen gij wilt? Hebt gij den moed om de drukpers, niet aan banden te leggen, maar aan stukken te breken, dat het gevolg van uw streven zou moeten zijn?

Hebt gij den moed het werk, waarop gij u verhoovaardigen kunt, het Koninklijk Besluit van 1860, waarbij de toelating van

Europeanen in de binnenlanden geregeld wordt, in te trekken?

Wat zult gij doen met de Europeanen, die uit de binnenlanden teruggeroepen zijn? Gij kunt toch niet het systeem toepassen van de Oostindische Compagnie ten opzichte van de nagelcultuur?

Ik vraag eindelijk: zoudt gij den moed hebben om thans op Java opnieuw het bedrijf van 1830 tot 1850 te laten spelen, dat de heer Rochussen in sombere, maar ware trekken als Gouverneur-Generaal heeft geschetst?

Wij zijn door den geachten redenaar, die het debat opende, vermaand om dit te voeren vrij van allen politieken hartstocht. Ik zeg de Kamer, ik zeg de oppositie dank voor de wijze, waarop tot nu dit debat gevoerd is.

Maar bij de waardeering van den vorm van het debat zal het toch wel geen tegenspraak ondervinden, dat de koloniale zaak, zooals de geachte spreker uit de residentie zich uitdrukte, eene partij-, eene politieke zaak is geworden, terwijl het beheer der koloniën daaraan niet mag onderworpen zijn.

In constitutioneele landen kan men geene partijquaestiën vermijden. Ik vrees dan ook niet, dat het daaraan ontbreken zal. De vaan van schoolwetagitatie wordt door den heer Groen hoog opgestoken. Hij blaast op de bazuin een niet onzeker geluid. Hij gunt ons als het ware den tijd niet tot beëindiging van koloniale quaestiën. Hij klopt onrustig op de deur. Laat hem binnen, Mijnheer de Voorzitter, maar eerst beslissing van de koloniale quaestie in den geest van dit wetsontwerp, dat aan 13 millioen Javanen zal geven de eerste elementen van volkswelvaart en volksontwikkeling: rechtszekerheid, vrijmaking van den arbeid, grondeigendom. Breek voorgoed met de laatste overblijfsels der Oostindische Compagnie. Weest wetgevers en geen leden der Kamer van zeventienen. Onthoudt Java niet het eenige waardoor duurzaam bezit mogelijk is. Onthoudt Java niet de voorwaarden, waarop het bezit van koloniën met de beginselen van christelijkheid en humaniteit van onze eeuw is overeen te brengen. Onthoudt Java niet gelijkheid van instellingen, billijkheid en recht-

vaardigheid; toont het bezit van Java waardig te zijn door zijne bevolking op het niveau te brengen van uwe beschaving, door onderwijs en evangelisatie, opdat de historieschrijver u niet verwijte wat de resident Potter eenmaal de Indische regeering op de puinhoopen van volkswelvaart van Demak en Grobogan naar het hoofd slingerde: „De Nederlandsche heerschappij heeft Java meer ten vloek dan ten zegen gestrekt."

Na de redevoeringen der ministers Fransen van de Putte en Van Bosse, die de financieele gevolgen verdedigde, volgden de replieken, terwijl nog nieuwe strijders in het debat traden als graaf Van Zuylen van Nyevelt, De Brauw, Kien, baron Van Zuylen van Nyevelt en anderen. Een ruim gebruik werd bij die discussie gemaakt van de inlichtingen, in de stukken aan de Kamer overgelegd, van mondelinge adviezen van Indische autoriteiten, van adressen van Indische kamers van koophandel, van tijdschriftartikelen, brochures en andere geschriften, van welke een der belangrijkste was de „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, op last van Zijne Excellentie den Minister van Koloniën I. D. Fransen van de Putte, bijeenverzameld door S. van Deventer J.Szn., laatstelijk resident van Banjoemas, thans met verlof en tijdelijk werkzaam bij het ministerie van koloniën." (*)

Den 9den Mei eindigden de algemeene beraadslagingen. Den 11den Mei begonnen die over titel I Van den Grond, afdeeling I Van den Grondeigendom. Twee dagen (11 en 12 Mei) duurde de beraadslaging over deze afdeeling in het algemeen. Den 14den Mei kwam aan de orde art. 1 van het wetsontwerp, thans luidende: „Aan den inlandschen bezitter wordt de eigendom toegekend van den grond, dien hij bij de invoering dezer wet in individueel en erfelijk gebruik bezit", en het daarop ingediend amendement van Van Nierop, dat in zijne laatst vastgestelde redactie zou strekken tot vervanging van artt. 1—6 en aldus luidde:

(*) Zalt-Bommel 1ste deel 1865, 2de en 3de deel 1866.

«Behoudens de gevallen bij de wet voorzien wordt over geen gronden beschikt dan die volgens deze wet aan den Staat behooren.

Aan den Staat behooren alle gronden, behalve:

a. die, welke de inlanders bij de invoering dezer wet in individueel en erfelijk gebruik hebben;

b. de bebouwde dessa- of gemeentegronden, waarvan de gezamenlijke geërfden gewoon zijn het genot tijdelijk onder elkander te verdeelen;

c. de openbare gebouwen, wegen, straten, markten, waterleidingen en alle andere inrichtingen, waarvan het onderhoud te haren laste is;

d. de perdikan-dessa's en andere gronden, die naar de inzettingen der inlanders als gewijde gronden worden beschouwd;

e. de gronden, welke vóor de invoering dezer wet door derden wettig in eigendom zijn verkregen".

Oorspronkelijk had hij daarnaast voorgesteld een art. 2 ter vervanging der artt. 8—13, luidende:

«Binnen vijf jaren na de invoering dezer wet wordt eene wet voorgedragen tot regeling van het recht op de gronden in litt. *a* en *b* van art. 1 bedoeld."

Ter toelichting verklaarde hij, dat zijn amendement berustte op drieërlei denkbeeld: 1°. dat van enquête, «van onderzoek naar den feitelijken en rechtstoestand van het communaal en individueel bezit, tot regeling van den eigendom der Javanen onderling en tot zekerheid dat door de tegenwoordige regeling geen rechten verkort worden", 2°. dat van sociale en administratieve voorbereiding, 3°. «de oeconomische zekerheid, dat wij, door den eigendom te decreteeren, een nuttigen, heilzamen maatregel in het leven roepen."

«Baud", besluit hij, «heeft in deze Kamer iets gezegd, dat, wel niet zeer geschikt voor citaat, toch mijn oeconomisch bezwaar duidelijk voorstelt. Hij zeide: ik wil geen knollen voor citroenen koopen. Dat knollen voor citroenen verkoopen ligt nu volstrekt niet in de bedoeling van de regeering noch van den Minister van Koloniën, maar het kan ondanks hem het

gevolg zijn van het ontwerp. En nu ben ik voor mij zelven niet ongenegen te gelooven, dat de hier voorgestelde regeling van den grondeigendom juridisch is een vierkante bol (uitdrukking Kappeyne) en oeconomisch een vierkante knol (Baud). Thans zal ik met een enkel woord den tekst van mijn amendement toelichten.

De aanhef duidt het karakter dezer wet aan: vrijmaking van den grond bij den Javaan in bezit; en om die vrijmaking te verzekeren, is noodig grensscheiding tusschen het staatsbezit en het particuliere bezit.... Wordt deze wet geamendeerd aangenomen, dan zal zij daardoor het groote sociale voorrecht opleveren, dat zij den grond van den Javaan vrijmaakt, en dat voor hem in de eerste plaats de gevolgen heilzaam kunnen en heilzaam moeten zijn. Voor mij toch, Mijnheer de President, is de cultuurwet iets meer dan eene geldquaestie, voor mij is het zelfs geene quaestie of er zal zijn staats-exploitatie of Europeesche industrie, want of de Javaan van meester verandert, daardoor wordt hij niet van beteren, wellicht van slechteren toestand.

Het amendement beoogt in de tweede plaats ten opzichte van het inlandsch Javaansch bezit den bestaanden toestand aan te houden, dit is het noodwendig gevolg, wanneer wij het inlandsch recht onveranderd laten.... Het karakter van het amendement is zoo geheel in overeenstemming met dat van de wet: vrijmaking van den grond van den Javaan, maar het is iets minder stellig ten opzichte van den eigendom en onderwerpt die vraag aan een nader onderzoek en eene nadere regeling. Dat is iets minder dan het ontwerp, maar tevens is het naar mijne meening iets verstandiger. Het amendement ontheft den minister van eene verantwoordelijkheid, waarvoor ik zou terugdeinzen."

Het amendement ontving den steun van Thorbecke. Deze, thans afgevaardigde van Groningen, had zich tot nu toe van de discussie onthouden. Reeds in zijne eerste rede van den 11den Mei had Van Nierop voorlichting gevraagd «van enkele leden, die tot

dusver aan het debat nog geen deel hebben genomen". Blijkens zijne rede van den 14den Mei had hij daarmede het oog gehad op Thorbecke. Aan dezen had hij ook zijn amendement medegedeeld en diens oordeel gevraagd. Thorbecke had zich nu onder de sprekers laten inschrijven, men zou dus zijne meening hooren.

Thorbecke verklaart zich ingenomen met de strekking van het ontwerp «en bereid het doel der voordracht te helpen bereiken". Maar nu het middel: de toekenning van westerschen privaateigendom aan den Javaanschen bezitter. In dat middel «is drieërlei gewichtige vraag gemoeid: eene vraag van privaat recht, eene oeconomische vraag, eene vraag van gemeentelijk bestaan.

I. Eene greep in het privaatrecht.

Ten allen tijde heeft de verstandige wetgever meer opgezien tegen eene verandering van den privaatrechtelijken leefregel van een volk, vooral tegen partieele verandering, dan tegen wijziging van het publiek recht.

In allen gevalle geene verandering dan waarvan de gevolgen in verband met hetgeen blijft bestaan, geregeld zijn.

Er is tusschen onzen burgerlijken eigendom en het Javaansch grondrecht of dat van het recht van den Javaan op zijn grond, verschil; ware dat niet, toekenning zou niet te pas komen.

Waarin bestaat het verschil? Wie verklaart ons den aard en den omvang van het recht van den inlander op zijn grond? Tot dusver, waar ik gevraagd, gezocht, geluisterd heb, niemand. Zij, die het meest geroepen zouden zijn er ons iets van te zeggen, antwoorden: ««wij weten het niet"".

Evenwel zijn, zoo ik mij niet bedrieg, in vroegeren en lateren tijd, een paar punten door menigvuldige, nauwelijks weersproken getuigenissen erkend.

Zijn grond mag hem niet worden ontnomen. De inlander is van dat besef doordrongen. Zijn bezit mag hem niet worden ontnomen dan, waarom ook aan ons onze eigendom kan worden ontnomen, onteigening bij executie.

Een ander punt, dat wij, meen ik, mogen gelooven te ken-

nen: zijn recht van beschikking is beperkt. Waardoor? Het is ondergeschikt aan familie- of erfrecht en aan het recht van het dessa-genootschap. Beperkt dus door rechten van anderen, welke de wet, die hem onbeperkte beschikking toekende, zou krenken. .... In geen geval schijnt mij verandering van het tegenwoordig grondrecht, communaal of individueel, hoe men het noemen wil, in Westerschen privaateigendom mogelijk zonder nieuwe rechts- en rechterlijke organisatie, ook opdat aan den Javaan de middelen niet ontbreken om zijn nieuw recht te bewaren. Die middelen heeft hij, voor zoover zijn tegenwoordig recht zich uitstrekt. Hij weet denkelijk zeer goed wat hem toekomt. En zijn recht zoekt hij, volgens zijn landsrecht, bij zijn hoofden, bij de districts- of regentschapsgerechten.

Ook het denkbeeld, in den loop der discussie reeds door anderen geuit, dat nieuwe eigendomsregeling het onderwerp worde van eene afzonderlijke wet, zou ik wel durven ondersteunen."

2°. De oeconomische vraag: «Wil men door toekenning van Westersch privaateigendom overgang van den grond bevorderen?" Doch art. 12 verbiedt den verkoop aan kapitalisten. Dus alleen de verkoop van den eenen inlander aan den anderen, die ook geen kapitaal heeft? of misschien tusschenpersoon is om zijn naam te leenen aan den vreemden kapitalist?

«Werd, door verandering van eene gezeten in eene vlottende of drijvende, van eene bezittende in eene voor loon arbeidende bevolking de welvaart eener maatschappij ooit bevorderd?"

De Javaan heeft meer behoefte aan middelen van gemeenschap, «dat ontginning en nieuwe aanbouw den inlander gemakkelijk wordt gemaakt", dat de inlandsche maatschappij zich meer verspreide over hetgeen tot dusver onbebouwd was, dat zich daar nieuwe dessa's vestigen.

«Ik zou wenschen dat men daartoe krachtig hulp verleende; dat men, zoo noodig, irrigatiewerken aanlegde op 'slands kosten; dat men de vestiging kosteloos gunne, anders dan aan ondernemers, aan wie men staatsgrond uitgeeft; dat men ook in dit opzicht eerbiedige het bestaande oude recht van den Javaan, dat

de grond behoort aan den ontginner, niet alleen aan het individu, maar aan individuen collectief genomen, aan het volk"

3°. de gevolgen voor het dessa-genootschap, «het vaste, blijvende grondbestanddeel der Indische maatschappij."

Het is, dunkt mij, duidelijk dat bij plotselinge onvoorbereide invoering van Westersch privaateigendom het individu uit dien gemeenteband wordt losgemaakt.

Mag dat geschieden zonder voorziening in de gevolgen, zonder nieuwe gemeenteregeling in de plaats van die, waarvan de kern opgelost wordt?

Ik kan mij voorstellen, dat op Java het gezag van de districtshoofden zelfs dat van de regenten zal kunnen lijden of tenietgaan, zonder dat de maatschappij in hare grondslagen zou worden geschokt als door stoornis van het dessa-genootschap."

En nu, is die toekenning van Westersch privaateigendom noodig voor het doel?

«Tot dusver kan ik het niet inzien. Het komt mij voor, dat de wet, gewijzigd in den geest van het amendement van den heer Van Nierop, zonder dat men zich blootstelt aan de gevolgen, waarvan ik sprak, het doel zal treffen. Maak het recht van den Javaan op zijn grond tegenover het Gouvernement, gelijk Westersch eigendom, onaantastbaar; dan zult gij hem de zekerheid geven, die hij behoeft, en al hetgeen gij hem zonder verwarring voor het oogenblik geven kunt. Liever eene matige maar vaste dan eene wijde greep. Liefst eene wet, waarvan wij onmiddellijk stellige uitkomsten te wachten hebben, niet afhankelijk van tallooze eventualiteiten. Mijne eischen van deze voordracht zullen ook in het vervolg bescheiden wezen en licht voor betere redenen wijken, maar hetgeen waarop ik aanhoude, is dat de wet ons niet in eene onzekere, ongeregelde toekomst werpe; minder op eenmaal, maar hetgeen de wet geeft, in zijne gevolgen klaar te overzien, en voorgoed verzekerd."

Daarentegen werd het amendement niet zonder scherpte bestreden door Kappeyne, die het onbekookt noemde, en den

minister, die verklaarde, dat de regeering zich daarmede niet kon vereenigen, ook wegens de gevolgen, die het voor andere artt. zou hebben. Toch verklaarde de minister zich bereid tot tegemoetkoming. Hij verklaarde zich «geneigd, vooral wanneer het op een woord aankomt, om aan de juristen, mits ten minste eenige hunner het met elkander eens zijn, toe te geven en van zijne zucht tot gemeen overleg te doen blijken. Doch men geve — ik sta niet op het woord — eene redactie, waarbij de Javaan zekerheid krijgt voor zijn grond. Zoo niet, de minister kan, hoe gezind ook, zijne overtuiging niet opofferen. Hij zou dan zijn plicht verzaken."

De laatste woorden van den minister leidden den afgevaardigde van Alkmaar, Poortman, er toe, een bemiddelend amendement in te dienen. Hij wenschte n.l. art. 1 aldus te lezen: «Aan den inlander, die bij de invoering dezer wet, grond in individueel en erfelijk gebruik bezit, wordt het recht op dat gebruik gewaarborgd."

Dit amendement, bestemd om twee fracties der liberale partij te vereenigen, werd de bron van eene eindelooze verwarring. Onmiddellijk vond het den steun van een aantal conservatieve leden, die beweerden, dat het juist hunne meening uitdrukte, overeenstemde met het eerste nummer van Mijers programma, dat de liberale partij dus met dit amendement tot haar overkwam, en dat de minister er zich niet mede kon vereenigen zonder het beginsel van zijn ontwerp zelf overboord te werpen. Deze redeneering maakte indruk op vele liberalen, die geneigd waren geweest het amendement als eene uitkomst aan te grijpen en van welke zelfs Kappeyne het onder zeker voorbehoud aannemelijk had verklaard. Tevergeefs verklaarde Poortman, dat zijn amendement niet voor de conservatieven, maar slechts voor de liberalen bestemd was, hield Blussé de conservatieven voor, dat zij juist tot de liberalen overkwamen, wilde Thorbecke niet gevraagd zien welke partij zich het amendement wenschte toe te eigenen, maar alleen wat er in stond. De minister, de bedoeling van den voorsteller waardeerende, verzocht hem zijn amende-

ment in te trekken, na de gehouden discussiën, waaruit zooveel verschil van gevoelen over de beteekenis bleek.

Toen het tot stemming kwam (17 Mei), werd het amendement van Van Nierop met 62 tegen 9 stemmen (voor: Thorbecke, Van Mulken, Guljé, Van Nierop, De Raadt, Mensonides, Godefroi, Van der Linden en Dam) verworpen, maar dat van Poortman met 43 tegen 28 stemmen aangenomen (voor: J. K. van Goltstein, Storm van 's-Gravesande, Wybenga, Dirks, Heydenrijck, Van Asch van Wijck, Dullert, De Brauw, Begram, De Bieberstein, Van der Linden, Cornelis, Dam, Schimmelpenninck, Poortman, Hoynck van Papendrecht, Du Marchie van Voorthuysen, Van Heiden Reinestein, Bots, Mijer, Hoffman, Thorbecke, Reinders, Hollingerus Pijpers, Van der Veen, Van Mulken, W. van Goltstein, Andreae, Wintgens, Van Zuylen van Nyevelt, Rochussen, De Poorter, Guljé, Van Nierop, Van Foreest, Westerhoff, Kien, Taets van Amerongen, Lycklama à Nyeholt, graaf Van Zuylen van Nyevelt, Simons, Mensonides en Jespers).

Den volgenden dag, den 18den Mei, verklaarde Fransen van de Putte, het wetsontwerp in te trekken. Hij meende dat er, vooral na de rede van Van Heukelom, een der krachtige verdedigers van het ontwerp, geen twijfel aan de bedoeling van het wetsontwerp kon bestaan. «Die geachte afgevaardigde heeft in zeer duidelijke woorden te kennen gegeven, dat de regeering vooralsnog niet de bedoeling had Westerschen privaateigendom op Java in te voeren, een woord door ons niet in de discussie gebracht," en daarom had Poortman zijn amendement moeten intrekken. Poortman herhaalde, dat zijn amendement eene verzoenende strekking had gehad. «Nu scheen het wel, dat het doel, met het voorstel beoogd, niet zou bereikt worden, namelijk de conciliatie van hen, die nog met elkander verschillen, maar dit scheen ook slechts; volkomen was het niet gebleken. Enkele sprekers hadden hunne bedoelingen meer of minder duidelijk aangegeven, doch het was in geenen deele gebleken, hoe de groote meerderheid der verschillende partijen over de zaak dacht.

Daar nu door mij niets anders bedoeld werd dan de zaak, die van beide zijden gewild werd, zoodanig in het wetsontwerp uit te drukken, dat beide geschilvoerende partijen zich daarmede konden vereenigen, zoo meende ik te moeten afwachten wat uit de stemming blijken zou. Mijn doel was dus geen ander dan het oorspronkelijk beoogde, namelijk het tot stand brengen van iets goeds in het belang van Java en dus ook van het moederland. Ik betreur in hooge mate het thans door de regeering genomen besluit, en voorspel — God geve, dat mijne voorspelling niet bewaarheid worde — dat de regeering eenmaal berouw zal hebben over dat besluit."

De minister twijfelt niet aan zijne goede bedoeling, maar zegt: «Bij mij echter stond dit vast: òf de voordracht der regeering werd in wezen veranderd, en dan kon de regeering zich daarbij niet nederleggen, òf het gold slechts eene verandering van woorden, en dan kon de minister, met de verdediging der wet belast, na de gisteren op het laatst der zitting gehouden redevoeringen, zich evenmin daarbij nederleggen, daar hij anders in deze Kamer een steun zou missen, zonder welken het onmogelijk is hier te staan".

Denzelfden dag vroeg het ministerie zijn ontslag aan den Koning, gelijk Van Bosse den 23sten Mei als antwoord op eene interpellatie van Van Foreest dienaangaande te kennen gaf. In zijne taak, het ten einde brengen der groote quaestie van den dag, de koloniale hervorming, zeide hij «is het Kabinet belemmerd, teleurgesteld geworden door de stemming, die verleden week in deze Kamer heeft plaats gehad, toen eene vereeniging van heterogene bestanddeelen de verdere behandeling der cultuurwet onmogelijk maakte, althans den onmiddellijk daarbij betrokken minister aanleiding gaf het wetsontwerp in te trekken."

Bij Koninklijk Besluit van den 30sten Mei werd aan Fransen van de Putte, ingaande denzelfden dag, en aan de overige ministers, ingaande den 1sten Juni 1866, eervol ontslag verleend.

HOOFDSTUK V.

HET MINISTERIE MIJER—VAN ZUYLEN—HEEMSKERK EN DE LUXEMBURGSCHE QUAESTIE.

Bij Koninklijke Besluiten van den 30sten Mei 1866 werd tot Minister van Koloniën benoemd Mr. P. Mijer, lid van de Tweede Kamer, en ingaande 1 Juni tot Minister van Buitenlandsche Zaken Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nyevelt, lid van de Tweede Kamer, tot Minister van Justitie Mr. E. J. E. H. Borret, lid van den Raad van State, tot Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. J. Heemskerk Az., raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland, tot Minister van Financiën Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck, lid van de Tweede Kamer, tot Minister van Marine G. C. C. Pels Rijcken, schout-bij-nacht, tot Minister van Oorlog J. A. van den Bosch, kolonel bij den generalen staf. Bij Koninklijke Besluiten van den 1sten Juni werd de portefeuille van Hervormde en andere Eerediensten opgedragen aan den Minister van Financiën, en die van Roomsch-Katholieken Eeredienst aan den Minister van Justitie.

Dezen keer viel aan de Eerste Kamer (4 Juni 1866) het voorrecht te beurt het nieuwe ministerie het eerst in zijn midden te zien optreden en de mededeelingen daarvan te ontvangen. De Minister van Koloniën, Mijer, trad op als woordvoerder van het

Kabinet. Bij de aftreding van het vorig ministerie, zeide hij, was hij door den Koning geraadpleegd «zoowel over de samenstelling van het Kabinet als over de wederaanvaarding van de portefeuille van Koloniën.

De hoofdgedachte des Konings was, dat bij de vorming van dat Kabinet moesten in het oog gehouden worden de redenen, die Hoogstdeszelfs toenmalige raadslieden hadden genoopt om af te treden. Die redenen, ik heb het u reeds herinnerd, vonden enkel haren grond in het koloniale vraagstuk, dat die bewindslieden op de door hen gestelde wijze niet naar wensch hadden kunnen beeindigen. Het nieuw op te treden Kabinet moest dat vraagstuk overnemen, zoo mogelijk tot eene bevredigende oplossing trachten te brengen, en daartoe verlangde de Koning mijne medewerking."

De minister had bezwaren «zoowel van algemeenen als van bijzonderen aard", om de hem opgedragen taak te aanvaarden. «Maar dit kan (hij) naar waarheid verklaren, dat de regeling der koloniale aangelegenheden in verband met die van het moederland, geheel op den voorgrond stond bij de gedachte omtrent de vorming van een nieuw Kabinet, dat zij dit onafgebroken is gebleven en het zal blijven."

Doch naast de koloniale belangen mochten ook de zoo gespannen politieke toestand van Europa en de mogelijke gevolgen voor ons land niet over het hoofd gezien worden. «Vandaar, Mijnheer de Voorzitter, dat reeds in het bedoeld onderhoud met den Koning, die meer en beter dan eenig ander doordrongen is van het hooge gewicht van het oogenblik, sprake was van den staatsman, aan wien in het tegenwoordig tijdsgewricht, de leiding der buitenlandsche aangelegenheden in Nederland met vertrouwen zou kunnen worden opgedragen. De gedachte, om die taak aan graaf Van Zuylen van Nyevelt op te dragen, ging van Zijne Majesteit uit en was 's Konings gedachte. En waarom? Omdat hij gedurende het vierde eener eeuw in het buitenland en in de behandeling der buitenlandsche aangelegenheden werkzaam was geweest en reeds eenmaal aan het hoofd van het Departement van Buitenlandsche Zaken in Nederland had gestaan.

Maar het overleg met den tegenwoordigen Minister van Buitenlandsche Zaken had geenszins ten doel, om het hoofdpunt, het koloniale vraagstuk, dat voor het oogenblik het regeeringsbeleid beheerscht, op den achtergrond te stellen. In geenen deele. Het koloniale vraagstuk is geen persoonlijk vraagstuk, het betreft een regeeringsbeginsel.

Nauwelijks was dan ook de Minister van Buitenlandsche Zaken door den Koning geraadpleegd, en had hij zijne medewerking beloofd, of hij zette, op uitdrukkelijk verlangen van Zijne Majesteit, de onderhandelingen met mij voort; en na kennis genomen te hebben van de overwegingen, die daaromtrent in zijn onderhoud met Zijne Majesteit hadden plaats gehad, meende ik te moeten toegeven en de portefeuille van Koloniën opnieuw te moeten aannemen."

Ten tweede het programma, de beginselen der regeering: Op koloniaal gebied zijn het die, door Mijer in zijn programma bij gelegenheid van de behandeling der cultuurwet uitgedrukt. De regeering acht zich verplicht tot het ontwerpen van eene regeling der cultures. Inmiddels acht zij het wenschelijk, reeds nu gebruik te maken van de uitkomst, verkregen door de discussie over de cultuurwet, n.l. «dat de Nederlandsche regeering, eenstemmig met de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ernstig verlangt de bestaande gebruiksrechten van den Javaan op den grond niet alleen te eerbiedigen, maar tegen elke willekeurige beschikking, tegen elke schennis, van wie ook, te beveiligen en te beschermen. Deze bij uitnemendheid practische uitkomst van het langdurig debat mag, naar het oordeel van het nu opgetreden Kabinet, niet verloren gaan. De regeering is van oordeel, dat spoedig daarvan aan de Javasche bevolking behoort te blijken, voor zooveel noodig tot hare geruststelling.

De Koning heeft aan deze beschouwingen der regeering Hoogstdeszelfs onverdeelden bijval gelieven te verleenen, en tengevolge daarvan wordt den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië opgedragen, om, zonder verwijl, in den vorm eener proclamatie, te verkondigen, dat de Koning, in Hoogstdeszelfs weldadige

zorg voor de trouwe, aan Nederland zoo zeer gehechte bevolking van Java, en in overeenstemming met zijne nieuwopgetreden regeering, verlangt dat aan de inlanders, die gronden bezitten in individueel, erfelijk of communaal gebruik, de erkenning van hun recht op dat gebruik zal worden verzekerd, dat derhalve zeer ernstig zal worden gewaakt tegen alle inbreuk op die gebruiksrechten, van welke zijde die ook moge worden beproefd; dat het Gouvernement over de gronden van de inlanders in individueel, erfelijk of communaal gebruik niet zal beschikken, dan met inachtneming van de voorschriften van het reglement op het beleid der regeering in Nederlandsch Indië, en eindelijk, dat de Koning en zijne regeering, zich voorbehoudende na een ingesteld plaatselijk onderzoek, te overwegen, of de rechten van de inlanders op den grond vatbaar zijn voor nadere bevestiging of uitbreiding, het noodig hebben geoordeeld, die voorafgaande plechtige verzekering aan de bevolking van Java niet te onthouden."

Wat den binnenlandschen toestand betreft, in het bijzonder de onderwijs-quaestie, de regeering zal eene wet op het hooger onderwijs indienen en die op het middelbaar uitvoeren in den geest, waarin zij is vastgesteld. Ten opzichte van het lager behelst, wat de tegenstanders aan de regeering toedichten, onwaarheid. «Het ligt niet in onze bedoeling, om de grondslagen voor de regeling van het lager onderwijs, in de Grondwet gelegd, te wijzigen; evenmin ligt in onze bedoeling eenige grondwetsherziening voor te dragen, teneinde aan het openbaar lager onderwijs eene andere richting te geven, dan bij de wet van 1857 bepaald is. De openbare lagere of staatsschool blijft de regel, de bijzondere school de uitzondering." De gemoedsbezwaren, die er bij velen bestaan, zal de regeering nauwgezet overwegen. «Zij zal ook overwegen, of er mogelijkheid bestaat, om die bezwaren met de bestaande wet op te heffen. Maar is dat onmogelijk, en zijn die bezwaren inderdaad zoo gewichtig, dat het volk daardoor in zijne teederste belangen zou moeten lijden, dan zal de regeering aan de vertegenwoordiging te zijner tijd eene wijziging der wet voordragen. Mijnheer de Voorzitter, dit Kabinet beschouwt de zaak van het

lager onderwijs niet als eene partijzaak, doch als eene nationale, als eene volkszaak; en zij zal dat blijven doen, zoolang het aan deze tafel zit. Niet uitsluitend ter bevordering van de bijzondere godsdienstige meening van deze of gene partij zal de regeering de hand slaan aan de herziening der wet op het lager onderwijs, wanneer die noodig zal blijken te zijn, maar enkel en alleen ter behartiging van een algemeen volksbelang."

Met deze verklaring van den minister stemmen, zegt hij, al zijn ambtgenooten overeen. Eindelijk wijst hij op den financieelen toestand, die veel zorgen baart, maar op dit oogenblik nog niet onrustwekkend is.

Den 7den Juni hebben, overeenkomstig het besluit der Kamer, beraadslagingen plaats over de ministerieele mededeeling. Duymaer van Twist zal tegenover het Kabinet eene afwachtende houding aannemen: »Measures not men" is zijne leus. Hij bespreekt eerst de historia facti van de aftreding van het oude en van de optreding van het nieuwe Kabinet.

»Eene algemeene opmerking voorop. Wanneer ik dit onderwerp bespreek, dan blijft daarvan zorgvuldig uitgesloten al wat boven onze discussie is verheven. Ik spreek niet van lasten, die opgedragen, maar van lasten, die aangenomen en uitgevoerd zijn. Aanneming en uitvoering van last, dat zijn daden van de ministers; er heeft aanneming plaats gehad, en daarover, meen ik, is het geoorloofd en plichtmatig met bescheidenheid, maar ook met vrijmoedigheid, zijne meening te uiten."

Hij acht de ministerieele mededeeling vooral hierom merkwaardig: »Tot nu toe werd geloofd: vooreerst dat de graaf Van Zuylen van Nyevelt op raad van den heer Mijer met de formatie van het Kabinet was belast, en ten andere dat dit had plaats gehad omdat de graaf Van Zuylen van Nyevelt geacht werd te behooren tot de anti-revolutionnaire partij. Ik behoef niet te zeggen, dat dit bij velen in den lande, om bekende redenen, groote ongerustheid had verwekt. Thans blijkt echter — want ik behoef niet te zeggen dat na de mededeelingen van den Mi-

nister van Koloniën twijfel niet meer geoorloofd is — vooreerst, dat de Minister van Buitenlandsche Zaken niet is belast geweest met de formatie van het Kabinet; en ten tweede, dat hij niet in het Kabinet is opgetreden, als behoorende tot de anti-revolutionnaire partij, maar als erkende specialiteit in buitenlandsche zaken. Daardoor is de eerste anti-revolutionnaire geur van het Kabinet sterk afgenomen. Dit wordt dan ook bevestigd — zoo het nog noodig ware — door hetgeen verder in de mededeeling van het Kabinet voorkomt; — daarin is geen sprake van schoolwet-agitatie, van grondwetsherziening voor zooveel het lager onderwijs betreft, van ontbinding van de Tweede Kamer; maar wordt van eene mogelijke wijziging der schoolwet gesproken op eene wijze, waartegen niemand bezwaar zal hebben, en alles zal afhangen van de wijze, waarop men uitvoering geeft aan de woorden, die men gebezigd heeft."

Is evenwel de optreding van dit Kabinet gerechtvaardigd? «Het amendement—Poortman kwam van de liberale zijde. De hoofdstrekking was waarborging aan de Indische bevolking van hare rechten op den grond, ook tegen beschikking van Staatswege. De conservatieve partij vereenigde zich als éen man met dat amendement. Dit is mij onbegrijpelijk. Het stelsel van 1830, betreffende de gouvernements-cultures — ik zal niet zeggen, zooals het door graaf Van den Bosch eerst was geconcipieerd, maar zeker zooals het zich heeft ontwikkeld en op den huidigen dag nog wordt toegepast — sluit in zich beschikking van Staatswege over den grond van den inlander. Het stelsel is zonder die beschikking over den grond van den inlander onuitvoerlijk. Hoe kan men nu te gelijk willen behoud van het stelsel van 1830 (altijd met zuivering van misbruiken), en verbod van beschikking over den grond van den inlander, zonder welke het stelsel onbestaanbaar is? Tot nu toe is mij dat niet duidelijk. Ik voeg er bij, dat beschikking over den grond geen «misbruik is buiten het stelsel, maar behoort tot het stelsel."

Ten tweede «als de conservatieve partij de overwinning heeft behaald niet anders dan gesteund door eèn deel der liberale partij,

hoe kan zich dan nu de conservatieve partij aanstellen als had zij de overwinning behaald met hare beginselen?" Ten derde: de koloniale quaestie is de raison d'être van dit Kabinet. Het hoofdpunt dier quaestie is de regeling der cultuur-aangelegenheden. Welnu, daarover denken de conservatieven niet eenstemmig. Rochussen wil herziening der artikelen 56 en 60 van het regeeringsreglement, de minister wil uitvoering dier artikelen. Eindelijk de proclamatie aan de Javasche bevolking betreffende hare rechten op den grond. De Eerste Kamer heeft in allen gevalle tot nog toe hare meening over dit punt niet uitgesproken, dus niet de geheele Vertegenwoordiging is geraadpleegd.

"De gouvernements-suikercultuur wordt bijna uitsluitend gedreven op gronden, in individueel, erfelijk of communaal bezit bij de inlanders. Die gronden worden daarvoor gebezigd met of zonder den wil van de inlanders. Hunne toestemming wordt zelfs niet gevraagd.... Zal die beschikking over de gronden voor de gouvernements-suikercultuur na de proclamatie ophouden? Ik verzoek een antwoord: ja of neen.

Zoo ja, dan is het met de gouvernements-suikercultuur voor eens en voorgoed gedaan, want dan heeft men er geen grond voor, dan kan men zelfs aan de tegenwoordig loopende contracten geen uitvoering geven.

Zoo neen, zal de beschikking over den grond na de proclamatie niet ophouden, dan moet ik vragen: wat beteekent dan de proclamatie? Dan is de proclamatie, ik moet zeggen wat ik meen, niet meer dan verba et voces. De zaak zal dan eenvoudig blijven zooals zij is, in spijt van de proclamatie; blijven zooals zij geweest en gebleven is, in spijt ook van het regeeringsreglement van 1854, dat ook voorschreef over den grond der inlanders niet te beschikken dan met eerbiediging van hunne rechten en gebruiken.

Het is zoover als ik kan zien niet mogelijk te gelijk de rechten op den grond van de inlanders te eerbiedigen, en over dien grond te beschikken zonder hunne toestemming. Die beide zaken kan ik niet vereenigen."

Ten slotte dringt hij aan op regeling der cultuur-aange-

legenheden bij de wet, waartoe de minister nog geene toezegging heeft gedaan.

De Minister van Buitenlandsche Zaken, graaf Van Zuylen van Nyevelt, vindt in het gesprokene aanleiding om de wordingsgeschiedenis van het Kabinet nader toe te lichten. Hij meent meer dan Duymaer van Twist bij de samenstelling de persoonlijke gedachte des Konings op den voorgrond te mogen stellen. «Natuurlijk, zoodra het mandaat is aangenomen, houdt de Koning geheel op langer in de zaak gemengd te worden.... Maar de oorsprong en de aard van het mandaat liggen in den wil des Konings."

«Den 24sten Mei", verhaalt hij, «werd mij vanwege den Koning de last opgedragen Hoogstdenzelve den volgenden dag te komen spreken, en ik vernam tevens, dat dienzelfden dag mijn tegenwoordige ambtgenoot voor Koloniën de eer had gehad een onderhoud met Zijne Majesteit te hebben." Eerst vervoegde hij zich daarop tot Mijer, die hem met de meeste openhartigheid mededeelde, «dat Zijne Majesteit verlangde dat eene nieuwe combinatie zou optreden, waarvan hij het hoofd zou zijn, maar dat hij gemeend had te moeten weigeren.

Onder deze omstandigheden begaf ik mij naar den Koning, die mij dadelijk te kennen gaf, dat hij met mijne beginselen wel bekend was, maar, voegde Zijne Majesteit er bij, het is niet om die reden, dat ik u roep. Ik ontbied u, omdat gij Mij gedurende verscheidene jaren van Mijne regeering in diplomatieke betrekkingen getrouw hebt gediend, en Ik vertrouw dat gij dit ook voortaan zult doen. Maar let wel op eene zaak. Ik wensch geen partij-ministerie. Iemand, dien de hooge eer te beurt valt op dit oogenblik van beweging in Europa in aanmerking te komen voor de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, kan niet anders dan de wijsheid des Konings waardeeren om thans elke gedachte van uitsluitende partijregeering bij de vorming van een ministerie uit te sluiten. Ik gaf dus mijne volkomen instemming te kennen."
Van Zuylens opmerking, dat Mijer de aangewezen persoon was

en bleef om het ministerie te vormen, beaamde de Koning ten volle «en het was dus op last van Zijne Majesteit, dat ik mij wederom in betrekking stelde met den heer Mijer en dat wij van dien tijd te zamen de taak hebben volbracht, die Zijne Majesteit ons wel heeft willen opdragen. Ik geloof dat ik in deze zaak slechts de verdiensten heb gehad uitvoerder te zijn van de grondgedachte van den heer Mijer. Ik heb de taak op mij genomen de verschillende heeren, die wij thans het voordeel hebben vereenigd te zien, te spreken, zoodat ik bij de samenstelling van dit ministerie slechts eene bescheiden rol heb vervuld."

Wat zijne persoon zelf betreft, men heeft de meening uitgedrukt, «dat mijne optreding in dit Kabinet het bewijs was, dat de regeering ter zake van het onderwijs het oog heeft op eene verandering der Grondwet. Ik heb nooit een dergelijken wensch gekoesterd. Ik kan mij niet herinneren, dat ik er mij bepaald tegen verzet heb. Maar dit is zeker, dat ik nooit dergelijke herziening wenschelijk of uitvoerbaar geacht heb; en dat ik steeds gemeend heb dat de bestaande bezwaren zonder dat kunnen worden uit den weg geruimd.

Mij is ten laste gelegd, dat ik eene ontbinding der Staten-Generaal zou wenschen; ik zou op dit oogenblik geen meer onstaatkundigen maatregel kunnen denken. Waarom eene ontbinding, als wij vertrouwen, dat wij handelen in den geest van de meerderheid der Staten-Generaal? Mij dunkt, dat het onthaal ons tot dusverre in deze Kamer te beurt gevallen, mag strekken om ons in die gedachten te versterken.

Ik neem niets terug van wat ik ooit heb gezegd omtrent de zaak van het onderwijs; ik heb steeds het bewijs gegeven dat bij mij in die quaestie de vrijheid op den voorgrond staat. De ouders moeten volkomen vrij zijn hunne kinderen aan die leiding toe te vertrouwen, die met hunne overtuiging strookt. Zoolang blijkt dat de meerderheid — wat thans nog, mijns inziens, het geval is — gehecht is aan de gemengde school, zoolang is het een natuurlijk gevolg der door mij voorgestane beginselen, dat men dat gevoelen moet eerbiedigen en dat het

niet te pas komt, ja in strijd zou zijn met die beginselen, dat eene minderheid, zoolang zij minderheid blijft, hare beginselen opdringe aan de meerderheid.

Daarom echter ben ik geen voorstander geworden van de gemengde school: ik hoop nog steeds dat de aanvankelijk reeds bestaande verandering van denkwijze aangaande de werking der onderwijswet zich uitbreide, dan zal als vanzelf de wijziging in het onderwijs worden tot stand gebracht, die ik wenschelijk acht, doch die geenszins een deel uitmaakt van ons ministerieel programma. De regeering toch moet niet willen trachten het onmogelijke tot stand te brengen, naar het bereikbare moet zij streven, en dat bereikbare is thans in ons programma mijns inziens opgenomen."

Mijer verdedigt nog nader de proclamatie aan de Javasche bevolking, en verklaart dat de regeering voornemens is zoowel het grondrecht op Java als de cultuur-aangelegenheden bij de wet te regelen. Heemskerk, de Minister van Binnenlandsche Zaken, bespreekt de onderwijsquaestie. «Dat er eenige agitatie", zegt hij, «eenige partijstrijd met betrekking tot het lager onderwijs plaats heeft, kan niet op zich zelf als een ongeluk voor de natie beschouwd worden. De quaestie van het onderwijs is eigenlijk de grootste en diepste van alle politieke quaestiën. De partij, die meester ware van het lager onderwijs, zou meester zijn van de toekomst. Daarom juist is het wenschelijk dat de regeering, niet optredende voor eene partij maar voor de geheele natie, zorge dat geene uitsluitende richting zich van dien ontzettenden hefboom, van die overwegende kracht, meester make." In den strijd tusschen de twee groote beginselen: «de staatszorg, die alles wat de vorming der jeugd betreft, naar zich toetrekt, en de vrijheid van onderwijs, die de eerbiediging eischt van het godsdienstig gevoel en het gezag der ouders", is art. 194 der Grondwet eene transactie geweest. Die transactie is door de groote meerderheid der natie aangenomen en goedgekeurd, zij is een integreerend deel onzer hoogste staatswet geworden. Aan die transactie te roeren zou deze regeering hoogst onstaatkundig vin-

den en zij zal er de hand niet toe leenen." Evenzoo heeft de meerderheid gewild «de school, neutraal op godsdienstig gebied, maar doordrongen door de groote beginselen van zedelijkheid en godsvrucht, die de onderwijzer uit een Christenvolk nooit ter zijde kan stellen bij de opleiding der jeugd. Ook deze oplossing van het vraagstuk, nog niet geheel bij de Grondwet, maar wel bij de schoolwet gegeven, die oplossing door de neutrale staatsschool acht deze regeering onaantastbaar. Iedere poging, die zou strekken om op de openbare school, zooals die bij ons is gevestigd, eenige smet te werpen, zou door deze regeering ten sterkste bestreden worden". Evenwel moet ook gelet worden op de twee eerbiedwaardige minderheden, die aanspraak maken op de vrijheid van bijzonder onderwijs, wanneer door hen gewezen wordt «op grieven en op omstandigheden, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de staatsschool te zeer boven het bijzonder onderwijs wierd begunstigd en er vrees voor onderdrukking van dit laatste zou kunnen bestaan.

De regeering is voornemens op dergelijke klachten en grieven hare zorgvuldige aandacht te vestigen, en indien zij gegrond mochten zijn, te trachten door eene ruime en milde toepassing van de wet op het lager onderwijs, die toch ook in overeenstemming met de Grondwet het beginsel van vrijheid van de bijzondere school erkent, daaraan te gemoet te komen.

Het laat zich denken, dat de bezwaren nog niet door eene milde toepassing alleen uit den weg kunnen worden geruimd. In dat geval zou het mogelijk zijn, dat de herziening van enkele onderdeelen dier wet wierd voorgesteld. Daaromtrent evenwel kan en wil de regeering geenerlei beloften doen. Zij heeft zich nog niet overtuigd dat eene dergelijke herziening, zelfs omtrent onderdeelen, zooals subsidiën en de heffing van schoolgeld, eene noodzakelijkheid is. Mocht haar dit echter blijken, dan zal zij niet schromen voor hare overtuiging uit te komen en aan de Vertegenwoordiging voor te stellen wat zij noodig acht."

Ook de Ministers van Financiën en van Marine voeren het woord om over hunne departementen het een en ander in 't

midden te brengen, en aan het slot der discussie achten Mijer en Van Zuylen van Nyevelt het nogmaals noodig zeer stellig hunne beginselen te openbaren, teneinde alle verkeerde opvattingen weg te nemen.

«Men antwoorde niet", zegt Mijer, «het bestuur is weer in handen gekomen van een reactionnair, wien het eenvoudig te doen is om een autocratisch gezag over de koloniën uit te oefenen. Ik ken geen ellendiger toestand dan de positie van den autocraat, die, afgescheiden van de wereld, geheel op zich zelven staat en alleen wil denken en handelen. Neen, Mijnheer de Voorzitter, het bestuur is in handen gekomen van een man, die weet wat hij wil, voor zijn wil durft uitkomen en — hoezeer hij noode de portefeuille heeft aanvaard — zich alleen daarom verblijdt haar te hebben aangenomen, omdat hij in de gelegenheid gesteld is te zorgen voor de volken, die hij liefheeft."

Van Zuylen van Nyevelt eindelijk verklaart, dat men hem ten onrechte voor anti-revolutionnair houdt. «In 1860", zegt hij, «ben ik voor het eerst als Minister van Buitenlandsche Zaken op het staatstooneel in Nederland getreden met mijne eigene beginselen, die gegrond waren op eene veeljarige ondervinding in den dienst van den Staat opgedaan. Vóor dien tijd ben ik niet in aanraking geweest met de anti-revolutionnaire partij en nu moet ik verklaren de grootste hoogachting en de meeste vriendschap te koesteren voor den staatsman, die aan het hoofd dier partij staat, en dat tusschen ons omtrent zeer vele punten volkomen homogeniteit bestaat; maar ik moet protest aanteekenen tegen den mij gestelden eisch, om al de stellingen van dien staatsman te omhelzen en mij te verdedigen omtrent verschillende beginselen en gedachten, waarvan sommige in den grond der zaak geheel met mijne zienswijze strijden.

Het woord anti-revolutionnair is mij steeds voorgekomen niet gelukkig gekozen te zijn; ten onrechte leidt men daaruit af, dat zij, die anti-revolutionnaire beginselen zijn toegedaan, zouden wenschen terug te keeren tot den stand van zaken vóor de Fransche revolutie hier bestaande. Dergelijke gedachte bestaat

bij niemand dier partij, maar zij wordt zeer tot haar nadeel geëxploiteerd. Doch wat daarvan zij, ik meen met alle bescheidenheid maar met ernst het verzoek te mogen herhalen, om te mogen worden beoordeeld overeenkomstig mijne eigene denkbeelden en begrippen, waarvan ik nimmer een geheim heb gemaakt."

Eerst den 7den Augustus had de eerste ontmoeting van het ministerie met de Tweede Kamer plaats. Na de besprekingen in de Eerste Kamer achtte de Tweede het niet noodig opnieuw de redenen van de optreding van het ministerie in discussie te brengen. Niet alzoo was de meening van den nieuwen afgevaardigde van Arnhem, ter vervanging van graaf Van Zuylen van Nyevelt gekozen, Mr. L. W. C. Keuchenius, tot einde Juni 1865 werkzaam als waarnemend vice-president en lid van den Raad van Nederlandsch Indië. Den 21sten Augustus vroeg hij de Kamer verlof «aan dit ministerie eenige vragen te richten betreffende zijne algemeene richting op binnenlandsch en op koloniaal gebied, in verband met zijne samenstelling en met de antecedenten, de verklaringen en handelingen van enkele zijner leden", welke vragen hij later alleen tot de onderwijsquaestie beperkte.

Den 23sten Augustus had de interpellatie plaats. De door Keuchenius gestelde vraag was: «Zijn de Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Koloniën en van Buitenlandsche Zaken homogeen met betrekking tot de erkenning der gemoedsbezwaren, die de wet op het lager onderwijs en bepaaldelijk art. 23 bij vele landgenooten van verschillende Christelijke gezindheden heeft doen oprijzen, en met betrekking tot de middelen, geschikt om aan die gemoedsbezwaren te gemoet te komen?" Zooals te verwachten was, kon de geestverwant van Groen van Prinsterer, wiens lof de inleiding van zijne interpellatie vormde, zich niet vereenigen met de houding door de ministers in zake de onderwijswet aangenomen. Hij trachtte aan te toonen, dat deze in strijd was met de antecedenten van Mijer en Van Zuylen van

Nyevelt, en dezen dus moeilijk homogeen konden zijn met Heemskerk. De ministers handhaafden hunne verklaringen, in de Eerste Kamer afgelegd, en bevestigden hunne homogeniteit in dezen. Het gevolg dier interpellatie was, dat Groen van Prinsterer, die, in plaats van Schimmelpenninck voor Leiden verkozen, nog geen zitting genomen had, bij missive van den 25sten Augustus ontslag nam. «Tengevolge der verklaringen van het Kabinet", schreef hij, «nader in de zitting van den 23sten Augustus bevestigd, ben ik nu volkomen overtuigd, dat mijn terugkeer in de Kamer voor hetgeen ik beoog, doelloos, zoo niet schadelijk zijn zou."

De voornaamste werkzaamheid dezer zitting was, naast het tot stand brengen van eenige andere wetten, als die houdende bepalingen betrekkelijk de inkwartieringen en het onderhoud van het krijgsvolk en de transporten en leverantiën voor 's Konings legers of vestingen, en de wet tot onschadelijkmaking van door den veetyphus aangetast en daarvan verdacht vee, de behandeling der eerste Indische begrooting door de wet vast te stellen, n.l. die voor het dienstjaar 1867.

Deze begrooting was het werk van den minister Fransen van de Putte. Mijer diende haar opnieuw in met eenige wijzigingen van weinig ingrijpenden aard. Deze wijze van handelen viel al dadelijk niet in den geest der conservatieven, die eene geheele omwerking, een geheelen omkeer van stelsel hadden verlangd en den minister hunne critiek niet bespaarden. De discussie leidde tevens tot bespreking van twee regeeringshandelingen, die van den minister Mijer zelf uitgingen en evenmin aan eene scherpe beoordeeling ontkwamen, n.l. de proclamatie aan de Javaansche bevolking betreffende hare rechten op den grond en de terugneming van den bij de begrooting door Fransen van de Putte voorgestelden en reeds tot begin van uitvoering gekomen maatregel van opheffing der heerendiensten aan de inlandsche hoofden, gepaard gaande met verhooging der bezoldiging van de laatsten. Het was vooral Keuchenius, die in zijne rede van den 28sten Augustus, waarin hij tevens de begrootingsvaststelling door

de wet afkeurde, de bedoelde proclamatie aan eene vernietigende critiek onderwierp. Het tweede punt, de quaestie der heerendiensten, gaf aanleiding tot eene zeer uitvoerige bespreking en het voorstellen van niet minder dan vier motiën van orde, n.l. van Keuchenius, Van Swieten, Thorbecke en Van Heukelom, welke evenwel alle werden verworpen, de laatste met 35 tegen 32 stemmen. Daarentegen werd den 7den September aangenomen met 30 tegen 29 stemmen het amendement—Van Heukelom op onderafdeeling 15, waarover den vorigen dag de stemmen gestaakt hadden, n.l. om de uitgaven voor inlandsch bestuur met éen millioen gulden te verminderen. Daardoor werd verhinderd de verhooging der traktementen van de inlandsche hoofden, welke de minister toch gehandhaafd had, en bedoeld deze alleen toe te kennen als vergoeding voor eventueele opheffing van gedwongen diensten. De verschillende begrootingswetten werden ten slotte met zeer groote meerderheid aangenomen.

Toen de beide Kamers der Staten-Generaal voor de nieuwe zitting van 1866 op 1867, welke den 17den September geopend werd, waren bijeengekomen, vonden zij onder de ingekomen stukken twee Koninklijke Besluiten, waarbij met ingang van den 17den September aan Mr. P. Mijer eervol ontslag verleend werd als Minister van Koloniën, en in zijne plaats benoemd werd N. Trakranen, lid van den Raad van State.

Zoodra deze besluiten bekend werden, verwekten zij algemeene bevreemding, die nog toenam door de daarop gevolgde benoeming van Mr. Mijer tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië. In de Eerste Kamer maakte bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede, den 20sten September, Cremer zich tot tolk van die bevreemding:

«Bij het optreden van dit Kabinet", zegt hij, «was de koloniale quaestie het hoofdpunt. Ik meen, dat de koloniale

quaestie wel een stap heeft gedaan, maar niet beslist is geworden door de aanneming der Indische begrooting.

De vorige Minister van Koloniën heeft zijne zienswijze medegedeeld en verscheidene beloften afgelegd, waarvan akte is genomen, waarin sommige leden zelfs een grond hebben gevonden om voor de begrooting te stemmen.

Dit, en de overweging, dat de koloniale quaestie nog alles beheerscht, noopt mij thans aan de regeering de vraag te doen: welke zullen de gevolgen der verwisseling van het hoofd van het Departement van Koloniën zijn?"

De minister Van Zuylen van Nyevelt antwoordt:

«De Regeering zoowel als de Kamer, heeft in de optreding van den vorigen Minister van Koloniën het bewijs gezien, dat hetgeen door dien geachten staatsman als zijn koloniaal programma is uiteengezet, het programma van de regeering dienaangaande moest zijn. De nieuw-opgetreden Minister van Koloniën heeft aan dat programma zijne volle adhaesie geschonken, maar heeft gemeend, dat, nu aan dat programma uitvoering moest gegeven worden, juist hij naar Indië moest gezonden worden, die dat programma had ontworpen als de vrucht zijner lange staatkundige loopbaan. De regeering stelt daarom hoogen prijs op de aanwinst van den nieuwen Minister van Koloniën, omdat hij geheel instemt met de beginselen van den afgetreden Minister, die zijne taak heeft verwisseld met de misschien nog gewichtiger roeping van 's Konings vertegenwoordiger in Nederlandsch Indië."

In de Tweede Kamer liep, gelijk trouwens te verwachten was, de discussie niet zoo eenvoudig af. Zoowel bij de algemeene beraadslaging als bij de koloniale paragraaf 9 van het adres van antwoord, nam zij breede afmetingen aan en had ver strekkende gevolgen. De afgevaardigde van Goes, De Laat de Kanter, bracht het eerst de zaak ter sprake:

«Ik geloof niet, Mijnheer de Voorzitter, dat bij eenig optreden van een Kabinet door de Regeering zelve de persoon van den samensteller zoozeer is op den voorgrond geschoven als in d i t geval. Toen de regeering bij haar optreden, in de zitting van

den 4den Juni, aan de Eerste Kamer mededeeling van hare bedoelingen en van de aanleiding tot haar optreden gaf, heeft de heer Mijer bepaald verklaard, dat het Zijne Majesteit behaagd had hem te raadplegen niet alleen over de weder-aanvaarding van de portefeuille van Koloniën, maar over de samenstelling van het Kabinet. Iets verder verhaalde de minister, dat het koloniaal vraagstuk de raison d'être van zijn optreden was. Dat vraagstuk, zeide de minister Mijer, moest het nieuw op te treden Kabinet overnemen, zoo mogelijk tot eene bevredigende oplossing trachten te brengen, en daartoe verlangde de Koning mijne medewerking.

In de zitting van den 7den Juli is dit, zoo mogelijk in nog sterker bewoordingen, door den Minister van Buitenlandsche Zaken bevestigd. De heer Mijer, zeide hij, mededeelende het tusschen Zijne Majesteit en hem gevoerde gesprek, is en blijft de aangewezen persoon om het Kabinet te vormen. En verder: „ik geloof dat ik in deze zaak slechts de verdienste heb gehad uitvoerder te zijn van de grondgedachte van den heer Mijer" "....

.... De heer Mijer was de aangewezen persoon volgens de verklaring der regeering zelve, omdat hij geacht werd te zijn de personificatie van de richting en de politiek van het Kabinet. Voor zooverre nu betreft het uitvoerend gezag, het bestuur in Indië, beaam ik volkomen dat een kundig, zelfstandig Landvoogd daar ginds een groot vereischte is; doch waar het geldt de politieke richting, daar dunkt mij, dat deze nergens anders mag gezeteld zijn dan hier aan deze tafel.

Door de aftreding van den heer Mijer en de optreding van een nieuwen Minister van Koloniën heeft dus meer plaats gehad dan eene bloote verwisseling van hoofd van dat departement, en op dien grond beweer ik, dat bij de aftreding van hem, in wiens persoon zich de politiek van het Kabinet concentreerde, bij de Vertegenwoordiging geenerlei zekerheid meer kan bestaan omtrent die politiek. Alvorens kunne blijken of er eendrachtige samenwerking tusschen regeering en Vertegenwoordiging mogelijk zij, moeten omtrent de politiek de meest mogelijke inlichting

en zekerheid gegeven worden, dan eerst zal de Kamer daaromtrent kunnen beslissen."

De Minister van Buitenlandsche Zaken ontkent dat Mijer het hoofd en de samensteller van het Kabinet, en de ziel er van was. Hij was alleen „eene groote specialiteit op koloniaal gebied". Maar zijn programma blijft gehandhaafd door zijn opvolger. Dus de verandering is zonder gevolgen.

Deze verklaring voldoet volstrekt niet aan Storm van 's-Gravesande. Hij beroept zich op de eigen woorden van den minister Mijer, den 2den Juni in de Eerste Kamer gesproken: „De beëindiging van het geschil over de hoofdbeginselen van beheer onzer Oostindische bezittingen was het hoofddoel van het Kabinet, dat in Februari j.l. het bewind aanvaardde" en „het nieuw-opgetreden Kabinet moest dit vraagstuk (de cultuurwet) overnemen, zoo mogelijk tot eene bevredigende oplossing trachten te brengen." Spreker noemt de houding „onwaardig.... zoowel van de regeering als van den man, die hier voor de koloniale quaestie bepaald optreedt, en zegt: dit en dat zal ik doen, terwijl hij weet dat hij het niet doen en vertrekken zal. Ik kan mij zulk eene houding eigenlijk niet goed verklaren noch qualificeeren. Mij dunkt, het heeft geheel en al in de wording van dit ministerie gelegen, dat die minister had behooren aan te blijven....

.... Ik heb het op mijn standpunt tot mijn plicht geacht hierover een kort woord te zeggen; het is inderdaad een feit, dat tot nu toe in onze politieke geschiedenis onbekend was. Men moge één opvolger benoemd hebben, die hetzelfde programma heeft, maar dit is niet hetgeen men verwachtte; men heeft te goeder trouw met den heer Mijer gediscuteerd als uitvoerder van een programma, en nu het er op aankomt, waar is nu die minister? De heer Mijer is vertrokken. Ik geloof niet, dat men dit constitutioneel kan noemen en daarom acht ik de opmerking van den heer De Laat de Kanter juist; ik voor mij moet bekennen, dat het ook mij zeer onaangenaam heeft aangedaan, en dat daardoor mijn vertrouwen op dit ministerie — ik spreek niet van een of ander lid van het Kabinet — zeer geschokt is."

Keuchenius voegt daaraan toe: «De Minister van Buitenlandsche Zaken meent, dat het koloniaal programma moet afgescheiden worden van den persoon van den Minister van Koloniën. Ik kan mij op dit oogenblik geen koloniaal programma denken, zonder tevens te denken aan den persoon van den afgetreden Minister van Koloniën. Heb ik in mijne interpellatie van den 23sten Augustus gezegd: mij is het nog niet duidelijk, hoe een ministerie Mijer, tot uitvoering van het koloniaal programma, door den heer graaf Van Zuylen heeft kunnen worden bijeengeroepen, om binnen weinige dagen tot een ministerie Heemskerk (een ministerie, waarin de gedachte van dien staatsman domineert) te worden vervormd — dan zeg ik ook nu: mij is het niet duidelijk, hoe dat ministerie heeft kunnen worden vervormd in een ministerie Trakranen.

Over het koloniaal programma van den afgetreden Minister van Koloniën zal ik vooralsnog niets meer zeggen; de behandeling van § 9 zal de gelegenheid geven nog een enkel woord te zeggen over de belangen der koloniën en over de uittreding van den minister Mijer. Maar dit wensch ik intusschen reeds te verzekeren, dat ik geheel en al instem met de verwondering van den geachten afgevaardigde uit Steenwijk, den heer Storm, en dat, zoo ik geroepen wierd een naam te kiezen voor de houding en het gedrag, of voor de roeping en het programma van dit ministerie, ik in groote verlegenheid zou zijn."

Nog twee keer neemt de Minister van Buitenlandsche Zaken het woord om de regeering te verdedigen. Al was de koloniale quaestie de reden van optreden van het Kabinet, daarom behoeft zij niet altijd op den voorgrond te blijven staan. Wat loopende geruchten betreft, als men meent «dat het zenden als Gouverneur-Generaal naar Oost-Indië eene voorwaarde was van de benoeming, dan vergist men zich. De Koning is tot op het laatste oogenblik volkomen vrijgebleven in de keus van een Gouverneur-Generaal, en wat dienaangaande gezegd is, is in strijd met de waarheid".

Er moest een nieuwe Gouverneur-Generaal worden benoemd, daar reeds bepaald was, dat Sloet van de Beele «in October den

terugtocht naar Indië zou aannemen. Was het nu staatkundig om in de tegenwoordige crisis en de onzekerheid, waarin men op Java verkeert, de gewichtige betrekking van Gouverneur-Generaal aan een interimair Gouverneur-Generaal op te dragen? En wanneer eenmaal de overtuiging bij de regeering vaststond, dat het noodzakelijk was een nieuwen Gouverneur-Generaal te benoemen, dan dunkt mij, dat de benoeming van den afgetreden Minister van Koloniën zich daardoor volkomen laat rechtvaardigen. Zoodra wij ons hebben kunnen versterken in het Kabinet met eene zeer geachte en zeer bekwame Indische specialiteit, die volkomen in de zienswijze deelt van den minister, dien hij vervangen heeft, meende de regeering, dat daardoor hare kracht op koloniaal gebied te meer zou vermeerderen, omdat nu verkregen werd, hetgeen zoo vaak tot groot nadeel van den dienst is gemist, namelijk volkomen overeenstemming tusschen den Gouverneur-Generaal en den Minister van Koloniën, en buitendien bij den Gouverneur-Generaal eene grondige bekendheid met al de vraagstukken van den dag, die hier in deze Kamer ter beslissing moeten worden gebracht. En wanneer het nu ontegensprekelijk waar is, dat de ontwerpen der wetten op koloniaal gebied, die hier zullen worden gediscuteerd, in Indië moeten worden voorbereid, dan, dunkt mij, ligt in die omstandigheid een reden te meer om een man als de heer Mijer naar Indië te zenden, een man zoo wel bekend met hetgeen op wetgevend gebied moet worden tot stand gebracht".

Storm van 's-Gravesande blijft bij zijn gevoelen: «De minister zegt: de Koning was betrekkelijk de benoeming van den heer Mijer geheel vrij. Ik zal daar niets van zeggen; ik wensch den naam des Konings niet in het debat te mengen; dat is, mijns inziens, zeer inconstitutioneel. De regeering is verantwoordelijk voor die benoeming van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië; de regeering had tot den heer Mijer moeten zeggen: ««gij gaat nu niet weg."" Ik heb gesproken van eene onwaardige houding. Ik herhaal die uitdrukking. Ik noem het eene onwaardige houding, als een Minister van Koloniën 's avonds nog eene zaak verdedigt en beloften doet, terwijl hij weet, dat hij eenige

uren later Gouverneur-Generaal zal zijn. Ik noem het evenzeer eene onwaardige houding van de regeering, die dit wist. Ik laat verder aan de ministers over daarvan te denken wat zij willen, maar ik kan dit geen waardige, geen gepaste houding noemen. Het is soms moeilijk een woord te vinden, dat juist uitdrukt wat men meent; en ik zeg met den geachten spreker uit Amsterdam (Van Heukelom), dat de Minister van Buitenlandsche Zaken het zeer luchtig voordraagt, als hij zegt: ja, maar die actualiteit kon toch niet altoos blijven bestaan; die moest eenmaal ophouden. Maar, Mijnheer de Voorzitter, wij waren nog niet aan het begin. Die actualiteit begon, toen dit Kabinet optrad; het was gekomen om de koloniale quaestie op te lossen en als er eene cultuurwet was tot stand gebracht, dan kon men wellicht eens zeggen, dat die actualiteit had opgehouden te bestaan; daarvoor was de heer Mijer opgetreden. .... Mijns inziens is het beweren van den Minister van Buitenlandsche Zaken zeer ongegrond. Zoo ooit eene actualiteit nog aanwezig geweest is, dan was het nu en men volstaat er niet mede thans te zeggen: die actualiteit moest eenmaal ophouden; ik herhaal: zij was eigenlijk te nauwernood aangevangen."

Nieuwe sprekers treden op, die zijn gevoelen deelen. Van Heukelom betoogt nogmaals, dat de koloniale quaestie de eenige raison d'être is van het Kabinet, want anders zou een conservatief ministerie bij eene liberale Kamermeerderheid geen reden van bestaan hebben. Volgens Godefroi heeft Mijers benoeming tot Gouverneur-Generaal «op iederen onpartijdige in den lande — het ministerie wete dat — een treurigen indruk gemaakt. Het heeft verbazing verwekt, dat de afgetreden Minister van Koloniën, geroepen om eene taak uit te voeren, die hij zich zelf had aangewezen, die taak onafgedaan laat liggen en van rol verwisselt, door eene andere betrekking aan te nemen. Ik aarzel dan ook niet met den geachten afgevaardigde uit Steenwijk, die handeling, die niet alleen komt voor rekening van den afgetreden Minister van Koloniën, maar voor rekening en verantwoording van het geheele Kabinet, ten sterkste af te keuren."

Van Limburg Brouwer stelt en herhaalt de vraag: Wanneer, gelijk de minister zegt, Mijer niet is afgetreden om benoemd te worden tot Gouverneur-Generaal, «want volgens de voorstelling, die wij nu van de zaak ontvangen hebben, zou eerst de heer Mijer afgetreden, daarna de heer Trakranen benoemd en eindelijk de heer Mijer tot Gouverneur-Generaal door den heer Trakranen voorgedragen zijn," welke is dan de reden van aftreding van den Minister van Koloniën? of, gelijk hij het ten slotte formuleert:

«Is de heer Mijer afgetreden, wetende dat hij door het ministerie zou worden voorgedragen als Gouverneur-Generaal of niet?

Was in den ministerraad vóor de aftreding van den heer Mijer besloten hem aan Zijne Majesteit voor te dragen als Gouverneur-Generaal?

Of is de heer Mijer afgetreden zonder daarvan iets te weten? In het laatste geval vraag ik: om welke reden heeft dan die aftreding plaats gehad?"

Van Zuylen van Nyevelt antwoordt, «dat de benoeming tot Gouverneur-Generaal niet was een gevolg van eene vooraf bestaande overeenkomst, maar dat de Gouverneur-Generaal, die Maandag benoemd werd, daarvan Zaterdag niets zou hebben geweten, dat is ondenkbaar. Ik maak er geen bezwaar van te verklaren, dat wel degelijk dat plan bij de regeering bestond, en dat dus de aftreding van den gewezen Minister van Koloniën in onmiddellijk verband stond met zijne optreding als Gouverneur-Generaal."

Keuchenius gaf gevolg aan zijne toezegging, dat hij bij § 9 op de zaak zou terugkomen. Onbeschroomd zal hij thans zijne meening verkondigen: «Mocht de Minister van Koloniën meenen, dat ik in deze betrekking zou te kort doen aan de plichten van een Indisch ambtenaar, het staat hem volkomen vrij mij tot eene verwijdering uit dien dienst voor te dragen. Die vrees evenwel daarvoor zal mij nimmer beletten rondborstig mijn gevoelen zonder eenige persoonlijke bedoeling, maar alleen in het dringend belang van Nederlandsch Indië uit te spreken." De uittreding

van den Minister van Koloniën acht hij »eene miskenning van de roeping van het Kabinet; van de eischen van het oogenblik; van de belangen en behoeften van Indië; van den eerbied voor de Volksvertegenwoordiging; als een lokaas eindelijk voor politieke immoraliteit."

Wat het laatste betreft: »een lokaas voor politieke immoraliteit noemde ik ook de uittreding van den Minister van Koloniën, omdat de Minister van Koloniën de niet-vervulling van zijne aan de natie en aan Indië gedane toezegging heeft bekroond gezien met de benoeming tot Gouverneur-Generaal. Indië heeft mannen noodig, die eene overtuiging hebben, die den moed hebben die overtuiging uit te spreken en de beginselen, door hen beleden, voor te staan en in toepassing te brengen. Maar wanneer de zorgvuldige pogingen van den afgetreden Minister van Koloniën om zijne eigenlijke stelling te verbergen met zulk een gunstigen uitslag zijn achtervolgd, vrees ik, dat de Indische maatschappij daarin eene reden zal vinden om voortaan de waarheid, waarop ook de regeering prijs moet stellen, te verzwijgen.

De optreding van den heer Mijer als Gouverneur-Generaal geeft mij geene gerustheid. Aan nieuwe onzekerheid wordt Indië weder overgeleverd en de tijd is niet te voorzien, wanneer aan die onzekerheid een einde zal komen. Het programma van den Minister van Koloniën, die thans is opgetreden, geeft mij het vermoeden, dat hij nog niet het te beslissen punt heeft leeren kennen. Ik verwonder er mij dus over, hoe door den Minister van Buitenlandsche Zaken de verklaring heeft kunnen worden afgelegd, dat het programma van den afgetreden minister door den opgetreden minister volledig zal worden uitgevoerd.

Ik acht mij daarom verplicht mijn oordeel over de handelwijze van dit Kabinet en bepaaldelijk over de uittreding van den Minister van Koloniën uit te spreken; en opdat Indië eenmaal verlost worde uit de onzekerheid, waarin de inmenging der Kamer ten opzichte der regeling van particuliere en gouvernementscultures het gebracht heeft, wenschte ik dat ook de Kamer zich daaromtrent verklare. Uit dien hoofde neem ik de vrijheid aan

haar oordeel de volgende motie te onderwerpen: „„De Kamer, de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den Minister van Koloniën, Mr. P. Mijer, afkeurende, gaat over tot de orde van den dag."”

Gelijk te verwachten was, ontving deze motie de ondersteuning van hen, die reeds den 24sten September hunne afkeuring over de uittreding van den Minister van Koloniën hadden te kennen gegeven. De benoeming van den Gouverneur-Generaal, zegt Van Heukelom, „is eene regeeringszaak.... eene zaak van het Kabinet.... Wij hebben dus voor ons de verantwoordelijkheid van het ministerie voor hetgeen geschied is èn voor èn tijdens èn na de uittreding van den vorigen Minister van Koloniën. De heer Keuchenius heeft dat volkomen juist ingezien en daarom aan de Kamer voorgesteld de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den Minister van Koloniën af te keuren. Die geachte afgevaardigde stelt niet voor, dat de Kamer een blaam werpe op het ministerie, alleen omdat de heer Mijer heeft goedgevonden zijn ontslag te nemen; maar de motie zegt, dat de Kamer afkeurt de gedragslijn van het Kabinet, ten opzichte van de uittreding van den Minister van Koloniën gevolgd; dat wil zeggen: de Kamer keurt af alles waardoor de aftreding van den vorigen Minister van Koloniën heeft kunnen gevolgd worden door diens benoeming tot Gouverneur-Generaal." Ook Storm van 's-Gravesande zal voor de motie stemmen, hoewel hij volstrekt niet de zienswijze van Keuchenius op koloniaal gebied deelt. „De zaak is eenvoudig deze: er was een gewichtig vraagstuk op te lossen: een minister treedt op, die verklaart die quaestie in orde te zullen brengen. Hij beraadslaagt over eene andere met de Kamer, maar doet toch beloften in verband met de zaak, waarvoor hij eigenlijk opgetreden is; doch hij gaat heen alvorens zijne taak volbracht is, ja eigenlijk alvorens die begonnen te hebben. Of dit nu de Minister van Koloniën dan wel een ander minister doet, is hetzelfde en doet niets tot het principe."

Godefroi staat op hetzelfde standpunt: „Ik neem de motie

aan", zegt hij, «uitsluitend als middel om mijn oordeel uit te spreken over een speciaal feit, over eene speciale zaak, afgescheiden van alle waardeering van de algemeene of de koloniale politiek van het Kabinet.... Mij dunkt, te eerder kan deze bijzondere zaak van de algemeene politiek afgescheiden worden gehouden, omdat de motie zelve afgescheiden is van het adres van antwoord en daardoor het karakter van een votum van wantrouwen van meer algemeene strekking mist. Immers, waren er termen om reeds nu zoodanig votum uit te brengen, niet eene motie, maar het adres van antwoord zelf zou de plaats zijn, waarin dat votum zou moeten worden uitgedrukt."

Ook Keuchenius licht nogmaals de bedoeling zijner motie toe: «De strekking van mijne motie is de uittreding van den Minister van Koloniën te veroordeelen, die daad te kenschetsen als eene ontrouw aan de roeping, waaraan dit Kabinet had op zich genomen te voldoen, als eene groote lichtvaardigheid. Immers, wat was de taak, die de heer Mijer en dit Kabinet geroepen waren uit te voeren? Dit was niet zijne zienswijze in practijk te brengen, hetzij hier, hetzij in Indië, maar het was zijne zienswijze in een wetsontwerp neder te leggen en aan het oordeel der Kamer te onderwerpen, zoodat eindelijk het vraagstuk, dat sedert zes jaar de Kamer had beziggehouden, in het belang ook van Indië, tot afdoening gebracht wierd.... De aftreding van den Minister van Koloniën en zijne benoeming tot Gouverneur-Generaal zouden door mij volstrekt niet worden gewraakt, ik zou daarover geen oordeel hebben uitgesproken, indien het koloniale vraagstuk, in welken zin dan ook, ware opgelost. Ware het den heer Mijer gelukt dat koloniale vraagstuk, tot welks oplossing hij geroepen was, hier in zijnen geest te doen beslissen, dan geloof ik, dat niemand meer dan hij gerechtigd ware geweest tot het bekleeden van de waardigheid van Gouverneur-Generaal; dan zou aan niemand beter hebben kunnen worden opgedragen de uitvoering van hetgeen hij zelf ontworpen had. Die benoeming zoude ieder misschien in dat geval hebben goedgekeurd en geheel constitutioneel hebben geacht."

De conservatieve leden verklaarden zich tegen de motie, hoewel ook bij hen de aftreding van den Minister van Koloniën geene goedkeuring vond. Baron Van Zuylen van Nyevelt heeft de benoeming van Mijer tot Gouverneur-Generaal ongaarne gezien. Hij waagt de gissing, «dat, toen de heer Mijer optrad als Minister van Koloniën, hij reeds bestemd is geworden den heer Sloet op te volgen. Nu heeft het mij leed gedaan, dat indien die bedoeling bestond, daaraan niet terstond uitvoering is gegeven bij de optreding van dit ministerie. Het is toch al spoedig van algemeene bekendheid geworden, dat de heer Mijer bestemd was tot Gouverneur-Generaal. Nu had men de infunctietreding van den heer Mijer als Gouverneur-Generaal eenige maanden kunnen uitstellen en hem toch inmiddels tijdelijk, zoo men geen ander had, kunnen benoemen tot Minister van Koloniën. Had men aldus gehandeld, alles zou zich goed en zuiver hebben toegedragen.

Dit is echter niet gebeurd. Waarom? Nu waag ik wederom eene gissing. Omdat er in de samenstelling van het ministerie, zooals reeds spoedig bleek, iets was, dat zekere ongerustheid verwekte. Om nu die ongerustheid te doen bedaren, om datgene, wat van zekere zijde in dit ministerie aanstoot scheen te geven, te bedekken, werd de heer Mijer als een soort van gordijn daarvoor geschoven. Het ministerie heette toen een ministerie Mijer. Natuurlijk dat, toen men meende het gevaar verdwenen te zijn, de gordijn werd weggenomen en de benoeming van den heer Mijer tot Gouverneur-Generaal. volgde. Dit was, mijns inziens, eene politieke fout; eene fout ongetwijfeld zonder kwade of oneerlijke bedoelingen gepleegd; eene fout, waarvan men, toen zij begaan werd, niet al de gevolgen heeft doorzien. Ik behoef aan niemand te herinneren, hoe dikwijls bijna ongemerkt een stap wordt gezet, die langzamerhand leidt tot gevolgen, die, had men ze vooraf kunnen berekenen, ons voorzeker zouden hebben teruggehouden dien eersten stap te zetten." Toch heeft hij bezwaar tegen de voorgestelde motie. Hij vindt ten eerste, dat zij te ver gaat door het leven van het gansche Kabinet te bedreigen, en ten tweede: «zoodanige motie, voorgesteld op een oogenblik, dat

wij beraadslagen over het adres van antwoord op de Troonrede, komt mij voor dieper te treffen en hooger te gaan dan het Kabinet, waartegen zij gericht is."

Rochussen, „daarlatende of het niet beter ware geweest dat de heer Mijer òf vroeger ware benoemd òf eerst nog die hoofdzaken had geregeld, die te regelen waren", is tegen alle motiën, maar in 't bijzonder tegen de voorgestelde: „de benoeming, ofschoon op ministerieele voordracht, is niet van het Kabinet, maar van den Koning, den opperbestuurder van onze koloniën, en zoo wij in ons antwoord op de Troonrede herinneren aan de oude nationale spreuk Eendracht maakt macht, zoo wensch ik ook vooral hier in herinnering te brengen het: Je Maintiendrai."

Zeer scherp is de bestrijding der motie door De Brauw. Hij noemt haar onoprecht ten aanzien van de Kamer en ten aanzien van den Troon. Onoprecht ten aanzien van de Kamer, omdat zij onder den schijn van Mijers uittreding af te keuren, werkelijk zijne benoeming tot Gouverneur-Generaal afkeurt. „Houdt gij de Kamer voor onbevoegd in eene critiek van de benoeming te treden, dan moet gij dit ook niet voorstellen; want dit doet gij, al is uwe motie in een anderen vorm ingekleed. Wellicht zou ik, indien uwe motie anders ware ingericht, er mij mede hebben kunnen vereenigen, maar nu is het, als ik zoo zeggen mag, eene soort van kwaadaardige critiek, en ik mocht wel vragen: „„Tant de fiel entre-t-il dans l'âme d'un dévot?"" Het is eene critiek die, niet alleen zooals zij in de toelichting is nedergelegd, meer aanduidt dan eene bloote afkeuring van eene regeeringsdaad.

Maar de motie is ook onoprecht tegenover de Kroon; zij is niet constitutioneel. Als wij eene afkeuring richten tot het Kabinet, dan moet de Kroon in de gelegenheid zijn om de kiezers te raadplegen; dan moet het Kabinet aan Zijne Majesteit kunnen voorstellen òf de aftreding van het Kabinet, òf de ontbinding der Kamer. Maar nu vraag ik: zou men de kiezers kunnen laten oordeelen over eene benoeming. Daarop komt het toch neder; ik weet wel dat het anders is ingekleed, maar ten slotte betee-

kent het toch: wij keuren af de uittreding van den heer Mijer uit dit Kabinet, want hij had niet moeten benoemd worden tot Gouverneur-Generaal. Het een is onafscheidelijk van het ander."

"De heer Keuchenius", eindigt hij, "is hier bij de eerste gelegenheid, dat hij het woord voerde, opgetreden als lofredenaar van een geacht lid, vroeger daar gezeten, dat wij thans in de Kamer missen. Het doet mij leed, dat de heer Groen van Prinsterer hier niet meer tegenwoordig is. De geachte spreker schijnt zich te stellen als zijn plaatsvervanger. Indien hij dat wenscht te doen, dan zou ik voor mij wel wenschen, dat hij met dezelfde keur van woorden, hoe scherp dan ook, dezelfde edele denkwijze en voorzichtige handelwijze, die gemelden staatsman kenmerkten, hier aan den dag legde. Ik had wel gewenscht dat de geachte afgevaardigde uit Arnhem, ja even scherp, maar — laat mij het woord gebruiken, hoe weinig parlementair ook — minder grof zijne slagen had uitgedeeld en de gevolgen van zijne handelwijze en daden berekende, gelijk het den waren staatsman past. En indien ik eene vergelijking uit onze geschiedenis zou mogen maken, dan zou ik zeggen: wij hebben daar een Marnix van St. Aldegonde verloren om hier een Lumey van der Mark terug te vinden."

Van Lynden van Sandenburg, hoewel het karakter van zijn Arnhemschen mede-afgevaardigde tegen De Brauw verdedigend, beschouwt toch de strekking van zijne motie als "eene constitutioneele ketterij, als een allergevaarlijkst middel om een waarborg uit ons constitutioneel staatsrecht te doen verdwijnen en om eene vrucht te plukken van een revolutionnairen bodem, waarop ik geene enkele schrede wensch te zetten."

Ook W. van Goltstein keurt de toedracht der zaak af en meent, "dat het ministerie, door den heer Mijer te verliezen, zijn eigen graf gedolven had", maar daarom wil hij de afkeuring over Mijers houding niet overbrengen op het geheele Kabinet, vooral daar hij in de motie nog eene bedekte strekking ziet, "om de zending des heeren Mijer als Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië te beletten."

Van de ministers zelve treden er achtereenvolgens vier op om de regeering te verdedigen en Keuchenius te bestrijden. Trakranen, die de discussie over § 9 heeft geopend met de mededeeling van een soort koloniaal programma, en veel aanstoot geeft door zijne afkeuring over een paar handelingen van den afgetreden Gouverneur-Generaal uit te spreken, neemt de verantwoordelijkheid der benoeming van Mijer geheel op zich en verklaart, dat hij bij het doen van die voordracht geheel vrij is geweest. Van Zuylen van Nyevelt, die de vraag stelt of Keuchenius' betoog »beschouwd moet worden als te behooren tot de anti-revolutionnaire politiek", bevestigt, dat er geen afspraak bestaan heeft om Mijer te benoemen, maar dat bij hem zelf zeer zeker reeds lang het plan tot die benoeming bestond. Heemskerk bespreekt de constitutioneele vraag en de moraliteit:

»De constitutioneele vraag is deze, en ik richt die rechtstreeks tot den voorsteller der motie: staat het aan de Kamer vrij, zich te begeven op het terrein van de uitvoerende macht, in zooverre het de keuze geldt van personen? Staat het aan de Kamer vrij om rechtstreeks een goed- of afkeurend oordeel uit te spreken over die daden, die de Grondwet uitdrukkelijk aan den Koning als hoofd van de uitvoerende macht heeft opgedragen? Men kan tegenwerpen, dat voor iedere daad des Konings volgens diezelfde Grondwet de minister verantwoordelijk is en in dit geval het geheele ministerie, daarover kan geen twijfel zijn, dit is als het ware het A B C van de constitutioneele politiek. Maar dat neemt niet weg, dat volgens de Grondwet de Kamer hare bevoegdheden heeft, en de regeering de hare. Benoeming en ontslag van hoofden van ministerieele departementen, benoeming en ontslag van het hoofd der regeering in Nederlandsch Indië zijn daden, die uitdrukkelijk aan den Koning als hoofd van de uitvoerende macht zijn opgedragen, en ik meende tot nog toe dat de Kamer, zich houdende binnen de bevoegdheid haar in de Grondwet afgebakend, niet treden mag op dat gebied."

Wat de moraliteit betreft, zegt hij: »Ik verklaar als eerlijk man, dat op den Zaterdag, waarop de heer Mijer zijn ontslag

genomen heeft, hem geene verzekering hoegenaamd was gegeven, dat hem de betrekking van Gouverneur-Generaal zou worden opgedragen; er was geene verzekering niet alleen, maar zelfs geene toezegging gedaan, zoodat ieder der ministers, zoowel de aanblijvenden als de nieuw opgetreden minister, de volkomen vrijheid had om, indien zij dat in 's lands belang achtten, een ander voor te dragen. Zij hebben in 's lands belang geacht den heer Mijer voor te dragen." Borret eindelijk bespreekt alleen de constitutioneele quaestie:

„Aan den Koning", zegt hij, „behoort uitsluitend de benoeming van den Gouverneur-Generaal. De zelfstandige uitoefening van dat recht is Hem door de Grondwet gewaarborgd: zijne keuze behoort vrij en onbelemmerd te blijven en is niet onderworpen aan eenige goedkeuring van de Staten-Generaal.

Wanneer nu de Tweede Kamer desniettemin meent een afkeurend oordeel over 's Konings keuze van Zijnen Vertegenwoordiger in Indië te mogen uitspreken en dit doet op eene wijze als bij de thans voorgestelde motie geschiedt, dan brengt zij niet alleen een votum van wantrouwen uit tegen het ministerie, op wiens voordracht de Koning Zijn recht van benoeming heeft uitgeoefend, maar dan maakt zij inbreuk op dit constitutioneel recht der Kroon; dan gaat zij hare eigene grondwettige bevoegdheid te buiten; dan treedt zij op het gebied der uitvoerende macht, bij den Koning bestaande..... Elk minister en het gansche Kabinet is verantwoordelijk voor benoemingen, door dien minister of door dat Kabinet aan den Koning voorgedragen; maar die verantwoordelijkheid gaat niet verder, dan dat de ministers steeds aansprakelijk zijn voor hunne voordrachten, wanneer daardoor of door de daarop gevolgde benoemingen wetten zijn geschonden of 's lands belang is benadeeld of in gevaar gebracht. Die verantwoordelijkheid der ministers geeft echter aan de Vertegenwoordiging het recht niet om benoemingen, door den Koning gedaan, en vooral eene zoo gewichtige benoeming als die tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, af te keuren en te berispen, alleen op grond van de wijze of het tijdstip, waarop die benoe-

ming heeft plaats gehad, of van de omstandigheden, waaronder zij is geschied of van de redenen, waardoor de regeering kan zijn geleid, of veel minder nog van de persoonlijkheid des benoemden. Zulk eene afkeuring gaat verder dan het toezicht aan het waakzaam geweten der Kamer, door de Grondwet toevertrouwd: zij kan niet anders worden beschouwd dan als gericht te zijn tegen het recht van vrije keuze, bij de Grondwet aan den Koning verzekerd."

Deze opvatting, waardoor de quaestie van koloniaal op constitutioneel gebied werd overgebracht, bleef van de andere zijde niet onweersproken. Na Borret staat Van Nierop op, om zijne verbazing over «die constitutioneele ketterij" te kennen te geven. «Men zegt: de Kamer treedt op het gebied van de uitvoerende macht; maar staat dan de uitvoerende macht niet onder contrôle van de Vertegenwoordiging? Waartoe het contraseign voor elke handeling der uitvoerende macht? Men zegt bij herhaling: het is hier geene quaestie van uittreding, maar van optreding. Voor mij, Mijnheer de Voorzitter, is dit hetzelfde; wanneer de motie luidde: de Kamer, betreurende de optreding van den heer Mijer als Gouverneur-Generaal, ze zou voor mij even aannemelijk zijn, want de Minister van Justitie heeft zelf gezegd: de Minister is verantwoordelijk voor de voordracht, en wij zouden dan niet de benoeming van den Koning berispen, maar de voordracht van den Minister van Koloniën of van den ministerraad. De Koning is onschendbaar, de minister is verantwoordelijk. Evenwel is dit voor mij op het oogenblik de quaestie niet: de benoeming van den heer Mijer is voor mij geheel buiten spel, maar de waardigheid van de Kamer is aangerand, en daarvoor kom ik op. Hier heeft gezeten een minister, die dagelijks ons toevoegde, wacht op mijne daden, wacht op mijne ministerieele handelingen, terwijl hij misschien reeds bezig was zijne koffers te pakken. Dit keur ik af, dat die minister deze Kamer en de andere Kamer heeft afgescheept met een op de toekomst getrokken wissel, dien hij wist niet te zullen honoreeren. Dit keur ik af, dat dit Kabinet dat heeft toegelaten, dat heeft beloond en bekroond door de voordracht tot Gouverneur-Generaal.

Nu hebben de ministers gezegd: wij zijn verantwoordelijk; maar wat beteekent die verantwoordelijkheid, wanneer wij hen niet tot verantwoording mogen roepen, regeeringsdaden niet mogen goed- of afkeuren? Ik schroom het haast te zeggen, de ministers schijnen van die verantwoordelijkheid geen goed begrip te hebben. De Minister van Binnenlandsche Zaken zeide: wij zijn verantwoordelijk volgens de wet van 1855 op de ministerieele verantwoordelijkheid, en ook de Minister van Justitie zeide: wij zijn verantwoordelijk alleen dan, wanneer wij eene wet hebben overtreden. Is dat de Nederlandsche constitutioneele ministerieele verantwoordelijkheid? Weet de Minister van Binnenlandsche Zaken dan niet, dat de wet van 1855 alleen handelt over de strafrechtelijke verantwoordelijkheid, en weet de Minister van Justitie dan niet, dat wanneer hij zegt: wij moeten eene wet overtreden hebben, dat hij dan van niets anders spreekt dan van strafrechtelijke verantwoordelijkheid, vervolgbaar voor den Hoogen Raad? Maar naast en boven die strafrechtelijke verantwoordelijkheid staat nog eene andere, en dat is de politieke verantwoordelijkheid, waarvan deze Kamer zelve de vierschaar is en de jurisdictie heeft, die zich oplost in ons dagelijksch toezicht, in onze dagelijksche contrôle en dagelijksche censuur, en waaraan misschien al die motiën het aanzijn hebben te danken, want die motiën, loopende over regeeringshandelingen of over vragen van algemeen belang, zijn de vonnissen, die deze Kamer wijst in zaken van politieke verantwoordelijkheid. Er is bij mij dus geen twijfel mogelijk, of deze Kamer de bevoegdheid heeft het voorgestelde oordeel uit te spreken: en voor mij blijft slechts de vraag over: behoor ik dat te doen?.....

En nu, Mijnheer de President, zal ik eindigen met één woord, als de uitdrukking van mijn gevoelen en als het motief, waarop mijne stem voor de eerste motie berusten zal. Ik beschouw die motie als een protest voor de eigen waardigheid van het Parlement, opdat dit niet weder blootsta aan hetgeen men genoemd heeft mystificatie; opdat elk Kabinet wel beseffe de verantwoordelijkheid van hetgeen gezegd en beloofd wordt als

grond voor ons vertrouwen en onze medewerking; en opdat geen Minister des Konings zich veroorloove ons toezeggingen te doen omtrent organisatiën, onderzoekingen, scheppingen en herzieningen, terwijl hij weet of verondersteld mag worden zelf te gelooven, dat hij die belofte niet zal nakomen.

Het is mij nu onverschillig, of het gevolg van die motie zal zijn Kamerontbinding of Kabinetswijziging; het is mij zelfs onverschillig of de motie wordt aangenomen, ja dan neen. Want het is te recht gezegd: de discusssie is voldoende, de afkeuring is nationaal. Het heeft mij hedenmorgen getroffen, dat zelfs de conservatieve bladen eenparig zijn in de afkeuring van hetgeen heeft plaats gehad. Waarom zouden wij dan aarzelen de waarheid te belijden? Ik beschouw het als een plicht, dat wij Volksvertegenwoordigers ook hierin zijn de organen van het Nederlandsche Volk, en ik ben zeer overtuigd, dat wij, aldus handelende, voor de toekomst een goede daad verrichten voor Nederland en zijne koloniën."

Van Eck voegt aan Van Nierops betoog over de constitutioneele quaestie nog dit toe: «Aangenomen, dat in dezen de ministers volgens de Grondwet niet onderworpen waren aan het oordeel van de Kamer, welke zal dan de toestand zijn met het oog op de rechten der Kroon? Ook buiten elke grondwet brengt iedere daad hare eigene verantwoordelijkheid mede, en is hij verantwoordelijk, die de daad bedreven heeft. Indien dit waar is, dat voor al hetgeen de praerogatieven van de kroon betreft, de ministers niet aansprakelijk zijn, dan is de noodzakelijke gevolgtrekking, dat die verantwoordelijkheid geworpen wordt op het Hoofd van den Staat. Indien dus zij, die met mij van meening verschillen, ons tegenwerpen, dat wij zouden schenden een van de praerogatieven van de Kroon, dan zeg ik: integendeel, gij schendt het grootste en eerste praerogatief van de Kroon, de onschendbaarheid van het Hoofd van den Staat; gij maakt den Koning tot den verantwoordelijken president van eene republiek."

Den 27sten September had de stemming plaats. Eene voor de regeering welwillende motie van De Brauw: «De Kamer, be-

treurende, dat de beslissing van verscheidene gewichtige punten van koloniaal beheer door de uittreding van den vorigen Minister van Koloniën uit het Kabinet vertraging kan ondervinden, beveelt de regeling daarvan dringend aan de regeering aan, en gaat over tot de orde van den dag" kwam niet in stemming, omdat de motie van Keuchenius met 39 tegen 23 stemmen werd aangenomen. (Voor: Godefroi, Fokker, Blom, Guljé, De Raadt, Dam, De Laat de Kanter, Van Kerkwijk, Beens, Zylker, Storm van 's-Gravesande, Van Eck, Van Blom, Westerhoff, Jonckbloet, Van Limburg Brouwer, Van Swieten, Olivier, Mensonides, IJssel de Schepper, Wybenga, Fransen van de Putte, Van Heukelom, Cornelis, Dullert, Viruly Verbrugge, Van Delden, Van der Maesen de Sombreff, Moens, Van der Linden, De Bieberstein, Van Nierop, Hollingerus Pijpers, Heemskerk Bz., Keuchenius, Van Beijma thoe Kingma, Blussé van Oud-Alblas, Geertsema en De Poorter.)

De aanneming der motie—Keuchenius werd door de regeering beschouwd als eene Kabinetsquaestie. Bij Koninklijk Besluit van den 28sten September 1866 werd de Tweede Kamer ontbonden en de verkiezing eener nieuwe bepaald op den 30sten October. In de publiekgemaakte voordracht aan den Koning tot ontbinding, door al de ministers geteekend, werd deze aldus gemotiveerd:

«Door de aanneming van deze motie, welke, in verband met de toelichting daarvan door den voorsteller gegeven en met de beraadslaging daarover gevoerd, niet anders kan worden beschouwd dan als eene afkeuring en berisping van de benoeming van den laatst afgetreden Minister van Koloniën tot U. M. vertegenwoordiger in Nederlandsch Indië, is de Tweede Kamer, naar ons oordeel, met overschrijding van hare grondwettige bevoegdheid, getreden op het gebied der uitvoerende macht, bij den Koning berustende, en heeft zij inbreuk gemaakt op het praerogatief der Kroon, waarvan de uitoefening naar de uitdrukkelijke bepalingen der Grondwet aan den Koning als

Hoofd der uitvoerende macht en als Opperbestuurder der Koloniën, vrij en onafhankelijk van elke tusschenkomst of inmenging der Staten-Generaal, gewaarborgd behoort te blijven. Het is onze overtuiging, Sire, dat voor het behoud onzer constitutioneele instellingen het vooral noodig is de onderlinge verhouding der onderscheidene Staatsmachten, zooals die door de Grondwet begrensd is, zorgvuldig te handhaven, wil men niet, dat hare eendrachtige samenwerking voor hetgeen het heil des vaderlands gebiedt ten eenenmale verijdeld worde. Wij gelooven dan ook, dat de Vertegenwoordiging, die in strijd met eene getrouwe naleving der Grondwet, hare roeping miskent, niet meer kan geacht worden de denkwijze en den zin der Natie uit te drukken en dat er voor U. M. onder zulke omstandigheden alleszins redenen aanwezig zijn om, met gebruikmaking van het recht daartoe aan het Hoofd van den Staat toegekend, eene duidelijke verklaring van de Natie te vragen en te erlangen. Het is tot dat einde, Sire, dat wij in diep gevoeld besef der verantwoordelijkheid, die op ons rust, ons verplicht achten, aan U. M. in overweging te geven tot de ontbinding der Tweede Kamer te besluiten."

Aldus ontbrandde de verkiezingsstrijd, welke alom met groote felheid gevoerd werd. De regeering vroeg dus, blijkens het rapport van het ministerie, niet het oordeel der kiezers over den inhoud der motie-Keuchenius, n.l. of zij de houding der regeering in zake de uittreding van den minister Mijer en zijne daarop gevolgde benoeming al dan niet goedkeurden, maar bracht de zaak op constitutioneel terrein. Het was op dezen grond, dat in het *Handelsblad* verscheen een *Advies van hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid*, waarin tien professoren in de rechtsgeleerdheid aan verschillende hoogescholen hun gevoelen over de staatsrechtelijke quaestie mededeelden. De conclusie, waartoe zij kwamen, was de volgende:

«1°. Dat ook, al mocht de Tweede Kamer de benoeming van Mr. Mijer tot Gouverneur-Generaal hebben afgekeurd, wat wij ten stelligste ontkennen, zij daartoe dan nog volkomen bevoegd zoude zijn geweest.

2°. Dat de vraag — de eenige vraag door de regeering zelve gesteld — of de Tweede Kamer van de Staten-Generaal de Grondwet geschonden heeft, naar onze innige overtuiging, niet met ja kan worden beantwoord, zonder recht te noemen wat onrecht is; eindelijk

3°. Dat men op diezelfde vraag niet met ja kan antwoorden — en hierop worde uitdrukkelijk gelet — zonder de Nederlandsche Grondwet omver te halen. Immers, eenmaal het antecedent gesteld, dat men nu stellen wil, zal de regeering met volkomen recht en naar de regelen eener onberispelijke logica kunnen betoogen de onbevoegdheid van de Kamer tot elke critiek; want nog eens schier elke critiek van de Vertegenwoordiging lost zich ten slotte op in eene critiek van de wijze, waarop Koninklijke regeeringsrechten onder medewerking van verantwoordelijke ministers, worden uitgeoefend."

De verklaring was aldus geteekend:

Leiden, 8 October 1866.	S. VISSERING. VAN BONEVAL FAURE. J. E. GOUDSMIT. J. T. BUYS.
Groningen, 8 October 1866.	B. J. GRATAMA. B. D. H. TELLEGEN.
Amsterdam, 8 October 1866.	T. M. C. ASSER. A. E. J. MODDERMAN.
Deventer, 8 October 1866.	J. DUYMAER VAN TWIST.
Delft, 8 October 1866.	J. L. DE BRUYN KOPS.

De Utrechtsche hoogleeraren, welke niet hadden geteekend, «omdat naar hunne meening het stuk had moeten zijn ««een zuiver rechtsgeleerd advies, zonder eenige zinspeling op het gebeurde, zonder eenige aanhaling van de motie Keuchenius, zonder het noemen of weerleggen van eenig persoon"", betuigden evenwel hunne instemming met de rechtsgronden van het advies. «Alleen

de rustende hoogleeraar te Amsterdam, De Bosch Kemper, trad als rechtsgeleerd verdediger van het ministerie op". (*)

Het zij al dan niet onder den indruk van dat advies, verscheen in het *Staatsblad* eene Koninklijke proclamatie, waarin de constitutioneele quaestie niet werd aangeraakt, van dezen inhoud:

«*Geliefde Landgenooten en Onderdanen!*

Ik heb het noodig geoordeeld, gebruik makende van Mijn grondwettig recht, de Tweede Kamer der Staten-Generaal te ontbinden.

Zal ons dierbaar vaderland voortdurend orde en eensgezindheid blijven bewaren, en daarmede, onder Hoogeren Zegen rust en welvaart blijven genieten, dan behoort de regeering een middelpunt te zijn, waarop de blikken des volks zich met vertrouwen kunnen vestigen.

Aan dat vereischte kan geene regeering voldoen, wanneer tusschen haar en de Volksvertegenwoordiging de overeenstemming ontbreekt, zonder welke de eendrachtige samenwerking der grondwettige machten, zoo onmisbaar voor de behartiging der nationale zaak, onmogelijk is.

De ondervinding der laatste tijden heeft overtuigend bewezen, dat die overeenstemming en samenwerking niet te verkrijgen zijn met de jongste samenstelling van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

De gedurige verwisseling van mijne verantwoordelijke raadslieden zou allengs schadelijk worden voor de zedelijke en stoffelijke belangen der natie. Zij verlamt de kracht der regeering; bestendiging van richting brengt daarentegen kracht van bestuur en van uitvoering mede.

Om daartoe te geraken roep ik thans Mijn geliefd volk op, teneinde van zijne wenschen te doen blijken. Nederlanders!

(*) Vgl. Studiën over Staatkunde en Staatsrecht van Mr. J. T. Buys, uitgegeven onder toezicht van Mr. W. H. de Beaufort en Mr. A. R. Arntzenius. Arnhem 1894 Dl. I blz. 109.

beschouwt den 30sten October aanstaande als een gewichtigen dag in uw volksleven. Uw Koning noodigt u allen, aan wie de wet de uitoefening van het kiesrecht toekent, tot de stembus; laat uwe trouwe opkomst toonen dat gij er prijs op stelt aan Zijne roepstem gehoor te geven.

Gedaan op Het Loo, den 10den October 1866.

WILLEM.

Deze proclamatie werd niet alleen in het *Staatsblad* geplaatst, maar »op last van den minister (werden) door de burgemeesters exemplaren van deze proclamatie, met de nationale kleuren versierd, te gelijk met de stembriefjes aan alle kiezers toegezonden". (*)

In kiesvereenigingen en andere vergaderingen, in couranten en brochures trachtte men de quaestie voor de kiezers uiteen te zetten en op te helderen of te verduisteren. »Zie, hoe (de) journalisten nu eens met hunne lange pennenhouders postvatten voor den troon van Oranje — voorwaar een andere lijfwacht gewoon! — om stand te houden tegen een oproerigen hoop, die, aangevoerd door Keuchenius èn Godefroi èn Storm, komt aanhollen en het blijkbaar op den koninklijken troon gemunt heeft. Zie hoe dan weder diezelfde journalisten bukken onder de vracht van boeken, hier en daar en overal bijeengeschommeld, hoe ze over die boeken liggen heengebogen, zoekende naar plaatsen die in de kraam te pas komen; hoe zij de groene en rijpe vruchten van al dat snuffelen en zoeken voorzichtig samenrijgen, rijgen, rijgen en rijgen tot de ellemaat verkregen en het dagbladartikel vaardig is om onder den bescheiden titel van wetenschappelijk vertoog de wereld te worden ingezonden." Aldus schrijft Buys in een van de merkwaardigste der in die dagen verschenen geschriften: »Het recht van de Tweede Kamer. Een woord aan de kiezers."

En nu het resultaat der verkiezingen: In Leeuwarden maakten Dirks en Andreae plaats voor De Roo van Alderwerelt

(*) Vgl. Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849 door Mr. W. J. van Welderen baron Rengers. 's-Gravenhage 1892. Dl. II blz. 16.

en Hingst, in Zwolle Wttewaal van Stoettwegen, vóor de ontbinding overleden, en IJssel de Schepper voor Stieltjes en Van Naamen van Eemnes; daarentegen verloren de liberalen in Zutfen Dullert — weldra door Groningen weer afgevaardigd —, vervangen door Jhr. Mr. H. A. ridder van Rappard; Van Nierop te Haarlem, door Van der Hucht; Van Swieten en Van Heukelom te Amsterdam door Pijnappel en Insinger; Blussé te Dordrecht door Bichon van IJsselmonde; De Laat de Kanter te Goes door Saaymans Vader verdrongen. In de Katholieke districten Tilburg, Roermond en 's-Hertogenbosch eindelijk werden Jespers, Cornelis en De Poorter vervangen door Verheijen, Haffmans en Van Zinnicq Bergmann. In 't algemeen dus had de ministerieele partij eene kleine versterking ontvangen met ongeveer een zestal leden. Het gebruikmaken van den naam des Konings, de medewerking der Katholieken en bij de herstemmingen die van de anti-revolutionnairen, welke voor de onderwijszaak meer steun van conservatieve dan van liberale zijde verwachtten, en de niet ongegronde ontevredenheid over de parlementaire werkzaamheden en het gemis aan samenwerking der liberalen in den laatsten tijd leidden tot dezen uitslag, die voor het ministerie, vooral om de laatstgenoemde reden, veel gunstiger had kunnen zijn bij eene ontbinding op geschikter tijdstip en beter motieven.

Den 19den November 1866 werd de nieuwe zitting der Staten-Generaal geopend met eene rede van den Minister van Justitie, Borret. Na de ontbinding vermeld te hebben, zegt hij: «Op de roepstem des Konings is thans eene nieuwe Tweede Kamer gekozen, aan welke voortaan, binnen de grenzen van haren werkkring, de behartiging van 's lands belangen zal zijn toevertrouwd". Verder spreekt hij den wensch uit tot eendrachtige samenwerking van regeering en vertegenwoordiging.

Daar de zitting niet door den Koning geopend is, vervallen de discussies over het adres van antwoord op de Troonrede, doch bij de beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1867 is er

gelegenheid om op de ontbinding terug te komen. Zes dagen lang (21—27 Februari 1867) duren de algemeene beraadslagingen, waarbij opnieuw de quaestie der uittreding van Mijer, de motie van Keuchenius, het rapport van het ministerie van den 27sten September, het gebruikmaken van de Koninklijke proclamatie, het advies der hoogleeraren en de openingsrede met het «binnen de grenzen" der Kamer toegeroepen, alle achtereenvolgens ter sprake komen. Als voornaamste verdediger van het ministerie treedt een der nieuwe leden, Pijnappel, op, die op het voorbeeld van De Bosch Kemper in gemotiveerde moties van orde in 't algemeen eene ongrondwettige handeling der Kamers ziet. Uit den aard der zaak waren de aangevoerde gronden voor en tegen eene herhaling van hetgeen bij de beraadslaging over de motie van Keuchenius zelve vóor de ontbinding van weerszijden aangevoerd was. Wij zullen daarom niet langer bij deze debatten stilstaan, maar alleen nog het gevoelen van Thorbecke mededeelen, die aan de discussie en stemming over de motie—Keuchenius geen deel had genomen.

«In tweeërlei opzicht", zegt hij, «èn wat de bevoegdheid der Kamer èn wat de verkiezingen betreft, heeft het ministerie gezag in de plaats van grondwettige vrijheden gesteld.

Gij stelt gezag in de plaats eener grondwettige vrijheid, wanneer ge het oordeel der Vertegenwoordiging weert door beroep op een praerogatief des Konings.

Benoeming van ambtenaren, als daad des Konings, is onaantastbaar, niet als ministerieele daad, hetgeen zij altijd te gelijk is. Ook ten aanzien van deze zal de Vertegenwoordiging steeds eene zekere reserve in acht nemen; en terecht zal een ministerie desnoods haar de noodzakelijkheid, om die reserve te betrachten, herinneren. Doch geheel iets anders is het eene benoeming door het praerogatief der Kroon te willen dekken. Die dat doet, tracht de ministerieele verantwoordelijkheid door autocratie te verdringen.

Het ministerie bestrijdt een besluit der Vertegenwoordiging, dat regeeringsdaden beoordeelt, met het beweren dat ««daarvan het gevolg moet zijn, dat eene daad der uitvoerende macht, op

wettige wijze en binnen de grenzen van hare bevoegdheid volbracht, ongedaan worde gemaakt.""

Is dit wel iets anders dan verwarring van begrip? Is een afkeurend oordeel over eene regeeringsdaad een bevel? In het minst niet: de Kamer heeft in dit opzicht niet te bevelen, en er wordt niets ongedaan gemaakt, zóó min, dat een minister, die zulk een oordeel opvatte als een casseerend vonnis en zich verplicht rekende daaraan gevolg te geven, de grondwettige zelfstandigheid van het Gouvernement zou miskennen.

Het Ministerie roept het voorbeeld van vroegere ministeriën in. Indien die gedaan hebben, hetgeen gij deedt, dan hebben zij zeer verkeerd gehandeld. Ik herinner mij echter slechts, dat in de Kamer somwijlen sprake is geweest van besluiten tot ontslag, en dat toen is geantwoord: zoo de Kamer ontslag van ambtenaren in den kring harer gewone dagelijksche critiek trekt, kan zij bedoelen aan den minister ambtenaren op te dringen, die hem niet dienen, en alzoo de ministerieele verantwoordelijkheid te vernietigen?

Het gebruik, dat van de Koninklijke proclamatie is gemaakt. Daardoor hebt gij de eerste der volksvrijheden, de vrijheid der verkiezingen, zooveel van u afhing, beperkt. Gij hebt ook daarbij gezag in de plaats van vrijheid gesteld. Gij noemt in uwe circulaire hetgeen volgens u door den Koning gewenscht wordt, „een raad des Konings"". Een Koninklijke raad, is ook zonder uitdrukkelijk bevel, gezag.

Men heeft in deze discussie zoo dikwerf van doel en bedoeling gewaagd, dat ik het woord niet bezigen zal, maar de uitwerking moest onvermijdelijk zijn, dat de vraag wierd gesteld: „Zijt gij voor of zijt gij tegen den Koning?"" Eene anti-Nederlandsche, trouwelooze vraag. Zoo gij onderstelt, dat niet allen voor *u* zijn, kunt gij gelijk hebben, maar de vraag op te werpen, of zelfs van verre aanleiding te geven, dat zij opgeworpen worde ten aanzien van den Koning, is niet de handeling van een goed burger, noch van een goed Gouvernement."

De verschillende hoofdstukken der Begrooting werden, na

uitgebreide discussie, vooral over de defensie bij Hoofdstuk VI en VIII, aangenomen — Hoofdstuk III Buitenlandsche Zaken, slechts met 41 tegen 31 stemmen —, en de ministers konden eindelijk met de Staten-Generaal, na zooveel stoornis, aan den eigenlijk wetgevenden arbeid beginnen.

De sluitingsrede noemt onder de volbrachte werkzaamheden o. a. de herziening der wetten op den suikeraccijns, en op den accijns van bieren en azijnen, maar vooral de wetten die ten doel hadden „om aan de overheid het gezag en de middelen te verschaffen tot krachtige bestrijding der veepest". In 't bijzonder heeft deze zinsnede betrekking op het wetsontwerp tot voorzieningen omtrent den veetyphus, waardoor met hulp der hem verstrekte kredieten de minister Heemskerk met zulk goed gevolg de ziekte, die onzen veestapel bedreigde, heeft te keer gegaan. Minder gelukkig was deze minister met het niet minder belangrijke wetsontwerp tot regeling der schutterijen, dat door de Tweede Kamer den 4den Juni met 37 tegen 34 stemmen werd aangenomen, doch in de Eerste Kamer den 9den Juli, na eene beraadslaging van drie dagen, met 19 tegen 15 stemmen werd verworpen, vooral wegens de groote financieele bezwaren, daardoor aan de plattelandsgemeenten opgelegd.

Nog vóor het zittingsjaar ten einde was, onderging het ministerie eene wijziging door de aftreding van den nieuwen Minister van Koloniën, Trakranen, wiens eerste daad, de voordracht tot de benoeming van Mijer tot Gouverneur-Generaal, zooveel beroering in den lande verwekt had. Hij had zich in zijn programma homogeen verklaard met Mijer, hetgeen niet belette, dat het weldra tusschen Minister en Gouverneur-Generaal tot eene botsing kwam. Evenals Trakranen bij zijne eerste ontmoeting met de Kamer zich afkeurend had uitgelaten over handelingen van den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, zoo keurde hij den 11den Juni 1867, naar aanleiding van eene interpellatie van

Rochussen openlijk de houding van den Gouverneur-Generaal Mijer af, die ondanks den last van het Opperbestuur het besluit van het Indisch bestuur van September 1866, waarbij bepaald was, dat geen koffietuinen mochten worden aangelegd op verderen afstand dan 4 palen van de dessa's, niet had ingetrokken.

Toch bleek werkelijk in andere opzichten die homogeniteit te bestaan, in zoover, dat evenals Mijer als Gouverneur-Generaal zich volstrekt niet reactionnair betoonde en de verwachtingen der ultra-conservatieven teleurstelde, zoodat de liberalen hem tegen dezen moesten verdedigen, evenzoo Trakranen in zijne wetsontwerpen meer aan de zijde der liberalen dan aan die der conservatieven bleek te staan, waarom zij voornamelijk door de conservatieven werden aangevallen. Evenmin als Mijer was hij een voorstander van onveranderlijk behoud in Indië, maar evenals deze wilde hij ook hier ontwikkeling, al was het dan langzamer en met meer bedachtzamen tred, dan de hervormingspartij wenschte. Zoo diende hij een voorstel in tot wijziging der begrooting voor Nederlandsch Indië tot verhooging der bezoldiging van de inlandsche hoofden in verband met beperking der heerendiensten, dat den 15den Juni na een vijfdaagsch debat met 37 tegen 27 stemmen werd aangenomen. Een amendement van Fransen van de Putte tot gelijktijdige afschaffing van beschikking te hunnen behoeve over de gronden, den arbeid en de goederen der inlandsche bevolking was met 36 tegen 28 stemmen verworpen. De Eerste Kamer nam het ontwerp met algemeene stemmen aan.

Na dit wetsontwerp kwam bij de Tweede Kamer in behandeling dat tot regeling der uitgifte in erfpacht van gronden in Nederlandsch Indië.

Dit ontwerp was door Mijer zelf nog, 3 September 1866, aangeboden, en werd door zijn opvolger overgenomen, maar later op verschillende punten gewijzigd. De beraadslagingen hadden van den 18den tot den 26sten Juni 1867 plaats. Het ontwerp werd met kracht bestreden door de conservatieven, als Insinger, Wintgens, Rochussen, De Brauw, daarentegen door Fransen van de Putte en Keuchenius in beginsel verdedigd. Bij de voorstanders van het

ontwerp bestond evenwel voornamelijk bezwaar tegen artikel 7, luidende:

«Tot mededinging worden toegelaten:

Europeanen en daarmede gelijkgestelden, met uitzondering van Christen-inlanders;

Vennootschappen van Koophandel, gevestigd in Nederland of in Nederlandsch Indië.

Zoodanige vennootschappen, wanneer zij niet op het eiland Java zijn gevestigd, worden tot mededinging slechts toegelaten, wanneer zij door gemachtigden of agenten op Java zijn vertegenwoordigd en bij de inschrijving aldaar domicilie kiezen ter zake van alle vorderingen of rechtshandelingen, welke het gevolg der inschrijving of der onderneming zouden kunnen zijn.

De Gouverneur-Generaal bepaalt telkens bij de voorwaarden van uitgifte, of vreemde Oosterlingen ook tot de mededinging zullen kunnen worden toegelaten."

De uitsluiting der inlanders en vooral de met name genoemde uitsluiting van Christen-inlanders vond van vele zijden afkeuring. De minister gaf aldus de reden dezer uitsluiting op: «De regeering meent dat uitgifte van gronden aan Javanen niet wenschelijk is; aan de hoofden niet, omdat zij licht misbruik zouden kunnen maken van hunne macht om den kleinen man te hunnen behoeve te exploiteeren; en niet aan den kleinen man, omdat deze vooreerst de middelen niet heeft, en ten tweede niet genoeg ontwikkeld is om al de bepalingen na te gaan, die van het sluiten van een erfpachtscontract het gevolg moeten zijn." Hij hield aan die uitsluiting zelfs zoo beslist vast, dat hij in zijne repliek verklaarde: «Ik voeg er nog bij, dat de voorgedragen amendementen alle strekken om den inlander toe te laten tot mededinging, en dit acht ik van zoo ingrijpenden aard ten aanzien der oekonomie van dit wetsontwerp, dat ik u, Mijnheer de Voorzitter, beleefdelijk zal verzoeken de verdere beraadslaging over dit wetsontwerp te schorsen, bijaldien een der amendementen, welke het beginsel van toelating der inlanders bevatten, mocht worden aangenomen."

Toch werd het amendement van Fransen van de Putte, om den eersten en tweeden regel van het artikel aldus te lezen:

»Als erfpachters worden toegelaten:

Nederlanders, ingezetenen van Nederland en ingezetenen van Nederlandsch Indië" en de laatste twee alinea's te doen vervallen, met 59 tegen 4 stemmen aangenomen, en daarna het geheele artikel met 39 tegen 24 stemmen, waarop het wetsontwerp werd ingetrokken.

Den 2den Juli, den laatsten dag der zitting, stelde Fransen van de Putte aan de regeering deze vraag:

»Hebben de ministers of éen of meer hunner hun ontslag verzocht, of zijn zij van voornemen dat te doen?"

De tijdelijke voorzitter van den ministerraad, graaf Schimmelpenninck, antwoordde, dat de Minister van Koloniën ontslag verzocht had.

Toen stelde Fransen van de Putte, na eene breede toelichting, de tweede vraag:

»Blijft de regeering getrouw en zich gebonden achten aan haar programma, den 4den Juni 1866 in den boezem der Vertegenwoordiging blootgelegd, zooals dit nader door de regeering is toegelicht en aangevuld in de zitting van de Eerste Kamer der Staten-Generaal van 7 Juni 1866?"

Toen Schimmelpenninck weigerde deze vraag te beantwoorden, herhaalde Fransen van de Putte haar tot twee keer toe. »Niet uw zwijgen alleen", roept hij den minister toe, »maar het wegkruipen, waardoor gij uw zwijgen rechtvaardigt, dat is ongepast en inconstitutioneel, een Nederlandsch ministerie onwaardig."

Iets duidelijker dan de vorige keeren, zegt de minister in zijn derde antwoord: »Mijnheer de Voorzitter, ik herhaal het, hetgeen door mij is gezegd, sluit in zich hetgeen ik meen dat door den heer Fransen van de Putte verlangd wordt, namelijk de bevestiging dat de regeering getrouw blijft aan hare eenmaal verkondigde beginselen. Maar ik blijf bij mijne verklaring volharden, dat de regeering de vraag door den heer Fransen van

de Putte gedaan, zooals die gesteld is, niet wil beantwoorden, noch geacht wil worden die te hebben beantwoord, teneinde daardoor geene aanleiding te geven tot het voeren eener discussie, die ik meen dat op dit oogenblik ontijdig is.

De eerste vraag van den geachten afgevaardigde uit Rotterdam betrof een feit; dat feit heb ik gaarne medegedeeld, Mijnheer de Voorzitter, teneinde daardoor juist den geachten spreker de reden te doen begrijpen, waarom op dit oogenblik de regeering zich niet kan en mag noch zal uitlaten."

Uit dit antwoord meent Fransen van de Putte te mogen constateeren, dat dus de regeering haar programma getrouw blijft. Hij wijst er op, dat onder de conservatieven verschil bestaat omtrent hoofdpunten der koloniale politiek.

»Dat verschil," zegt hij, »heeft zich naderhand in en buiten de Kamer geopenbaard, namelijk het verschil van hen, die de particuliere teelt willen bevorderen en die haar bestrijden; het verschil van hen, die de artt. 56 en 60 van het regeeringsreglement wenschen en haar niet noodig oordeelen; het verschil eindelijk van hen, die grond in erfpacht wenschen uit te geven, en van hen, die geen grond in erfpacht wenschen uit te geven, noch wanneer de Javanen worden uitgesloten, noch wanneer zij worden toegelaten; — in één woord, het groote verschil dat zich in de laatste tijden op koloniaal gebied geopenbaard heeft en zich in deze Kamer, als ware het eene toevallige herinnering aan de donkere dagen vóór Kerstmis 1865, door het getal van 13 heeft gesignaleerd.

Kwade tongen zeiden, dat dat verschil ook in den boezem van het Kabinet bestond, of wel dat het Kabinet, ontrouw aan zijn programma, tot de 13 zou overgaan.

Aan dien laster is nu voorgoed de kop ingedrukt. Het programma van het ministerie blijft gehandhaafd; het ministerie staat tegenover de 13."

Met deze 13 werden bedoeld de 13 leden, welke gestemd hadden tegen artikel 1 van het wetsontwerp op de erfpacht, dus tegen het beginsel zelf waren, n.l. Simons, Rochussen, Van Foreest, Van Wassenaer van Catwijck, Van Nispen van Sevenaer, De

Casembroot, Hoffman, Insinger, Haffmans, Begram, Wintgens, Bichon van IJsselmonde en Saaymans Vader.

Keuchenius voegt aan het door Fransen van de Putte gesprokene nog deze woorden toe:

»Met de helderheid van voorstelling en de duidelijkheid van voordracht, die wij zoo gaarne bij den tegenwoordigen tijdelijken voorzitter van dit Kabinet zoeken, heeft hij ons te verstaan gegeven, dat dit ministerie, ofschoon niet een anti-revolutionnair ministerie, ofschoon zelfs niet een ministerie, dat de anti-revolutionnairen altijd met rechtvaardigheid bejegent, evenwel nog altijd hoogen prijs stelt op de uitspraken van het hoofd der anti-revolutionnairen en nog homogeen is met den heer Groen van Prinsterer, waar hij verklaart: een ministerie, hetwelk niet verkiest henen te gaan, blijft lang.

Ik zal geene pogingen in het werk stellen, om dat henengaan van het ministerie te bevorderen, althans niet door motiën van orde of adressen aan den Koning; omdat ik wel kan aannemen, dat het somtijds ook voor constitutioneele regeeringen op gegeven tijden of onder bepaalde omstandigheden wenschelijk kan zijn de proef te nemen in hoever, waar Napoleon voor het succes zijner legers wenschte, dat hunne moreele kracht in evenredigheid stond met hunne physieke kracht als d r i e tot e e n, met eene omgekeerde verhouding de bevordering van 's lands belangen voor haar mogelijk is.

Wilde ik een adres aan den Koning voorstellen, het zou wezen om de ernstige bezorgdheid van de Kamer uit te drukken omtrent het beheer der koloniën onder dit ministerie, en ik zou, geloof ik, kunnen rekenen op den steun niet alleen van hen, die het ministerie aanvankelijk hebben tegengestaan, maar ook op den bijval van de vrienden, waaruit dit ministerie is voortgekomen. Wanneer ik, goed willende maken wat ik misdaan heb door mijne vroegere motie, nu eene motie van v e r t r o u w e n wenschte voor te stellen en daarbij, teneinde niet mis te tasten in de bedoelingen der regeering en in hare beginselen, de proclamatie des Konings tot leiddraad nam, ik zou in overweging geven

eene motie van dezen inhoud: ««De Kamer, in het vertrouwen dat overeenkomstig het verlangen, uitgedrukt in de proclamatie aan den volke, van nu af door dit ministerie met betrekking tot het beheer der koloniën eene bestendige richting zal worden gevolgd als middel ter handhaving van het gezag, als voorwaarde van een krachtvol bestuur en als waarborg tegen de gedurige afwisseling van Ministers van Koloniën, gaat tot nadere bijeenroeping uiteen."" Zulk eene motie echter zou niet kunnen rekenen op de stem, niet alleen niet van de bestrijders, maar ook zelfs niet op die van de vrienden van het ministerie, want wij hebben het bij de jongste discussiën vernomen, dat het juist de vrienden van dit ministerie zijn, die zich het meest in dat ministerie hebben bedrogen gezien en zich het meest voelen teleurgesteld. Zoo blijkt het dan, dat dit ministerie, wel verre van eene bestendige richting te volgen op koloniaal gebied, door nu eens deze, dan weder gene richting te vleien, niets anders dan onbestemdheid en verwarring bevorderd heeft.

Niemand is tevreden; de conservatieven zijn niet tevreden, de liberalen zijn niet tevreden; de inlandsche maatschappij in Indië kan niet tevreden zijn, de Europeesche maatschappij evenmin. Alles is in denzelfden staat van onzekerheid gebleven, niettegenstaande dit ministerie bij zijn optreden zich had voorgenomen dien in de eerste plaats op te heffen. Was ooit op eenig ministerie de hoop gevestigd tot oplossing van de gewichtige quaestiën, die de Kamer jaren lang hebben bezig gehouden en alle ontwikkeling in Indië hebben gestuit, dan was het zeker op dit ministerie, samengesteld onder anderen uit vier mannen, die lange jaren met en naast elkander hadden gestreden, die met en naast elkander de drie achtereenvolgende liberale Ministers van Koloniën het regeeren hadden zoeken onmogelijk te maken, die met en naast elkander steeds dezelfde bezorgdheid hadden uitgedrukt omtrent het lot der koloniën en dezelfde belangstelling en ijver hadden geopenbaard voor het behoud der daaruit getrokken directe en indirecte voordeelen. Wie dat viermanschap in de Kamer gekend of gehoord heeft, heeft zeker menigwerf op hen

de hoop gevestigd gehad ter verwezenlijking voor Nederland en Indië van het ideaal van een homogeen ministerie.

Maar die homogeniteit, nu die vier mannen gelegenheid hebben gehad om hunne koloniale beginselen in het Kabinet zelf, waarin zij gezamenlijk zitting namen, toe te passen, heeft tot niets anders geleid dan tot de grootste verwarring en onzekerheid. En terwijl nauwelijks éen jaar verstreken is, sedert dit ministerie is opgetreden, is men reeds zoekende naar den derden Minister van Koloniën. Misschien zal, wanneer dit ministerie niet wenscht heen te gaan, ook eenmaal, maar tot groote schade voor Indië, gelegenheid bestaan tot het zoeken van een zesden."

Aldus de laatste redevoering op dien laatsten zittingsdag van het zooveel bewogen zittingsjaar 1866/1867.

Blijkens het groot aantal stemmen tegen Hoofdstuk III der Begrooting voor 1867 uitgebracht, was de oppositie vooral tegen den Minister van Buitenlandsche Zaken gericht. Graaf Van Zuylen van Nyevelt had zich in verschillende diplomatieke betrekkingen onderscheiden, was toen (8 Maart 1860 tot 14 Januari 1861) gedurende het derde ministerie Van Hall Minister van Buitenlandsche Zaken geweest en had als zoodanig een zeer gunstigen indruk in de Kamer gemaakt, vooral door zijne redevoering van den 28sten November 1860 over het bestuur der buitenlandsche betrekkingen. Zijne uittreding uit het ministerie verhoogde die sympathie nog, omdat hij bleek een man van karakter te zijn, die Van Halls zwenking in de koloniale politiek niet wenschte te volgen. Daarop tot lid van de Tweede Kamer gekozen voor Zwolle (April 1861 tot September 1862), werd hij weldra een der leiders van de conservatieve partij, even afkeerig van halfslachtigheid en onduidelijkheid, blijkens zijn optreden tegen het ministerie Van Heemstra, tot welks val hij niet het minst heeft meegewerkt. In 1862 maakt hij plaats voor De Meester, tot hij, na weer eenige jaren bij de diplomatie werkzaam geweest te zijn, in Mei 1865 opnieuw in de

Tweede Kamer plaats neemt als afgevaardigde voor Arnhem, ter vervanging van Groen van Prinsterer gekozen. Door diens partij in de Kamer gebracht, wordt hij thans door de meesten tot de anti-revolutionnairen gerekend, en toont zich ook in onderwijszaken een voorvechter van de wenschen der anti-revolutionnairen. Hij is thans meer dan vroeger partijman geworden in zijne bestrijding van het ministerie Thorbecke en vooral zijn voorstel tot eene enquête omtrent de houding van Thorbecke in de Limburgsche verkiezingen maakt hem vele vijanden. Toen hij nu met Mijer aan het hoofd van een ministerie optreedt, meenen velen, dat zijn naam aan het ministerie eene anti-revolutionnaire tint geeft, hetgeen evenwel door hem en Mijer wordt tegengesproken. Alleen als specialiteit voor Buitenlandsche Zaken heeft de Koning zijne benoeming gewenscht. Later, bij de interpellatie van Keuchenius, ontkent hij ten stelligste tot de anti-revolutionnaire partij te behooren en geestverwant van Groen van Prinsterer te zijn, zoodat den anti-revolutionnairen duidelijk blijkt, dat van hem geene bevrediging van hunne wenschen op onderwijsgebied is te wachten.

Door de liberalen wordt hij in 't bijzonder bestreden, omdat hij thans een parlementair verleden heeft en zich vooral in den laatsten tijd een felle tegenstander van hunne partij en van Thorbecke heeft getoond, omdat hij na de uittreding van Mijer de premier van het ministerie is geworden, en dus wat men in het Kabinet afkeurt, in de eerste plaats aan hem wordt geweten, gelijk de ontbinding wegens de motie—Keuchenius, en eindelijk om zijne min of meer hooghartige houding, in menig opzicht afwijkende van die vóor 1862. De oppositie zal daarom niet nalaten van elke zwakke plaats, die men in zijn beleid meent te bespeuren, gebruik te maken, vooral niet, waar het geldt zijn eigen departement, het bestuur der buitenlandsche betrekkingen.

Juist in dien tijd waren die buitenlandsche betrekkingen meer dan anders voor ons gewichtig en geraakten wij in verschillende verwikkelingen met het buitenland, die aan een Minister van Buitenlandsche Zaken hooge eischen stelden.

In de eerste plaats de Schelde-quaestie. Het tractaat van den 19den April 1839 betreffende de scheiding tusschen Nederland en België bepaalde in art. 9 § 8: „indien natuurlijke gebeurtenissen of werken van kunst de in het tegenwoordig artikel aangewezene wegen voor de scheepvaart voor het vervolg onbruikbaar mochten maken, zal de Nederlandsche regeering aan de Belgische scheepvaart ter vervanging der gezegde onbruikbaar geworden wegen voor de scheepvaart andere zoodanige wegen, die even veilig en even goed en gemakkelijk zijn, aanwijzen". Het in deze bepaling voorziene geval deed zich voor, toen in het belang van den spoorweg naar Vlissingen Krekerak en Sloe moesten worden afgedamd. In de plaats van deze waterwegen werden, gelijk bekend is, het kanaal door Zuid-Beveland en dat van Vlissingen naar Vere gegraven.

Nu werd van Belgische zijde tegen die afdamming der Ooster-Schelde protest aangeteekend, op grond daarvan, dat zij op den waterstand op de Wester-Schelde nadeelig zou werken, en zelfs werd door den Belgischen Minister van Buitenlandsche Zaken in de Belgische Kamer den 21sten Februari 1866 de bedreiging geuit, dat België in de jaarlijksche rentebetaling van *f* 400,000.— nog dwangmiddelen tegen ons bezat. Deze houding vond reeds onder het vorig ministerie, bij gelegenheid der beraadslaging over het ontwerp tot goedkeuring van eene overeenkomst van den 7den December 1865, ter aanvulling van het handelsverdrag van den 12den Mei 1863, veel afkeuring; en zelfs werd door Van Heiden Reinestein, als protest daartegen, eene motie voorgesteld, om de behandeling van het aanhangig ontwerp uit te stellen, welke evenwel (12 Maart 1866) met 35 tegen 18 stemmen verworpen werd.

De zaak bleef intusschen hangende. Er werden rapporten door commissiën van rapporteurs opgemaakt, nota's heen en weer gezonden, brochures en tijdschriftartikelen geschreven en eindelijk eene gemengde commissie van onderzoek benoemd, waartoe ook de Nederlandsche regeering twee deskundigen aanwees. Naar aanleiding hiervan richtte de afgevaardigde van Middelburg,

Fokker, eene interpellatie tot de Ministers van Buitenlandsche en Binnenlandsche Zaken (20 Augustus 1866), waarin hij de medewerking der Nederlandsche regeering tot dit onderzoek afkeurde, daar Nederlands recht op het tot stand brengen dier werken z. i. onweersprekelijk was, en de benoeming dier commissie slechts tot verzwakking van ons goed recht en uitstel van het werk kon leiden. De beraadslaging, welke al spoedig op zeer scherpen toon gevoerd werd, werd, na overlegging van nadere stukken, den 4den September in comité-generaal voortgezet, en leidde eindelijk den 5den September tot de aanneming, met 40 tegen 23 stemmen, der motie van Van Nierop — eene van de vijf voorgestelde motiën —, n.l.: „De Kamer, gehoord de mededeelingen der regeering, het recht van Nederland om op zijn gebied werken te maken onbetwistbaar achtende en den spoedigen aanleg van den Zeeuwschen spoorweg aan de regeering aanbevelende, gaat over tot de orde van den dag". Deze motie, welke volgens de letter eigenlijk onjuist was, strekte om het goed recht van Nederland te handhaven, zonder een oordeel over de instelling der gemengde commissie uit te spreken. De bedoelde discussie had plaats vóor de ontbinding der Kamer na de motie—Keuchenius. Van meer belang was de Limburg-Luxemburgsche quaestie, welke later tot eene tweede ontbinding zou leiden. (*)

Gelijk bekend is, is het hertogdom Luxemburg onder Filips den Goede van Bourgondië met de overige Nederlandsche gewesten vereenigd en heeft het later, na de scheiding van Noord en Zuid, de lotgevallen der Zuidelijke Nederlanden gedeeld. Art. 67 van de Weener Congresakte van den 9den Juni 1815, waarbij het Koninkrijk der Nederlanden werd gevormd, bepaalde:

„Het gedeelte van het voormalig hertogdom Luxemburg,

(*) Vgl. over de Schelde-quaestie o. a. Mr. H. L. Asser t. a. p. blz. 78—83.

begrepen in de grenzen, bij het volgend artikel bepaald, wordt insgelijks aan den souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden, alsnu Koning der Nederlanden, afgestaan, om voor altijd door hem en zijne opvolgers in vollen eigendom en opperheerschappij bezeten te worden. De Souverein der Nederlanden zal bij zijne titels dien van Groot-Hertog van Luxemburg voegen ..... Daar het Groot-Hertogdom Luxemburg tot schadevergoeding strekt voor de Vorstendommen Nassau-Dillenburg, Siegen, Hadamar en Dietz, zal hetzelve een der staten van het Duitsche Verbond uitmaken, en de Vorst, Koning der Nederlanden, zal, als Groot-Hertog van Luxemburg, deel aan het Duitsche Verbond nemen, en alle de privilegiën en voorrechten, aan hetzelve verbonden, even als andere Duitsche Vorsten, genieten.

De stad Luxemburg zal, uit een militair punt beschouwd, als eene vesting, aan het Duitsch Verbond behoorende, aangemerkt worden. Aan den Groot-Hertog wordt echter het recht toegekend om den gouverneur en den militairen commandant dier vesting te benoemen, behoudens de goedkeuring van de uitvoerende macht van het Verbond, en onder alle zulke andere bepalingen, welke bij de aanstaande staatsregeling van gemeld Verbond noodig zullen geoordeeld worden."

En art. 71: «Het recht en de orde van successie tusschen de beide takken van het Huis van Nassau, door de akte van 1783, genaamd Nassauischer Erbverein, bepaald wordt behouden, en van de vier Vorstendommen van Oranje-Nassau op het Groot-Hertogdom van Luxemburg overgedragen."

Bij de scheiding van Nederland en België na de Belgische revolutie werd een gedeelte van Luxemburg aan België toegekend. In plaats daarvan kreeg de Koning eene schadeloosstelling in de provincie Limburg, n.l. aan den rechteroever van de Maas de districten, die in 1790 niet aan de Staten-Generaal behoorden, terwijl aan den linkeroever een lijn zou getrokken worden van het zuidelijkste punt van Noord-Brabant naar de Maas tusschen Wessem en Stevensweerd; de Hollandsche enclaves in Limburg bezui-

den die lijn zouden aan België worden afgestaan met uitzondering van de vesting Maastricht met een rayon van 1200 vademen. Het aan de rechterzijde van de Maas gelegen gedeelte nu, bepaalde art. 4 van het scheidingstractaat van den 19den April 1839, zal „voortaan geheel en al aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden toebehooren, hetzij in deszelfs hoedanigheid als Groot-Hertog van Luxemburg, hetzij om met Holland vereenigd te worden".

Verder bepaalde art. 5: „Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden, Groot-Hertog van Luxemburg, zal zich met het Duitsche Bondgenootschap en de Agnaten van het Huis van Nassau verstaan over de toepassing der in de artikelen III en IV vervatte bepalingen, alsmede over alle de schikkingen, die gezegde artikelen, hetzij met de bovengenoemde Agnaten van het Huis van Nassau, hetzij met het Duitsche Bondgenootschap, noodzakelijk zouden kunnen maken".

De regeling met de agnaten van Nassau had plaats bij de conventie van den 27sten Juni 1839, waarbij zij hunne erfrechten op Belgisch Luxemburg afstonden tegen betaling eener som van *f* 750,000. De Duitsche Bondsdag nam van zijne zijde bij besluit van den 5den September 1839 genoegen met de verklaring des Konings, waarbij hij, als schadeloosstelling voor het verlies van een gedeelte van Luxemburg, 149,572 inwoners tellende, met het geheele hertogdom Limburg, met uitzondering der vestingen Maastricht en Venlo en hare kringen, met eene bevolking van 147,527 zielen tot den Duitschen Bond toetrad, hoewel Limburg te gelijk een deel van het Koninkrijk der Nederlanden zou blijven. Zoo geraakte het hertogdom Limburg in eene tweeslachtige stelling, die, gelijk wij herhaaldelijk gezien hebben, tot moeilijkheden leidde, zoodat het zeer wenschelijk was dien band met Duitschland te eeniger tijde los te maken. Wij hebben gezien (vgl. Dl. I blz. 169—172), hoe reeds in de jaren 1848 en 1849 van die losmaking sprake geweest is, maar met de herstelling van den Bondsdag ook de oude betrekkingen bleven voortduren, en hoe Van Sonsbeeck toen verklaarde, dat eerst dan gelegenheid zou

zijn voor de losmaking, »als er eene finale scheuring tusschen Noord- en Zuid-Duitschland plaats vond, waarvan het vervallen van geheel het Duitsch Verbond het gevolg zou kunnen zijn".

Die gelegenheid deed zich eindelijk voor met den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog in 1866, die de opheffing van den Duitschen Bond ten gevolge had. De gezant van Limburg en Luxemburg op den Duitschen Bondsdag hield zich in al de verwikkelingen, welke dezen oorlog voorafgingen en vergezelden, gelijk te verwachten was, onzijdig en trachtte er van gebruik te maken, om de losmaking van den Duitschen Bond te verkrijgen. Zoo stemde hij in de zitting van den 7den December 1863 tegen de bezetting van Holstein door de Hannoversche en Saksische troepen als een inbreuk op de rechten van Denemarken volgens het verdrag van den 7den Mei 1852 en evenzoo later tegen het voorstel van Oostenrijk en Pruisen om door hunne troepen Sleeswijk te doen bezetten. Na den Deenschen oorlog onthield hij zich van deelneming aan alle besluiten van den Bondsdag over de Elbehertogdommen, welke voornamelijk tegen Pruisen gericht waren. Hij stemde ook tegen het voorstel van Oostenrijk in de vergadering van den 14den Juni 1866, om het bondsleger te mobiliseeren met uitzondering van het Pruisische contingent. Gedurende den oorlog hield Luxemburg zich geheel onzijdig en werd ook niet als de andere Duitsche staten door de Pruische regeering voor de keus gesteld zich voor haar te verklaren, of als vijand beschouwd te worden. Zelfs werd die neutraliteit officieel erkend in het schrijven van graaf De Perponcher, den Pruisischen gezant aan het Nederlandsche hof, van den 5den Augustus 1866, terwijl van zijn kant de Luxemburgsche gezant geen verder deel zou nemen aan de zittingen van den Bondsdag, toen naar Augsburg verplaatst. Toen na den vrede van Praag de Duitsche Bond ophield te bestaan, werd Luxemburg ook niet door Pruisen uitgenoodigd tot het nieuwgestichte Noordduitsch Verbond toe te treden, noch om zijn oordeel over de ontworpen constitutie uit te spreken.

Het is bekend, dat Napoleon zich in den oorlog van 1866 onzijdig hield, hopende door die onzijdigheid voordeelen voor

Frankrijk te verwerven. Reeds vóor den oorlog had hij zoowel met Pruisen als met Oostenrijk onderhandeld, teneinde, bij eene welwillende neutraliteit, in geval van machtsuitbreiding van een van beide na den oorlog eene compensatie voor Frankrijk, liefst aan den Rijnkant, te verkrijgen. In het manifest, vóor den oorlog door Napoleon ontworpen en den 12den Juni 1866 aan het Wetgevend Lichaam in Frankrijk medegedeeld, verklaarde hij, dat Frankrijk geene vergrooting van zijn gebied verlangde, tenzij eene andere groote mogendheid door aanmerkelijke vergrooting het evenwicht in Europa verstoorde en naburige provinciën door vrije volksstemming de vereeniging met Frankrijk begeerden.

De algemeene verwachting was, dat Oostenrijk de overwinning zou behalen. Dan zou Frankrijk tusschen beide komen ten gunste van Pruisen en zorgen, dat het zelf bij de regeling der Duitsche zaken niet te kort kwam.

De slag van Königgrätz of Sadowa was daarom eene nederlaag voor de Napoleontische politiek. Het voornemen onmiddellijk Oostenrijk te hulp te komen, gelijk Drouyn de Lhuys en de Keizerin wilden, stuitte af op de volkomen onslagvaardigheid van het Fransche leger en den tegenzin van Napoleon om met zijne geheele vroegere anti-Oostenrijksche politiek te breken. Toen bood hij zijne bemiddeling aan voor den vrede, welke door Pruisen, hoewel ongaarne, werd aangenomen, doch de kans om daarbij zelf voordeelen te kunnen bedingen, was nu veel geringer geworden.

Na het sluiten der preliminairen van Nikolsburg eischte Frankrijk, bij nota van den 29sten Juli 1866, het gebied, dat Pruisen in 1815 van Frankrijk verkregen had, de gedeelten van Beieren en Hessen-Darmstadt aan de linkerzijde van den Rijn, daarbij inbegrepen de vroegere bondsvesting Mainz, opheffing der verbinding van Limburg en Luxemburg met den Duitschen Bond en terugtrekking der Pruisische bezetting uit Luxemburg, welke eischen afstuitten op de besliste weigering van den Koning van Pruisen, om Duitsch grondgebied af te staan. Den 20sten Augustus deed de Fransche gezant Benedetti een nieuw voorstel,

n.l. de herstelling der grenzen van 1814, dus den afstand van Landau en van het boven-Saargebied, de annexatie van Luxemburg en bovendien een geheim defensief en offensief verbond met Pruisen, waardoor aan Frankrijk uitzicht op het verkrijgen van België geopend werd. Bismarck wist de onderhandelingen over dit verdrag te rekken, tot de vrede van Praag gesloten was, waarop de kans tot aanneming zeer twijfelachtig werd. Drouyn de Lhuys trad thans af als minister en werd door den markies De Moustier vervangen. Gedurende het interim verscheen de circulaire Lavallette van den 16den September 1866, waarin van geene gebiedsuitbreiding gesproken werd, maar het recht der nationaliteiten als doel der Napoleontische staatkunde opnieuw op den voorgrond werd gesteld, dat thans ook bereikt was door de verwezenlijking zoowel der Italiaansche als der Duitsche eenheid.

Al had Napoleon zich evenwel ook zelf zonder gebiedsuitbreiding tevredengesteld, de heerschende stemming in Frankrijk, die dringend eene compensatie voor Pruisens uitbreiding wenschte, een soort eere-herstel voor den slag van Sadowa, scheen het eene voorwaarde van zelfbehoud voor den Keizer te maken, niet te rusten voor aan dien eisch voldaan was. Bij de zekerheid, dat men niet zonder een oorlog van het thans zegevierende, goed gewapende Pruisen Duitsch grondgebied zou verkrijgen, bij de geringe kans zich van België te kunnen meester maken, en het gevaar, daardoor met Engeland en andere mogendheden in verwikkelingen te geraken, bepaalde men eindelijk zijne wenschen tot het groothertogdom Luxemburg. De verwerving van dezen kleinen staat, thans van zijne betrekkingen tot Duitschland losgemaakt, door middel van eene geldelijke schadeloosstelling aan den Koning-Groothertog scheen bereikbaar.

Bij Pruisen scheen geen bezwaar te zijn, ja Bismarck scheen zelfs de inbezitneming door Frankrijk te wenschen. In zijne gesprekken met den Franschen gezant Benedetti verklaarde hij, volgens Rothan (*), dat hij «niet alleen het Groothertogdom niet

(*) Vgl. G. Rothan. L'Affaire du Luxembourg. Paris 1884.

tot het Noordduitsch Verbond zou doen toetreden, maar zich daartegen zelfs verzetten zou, wanneer die toetreding door het parlement verlangd mocht worden. „„De Koning van Nederland"", zeide hij, „„kan over Luxemburg beschikken, zooals hij verkiest; hij is er de souverein van."" Hij noodigde de Fransche regeering in het groothertogdom manifestaties uit te lokken, die den Koning van Pruisen zouden bewijzen, dat de bevolking niet verlangde onder de bescherming van zijn leger te blijven, zooals hij zich verbeeldde, en dat hij zijne troepen kon terugtrekken, zonder aan een zijner plichten te kort te doen. „„Compromitteer u"", zeide hij, „„en wij zullen u helpen, zonder te vreezen, ons op onze beurt te compromitteeren."" Hij verzocht evenwel, niet in de onderhandelingen gemengd te worden, die in Den Haag zouden worden geopend; hij wenschte zelfs daarmede onbekend te blijven, teneinde zijne vrijheid van handelen tegenover den Rijksdag te kunnen bewaren. „„Zorgt", voegde hij er bij „„dat de afstand van Luxemburg een fait accompli zij vóor de samenkomst van den Rijksdag, en ik neem het op mij, Duitschland de pil te doen slikken.""

De Fransche regeering gaf aan dien raad gehoor. Terwijl onder leiding van V. de Saint-Paul, secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, door middel van allerlei ambtenaren en toeristen eene levendige propaganda in het groothertogdom werd op touw gezet om de bevolking voor eene vereeniging met Frankrijk te winnen, onderhandelde de Fransche gezant Baudin in Den Haag over de cessie door den Groothertog. Het plan der Fransche regeering had veel kans van slagen: „zij zou aanbieden, in het algemeen belang de Pruisische bezetting door eene Fransche te vervangen; de Keizer zou zich direct met Willem III verstaan over den afstand van al zijne souvereiniteitsrechten tegen eene voldoende schadeloosstelling en zich verbinden het Groothertogdom niet met Frankrijk te vereenigen, dan na de bevolking geraadpleegd te hebben".

De Nederlandsche regeering was natuurlijk van deze onderhandelingen niet onkundig gebleven. Zij volgde die met belangstelling, omdat zij er een middel in zag de officieele erkenning

der losmaking van Limburg van Duitschland te verkrijgen, en tevens zich te dekken voor mogelijke oorlogsgevaren. Eerst had zij door onzen gezant te Berlijn, graaf Van Bylandt, laten voorstellen, het groothertogdom aan Duitschland te verbinden door een commercieel en militair bondgenootschap, terwijl de bezetting der citadel aan een gemengd garnizoen zou worden toevertrouwd, waartegen Pruisen dan Limburg geheel zou loslaten, en de toetreding van Luxemburg tot het Noordduitsch Verbond niet zou verlangen. Bismarck bleef evenwel op deze voorstellen, evenals op onze vroegere vertoogen over Limburg, zwijgen. Evenzoo graaf Perponcher, de Pruisische gezant in Den Haag. «Limburg", zeide Bismarck tot den Franschen gezant, «is een uitstekend drangmiddel om de Hollanders er toe te brengen, u Luxemburg af te staan." Baudin vond dus het terrein gunstig om de onderhandelingen te doen slagen. Hij had in last, gelijk de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken aan onzen gezant Lightenvelt meedeelde, om den Koning-Groothertog twee verdragen voor te stellen: het eene, defensief, zou Holland Limburg waarborgen en dekken tegen elke eventueele, hetzij materieele of moreele pressie van Pruisen; het andere zou aan Frankrijk den afstand van Luxemburg verzekeren.

Alles ging aanvankelijk naar wensch. Den 19den Maart telegrapheerde Baudin, dat de Koning eerst geweigerd had zonder Pruisen te onderhandelen, maar geëindigd was met te zeggen: «welnu, ik zeg niet van neen" en met volstrekte geheimhouding te beloven. Twee dagen later was de toestand veranderd door de publicatie van het offensief en defensief verbond van den 21sten Augustus 1866 tusschen Pruisen en Beieren, waaruit men eene minder vriendschappelijke verstandhouding tusschen Pruisen en Frankrijk opmaakte. «De Koning heeft ongelukkig nagedacht", telegrapheerde Baudin den 22sten Maart, «hij zou den afstand van Luxemburg willen laten regelen door de onderteekenaars van het verdrag van 1839." In allen gevalle wilde hij de openlijke toestemming van Pruisen, «daar de vrees voor Bismarck en den oorlog verlevendigd is door de publicatie van het verdrag met Beieren".

Die toestemming nu wilde men in Pruisen in geen geval geven, vooral met het oog op de aanstaande opening van den Rijksdag. Men wilde de zaak geheel en al voor de verantwoording van Willem III laten, en er alleen als een fait accompli in berusten. Dat was het evenwel juist, wat de Nederlandsche regeering wilde vermijden; zij wilde met Pruisen en Duitschland op goeden voet blijven, geen latere schadelijke gevolgen te dragen hebben voor de verantwoordelijkheid van den afstand van Luxemburg en ook van Pruisen de officieele erkenning verkrijgen der losmaking van Limburg. Den 22sten Maart verklaarde de Koning, dat hij een brief zou schrijven aan den Koning van Pruisen, waarin hij hem zou mededeelen, dat hij bereid was in het belang van den Europeeschen vrede Luxemburg aan Frankrijk af te staan, maar eerst wenschte te weten, of Pruisen daar geen bezwaar tegen had. Alle pogingen, hem daarvan af te brengen, mislukten. De Koning verzocht den Pruisischen gezant zijn souverein van zijne voornemens in kennis te stellen en toestemming tot den afstand te verzoeken, terwijl hij te gelijk aan Napoleon schreef om zijne handelwijze te verdedigen.

Nu de stap geschied was, was de Fransche diplomatie ijverig in de weer om Pruisen tot een gunstig antwoord te bewegen. En werkelijk, zonder zich eenigszins te willen verbinden, en den stap van de Nederlandsche regeering betreurende, gaf men bewijzen geen bezwaren in den weg te willen leggen. De Koning van Pruisen telegrapheerde aan Willem III: „ik kan u geen raad geven, zonder de zienswijze te kennen der overige mogendheden, die de tractaten onderteekend hebben". Bismarck sprak tot den Franschen gezant van de voorafgaande ontmanteling der vestingwerken van Luxemburg, waarvan deze evenwel niets weten wilde, maar zijn antwoord was toch in dien geest, dat zoowel Van Bylandt als Benedetti aan hunne regeeringen telegrapheerden: „Men moet zich haasten, want de publieke opinie toont zich elken dag meer bewogen en vijandig tegen den afstand van Luxemburg". In Duitschland namelijk, vooral in de bladen, werd toen de Luxemburgsche quaestie meer en meer besproken en de afstand

aan Frankrijk fel afgekeurd. Zoolang evenwel de Pruisische regeering gunstig gezind was, meende men daarvan niets te vreezen te hebben. Den 30sten Maart scheen alles in orde, de Prins van Oranje bracht Napoleon de toestemming van zijn vader; den 1sten April zouden de verdragen geteekend worden, toen graaf Van Zuylen, wegens een gebrek in den vorm, daar nog De Tornaco, de Luxemburgsche minister-president, moest teekenen, uitstel vroeg tot den volgenden dag.

Denzelfden 1sten April hadden gebeurtenissen in Duitschland plaats, welke aan den loop der zaken eene geheel andere richting gaven, en de teekening van het tractaat, welke juist zou geschieden om den vrede van Europa te redden, tot het sein voor een Europeeschen oorlog zou maken. In Duitschland was de publieke opinie meer en meer in beweging gekomen en wilde men van geen afstand van vroeger Duitsch grondgebied weten; een oorlogzuchtige geest ontwaakte, vooral in de omgeving van het hof, die meende dat thans het oogenblik gekomen was, nu Pruisen gereed en Frankrijk zoogoed als ontwapend was, om door een gelukkigen oorlog de Duitsche eenheid te voltooien en te verzekeren. Juist den 1sten April zou de nationaal-liberale afgevaardigde Bennigsen in den Rijksdag eene interpellatie houden over de Luxemburgsche zaak. Des morgens om tien uur ontmoette Benedetti Bismarck, toen hij zich naar den Rijksdag begaf.

„Ik ga aan de Kamer verklaren", zeide Bismarck, „dat in Den Haag onderhandelingen zijn geopend, dat elk oogenblik een verdrag geteekend zal zijn, maar ik kan niet bevestigen dat het feit voldongen is, zonder er mij aan bloot te stellen door de Hollandsche regeering gelogenstraft te worden. Machtigt gij mij er bij te voegen, dat de Fransche gezant belast is mij daarvan te onderrichten? Zoo gij mij daartoe machtigt, zal ik mij, ik kan het niet ontkennen, tegenover eene manifestatie bevinden van den uitersten ernst, en morgen zal misschien de leiding der zaken aan mijne handen ontsnapt zijn."

Benedetti kon alleen verklaren, dat de zaak zoogoed als beklonken, maar het tractaat nog niet geteekend was.

«Wat gij mij daar zegt", hernam Bismarck, «is niet voldoende. Gij moet mij op zijn minst toestaan bij mijne verklaring te voegen, dat zij mij is medegedeeld door den Franschen gezant."

Die toestemming, die al de verantwoordelijkheid op Frankrijk schoof, wilde Benedetti niet geven. Op de gloeiende, oorlogzuchtige redevoering van Bennigsen, die met geestdrift werd toegejuicht, antwoordde Bismarck zeer bedaard en gematigd, dat de regeering wist, dat er onderhandelingen hangende waren in Den Haag, over de teekening van een tractaat van afstand; maar dat hij niet kon verzekeren, dat het tractaat geteekend was, noch wanneer het geteekend zou zijn. De Koning-Groothertog had gemeend door bemiddeling van graaf Perponcher des Konings raad te moeten inwinnen; maar Zijne Majesteit had geantwoord, dat zij hem de verantwoordelijkheid voor zijn daden liet, maar dat zij, vóor zich te verklaren, zou moeten raadplegen de onderteekenaars van het verdrag van 1839, zich zou moeten verstaan met hare bondgenooten en te rekenen zou hebben met de openbare meening, waarvan de Rijksdag het wettig orgaan was.

Nog wilde Frankrijk den Koning-Groothertog aan zijn woord houden en verlangde het de onderteekening, die misschien gevolgd zou zijn, wanneer niet den 3den April graaf Perponcher uitdrukkelijk verklaard had, dat de Pruisische regeering bij de krachtiger uiting van de openbare meening in Duitschland, zich genoodzaakt zou zien den afstand van Luxemburg aan Frankrijk als eene reden tot oorlogsverklaring te beschouwen. «De Koning van Nederland", zeide hij, «heeft de vrije beschikking over zijne handelingen, maar ook de verantwoordelijkheid daarvoor; en zoo hij tot nu toe in de transactie, die hij najaagde, een waarborg voor den algemeenen vrede heeft gezien, is het mijn plicht hem te ontgoochelen. Mijne regeering raadt hem op de meest formeele manier af Luxemburg aan Frankrijk over te laten".

Deze mededeeling was beslissend voor de Nederlandsche

regeering; zij wilde van geene verdragen meer weten en weigerde thans stellig te teekenen. Van afstand van Luxemburg aan Frankrijk was thans geen sprake meer.

Napoleon was op het punt den oorlog te verklaren, doch de ontredderde toestand van het Fransche leger tegenover de slagvaardigheid van het Pruisische noodzaakte hem op zijn voornemen terug te komen. Er bleef hem nu slechts over, een eervollen terugtocht te maken. Het plan op het bezit van Luxemburg moest worden opgegeven; men bepaalde zich tot den eisch der terugtrekking van de Pruisische troepen. Nu ging Frankrijk mede met het denkbeeld om de mogendheden, die het tractaat van 1839 geteekend hadden, over de zaak te laten beslissen. In Pruisen bleef evenwel de oorlogzuchtige stemming nog eenigen tijd voortduren, van terugtrekking der Pruisische troepen als grondslag der te houden conferentie wilde men nog niets weten. Bismarck meende, dat deze eerst het gevolg der beraadslagingen moest zijn; hij verlangde de onzijdigheid van het groothertogdom door formeele en individueele garantie der mogendheden gewaarborgd te zien en ontmanteling der vesting Luxemburg. Engeland wilde daarentegen die garantie niet op zich nemen en de onderhandelingen dreigden afgebroken te worden, toen het Vorst Gortschakoff gelukte eene bemiddelende formule te vinden door in plaats van eene individueele eene collectieve garantie te stellen. Lord Stanley verklaarde eenige dagen na de toetreding tot dien eisch in het parlement, dat die collectieve garantie Engeland niet ernstig bond. „Onze garantie," zeide zijn vader, lord Derby, „overschrijdt niet die van eene vennootschap met beperkte (limited) aansprakelijkheid."

Zoo opende dan de conferentie der groote mogendheden te Londen hare werkzaamheden. Er was besloten, dat niet de drie bemiddelende mogendheden (Engeland, Oostenrijk en Rusland) maar de Koning-Groothertog haar zou bijeenroepen. Zij bestond uit de afgevaardigden der mogendheden, die het tractaat van 19 April 1839 geteekend hadden en bovendien die van het koninkrijk Italië. De opening geschiedde op 7 Mei en de beraadslagingen

liepen over de onafhankelijkheid en onzijdigheid van het groothertogdom, de garantie der mogendheden en de ontruiming der vesting door de Pruisische troepen.

Wij zullen niet stilstaan bij de handelingen der conferentie, bij de moeilijkheden, die nog te overwinnen waren vooral van de zijde van Pruisen, en die nog nu en dan het denkbeeld aan oorlogsgevaar opwekten. Het gelukte de mogendheden tot overeenstemming te brengen en het resultaat der conferentie was het tractaat van 11 Mei 1867, waarvan deze de voornaamste bepalingen waren: (*)

»Art. 1. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden, Groothertog van Luxemburg, handhaaft de banden, welke gezegd Groothertogdom aan het Huis van Oranje-Nassau verbinden, krachtens de verdragen, waarbij die Staat is geplaatst onder de souvereiniteit van Zijne Majesteit den Koning-Groothertog, Zijne afstammelingen en opvolgers.

De rechten, welke de Agnaten van het Huis van Nassau op de erfopvolging van het Groothertogdom, krachtens dezelfde verdragen, bezitten, worden gehandhaafd.

De Hooge contracteerende Partijen aanvaarden de tegenwoordige verklaring en nemen daarvan akte.

Art. 2. Het Groothertogdom Luxemburg, binnen de grenzen vastgesteld bij de akte, die gehecht is aan de verdragen van den 19den April 1839, onder de garantie der hoven van Oostenrijk, Frankrijk, Groot-Brittannië, Pruisen en Rusland, zal voortaan en ten eeuwigen dage een onzijdigen staat vormen. Het zal gehouden zijn diezelfde onzijdigheid in acht te nemen jegens al de andere Staten.

De Hooge contracteerende Partijen verbinden zich om het in het tegenwoordige artikel vastgestelde beginsel van onzijdigheid te eerbiedigen.

Dit beginsel is en blijft geplaatst onder de sanctie van den

(*) Vgl. het origineel in Lagemans Recueil etc. dl. VI, no. 491, de vertaling in het *Staatsblad* van den 14den Juni 1867 no. 54.

collectieven waarborg der Mogendheden, welke het tegenwoordig tractaat onderteekend hebben, met uitzondering van België, dat zelf een onzijdige Staat is.

Art. 3. Het Groothertogdom Luxemburg krachtens de bepalingen van het voorgaande artikel onzijdig verklaard zijnde, wordt de handhaving of de daarstelling van versterkte plaatsen op zijn grondgebied onnoodig en doelloos.

Bijgevolg is in gemeenschappelijk overleg overeengekomen, dat de stad Luxemburg, die in het verledene uit een militair oogpunt als eene bondsvesting werd beschouwd, zal ophouden eene versterkte stad te zijn.

Zijne Majesteit de Koning-Groothertog behoudt zich voor in die stad te onderhouden zoodanig aantal troepen als noodig is, om er te waken voor de handhaving der goede orde.

Art. 4 handelde over de ontruiming der vesting door de Pruisische troepen en art. 5 over de ontmanteling der vestingwerken. Bovendien moest de Koning-Groothertog beloven „dat de vestingwerken van de stad Luxemburg in de toekomst niet zullen hersteld worden en dat daar geenerlei militaire instelling zal behouden blijven of in het leven geroepen worden".

Art. 6 eindelijk luidde: „De Mogendheden, welke het tegenwoordig verdrag onderteekend hebben, constateeren, dat, vermits de ontbinding van den Duitschen bond met zich heeft medegebracht de losmaking der banden, welke het Hertogdom Limburg gezamenlijk met het Groothertogdom Luxemburg aan gezegden Bond hebben verbonden, daaruit volgt, dat de betrekkingen, waarvan melding wordt gemaakt in de artt. 3, 4 en 5 van het verdrag van 19 April 1839, tusschen het Groothertogdom en zekere grondgebiedsdeelen, behoorende tot het Hertogdom Limburg, hebben opgehouden te bestaan; blijvende gezegde grondgebiedsdeelen een integreerend deel uitmaken van het Koninkrijk der Nederlanden".

Herhaaldelijk was reeds, gelijk wij vroeger gezien hebben, de betrekking van Limburg tot Duitschland in de Kamers der Staten-Generaal ter sprake gekomen, gewoonlijk bij de behandeling der Begrooting van Buitenlandsche Zaken. Bij al de plannen in Duitschland, vóor het jaar 1866 opgeworpen om den Bond te hervormen, was er in ons parlement op aangedrongen, om van de gelegenheid gebruik te maken om de losmaking van Limburg te verkrijgen, zoo door Thorbecke in 1860, door Van Wintershoven in 1862, door Van Goltstein in 1863.

Den 23sten Mei 1866, toen het ministerie Fransen van de Putte in staat van ontbinding verkeerde, interpelleerde graaf Van Zuylen van Nyevelt de regeering over het verzoek, door onzen gezant op den bondsdag te Frankfort gedaan, „dat het den Bond moge behagen het bondsbesluit van den 5den September 1839, betreffende de opneming van het Hertogdom Luxemburg in te trekken, en daardoor het uittreden van hetzelve uit den Bond toe te staan". Hij achtte zulk een stap verkeerd van een demissionnair ministerie, en meende dat de Bond volgens art. 5 der Wiener Schlussacte daarop alleen een ontkennend antwoord mocht geven. Zijns inziens was het beter, wanneer de oorlog uitbrak, gebruik te maken van art. 11 der bondsakte. Zijne meening is „dat, zoodra er oorlog ontstaat tusschen de leden van den Bond onderling, de Bond heeft opgehouden te bestaan en dat dan de leden van den Bond volkomen vrijheid hebben om uit den Bond te treden". De Minister van Buitenlandsche Zaken antwoordt daarop, dat de oorlog nu nog niet uitgebroken is. „De stap, dien de geachte spreker wil doen, geldt alleen voor het geval, dat de oorlog uitbreekt, terwijl de door de regeering gedane stap voor beide gevallen goed is. Wanneer de oorlog mocht uitbreken, dan geloof ik nog, dat het beter is op eene eerlijke en loyale wijze een verzoek om losmaking tot den Bond te richten dan om, wanneer de Bond uiteen mocht zijn gespat en wellicht later weder bijeengevoegd, dan te zeggen: wij willen nu niet meer met den Bond mededoen. Nu is Duitschland gewaarschuwd. Men kent daar onze opinie. De nadeelen, moeilijkheden en bezwaren van onze positie

zijn en zullen nog nader worden uiteengezet. Wanneer nu een oorlog mocht uitbreken en wij zouden dan den stap willen doen, die door den geachten spreker uit Arnhem verlangd wordt, dan kan zulks nog geschieden, maar dan is Duitschland daarop voorbereid."

Cremers trad af en Van Zuylen van Nyevelt werd Minister van Buitenlandsche Zaken. Wij hebben gezien, dat hij als zoodanig niet de theorie volgde, door hem in zijne interpellatie van den 23sten Mei 1866 ontwikkeld. «Deze inconsequentie", schrijft Mr. H. L. Asser (*), «schijnt mij zeer verklaarbaar en het gevolg van de verschillende positie van Kamerlid en minister, van critiek oefenend en handelend persoon; het is de reeds zooeven genoemde strijd tusschen theorie en practijk". Zij gaf evenwel een nieuw wapen aan zijne tegenstanders, dat dezen niet zonder succes aanwendden.

Bij eene interpellatie van Van der Maesen de Sombreff op den 8sten Augustus 1866 betreffende de Bondsaangelegenheden gaf de minister reeds zijne meening te kennen, dat «wij moeten trachten, dat hetgeen nu bestaat ook de sanctie bekome van een tractaat, dat later, zoo het mij voorkomt, zal moeten bekrachtigen hetgeen nu heeft plaats gehad, en ik kan er bijvoegen dat, voor zoover mij bekend is, wij daaromtrent niet de minste oppositie van eenige mogendheid, welke ook, te duchten hebben". In denzelfden geest liet de minister zich den 20sten September in de Eerste Kamer uit. Bij de behandeling der Begrooting van Buitenlandsche Zaken voor 1867, op den 1sten Maart 1867, handhaafde hij opnieuw de wenschelijkheid dier internationale sanctie tegen Van der Maesen de Sombreff.

«De heer Van der Maesen zegt, den toestand van Limburg besprekende: ««wij zijn vrij, dit recht is onbetwistbaar; niemand kan daaraan twijfelen.""

Ik zeg het den geachten spreker met volle overtuiging na:

(*) De buitenlandsche betrekkingen van Nederland 1860—1889. Haarlem 1889 blz. 45.

«‹ons recht is onbetwistbaar"" en ik heb met uitnemend genoegen de heeren Geertsema, Van Blom en andere sprekers dezelfde verklaring hooren herhalen; maar ik hoop, dat zij mij niet ten kwade zullen duiden, zoo ik er bijvoeg, dat indien ik hetzelfde hoorde zeggen door de Keizers van Rusland, Oostenrijk en Frankrijk, door de Koningin van Engeland en den Koning van Pruisen, het mij nog meer genoegen zou doen.

En ziedaar de internationale sanctie, die ik meen, dat in ons belang zou zijn. Dit neemt echter niet weg, dat ik steeds het groote onderscheid in acht heb genomen en nog altijd in acht neem, dat bestaat tusschen iets, dat noodzakelijk, en iets dat wenschelijk is.

Superflua non nocent, zeggen de Latinisten. Hetgeen ik wensch is, om zoo te zeggen, het zegel op ons recht, maar daarom wordt ons recht niet aan dat zegel ontleend. Aan dat zegel, dat volgens den heer Van der Maesen de Sombreff volkomen noodeloos is, heb ik het zwak eenigszins te hechten".

Den 3den April 1867 verkreeg Thorbecke verlof eene interpellatie tot den Minister van Buitenlandsche Zaken te richten, welke den 5den April aan de orde gesteld werd. Na in het licht gesteld te hebben, dat Luxemburg ons zoo vreemd was als eenige vreemde staat, vraagt hij inlichting naar aanleiding van een bericht in de *Staatscourant.*

«Graaf Von Bismarck was in de vergadering van den Duitschen Rijksdag geïnterpelleerd over de betrekking van Luxemburg tot Duitschland en over de lotsbestemming, die dat gewest te wachten had. De minister antwoordde, dat de Pruisische Regeering tot dusver van die quaestie niet officieel kennis had behoeven te nemen dan tengevolge van twee feiten. Ik spreek niet van het eerste feit. . . De tweede aanleiding was, — zegt graaf Von Bismarck — ««dat de Nederlandsche Regeering door haren gezant alhier aan ons hare goede diensten aanbood ten behoeve der door haar veronderstelde onderhandelingen van Pruisen met Frankrijk over het Groothertogdom Luxemburg"". De Minister liet daarop volgen: ««Wij hebben besloten daarop te antwoorden, dat wij niet

in het geval waren om van deze goede diensten gebruik te maken, dewijl onderhandelingen van dien aard niet bestonden"". Thorbecke vraagt nu, of dit bericht van de aanbieding van Nederlands diensten op iets anders dan op misverstand berust.

Van Zuylen van Nyevelt antwoordt, dat die interpellatie hem aangenaam is, omdat hij daardoor zich zelf kan rechtvaardigen, maar tevens den Koning kan verdedigen tegen onware aantijgingen. De Koning was tot de overtuiging gekomen, «dat de vereeniging van twee kronen op één hoofd niet in het belang van Nederland is.... De Groothertog heeft gemeend vooral ook te moeten letten op de belangen van zijne hertogelijke onderdanen, en ik ben stellig overtuigd, dat geen beslissing zal genomen worden dienaangaande zonder dat de Groothertog zich volkomen zal hebben vergewist, van wat de belangen van die onderdanen medebrengt.

Het zij mij nog veroorloofd, een teeder punt aan te raken, dat echter de natie met welgevallen zal vernemen, namelijk dat er van die voorspiegeling van een tal van millioenen, waarvan eene vijandige drukpers gewag gemaakt heeft, geen sprake is, en dat, wanneer de Groothertog eene zekere schadeloosstelling zoude hebben bedongen, deze zoo gering zou zijn, dat zij niet meer bedragen zou dan ongeveer de helft van de waarde van de domeinen, die in 1816 aan Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden als indemniteit van Luxemburg zijn toegestaan."

Wat nu het gezegde van graaf Bismarck betreft, «slechts op één punt heeft er eenig misverstand plaats gehad, namelijk in zoover het de bedoeling was om eene bemiddeling aan te bieden voor onderhandelingen, die in de toekomst zouden kunnen zijn geopend, niet voor onderhandelingen, die reeds geopend zouden zijn."

Er waren tot nu toe geen onderhandelingen gevoerd, maar alleen besprekingen gehouden. «Er werd gesproken op verschillende plaatsen, maar door geen daartoe geaccrediteerde personen. Ik vraag, hoe licht niet uit die nevelachtige wijze van behandeling der zaak een zeker misverstand had kunnen geboren worden, zoodat eene transactie, die voornamelijk (uitsluitend zou

ik bijna durven zeggen) ten doel had den vrede te bestendigen, juist het tegenovergestelde gevolg zou kunnen hebben?..... Ik wenschte in de gelegenheid te zijn om de zaak uit den nevel, waarin zij was, in het volle daglicht te plaatsen, en daartoe bestond, naar mijne overtuiging, geen beter middel dan den breeden, den royalen weg op te gaan: aanbieding van onze diensten, als er later onderhandelingen over Luxemburg mochten gevoerd worden. En nu spreekt het toch vanzelf, dat juist in het feit, dat men zich als bemiddelaar voordoet, vanzelf ligt opgesloten dat men geen partij is..... En nu was voor mij bij het schrijven van die nota het antwoord geen oogenblik twijfelachtig; ik was overtuigd, dat ik zou ontvangen een weigerend antwoord, maar juist daardoor heb ik mijn doel bereikt, namelijk om de Nederlandsche regeering van alle verantwoordelijkheid te dezer zake te ontheffen en om in eene officieele nota door de Pruisische regeering te laten erkennen, dat, als er ooit sprake mocht zijn van onderhandelingen over Luxemburg, die zaak uitsluitend het Groothertogdom zou aangaan."

Een tweede resultaat is, dat thans van Pruisen eene officieele verklaring omtrent Limburg is verkregen, welke de minister voorleest:

"Comte Bismarck interpellé aujourd'hui par moi m'autorise à déclarer en son nom que le Gouvernement Prussien considère le Limbourg comme entièrement libéré de tout lien politique avec l'Allemagne, et qu'il est disposé à le constater prochainement par un document officiel quelconque bien qu'il juge cette formalité superflue après le vote du parlement Allemand.

Berlin, 4 Avril 1867. BYLANDT."

"In dezen stand der zaken", gaat de minister voort, "geloof ik, dat het belang dat Nederland had om, zooals ik in 't begin van mijne rede zeide, een oog in 't zeil te houden in de Luxemburgsche aangelegenheden, thans als verdwenen kan worden beschouwd.

Ik geloof, dat nu de bedoelingen van de Nederlandsche

regeering duidelijk zijn geconstateerd en dat wij nu aan den vertegenwoordiger van Luxemburg, thans alhier aanwezig, verder kunnen overlaten de aangelegenheden van Luxemburg te regelen zooals dat het meest met het belang van Luxemburg zal strooken. Ik leg hierbij de verklaring af, dat, nu ik tot mijn volkomen genoegdoening geruststelling omtrent Limburg ontvangen heb, het mijn voornemen niet is, mij met de zaken van Luxemburg verder in te laten."

Toen de volgende begrooting, die voor het jaar 1868, behandeld werd, was de Luxemburgsche quaestie opgelost, en het tractaat van den 11den Mei 1867 geteekend. Dit tractaat, waarvan den 3den Juni 1867 aan de Staten-Generaal mededeeling was gedaan, werd in handen gesteld eener commissie, die in haar rapport van den 1sten Juli — met eene nota van Thorbecke en Van der Maesen de Sombreff — ried het voor kennisgeving aan te nemen. De beraadslaging over deze conclusie ging vooraf aan die over de begrooting voor Hoofdstuk III.

De deelneming aan het tractaat in 't algemeen en de houding der regeering werden bestreden door Van der Maesen de Sombreff, Godefroi en Thorbecke, verdedigd door s' Jacob, Van Lynden van Sandenburg, Pijnappel, Van Goltstein en den minister.

Van Zuylen van Nyevelt geeft een overzicht van de geschiedenis der zaak. Hij keurt den stap van de vorige regeering af. Hij verklaart, «dat die stap (het verzoek om uit den Bond te treden) niet alleen hoegenaamd tot geene uitkomst geleid heeft, maar zelfs op 't oogenblik, dat hij gedaan werd, schriftelijk en officieel door de Pruisische regeering als ondoelmatig is bestempeld en dat die regeering, korte dagen voor mijn optreden, haar leedwezen heeft betuigd, dat die stap gedaan was zonder hare voorkennis."

De minister erkent de inconsequentie ten opzichte van zijne verklaring van Mei 1866. «Ik moet er bijvoegen, dat niemand meer en liever dan ik consequent handelt, maar er kunnen omstandigheden zijn, waarin het staatsbelang vordert, dat men eenigs-

zins op eene vaste overtuiging terugkomt, ten minste dat men die niet in toepassing brengt." Door de uittreding uit den Bond zou de goede verstandhouding met Oostenrijk en andere Duitsche staten geleden hebben, en Nederland voor Limburg en Luxemburg niet het voordeel gehad hebben van de onzijdigheid, nu door beide oorlogvoerende partijen toegestaan. Het practisch gevolg van het nu ingenomen standpunt is dit geweest:

«Vooreerst is de Nederlandsche gezant te Berlijn door de Oostenrijksche regeering verzocht zich te belasten met de belangen van Oostenrijk. De Pruisische regeering heeft hare ingenomenheid te kennen gegeven, dat die opdracht juist aan de Nederlandsche regeering was gedaan. En zoo heeft de houding van Nederland in dit conflict medegebracht het behoud van volkomen onzijdigheid, met betuigingen van welwillendheid en vriendschap van de zijde van de beide oorlogvoerende groote mogendheden.

Verder heeft onze houding dit voordeel gehad, dat Nederland gedurende de geheele crisis de vrije Rijnvaart heeft behouden, en dat onze handel dus uit die houding van de regeering voordeel heeft getrokken.

En eindelijk, en dit niet het minst. De verklaring der twee oorlogvoerende mogendheden, waarin wij vertrouwen stelden, en die bij de uitkomst gebleken is volkomen gerechtvaardigd te zijn, heeft ons in staat gesteld geen gevolg te geven aan het voornemen van onze voorgangers, namelijk het oproepen van de miliciens, dat onrust in het land opgewekt en aan de schatkist aanzienlijke offers gekost zou hebben."

Ten tweede: de internationale sanctie op de losmaking van Limburg. Godefroi heeft gezegd: «Ik dacht, dat de losmaking van Limburg reeds voltooid was door het feit alleen van de ontbinding van den voormaligen Duitschen Bond. Maar zoo daaromtrent nog eenige twijfel kon bestaan, de meest ontwijfelbare sanctie, aan die losmaking gegeven, ligt in art. 1 der constitutie van den Noordduitschen Bond, waarin het territoir van dien Bond omschreven wordt; en dat artikel en die constitutie bestonden reeds op het oogenblik, waarop art. 6 in het tractaat wierd opge-

nomen." Maar «men neme toch in acht", antwoordt de minister, «dat die Duitsche Bondsakte geen wet is van Meden en Perzen, waarin nimmer verandering kan worden gebracht; integendeel hij is zoodanig samengesteld, dat hij voor uitbreiding vatbaar is. Men heeft bepaald het oog op de staten van Zuid-Duitschland: deze zullen later in dien Bond worden opgenomen. En wie zegt ons, dat in tijden van revolutie of opgewondenheid in Duitschland daaromtrent niet worde verklaard, wat in 1848 werd verklaard, namelijk dat de nieuwe Bond van den ouden Bond heeft geërfd en dat de staten van dezen tot den nieuwen Bond moeten toetreden?"

Dan de inmenging van Nederland in de Luxemburgsche quaestie. Deze stond ten eerste in verband met de losmaking van Limburg. «Om die zaak duidelijk te maken, gelieve de vergadering zich voor een oogenblik in de toestanden te verplaatsen, gelijk deze waren in de maanden Februari en Maart van dat jaar, en zich den opgewonden geest te herinneren, die in Duitschland heerschte, en de verwarring, die altijd bleef bestaan, doordien men Nederland verantwoordelijk stelde voor al hetgeen in Luxemburg geschiedde. Men herinnere zich tevens, dat de Duitsche Bond in dien tijd nog volstrekt geene uitspraak gedaan had, maar integendeel de heer Von Bismarck verklaarde, dat hij zich omtrent den rechtstoestand van Limburg niet wilde uitlaten, zoolang die Bond zich niet verklaard had. Graaf Von Bismarck erkende geenszins het recht van losmaking van Limburg, zoo weinig zelfs, dat hij den 18den Maart openlijk in het Parlement verklaard heeft: ««Wir haben auf die Angehörigkeit Limburgs nicht verzichtet."" Wij hebben geen afstand gedaan van Limburg."

Ten tweede bestond het gevaar, dat men de Nederlandsche regeering verantwoordelijk zou stellen voor hetgeen Luxemburg deed. «Niemand ter wereld zou het hebben willen gelooven, dat die afstand van Luxemburg zou hebben plaats gehad, zonder dat de Nederlandsche regeering er eenige kennis van had gedragen. Nu vraag ik, of het eene hersenschimmige vrees was, dat die afstand, zonder medeweten van Pruisen tot stand geko-

men, Nederland in groot gevaar zou hebben gebracht? Men heeft de depêche van den 27sten Maart (*) (het aanbod tot bemiddeling) afgekeurd, doch ik meen met alle bescheidenheid te mogen zeggen, dat ik nooit eene daad gepleegd heb, waarmede ik meen een meer wezenlijken dienst aan het vaderland te hebben bewezen dan door die handeling.

Neen, Mijnheer de Voorzitter, wij moesten hier, gelijk bij alle mogelijke gelegenheden, eene loyale politiek volgen; en de politiek, die gevolgd is, ik noem haar loyaal. Evenals in het vorige jaar (toen er sprake was van zich met Pruisen te verstaan omtrent Luxemburg) gezegd werd, dat dit niet in onze bedoeling lag en dat zoo iets in geen geval zou kunnen geschieden zonder medeweten van Frankrijk, zoo is naderhand aan Frankrijk gezegd, dat, voorzooveel Nederland er bij betrokken was en voorzoover het er kennis van droeg, het er niet in zou berusten, dat het geschiedde zonder medeweten van Pruisen.

De heer Godefroi zeide: ««Het gevolg van al uwe bemoeiingen is toch niet geweest, dat gij veel gedaan hebt om den vrede van Europa te bewaren."" Ik moet zeggen, dat ik overtuigd ben, dat juist die houding van de Nederlandsche regeering zeer veel heeft bijgedragen om den vrede in Europa te bewaren. Dit is niet een subjectief gevoelen, maar een gevoelen, dat verscheidene regeeringen hebben uitgedrukt. Zelfs heeft een hooggeplaatst minister (Von Bismarck) ons doen toevoegen: «Vous avez sauvé la paix de l'Europe.""

Ik moet het herhalen: indien de afstand van Luxemburg had plaats gehad zonder medeweten van Pruisen, de oorlog ware meer dan waarschijnlijk geweest, en ook indien de vrede bewaard ware gebleven, zou bijna zeker van Nederland eene compensatie gevergd zijn."

Eindelijk het tractaat. De afzonderlijke vertegenwoordiging van Nederland te Londen naast Luxemburg was juist een bewijs

---

(*) In het *Bijblad* staat 27 Februari.

van de zelfstandigheid van beide landen, bovendien zouden de Luxemburgsche afgevaardigden bijv. met hun eisch, dat ook Limburg een deel zou dragen in de demolitie der Luxemburgsche vestingwerken niet altijd in het belang van Nederland gehandeld hebben.

Wat de collectieve garantie betreft, de minister vraagt of, «nu het sluiten en het onmiddellijk sluiten van het tractaat eene quaestie was van vrede of oorlog, Nederland zich voor dat punt van de onderhandelingen kon terugtrekken?"

Hij acht geen redenen aanwezig om de juistheid van den uitleg, door lord Stanley gegeven, niet aan te nemen. «Van den anderen kant is het mijns inziens niet de roeping der Nederlandsche regeering op dit oogenblik eene officieele verklaring te geven omtrent hetgeen zij onder die collectieve garantie verstaat. Het is toch eene stelling in het constitutioneele staatsrecht, dat geen verantwoordelijk minister zich verder bindt dan noodig is, teneinde zijne opvolgers niet te binden. Wanneer dus eene regeering een tractaat sluit, is zij ongeroepen en onverplicht daaraan zekeren uitleg en daardoor eene officieele interpretatie te geven. Wij wenschen onze opvolgers volkomen vrij te laten om dien uitleg te volgen, dien zij het best zullen oordeelen. Maar dit zal toch zeker het gevolg der collectieve garantie zijn, dat al mocht ook de uitleg van Engeland niet juist wezen, wij in geen geval verplicht zullen zijn om meer te protesteeren dan Engeland. Indien men dat niet aanneemt, blijft er van het idee van de collectieve garantie niets over".

De toelichting van den minister bevredigde de tegenstanders niet. Zij vatten met Godefroi de zaak meer op van een juridisch standpunt, als eene zuivere rechtsquaestie. De band tusschen Limburg en den Duitschen Bond was feitelijk en rechtens verbroken; er was dus volgens hen geene internationale sanctie noodig geweest; dus ook niet onze inmenging in de zaken van Luxemburg; dus ook niet de collectieve garantie, die misschien eenmaal onze onzijdigheid in gevaar kon brengen. Vooral werd

streng afgekeurd de depêche van den 27sten Maart, het aanbod tot bemiddeling, dat in het Noordduitsche parlement met gelach ontvangen was, waarin men eene vernedering voor ons land zag. Men putte zijne gegevens vooral uit de bescheiden, door de Fransche regeering in 't licht gegeven en verzameld in een „livre jaune", waarvan Rothan zegt: „Les dépêches parues dans le livre jaune furent rédigées après coup, sur les lettres particulières et les télégrammes, que M. de Moustier avait échangés avec nos missions à Berlin, La Haye, Pétersbourg, Londres, Vienne et Francfort", evenals in 1844 „une correspondance appropriée aux circonstances". Men voelde zich geprikkeld door het zelfvertrouwen van den minister, de hooghartigheid, waarmede hij zijne tegenstanders antwoordde en waartegen Jonckbloet meende te moeten protesteeren. „De Minister", zegt deze, „heeft dien gewraakten toon aangeslagen, toen hij den geachten afgevaardigde uit Maastricht (Van der Maesen de Sombreff) toevoegde, dat hij een onedelmoedigen aanval deed. De minister heeft een weinig gepasten toon aangeslagen, toen hij den geachten afgevaardigde uit Amsterdam (Godefroi) tegemoet voerde, dat hij nooit hoog tegen hem had opgezien als staatsman, en dat hij zijne stellingen niet kon beamen, zèlfs al had hij de dertien hooggeleerde heeren aan zijne zijde.

De minister heeft eindelijk een min gepasten toon aangeslagen, toen hij over andere leden der Kamer sprak, die in der tijd eenige argumenten tegen hem hadden aangevoerd, gewagende van de heeren Zylker, Dumbar, „„en eenige van die heeren"". Dat is de toon niet — en ik meen, dat de gansche vergadering het hieromtrent met mij eens is — dien de regeering in onze discussiën moet aanslaan. Zulk een toon past niemand. En in naam van de waardigheid der Kamer meen ik daartegen te moeten protesteeren!"

Daarbij kwam nog een incident, dat zich voordeed bij de behandeling van Hoofdstuk III der Begrooting, welke volgde na de goedkeuring van de conclusie der commissie. Het oud-lid van het vorig Kabinet, Geertsema, verdedigde zijn vroegeren ambt-

genoot voor Buitenlandsche Zaken Cremers tegen Van Zuylen van Nyevelt, welke had beweerd dat diens stap, om aan den Bond de uittreding van Limburg te vragen, door Pruisen ongunstig was ontvangen, en daarop onmiddellijk had laten volgen, dat de regeering bij haar optreden een wetsontwerp had gevonden tot oproeping van twee lichtingen der nationale militie. Hij legde op het bureau van den voorzitter ter inzage voor de leden twee particuliere brieven van graaf Van Bylandt, gezant te Berlijn, aan den minister Cremers, waaruit bleek

„in de eerste plaats: dat de stap door de Nederlandsche regeering gedaan door de inlevering van de nota bij den Duitschen Bond, is geschied na gehouden ruggespraak met de Pruisische regeering;

en in de tweede plaats: dat de Pruisische regeering tegen dien stap geene bedenking had, en dat de officieele nota, waarop door den graaf De Perponcher is gedoeld, alleen strekte om de zaak te bevorderen; dat ze was eene handeling in het belang van Nederland en in het belang van de houding, die Pruisen diende te bewaren, juist om onze wenschen zooveel mogelijk tot vervulling te brengen."

Van Zuylen antwoordde, dat er volstrekt geene connexiteit bestond tusschen zijne mededeeling over Pruisens oordeel en die over de oproeping der lichtingen voor de nationale militie, dat hij ook niet zoozeer den stap zelf had afgekeurd, als wel de in-opportuniteit daarvan op dat oogenblik, en dat blijkens de officieele nota van Pruisen door de Pruisische regeering evenzoo werd geoordeeld en „nooit van de zijde van Pruisen teruggekomen is op de officieel uitgedrukte opinie, zooals die in de nota van den Pruisischen gezant vervat is". Hij acht de brieven van geen overwegend groot gewicht. „Er wordt eenige uitleg gegeven aan de officieele depêche, op welke ik doelde: meer niet. Maar indien die particuliere brieven, zooals de geachte spreker ze noemt, doch die mij voorkomen niet particulier te zijn, wezenlijk van belang waren, dunkt mij dat het vanzelf spreekt, dat het de plicht van mijn voorganger zou geweest zijn die brieven niet

voor zich te houden, maar ze op het archief van het Departement te deponeeren."

De minister Heemskerk, als waarnemend Minister van Justitie, eischte daarop de brieven op als landseigendom. De Voorzitter gaf ze evenwel aan Geertsema terug, doch den volgenden dag zond Cremers ze zelf aan den Voorzitter toe met een begeleidend schrijven, waarin hij het particuliere karakter der brieven handhaafde, maar verzocht ze aan den Minister van Buitenlandsche Zaken uit te reiken.

Deze zaak gaf nieuwe verbittering, en Stieltjes verklaarde zelfs, om die reden alleen tegen de Begrooting te zullen stemmen.

Bij de tegenstemmers voegden zich eindelijk nog degenen die door hun votum minder den Minister van Buitenlandsche Zaken dan wel den premier van het ministerie en met hem het geheele Kabinet wilden treffen, en zoo was dan het resultaat, dat den 26sten November de Begrooting van Buitenlandsche Zaken werd verworpen met 38 tegen 36 stemmen (tegen: Van Beyma thoe Kingma, Stieltjes, Fransen van de Putte, Godefroi, Jonckbloet, Westerhoff, Dumbar, Beens, Guljé, De Lom de Berg, Hingst, Oldenhuis Gratama, Zylker, Moens, Van der Maesen de Sombreff, Hollingerus Pijpers, De Roo van Alderwerelt, Van Eck, De Bieberstein, Storm van 's-Gravesande, Van Delden, Mensonides, Van Blom, Dam, Viruly Verbrugge, Geertsema, Dullert, Thorbecke, De Raadt, Van der Linden, Van Kerkwijk, Kerstens, Wybenga, Fokker, Van Limburg Brouwer, Reinders, Heemskerk Bz. en Blom).

Na de hervatting der zitting deelde de minister Heemskerk mede, dat het Kabinet een gezamenlijk verzoek om ontslag aan den Koning zou indienen. Na afdoening der loopende zaken en van eenige wetsontwerpen van minder belang, werd den 27sten December de zitting der Staten-Generaal gesloten. De Minister van Binnenlandsche Zaken verklaarde in de sluitingsrede:

"Omtrent drie groote belangen was tegenover het buitenland een gunstige uitslag verkregen. 's Lands recht op zijn stroomgebied was gehandhaafd zonder stoornis der goede verstandhouding met onze naburen; Limburg was voorgoed van Duitschland los-

gemaakt; Nederland had zijne onzijdigheid behouden in bedenkelijke oogenblikken en met eere deelgenomen aan de Londensche conferentie tot verzekering van recht en vrede in Europa.

Toch was het juist het buitenlandsche beleid met betrekking tot die onderwerpen, dat in de Tweede Kamer werd aangevallen, tengevolge waarvan zij het 3de hoofdstuk der staatsbegrooting afstemde.

Vanzelf was door deze daad der meerderheid de Kabinetsvraag gesteld.

Het heilzame, ja naar den geest der Grondwet onmisbare begrip van eenheid der Regeering ware miskend geworden, zoo een deel van het Kabinet had berust in de veroordeeling van hetgeen in zaken van zoo groot belang, naar de vaste overtuiging van al zijne leden, tot heil van het Vaderland was geschied.

Het gezamenlijk verzoek om ontslag werd ingediend.

's Konings wijsheid behield zich de beslissing voor, totdat door de noodige wetten in de behoeften van den dienst zou zijn voorzien.

Daarna behaagde het Hem, dat ontslag niet aan te nemen, en aan de raadslieden der Kroon de verzekering van zijn ongekrenkt vertrouwen te geven.

Van die beslissing onder zulke omstandigheden zal een vernieuwd beroep van den Koning op het getrouwe Nederlandsche volk het onvermijdelijk gevolg zijn.

In 's Konings naam betuigen wij aan de Staten-Generaal zijn dank voor het goede, dat met hunne medewerking is tot stand gekomen, en verklaren de tegenwoordige zitting te zijn gesloten."

Na de verwerping der Begrooting van Buitenlandsche Zaken op den 26sten November had de Koning het oordeel ingewonnen van Van Reenen, den Voorzitter der Tweede Kamer. Deze achtte het meest geraden aanneming van het ontslag van eenige ministers en opdracht aan den Minister van Binnenlandsche Zaken om het Kabinet te reconstrueeren. Zeer ernstig ontried hij, tot

eene tweede ontbinding over te gaan. (*) Zijn raad werd evenwel niet gevolgd. Bij Kabinetsbrief van den 21sten December gaf de Koning te kennen, dat hij het aangeboden ontslag niet aannam. Daarop volgde de sluiting der zitting en daarna de ontbinding der Tweede Kamer bij besluit van den 3den Januari 1868 *(Stbl.* n°. 3), ingevolge het rapport der ministers aan den Koning van den 2den Januari.

Bij Koninklijke Besluiten van dienzelfden 2den Januari werden tevens eenige veranderingen in het ministerie gebracht. Reeds gedurende de vorige zitting (20 Juli 1867) was Trakranen als Minister van Koloniën vervangen door J. J. Hasselman, bekend als beslist conservatief in koloniale zaken. De Minister van Justitie Borret was den 10den November 1867 overleden. Na een interim van den minister Heemskerk werd thans, ingaande den 4den Januari 1868, tot Minister van Justitie benoemd Mr. W. Wintgens. Tevens werden weer ingesteld twee afzonderlijke departementen van eerediensten, en aan het hoofd van het departement van Hervormde en andere Eerediensten gesteld C. Th. baron van Lynden van Sandenburg, en aan dat van Roomsch-Katholieken Eeredienst Mr. A. F. X. Luyben.

De verkiezingen hadden plaats op den 23sten Januari en brachten niet veel verandering in den stand der partijen, niettegenstaande de groote krachtsinspanning van beide zijden, de hevige agitatie, welke gedurende de verkiezingen geheerscht had, de verkiezingsmiddelen, die werden aangewend, en de verkiezingsleuzen, die aangeheven werden. Beide partijen schreven zich de zege toe, hoewel het Ministerie zeker de gewenschte overwinning niet behaalde. Men miste in de nieuwe Kamer mannen als Stieltjes en Keuchenius, maar zag Blussé en Van Bosse terugkomen en nieuwe leden optreden als De Bruyn Kops, Lenting en Koorders.

(*) Vgl. Mr. W. baron van Goltstein. Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen als staatsman geschetst. 's-Gravenhage 1894, blz. 61—64.

Den 25sten Februari 1868 werd de nieuwe zitting met eene rede van den minister Heemskerk geopend, waarin herinnerd werd aan de ontbinding wegens de afkeuring met eene kleine meerderheid van het buitenlandsch beleid der regeering en aan het resultaat dier ontbinding, »de nieuwe Tweede Kamer, waarvan een vijfde deel uit nieuwe leden bestaat", en waarvoor nu de taak is weggelegd om mede te helpen verkrijgen »de noodige overeenstemming der machten, die het vertrouwen op de deugdelijkheid en duurzaamheid onzer grondwettige instellingen versterke".

Toch, het ministerie moest zich eene illusie maken, wanneer het meende, dat de Kamer aan den wetgevenden arbeid zou gaan, alsof er niets gebeurd ware. De opwinding der verkiezingen was nog niet bedaard, de verkiezingsleuzen waren nog niet vergeten. De quaestie over Limburg en Luxemburg was nu geheel op den achtergrond getreden voor eene andere, de strijd om de rechten van het parlement, de toepassing der constitutioneele beginselen, de ministerieele verantwoordelijkheid, het bestaan van een Koninklijk of van een parlementair ministerie.

Den 28sten Februari, toen de nieuwbenoemde Voorzitter, Van Reenen, zijn functie aanvaard had met eene rede, waarin de gebeurtenissen der laatste dagen op eene ernstige wijze werden herdacht, vroeg Thorbecke verlof eenige vragen te doen over de jongste ontbinding der Kamer.

Den 2den Maart had de interpellatie plaats, in zeer bezadigde woorden ingekleed.

»Wij hebben gedurende de laatste maanden", sprak Thorbecke, »eene groote, ongemeene beweging in het land bijgewoond, ontstaan uit een maatregel, die iedereen heeft verbaasd. Mij althans is niemand voorgekomen, welke dien tot op het laatste oogenblik niet onwaarschijnlijk, ja ondenkbaar achtte. Zóó overtuigd was ieder, dat ontbinding, om aannemelijk te zijn, noodzakelijk wezen moest.

De Grondwet had, dacht men, door haar voorschrift van gedeeltelijke ontbinding, aftreding van de helft der leden om de

twee jaren, gezorgd, dat de noodzakelijkheid eener algemeene ontbinding zich niet dan uiterst zeldzaam kon voordoen. Eene noodzakelijkheid slechts dan aanwezig, wanneer, tot bescherming of verzekering van dringende Landsbelangen, geen ander middel bestond.

Zij, die zoo dachten, Mijnheer de President, hadden het Ministerie aan hunne zijde. In de ministerieele sluitingsrede toch van den 28sten December werd het besef van gebiedende noodzakelijkheid op den voorgrond geplaatst.

Welnu, welk dringend Landsbelang gebood om binnen de vijftien maanden onder hetzelfde Ministerie, voor de tweede maal te ontbinden? Welk dringend Landsbelang gebood om een maatregel te nemen, waardoor de rustige voortgang der wetgeving gestoord, eene reeds te lang verschoven voldoening aan zoo menigen eisch van Staatszorg onbepaald verschoven, het land in spanning gebracht, onverdraagzaamheid en andere kwade hartstochten gewekt, en het moreel gezag der regeering meer en meer verzwakt moest worden?

Het ministerie heeft bij drie onderscheidene gelegenheden gepoogd zijne handeling te verklaren; in de rede van sluiting van den 28sten December, in het rapport aan den Koning van den 2den Januari en in de jongste rede van opening. Maar heeft men gerechtvaardigd?

Het ministerie motiveert de herhaalde ontbinding op tweederlei wijze.

I. De ministers roepen vooreerst den Koning in. Zij brengen een Koninklijken Kabinetsbrief, aan het ministerie geschreven, ter tafel en in het publiek. Hoe groot vriend van publiciteit, twijfel ik of het gepast, betamelijk, bescheiden zij, een stuk uit den omgang tusschen Koning en ministers aan de openbaarheid prijs te geven.

Doch ik kom tot eene vraag van meer gewicht.

De ministers leggen in dat rapport van den 2den Januari, niet zeer overeenkomstig met art. 73 der Grondwet, eene koninklijke beschikking zonder ministerieele mede-onderteekening voor,

om daaruit „de onvermijdelijkheid der ontbinding" af te leiden. Is dit aannemelijk?

De Koning is in het oordeel, dat wij of het publiek over de ontbinding vellen, in 't minst niet betrokken. De Koning is buiten en boven den strijd, die met de ministers wordt gevoerd. De ministers hebben de ontbinding als hunne daad te verantwoorden, gelijk wij die uitsluitend als zoodanig beoordeelen.

De mededeeling van den Koninklijken Kabinetsbrief in het rapport, waarbij de ontbinding voorgesteld wordt, heeft nog eene andere, even anti-constitutioneele beteekenis en strekking. Gij zegt door die mededeeling aan de kiezers: „de Koning wil dat wij blijven; zorgt nu voor de benoeming van afgevaardigden in 's Konings geest." Het volk dus, Mijnheer de President, opgeroepen om voor of tegen 's Konings wil te beslissen.

Wordt niet aldus de eerste der grondwettige waarborgen van het koningschap vernietigd? De eerste der grondwettige waarborgen, gelegen in de onbeperkte verantwoordelijkheid der ministers, waarachter, wat ook gebeure, de Koning ongedeerd blijft.

Weten de ministers, hetgeen mij verzaking van een eerste beginsel der constitutioneele monarchie schijnt, te verantwoorden?

II. Eene tweede reden voor de herhaalde ontbinding ontleent het ministerie aan zijne betrekking tot de Vertegenwoordiging.

De ontbonden Kamer had het beleid der buitenlandsche zaken afgekeurd.

In de rede van opening legt het ministerie een bijzonder gewicht hierop, dat de afkeuring slechts door „eene kleine meerderheid" uitgesproken werd. Zou dan, indien met eene gelijke meerderheid goedgekeurd ware, de moreele nederlaag niet even groot zijn geweest?

Het beleid der buitenlandsche zaken was afgekeurd. Wordt daardoor de herhaalde ontbinding gerechtvaardigd, waarom dan niet doorgaans, wanneer de Vertegenwoordiging de vrijheid neemt af te keuren, ontbonden?

Mochten er ministers zijn of komen, meer aan het ministerieele dan aan het parlementaire leven verkleefd, waarom zouden

zij niet, slag op slag ontbindende, gedurig met nieuwe credietwetten of voorloopige begrootingen kunnen beproeven hoelang men het uithield?

Was soms nu voor het eerst een ministerieel besluit afgekeurd? Het is dikwerf geschied. En wat gebeurde er dan, wat was tot dusver in die gevallen gewoonte — ik zou haast zeggen — gemeen recht? Eene zeer eenvoudige oplossing. De minister of het ministerie vroeg zijn ontslag, zonder bijvoeging van een conservatief advies aan den Koning om het ontslag niet aan te nemen.

Stond bij die ministers de overtuiging minder vast dan bij dezen, dat zij tot heil van het land hadden bestuurd? Waren zij onrechtvaardig, onbillijk, onjuist veroordeeld? Dat was bij hen de hoofdvraag niet, en althans van geen invloed op hun besluit. Hun besluit was het onvermijdelijk gevolg van het feit der afstemming. Zij achtten zoowel hun plicht als hunne politieke eer in het ernstig nemen van onverwijld ontslag betrokken; schoon het volle vertrouwen des Konings genietende, achtten zij zich van dat oogenblik af niet meer de rechte organen van de Kroon bij de Staten-Generaal; niet meer in het bezit van het crediet en de zedelijke kracht om de Kroon aldaar waardig te kunnen dienen.

Zou men in het misverstand kunnen vervallen, dat door dergelijke handelwijze het koninklijk recht om ministers naar welgevallen te benoemen en te ontslaan wierd beperkt? Neen. Zoo min als wanneer iemand eene benoeming niet aanneemt of op zijn ontslag blijft staan.

Hetgeen tot dusver gewoonte was, stel ik niet als voorbeeld aan deze ministers; maar ik vraag opnieuw: «welk groot dringend allesoverwegend landsbelang noodzaakte tot de ontbinding?"'"

Volgens het ministerieel rapport aan den Koning van den 2den Januari bewees de ondervonden afkeuring, dat het Kabinet geene genoegzame ondersteuning bij de Kamer te verwachten had.

Moest daarom ten tweeden male worden ontbonden? Zoo ja, wordt dan niet de regeering met Vertegenwoordiging, het gemeen overleg in de kansrekening van een electoraal spel opgelost? Is dit het middel, om, gelijk het ministerie zich in de rede

van opening uitdrukt, „het vertrouwen op de deugdelijkheid en duurzaamheid onzer grondwettige instellingen te versterken"?

Over de zonderlinge betrekking — de zonderlingste, die ik nog bijwoonde — van de Kamer tot het ministerie wil ik nu niet spreken. Misschien gaat daarover uit dit debat licht op.

Ik eindig met eenige opmerkingen over de ministerieele rede van opening.

„De regeering wil", leest men daar, „'s lands afgevaardigden met vertrouwen te gemoet gaan." Een hoffelijk aanbod; maar vindt het ministerie in zijne houding en zijne handelingen reden, om van den kant der Kamer vertrouwen te gemoet te zien?

Zoo ik mij niet bedrieg, is herhaalde ontbinding een wis teeken, dat eene regeering noch met de Vertegenwoordiging, noch met het volk, dat zijne uitdrukking in de kiezers vindt, overeenstemt. Heeft de jongste proef de overeenstemming hersteld of den weg daartoe gebaand?

„Thans", zeggen de ministers, „begroeten wij eene nieuwe Tweede Kamer". Wil dit zeggen, dat het ministerie voor de Kamer een nieuw, onschuldig ministerie is?

Voor regeering en Vertegenwoordiging is nu de taak weggelegd, zeggen de ministers, om aan het vaderland te waarborgen, wat na den strijd der verkiezingen de wensch van alle weldenkenden is: de noodige overeenstemming der machten, die het vertrouwen op de deugdelijkheid en duurzaamheid onzer grondwettige instellingen versterke.

„Na den strijd der verkiezingen". Kan het ministerie zich voorstellen, dat de strijd der verkiezingen, waartoe het ministerie opriep, met de verkiezingen geëindigd zij? Wij kennen, Mijnheer de President, de legende, waarin een toovenaarsleerling de elementen heeft opgeroepen, doch nu, door hun stijgen in het nauw gebracht, vruchteloos naar de formule zoekt om ze te bedwingen. Ik mag lijden, dat het ministerie in het bezit van het tooverwoord zij.

„Voor regeering en Vertegenwoordiging is nu de taak weggelegd om aan het vaderland te waarborgen, wat de wensch

van alle weldenkenden is; de noodige overeenstemming der machten, die het vertrouwen op de deugdelijkheid en duurzaamheid onzer grondwettige instellingen versterke."" Eene zinsnede, Mijnheer de President, die ik zou wenschen beter te begrijpen.

Wil zij, wat ons betreft, zeggen, dat wij met het ministerie behooren mede te gaan? Dit kan de wensch der weldenkenden niet zijn. Zoo gedachteloos of kortzichtig zijn de weldenkenden in Nederland niet, dat zij niet zouden inzien, dat eene Vertegenwoordiging, die met eene regeering blindelings medegaat, of bovenal op overeenstemming met de regeering uit is, aan Koning en volk wel eens den slechtsten dienst kon bewijzen en "het vertrouwen op de deugdelijkheid en duurzaamheid onzer grondwettige instellingen"" niet versterken, maar sloopen zou. Of zijn de voorbeelden van andere landen, waar die leer van verplichte overeenstemming dagelijks gepredikt wordt, niet duidelijk genoeg?

Is echter de meening, dat de weldenkenden wenschen — en ik neem aan, dat de ministers zich daaronder scharen —, dat tot verkrijging van overeenstemming het ministerie het zijne, de Vertegenwoordiging het hare doe, dan is die wensch de mijne; een eerlijke, vaderlandsche, Nederlandsche wensch, waarbij niets overig blijft, Mijnheer de President, niets dan de vraag, wat tot vervulling van dien wensch behoore."

Er viel tegen Thorbecke's rede niet veel in te brengen. De minister Heemskerk, die als woordvoerder van het ministerie optrad en van nu af meer en meer als de premier beschouwd kan worden, en zijne medestanders beriepen zich daarop, dat de Koning het aangeboden ontslag niet had aangenomen en dit "door ons hooggewaardeerde blijk van 's Konings vertrouwen, verleend na een beraad van vier weken, is voor ons persoonlijk, en ook weder op onze volle verantwoordelijkheid, eene reden geweest om te beproeven of wij de teugels van het bewind nog eenigen tijd konden voeren". Ten tweede kwam men terug op de Luxemburgsche quaestie, en verdedigde de ontbinding daarmede, dat de afstemming der Begrooting van Buitenlandsche Zaken door

de Kamer eene onrechtvaardige daad was geweest, en zij, beter ingelicht, anders zou gehandeld hebben. Het debat bleef, gelijk te verwachten was, niet binnen de perken der gematigdheid, door Thorbecke in acht genomen. Soms nam het een vrij scherp, heftig, persoonlijk karakter aan en werden allerlei verwijten door de partijen elkander naar het hoofd geslingerd. Incidenten, die bij en na de verkiezingen hadden plaats gehad, beweerde inmenging der regeering in de verkiezingen, het gebruikmaken van 's Konings naam, de uitslag der verkiezingen zelve, de Luxemburgsche quaestie en de geheele buitenlandsche staatkunde, de geschiedenis van het ministerie, het recht om gemotiveerde motiën van orde aan te nemen of om de begrootingen af te stemmen om redenen daarbuiten gelegen, de bevoegdheid der Kamer, om op de ontbinding als een Koninklijke daad aanmerking te maken, de instelling der departementen van eerediensten, de onderwijsquaestie, de voorgestelde militiewet, de koloniale quaestie, dat alles werd achtereenvolgens ter sprake gebracht.

Na een debat van drie dagen stelde De Bosch Kemper voor de beraadslaging te sluiten. De oppositie evenwel meende, dat zij eerst een resultaat moest gehad hebben, en de Kamer haar oordeel over de ontbinding moest uitspreken, waarom Blussé deze motie van orde voorstelde:

„De Kamer, gehoord de inlichtingen der ministers, is van oordeel, dat geen landsbelang de jongste ontbinding der Kamer vorderde, en sluit de beraadslaging."

De eenvoudige motie van orde van De Bosch Kemper werd met 39 tegen 32 stemmen verworpen, waarop de discussie over de ontbinding, in verband met de motie van Blussé, werd voortgezet. De motie vond steun bij de oppositie, maar werd bestreden door de ministerieelen, ook door degenen, die de ontbinding zelve afkeurden. Merkwaardig zijn vooral de woorden van W. van Goltstein: „Het is," zegt hij, „alsof in de laatste maanden eene zekere fataliteit over ons land hangt.

Er wordt geen fout, geen misslag door de oppositie gedaan, of de regeering meent dat voorbeeld te moeten volgen.

Het debat over de Begrooting van Buitenlandsche Zaken werd door de oppositie in een zeer moeilijk tijdperk op het terrein van onderhandelingen gebracht, waarover de regeering zelve erkende geen licht te kunnen geven.

Dit was eene politieke fout, omdat het hier niet een verschil van politieke meening tusschen de leden van verschillende partijen gold, maar de eer van het vaderland er in betrokken was.

Op dat terrein volgde men weer terstond de oppositie. En al beweerde men, dat men tot het overleggen van al de stukken niet kon overgaan, dan trachtte men zich zonder die stukken te verantwoorden.

Ook eene politieke fout. De Begrooting van Buitenlandsche Zaken werd verworpen. Waarom? Niemand weet het.

Gisteren nog heb ik van den heer Van Eck meenen te verstaan, dat het votum was gericht tegen de algemeene politiek van het gouvernement en dat de rechten van het volk waren vertreden. De heer Storm motiveerde zijne stem kort na de afstemming; de heer Stieltjes had weder een ander motief. Een staatsbelang heeft, naar men ziet, niet tot de verwerping geleid. De regeering legde de afstemming wel in den meest constitutioneelen, maar tevens in een onpractischen zin uit en zij ging over tot de ontbinding der Kamer, op grond van die afstemming. Alweder een fout, met het oog op den weerzin der natie tegen zulke gewichtige maatregelen.

Wij zijn nu teruggekomen; eene nieuwe Kamer is samengekomen; de motie van den heer Blussé is voorgedragen; tegenover de welwillende verzekering van de regeering, na de ernstige toespraak van den president, moest al dadelijk de strijd hervat worden met miskenning der beteekenis van de verkiezingen, die toch wel deze is, dat de kiezers zich niet in het politiek geschil wilden mengen en liever zaken en geen personen bestreden zien. Zich aan die uitspraak der kiezers niet storende, wil men dadelijk overgaan tot een votum van wantrouwen. De regeering daarentegen, zich geen rekenschap gevende van den feitelijken toestand, komt met eene naïveteit, die zeker zeer vereerend voor

al de leden, maar niet te prijzen is uit een politiek oogpunt, met een verlangen om de leden met al de stukken bekend te maken. Ik geloof, dat men den feitelijken toestand, de gevolgen van de ontbinding en de omstandigheid, dat de Kamer kort na den verkiezingsstrijd is samengekomen, miskennen moet om zich voor te stellen, dat men met dit denkbeeld eenig goed gevolg in deze Kamer zal verkrijgen.

Het doet mij bitter leed, ik wil het niet ontveinzen, dat het ministerie door eene onbegrijpelijke fataliteit zijn graf gegraven heeft, en ik verklaar gaarne mijne grootste sympathie voor zooveel elementen, die nuttig voor het land zouden kunnen zijn. Nimmer, durf ik zeggen, is een minister onbillijker behandeld geworden dan de tegenwoordige Minister van Buitenlandsche Zaken. De geschiedenis zal hem recht doen wedervaren, en de geschiedschrijver, die eenmaal uit de geschiedenis van Nederland de bladzijde wilde scheuren, waarop de vervolging tegen den minister Heemstra staat geschreven, die geschiedschrijver zal op dezelfde bladzijde opteekenen de diensten door den heer Van Zuylen aan het vaderland bewezen en de uitkomsten voor ons vaderland in het vorige jaar verkregen, waarop tevens de onwil en de onbillijkheid jegens hem gepleegd, geschreven staan.

Er zijn echter omstandigheden, waarin een staatsman niet bij zijn politieken tegenstander, ook niet bij den tijdgenoot vinden, maar in de geschiedenis zijne rechtvaardiging zoeken moet."

Over de motie zegt hij: «Ik zal mij niet begeven in eene discussie over het al of niet constitutioneele daarvan. Ik sta hier geheel aan de zijde van den heer Godefroi en meen, dat de parlementaire usantie reeds lang het voorstellen van motiën gewettigd heeft. Bij het gebruikmaken van dat recht en van de usantie moge vooral voorzichtigheid zijn aan te prijzen; wij mogen zeker niet driftig, zonder nauwgezet overleg, zonder volstrekte noodzakelijkheid, tot het stellen en aannemen van eene motie overgaan, maar overigens liggen de bezwaren tegen zulk eene motie meer in den vorm, en ook hier moet niet de vorm het fond beheerschen.

Ik beken openhartig, dat ik gaarne voor de motie stemmen zou, mits de geachte voorsteller toestemme er eene kleine wijziging in te brengen. Ik wenschte de motie namelijk aldus gelezen te hebben: ««Gehoord de inlichtingen der regeering en na het gehouden debat, is de Kamer van oordeel, dat geen landsbelang noch de jongste afstemming van de Begrooting van Buitenlandsche Zaken, noch ook de jongste ontbinding van de Kamer vorderde.""

Wanneer de motie zoo luidt, dan zou, dunkt mij, daarin onpartijdig en onzijdig over gevolg en oorzaak een oordeel uitgesproken zijn."

De regeeringspartij wenschte in 't algemeen het oordeel over de ontbinding in verband gebracht te zien met de afstemming der Begrooting van Buitenlandsche Zaken, zij zag in de laatste geheel of gedeeltelijk de rechtvaardiging der eerste. Zoo ook de regeering. Van Zuylen van Nyevelt had zich bereid verklaard, na overeenstemming met buitenlandsche regeeringen, thans bij zijn antwoord op het voorloopig verslag over de Begrooting van Buitenlandsche Zaken inlichtingen te geven en stukken over te leggen, ter nadere verdediging van het buitenlandsch beleid der regeering, en verzocht tot zoolang opschorting van het oordeel der Kamer. De regeering nu meende, dat eene stemming over de motie niet mocht plaats hebben, vóor die stukken in handen der leden waren, vóor de Kamer, voor een vijfde vernieuwd, nu met betere gegevens, nog eens bij de begrooting haar oordeel over het buitenlandsch beleid had uitgesproken en daarin al of niet de rechtvaardiging der ontbinding had gevonden. Zij maakte de aanneming der motie thans tot eene kabinetsquaestie; het ministerie zou dan niet meer in de gelegenheid zijn zich te rechtvaardigen; in plaats van «gehoord de inlichtingen", zou het moeten heeten: «geweigerd de inlichtingen".

De oppositie daarentegen ontkende het verband tusschen het oordeel over het buitenlandsch beleid en dat over de ontbinding. Ook al had de regeering juist gehandeld in de Luxemburgsche quaestie, de ontbinding was toch een verkeerde maat-

regel geweest en als zoodanig af te keuren. De regeering meende, dat het oordeel der kiezers niet voldoende gebleken was; dat men niet wist, hoe het nieuwe vijfde deel der leden dacht, en wie eigenlijk de overwinning bij de stembus behaald had; welnu, thans bestond de gelegenheid, door de stemming over de motie uit te maken, hoe die nieuwe leden dachten, hoe de verhouding was tusschen ministerie en Kamer, en of de eerste werkelijk op den steun en het vertrouwen der laatste kon rekenen.

Een bemiddelend voorstel werd gedaan door Pijnappel, die eene motie voorstelde, luidende: «De Kamer, wenschende vóor de stemming over de motie van den heer Blussé aan het ministerie de gelegenheid te laten om nadere stukken over te leggen, doch van meening, dat die overlegging niet behoeft te wachten tot de behandeling van de Begrooting van Buitenlandsche Zaken, schorst voorloopig de behandeling van de motie van den heer Blussé." Na de verwerping van het amendement van Kalff om er uit te lichten de woorden: «doch van meening, dat die overlegging niet behoeft te wachten tot de behandeling van de Begrooting van Buitenlandsche Zaken" met 49 tegen 21 stemmen, werd zijne motie den 7den Maart met 64 tegen 5 stemmen aangenomen (tegen: Fokker, Van Eck, Saaymans Vader, Taets van Amerongen en W. van Goltstein).

Den 14den Maart diende de Minister van Buitenlandsche Zaken bij de Tweede Kamer in Diplomatieke bescheiden betreffende de Limburg-Luxemburgsche aangelegenheden, in een bundel verzameld, welke gewoonlijk bekend is onder den naam van het Oranjeboek (*). De Kamer benoemde eene commissie van onderzoek, bestaande uit Thorbecke, J. K. van Goltstein, Rochussen, Van der Maesen de Sombreff en Heemskerk Bzn. Den 17den Maart bracht deze commissie een rapport uit, dat een verslag gaf van

(*) Vergelijk de Aanteekeningen aan het slot van dit deel.

den inhoud der stukken, enkele vragen deed en gapingen aanwees, en eindigde met de conclusie, de bescheiden voor kennisgeving aan te nemen. De geest, die in het rapport doorstraalde, was evenwel geheel in de richting van de meerderheid der commissie, d. w. z. ongunstig voor het ministerie. In het driedaagsch debat (19—21 Maart), dat daarop volgde, werd daarom van verschillende zijden dat rapport als partijdig gekleurd heftig aangevallen. De medegedeelde bescheiden waren voorzeker niet volledig; zij zouden later nog menige aanvulling verkrijgen; zij waren nu en dan in strijd met bescheiden, door andere regeeringen medegedeeld als het Fransche gele boek, het Oostenrijksche roode boek enz., en het viel toen nog moeilijk uit te maken, aan welke zijde de waarheid was. Toch wierpen zij een veel helderder licht op zaken, die bij de behandeling der vorige begrooting in het duister waren gebleven, en moesten zij voor de regeering een veel gunstiger indruk maken; waarom aan deze ook verweten werd, dat zij die stukken niet vroeger had medegedeeld, teneinde toen de Kamer een juister oordeel te doen vellen. Zij konden evenwel niet wegnemen, dat vele leden der oppositie in oprechtheid bij hunne meening bleven volharden, dat de losmaking van Limburg geene internationale sanctie vorderde, dat de collectieve garantie voor Luxemburg ons in de toekomst gevaren kon bereiden en dat de regeering ons in gevaren had gebracht — al was het dan ook goed afgeloopen — door zich in de Luxemburgsche zaken te gaan mengen. Toch stond de kans na het medegedeelde voor de regeering niet ongunstig, wanneer het oordeel der Kamer gevraagd kon worden enkel over het buitenlandsch beleid, afgescheiden van alle andere overwegingen. Gaarne zou zij gezien hebben, dat de oppositie eene gemotiveerde conclusie hadde voorgesteld. Toen deze het niet deed, stelde Pijnappel er eene voor ten gunste van de regeering, luidende: »De Kamer zegt den Minister van Buitenlandsche Zaken dank voor de overlegging van stukken, waardoor de erkenning en waardeering bevorderd worden van het aandeel, hetwelk de Nederlandsche regeering van haar standpunt gehad heeft in het afwenden der gevaren, waarmede Europa en

Nederland bedreigd werden, en neemt die stukken voor kennisgeving aan". Hij trok haar evenwel weer in, toen verschillende voorstanders der regeering verklaarden, dat zij er niet voor konden stemmen, omdat zij, als De Bosch Kemper, gemotiveerde conclusiën ongrondwettig beschouwden, of omdat zij meenden, dat de beslissing bij de behandeling der Staatsbegrooting moest vallen, of misschien ook omdat zij zich nog niet genoeg op de hoogte der zaak gevoelden, om door eene goedkeuring de handelingen der regeering voor hunne rekening te nemen. Zoo werd dan de door de commissie voorgestelde conclusie met 55 tegen 18 stemmen aangenomen, waarop de vergadering weer tot de motie van Blussé terugkeerde.

Den 23sten Maart werd de discussie met vrij groote heftigheid hervat. Aan de eene zijde hield men vol, dat de motie geheel afgescheiden was van het oordeel over het buitenlandsch beleid, dat zij alleen een oordeel uitsprak over het misbruikmaken van het ontbindingsrecht door het ministerie, en dat zij alleen strekte om dit bekend te maken met het gevoelen der Kamer te zijnen opzichte. Aan de andere zijde beweerde men, òf dat de motie ongrondwettig was (De Bosch Kemper), òf dat de Kamer daarmede hare bevoegdheid te buiten ging en de rechten der Kroon aantastte — gelijk het nieuwe lid voor Haarlem, D. Koorders, trachtte aan te toonen in eene heftige rede, waarin hij een beroep deed op het volk achter de kiezers —; òf men hield vol, dat zij niet van het buitenlandsch beleid kon worden losgemaakt, of wel dat zij alle beteekenis verloren had, nu de discussie over het rapport betreffende het Oranjeboek was afgeloopen zonder een oordeel uit te spreken. De laatste meening omhelsde het ministerie. De Kabinetsquaestie, die het vroeger bij deze motie gesteld had, liet het thans vallen. Heemskerk had reeds den 20sten Maart verklaard, dat hij thans de motie alleen nog kon beschouwen als een parlementairen staatsgreep naar de souvereiniteit, of als eene wetenschappelijke thesis, die geen gevolgen had.

De motie werd aangenomen met 39 tegen 34 stemmen (voor: Blom, De Bieberstein, Hingst, Wybenga, Sloet van de Beele, Van

Eck, Kerstens, Fransen van de Putte, Geertsema, De Roo van Alderwerelt, Godefroi, Storm van 's-Gravesande, Guljé, Dumbar, Hollingerus Pijpers, Van Delden, Viruly Verbrugge, Bots, Reinders, Van Blom, Van der Maesen de Sombreff, Dam, Van Kerkwijk, Moens, Van der Linden, Thorbecke, Cornelis, Dullert, Heemskerk Bzn., Jonckbloet, De Bruyn Kops, Fokker, Blussé van Oud-Alblas, Oldenhuis Gratama, Van Beyma thoe Kingma, Lenting, Van Bosse, Westerhoff en Heydenrijck).

Daar het ministerie aan dezen «parlementairen blaam", gelijk Fransen van de Putte de motie in zijne belangrijke rede genoemd had, geene gevolgen hechtte, bleef de zaak dus onbeslist. Ook het voorstel van De Bosch Kemper, om een adres aan den Koning over den tegenwoordigen toestand des lands aan te bieden, mislukte. Men had te doen met de ministers, werd hem geantwoord, de Koning moest hierbuiten blijven. Zijn voorstel werd met 69 tegen 3 stemmen (voor: Kien, Van Foreest en De Bosch Kemper) verworpen. De gedrukte toestand bleef bestaan, de nevelen waren nog niet opgetrokken, er heerschte een ongezonde atmosfeer in de Nederlandsche staatkunde. De centrale afdeeling, waarschijnlijk een vroegeren afloop der crisis verwacht hebbende, had tevoren besloten de begrootingen nog niet in de afdeelingen te behandelen, waartoe men evenwel thans moest overgaan. De Indische Begrootingswetten werden na eene discussie van vijf dagen aangenomen, maar bijna uitsluitend de regeeringspartij nam aan de beraadslagingen deel, terwijl de andere zich zoogoed als geheel onthield.

Den 21sten April dan, na het Paaschreces, vingen eerst de begrootingsdiscussiën aan, die tot den 27sten April duurden. Reeds in de gewisselde schriftelijke stukken was de positie der Kamer tegenover het ministerie uiteengezet. Het was eene laatste, wanhopige worsteling van het ministerie tegen de meerderheid. Terwijl het aan de eene zijde bij Hoofdstuk III de kabinetsquaestie stelde, wenschte het aan de andere zijde die weer te beperken tot het oordeel over het beleid van Buitenlandsche Zaken met uitsluiting

van andere overwegingen, en de oppositie daaromtrent te verwijzen naar de onderwerpen Onderwijs en Koloniën. De Minister van Binnenlandsche Zaken zeide ten slotte nog een ontwerp op het lager onderwijs toe om eenige concessiën aan de voorstanders der bijzondere school te doen. Hevige verwijten werden van weerskanten gewisseld. Er werd opnieuw gediscuteerd over het recht der Vertegenwoordiging om begrootingen te verwerpen om redenen daarbuiten gelegen, over de Luxemburgsche quaestie, over het onderwijs, over de koloniën, over de financiën. De oppositie verklaarde, alle begrootingshoofdstukken te zullen verwerpen, omdat zij geen vertrouwen stelde in het ministerie wegens zijn gebrek aan constitutioneelen zin; de regeeringspartij sprak van eene aanranding van 's Konings rechten, een dwang op de Kroon uitgeoefend, een streven om het Parlement boven den Koning te stellen. Er werd gesproken van eene derde ontbinding.

De discussiën over Hoofdstuk III, den 28sten April, bepaalden zich voor het grootste gedeelte tot de motiveering van ieders stem. Koorders roept: "Het is mij, als zag ik aan de wanden dezer zaal te harer waarschuwing de woorden uit den huldigingseed geschreven: ""Wij zweren, dat wij de rechten van uwe Kroon zullen handhaven"". De oppositie staat voor haren Rubicon; zal zij dien overtrekken? Zal zij met Caesar zeggen: Jacta est alea, de teerling is geworpen? Dan wordt het randschrift om onze munt de noodkreet van elk vaderlandslievend gemoed. Maar dan ook zij de regeering, zij de Koning met zijne raadslieden gedachtig aan dat andere woord der oudheid: Videant consules ne quid detrimenti respublica capiat."

Thorbecke verklaart: "Andermaal, wellicht voor den derden of vierden keer, wordt de vraag gesteld om het gevoerd diplomatiek beleid goed of af te keuren.

Wat mij betreft, ik kan met twee woorden volstaan. Voor mij wordt die vraag verdrongen door een andere, door eene vraag van grooter, nog meer algemeen gewicht; door de vraag: mag ik aan een ministerie, dat aan eerste en hoofdbeginselen der

grondwettige monarchie mijns inziens niet getrouw is, eene begrooting toestaan.

Op die vraag kan ik geen bevestigend antwoord geven."

Storm van 's-Gravesande eindigt: "Wanneer ik tegen deze begrooting stem, dan wensch ik daaraan de beteekenis te geven, dat ik het doe om nogmaals uit te drukken, wat ik verleden Zaterdag zeide, namelijk: dat dit ministerie, zooals het daar nu zit, al wierd de Begrooting voor Buitenlandsche Zaken aangenomen, toch niet kan aanblijven, omdat het thans de noodige moreele kracht mist tot verder regeeren."

En Heydenrijck: "De quaestie van vertrouwen over het algemeen regeeringsbeleid is door het gouvernement zelf bij dit hoofdstuk gesteld, niet door ons. Alle redeneering over het verwerpen van begrootingen om redenen daarbuiten, aanranding van gezag enz., vervalt daardoor. Mijn afkeurend votum over dit hoofdstuk heeft de beteekenis, dat ik op het gebied van het algemeen regeeringsbeleid het vertrouwen, dat mij wordt gevraagd, weiger. Met den heer Koorders zeg ik: Videant consules, ne quid detrimenti respublica capiat. Zullen het echter deze consuls zijn, Mijnheer de Voorzitter? De ondervinding o. a. bij twee ontbindingen heeft geleerd, dat zij voor dergelijke taak niet de meest geschikte personen zijn."

De begrooting werd verworpen met 37 tegen 35 stemmen (tegen: Van Kerkwijk, Cornelis, De Ruiter Zylker, Oldenhuis Gratama, De Bieberstein, Kerstens, Sloet van de Beele, Wybenga, Dullert, De Roo van Alderwerelt, Moens, Godefroi, Van der Maesen de Sombreff, Fransen van de Putte, Fokker, Dumbar, Van Delden, De Bruyn Kops, Van Blom, Van der Linden, Heydenrijck, Viruly Verbrugge, Thorbecke, Geertsema, Dam, Hollingerus Pijpers, Heemskerk Bzn., Van Bosse, Van Beyma thoe Kingma, Van Eck, Westerhoff, Guljé, Jonckbloet, Blom, Storm van 's-Gravesande, Hingst en Blussé van Oud-Alblas).

Het ministerie bood onmiddellijk den Koning zijn ontslag aan. Doch men was niet gerust, of dit zou worden aangenomen,

of misschien niet nog eene derde ontbinding zou volgen. Vijf leden der Eerste Kamer meenden, dat het de plicht van dit lichaam was in deze hachelijke omstandigheden het zijne er toe bij te dragen, om tot eene constitutioneele oplossing te geraken en onberaden stappen te helpen voorkomen. Zij verzochten den 29sten April den Voorzitter de Eerste Kamer bijeen te roepen ter behandeling van het volgende voorstel:

«De ondergeteekenden, leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, hebben de eer voor te stellen, dat de Kamer besluite: in eene voordracht aan den Koning, overeenkomstig art. 113 der Grondwet aan te bieden, eerbiedig haar oordeel uit de drukken over den tegenwoordigen toestand des lands en over hetgeen haar daarin raadzaam schijnt.

J. J. Cremers.
F. J. J. van Eysinga.
C. J. R. Nobel.
G. R. G. van Swinderen.
J. W. Hein."

Den 5den Mei kwam de Kamer bijeen, en den 7den Mei besloot zij het voorstel naar de afdeelingen te verzenden, met 26 tegen 11 stemmen. Den 15den Mei had de beraadslaging over het voorstel plaats. De bedoeling van het voorstel bleek uit de volgende schets, door de voorstellers in hunne memorie van antwoord opgenomen:

«De Kamer verzekert den Koning van hare onwankelbare trouw. Zij erkent de voordeelen, die het land geniet. Zij maakt tot de hare de woorden van 's Konings ministers, waarmede zij in Januari j.l. de ontbinding der Tweede Kamer hebben aangeraden en waaraan het Koninklijk zegel van goedkeuring is gehecht geworden: ««eene voldoende ondersteuning bij de Vertegenwoordiging is onmisbaar voor elk Kabinet, dat den Koning en het land zal dienen; zonder die ondersteuning kan, in een vrij land als het onze, niet worden geregeerd". Zij spreekt niet van hare ondersteuning; zij spreekt geen oordeel uit over de Tweede

Kamer; zij heeft, met allen, gezien dat het onmisbare niet aanwezig is in de Tweede Kamer; en zij drukt eerbiedig doch vrijmoedig hare overtuiging uit, dat herstel thans niet zal worden verkregen door de uitoefening van het Koninklijk recht van ontbinding. Plichtbesef heeft haar genoopt dezen eerbiedigen stap te doen, maar zal ook teweegbrengen, dat zij 's Konings beslissing, hoe die ook moge uitvallen, zal afwachten en ontvangen, als een uitvloeisel van Zijne zorg voor 's lands heil en van de altijd vrije uitoefening van Zijn grondwettig recht."

Het voorstel der vijf leden werd met 18 tegen 16 stemmen verworpen (voor: Stork, Hein, Van Eysinga, Viruly, Fransen van de Putte, Van Beeck Vollenhoven, Geertsema, Nobel, Blankenheym, Van Vollenhoven, Van Swinderen, Cremers, Schot, Cost Jordens, Smit en Duymaer van Twist). De voornaamste reden der verwerping was deze, dat reeds algemeen bekend was en ook door den minister Heemskerk in de vergadering van den 7den Mei was medegedeeld, dat de Koning den Voorzitter der Tweede Kamer, Van Reenen, met de samenstelling van een nieuw ministerie had belast, welke opdracht door dezen was aangenomen, en dat dus thans de reden tot indiening van het adres was vervallen.

De voorstanders meenden, dat daarentegen alle gevaar nog niet geweken was, omdat Van Reenen wel eens niet in de hem gegeven opdracht kon slagen, en dan behoud van het ministerie mogelijk was. Zij zagen een bedenkelijk teeken daarin, dat nog na de aanvrage tot ontslag door Heemskerk een wetsontwerp tot wijziging der wet op het lager onderwijs was ingediend. Zij achtten evenwel, ook bij verwerping, het hoofddoel der indiening bereikt, daar bij de discussiën gebleken was, dat zoogoed als alle leden eene derde ontbinding zouden afkeuren.

Van Reenen is niet in zijne opdracht geslaagd; doch de Koning is niet overgegaan tot handhaving van het ministerie en eene derde Kamerontbinding. Aan Thorbecke werd door hem de vorming van een nieuw ministerie opgedragen.

HOOFDSTUK VI.

HET MINISTERIE VAN BOSSE—FOCK.

Bij Koninklijke Besluiten van den 3den Juni 1868 werd, ingaande den 3den Juni, tot Minister van Financiën benoemd Mr. P. P. van Bosse, lid van de Tweede Kamer, en ingaande den 4den Juni tot Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. C. Fock, burgemeester van Amsterdam, tot Minister van Koloniën E. de Waal, oud-gouvernementssecretaris van Nederlandsch Indië, tot Minister van Marine L. G. Brocx, kapitein-luitenant ter zee, tot Minister van Oorlog J. J. van Mulken, lid van den Raad van State, tot Minister van Justitie Mr. F. G. R. H. van Lilaar, raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland. Dezelfde werd tevens belast met het Departement voor de Zaken van den Roomsch-Katholieken Eeredienst; de portefeuille van Hervormde en andere Eerediensten werd tijdelijk opgedragen aan Van Bosse, en eindelijk werd bij besluit van den 8sten Juni tot tijdelijk Minister van Buitenlandsche Zaken, welke functie a. i. door Van Mulken vervuld was, benoemd Mr. P. M. Roest van Limburg, buitengewoon gezant in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Den 9den Juni trad het ministerie voor de Tweede Kamer op. De korte tijd, slechts vijf dagen, sedert de infunctietreding der

ministers verloopen, liet niet toe, thans reeds een programma van werkzaamheden te ontvouwen, verklaarde Van Bosse. »De tijd dringt nu tot onverwijlde behandeling der Staatsbegrooting voor het loopende jaar....

Onzes ondanks moeten wij ons dus bepalen bij eene zeer algemeene aanwijzing van onze bedoelingen en van de richting, waarin wij voornemens zijn ons te bewegen.

Wij zijn diep doordrongen van het besef, dat getrouwe handhaving van de rechten der Kroon zeer wel hand aan hand kan gaan met de even nauwgezette eerbiediging van de rechten der Vertegenwoordiging. Het behoort, gelooven wij, tot een goed regeeringsbeleid, van die overtuiging te doen blijken. Alleen dan kunnen van den constitutioneelen regeeringsvorm de vruchten worden geoogst, die men recht heeft er van te wachten, wanneer een geest van inschikkelijkheid, zonder de minste opoffering van rechten of beginselen, regeering en Volksvertegenwoordiging beide bezielt.

Wij meenen, dat wij het best zullen voldoen aan het vertrouwen, waarmede de Koning ons vereerde, wanneer wij, de vlag, die wij voeren, in eere houdende en den strijd niet ontwijkende, waar hij noodig is, ons toeleggen op bevordering van het gemeen overleg met de Vertegenwoordiging, wier medewerking en ondersteuning ons onmisbaar zijn.

In dien geest zullen wij de zaken des lands naar ons vermogen behartigen; de oplossing der groote vraagstukken, die zich voordoen, aan u voordragen, waar dit vereischt wordt, en hunne beslissing, zooveel wij kunnen, trachten te bevorderen. De koloniale veelomvattende vraag bekleedt daaronder eene eerste plaats. Ook de financieele, welke zich op dit oogenblik voordoet in een ander licht dan wij sedert eenige jaren gewoon waren te aanschouwen, doch welke geen overwegend bezwaar oplevert, mits men zich in zijne wenschen gelieve te beperken.

Onze richting is bepaaldelijk eene richting van vooruitgang. Er kan onder hen, die deze richting zijn toegedaan, verschillend worden gedacht over de eischen en behoeften van het oogenblik

en over de snelheid der beweging, terwijl het doel hetzelfde is. Dat opbouwen, geen afbreken, noodig is, daarover kan geen verschil van gevoelen bestaan. Maar geen stilstand, die achteruitgang is."

Koorders verklaart zich met de mededeeling van den minister niet voldaan. Hij wenscht «na afhandeling van de hoofdstukken der Staatsbegrooting tot de regeering eenige vragen te richten over de Kabinetsformatie, over het koloniaal regeeringsbeleid en over de schoolwetsherziening".

Na afdoening der begrootingswetten hield den 15den Juni 1868 Koorders zijne aangekondigde interpellatie. De door hem gestelde vragen, waarop de strijdlustige interpellant zelf het antwoord gaf in tegenover het ministerie en de liberale partij zeer scherpe, sarcastische, vaak heftige en persoonlijke bewoordingen, waren ten opzichte van de Kabinetsformatie deze drie: «Welke leidende gedachte heeft voorgezeten bij de vorming van dit Kabinet?" «Wie is de politieke man in dit Kabinet?" en «Wat beteekent de mededeeling in de *Staats-Courant*, dat de interimaire Minister van Buitenlandsche Zaken op bijzonder verlangen des Konings als zoodanig is opgetreden?"

Wat de eerste vraag betrof, het was bekend, dat na de mislukte poging van Van Reenen, de Koning aan Thorbecke de formatie van het Kabinet had opgedragen, dat deze in zijne taak was geslaagd, maar zelf niet in het door hem samengestelde ministerie had zitting genomen. Van Bosse antwoordt nu op de vraag: «De leidende gedachte, die van den samensteller van dit Kabinet, was geene andere dan eene verzoenende gedachte. De samensteller heeft gemeend wel te doen, wanneer hij, voldoende aan den last, hem door het geëerbiedigde Hoofd van den Staat opgedragen, zijne keuze om de ledige plaatsen aan te vullen zooveel mogelijk vestigde op mannen, die geen leden van de Tweede Kamer waren geweest. Ik behoef hier niet in het breede uiteen te zetten, waarom dat als eene verzoenende gedachte moet en behoort beschouwd te worden.

Waarom nu de samensteller zelf niet in het Kabinet heeft plaats genomen, de reden daarvoor ligt voor de hand: zij was in de eerste plaats die, welke ik zooeven noemde: ook hij wenschte, om die verzoenende gedachte geheel te kunnen volvoeren, geen plaats in het Kabinet te nemen. Maar al had die reden niet bestaan, 's mans leeftijd gaf genoegzame aanleiding om zich thans van die hoogst moeilijke taak te verschoonen."

Toen den 17den Juni J. K. van Goltstein zich met dit antwoord niet tevreden betoonde, maar over de pogingen tot vorming van dit bewind meer wenschte te vernemen, stond Thorbecke zelf op om, «geïnterpelleerd op eene waardige wijze door een veteraan der vergadering, oud-parlementair medestrijder", de gedachte, waarin hij gehandeld heeft, «zoo eenvoudig mogelijk" open te leggen:

«De eerste en hoofdgedachte: een bewind in den grondtoon van het land, waarmede, mijns inziens, alleen een liberaal bewind overeenstemt. Een zuiver liberaal bewind, niet een van die proefnemingen, mixtuur van liberaal en niet-liberaal, waaraan het laatste ministerië zich niet schuldig heeft gemaakt, doch die wij vóor 1862 bijgewoond hebben, en waarbij ik de welwillende gezindheid van hen, die zich aan het hoofd der proefneming plaatsten, erken, doch eene mixtuur, die mij een ongezonde drank schijnt. Van mij kon niemand eene andere dan de voordracht van een oprecht liberaal bewind verwachten.....

««Waarom niet de mannen der oppositie in het bewind opgenomen?"" Dit brengt mij tot de tweede gedachte, die mij bestuurde en, meende ik, mij besturen moest bij de voorstellen aan het geëerbiedigd Hoofd van den Staat te doen: zoo mogelijk een bewind buiten de leden der Kamer en dus in de eerste plaats met uitsluiting van mij zelven. Waarom?

Niet alleen in deze vergadering, maar ook daarbuiten bleek duidelijk, hoe hoog in den strijd tegen het vorig bewind het antagonisme gerezen was. Een sche rp tegenover elkander in de sectiën in de Kamer, bij de stemmingen. Was het nuttig, dat dit persoonlijk antagonisme bleef? Was het niet raadzaam te doen

wat men kon om het te doen verdwijnen? Was het niet raadzaam, dat het Kabinet, wat zijne leden betrof, zooveel mogelijk niet betrokken ware geweest in de parlementaire verdeeldheid van het laatste anderhalf jaar? Was het niet in het algemeen belang, dat de zege, op het vorig mijns inziens niet constitutioneel bewind en zijne vrienden behaald, zuiver een zege van beginselen en zoo min mogelijk persoonlijk ware?

Ligt daarin eene verzoenende strekking, het is geenszins die, waarop door den heer Van Goltstein gezinspeeld werd, en die tegenstrijdige beginselen zou moeten verzoenen. Doch zoo in den strijd, door de wijze van samenstelling van het nieuwe bewind, voor de spanning, waarin wij hebben geleefd, ontspanning en kalmte in de plaats kon komen, medewerking, of althans genegenheid tot onderlinge medewerking geboren worden, dan ware ook daarmede eene weldaad aan het algemeen bewezen.

Ten slotte zal, meen ik, de geachte spreker uit Amersfoort zich zelven, indien hij gelieft, in mijn geest het antwoord kunnen geven op de vraag, die hij aan mij stelde: ««mocht de heer Thorbecke weigeren?""

Niemand denkt, dat, zoo de oprichting van een liberaal bewind van mijne deelneming afgehangen had, ik mij zou hebben onthouden. Maar het was niet noodig zelf deel te nemen, en waar het niet noodig was, waar de taak beter door anderen kon worden vervuld, mocht ik terugtreden."

Bij velen vonden de overwegingen, die tot de vorming van dit Kabinet geleid hadden, onverdeelde goedkeuring; bij anderen afkeuring, o. a. ook omdat zij meenden, dat Thorbecke zelf als hoofd had moeten optreden, want dat nu het werkelijk hoofd zitting had op de groene banken, buiten het ministerie, hetgeen zij voor de constitutioneele beginselen bedenkelijk achtten. Vandaar de tweede vraag van Koorders. Van Bosse antwoordde, dat hij, schoon niet de formeerder, toch wel degelijk als het hoofd van het ministerie optrad, en niemand anders.

Eindelijk het derde punt: «Wat beteekent de mededeeling in de *Staats-Courant* betreffende de benoeming van den Minister

van Buitenlandsche Zaken? Het antwoord zal zeer eenvoudig zijn. Altijd, zoo ook nu, heeft eene ministerieele crisis aanleiding gegeven tot eene menigte ongegronde geruchten en praatjes — om het rechte woord te noemen. De geruchten hadden ten aanzien van den Minister van Buitenlandsche Zaken inzonderheid zekere consistentie verkregen, die het voor hem, in de bijzondere betrekking, waarin hij geplaatst is tegenover vreemde diplomaten en regeeringen, wenschelijk moest maken, dat langs officieelen weg bleek van de ongegrondheid dier geruchten, eene ongegrondheid — ik behoef de geruchten, waarop ik doel, niet te noemen, — waarvan ik door eigen ondervinding het meest bepaald, oprecht en stellig getuigenis geven kan. Het is daarom den Minister van Buitenlandsche Zaken niet ten kwade te duiden, dat hij er prijs op stelde, dat van die ongegrondheden langs een buitengewonen weg bleek". Roest van Limburg bevestigde later, bij de definitieve vaststelling van Hoofdstuk III der begrooting voor 1868, dit antwoord. Hij «gevoelde, dat geheel ongegronde geruchten, mij van zeer goede zijden ter oore gekomen, van nature waren om mijne positie als Minister van Buitenlandsche Zaken tegenover vreemde Kabinetten en derzelver vertegenwoordigers te verzwakken. Vandaar de mededeeling; en het verheugt mij te kunnen zeggen, dat zij, mijns erachtens, het doel heeft bereikt, hetwelk er mede beoogd was, iets waarop ik hoogen prijs stellen moest."

Toch werd de vorm, waarin die mededeeling geschied was, terecht, zoowel van liberale zijde — Fransen van de Putte — als van conservatieve — J. K. van Goltstein — gelaakt. De wensch van den laatste, dat spoedig aan het interim voor Buitenlandsche Zaken een einde mocht gemaakt worden, werd bevredigd, toen bij Koninklijk Besluit van 15 Augustus 1868 Roest van Limburg tot definitief Minister van Buitenlandsche Zaken benoemd werd.

Het tweede onderwerp van Koorders' interpellatie betrof de koloniën. Koorders heeft goede verwachting omtrent den minister, wat betreft zijne bekwaamheid en de gematigdheid zijner denkbeelden, uit zijne geschriften blijkende, waarin hij o. a. over Fransen van

dè Putte herhaaldelijk een ongunstig oordeel heeft uitgesproken; maar is niet gerust, omdat De Waal zich verklaard heeft voor eene vrije drukpers in Indië, omdat hij zitting neemt naast Van Bosse, een der redacteuren van het Tijdschrift van Nederlandsch Indië, dat het cultuurstelsel bestrijdt, en omdat Fransen van de Putte het ministerie zijn steun heeft toegezegd. Hij stelt den minister deze drie vragen: 1° «Is de minister voornemens een voorstel te doen tot partieele wijziging van de comptabiliteit, opdat tweejaarlijksche vaststelling van de Indische begrooting mogelijk worde?" 2°. «Is de minister voornemens gevolg te geven aan art. 110 van het regeeringsreglement, dat preventief toezicht op de Indische drukpers voorschrijft?" en 3°. «Is de minister voornemens het cultuurstelsel eerlijk en met kracht te handhaven?"

De minister De Waal doet eerst eenige persoonlijke mededeelingen, betreffende zijn aandeel in de vorming van het Kabinet. «Ik had zeer gewenscht", zegt hij, «dat in mijne plaats aan deze tafel zitting had genomen een geestverwant, bekwamer, gezonder, meer in de parlementaire bewegingen ervaren. Indien ik ten slotte aan de herhaalde oproeping niet langer weerstand bood, het is geweest om wezenlijke drangredenen. Eene hoofdreden was, niet langer vertraging te brengen in de oplossing, in de meest rationeele oplossing van het constitutioneel geschil, dat vaderland en Vorst met hoogst ernstige moeilijkheden bedreigde. Want, Mijnheer de Voorzitter, wat men ook aan het opgetreden Kabinet, zelfs met beleedigende woorden, moge toedichten, dit mogen wij met alle bescheidenheid beweren en dit besef zal ons ieder oogenblik moed geven: dòor ons optreden werden Koning en land voor die moeilijkheden, waarop ik doel, behoed. Een zoodanig oogmerk was een zwaar offer waard."

De minister zal veel van het geduld der vergadering moeten vergen, «niet alleen wegens de veelheid en het brandende der onderwerpen, maar tevens wegens onbedrevenheid of in het studeervertrek opgedane vaste begrippen ten aanzien van parlementaire vormen". Men heeft hem zijne kortheid bij de behandeling van Hoofdstuk IX der begrooting verweten. «Ik meende

kort te mogen zeggen, hetgeen ik te zeggen had. Indien nu zulke eenvoudige dingen niet kort gezegd mogen worden, indien daarbij windsels en zwachtels moeten worden aangebracht, dan verklaar ik mij voor de betrekking van minister ten eenenmale ongeschikt. Van lange redevoeringen heb ik als lid der natie en in 't studeervertrek een innigen afkeer gekregen; zelfs de hooge lof, mij zooeven toegezwaaid, heeft mij dien afkeer niet kunnen doen overwinnen. Waarlijk, Mijnheer de Voorzitter, laat mij hier even gebruik maken van mijne grondwettige raadgevende stem: eer wij aan dien vreeselijken spreeklust botvieren, mogen wij ons wel afvragen, welke verzorgingen, die rechtstreeks van de ministers uitgaan, worden verwaarloosd gedurende hun verblijf in deze zaal, en niet alleen dit, maar ook hoevele belanghebbenden, die op eene beslissing wachten, daardoor worden bedroefd en benadeeld. Maar nu zou ik zelf vervallen in hetgeen ik wraakte; ik spoed mij dus naar het eigenlijk onderwerp: ons programma, het plan der werkzaamheden, onder algemeene goedkeuring van de overige leden van dit Kabinet voorgenomen, het regeeringsplan, dat ik, behoudens beletselen van hoogerhand, hoop uit te voeren. Ik zal weder zeer kort zijn.

Ik geloof dat de eerste, de meest inspannende zorg op dit oogenblik de Indische financiën geldt. Het is reeds voorspeld: Wij staan te dien aanzien op een keerpunt. Onbedachtzaam voortloopen zou ik zeer gevaarlijk achten. Wij moeten halt houden, om ons heen zien, eene goede kaart raadplegen, eer wij voortgaan. Daartoe zal de Indische begrooting voor 1869 de gelegenheid aanbieden.

Bij die begrooting zal het geheel der koloniale politiek, het geheel der latere plannen ter sprake komen. Ik wil echter er gaarne reeds thans dit bijvoegen, ter meerdere gerustheid of ter meerdere bepaling van hetgeen ik zou wenschen voor te dragen: naar mijne overtuiging moeten eenige hoofdpunten der agrarische of zoogenaamde cultuuraangelegenheden op Java bij de wet worden vastgesteld, in liberalen zin, om de hinderpalen weg te nemen, waardoor de tegenwoordige toestanden zich niet kunnen ontwik-

kelen tot dien van langzaam toenemende vrijheid. Ik hoop, Mijne Heeren, dat dit bepaald is. De wet zal dus (naar mijn gevoelen) hoofdpunten moeten vaststellen omtrent het grondbezit, omtrent de overeenkomsten met inlanders aangaande de door hen ontgonnen gronden, omtrent de uitgifte van woeste gronden (ik ben voor erfpacht), omtrent de op hoog gezag ingestelde cultures (een cultuur stelsel ken ik niet, dat staat niet in de wet) en omtrent de heerendiensten. Zoolang de wetgever omtrent die onderwerpen geen uitspraak heeft gedaan, geloof ik, dat het de plicht der regeering is, geen ingrijpende maatregelen op dat terrein te nemen."

Wat verder de hem gedane vragen betreft, antwoordt hij, dat over eene partieele wijziging der comptabiliteitswet reeds door zijn voorganger aan het Indisch bestuur is geschreven, en over de drukpers zijne meening te vinden is in zijn werk over „de koloniale politiek der Grondwet". „Geene beperking van drukpersvrijheid, dan voor zoover dringend noodig; misschien kan die beperking gevonden worden door middel van het tweede lid van art. 1 van het regeeringsreglement, volgens welk een iegelijk in Nederlandsch Indië den Gouverneur-Generaal, als vertegenwoordiger des Konings, eerbied verschuldigd is."

Het derde onderwerp eindelijk van Koorders' interpellatie was de onderwijsquaestie. „Hebben wij", vraagt hij den minister, „van u herziening der schoolwet te wachten, ja of neen? Zoo ja, in welke richting, op welke punten?"

Het antwoord op die vragen was te voorzien en werd ook door Koorders verwacht na Focks verklaring, bij de behandeling van Hoofdstuk V der begrooting gegeven (11 Juni): „Mijnheer de Voorzitter, toen ik de eer had aan het hoofd van het Departement van Binnenlandsche Zaken te komen, heb ik daar gevonden het wetsontwerp tot wijziging der wet op het lager onderwijs, dat mijns inziens wel eenigszins de sporen droeg alsof het ter elfder ure ingediend was, en naar mijne wijze van zien volstrekt niet voldeed aan de wenschen van hen, die eene wijziging in de

wet op het lager onderwijs verlangen. Ik stel mij echter voor, dat men door eene eerlijke en volkomen rechtvaardige toepassing van de wet, werkelijk aan de bezwaren van velen kan te gemoet komen. Ik heb de eer gehad om lang die wet toe te passen. Aan het hoofd van verschillende gemeenten staande, heb ik gezien, dat bij werkelijk eerlijke toepassing van de wet het bijzonder onderwijs volkomen kan staan naast het openbaar onderwijs en dat juist door de concurrentie van het openbaar lager onderwijs het bijzonder onderwijs zeer wint. Het is om die reden, dat ik gemeend heb het wetsontwerp tot wijziging van het lager onderwijs, zooals het daar ligt, te moeten intrekken. Ik meende het de vergadering schuldig te zijn, reeds aanstonds dit te moeten doen kennen".

Thans beantwoordde hij de vraag van Koorders eenvoudig aldus: •Het antwoord, dat ik zal geven aan den geachten spreker uit Haarlem, is, dunkt mij, voor ieder gemakkelijk te raden na hetgeen ik reeds bij de behandeling der begrooting gezegd heb. Ik had verwacht, dat, na hetgeen toen reeds gebeurd is, de geachte spreker uit Haarlem de vraag aan mij niet zou gedaan hebben: zijt gij van plan de onderwijswet te herzien? Rondweg zeg ik neen. Ik zal geen herziening dier wet voordragen, om de motieven, reeds bij de behandeling der begrooting opgegeven. En nu weet ik wel, dat mij wordt voorgespiegeld, dat ik de krachten der liberale partij niet moest overschatten. Mijne Heeren, de minister, die hier voor u staat, zal niet trachten te plooien en te schikken omtrent dit punt, want hij meent zijne kracht niet te vinden in deze of gene partij, maar in de vaste overtuiging, dat de schoolwet, als ze eerlijk en onpartijdig wordt uitgevoerd, de grieven niet behoeft te vermeerderen, maar aan vele bezwaren, die ingebracht worden, kan te gemoet komen."

Het spreekt vanzelf, dat na deze ronde, maar weinig conciliante verklaring de minister noch het ministerie op den steun konden rekenen van de voorstanders der bijzondere school. Heydenrijck, die had medegewerkt tot de omverwerping van het vorig ministerie, omdat hij daarvan geen bevrediging zijner wenschen verwachtte, verklaarde dan ook:

«Als man van eer, die hoewel een zeer indirect en door sommigen zeer overschat aandeel in de jongste gebeurtenissen heb gehad, maar dan toch medewerkte tot het ontstaan van een nieuw bewind, welk ook: als man van eer achtte ik mij verplicht nu ook tegen de richting van dit Kabinet op twee voorname punten te moeten waarschuwen en protesteeren".

Hoewel geen onderwerp van Koorders' interpellatie uitmakende, kwamen — en dit was het tweede punt, waartegen Heydenrijck protesteerde, — de Eerediensten ter sprake, naar aanleiding van het bij de betrokken begrootingen daarover aangevoerde. Wij hebben gezien, dat voor de beide departementen geen afzonderlijke ministers benoemd werden, maar de waarneming aan andere ministers werd opgedragen. Van Bosse had nu bij Hoofdstuk X te kennen gegeven, dat «het voornemen van de regeering is bepaaldelijk om met alle kracht te bevorderen de geheele opheffing van de Departementen van Eeredienst, zoodra dat eenigszins mogelijk zal zijn". Aan dit voornemen, waartegen door Van Nispen van Sevenaer en anderen krachtig werd te velde getrokken, werd weldra gevolg gegeven. Bij Koninklijke Besluiten van den 29sten Juli 1868 werden de beide Departementen van Eerediensten opgeheven, en het beheer der zaken voor dat van Hervormde en andere eerediensten aan den Minister van Financiën, en voor den Roomsch-Katholieken eeredienst aan den Minister van Justitie opgedragen.

Wij laten verder de uitvoerige en onverkwikkelijke debatten bij adressen van antwoord op de Troonrede en begrootingen rusten, om te komen tot de daden van het ministerie.

In de mededeeling van Van Bosse bij de optreding van het ministerie was op den voorgrond gesteld de oplossing der koloniale quaestie, tevergeefs door het vorig ministerie beproefd. Ook het eerstvolgend zittingsjaar 1869/1870 was een jaar van voorbe-

reiding, waarin men zich beperkte tot de behandeling der verschillende begrootingswetten (Indische begrooting, Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting en begrootingen voor Suriname en Curaçao), waarbij nog alleen de voornemens der regeering of handelingen van vorige ministers, gelijk de kostelooze uitzending van Busken Huet door den minister Hasselman, een onderwerp van critiek en discussie uitmaakten. Daarbij voegden zich de behandeling van een meer ondergeschikt wetsontwerp, als de wijziging der concessie voor den spoorweg Samarang—Vorstenlanden, en eenige interpellaties over koloniale onderwerpen. In het zittingsjaar 1869/1870 zou eerst de eigenlijke strijd gevoerd worden en de minister De Waal zijn hervormingsplannen trachten door te zetten.

De eerste, de meest inspannende zorg, had De Waal gezegd, geldt op dit oogenblik de Indische financiën. De uitgaven in Indië namen toe en zouden in het belang van Indië nog moeten toenemen, hoewel er aan de andere zijde bij goede administratie nog tonnen gouds te bezuinigen vielen. Ook de inkomsten waren voor uitbreiding vatbaar, maar stonden in nauw verband tot de regeling der cultuuraangelegenheden, en de bevordering der bronnen van welvaart, zoodat eene definitieve regeling nog op de totstandkoming der wetten betrekkelijk deze aangelegenheden moest wachten. Hoofddoel moest zijn, de Indische en Nederlandsche financiën zooveel mogelijk van elkander onafhankelijk te maken, dan zou ook mettertijd verandering gebracht kunnen worden in de door den minister gewraakte vaststelling der Indische begrooting door de wet. Een middel om tot die meerdere onafhankelijkheid te geraken was de vaste bijdrage, d. w. z. dat eene vaste som, ongeveer uitmakende de kosten, welke Nederland ten behoeve van Indië moest maken, door Indië aan Nederland zou worden betaald, maar dat al wat verder overbleef, voor Indië zelf zou kunnen worden besteed. De minister had de uitgaven van Nederland voor Indië op ongeveer vier en een half millioen berekend. Bij de begrooting voor 1869 had de minister zich nog aan de oude regeling gehouden, ook bij die voor 1870 durfde hij, met het oog op de Nederlandsche financiën, zijn stelsel nog niet toe-

passen. Toch wenschte hij toen reeds een eersten stap te doen om daartoe te geraken, door niet het geheel vermoedelijk batig slot als bijdrage aan de middelen voor Nederland op te nemen, maar eene ronde som van tien millioen, waarop men vrij zeker kon rekenen, terwijl dan later door de wet de bestemming van het excedent geregeld zou worden. Hoewel dus nog niet het beginsel van den minister bevattende, was dit voorstel toch een eerste stap om te breken met de batigslot-politiek. Het was niet te verwonderen, dat het voorstel een storm deed opgaan van de andere zijde, die vasthield aan de eenheid van Nederland en Indië, ook op financieel gebied. Reeds bij de begrootingsdiscussies in de zitting van 1868/1869, vooral bij die over Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting, was die vaste bijdrage een hoofdschotel der discussie geweest; thans werden alle krachten vereenigd om 's ministers pogingen te bestrijden en de bestaande regeling te handhaven.

In zijne rede van den 19den November 1869, den dertienden dag der beraadslaging, trachtte de minister zijne bedoeling duidelijk te maken. Door de onomwonden wijze, waarop hij zijne denkbeelden vooral over de betrekking tusschen Indië en Nederland ontvouwde, gaf hij evenwel aan velen nieuwen aanstoot. Eigenlijk, zegt hij, heeft de zaak der eenheid van het rijk met dit voorstel niet te maken. »Wat doet het tot de quaestie van de eenheid en ondeelbaarheid des rijks af, of de rijkswetgever het geheele dan wel een gedeelte van het batig slot der koloniale begrooting aan het rijk toewijze? Zoolang men den rijkswetgever als algemeen wetgever ook voor de koloniën erkent, blijft, geloof ik, de eenheid onaangeroerd. Maar, zegt men, door toewijzing van slechts een gedeelte van het geraamde koloniaal batig slot aan het rijk wordt de band losser. Zou dit waar zijn? Zou niet veeleer het tegendeel waar zijn? Het is meermalen — nog gisteren — met zooveel juistheid opgemerkt: de banden tusschen moederland en koloniën zijn niet alleen financieele. Ik spreek nu niet zoozeer van de banden, die ontstaan uit het ginds gestorte bloed der vaderen; want tot op korten tijd wilde men eigenlijk te onzent

van de vaderen die naar de Oost trokken, weinig weten. Men schaamde zich familie te zijn van iemand, die naar de Oost was gegaan. Maar ik doel op de algemeene gemoedsbanden van den nieuweren tijd. Zou het waar zijn, dat die banden het langste duren, die men het strakste toehaalt? En ligt er niet uitnemende kracht in eene welwillende gedachte van den machthebber, zelfs meer dan in de bevelen, die men tot behoud van het geheele batig slot verlangt?

Mijnheer de Voorzitter, het is het uitspreken van zoodanige gedachte, die de regeering hier aan de wetgevende macht onderwerpt; het is het uitspreken van enkele welwillende gedachten, waarvan ik de wezenlijke oplossing der grootste koloniale vraagstukken verwacht."

De voorgestelde som van 10 millioen is niet de vaste bijdrage, het is een geraamd bedrag, eene r o n d e som, waarvoor geene gedetailleerde berekening bestaat. De minister heeft nagegaan »wat bepaaldelijk hier te lande wordt uitgegeven krachtens het bezit van Nederlandsch Indië.... Op die wijze is de som van 4½ millioen verkregen, die in de memorie van toelichting in hare bestanddeelen is vermeld. Wij hebben daarbij gevoegd het zeer exceptioneel domein Banka en wij zijn toen te rade gegaan met hetgeen de behoeften in Nederland aan vermindering van bijdragen konden gedoogen, en zoo zijn wij gekomen tot het ronde bedrag van 10 millioen".

Van Lynden van Sandenburg noemde het onzedelijk, wanneer men meende op 4½ milioen recht te hebben, er 10 te willen nemen. Tegen die beschuldiging van onzedelijkheid komt de minister op. »Wat is het zeer eenvoudige geval? Dat het rijk, een reeks van jaren lang, zich heeft gewend aan financieele onmatigheid, gulzigheid misschien, dat men eene onmiddellijke afschaffing van al het overtollige, een plotselingen overgang van die onmatigheid tot eene betamelijke voeding, gevaarlijk acht voor het leven, en dat men daarom tot het besluit is gekomen, om liever allengs het goede te naderen, met de verzekering van het te zullen bereiken, dan sprongen te wagen, waarbij men zich zelf vernie-

tigt. Knoopt men hieraan de levensbeschouwing vàst, dat degenen, die zondigen, ziek zijn, dan geloof ik niet, dat er aanleiding was om bij zoodanig voorstel dadelijk den rechterstoel te beklimmen en over de voorstellers het vonnis te vellen, dat zij zich schuldig maakten aan onzedelijkheid."

Van Eck en Haffmans beweerden, dat Nederlandsch Indië ook nog een aandeel moest dragen in de Nederlandsche schuld. Wat is daarvan de waarheid? «Dat Java reeds in den loop van 1837, van al die gefingeerde schuld van 1836, niets meer aan het moederland had terug te betalen?

Dat er van 1831—1840, behalve al het vroegere door het moederland ontvangene, nog eene zuivere overwinst van 39 millioen aan het moederland is afgeworpen.

Dat Java na 1840 tot 1866 nog heeft bijgedragen aan het moederland vijfhonderd zes en tachtig millioen!

En bij die zeshonderd vijf en twintig millioen, bedenke men nog, waardoor de schuld van het rijk zoo groot is geworden als zij was toen wij begonnen te amortiseeren. Men ga dus na het tijdvak van 1830—1839, het volhardingsstelsel, gevoed met hetgeen den Javaan werd afgeperst, en met het gevolg dat de schuld werd vergroot. En nu zou men zich op zedelijkheid beroepen, als men vergt, dat de Javaan zal deelen in de betaling der renten van op zulk eene wijze vergroote schuld! En het is de stem van een liberaal, die daarop aandringt, Mijnheer de Voorzitter!

Geen praatjes meer over die schuld van *f* 9,800,000. . . . Ik zeg geen praatjes meer, want de wet heeft uitspraak gedaan; in de comptabiliteitswet wordt gesproken van de bijdragen, niet van de schuld: indien er op dat oogenblik nog een rentepost was geweest van *f* 9,800,000, dan zou de wet daarvan ook gesproken hebben.

Dezelfde liberale vertegenwoordiger, dien ik zooeven aanduidde, zegt: ««de Staat heeft op Java industrieën, waarvan de vruchten hem toekomen"". En hij doelde daarbij op de verplichte cultures. Het is eene herinnering aan de slavenplantages van den

Nederlandschen Staat in de West, Mijnheer de Voorzitter, ik acht dat zelfs geen antwoord waardig!"

De minister acht aan zijn voorstel zeven voordeelen verbonden: 1°. „dat de Nederlandsche staat leert te steunen op eigen krachten, in stede van te leunen op die Indische bijdrage, het gevolg van dwangarbeid in de kolonie.

Dat is het Nederlandsche standpunt, dat wij, Nederlanders, allen begrijpen. Een conservatief man heeft, zooals meermalen herinnerd werd, niet geaarzeld in het openbaar te verklaren: dat het Nederlandsche volk door het batig slot was gedemoraliseerd.

En waarlijk, zoolang wij ons niet kunnen vrijmaken van dat denkbeeld, dat wij niet kunnen bestaan zonder de Indische baten; dat wij dus niet kunnen, wat bijvoorbeeld België en Zwitserland doen — wij met onze veel grootere hulpbronnen — zullen wij meer en meer te gronde gaan, in plaats van ons te ontwikkelen, zooals onze aard van vroeger dit medebrengt."

Ten tweede houdt men eene ruimte voor het openen van kredieten door den Gouverneur-Generaal; 3°. weet men, wanneer moet begonnen worden met het opleggen van meer belastingen in Indië, want „zoolang het tegenwoordige stelsel wordt toegepast, dat alles, wat daar wordt over bevonden, in 's rijks kas wordt gestort, is het in mijn oog onzedelijk om aan de gindsche maatschappij, welke dan toch die millioenen opbrengt, meer belastingen op te leggen"; 4°. zal Indië het vooruitzicht hebben op de middelen om zich te ontwikkelen; 5°. zal Indië leeren zuinig wezen. „Laten wij niet vergeten, dat er met het tegenwoordig stelsel geen enkel ambtenaar in Indië is, die eenige neiging in zich gevoelt om mede te werken tot bezuiniging. „„Wat kan het schelen?"" heet het daar. „„Wat kan het ons maken of wij al bezuinigen? Van al hetgeen er overschiet, hebben wij geen voordeel."" Het is zeer waar, dat de regeering de macht heeft om zoodanige ambtenaren te straffen; natuurlijk. Maar ik geloof niet, dat in het vrije Nederland zulk een stelsel van algemeene onderdrukking van elken ambtenaar zou kunnen worden aangeprezen.

In het gezamenlijk lichaam der ambtenaren, in dat geheel van de regeeringsagenten, moet de geest heerschen om met de regeering tot een bepaald doel mede te werken; en daarom zeg ik aan de wetgeving in Nederland: Spreek de welwillende gedachte uit, en gij zult welwillende medewerking vinden zonder straf, zonder ontslag en dergelijke; want is eenmaal vastgesteld wat de regeering nu voorstelt, dan heeft elke directeur of resident kans, dat aan de behoeften, op wier vervulling hij jaren heeft moeten wachten, voldaan zal worden tengevolge van een overschot, en hij zal zelf de middelen gaan opsporen om een dergelijk overschot te verkrijgen.

Ten zesde zal men kunnen voorschrijven: geen vermeerdering zonder equivalent, en ten zevende zal de regeering in die buitengewone behoeften van Indië kunnen voorzien, voor welke men geene sommen op de begrooting zou toegestemd krijgen."

Na deze uiteenzetting van zijne denkbeelden kon de minister moeilijk meer op steun van conservatief-koloniale zijde rekenen. Maar ook van liberale zijde vond zijn voorstel bestrijding: door Blussé en Van Naamen van Eemnes werd een amendement voorgesteld om de Bijdrage van Nederlandsch Indië aan de middelen tot dekking van 's rijks uitgaven voor het dienstjaar 1870, te bepalen op *f* 10,107,749, d. w. z. het door hen geraamd vermoedelijk batig slot. Men achtte 's ministers voorstel in strijd met de comptabiliteitswet, wilde de zaak niet incidenteel bij eene begrooting beslist zien, maar bij een afzonderlijk wetsvoorstel, of achtte de tien millioen nog te hoog, en wilde dat Nederland Indië alles zou geven, wat het noodig had, al bleef daardoor ook geen ronde som van tien millioen over.

Art. 2 van hoofdstuk I der middelen, luidende:

"Het gebruik van het excedent tusschen de middelen en de uitgaven, aangewezen en vastgesteld bij de beide hoofdstukken der begrooting van Nederlandsch Indië voor het dienstjaar 1870, wordt bepaald bij de wet, houdende vaststelling van het slot der ontvangsten en uitgaven over dat dienstjaar,"

werd, ook om zuiver comptabele redenen, met 55 tegen 11

stemmen verworpen, en het amendement van Blussé van Oud-Alblas en Van Naamen van Eemnes op onderafd. 43 van Hoofdstuk I der Uitgaven (in Nederland) met 42 tegen 24 stemmen aangenomen (tegen: De Bruyn Kops, Idzerda, Wybenga, Cornelis, Van der Linden, Heemskerk Bz., Oldenhuis Gratama, Van Kerkwijk, Sandberg, Moens, Jonckbloet, Knoop, Fokker, Van Delden, Mirandolle, Sloet van de Beele, Blom, Van Houten, Westerhoff, Fransen van de Putte, Stieltjes, Van Blom, Viruly Verbrugge en de Voorzitter).

Aldus leed de minister met zijn voorstel de nederlaag, eene nederlaag, die door sommige leden van zoo groot gewicht geacht werd, dat zij bij de behandeling van Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting (23 December) hunne verwondering er over te kennen gaven, dat de minister niet was afgetreden. De minister wees op de toelichting van het amendement door de beide voorstellers, welke niet tegen het beginsel van zijn voorstel gericht was, maar meer tegen den vorm. „Voor een minister", zegt hij, „die de kans beloert om, gelijk heden werd gezegd, zich eene honorable retraite te verschaffen, zou het votum in quaestie een bruikbaar voorwendsel kunnen zijn; maar voor een minister, die door plichtbesef wordt gedreven, die het oordeel der Kamer inwacht over twee zoo belangrijke wetsvoordrachten, als door mij aanhangig werden gemaakt en wier behandeling reeds zoo ver gevorderd is, acht ik aftreding op dit oogenblik ongerechtvaardigd, ongeoorloofd. Ik zeg eenvoudig, tot welke conclusie ik ben gekomen, en het spreekt vanzelf, dat ik nu mijne conclusie aan het oordeel der Kamer onderwerp. De stemming over mijne begrooting kan uitwijzen, of de Kamer zich met mijn besluit vereenigt."

Zijne begrooting werd met 47 tegen 24 stemmen aangenomen.

In dezelfde zitting werden de beide door den minister bedoelde wetsvoordrachten aangenomen, waardoor in hoofdzaak de oplossing der koloniale quaestie werd verkregen. De eerste was het wetsontwerp tot aanvulling van art. 62 van het reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch

Indië, gewoonlijk bekend als de agrarische wet. Het werd bij Koninklijke Boodschap van den 17den Maart 1869 aan de Kamer gezonden met eene zeer belangrijke memorie van toelichting, die een overzicht gaf van de geschiedenis der begrippen over den grondeigendom op Java. Den 10den Juni 1869 werd een uitvoerig en degelijk bewerkt voorloopig verslag uitgebracht door de commissie van rapporteurs (Dullert, Fransen van de Putte, Mirandolle, W. van Goltstein en Van der Hucht), dat in deze zitting niet meer beantwoord werd. In de volgende zitting werd het opnieuw ingediend bij Koninklijke Boodschap van den 20sten September. Den 24sten December volgde het voorloopig verslag, den 9den Februari 1870 de memorie van beantwoording en den 12den Februari het eindverslag. Na het winterreces hadden de beraadslagingen in de Tweede Kamer plaats, die van den 28sten Februari tot den 10den Maart duurden.

Het voorstel luidde in zijn laatsten vorm:

«Artikel 62 van het reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch Indië wordt met het volgende aangevuld:

Volgens regels, bij algemeene verordening te stellen, worden gronden afgestaan in erfpacht voor niet langer dan vijf en zeventig jaren.

De Gouverneur-Generaal zorgt, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inlandsche bevolking.

Over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal niet beschikt dan ten algemeenen nutte op den voet van art. 77 en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures volgens de daarop betrekkelijke verordeningen, tegen behoorlijke schadeloosstelling.

Grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, wordt, op aanvraag van den rechtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-inlanders.

Verhuur of in-gebruik-geving van grond door inlanders aan niet-inlanders geschiedt volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen."

Het ontwerp was dus eene nieuwe poging om tot stand te brengen, wat tevergeefs door het ontwerp van Fransen van de Putte in 1866 en door dat van Mijer—Trakranen in 1867 beproefd was. Evenzeer als deze had het op den tegenstand der conservatieve partij te rekenen, die bij de algemeene beraadslagingen bij monde van Nierstrasz, De Casembroot, Hasselman, s' Jacob, Van Sypesteijn en Heemskerk Az., hare afkeuring op verschillende gronden te kennen gaf. De hoofdquaestie was die over den grondeigendom, waarbij voor een groot gedeelte dezelfde argumenten te berde werden gebracht, die wij bij de cultuurwet van Fransen van de Putte hebben medegedeeld. Zij, die gelijk s' Jacob met den minister den Staat als eigenaar van den bodem beschouwden, meenden, dat er dan ook niet, volgens de 3de alinea, van onteigening sprake mocht zijn; zij, die meenden, dat alle grond aan de inlanders toekwam, moest gerekend worden tot de eene of andere dessa te behooren, of aan de ontginning door de inlanders moest worden overgelaten, ontkenden of verzetten zich tegen de bevoegdheid der regeering, om gronden in erfpacht af te staan. Zij zagen in het ontwerp eene spoliatie van de inlanders ten voordeele van bijzondere belangen, en tevens de vernietiging van het cultuurstelsel, door het wegnemen van de gronden, waarop dit rustte.

Daarentegen verklaarden de liberalen, als Mirandolle, Lenting, Fransen van de Putte, Sloet van de Beele, zich in 't algemeen met het ontwerp ingenomen, omdat het overeenstemde met hunne beginselen, ofschoon velen de voorkeur gaven aan het ontwerp van Fransen van de Putte, dat meer omvattend was en ook de landrente, de heerendiensten en den overgang van dessa- in individueel bezit regelde.

Het voornaamste bezwaar tegen de 1ste alinea, den afstand van gronden in erfpacht regelende, was, dat hier niet als in het ontwerp van Trakranen de voorwaarden, waarop en de beperkingen waaronder die afstand zou plaats hebben, in de wet zelve waren

opgenomen, maar aan de regeling bij algemeene verordening waren overgelaten.

Reeds bij de algemeene beraadslagingen had de minister verklaard, dat hij aan het verlangen om de beginselen in de wet meer uit te werken, niet kon voldoen, «want het is bij mij een zeer voornaam beginsel — en daarover zal de Kamer hebben uitspraak te doen —, dat de zaak worde afgedaan bij korte wilsverklaringen van den wetgever gelijk in het regeeringsreglement. Van dat beginsel kan ik niet afwijken, uit hoofde van de innige overtuiging, dat alleen op die wijze mogelijkheid bestaat (ten minste voor mij) om te komen tot eene oplossing, waarop zoo lang gewacht wordt". Zijn voornemen was de voorwaarden en wijze van uitgifte te regelen bij een Koninklijk Besluit, waarvan hij de hoofdbepalingen aan de Kamer mededeelde. De meerderheid deelde zijn gevoelen, en de amendementen van s' Jacob, om de erfpacht aan dezelfde voorwaarden als de huur van gronden te onderwerpen en van De Casembroot om in de wet waarborgen op te nemen voor het behoud van het cultuurstelsel werden resp. met 44 tegen 33 en met 59 tegen 18 stemmen verworpen.

De tweede alinea vond geen bezwaar, maar wel de derde. Zij ontving haar vorm gedurende de beraadslaging en luidde eerst: «Over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal, hetzij ten algemeenen nutte hetzij ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur, niet beschikt, dan op den voet van art. 77". De opneming dier woorden «hetzij ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur" vonden veel bestrijding, zoowel van conservatieve als van liberale zijde. Men achtte ze in strijd met art. 56, dat de beschikking over de gronden ten behoeve van de gouvernements-cultures regelde, en zag er een gevaar in voor die cultures, ook voor de koffiecultuur, die niet genoemd werd, en waarvoor dus geene onteigening of beschikking — wanneer de minister tusschen die woorden geen onderscheid maakte — zou kunnen plaats hebben.

Ook Thorbecke had bezwaar tegen het voorgestelde en nog meer tegen de latere lezing van den minister, maar op andere gronden. Hij acht deze alinea «de hoofdbepaling der geheele voordracht, de bepaling van de grootste en minst twijfelachtige gevolgen. Wat zegt zij? De Javaansche grondbezitter, individu of gemeente, zal zoo min van zijn bezit kunnen worden ontzet als wij van hetgeen onze wet eigendom noemt. Zijn grondrecht wordt onder de hoede gesteld van den sterksten waarborg, dien de wet aan het eigendom verleenen kan.....

Wanneer deze wet niet alleen uitgevaardigd wordt, maar het gevoel van de zekerheid, daarmede aan den inlander geschonken, doordringt tot het volk, dan zal hij beseffen, dat hij onder een rechtvaardig bestuur leeft, hetgeen hem beschermt, gelijk het den Europeaan beschermt. En zoo hij tot dusverre op eerbiediging van zijn bezit weinig rekening maakte, hij zal daaraan nu in die mate meer waarheid hechten als hij zelfs tegen de willekeur van het gouvernement mag gelooven gedekt te zijn. Wanneer nu met deze wet — ik spreek van de derde alinea — eene regeling vereenigd wordt, die ik van den minister zonder lang uitstel verwacht, de regeling van de heerendiensten, waarvan het eerste artikel zal moeten luiden «afkoopbaarstelling", dan zullen wij den Javaan zonder eenige stoornis op den weg hebben gebracht, dat hij zijn bezit en zijne nijverheid naar zijn aard kunne ontwikkelen."

Hij is het met den minister eens, dat de onteigening van gronden voor de suikercultuur van de onteigening ten algemeenen nutte onderscheiden moet worden. «Onteigening van grond ten behoeve eener suikerfabriek is, mijns inziens, geene onteigening ten algemeenen nutte." Maar waarom die hier te noemen, daar de verplichte suikercultuur volgens 's ministers ontwerp toch uiterlijk 1890 zal hebben opgehouden te bestaan? «Wij kunnen niet hier, in den tekst zelven der grondwet voor Indië, eene dergelijke bepaling, enkel voor een toestand, die ophoudt, dienstig, inlasschen." Hij zou de alinea aldus willen lezen: «Over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene

weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal niet dan ten algemeenen nutte volgens art. 77 beschikt."

Nog minder kan hij zich dus vereenigen met 's ministers nieuwe lezing, waarbij «beschikking ten algemeenen nutte en beschikking ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures op éene lijn geplaatst wordt. Ik heb mij", zegt hij in zijne repliek, «te goeder trouw voorgesteld, dat, wanneer dit beginsel aangenomen wierd en in het leven trad, over grond van den inlander ten behoeve der cultures niet anders zou kunnen worden beschikt dan bij wijze van koop.... Schadevergoeding bij beschikking over gronden van inlanders werd, geloof ik, althans sedert eene reeks van jaren, reeds verleend. Doch de hoofdzaak is, dat de Javaan niet uit zijn bezit kunne gezet worden, tenzij dit strekken moet ten algemeenen nutte. In alle andere gevallen behoort er vrijwillige overeenkomst met den bezitter van het land te zijn. Ziedaar — ik gebruik ongaarne een woord dat wel eens tot partijleus dient — het liberale beginsel."

Hij stemt om die reden voor het — op geheel andere gronden door de conservatieven gesteunde — amendement van Van Naamen van Eemnes, om de vermelding der cultures in de 3de alinea geheel weg te laten, welk amendement evenwel met 44 tegen 33 stemmen verworpen wordt. Evenzoo worden verworpen de amendementen van Kalff en van Hasselman, strekkende om te verwijzen naar art. 56, resp. met 43 tegen 34 en 47 tegen 30 stemmen.

De vierde alinea bevatte hetzelfde beginsel als het veelbestreden art. 1 van Fransen van de Putte's cultuurwet, en kon dus op denzelfden principieelen tegenstand van conservatieve zijde rekenen. Het was de vraag, of de liberale voorstanders van het amendement—Poortman zich er thans mede zouden kunnen vereenigen. De mogelijkheid daartoe bestond, omdat het onderzoek naar den grondeigendom verder gevorderd was dan in 1866, en het voorstel van De Waal minder ver ging, daar de afstand in eigendom alleen op aanvraag zou plaats hebben en onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen.

Van der Linden en Thorbecke achtten deze alinea van weinig belang; de toestand van den inlander bleef daardoor volgens hen dezelfde en daarom hadden zij tegen de alinea geen bezwaar. Volgens den laatste zijn stelsel en beginsel der beperking in de 4de alinea deze, «dat de inlander, die tot dusverre bezat volgens zijn eigen grondrecht, doch nu op zijne vraag een Europeeschen eigendomsbrief erlangd heeft, met zijn bezit in hetzelfde maatschappelijk rechtsverband, waarin hij tot dusverre leefde, blijven zal.

Zoo wij nog tijd hadden veel te vragen, zou ik met den minister willen vragen: Wat kan den Javaan bewegen, aan hetgeen men hem aanbiedt de voorkeur te geven boven hetgeen hij heeft? Misschien zijn er, die den Javaan daartoe zouden willen bewegen: maar dezen zou het wel eens om eigen voordeel, ten nadeele van den inlander, te doen kunnen zijn.

Mijn advies lost zich in de eenvoudige betuiging op, dat ik in de alinea geen gevaar zie."

De minister vereenigt zich met Thorbecke's verklaring der alinea, maar antwoordt op zijne vraag, wat den Javaan kan bewegen zoodanigen eigendom aan te vragen: «Hem kan bewegen datzelfde wat thans zoovele Javanen beweegt om bij het Europeesch gezag te vragen zekerheid van bezit. Hij heeft om dat recht boven het andere te verkiezen eene bijzondere aanleiding hierin, dat de bewijzen van eigendom ingeschreven worden bij de residenten, en dat bescherming vanwege de hoogste autoriteit in zijn gewest altijd meer beteekent dan die vanwege zijn eigen hoofden, hetzij in de dessa, hetzij van het district.

Eindelijk eene algemeene bedenking tegen deze wet door sommige sprekers herhaald: dat de wetgever alles aan het bestuur zou overlaten, en niets beslissen.

Ik doe in de eerste plaats opmerken, dat dit niet zeer juist is, vermits niet alles eenvoudig aan het bestuur wordt overgelaten, getuige de beperkingen.

Maar ook indien het zoo ware, dat door deze alinea aangaande haar onderwerp niets beslist zou worden dan dat de

Nederlandsche wetgever zich daarmede niet inlaat, dan nog zou ik meenen, terugziende op zoovele jaren van twist hierover, en van stilstand dientengevolge, het voorstel reeds op dien grond alleen ernstig te mogen aanbevelen."

Het amendement van Van Goltstein om de vierde alinea weg te laten werd met 41 tegen 36 stemmen verworpen, en met dezelfde meerderheid dat van De Casembroot om de vervreemding van deze gronden op Java en Madoera aan Europeanen, met hen gelijkgestelden en vreemde Oosterlingen, te verbieden. Het amendement van Hasselman om de vijfde alinea weg te laten werd met 62 tegen 15 stemmen verworpen, en daarop het eenig artikel en de geheele wet met 41 tegen 36 stemmen aangenomen (tegen: Van Sypesteijn, Haffmans, De Brauw, Smitz, Saaymans Vader, De Casembroot, Nierstrasz, Insinger, Bichon van IJsselmonde, Borret, Heemskerk Az., Van Kuyk, Van Goltstein, Hasselman, Verheyen, Van Reenen, Heydenrijck, Van Loon, Taets van Amerongen, Hoffman, Kalff, Storm van 's-Gravesande, Stieltjes, Van Hardenbroek van Lockhorst, Van Naamen van Eemnes, Van Lynden van Sandenburg, s'Jacob, Van der Does de Willebois, Van Wassenaer van Catwijck, Begram, Kien, Du Marchie van Voorthuysen, Van Zinnicq Bergmann, Bots, Gulјé en Luyben). In de Eerste Kamer werd het ontwerp na eene vierdaagsche discussie den 7den April aangenomen met 25 tegen 12 stemmen (tegen: Van der Lek de Clercq, Michiels van Kessenich, Van Nispen van Pannerden, Messchert van Vollenhoven, Taets van Amerongen, Tonckens, Schimmelpenninck van der Oye, Rahusen, De Villers de Pité, Hartsen, Huydecoper van Maarsseveen en Van Aylva van Pallandt). (Wet van den 9den April 1870, *Stbl.* n°. 71.)

Het tweede ontwerp was dat tot nadere regeling van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur en wijziging van art. 60 van het reglement op het beleid der regeering in Nederlandsch Indië. Het werd bij Koninklijke boodschap van den 17den Juni 1869 bij de Tweede Kamer ingediend.

Art. 1 bepaalde, dat art. 56 ten aanzien van de op hoog gezag ingevoerde suikercultuur, met uitzondering van de laatste alinea, zou vervangen worden door de volgende bepalingen:

«1°. Nieuwe invoering van deze verplichte cultuur heeft niet plaats.

2°. Waar zij bestaat, eindigt de verplichting der inlandsche bevolking tot afgifte van den voor eigen gebruik ontgonnen grond met den aanplant van het jaar 1890. Na den aanplant van het jaar 1878 wordt, behoudens reeds verkregen rechten, de krachtens deze verplichting af te geven oppervlakte voor elke onderneming jaarlijks trapsgewijze verminderd.

3°. Bij de regeling van den verplichten aanplant en bij de overeenkomsten voor de verwerking van het riet, neemt de Gouverneur-Generaal in acht:"

Hierop volgen onder litt. a tot h verschillende bepalingen in het belang der bevolking en ook van het rijk o. a. «g. dat aan den lande een billijke cijns verzekerd worde, zoowel over het product van den vrijen, als over dat van den verplichten aanplant."

Art. 2 bepaalde, dat art. 60, voorschrijvende, dat de Gouverneur-Generaal de industrie moest aanmoedigen, welke aanmoediging wel eens tot eene al te actieve inmenging aanleiding gaf, door het meer passieve voorschrift werd vervangen: «De Gouverneur-Generaal zorgt, dat aan nuttige bedrijven geene noodelooze belemmeringen in den weg gelegd worden of blijven."

In de belangrijke memorie van toelichting gaf de minister een overzicht van de geschiedenis der suikerquaestie: hoe de memorie over de suikercultuur op Java van den 21sten Juni 1853, door J. C. Baud aan den minister Pahud gericht, had geleid tot het groote onderzoek, bij Indisch besluit van den 8sten December 1853 no. 10 aan eene commissie opgedragen; hoe de commissie in September 1857 haar verslag uitbracht; hoe in Juni 1860 de Minister van Koloniën Rochussen Algemeene Grondslagen voor de suikercultuur vaststelde, welke bij Koninklijk Besluit van den 20sten Juli 1863 litt. H[2] (*Indisch Stbl.* no. 118) werden ingetrokken en door tijdelijke maatregelen vervangen, hoe in de cul-

tuurwet van Fransen van de Putte bepalingen omtrent de suikercultuur waren opgenomen, hoe bij de Indische begrooting voor 1867 een post tot tegemoetkoming aan de suikerfabrikanten was afgestemd, en hoe eindelijk door de ministers Mijer en Hasselman ontwerpen waren opgesteld, waarvan ook de tegenwoordige minister had gebruik gemaakt. Uit die geschiedenis was hem gebleken het onhoudbare van de verplichte suikercultuur, zoowel voor het rijk en voor de fabrikanten als voor de inlanders, waarom de geleidelijke opheffing werd voorgesteld. Geleidelijk, omdat het belang van de schatkist de plotselinge opheffing niet toeliet, de vernietiging van een groot kapitaal, thans in de suikerondernemingen gestoken, het gevolg zou zijn, en het groote moeite zou kosten den inlander tot vrijwillige suikercultuur over te halen. »Wil men dus instandhouding van de suikercultuur na opheffing van den dwang, men zorge vooraf, dat de aan het bedrijf verknochte herinneringen gewijzigd worden door eenige jaren van mildere, naar de behoefte van elke plaats berekende verordeningen, en men zorge tevens voor opleiding van alle partijen tot het begrip van het wezen en de vereischten van vrijwillige suikercultuur."

Het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Hasselman, Lenting, Moens, Fransen van de Putte, Mirandolle) werd eerst in de volgende zitting, den 30sten December 1869, vastgesteld. De memorie van beantwoording verscheen den 25sten Februari 1870 en de beraadslagingen in de Tweede Kamer hadden plaats van den 27sten tot den 31sten Mei 1870.

In tegenstelling met de agrarische wet liepen de algemeene beraadslagingen over dit ontwerp zeer spoedig af. De conservatieve partij, die toen in den beginne alleen aan het woord geweest was, mengde er zich nu volstrekt niet in. De reden lag gedeeltelijk daarin, dat men thans den strijd over het cultuurstelsel uitgestreden achtte. »De strijd over het cultuurstelsel, hier zoo dikwijls gevoerd", zeide s' Jacob, »zal ik niet opnieuw aanbinden. Ik beschouw dien als uitgestreden en beslist ten voordeele der tegenstanders." Gedeeltelijk ook lag zij daarin, dat 's ministers voorstel zeer gematigd was en eene langzame trapsgewijze ver-

mindering wilde, terwijl men bij verwerping, later op een veel radicaler voorstel zou kunnen rekenen.

Erkent men, zegt Van Goltstein, «de noodzakelijkheid, dat aan den tegenwoordigen toestand een einde kome, neemt men de pogingen in aanmerking, die herhaaldelijk vruchteloos èn van conservatieve èn van liberale zijde gedaan zijn om de zaak te regelen, dan bestaat er tegen eene verwerping van dit voorstel bedenking. Tegenover den minister, die de gouvernements-suikercultuur (ik zeg opzettelijk «gouvernements-suikercultuur" en niet alleen «suikercultuur") nog een geruimen tijd wil handhaven en alzoo ook op de financiën van den Staat en van Indië let, laat zich krachtig eene richting gelden, die hoe eer hoe beter afscheid wil nemen van de inmenging van het Gouvernement in die industrie en juist het behoud en het heil van die industrie ziet in het overlaten van de zaak aan de particulieren, in het afstand doen van het aandeel van den Staat . . . . .

Wat mij betreft, zou althans dit voorstel zeer zeker het maximum zijn van de concessiën, die ik zou kunnen doen. Mocht daarentegen, òf door aanneming van een amendement de strekking van het ontwerp zelf veranderen, òf door eene verklaring van de regeering de uitvoering der wet in een ander licht gesteld worden dan tot nog toe in de gewisselde stukken, dan zou ik mij in geen geval, noch met de geheele wet, noch met deze alinea kunnen vereenigen."

De eigenlijke bestrijding van het ontwerp kwam van liberale zijde, van degenen, die verder wilden gaan dan de minister. De tegenstanders, als Mirandolle, die met eene belangrijke rede de algemeene beraadslagingen opende, Fransen van de Putte, De Roo van Alderwerelt, Van Houten en anderen, achtten den overgangstermijn van twintig jaren veel te lang. Zij wilden uiterlijk het jaar 1885 als eindjaar der verplichte suikercultuur aangewezen zien, en reeds vóor het jaar 1878 met de vermindering beginnen. Zij willen, «dat men scheiding maakt tusschen beschikking over de gronden en beschikking over de personen, en dat men de tusschenkomst van het gouvernement doet ophouden bij de

beschikking over de personen, dat men den arbeid vrijmaakt en den Javaan niet meer tot arbeiden dwingt, hetzij in de fabriek, hetzij op de velden; maar dat men daarentegen als middel van overgang gedurende eenigen tijd de beschikking over de gronden behoudt, doch dan tegen volledige schadeloosstelling. Die overgang zou, geloof ik, de maatregel zijn om den gouvernementsdwang te kunnen opheffen zonder de cultures tevens op te offeren" (Mirandolle). Verder heeft men bezwaar tegen sommige onderdeelen van paragraaf 3, als de betaling van den cijns ook over het product van den vrijen aanplant.

De minister verklaart zich bereid veel toe te geven, hij rekent bij de volvoering van zijne taak op de vrucht van het gemeen overleg. Hij kan zich zelfs neerleggen bij amendementen, die zoover gaan als dat van De Roo van Alderwerelt, om § 2 en § 3 te doen vervallen, en dus alleen het beginsel behouden, om de geheele regeling op 's ministers verantwoordelijkheid te doen neerkomen. Maar hij kan niet medegaan met Mirandolle's denkbeeld om alleen over den grond en niet over den arbeid te doen beschikken. Hij heeft sympathie voor het denkbeeld, maar acht de uitvoerbaarheid niet bewezen, en beroept zich daarbij op tal van deskundigen als het advies van O. van Rees in 1864.

„Men wil desnoods", zegt hij, „meer en langer dan ik voorstel beschikking geven over gronden, maar men wil hoegenaamd niet weten van het verstrekken van arbeiders voor het beplanten van die gronden. Men noemt dat verstrekken van arbeiders het meest odieuse. Hier is een principieel verschil. Ik acht het odieuser iemand zijn grond af te nemen dan hem onder zekere dienstplichtigheid te stellen, en zulks te meer in een land, waar het begrip van dienstplichtigheid bij de bevolking te huis is. Of zij daar wordt verplicht om des nachts dienst te doen in een wachthuis of om te werken in de suikervelden, als zij den last ontvangt, gevoelt zij daaraan te moeten gehoorzamen; dit is in hare zeden ingeweven. Maar het afnemen van den grond hebben wij uitgevonden. En nu behoef ik niet te verzekeren, dat het voor mij eene zeer onaangename gewaarwording is het voorstel te moeten doen

om dat afnemen van den grond nog eenigen tijd te laten voortduren. Ik geloof echter, de zaak van alle zijden beschouwend, daarmede het belang van die bevolking beter te behartigen dan indien ik mij liet leiden door zekere algemeene waarheden, die tijdelijk ginds geene toepassing vinden. Nog meer: ik zoude, hoe genegen ook om het wetsontwerp te verbeteren, deze verlangde afwijking van mijn voorstel onuitvoerbaar moeten verklaren." Hij verklaart zich ook tegen verkorting der termijnen om practische redenen en op de gronden, door ons reeds uit de memorie van toelichting medegedeeld; hij kan zich neerleggen bij 1885 als eindtermijn, maar houdt 1890 voor beter. Aan enkele bezwaren geeft hij toe, door gedurende de beraadslagingen wijzigingen in zijn voorstel aan te brengen. De redactie van § 1 en § 2 wordt verbeterd en in § 3 eene nieuwe alinea ingevoegd: «d. dat de tusschenkomst des bestuurs tot beplanting met suikerriet van de bij 2° bedoelde gronden, zoo spoedig doenlijk in overleg met den fabrikant ophoude"; dus eene tegemoetkoming aan de wenschen van Mirandolle en zijne medestanders.

Den 31sten Mei heeft de stemming plaats. De verschillende amendementen van De Roo van Alderwerelt, Van Houten, Van Kerkwijk en Blussé worden verworpen. Art. 1 wordt daarop aangenomen met 40 tegen 37, art. 2 met 41 tegen 36 stemmen, en het geheele ontwerp met 42 tegen 35 stemmen (tegen: De Casembroot, Van Sypesteijn, Van Houten, Bichon van IJsselmonde, De Roo van Alderwerelt, Hasselman, Van Reenen, Fransen van de Putte, Mirandolle, Van Loon, Borret, Begram, Nierstrasz, Smitz, Saaymans Vader, Du Marchie van Voorthuysen, Van der Does de Willebois, Haffmans, Van Lynden van Sandenburg, Van Goltstein, Hoffman, Verheyen, Heemskerk Az., De Lange, Van Nispen van Sevenaer, Van Zinnicq Bergmann, s' Jacob, Van Kuyk, Van Wassenaer van Catwijck, Kien, Bots, Luyben, De Brauw, Insinger en Heydenrijck). De Eerste Kamer vereenigde zich den 19den Juli met het ontwerp met 28 tegen 1 stem (Van Nispen van Pannerden). (Wet van den 21sten Juli 1870, *Stbl.* n°. 136.)

Zoo was dan eindelijk de koloniale quaestie in hoofdzaak na een strijd van jaren, die tot herhaalde ministerieele crises geleid had, opgelost en had het ministerie zijne belofte vervuld. De tweede taak, die Van Bosse onmiddellijk daarnaast gesteld had, was de regeling der financiën. Als hervormer van ons belastingstelsel — dat wist men en had hij reeds bij vroegere gelegenheden gezegd — zou hij thans niet meer optreden, maar bij zijne kennis van ons financiewezen mocht men van hem belangrijke partieele verbeteringen en wijzigingen verwachten, en voortzetting en voltooiing van hetgeen hij onder vorige ministeriën had voorbereid en beproefd.

De toestand onzer financiën was niet meer zoo gunstig als hij in vroegere jaren geweest was: de begrooting voor 1868 was reeds met een tekort gesloten. In de rede, gehouden bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1869, schreef Van Bosse dien toestand toe aan stijging der uitgaven bij verminderde waarde der koloniale producten. Verhooging van belastingen achtte hij evenwel nog niet noodig. „Kon men besluiten de vervulling (der behoeften) te beperken binnen de grenzen van de natuurlijke vermeerdering der inkomsten — ze zóo te beperken, dat er ook ruimte bleef tot vermindering van den omvang der hulp, welke men van de koloniale kassen vraagt, het mag verkieslijk worden geacht."

De wijzigingen in de belastingwetten, door den minister voorgesteld, waren dan ook niet van fiscalen aard, strekten niet om de inkomsten te vermeerderen, maar hadden andere bedoelingen. Zoo werd den 19den Februari 1869 door de Tweede Kamer met 45 tegen 6 stemmen aangenomen een wetsontwerp tot wijziging van eenige bepalingen der wetten betreffende de personeele belasting, voornamelijk strekkende om een einde te maken aan „het belasten van sommige perceelen, uitsluitend gebezigd tot instellingen van weldadigheid, tot ziekenverpleging of weeshuizen, tot het geven van godsdienstonderwijs, als bewaarscholen, als inrichtingen strekkende tot bevordering van kunsten en wetenschappen door erkende vereenigingen, tot pakhuizen of berg-

plaatsen voor den handel, en evenzoo de bepalingen ten aanzien der belasting op vrouwelijke dienstboden, die den leeftijd van 18 jaren bereiken" (Memorie van Toelichting). Het ontwerp was afkomstig van den vorigen minister, Schimmelpenninck, den 28sten Februari 1868 bij de Tweede Kamer ingediend, en door Van Bosse overgenomen. De Eerste Kamer vereenigde er zich den 7den April mede met 34 tegen 1 stem. (Wet van den 9den April 1869, *Stbl* n°. 59.)

Van meer belang was het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken en de advertentiën in de nieuwspapieren. Reeds in 1850 had Van Bosse, gelijk wij vroeger gezien hebben, een voorstel gedaan tot aanmerkelijke verlaging van het dagbladzegel, en in 1864 Betz de afschaffing voorgesteld. Thans stelde ook Van Bosse de geheele afschaffing voor; daar de schatkist evenwel een equivalent eischte, stelde hij tevens voor verhooging van het patent op den verkoop van sterken drank en tabak in het klein, en verhooging van het invoerrecht op thee. Wegens de bezwaren, bij het voorloopig verslag tegen dit equivalent ingebracht, verving hij de beide ontwerpen later door het voorstel om den accijns op het gedistilleerd van *f* 50.— op *f* 53 te brengen. Het voorstel vond in het land veel bijval, blijkens de adressen, zoowel van het voor de gelegenheid opzettelijk opgericht anti-dagbladzegelverbond, als van andere zijden. Was de afschaffing van het advertentiezegel meer in het belang van den handel, in de afschaffing van het dagbladzegel werd eer een politieke dan een financieele maatregel gezien. Het voorstel werd door de liberalen, als Van Eck, Jonckbloet, Lenting en anderen, in welsprekende redevoeringen verdedigd. «Er moet", zegt de eerste spreker voor het ontwerp, Oldenhuis Gratama, «geen tol zijn op het schrijven en denken, zooals de groote staatsman, met wien ik de eer heb mijn district te vertegenwoordigen, zoo geestig en waar heeft gezegd. Geen accijns op het verstand. Alzoo, geene belasting meer op de uiting van de gedachten, op de werkingen van 's menschen geest; geene belasting op het openbaarmaken van gedachten,

van aanbiedingen, van aankondigingen over zaken van industrie, nijverheid en wetenschap! De drukpers zelve is immers de genezende kracht voor het kwaad, dat zij sticht; zij voert het geneesmiddel tot heling der rampen, die zij medebrengt, met zich: de waarheid komt door tegenspraak aan het licht en heeft ten slotte altijd de bovenhand op de dwaling.

Maar wil men dien natuurlijken toestand, dan moet er geen zegel zijn op de dagbladen, noch zegelrecht op de advertentiën. Dan eerst hebben wij ook de volkomene drukpersvrijheid, ons door de Grondwet gewaarborgd. Thans kunnen de kleinere dagbladen niet concurreeren met de grootere; zij kunnen het hoofd niet opsteken, wanneer er groote zijn. De publieke geest uit zich dus gebrekkig, uit zich slechts ten deele, uit zich niet zuiver. Sommige groote dagbladen, die er natuurlijk belang bij hebben de kleinere te onderdrukken, hebben de afschaffing van het zegel sterk afgeraden. . . . . . Wil men recht voor allen, wil men den publieken geest zuiver kennen (en geen rechtvaardig man zal andere denkbeelden kunnen koesteren), wil men de minderheid ook haar gevoelen laten uiten, wil men die minderheid ook haar deel laten toebrengen om de som op te maken van hetgeen wij de openbare meening noemen — en in een constitutioneelen staat moet zulks het geval zijn — men neme dit wetsontwerp aan . . . . .

Een paar opmerkingen. De geest des tijds is meer om dagbladen en periodieke geschriften te lezen dan lijvige boeken. Vandaar dat de afschaffing van het zegel niet alleen de politieke, maar ook de literaire en wetenschappelijke opleiding van het volk zal bevorderen. Het zal mogelijk worden buitenlandsche dagbladen te lezen en periodieke wetenschappelijke geschriften uit het buitenland in ons land te krijgen, voor een niet al te buitensporigen prijs. In Duitschland weet men daarvan partij te trekken; daar worden voor weinige groschen vliegende blaadjes verspreid op wetenschappelijk en politiek gebied. Hier is het geheel anders: men maakt de couranten duur. De abonnementsprijs van de *Indépendance Belge* wordt met 79⅓, die van de *Kölni-*

sche Zeitung met 118⅛ percent verhoogd. Laatstgenoemd blad kost in Nederland *f* 27.46 zonder het zegel en met het zegel *f* 60.

De nijverheid zal bij aanneming van het wetsontwerp kunnen adverteeren zonder beperking, geheel in overeenstemming met het verlaagde briefport en den verminderden prijs der telegrammen. Om hiervan een denkbeeld te geven, vermeld ik een geval, dat onlangs in de couranten te lezen was, dat namelijk 45 bakkers te Utrecht, te zamen in de courant met een paar regels willende adverteeren betreffende den St.-Nikolaasavond, daarvoor 45 maal 35 cents zegelgeld, dat is *f* 15.75 moesten betalen. Daaruit blijkt, hoe de nijverheid belemmerd wordt in het adverteeren en het bekendmaken van hare waren, uitvindingen en voornemens. . . . . .

Eindelijk zullen wij door de aanneming van dit ontwerp doen, wat andere landen reeds lang vóor ons gedaan hebben; ik noem hier Engeland, België, Polen, de Vereenigde Staten, Turkije, Spanje, Rusland, Bremen, Hamburg, Brazilië en een groot deel van Frankrijk. . . . . .

Van de opheffing van iedere belemmering in het vrije verkeer der gedachten, van de vermindering van ieder bezwaar op de middelen, die volksbeschaving, kennis en ontwikkeling kunnen bevorderen, verwacht ik veel. Kennis is macht, en wanneer men de middelen om kennis te verkrijgen gemakkelijk maakt en vermenigvuldigt, vermeerdert men bij de menigte hare beschaving, hare bruikbaarheid, hare arbeidskrachten, hare arbeidsvatbaarheid, haar vermogen om ook beter te leven en om zich zelfs duurder prijzen te laten welgevallen."

«In een vrijen, constitutioneelen staat", zegt Jonckbloet, «moet de gedachte vrij zijn, en evenzeer het woord, dat de tolk is van die gedachte. Het vrije woord betaamt den vrijen man. En daarom is dat beginsel dan ook in onze Grondwet gehuldigd, en in art. 8 zoo duidelijk geformuleerd.

En niets natuurlijker dan dat, want de grondgedachte van den constitutioneelen regeeringsvorm is toch wel deze, dat van lieverlede de geheele natie aandeel krijge in of althans

invloed uitoefene op 's lands bestuur. Dat is de verwezenlijking van dat self-government, dat door den stroom des tijds overal heen gebracht wordt.

Dat denkbeeld is de vrucht van de geschiedenis, het product van de voortgaande beschaving. En zoo dat self-government eene waarheid zal worden, dan moet ook eene vrije drukpers en het recht van vereeniging en vergadering, dat evenzeer in onze Grondwet is gehuldigd, alle staatsburgers in staat stellen om onderling onbelemmerd, open en rond, over gemeenschappelijke belangen van gedachten te wisselen.

Maar dat is nog niet genoeg. De natie moet voortdurend meer en meer ontwikkeld en door verstandelijke en zedelijke vorming rijp gemaakt worden, om met volkomen zelfbewustzijn de plichten te vervullen, die aan hare politieke rechten onafscheidelijk zijn verbonden. Die voortdurende ontwikkeling van het gros der natie is, zoo al niet alleen, dan toch hoofdzakelijk te verkrijgen door eene periodieke pers: door dagbladen, door weekbladen en tijdschriften, mits degelijkheid van inhoud zich pare aan goedkoopheid. Dat is de eenige mogelijke populaire letterkunde, die de kiem zal kunnen bevruchten, die op de lagere school geplant wordt.

Door het ontstaan van zoodanige periodieke drukpers mogelijk te maken, door hare werking te vermenigvuldigen en te vergemakkelijken, volbrengt, dunkt mij, de wetgever een duren plicht, want hij bevestigt daardoor onze staatsinstellingen, die beter begrepen, meer geliefd en voortdurend meer in practijk zullen gebracht worden, wanneer men der burgeren blik dagelijks verruimt, ze dagelijks in de gelegenheid stelt om beter, verstandiger, onbekrompener te worden.

Wat belet nu hoofdzakelijk de gedachte zich te vermenigvuldigen, ongestoord van hoofd tot hoofd, van hart tot hart te gaan? Wat verhindert de pers hare beschavende taak te volbrengen? Het behoeft geen betoog meer: het is het zegelrecht op de dagbladen en tijdschriften geheven; het is wat men zoo te recht noemde eene belasting op den vrijen geest.

Daarom heeft de liberale partij, die de eer en de verdienste had, onzen grondwettigen regeeringsvorm in het leven te roepen en daaraan levenskracht te schenken, zich beijverd, zoodra zich daartoe de gelegenheid voordeed, eene nieuwe poging te doen tot verhooging dier levenskracht; daarin bestaande, dat zij wilde trachten de hinderpalen weg te ruimen, die de voortschrijdende beschaving belemmerden. Ziedaar, Mijne Heeren, de ware beteekenis van dit wetsontwerp."

En de minister eindigt: «Ook nu zal ik geene dithyrambe aanheffen, noch overdreven voorstellingen maken: ik bepaal mij tot het eenvoudig woord in de memorie van toelichting: ««Belasting op de uiting der menschelijke gedachten behoort eigenlijk in Nederland niet tehuis."" Ik heb die stelling niet hooren tegenspreken. Men bedenke toch, welke uitgebreidheid thans de dagbladpers heeft erlangd; de meeste staatkundige en sociale vraagstukken worden door haar behandeld en zelfs heeft de theologie hare organen in die pers. Zal het nu iemand in het hoofd komen, het als een kwaad te beschouwen, dat ook die hoogst nuttige pers bevoordeeld worde en dat men haar de gelegenheid geve zich en het aantal harer lezers uit te breiden? Men voorziet hieruit strijd; welnu Mijne Heeren, ik vrees dien niet: er ontsta wat meer strijd. Zal dit in ons land, waar de gemoederen niet zoo licht opgewonden worden, schaden? Of zal die strijd een juist middel zijn om de ietwat slaperige stemming onzer natie wat wakker te schudden? Strijd over de meest belangrijke sociale, staatkundige, zelfs theologische vraagstukken vrees ik niet. Wij kunnen ons daaraan niet onttrekken, en het ware niet goed, als wij het deden: ik meen integendeel, dat het goed gezien is de meest ruime gelegenheid te geven om dien strijd van alle zijden met gelijke wapenen te voeren. Op het gebied van dien strijd zou ik het spreekwoord durven bezigen: rust roest."

De bezwaren waren voornamelijk financieele: de toestand onzer schatkist was niet gunstig genoeg voor de afschaffing van belastingen; van de aanneming en werking van het equivalent was men niet zeker, en dat equivalent zelf vond, met het oog

op het gevaar voor meer sluikerij, geen onverdeelde goedkeuring. Ware het niet beter eerst andere belastingen af te schaffen, als de accijns op zeep of geslacht? Zou het volk daar niet meer baat bij hebben? De heilrijke werking van de afschaffing van het dagbladzegel werd niet algemeen ingezien; het aantal bladen en lezers nam toch toe, niettegenstaande het zegel, en voor de groote bladen was de last niet zoo drukkend. Er zouden nu in tal van kleine couranten en blaadjes van allerlei aard tal van giftplanten uit den grond opschieten; het zegel kon nog als een heilzame breidel voor de drukpers beschouwd worden, enz.

Den 13den Maart 1869 werd het ontwerp in de Tweede Kamer met 41 tegen 31 stemmen aangenomen (tegen: Heydenrijck, J. K. van Goltstein, Van Sypesteijn, W. van Goltstein, Heemskerk Az., Godefroi, Taets van Amerongen, Van der Hucht, Pijnappel, Nierstrasz, Van Hardenbroek van Lockhorst, Van Foreest, Insinger, Begram, Saaymans Vader, Van Kuyk, Hoffman, Smitz, Kien, De Bosch Kemper, Borret, Van Zinnicq Bergmann, Rochussen, Van Wassenaer van Catwijck, De Casembroot, Van der Does de Willebois, De Brauw, Verheyen, Haffmans, Bichon van IJsselmonde en de Voorzitter). Het wetsontwerp tot verhooging van den accijns op het gedistilleerd werd aangenomen met 56 tegen 15 stemmen. De Eerste Kamer nam den 7den April het eerste ontwerp aan met 24 tegen 12 stemmen (tegen: Hartsen, Huydecoper van Maarsseveen, Van Aylva van Pallandt, Van der Lek de Clercq, Van Rhemen van Rhemenshuizen, Van Nispen van Pannerden, Taets van Amerongen, Rahusen, Schimmelpenninck van der Oye, Tonckens, Messchert van Vollenhoven en Beerenbroek), het tweede met 31 tegen 5 stemmen (wetten van den 9den April 1869, *Stbl.* n°. 60 en 62). Te gelijk met deze ontwerpen kwam nog een derde tot stand, eveneens eene wijziging in het zegelrecht, tot invoering van het plakzegel op handelspapier (wet van den 9den April 1869, *Stbl.* n°. 61).

Op een ander punt voltooide Van Bosse hetgeen hij onder het eerste ministerie Thorbecke begonnen was, door zijn ontwerp

tot herziening der wet op de zeebrieven en Turksche paspoorten, waarbij het verkrijgen van zeebrieven gemakkelijker werd gemaakt, en dat tot afschaffing van het registratierecht van buitenlands gebouwde zeeschepen (wetten van den 28sten Mei 1869, *Stbl.* n°. 96 en 94). Verder kwam nog tot stand eene wijziging in de patentwet, waardoor het onderwijs van patent werd vrijgesteld, (wet van den 8sten Mei 1869, *Stbl.* n°. 77) en eindelijk eene wijziging der successiebelasting, waardoor Van Bosse zijn eigen wet geworden ontwerp van 1859 verbeterde door in plaats van de belasting van den blooten eigendom te stellen belasting naar de werkelijke waarde (wet van den 28sten Mei 1869, *Stbl.* n°. 95).

Ook bij het begin der volgende zitting van 1869 op 1870 meende Van Bosse, dat verhooging van belastingen nog niet noodzakelijk was, hoewel de dienst der laatste jaren niet was meegevallen en men binnenkort tot eene nieuwe leening zijn toevlucht zou moeten nemen. Voorloopig gaf hij de voorkeur aan de creatie van schatkistbiljetten. Verbetering bleef altijd wenschelijk: eene herziening der grondbelasting bleef aanhangig en ten opzichte van het patentrecht gaf de minister eenige denkbeelden aan, als vervorming tot eene algemeene inkomstenbelasting, of, daar dit vele bezwaren inhad, afstand aan de gemeenten en terugneming van een vijfde van het personeel, en invoering eener consumptieve belasting op de tabak.

's Ministers denkbeelden lokten bij de begrootingsdiscussies herhaaldelijk eene hevige bestrijding uit. Bij de wet op de middelen werd de toestemming tot uitgifte van schatkistbiljetten tot een bedrag van ten hoogste elf millioen gulden om tijdelijk in het tekort te voorzien, met 52 tegen 23 stemmen verleend, maar hoofdstuk VII B der begrooting werd slechts met 47 tegen 30 stemmen aangenomen. Ook de wetten, in den loop van dit zittingsjaar tot stand gekomen, beperkten zich tot eenige verbeteringen in de belastingen en de wijze van heffing. Het belangrijkste van alle was het wetsontwerp betreffende de grondbelasting. «De wet van den 26sten Mei 1870 (*Stbl.* no. 82) begon met eene codificatie — meer dan eene herziening —, met vervallenverklaring

van ««alle vroegere wettelijke verordeningen en wetten betreffende de grondbelasting."" Zelfs wordt eens voorgoed het stelsel der provinciale quoten erkend en gehuldigd, sterker dan ooit de Fransche wet van 't jaar VII bepaald of bedoeld had. Alleen werd weder omtrent gebouwde eigendommen de bepaling opgenomen eener, thans twintigjarige, herziening der belastbare opbrengst, en de eerste herziening inderdaad voorgeschreven voor het jaar 1875." (*) Verder bracht de wet verscheidene ondergeschikte verbeteringen aan. Zij werd den 30sten Maart 1870 door de Tweede Kamer met 53 tegen 9 stemmen, en den 23sten Mei door de Eerste Kamer met 29 tegen 1 stem aangenomen. (Wet van den 26sten Mei 1870, *Stbl.* no. 82.)

Eindelijk kwam nog tot stand eene belangrijke herziening der postwet, waardoor bereikt werd, hetgeen reeds in 1850 tevergeefs was gevraagd, n.l. de invoering van het uniformport van 5 cents voor de gewichtseenheid van 15 gram. De instelling eener postspaarbank, met kracht thans door Fokker aangedrongen, bleef evenwel nog voorloopig tot de vrome wenschen behooren. Zijn amendement om een nieuw artikel in te lasschen van dezen inhoud: «Wij behouden Ons voor postkantoren te belasten met het in bewaring nemen en de terugbetaling van spaarpenningen der minvermogenden, naar de regelen door Ons, bij maatregel van algemeen bestuur, te stellen" werd met 46 tegen 23 stemmen verworpen. Het ontwerp zelf werd den 14den Juni met 61 tegen 8 stemmen aangenomen (tegen: Kien, Hoffman, Taets van Amerongen, Nierstrasz, Van Nispen van Sevenaer, Van der Linden, Van Reenen en Heemskerk Az.). De Eerste Kamer vereenigde er zich den 20sten Juli mede met 30 tegen 1 stem. (Wet van den 22sten Juli 1870, *Stbl.* no. 138.)

Wanneer wij het door Van Bosse gedurende de twee zittingsjaren tot stand gebrachte overzien, heeft hij veel gedaan tot partieele verbetering onzer belastingen, in 't bijzonder van grond-

(*) Mr. F. N. Sickenga, Geschiedenis der Nederlandsche Belastingen sedert het jaar 1810. Deel I blz. 47 en 48.

belasting en successierecht, en der wijze van heffing; noodelooze belemmeringen voor onderwijs (patentrecht), scheepvaart (zeebrieven en registratierecht) en verkeer (uniformport) opgeheven of verminderd, en door de opheffing van het dagbladzegel ook eene belangrijke politieke daad verricht. Hervorming onzer belastingen, ook van de meest schadelijke als het patentrecht, is evenwel niet door hem verkregen, en ook werd door hem geen verbetering gebracht in onzen financieelen toestand, in 't bijzonder wat betreft de afhankelijkheid van de Indische baten.

Naast de Ministers van Koloniën en van Financiën trad vooral op den voorgrond de Minister van Binnenlandsche Zaken Fock. Het ministerie was voornamelijk opgetreden als een ministerie van zaken om datgene af te doen, wat onder de politieke verwikkelingen van de laatste jaren was blijven hangen. In 't bijzonder rustte die taak op den Minister van Binnenlandsche Zaken, uit wiens portefeuille tal van wetsontwerpen kwamen, op het uitgestrekte gebied, dat tot zijn departement behoorde, betrekking hebbende, en van welke het hem mocht gelukken verscheidene in het *Staatsblad* geplaatst te krijgen. Zoo kwamen in de zitting van 1868 op 1869 tot stand de wet van den 7den April 1869, *Stbl.* no. 57, betreffende de maten, gewichten en weegwerktuigen, die van den 10den April 1869, *Stbl.* no. 65, tot vaststelling van bepalingen betrekkelijk het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisrechten, en die van den 28sten Mei 1869, *Stbl.* no. 97, regelende het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen.

Van eenigszins anderen aard was het ontwerp tot afschaffing van het verleenen van uitsluitende rechten op uitvindingen en verbeteringen van voorwerpen van kunst en volksvlijt; met andere woorden der octrooiwet van 1817. Deze wet was zeer gebrekkig en had in hare werking zeer weinig voldaan. Zij had

meer gestrekt tot belemmering dan tot ontwikkeling der industrie. Zeer verklaarbaar was dus de wensch om deze wet afgeschaft te zien; maar de beweging nam een veel wijderen omvang aan en richtte zich tegen het octrooirecht in het algemeen, gedeeltelijk wegens de groote moeilijkheden, die het maken van eene goede octrooiwet oplevert, gedeeltelijk ook in verband met het streven der Manchesterschool op economisch gebied, het stelsel van volkomen vrijheid, het wegnemen van alle mogelijke beperkingen, dat zich ook in andere landen, onder leiding van Michel Chevalier en anderen, tegen de octrooirechten openbaarde. Al die omstandigheden maakten, dat het ontwerp, krachtig gesteund door adressen, als dat der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, eene welkome ontvangst vond bij de Tweede Kamer. Het werd den 22sten Juni 1869 met 49 tegen 8 stemmen aangenomen (tegen: Bichon van IJsselmonde, Blussé van Oud-Alblas, Saaymans Vader, Hoffman, Heemskerk Az., Nierstrasz, Van Zinnicq Bergmann en Van Wassenaer van Catwijck), in de Eerste Kamer den 12den Juli met 29 tegen 1 stem (Van Bylandt) (wet van den 15den Juli 1869, *Stbl.* n°. 126). De behandeling van dit ontwerp gaf in de Tweede Kamer aanleiding tot een zeer merkwaardig debat tusschen Heemskerk Az., blijkens zijne voordrachten over den eigendom van voortbrengselen van den geest in Felix Meritis op dit gebied volkomen tehuis, en den bekenden staathuishoudkundige De Bruyn Kops, gesteund door Van Houten, Godefroi en den minister.

Een werk van meer zuiver politieken aard was de herziening der kiestabel, door de kieswet voorgeschreven. De laatste herziening had plaats gehad bij de wet van den 22sten April 1864; thans was dus weer een termijn van 5 jaar verloopen en de herziening in verband met de vermeerdering der bevolking door de wet geboden. Zij geschiedde bij de wet van den 6den Mei 1869, *Stbl.* n°. 76. Het getal leden der Tweede Kamer werd daarbij gebracht van 75 op 80. Sneek werd een drievoudig district, Tiel en Boxmeer dubbele, terwijl de nieuwe districten Haarlemmer-

meer en Brielle werden gevormd. Als gewoonlijk werd de quaestie van enkele of dubbele districten besproken evenals de wijze van indeeling, of men van het noorden dan wel van het zuiden moest beginnen te tellen, en werden verwijten gedaan over verknipping der districten naar het partijbelang. Ook werd de wenschelijkheid tot wijziging der kieswet uitgesproken, in 't bijzonder tot verlaging van den census, dezen keer van conservatieve zijde. Heemskerk Az. stelde een amendement voor om den census voor Amsterdam te brengen op *f* 56, voor Rotterdam en 's-Gravenhage op *f* 50, voor Groningen, Arnhem, Utrecht, Haarlem, Leiden op *f* 40, voor Leeuwarden, Zwolle, Kampen, Deventer, Zutfen, Nijmegen, Helder, Gouda, Delft, Schiedam, Dordrecht, Middelburg, Breda, Maastricht en 's-Hertogenbosch op *f* 30, en alle overige kiesdistricten op *f* 20. Hij verwees in zijne schriftelijke toelichting naar het voorloopig verslag, waarin, behalve eene critiek der bestaande regeling, o. a. het volgende voorkwam:

«Intusschen was men het in zoover eens, dat eene krachtige poging behoorde te worden beproefd tot het brengen van verbetering in de bepaling van den census, en dat daarbij niet naar vermeerdering, wel naar vermindering van dien census moest worden gestreefd. Die richting ligt in den geest van onzen tijd. In andere landen van Europa ontwaart men groote neiging tot uitbreiding van het stemrecht. Het algemeen stemrecht zelfs vindt toenemend voorstanders. Ofschoon dit laatste hier te lande niet bepaald het geval is, heeft zich toch reeds onder de arbeidende klassen hier en daar de wensch tot uitbreiding van het stemrecht geopenbaard. Het zou niet staatkundig zijn die richting op den duur te wederstreven en te wachten, tot men daarin door een of anderen schok werd voortgestuwd.

Uitbreiding van het stemrecht kan voor zooveel zich tot dusver laat beoordeelen, in ons land zonder wezenlijk gevaar of merkbare ongelegenheid plaats hebben. Hoeveel aan de ontwikkeling der Nederlandsche ingezetenen tot staatsburgers nog moge ontbreken, zij zijn in dat opzicht sedert 1848 onbetwistbaar

vooruitgegaan. Geweld, rechtstreeksche dwang en omkooping hebben bij de politieke verkiezingen in Nederland niet of zeer zelden plaats. Wel, voegden sommigen er bij, geven zij aanleiding tot bedrog en laster; maar dit is een punt, dat niet bij de regeling van het stemrecht tehuis behoort, en meer met de wetgeving op de drukpers samenhangt. Ook ontwaart men bij onze verkiezingen wel eens iets wat de Engelschen agency noemen, en dat volgens de Nederlandsche wet niet strafbaar is; maar zoowel het gebruik van verkiezingsagenten, als verboden beloften of ruggespraak, zijn des te moeilijker, naarmate het kiezend personeel talrijker is. Over 't geheel leert de ondervinding, dat in die gedeelten van ons land, waar de census op het minimum gebracht is en het stemrecht zich dientengevolge tot burgers uit de minder gegoede standen uitstrekt, de verkiezingen niet minder ordelijk plaats hebben dan elders."

De liberalen verklaarden zich niet tegen den inhoud van het voorstel. De minister Van Bosse had den 7den April bij gelegenheid der behandeling van het voorstel tot afschaffing van het dagbladzegel gezegd: «Er is in den tegenwoordigen tijd in ons werelddeel een verschijnsel waar te nemen, waarvoor wij de oogen niet mogen sluiten. Meer en meer zien wij, dat om groote belangen te bevorderen, ja zelfs om uitspraak te doen, om invloed uit te oefenen op het bestuur van den staat, het oordeel, het gevoelen van de groote massa wordt ingeroepen. Men zie rondom ons. In hoevele staten is reeds het algemeen stemrecht ingevoerd, of de census vrij wat lager gesteld dan hier te lande.

Zullen wij ons op den duur aan de algemeene beweging kunnen onttrekken, wij, die dan toch, wat maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling betreft, niet zooveel lager staan dan andere natiën?

Ik zeg dit niet, omdat ik het zoo wenschelijk, zoo noodig acht, dat men het algemeen stemrecht zal bevorderen, maar omdat men de oogen niet mag sluiten voor het verschijnsel en niet mag voorbijzien, dat ook reeds hier te lande min of meer dringend op eene uitbreiding van het kiesrecht aangedrongen wordt.

Wij kunnen geen Chineeschen muur om ons land heen bouwen, wij kunnen ons op den duur niet onttrekken aan de algemeene beweging, die ons geheele werelddeel meer en meer beheerscht".

Evenzoo erkende de minister Fock de wenschelijkheid tot eene verbetering van den census en gaf Van Houten zijne sympathie met Heemskerks voorstel te kennen, maar, zeide de laatste, «ik noem het een voorstel, want, ik geloof, dat men er nauwelijks den naam van amendement aan kan geven. — Naar mijn oordeel hebben wij ons thans te houden aan de uitvoering van het wettelijk voorschrift van de kieswet, wat de herziening van de tabel betreft, en aan de bepaling van de Grondwet, die wil, dat het getal leden van deze vergadering zal zijn 1 op 45,000 inwoners des lands. Ik meen, dat het meer ingrijpende voorstel niet moet worden vereenigd met het meer beperkt onderwerp, dat thans aan de orde is."

Deze meening vond hare uitdrukking in de motie van Thorbecke: «de Kamer

overwegende

dat het voorstel van den geachten afgevaardigde Mr. Heemskerk Az. strekt om vóor het onderwerp der Regeeringsvoordracht, herziening van de tabel, vermeld in art. 99 der wet van den 4den Juli 1850, een ander onderwerp, herziening der tabel vermeld in art. 1 der wet, aan de orde te brengen;

van oordeel, dat de behandeling van dit laatste onderwerp, hoe zeer overweging waardig, thans onvoorbereid en ontijdig is, en de invoering eener herziene kiestabel, overeenkomstig art. 99 der genoemde wet door de Regeering voorgedragen, zou doen verschuiven,

gaat over tot art. 1 van het Regeeringsvoorstel."

Zijne motie werd met 39 tegen 30 stemmen aangenomen, en daardoor het amendement van Heemskerk ter zijde gesteld. De Tweede Kamer nam het ontwerp den 24sten April 1869 aan met 40 tegen 27 stemmen en de Eerste Kamer den 5den Mei met 22 tegen 14 stemmen.

De verkiezingen voor de nieuwe leden, ingevolge de wijziging der kiestabel, hadden te gelijk plaats met de periodieke voor de tweejaarlijksche aftreding, namelijk den 8sten Juni 1869. Aan deze verkiezing werd groote beteekenis gehecht, en van beide kanten werden alle krachten ingespannen. Het parool was het onderwijs-vraagstuk, dat na de gevoerde debatten en de ronde verklaring van Fock het meest op den voorgrond was getreden. Vóor of tegen de openbare school was de leus. Conservatieven gingen met Katholieken en anti-revolutionnairen samen tegen de liberale partij. Toch gelukte het den eersten niet de gehoopte overwinning te behalen; de liberale partij behield na de verkiezingen de meerderheid.

De nieuwe verkiezingen voor Sneek (Idzerda), Haarlemmermeer (Rutgers van Rozenburg) en Brielle (Rombach) vielen in liberalen geest uit; in Tiel werd Van Lynden van Sandenburg en in Boxmeer Haffmans verkozen; Hoorn, Alkmaar en Zwolle werden door de liberalen gewonnen; in Amersfoort werd het bekwame conservatieve lid J. K. van Goltstein verdrongen door Jhr. Mr. J. W. van Loon, een anti-revolutionnair. Onder degenen, die niet dadelijk in de Kamer terugkeerden, behoorde de oud-voorzitter Van Reenen. Zijne verkiezing tot voorzitter was bij het begin der vorige zitting hevig betwist, en hij was slechts met het lot tegen Dullert verkozen. Den 5den Juli 1869 had hij te kennen gegeven, dat hij, na meer dan tien jaren het voorzitterschap bekleed te hebben, thans als zoodanig wenschte af te treden. Bij missive van den 20sten September 1869 nam hij ontslag als lid der Kamer en zoo werd dan tot voorzitter voor de zitting van 1869 op 1870 gekozen Mr. W. H. Dullert met 40 van de 73 stemmen, tegen 26 op De Brauw uitgebracht.

Hoewel de voorstanders der bijzondere school dus bij de verkiezingen de nederlaag geleden hadden, zetten zij den strijd over de schoolquaestie in de Kamer voort, en nam het onderwijsdebat weer een groot gedeelte der begrootingsdiscussies in beslag. Men trachtte zelfs door stemming eene soort van beslissing te

verkrijgen en Van Wassenaer van Catwijck stelde deze motie voor: «De Kamer, van oordeel zijnde, dat enkele bepalingen der wet op het lager onderwijs de vrije ontwikkeling van het bijzonder onderwijs belemmeren, gaat over tot behandeling van art. 116 van het V^de^ Hoofdstuk der Staatsbegrooting". Zijne motie werd den 15^den^ December 1869 met 50 tegen 27 stemmen verworpen (voor: Hoffman, Smitz, Begram, De Brauw, Van Nispen van Sevenaer, Taets van Amerongen, Van Wassenaer van Catwijck, Insinger, Pijls, Van Kuyk, Hasselman, Bichon van IJsselmonde, Heemskerk Az., Heydenrijck, Kalff, Saaymans Vader, Borret, Van Lynden van Sandenburg, Haffmans, Van Sypesteijn, Van Zinnicq Bergmann, Van Hardenbroeck van Lokhorst, Van der Does de Willebois, Bots, Luyben, Kerstens en Nierstrasz).

Met groote meerderheid was dus ten gunste der wet van 1857 beslist, en Fock heeft ook, gelijk van hem te verwachten was, geene pogingen gedaan om in deze verandering te brengen. Wel heeft hij ingediend een wetsontwerp betreffende de inrichting van bewaarscholen (15 Februari 1870) en een wetsontwerp tot regeling van het hooger onderwijs (17 Maart 1868). Geen van beide is evenwel in de openbare beraadslaging gekomen. Daarentegen is in de zitting van 1868/1869 tot stand gekomen eene wet tot regeling van het onderwijs bij de Koninklijke Militaire Academie (wet van den 17den Juli 1869, *Stbl.* n°. 141) en in de volgende zitting die tot regeling van het onderwijs van rijkswege in de beeldende kunsten (wet van den 26sten Mei 1870, *Stbl.* n°. 78).

Bleef de wet op het Lager Onderwijs van 1857 onveranderd gehandhaafd, in de wet op het Armbestuur van 1854 werd gedurende deze zitting eene ingrijpende wijziging gebracht door de wet van den 1sten Juni 1870 (*Stbl.* n°. 85). De bepaling der wet betreffende het domicilie van onderstand leidde tot groote moeilijkheden en eene toepassing der wet, geheel in strijd met hare bedoeling. De gemeentebesturen bedeelden eenvoudig zonder op hun plicht te letten om de bedeeling tot het onvermijdelijk noodzakelijke te beperken, omdat zij toch van de geboorteplaats

van den arme restitutie konden eischen, waardoor vooral de kleine gemeenten en het platteland zeer bezwaard werden. Daarom had reeds Van Kuyk in de vorige zitting een voorstel ingediend om alleen verhaal van onderstand toe te staan, «wanneer de verstrekking, buiten het geval van ziekte, het gevolg is van volstrekte verhindering van verplaatsing". Veel radicaler was het voorstel van den minister. Het strekte om het domicilie van onderstand geheel op te heffen en te bepalen, «dat de arme worde ondersteund in zijn werkelijk verblijf, de plaats waar hij zich bevindt op het oogenblik, dat de behoefte aan ondersteuning ontstaat". De minister ontveinsde zich niet de bezwaren, tegen dit stelsel bestaande, maar meende, dat het voordurende heen en weer trekken van behoeftigen vanzelf zou verminderen, wanneer de besturen der gemeenten, waar men heen trok om ruimer bedeeling te ontvangen, kariger werden met hunne bedeeling. «Karigheid van bedeeling uit gemeentefondsen, hij herhaalt het, zal het gevolg zijn, maar dit is het immers juist, wat de wetgever moet verlangen? Zoo niet, dat hij dan de Staatsarmenzorg organiseere. De wettelijke liefdadigheid heeft een schijn van humaniteit, maar geen wezen, omdat de liefde geene wet kent. Zij is ziekelijke humaniteit, omdat zij uit medelijden met enkelen het belang van een geheel volk voorbijziet; zij is valsche humaniteit, omdat zij uit gedwongen gaven, uit belastingen put."

Bij de zeer uiteenloopende meeningen op het gebied van armenzorg en de groote moeilijkheden, welke eene goede regeling van dit onderwerp aanbiedt, is het niet te verwonderen, dat de discussiën vijf dagen in beslag namen. Toch vond het beginsel, na de ondervinding met de vroegere regeling opgedaan, in 't algemeen grooten bijval en werd het ontwerp den 8sten April 1870 met 54 tegen 14 stemmen aangenomen (tegen: Taets van Amerongen, Heemskerk Az., Hoffman, Viruly Verbrugge, Blom, Rutgers van Rozenburg, Van Delden, Kien, Wybenga, s' Jacob, Fransen van de Putte, Saaymans Vader, Van Reenen en Van Loon). De Eerste Kamer nam het den 27sten Mei met 32 tegen 4 stemmen aan.

Eindelijk mocht het den minister Fock nog gelukken in deze zitting tot stand te brengen de wet van den 20sten Juli 1870 (*Stbl.* n°. 131), tot regeling van het veeartsenijkundig staatstoezicht en de veeartsenijkundige politie, na krachtige bestrijding den 28sten Juni door de Tweede Kamer met 32 tegen 30 stemmen, door de Eerste Kamer daarentegen den 18den Juli met algemeene stemmen aangenomen, en de wet van den 19den Juli 1870 (*Stbl.* n°. 119), regelende de voorwaarden, waarop aan Calamiteuse polders in de provincie Zeeland tegemoetkoming uit 's rijks schatkist kan worden verleend, een onderwerp, waarover vooral de merkwaardige redevoering van den Zeeuwschen afgevaardigde Fokker veel licht verspreidde.

Ook de Minister van Justitie, Van Lilaar, toonde zich werkzaam ter partieele verbetering onzer wetboeken. In de zitting van 1868 op 1869 bracht hij tot stand de wet van den 7den April 1869 (*Stbl.* n°. 56), tot afschaffing der artt. 884 en 957 van het Burgerlijk Wetboek, waardoor gelijkstelling van vreemdelingen met Nederlanders ten opzichte van het erfrecht werd verkregen, de wet van den 7den April 1869 (*Stbl.* n°. 54), tot verkorting van sommige termijnen in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering gesteld, de wet van den 7den April 1869 (*Stbl.* n°. 55), tot afschaffing van eenige bepalingen van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering over judicieele boeten en schadeloosstellingen en in de volgende zitting de wet van den 4den April 1870 (*Stbl.* n°. 56) tot afschaffing van de tentoonstelling en van de lijfstraf — geeseling — in de gevallen, waarin deze straffen nog zijn bedreigd. Van veel ingrijpender aard was eene andere wijziging in ons strafrecht, n.l. het voorstel tot afschaffing der doodstraf.

Den 22sten November 1869 werd het wetsontwerp tot afschaffing der doodstraf bij de Tweede Kamer ingediend. Het ging vergezeld van eene zeer belangrijke memorie van toelichting,

onderteekend door de Ministers van Justitie, van Oorlog en van Marine.

De doodstraf wordt in het ontwerp alleen behouden voor sommige militaire misdrijven in tijd van oorlog en „in alle gevallen van oproer, opstand, samenzwering, samenrotting of muiterij, voorzien bij de artt. 85 tot 92 van het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te water, voor zooverre deze misdrijven aan boord worden gepleegd in volle zee of in den vreemde, ook in den tijd van vrede", omdat men hier in een toestand van noodweer komt en gevangenisstraf in den regel niet is toe te passen.

De beraadslagingen over dit wetsontwerp wekten de algemeene aandacht, ook in het buitenland, gelijk blijkt uit den brief van den Franschen rechtsgeleerde Ch. Lucas aan den Minister van Justitie Van Lilaar. Tal van adressen kwamen in, zoowel voor als tegen het ontwerp, de laatste het meest, voor een groot gedeelte van kerkeraden van Hervormde gemeenten afkomstig. De geest blijkt uit dit verslag over den inhoud van een dergelijk adres van twee en vijftig kerkeraadsleden der Nederlandsch Hervormde gemeente te Amsterdam:

„'t Heeft adressanten „„met zorg en bekommering"" vervuld, dat niet alleen elders, maar nu ook „„door de regeering van het goede land hunner inwoning pogingen worden aangewend tot afschaffing van de doodstraf."" Zij beschouwen het wetsontwerp daartoe strekkende als „„de vrucht van den driesten geest dezes tijds, die geene wijsheid erkent dan de zijne"" en „„zich daarom dan ook hooghartig verheft boven de duidelijke uitspraken van het Goddelijk Woord""; betoogen met Genesis IX : 6 en Romeinen XIII : 4, dat de Schepper „„ter rechtvaardige vergelding"" voor 't moorddadig of moedwillig vergieten van menschenbloed, „„aan de overheden niet alleen de boeien of de banden, maar zelfs het zwaard heeft in handen gegeven"", leggen de vrees aan den dag, dat de afschaffing der doodstraf aanleiding zal geven tot vermenigvuldiging van moord en doodslag en verzoeken dat de Kamer, „„zoolang de Hooge Regeering niet bij machte zal zijn den doodslag te kunnen weren (gelijk zij dit immers niet is?)""

hare goedkeuring moge onthouden aan een wetsontwerp tot afschaffing van de doodstraf."

De quaestie werd dus op godsdienstig terrein gebracht, gelijk ook in de Tweede Kamer door Van Loon aan de eene en Moens aan de andere zijde met aanhaling en bespreking van bijbelteksten strijd gevoerd werd over de vraag, of de godsdienst en de bijbel al dan niet het behoud van de doodstraf voorschreven. Anderen meenden de theologische quaestie buiten het debat te moeten houden en stemden, als Cremers, in met het gevoelen van Prof. Gratama, die schreef: «De Bijbel is geen wetboek van rechts- of staatsinstellingen. Integendeel, die rechts- of staatsinstellingen gaf de menschheid zich zelve in steeds voortgaande ontwikkeling..... Zoo men dus stellige uitspraken van den Christus over de eene of andere rechtsinstelling kon aanvoeren, dadelijk zou ik ze uit het debat over behoud of afschaffing dier instelling verwijderd willen hebben. Voor den toenmaligen maatschappelijken toestand geldend, zou ik haar voor den tegenwoordigen toestand op grond van de ontwikkeling, de eerste der wetten, die God der menschheid gaf, alle gezag ontzeggen."

Terwijl de een de quaestie afgescheiden van de politiek wilde beschouwd zien, zag de ander, als Heydenrijck, er juist eene partijquaestie in. «Mij dunkt," zegt deze, «er kan geen treffender, krachtiger toets voor de partijen bestaan dan de quaestie van de afschaffing der doodstraf, een toets ter eene zijde van waar conservatisme, door den heer Lucas c. s. natuurlijk reactie genoemd — en van den anderen kant (het woord moet er maar uit) van het echt radicalisme, al schreef ook de heer Thorbecke aan Lucas in Maart '67: ««j'espère vivement que vos nobles efforts hâteront dans votre pays une réforme que notre cabinet du 1er Février 1862 eut été (eût été) heureuse d'introduire chez nous"", een toets eindelijk, dien ik, hoe ook tegen het ontwerp gekant, in zooverre, betrekkelijk gaarne aangelegd zie, wijl wij dus doende hoe langer zoo meer uit de politieke verwarring en demoralisatie, waarvan de heer Wintgens eens sprak, dat is, uit de quaestiën van personen, geraken."

Vijf dagen (16—20 Mei 1870) duurden de beraadslagingen, waarin veel welsprekendheid, veel geleerdheid ter verdediging van eigen standpunt werden aangewend. Tot de tegenstanders van het ontwerp behoorden de anti-revolutionnairen, de meeste katholieken en bijna alle conservatieven, in de eerste plaats Heemskerk Az., in wiens uitvoerige rede alle argumenten tegen het ontwerp waren bijeengebracht. Het ontwerp werd verdedigd door de liberalen, liberaal-katholieken als Cornelis en Cremers, en een enkelen conservatief als Van Voorthuysen. Het bemiddelende amendement op art. 1 van De Brauw: «De doodstraf wordt afgeschaft in de gevallen, waarin zij door de burgerlijke strafwet wordt bedreigd, behalve in die bedoeld in de artt. 86, 87, 296, 299 en 301 van het Strafwetboek" werd met 48 tegen 30 stemmen verworpen. Evenzoo werd met 59 tegen 17 stemmen verworpen een amendement van Van Beyma thoe Kingma, op art. 2, om de doodstraf ook voor alle militaire misdrijven af te schaffen. Het ontwerp werd daarop den 20sten Mei met 48 tegen 30 stemmen aangenomen (tegen: Van der Hucht, Van Kuyk, Hoffman, Van Wassenaer van Catwijck, De Casembroot, Van Sypestein, Verheyen, Insinger, Kien, Van Goltstein, Heydenrijck, Van Reenen, Hasselman, Saaymans Vader, Van Nispen van Sevenaer, Bichon van IJsselmonde, De Brauw, Borret, Bots, Van Loon, Van Lynden van Sandenburg, Smitz, Kerstens, Pijls, Haffmans, Begram, Luyben, De Bieberstein, Heemskerk Az. en Nierstrasz).

In de Eerste Kamer stonden de kansen hachelijker en was het aantal tegenstanders naar verhouding grooter. Met groote kracht en overtuiging verdedigde de minister ook hier zijn ontwerp en mocht het den 15den September aangenomen zien met 20 tegen 18 stemmen (tegen: Hengst, Van Aylva van Pallandt, Sassen, Blankenheijm, Cremers, Michiels van Kessenich, Van Nispen van Pannerden, Van Rhemen van Rhemenshuizen, Messchert van Vollenhoven, Beerenbroek, De Vos van Steenwijk, Hartsen, Van der Lek de Clercq, Van Sasse van Ysselt, Schimmelpenninck van der Oye, De Villers de Pité, Van Meeuwen en de Voorzitter).

Het ontwerp ontving den 17den September de Koninklijke bekrachtiging en verscheen in het *Staatsblad* n°. 162.

Ten slotte werd in deze zitting nog eene belangrijke beslissing genomen omtrent de wet op de rechterlijke organisatie van den 31sten Mei 1861 (*Stbl.* n°. 49), wier inwerkingtreding onbepaald was uitgesteld bij de wet van den 8sten Juni 1864 (*Stbl.* n°. 69). De minister Van Lilaar had verschillende ontwerpen gereedgemaakt om deze wet eindelijk in werking te doen treden, o. a. een ontwerp houdende wijzigingen in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. Op voorstel van Fokker werd allereerst gestemd over de considerans, om uit te maken of de Kamer al dan niet nog uitvoering der wet van 1861 wenschte. Den 23sten Juni werd nu de considerans met 48 tegen 12 stemmen verworpen en daarmede de wet van 1861 voorgoed van de baan geschoven, zoodat eene geheel nieuwe wet op de rechterlijke organisatie zou moeten worden ingediend.

De oplossing der Luxemburgsche quaestie had het oorlogsgevaar slechts tijdelijk kunnen bezweren. Het was te voorzien, dat Frankrijk niet zou berusten in de verijdeling van al zijne pogingen, en dat, zoodra het zich eenigszins gereed achtte, de strijd zou beginnen. Zoo was dan werkelijk in den zomer van 1870 de Fransch-Duitsche oorlog uitgebroken. In spanning wachtte geheel Europa den loop der zaken af. Men begreep, dat het een vreeselijke worstelstrijd zou wezen, en dat er slechts weinig noodig zou zijn om de oorlogsfakkel geheel Europa in strijd te doen ontvlammen. Vooral de aangrenzende staten, Zwitserland, België, Nederland, Luxemburg, liepen gevaar in den oorlog betrokken te worden en, wanneer het belang van eene der oorlogvoerende mogendheden het medebracht, hunne onzijdigheid geschonden te zien. Krachtige maatregelen tot handhaving dier onzijdigheid waren dringend noodig.

Den 15den Juli verscheen in de *Staats-Courant* de volgende

mededeeling: «Bij de ernstige verwikkelingen tusschen twee bevriende naburige mogendheden heeft 's Konings regeering aan de verschillende Kabinetten doen weten, dat zij, mocht er een oorlog uitbreken, besloten heeft eene strikte neutraliteit aan te nemen en te handhaven."

Naar aanleiding van dit bericht stelde Van Nispen van Pannerden den 16den Juli in de Eerste Kamer de regeering twee vragen:

«1°. Kan de regeering ook eenige mededeeling doen over de opname van hare verklaring, dat zij eene strikte neutraliteit zal aannemen en handhaven, door de beide oorlogvoerende mogendheden of door eene van dezelve?

2°. Welke maatregelen zal de regeering nemen om Nederland in staat te stellen om die strikte neutraliteit te handhaven en, zoo het onverhoopt noodig mocht zijn, te verdedigen?"

De Minister van Binnenlandsche Zaken maakte bezwaar deze vragen terstond te beantwoorden, maar den 18den Juli kon de Minister van Buitenlandsche Zaken dit antwoord geven:

«Thans kan ik aan de Kamer berichten, dat die verklaring zeer gunstig is opgenomen en dat de regeeringen van Pruisen en Frankrijk aan 's Konings regeering de stellige verzekering op schrift hebben gegeven, dat zij onze onzijdigheid erkennen en zullen eerbiedigen.

Ter handhaving dier onzijdigheid heeft de Koning het noodig geacht de lichtingen der militie op te roepen. De wetsontwerpen daartoe betrekkelijk zullen onverwijld aan de Vertegenwoordiging ingediend worden."

De vraag, of het onrustbarende gerucht waarheid bevatte, dat eene der oorlogvoerende mogendheden ons had aangeboden ons behulpzaam te zijn in het handhaven onzer onzijdigheid, beantwoordde hij beslist ontkennend. Den 19den Juli deed hij dezelfde mededeeling aan de Tweede Kamer.

Weldra volgden de aangekondigde wetsontwerpen, als dat betrekkelijk de samenblijving van de militie te lande van de lichtingen 1866—1869, tot samenblijving der zeemilitie, tot ver-

hooging van Hoofdstuk VIII der Begrooting voor 1880, en dat houdende verbod tot uit- en doorvoer van paarden, die met grooten spoed werden behandeld en aangenomen. Alleen werd in de Tweede Kamer door Van Houten, in de Eerste door Van Swinderen en Cremers de vraag gesteld, of de regeering, na de verklaringen der mogendheden, niet te veel deed, te veel vertoon maakte en daardoor te veel onrust verwekte, waardoor onze neutraliteit juist in gevaar kon worden gebracht. Er werd gewezen op de verdeeling der schutterijen in den eersten en tweeden ban, de circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken, en de algemeene beweging, die zich in den lande openbaarde, ook tot vrijwillige wapenoefeningen; terwijl van de andere zijde die maatregelen juist noodig werden geacht en met bijval werden begroet.

Toen den 19den September 1870 de nieuwe zitting 1870/1871 der Staten-Generaal werd geopend, was het gevaar voor schending onzer neutraliteit geweken en had men zelfs een begin kunnen maken met het huiswaarts zenden der buitengewoon bijeengeroepen lichtingen.

»Ik gevoel behoefte", sprak de Koning in de Troonrede, »het in deze vergadering uit te spreken, hoe ik hoogelijk de trouw en de vaderlandsliefde waardeer, door het Nederlandsche Volk, gedurende de ernstige omstandigheden der laatste maanden, op zoo indrukwekkende wijze aan den dag gelegd. Eenparig bleek de wil, wat ook gebeuren zoude, de zelfstandigheid van den Staat te handhaven. Zee- en landmacht, nationale militie, schutterij en vrijwillige vereenigingen wedijverden in dien geest. Orde en rust heerschten overal. De last der inkwartieringen werd met toewijding gedragen; voor de gezinnen der opgeroepen militieplichtigen mildelijk gezorgd. En bij dit alles mogen wij met voldoening wijzen op de gelijktijdige werkzaamheid onzer landgenooten voor het Roode Kruis."

Na de opening der zitting gingen de werkzaamheden haar gewonen gang. Dullert werd benoemd tot voorzitter der Tweede Kamer, het adres van antwoord op de Troonrede werd vastgesteld

en de Indische Begrootingswetten voor 1871 werden door de Tweede Kamer aangenomen. Daar werd door den minister Van Bosse, den 7den November in de Eerste en den 8sten November in de Tweede Kamer, de volgende mededeeling gedaan. «Eenige dagen geleden heeft de Minister van Buitenlandsche Zaken zich tot den Koning gewend met verzoek om uit zijne betrekking ontslagen te worden. Bijna tegelijkertijd vond de Minister van Koloniën, tot ons groot leedwezen, in den ongunstigen toestand van zijne gezondheid en in den dringenden en ernstigen raad van zijn geneesheer aanleiding om een soortgelijk verzoek tot den Koning te richten. Iets later hebben ook de Ministers van Justitie en van Oorlog aan den Koning hetzelfde verzoek ingediend. De drie overblijvende ministers hebben het van hunnen plicht geacht de aandacht des Konings hierop te vestigen, en Zijne Majesteit in overweging gegeven te besluiten wat naar Hoogstdeszelfs inzien het algemeen belang des lands zou vorderen, en, volgens de in die gevallen gebruikelijke termen, hunne portefeuilles mitsdien ter beschikking der Kroon gesteld."

Wat waren de redenen dezer zoo geheel onverwachts opdagende ministerieele crisis, der aftreding van het ministerie, dat juist zulk een gelukkig, werkzaam zittingsjaar achter den rug had? Alleen de Ministers van Koloniën en van Oorlog hebben de redenen van hunne aftreding medegedeeld. Naar die van de andere kan alleen gegist worden. Voor een gedeelte liggen zij in de voorloopige verslagen op de Begrootingswetten.

Wij hebben gezien, dat Roest van Limburg slechts met moeite bewogen was de portefeuille van Buitenlandsche Zaken aan te nemen en eerst alleen eene tijdelijke benoeming had aanvaard. In de vorige zitting was hij ongelukkig geweest met twee wetsontwerpen. Het eerste, tot verhooging van Hoofdstuk III der begrooting voor 1870 tot aanstelling van een gezant in China, was den 13den Mei door de Tweede Kamer met 35 tegen 34 stemmen verworpen, het tweede, tot goedkeuring van het tractaat van den 27sten November 1869 te Mannheim gesloten betrekkelijk de visscherij in den Rijn, was den 25sten Mei ingetrokken, na ver-

werping van art. 1 met 34 tegen 31 stemmen. In het voorloopig verslag over de Begrooting voor 1871, van den 11den October 1870, «gaven eenige leden te kennen, dat zij in het staatkundig beleid van den tegenwoordigen Minister van Buitenlandsche Zaken geen vertrouwen stelden.... Aan het tegenwoordig hoofd van dit departement schreven deze leden mindere zorg voor de Nederlandsche belangen bij het sluiten van het zalmtractaat en meer bepaaldelijk voor onze handelsbelangen in de zaak omtrent het gedistilleerd met België en in die omtrent de steenkolen met Pruisen toe.... Ook verweten deze leden den minister, dat hij eene onvoldoende kennis van den aard onzer buitenlandsche betrekkingen getoond heeft, zoowel in de behandeling van het geschil met Venezuela — waarover later — als bij het voorstellen van een verbod tot uitvoer van steenkolen". En verder wordt gezegd: «Eenige leden keurden het zeer af en noemden het zelfs inconstitutioneel, dat de minister, nadat de Kamer twee malen achtereen de vestiging eener missie in China heeft afgekeurd, thans weder een daartoe strekkend voorstel doet. Hij moet, als de zaak hem zoo belangrijk toeschijnt, zijne portefeuille neerleggen of de beslissing der Kamer eerbiedigen." In de memorie van beantwoording verdedigde de minister zijn beleid tegen de gemaakte opmerkingen, en verklaarde, dat het voorloopig verslag op hem «een min aangenamen indruk" had gemaakt. «Niet dat hij zich gevleid had ooit algemeenen bijval te zullen verwerven voor zijn staatkundig beleid, waarin nu eenige leden openlijk verklaarden geen vertrouwen te stellen, maar om den aard van het hem verwetene, om den indruk, dien zulke verwijten noodwendig moeten maken op hen, die tot zijne opvolging zullen worden geroepen, en vooral om de terugwerking dier verwijten op de betrekkingen met het buitenland."

De minister verkreeg het door hem den 21sten October gevraagde ontslag, ingaande den 12den December, terwijl de waarneming van zijn departement werd opgedragen aan den Minister van Oorlog.

Reeds te voren, ingaande den 16den November, was eervol ontslag verleend aan den Minister van Koloniën De Waal en de waarneming van zijn departement opgedragen aan den Minister van Marine. Met moeite was De Waal bewogen in het ministerie te treden, hij had steeds veel met den staat zijner gezondheid te worstelen. Thans zag hij zich gedwongen op raad van zijn geneesheer ontslag aan te vragen. Het is zeer wel mogelijk, dat de zware taak, hem opgelegd, en de moeilijkheden, welke deze, vooral in de laatste tijden, met zich bracht, zeer nadeelig op zijne gezondheid werkten en daardoor zijne aftreding verhaastten. Hij had de begrootingswetten van Nederlandsch Indië voor 1871 nog den 25sten October door de Tweede Kamer aangenomen gezien. De hevigste strijd was gevoerd over onderafdeeling 12 van Hoofdstuk II (Uitgaven in Indië). Van Goltstein stelde voor om de daar uitgetrokken som met *f* 32,220 te verminderen, teneinde de Kamer gelegenheid te geven, zich daardoor te verklaren tegen de voorgestelde wijziging van het Preangerstelsel.

»De hoofdtrekken van het Preangerstelsel", zegt hij, »zijn: de onthouding van de Nederlandsche regeering, het bestuur geheel in handen der inlanders. Ook bij de wisseling van de Europeesche bestuurders in den loop der tijden, heeft men zich nooit met iets anders dan met de koffiecultuur bemoeid. De uitoefening van de souvereiniteitsrechten is steeds gebleven aan de hoofden en aan de priesters.

Een van de voornaamste rechten, het recht van belastingheffing, hetwelk aan de hoofden en aan de priesters toekomt, wordt door tusschenkomst van de laatsten uitgeoefend. Door de priesters wordt de belasting geïnd, die zoowel aan de hoofden als aan hen zelven moet worden opgebracht. Vandaar, dat het ons niet kan verwonderen, dat er een groot aantal hoofden en priesters in de Preanger zijn....

Het voorstel van de regeering strekt nu om het Europeesch gezag in de plaats van dat der inlandsche hoofden te stellen. Aan de regenten en priesters zullen hunne rechten, ook de politieke, worden ontnomen. Met de uitoefening daarvan zal de Staat

zich belasten. In hunne plaats zal de Staat het bedrag der belasting, tot nog toe aan hen opgebracht, heffen. Daarentegen zullen de regenten en hoofden door de regeering worden schadeloosgesteld met eene bezoldiging en zal de bevolking eene betaling voor de koffie ontvangen, meer geëvenredigd aan den prijs, die daarvoor elders wordt betaald. Behalve eene belasting op het bedrijf en op het vee zal de regeering eene belasting van de rijstgronden heffen.

Dit is, geloof ik, in groote trekken het voorstel van de regeering. Het valt niet te ontkennen, dat daarmede eene geheele omkeering van den toestand in de Preanger zal plaats hebben: het is niet meer of minder dan eene sociale revolutie. De band, die de inlandsche bevolking met hare regenten en hoofden verbond, wordt verbroken en de Europeesche ambtenaar stelt zich tusschen beiden. Aan de priesters wordt een bepaald recht, dat zij uitoefenen, ontnomen; want terwijl elders op Java de priesters door giften der geloovigen worden onderhouden, kwam hun in de Preanger een bepaald recht op zeker gedeelte van het product toe.... Maar daarenboven, een aantal hoofden zullen uit hun stand van hoofden vervallen."

Hij heeft tegen het voorgestelde zoowel politieke als financieele bezwaren, maar zijn «hoofdbezwaar is, dat er ontevredenheid zal verwekt worden bij de priesters, en dat element vooral moet voor het behoud van de rust in onze koloniën met de meeste zorg worden ontzien".

Een der krachtigste verdedigers is naast den minister en Mirandolle, die overtuigd is «dat de geheele liberale partij den minister zal steunen, die thans een maatregel voordraagt, zijne politiek en die der liberale partij kenmerkende", Van der Hucht. «Als men zich niet verlaten heeft op hooren zeggen", zegt hij, «maar zich de moeite heeft gegeven de geschiedenis na te gaan, weet men, dat de vorst van Mataram in 1677 de Preanger Regentschappen aan de Oostindische Compagnie verpandde en dat zij in 1705 door hun rechtmatigen vorst, den vorst van Mataram, definitief aan de Compagnie werden afgestaan. Toen deze eigenares

van de Preanger was, liet zij de regenten te Cheribon bijeenkomen en sloot daar contracten of overeenkomsten van levering met hen. Die leveringen bestonden in producten, rijst, peper, indigo, kapas enz., en dat wel voor prijzen, die de Oostindische Compagnie zèlve bepaalde. Met het oog op hetgeen toen zoo al gebeurde, kan men aannemen, dat die betaling wel niet te hoog zal geweest zijn. Later heeft men die producten laten varen en ontving de Compagnie uit de Preanger Regentschappen alleen koffie tegen betaling van éen rijksdaalder de 125 pond. Verder bemoeide de Compagnie zich met de Preanger niet; zij liet de hoofden daar geheel vrij, die met de mindere bevolking konden leven, zooals zij goedvonden.

Toen het Gouvernement de zaken der Compagnie overnam, heeft het ook nog geruimen tijd dienzelfden weg gevolgd. Maar later is dat zoogenaamde Preangerstelsel totaal veranderd. De regenten van dien tijd hadden toch, behalve de heffing der belastingen, de justitie en de politie. Men heeft er toen een Europeesch bestuur geplaatst, een resident, assistent-residenten en controleurs, en van dat oogenblik af had de resident de justitie en de politie in handen. De regenten waren geheel ondergeschikt aan het Europeesch bestuur. Het zijn geene vorsten met souvereine rechten . . . . .

Ik heb er persoonlijk belang bij, dat het in de Preanger rustig blijft; ik heb daar verschillende leden mijner familie wonen en ik heb daar bezittingen. Wanneer daar dus iets gebeurde, ik zou de eerste zijn, die er onder lijdt. Daar ik echter door eigen ondervinding en door informatiën, die niemand beter dan ik van daar kan krijgen, tot de innige overtuiging ben gekomen, dat de hoofden den maatregel wenschen; dat de mindere bevolking er zeer door gebaat zal worden, en dat ook de priesters, wanneer het voornemen der regeering, om hun vast traktement te geven, doorgaat, er niet tegen zullen zijn, zoo ben ik het denkbeeld van de regeering toegedaan. Een enkel staaltje moet ik er nog bijvoegen: ik heb vóor mij een brief van iemand, die in de Preanger grootgebracht en wiens naam hier meermalen genoemd

is; die zeer zeker den toestand aldaar beter kent dan wie ook; die, omdat hij de taal door en door kent en niet de eer heeft ambtenaar te zijn, in de gelegenheid is om zeer veel te hooren. Met hem heb ik natuurlijk sinds geruimen tijd over die zaak gecorrespondeerd, en nu heb ik hier een brief vóor mij, gedateerd den 19den Augustus van dit jaar. Daarin schrijft hij: ««Een van de hoofdpriesters in de Preanger is bij mij geweest en heeft mij verteld, dat hij pas was teruggekeerd van een bezoek aan een der regenten, die verklaarde zeer te verlangen, dat de voorgestelde verandering, die, men lette er wel op, niet abrupt wordt ingevoerd, maar waarvoor in 1840 reeds het onderzoek is aangevangen, eindelijk tot stand zou komen. Hij hoopte, dat de zaak nu geregeld zou worden, en verwachtte van de nieuwe regeling zulke goede resultaten, dat hij zijn pas geboren zoon den naam gaf van «nieuwe regeling"""". De Kamer geloove niet, dat ik dit mededeel om op hare lachspieren te werken, maar omdat ieder, die den inlander kent, daarin het bewijs zal vinden, dat er geen vrees behoeft te bestaan voor tegenwerking van de zijde van hoofden of priesters."

De minister voegt daar nog bij: «Mijnheer de Voorzitter, het zal wel voldoende zijn, wanneer ik verklaar, dat de tegenwoordige resident, die een der meest bedaarde en practische gezagvoerders op Java is, en die ook reeds als controleur, en nu verscheidene jaren achtereen als resident, de inwendige aangelegenheden der Preanger doorzag, daartoe heeft geadviseerd; dat de Raad van Indië in 1867 zich geheel heeft vereenigd met het advies van den heer Van Rees, dat verder gaat dan de regeering nu voordraagt, en dat de Gouverneur-Generaal eene reorganisatie bepaald heeft voorgesteld. De Gouverneur-Generaal was trouwens reeds een geruimen tijd van het nut overtuigd. Hij werd van het vroeger doen der voordracht teruggehouden door de woorden van den Minister van Koloniën Hasselman, bij de beraadslaging over de begrooting van Nederlandsch Indië voor het dienstjaar 1868, over de zaak gesproken. Ziende, dat die minister niet mede zou gaan, heeft hij

gewacht, maar onder dat wachten bleek hem meer en meer de noodzakelijkheid."

Het amendement van Van Goltstein werd met 34 tegen 31 stemmen verworpen (voor: Hasselman, Nierstrasz, Van Nispen van Sevenaer, Storm van 's-Gravesande, Van Houten, De Brauw, De Bieberstein, Hoffman, Heemskerk Az., Rutgers van Rozenburg, Van Sypesteijn, Verheyen, Van Goltstein, Haffmans, Du Marchie van Voorthuysen, Luyben, Van der Does de Willebois, Van Lynden van Sandenburg, Kien, Van Wassenaer van Catwijck, Van Kuyk, Begram, Van der Maesen de Sombreff, Heydenrijck, Van Loon, De Casembroot, Insinger, Van Reenen, Van Zinnicq Bergmann, s' Jacob en Saaymans Vader).

Hoofdstuk II (Uitgaven in Indië) werd den 25sten October met 38 tegen 28 stemmen aangenomen, en in de avondzitting van dien dag ook de overige hoofdstukken.

Toen de begrooting in de Eerste Kamer werd behandeld, had de minister reeds zijn ontslag ingediend. Den 10den November werden door deze Kamer de beide Hoofdstukken II (Uitgaven in Indië en Middelen in Indië) met 17 tegen 16 stemmen verworpen (tegen: Van Meeuwen, Van Nispen van Pannerden, Messchert van Vollenhoven, De Villers de Pité, Hartsen, Tonckens, Van Rhemen van Rhemenshuizen, De Dieu Fontein Verschuir van Heilo, Huidecoper van Maarsseveen, Rahusen, Beerenbroek, Cremers, Sassen, Van der Lek de Clercq, Van Aylva van Pallandt, Van Sasse van Ysselt en Hengst). Onder de redenen dier afstemming behoorde een incident, dat zich in den tusschentijd had voorgedaan.

De Minister van Koloniën had in de Tweede Kamer (22 October) verklaard, dat de wijziging van het Preangerstelsel niet tot stand zou komen, voordat de Staten-Generaal bij de begrooting de fondsen hadden toegestaan. «Bij den Gouverneur-Generaal", sprak hij, «kan geen twijfel bestaan — op grond van hetgeen hem geschreven en geseind is — of hij kan den maatregel niet ten uitvoer brengen, zonder dat de wetgevende macht over de aanvraag van fondsen uitspraak heeft gedaan."

Nu begon het voorloopig verslag der Eerste Kamer van den 5den November 1870 aldus: «Bij den aanvang van het onderzoek dezer wetsontwerpen werd in al de afdeelingen dezer Kamer de aandacht der leden gevestigd op de uit de *Javasche Courant* bekend geworden uitvaardiging der besluiten betrekkelijk de hervorming van het Preangerstelsel. Die uitvaardiging had schier algemeene verwondering teweeggebracht. In schijnbaren strijd met de verklaring van den minister in de Tweede Kamer gegeven, meenden vele leden dat het nu inderdaad bleek, dat de Vertegenwoordiging met betrekking tot de bedoelde hervorming gestaan had en stond tegenover een fait accompli. Met den besten wil meenden sommigen, dat men te dezer zake geen vergissing kon aannemen. Het vertrouwen in den persoon des ministers werd door hen als de hoofdzaak beschouwd en dit was door den loop, welken deze zaak genomen heeft, zoodanig geschokt, dat zij zich ongezind verklaarden deze begrooting toe te stemmen, voordat de zaak van regeeringswege behoorlijk opgehelderd zou zijn. Andere leden gingen zelfs zoo ver in dit opzicht, dat zij betuigden met den Minister van Koloniën niet in discussie te willen treden, voordat hij zich had gezuiverd van den schijn, dat de Tweede Kamer door hem te dezer zake was misleid..... De slotsom van deze overwegingen was, dat alle leden inlichtingen en zeer bepaalde ophelderingen omtrent deze zaak wenschten te ontvangen. Verscheidene leden meenden, dat de minister zich zoowel ter zake zijner achterhoudendheid als wegens den ganschen loop der zaak had te verantwoorden".

De minister toonde zich in zijne memorie van beantwoording bereid alle inlichtingen te geven. Hij verklaarde niet alleen niets van de uitvoering te hebben geweten, maar had zelfs «van den aanvang af, het vooruitloopen op de ingeroepen beslissing der wetgevende macht ondenkbaar geacht". Bij ministerieelen brief van den 29sten Juni 1870 (den 13den Augustus in Indië ontvangen), had hij o. a. aan den Gouverneur-Generaal geschreven: «Bij het voorafgaande heb ik nog slechts de mededeeling te voegen, dat op de financieele gevolgen gerekend is bij de ontworpen

begrooting voor 1871, en dat overigens aan Uwe Excellentie volle vrijheid is gelaten in de bepaling van het tijdstip, waarop de belangrijke hervorming zal moeten ingaan." Niettegenstaande dit schrijven waren reeds den 10den September de ordonnantiën in Indië afgekondigd. Uit het mailrapport van den 18den Augustus, ontvangen den 2den October, voor onvoldoende bedachtzaamheid vreezende, had de minister nog bij telegram van den 5den October den Gouverneur-Generaal gewaarschuwd, «dat de hervorming afhankelijk was van de bekrachtiging der begrooting". Hij meende dus aan het fait accompli geheel onschuldig te zijn. Toch verklaarden verscheidene leden zich bij het mondeling debat nog niet tevreden met de verstrekte inlichtingen en, gelijk wij gezien hebben, werd Hoofdstuk II verworpen.

Den 24sten December antwoordde de Minister van Koloniën ad interim, Brocx, op de vragen van Nierstrasz en Insinger:

«De Gouverneur-Generaal heeft onmiddellijk na de ontvangst van het telegram (van den 5den October) den heer Van Rees, lid van den Raad van Indië, bij zich ontboden en hem den uitdrukkelijken last gegeven om geen maatregelen te nemen, die eenigszins op de beslissing van de wetgevende macht zouden vooruitloopen, en om zich slechts voorloopig uitsluitend te bepalen tot maatregelen van voorbereiding om de hervorming overeenkomstig de intentie van de regeering met den 1sten Januari 1871 te kunnen invoeren, indien de wetgevende macht daaraan hare goedkeuring zal gegeven hebben. Het betoog van het verband, dat tusschen de noodzakelijkheid der afkondiging van de hervorming en het nemen van voorbereidende maatregelen kon verwacht worden, ontbreekt echter.

Op de vraag van den heer Insinger kan ik slechts mededeelen, dat onmiddellijk na de afstemming der Indische begrooting bij den anderen tak der wetgevende macht, den Gouverneur-Generaal is opgedragen om de Preanger-hervorming voorloopig te schorsen."

De Minister van Justitie, Van Lilaar, die eveneens blijkens

de mededeeling van den 7den November ontslag had verzocht, werd daartoe waarschijnlijk niet het minst bewogen door het besluit der Tweede Kamer van den 23sten Juni 1870, waarbij de wet op de rechterlijke organisatie van 1861, wier uitvoering hij had voorbereid, ter zijde werd gezet. Hoewel hij zich bereid had verklaard aan den wensch der Kamer te voldoen en eene nieuwe wet te ontwerpen, was zijne genegenheid daartoe minder groot en maakte hij dus van de gelegenheid gebruik om met andere ministers heen te gaan en die taak aan een ander over te laten.

De Minister van Oorlog gaf openlijk de reden zijner aftreding op in de memorie van beantwoording van Hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting. Hij wenscht «aan de Vertegenwoordiging kenbaar te maken, dat de inhoud van gemeld (voorloopig) verslag hem aanleiding heeft gegeven aan Zijne Majesteit den Koning het verzoek te richten, hem een eervol ontslag uit zijne tegenwoordige betrekking wel te willen verleenen".

In bedoeld voorloopig verslag komt o. a. het volgende voor:

«De feitelijke toestand van ons krijgswezen maakte, vooral in verband met het licht, daarover bij gelegenheid der mobilisatie opgegaan in alle afdeelingen, een punt van ernstige discussie uit. Het oordeel over dien toestand was algemeen zeer ongunstig en de verklaringen daaromtrent door den minister bij gelegenheid der discussie over het Adres van Antwoord afgelegd, hadden bij menigeen bevreemding opgewekt. Men meende toch te weten, dat bij gelegenheid der mobilisatie leemten en onvolkomenheden aan den dag waren gekomen, van zoodanigen aard, dat zij, ware ons land werkelijk bedreigd geworden, verlammend op de geheele verdediging gewerkt en die zoogoed als onmogelijk gemaakt zouden hebben. Gaarne bracht men hulde aan den spoed, waarmede de miliciens opgeroepen en de verschillende corpsen van het mobiele leger op hunne standplaatsen gebracht zijn; ook verdiende de trouwe opkomst der miliciens en hunne bereidvaardigheid, ijver en plichtsbetrachting, waarover bij het leger slechts éene stem was geweest, den grootsten lof. Maar kon dit ook niet het eenige lichtpunt genoemd worden bij de gansche mobilisatie?

Was het niet gebleken, dat ons leger, dat onze strijdmiddelen in het algemeen, in een toestand verkeerden, waardoor ten volle de meening van hen werd gerechtvaardigd, die altijd beweerd hadden, dat wij niet gereed waren voor een oorlog? Had ieder deskundige niet moeten erkennen, dat het onmogelijk zou zijn geweest met ons leger, althans in de eerste weken na de mobilisatie, met eenige kans op een goeden uitslag, de verdediging te beproeven? Was er niet groot gebrek geweest aan kleeding- en uitrustingstukken van allerlei aard en had de hoedanigheid van sommige dier voorwerpen, met name van de sokken en schoenen — zaken, vooral voor de infanterie, de hoofdmacht, van zooveel gewicht —, niet zeer veel te wenschen overgelaten? Was er ook niet groot gebrek geweest aan patronen, en was het niet gebleken, dat vele miliciens onbekend waren met de behandeling van het achterlaadgeweer? Zou het niet aan achterlaadgeweren ontbroken hebben, wanneer de schutterijen gemobiliseerd hadden moeten worden? Was het niet gebleken, dat de organisatie der schutterijen zeer verwaarloosd was, zoodat de geheele 1ste ban slechts 15000 man telde en eerst na geruimen tijd een begin van organisatie vertoonde? Had over het algemeen de geoefendheid en de soliditeit der troepen aanvankelijk niet zeer veel te wenschen overgelaten? Had het niet bij alle corpsen aan officieren, hier en daar ook aan onderofficieren, in zoo hooge mate ontbroken, dat reeds nu — nu het nog vrede was, nu er nog geen verliezen waren geleden — toezicht, leiding en oefening dikwerf slechts op gebrekkige wijze hadden kunnen plaats vinden? En zou derhalve, waren wij werkelijk in den oorlog betrokken geworden, de feitelijke toestand niet deze zijn geweest: dat wij met een half geoefend, gebrekkig uitgerust en gewapend, onvoldoende geëncadreerd leger — niet eenmaal van de noodige patronen voorzien — tegen den vijand hadden moeten optrekken?

Op al deze vragen was, naar het oordeel der leden, welke zich over deze punten uitlieten, niet anders dan een toestemmend antwoord mogelijk. En wanneer zij nu daarbij in aanmerking namen, dat, blijkens het ontwerp-vestingwet, geene enkele linie,

geene enkele vesting geacht kon worden in volkomen verdedigbaren toestand te zijn, dan meenden zij met het volste recht te mogen beweren, dat de toestand van ons krijgswezen zeer veel te wenschen overliet."

Er werden verscheidene middelen ter verbetering aangegeven, o. a. eene parlementaire enquête, maar «meer algemeen dan het denkbeeld eener enquête, vond de meening bijval, dat van de zijde der Kamer met den meesten ernst bij den minister zelf zou worden aangedrongen op eene openhartige blootlegging van den toestand. Men zag niet voorbij, dat dergelijke mededeeling voor den minister hare eigenaardige bezwaren had. De positie van den minister zou onhoudbaar worden, wanneer hij de leemten en onvolkomenheden van het krijgswezen aan de Vertegenwoordiging kenbaar maakte, zonder dat hij tevens de middelen wist aan te wijzen, die tot verbetering kunnen leiden. Maar mocht dit eene reden zijn om den werkelijken toestand te verbergen? De minister, die zoo handelde, laadde eene niet minder zware verantwoordelijkheid op zich dan die Fransche maarschalk, die vóor het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog in de Kamer van Vertegenwoordigers verklaard had, dat hij volkomen voor den oorlog gereed en het leger tot den laatsten knoop aan de slobkousen der soldaten ««ten strijde"" uitgerust was. Hij deed zoodoende eene bedrieglijke gerustheid ontstaan, die voor het vaderland wel eens de noodlottigste gevolgen hebben kon. En daarom meende men van dezen minister te mogen verwachten, dat hij zijne langdurige en eervolle loopbaan niet zou willen sluiten zonder aan de Vertegenwoordiging de volle waarheid omtrent den toestand van ons krijgswezen te hebben gezegd".

Men erkende wel, dat dit niet alles de schuld kon zijn van dezen Minister van Oorlog, maar men verweet den anders hooggeachten krijgsman, dien velen met groot leedwezen zagen heengaan, dat hij, vooral bij de discussie over het adres van antwoord op de troonrede, den toestand te optimistisch had beschouwd, niet genoeg van den ernst der zaak was doordrongen en niet onmiddellijk ingrijpende maatregelen had voorgesteld. In allen

gevalle zou het voortaan tot een der eerste plichten van zijne opvolgers en elke nieuwe regeering behooren, den toestand ernstig onder de oogen te zien, en onze defensie in een voldoenden staat te brengen. Dit was het stellig resultaat, dat de mobilisatie van 1870 had opgeleverd.

Eene verandering van meer blijvenden aard, die ook voor volgende ministeriën gold, kwam tot stand door het Koninklijk Besluit van den 29sten October 1870, *Stbl.* n°. 173, waarbij definitief werden opgeheven de administratiën voor de Eerediensten, en het volgende werd bepaald:

«1°. dat de uitvoering en toepassing van de bepalingen van het 6de hoofdstuk der Grondwet, met uitzondering van art. 168, en die van de wet van 10 September 1853 (*Stbl.* n°. 102), benevens van de bepalingen van artt. 947 en 1717 van het Burgerlijk Wetboek ten aanzien van kerken, godsdienstige gestichten en kerkelijke instellingen van weldadigheid worden opgedragen aan Onzen Minister van Justitie;

2°. dat de uitvoering en toepassing van art. 168 der Grondwet, het beheer der bij de Staatsbegrooting voor de onderscheidene kerkgenootschappen toegestane geldmiddelen en de daarmede in verband staande werkzaamheden worden opgedragen aan Onzen Minister van Financiën;

3°. dat de uitvoering en toepassing der verordeningen betreffende de onderscheidene eerediensten in de koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen wordt opgedragen aan Onzen Minister van Koloniën; zullende, met wijziging van het Koninklijk Besluit van 7 December 1820, n°. 113, de commissie voor de zaken der Protestantsche kerken in Neêrlands Oost- en West-Indië voortaan in rechtstreeksche betrekking staan tot het departement van Koloniën;

4°. dat omtrent al de hierboven bedoelde aangelegenheden, voor zooveel ze tot den werkkring van meer dan éen departe-

ment van algemeen bestuur in betrekking mochten staan, vooraf overleg zal plaats hebben tusschen de hoofden der departementen;

5°. dat dit besluit in werking treedt 1 Januari 1871."

Alzoo werd dan thans voltooid, wat in 1862 door de opheffing der departementen van Eerediensten was voorbereid, en waarop den 2den Januari 1868 voor een korten tijd was teruggekomen. De nieuwe regeling stemde overeen met die in het voorloopig verslag betreffende Hoofdstuk I der Staatsbegrooting voor 1863 aangegeven.

Eene poging om de uitvoering van dit besluit tegen te houden door een amendement van De Brauw op onderafdeeling 2 van art. 1 van Hoofdstuk IV der Begrooting voor 1871 werd met 37 tegen 36 stemmen verijdeld. Aldus kwam het besluit tot uitvoering en vervielen tevens de Hoofdstukken IVB en VIIC der Staatsbegrooting.

De voorloopige vaststelling der begrootingswetten was de laatste werkzaamheid van het ministerie Van Bosse, dat toen reeds demissionnair was. Den 13den December had de minister Brocx, als tijdelijk voorzitter van den ministerraad, deze mededeeling aan de Kamer gedaan:

«Nadat, zooals de Kamer zich zal gelieven te herinneren, de Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Financiën en van Marine, tengevolge van het verzoek om ontslag van de overige ministers, den 6den November hunne portefeuilles ter beschikking van den Koning hadden gesteld en nadat den 15den November j.l. de Minister van Koloniën zijn ontslag had bekomen, ontvingen de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Marine den 22sten daaraanvolgende de opdracht om voorstellen te doen tot aanvulling van de opengevallen plaatsen in het Kabinet. Het is die beide ministers niet mogen gelukken hunne pogingen tot voldoening aan die opdracht aangewend, met een gewenschten uitslag bekroond te zien. Dientengevolge hebben zij den 5den dezer hun mandaat nedergelegd onder aanbieding van hun ontslag, en hebben de ministers, in afwachting van 's Konings nadere beslissing, vermeend machtiging te moeten verzoeken tot de indiening

van die voorstellen, welke tot een geregelden loop van den dienst onvermijdelijk zijn. Alleen heeft de Minister van Buitenlandsche Zaken bezwaar gemaakt tegen de indiening van credietwetten en op zijn ontslag blijven aandringen. Aan dien herhaalden wensch tot bekoming van ontslag heeft de Koning gevolg gegeven; tegelijkertijd is het bestuur over het Ministerie van Buitenlandsche Zaken ad interim opgedragen aan den Minister van Oorlog."

Bij Koninklijke Besluiten van den 3den Januari 1871 ontvingen de gezamenlijke ministers, met uitzondering van den Minister van Marine, eervol ontslag, met gelijktijdige benoeming hunner opvolgers.

HOOFDSTUK VII.

HET DERDE MINISTERIE THORBECKE.

Het ministerie Van Bosse was afgetreden, zonder eene enkele nederlaag van beteekenis geleden te hebben. Het mocht daarentegen roemen op eene zeer vruchtbare werkzaamheid gedurende twee zittingsjaren, die het bewijs leverde van de waarheid der woorden bij zijne optreding gesproken, dat de samenstelling van het ministerie wel verzoenend was, wat de personen betrof, maar dat de richting in beslist liberalen geest zou zijn. Het was een ministerie der liberale meerderheid geweest en dat tot het einde toe gebleven.

Wanneer wij dan gaan zoeken naar de redenen, die dit ministerie tot aftreding hebben bewogen, dan zullen wij den blik niet naar zijn verleden moeten richten, maar eer naar zijne toekomst. Tengevolge van de omstandigheden zag het ministerie zich plotseling voor eene taak gesteld, die zijne hoogste inspanning zou vorderen. Wij moeten eene uitzondering maken voor den Minister van Koloniën, die in hoofdzaak had tot stand gebracht wat hij zich had voorgenomen, de oplossing der koloniale quaestie ten opzichte van het grondbezit en het cultuurstelsel, en die door den toestand zijner gezondheid tot aftreding werd gedwongen De verwerping van Hoofdstuk II der Indische Begrooting in de

Eerste Kamer met de meerderheid van éene stem, het gevolg van de voorbarigheid van den Gouverneur-Generaal, had eerst plaats nadat hij zijn ontslag had ingediend. De wijziging van het Preangerstelsel zelf zou nu meer eene quaestie van vorm zijn en zijn opvolger weinig moeite behoeven te kosten. Zijne aftreding behoefde evenmin als die van den Minister van Buitenlandsche Zaken eene Kabinetscrisis ten gevolge te hebben.

Ánders was het gesteld met de overige ministers. De oorlog van 1870 en de mobilisatie van ons leger, die daarvan het gevolg was geweest, had plotseling aan het licht gebracht hoeveel er aan onze defensie ontbrak, en in welke gevaren die tekortkoming ons land had kunnen storten. Eene afdoende regeling onzer defensie werd nu de eerste dringende eisch des tijds. Die regeling zou groote kosten met zich sleepen, en de goede tijd onzer financiën was voorbij; wij stonden voor een tekort. Het eenige middel om daarin te voorzien was hervorming van ons belastingstelsel. Ook Van Bosse was daarvan thans overtuigd, en had het voorstel ingezonden tot invoering eener inkomstenbelasting. Eindelijk maakte de beslissing der Tweede Kamer ten opzichte van de wet op de rechterlijke organisatie de indiening van een nieuw wetsontwerp noodzakelijk. Afgezien van andere onderwerpen, als lager en hooger onderwijs, kiesrecht enz. waren aldus door de omstandigheden drie onderwerpen: defensie, inkomstenbelasting en rechterlijke organisatie, aan de orde van den dag gesteld, die dringend eene spoedige afdoening vorderden. Het was eene taak, die een nieuw optredend ministerie, met frissche krachten en jeugdigen moed, gesteund door eene eensgezinde meerderheid, volop werk moest geven. Nu viel zij ten deel aan een ministerie, dat reeds twee vermoeiende campagnejaren achter den rug had, aan ministers, die niet van harte, maar alleen door den drang der omstandigheden de volvoering op zich zouden nemen en die tegenover zich zagen eene Kamer, in wier meerderheid de weldra aan het licht komende desorganisatie der liberale partij zich reeds begon te doen gevoelen, en waarin juist over de drie genoemde onderwerpen de minst moge-

lijke eenstemmigheid, de grootst mogelijke verdeeldheid van gevoelens heerschte. Het is te begrijpen dat ook de Ministers van Oorlog, Justitie en Financiën die taak liever aan andere handen overdroegen en dat de pogingen der Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Marine, om het ministerie te reconstrueeren, met geen gunstigen uitslag bekroond werden.

Men begreep, dat de liberale partij, om de gestelde taak te volvoeren, alle krachten zou moeten vereenigen en in 't werk stellen, dat er bovenal een krachtig ministerie noodig was, dat prestige had en de tucht in de gelederen zou weten te handhaven, een ministerie, waarin de partij vertrouwen stelde; dat het hoofd der liberale partij zelf de leiding op zich zou moeten nemen, en, al behoorden de onderwerpen ook niet tot zijn departement, aan de ontwerpen zijner ambtgenooten door zijne bezielende rede, door zijn bondig betoog, door zijne regeerkracht bovenal, de overwinning moest helpen doen behalen. Het was noodig, dat hij niet langer buiten het ministerie in de Kamer zijne medewerking verleende, maar dat hij zelf in het Kabinet trad, dat hij zelf, niettegenstaande zijn hoogen leeftijd, als formateur, een nieuw Kabinet samenstelde. Zoo werd dan weer zijne medewerking ingeroepen, en niet afgewezen.

Bij Koninklijke Besluiten van den 3den Januari 1871 werd tot Minister van Binnenlandsche Zaken benoemd Mr. J. R. Thorbecke, tot Minister van Financiën Mr. P. Blussé van Oud-Alblas, tot Minister van Oorlog G. P. Booms, tot Minister van Justitie Mr. J. A. Jolles. Uit het vorig ministerie ging over de Minister van Marine L. G. Brocx; Mr. P. P. van Bosse verwisselde de portefeuille van Financiën met die van Koloniën, en Van Mulken bleef tijdelijk belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken tot den 18den Januari, toen de nieuwbenoemde minister Mr. J. L. H. A. baron Gericke van Herwijnen in functie trad. Nog vóor de samenkomst der Kamers onderging het ministerie eene wijziging door het eervol ontslag bij Koninklijk Besluit van den 26sten Januari verleend aan G. P. Booms als Minister van Oorlog, in wiens plaats trad A. Engelvaart.

Thorbecke leidde in de vergadering van den 28sten Februari het ministerie met deze woorden bij de Tweede Kamer in:

•Mijnheer de President, een woord van inleiding; niet om het ministerie in te leiden; het nieuwe ministerie bestaat grootendeels uit oude kennissen der Kamer; zij weet, wat zij aan ons heeft. Wij hebben ook geen nieuwe politiek in te wijden; wij hebben eene bekende politiek voort te zetten. Een woord over hetgeen wij ons eerste werk achten.

Met de Kamer staan wij, in een moeilijken tijd, voor eene groote taak, die niet op eenmaal te volvoeren is. Wij denken die, met den beschikbaren tijd en onze krachten te rade gaande, naar eene zekere volgorde over deze en de aanstaande zitting te verdeelen. In den tijd, die na de vaststelling der begrootingen ten behoeve van den dienst hier te lande, in Oost- en West-Indië, van de tegenwoordige zitting zal overblijven, zullen wij u noch met den census noch met het hooger onderwijs bezighouden; eene andere zorg heeft voor het oogenblik den voorrang; de plicht, dien de gebeurtenissen der jongste jaren ons opleggen; de plicht om de middelen onzer verdedigbaarheid meer en meer te verzekeren; het ministerie legt zich toe om de ontwerpen van inrichting onzer defensie, van herziening der militiewet, van nieuwe regeling der schutterijen, van eene, in vele opzichten daarmede samenhangende, herziening van ons belastingwezen tegen de aanstaande zitting voor het overleg met de Staten-Generaal rijp te maken. In de tegenwoordige zitting zijn ontwerpen betreffende eenige gewichtige tractaten, de tienden, de rechterlijke organisatie en het Indisch tarief te voorzien; de twee laatste evenwel waarschijnlijk niet zoo tijdig, dat zij nog in behandeling zullen kunnen komen.

Men stelt zich gemeenlijk méer voor dan men volbrengt; mogen wij, Gouvernement en Kamer, zoo gelukkig zijn, nu eens het omgekeerde te zien gebeuren.

Ten slotte ontvangt de Kamer eene persoonlijke betuiging van twee oud-soldaten van uw kamp. De Minister van Financiën en ik hebben in de verwisseling van onze zetels in uw midden

met moeite toegegeven; de Kamer vergunne ons de hoop te voeden, dat de welwillendheid, die wij op de banken ondervonden, ons ook hier aan de tafel bijblijve."

De wensch, dat men dezen keer eens meer mocht volbrengen, dan men zich had voorgesteld, mocht niet vervuld worden. Van al de genoemde ontwerpen werd er in de zitting van 1870 op 1871 geen enkel afgedaan. De discussiën over de Staatsbegrooting alleen duurden tot den 25sten Mei. Van zelfbeperking was nog weinig te bespeuren. Eerst kwamen de Hoofdstukken II der Indische Begrooting aan de orde, in plaats van de in de Eerste Kamer verworpene. De veelbesproken wijziging der inrichting van de Preanger Regentschappen kwam daarbij opnieuw uitvoerig ter sprake. De minister Van Bosse had evenals zijn voorganger daarvoor gelden uitgetrokken. Van Goltstein stelde weer voor, onderafdeeling 12 met *f* 32,220 te verminderen, teneinde die wijziging te beletten. Zijn amendement werd met 44 tegen 31 stemmen verworpen en dezen keer vereenigde zich ook de Eerste Kamer met Hoofdstuk II der Begrooting voor Uitgaven met 25 tegen 5 stemmen. Ook de verschillende Hoofdstukken der Staatsbegrooting werden goedgekeurd en eenige wetsontwerpen van minder ingrijpend belang tot wet verheven.

Eerst in de zitting van 1871 op 1872 mocht het gelukken de door Thorbecke genoemde wetsontwerpen betreffende eenige gewichtige tractaten met Engeland, n.l. dat betreffende den afstand der Nederlandsche bezittingen op de kust van Guinea, en de daarmede samenhangende betreffende de regeling onzer betrekkingen op Sumatra, en den invoer van vrije arbeiders in Suriname tot afdoening te brengen.

Eene belangrijke beslissing ten opzichte van onze buitenlandsche betrekkingen werd tegen den wensch van den Minister van Buitenlandsche Zaken genomen bij de behandeling van Hoofdstuk III der Staatsbegrooting voor 1872. Gedurende de laatste dagen van het ministerie Van Bosse (19 December 1870) had Kerstens eene interpellatie gericht tot de regeering betref-

fende «het gevolg door het ministerie te geven aan het door Roomsch-Katholieke Nederlanders aan den Koning gericht algemeen petitionnement betrekkelijk de handhaving hunner rechten, die door den aanslag op de souvereiniteit van het Hoofd der Kerk zijn geschonden". De aanleiding was de inbezitneming van Rome door de Italiaansche troepen. Op het antwoord van Van Mulken, a. i. Minister van Buitenlandsche Zaken, dat de neutrale politiek van ons land verbood aan het verzoek der adressanten gevolg te geven, stelde hij deze motie voor: «De Kamer, gehoord den minister, is van oordeel, dat de regeering zich niet mag onthouden ter gelegener tijd stappen te doen om het herstel der souvereiniteit van den Paus over den Kerkelijken Staat te bevorderen". Hij trok evenwel zijne motie in, toen Fransen van de Putte eene motie had voorgesteld, luidende: «De Kamer, van oordeel zijnde, dat het de roeping van den Nederlandschen Staat niet is, stappen te doen tot herstel van het wereldlijk gezag van den Paus over den Kerkelijken Staat, gaat over tot de orde van den dag". Hij zag terecht in, dat deze motie meer kans had om verworpen dan de zijne om aangenomen te worden, en dat hij op die wijze toch zijn doel zou bereiken. De motie van Fransen van de Putte werd dan ook met 42 tegen 32 stemmen verworpen, maar daarentegen met 39 tegen 35 stemmen aangenomen de motie van Cremers, luidende: «De Kamer, hare goedkeuring hechtende aan de houding der regeering, gaat over tot de orde van den dag".

Nadat de zaak bij de Begrooting voor 1871 opnieuw ter sprake was gekomen, werd nu bij de Begrooting voor 1872 met 39 tegen 33 stemmen aangenomen een amendement van Dumbar om onderafd. 5 te verminderen met *f* 8000, teneinde daardoor de wenschelijkheid uit te spreken tot opheffing van het gezantschap bij den Paus. Dit amendement vond als een logisch gevolg van de opheffing der administratiën van eerediensten en het liberale beginsel van scheiding van Kerk en Staat den steun der liberale partij in de Kamer, werd evenwel door den minister en vele Kamerleden voornamelijk op gronden van opportuniteit bestreden, omdat Nederland aldus, het eerst zijne missie bij den Paus

intrekkende, na de gebeurtenis van 1870 den schijn zou geven de wereldlijke souvereiniteit van den Paus niet meer te erkennen en aanstoot zou geven aan vele Katholieke landgenooten.

Het eenige der beloofde ontwerpen, dat naast die betreffende de tractaten met Engeland tot stand kwam, was dat betreffende de tienden. Het mocht den minister Jolles gelukken eindelijk eene wet tot afkoopbaarstelling der tienden in beide Kamers aangenomen te zien. Men weet, dat die afkoopbaarstelling eene geheele lijdensgeschiedenis heeft doorleefd, eer zij in behouden haven is aangeland. Nadat reeds onder het eerste ministerie Thorbecke de wenschelijkheid is uitgesproken, zendt in de zitting 1855/1856 Sloet tot Oldhuis een wetsvoorstel in tot verandering der tienden in grondrenten, waarover in de volgende zitting een voorloopig verslag wordt uitgebracht, in de daarop volgende gevolgd door memorie van beantwoording en eindverslag. In de zitting van 1858/1859 komt het ontwerp aanmerkelijk gewijzigd en nu strekkende tot afkoopbaarheid der tienden in de openbare beraadslaging en wordt door de Tweede Kamer den 23sten November 1858 met 42 tegen 19 stemmen aangenomen, maar door de Eerste den 4den Mei 1859 met 29 tegen 6 stemmen verworpen. In de zitting van 1859/1860 dient Sloet tot Oldhuis zijn voorstel gewijzigd opnieuw in. Het wordt den 31sten Juli 1860 door de Tweede Kamer met 36 tegen 23 stemmen aangenomen, maar den 15den Augustus door de Eerste Kamer met 27 tegen 11 stemmen verworpen. Toen komt in de zitting 1861/1862 het voorstel van den Minister van Justitie Olivier onder het tweede ministerie Thorbecke, in de volgende zitting, den 19den Maart 1863, door de Tweede Kamer met 46 tegen 13 stemmen aangenomen, maar den 30sten April door de Eerste met 23 tegen 13 stemmen verworpen, omdat er de wederkeerigheid in gemist wordt en te weinig op de belangen van

den tiendheffer gelet is. Oliviers opvolger Pické dient den 8sten Mei 1866 een nieuw ontwerp in, waarbij eenigszins aan de bezwaren der Eerste Kamer wordt te gemoet gekomen, door den tiendheffer het recht toe te kennen waardeering te vorderen gedurende twee jaren na de afkondiging dezer wet, »met het gevolg dat de afkoop der schuldplichtigheid niet dan tegen dien prijs kan worden gevorderd". Den 28sten Februari 1868 volgt een nieuw ontwerp van den minister Wintgens, minder bezwarend voor den tiendplichtige, daar het ook aan dezen het recht om waardeering te vorderen toekent en de geldigheid der waardeering beperkt tot een tijdvak van 15 jaar. Veel meer in het belang der tiendheffers is het ontwerp van Van Lilaar van den 24sten Juni 1870, waarbij de afkoop zoowel door den dienstplichtige als door den tiendheffer kan worden gevorderd. Eindelijk keert onder het derde ministerie Thorbecke de minister Jolles door zijn ontwerp van den 4den Mei 1871 terug tot het stelsel van Olivier en geeft den tiendheffer noch het recht van vordering van afkoop noch van waardeering. Om deze reden vindt zijn ontwerp in de Tweede Kamer meer bijval dan dat van zijne voorgangers, doch aan de andere zijde krachtiger bestrijding van de tegenstanders, die de voorkeur geven aan verandering der tienden in grondrenten, aan het recht der tiendheffers om afkoop en waardeering te eischen, aan den afkoop van bloktienden op verlangen van plichtigen, die te zamen eigenaar zijn van meer dan de helft der gronden in plaats van een enkelen als in het ontwerp. Nadat de zaak zoo dikwijls in de Tweede Kamer besproken is, is de discussie, die van den 18den tot den 20sten December 1871 duurt, eenigszins mat, maar het stelsel van den minister behaalt in alle hoofdpunten de overwinning en het ontwerp wordt den 20sten December met 62 tegen 1 stem (Rutgers van Rozenburg) aangenomen.

In de Eerste Kamer ondervindt het ontwerp meer tegenstand. Toch leidt de bijna algemeene aanneming door de Tweede Kamer, eene zekere moedeloosheid, die van verderen tegenstand afschrikt, en de personenverwisseling, die de Kamer ondergaan

heeft, er toe, dat het ontwerp den 9den April 1872 met 26 tegen 6 stemmen wordt aangenomen (tegen: De Vos van Steenwijk, Fransen van de Putte, Tonckens, Van Eysinga, Cost Jordens, Duymaer van Twist, Van Goltstein en Huydecoper van Maarsseveen). Na Koninklijke bekrachtiging op den 12den April 1872 verschijnt de wet in het *Stbl.* n°. 25.

De minister Jolles mocht roem dragen op eene andere wet, die tegelijkertijd verscheen, n.l. de wet van den 12den April 1872 *(Stbl.* n°. 24), tot vervanging van de artt. 414, 415 en 416 van het Wetboek van Strafrecht door andere bepalingen.

De betrokken artikelen luidden aldus:

«414. Alle onderlinge samenspanningen of vereeniging van degenen, die handwerkslieden in het werk stellen, strekkende om tegen recht en billijkheid eene vermindering van het werkloon door te drijven, wanneer zij van eene poging of eenen aanvang van uitvoering gevolgd wordt, zal gestraft worden met gevangenzetting voor zes dagen tot eene maand, en eene geldboete van tweehonderd tot drie duizend franken.

415. Alle onderlinge samenspanning of vereeniging van de zijde der werklieden, om tegelijkertijd het werk te doen ophouden, het werk in eene fabriek of werkplaats te verbieden, het te werk komen en blijven vóor of na zeker uur te beletten en in het algemeen om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken, zoo wanneer er eenige poging in het werk gesteld of een aanvang met de uitvoering gemaakt is, zal gestraft worden met eene gevangenis van ten minste eene maand en ten hoogste drie maanden.

De hoofden of aanleggers zullen gestraft worden met eene gevangenzetting van twee tot vijf jaren.

416. Ook zullen gestraft worden met de straffen, bij het vorig artikel gesteld en met inachtneming van hetzelfde onderscheid, de werklieden, die eenige boete, verbod, ontzegging of eenige proscriptie onder den naam van vervloeking of verdoeming, of wat benaming het zijn mag, uitgesproken of aangezegd zullen

hebben, hetzij tegen de fabriekbestuurders en ondernemers van werken, hetzij tegen elkander.

In het geval van dit en het vorig artikel zullen de hoofden of aanleggers van het wanbedrijf, na het uiteinde van hunne straf, onder het toezicht van de hooge politie gesteld mogen worden voor ten minste twee en ten hoogste vijf jaren."

Reeds bij de behandeling der Begrooting voor 1870 had Van Houten den wensch uitgesproken, dat deze artikelen uit het Strafwetboek mochten verdwijnen. Den 18den Februari 1870 antwoordde de minister Van Lilaar hem op zijne vraag of de regeering een wetsvoorstel betreffende de coalitiën in gereedheid had, daar hij er anders zelf een zou indienen, dat zulk een wetsontwerp binnen weinige dagen aan den Raad van State verzonden zou worden. Op eene nieuwe interpellatie aan den minister Jolles van den 10den Maart 1871 zeide deze de spoedige indiening van een wetsontwerp toe. Het werd nog in dezelfde zitting ingediend, maar kwam eerst in de volgende in de openbare beraadslaging, welke van den 4den tot den 9den Maart duurde. Intusschen hadden de gebeurtenissen der Commune in Parijs plaats gehad, welke door vele leden werden aangehaald als een afschrikwekkend voorbeeld tegen het zetten van stappen op het gebied der sociale wetgeving en het vrijlaten der coalitiën van arbeiders. De minister meende, dat juist tijdige hervormingen het beste middel waren om revolutiën te voorkomen, en handhaafde zijn ontwerp. Het werd bestreden door Godefroi, Van Zuylen van Nyevelt, Wintgens, Heemskerk, Haffmans, De Brauw en anderen, als bedenkelijk in deze tijdsomstandigheden en ontijdig, daar de aandrang tot eene dergelijke afschaffing en de noodzakelijkheid daartoe zich nog te weinig geopenbaard hadden om een dergelijke partieele wijziging van het Strafwetboek raadzaam te maken. Verdedigers vond het naast den minister in De Bruyn Kops, Gratama, Van Beyma thoe Kingma, Lenting, D. J. Mackay en natuurlijk Van Houten.

«Theoretisch", zegt de laatste, «kan men tweeërlei stelsel onderscheiden ten aanzien van de verhouding van den Staat tot

het huishoudelijk leven der maatschappij: het stelsel van het individualisme en van het socialisme. Bij het eerste wordt het oekonomisch streven overgelaten aan het individu en aan vrijwillige associatiën. Het Staatsgezag laat ieder voor zijn belang strijden; het waakt alleen tegen inbreuk op het recht; maar het tracht niet den strijd van de maatschappelijke belangen in den eenen of anderen geest te doen uitvallen: het blijft onzijdig.

Bij het stelsel, dat men het sociale noemt, treedt het Staatsgezag op om het oekonomisch leven te regelen: Wij leven nu onder en wenschen allen te behouden het stelsel van het individualisme, van de vrijheid van ieder om zijne belangen in de maatschappij zelf naar eigen inzicht te behartigen.

De voornaamste strijd op dit oogenblik in de maatschappij gevoerd is tusschen de twee factoren der productie, tusschen den arbeid en het kapitaal. Beide die factoren hebben in elke onderneming één gelijk belang en één strijdig belang.

Zij hebben een gelijk belang met betrekking tot de vermeerdering der productie, zoowel quantiteit als qualiteit, zoowel in hoeveelheid als in waarde. Naarmate de onderneming meer produceert, is er eene ruimere bate te verdeelen tusschen de factoren, die in de onderneming samenwerken. Het strijdig belang treedt op den voorgrond, wanneer het product van de gezamenlijke werkzaamheid verdeeld moet worden. Dit is het terrein van den strijd tusschen den ondernemer-kapitalist en den werkman.

In dien strijd behoort het Staatsgezag neutraal te blijven, en is het zulks op dit oogenblik niet.

Wat men ook moge zeggen van de artikelen van den Code Pénal, en welke interpretatie men er — voorzeker zonder nevenbedoelingen — in deze discussie aan heeft willen geven, de bedoeling van de artikelen van den Code Pénal is deze: dat het debat over de loonsconditiën tusschen ieder industrieel en ieder werkman afzonderlijk zal gevoerd worden; dat van de eene zijde tusschen verschillende ondernemers geene overeenkomst mag bestaan om het loon injustement et abusivement te doen dalen, en dat van de zijde der werklieden geene coalitiën

mogen plaats hebben, teneinde gezamenlijk bepalingen omtrent het loon met de ondernemers te maken.

Deze positie is uitstekend gunstig voor den ondernemer. Heeft hij met ieder werkman afzonderlijk te doen, dan heeft hij beslissend overwicht, want voor den werkman staat bij het overleg over het loon-contract zijne geheele positie op het spel, en voor den ondernemer slechts het verlies van één werkman.

Zijn daarentegen de werklieden, welke zich op een of ander vak toeleggen, in eene vakvereeniging vereenigd, en debatteeren zij te zamen met de ondernemers over het bedrag van het loon en de arbeidsconditiën, dan hebben de ondernemers er overwegend belang bij met hen op een goeden voet te blijven. Kunnen zij niet met hen contracteeren, dan zullen zij hunne onderneming moeten staken.

Het is bij den tegenwoordigen toestand een strijd — het beeld is reeds door den geachten afgevaardigde uit Assen (Smidt) gebruikt — tusschen twee kampvechters, waarvan de Staat den een de eene hand heeft vastgebonden.

Is het dan wonder dat, daar de arbeid zich niet kan doen gelden, de kapitalist bevoordeeld wordt; dat, terwijl de kapitalist zich verheugen mag in een hoogen rentestand, de toestand der arbeiders gedrukt is?

Men spreekt van de bepalingen van art. 414—416 Code Pénal als waren ze onverschillig, zonder invloed op de ontwikkeling der maatschappij. Ik beschouw ze volstrekt niet zoo. Ik ben van oordeel, dat indien wettelijke maatregelen sedert den revolutietijd de vrijheid van de organisatie van de arbeidende klasse niet hadden belemmerd, wij op dit oogenblik volstrekt niet in die mate als thans den maatschappelijken strijd zouden hebben, dien men onder den naam — dien ik echter, voor zoover ik mij herinner, nog nimmer daarvoor gebruikt heb — van de s o c i a l e q u a e s t i e aanduidt. Men heeft aan den kapitalist alle vrijheid van organisatie gelaten, de volle kracht om zich te doen gelden, teneinde zijn aandeel te verkrijgen van het product der samenwerking van arbeid en kapitaal, terwijl men aan den

factor arbeid zijne vrije ontwikkeling heeft ontnomen. Daarom houd ik dit voor een bijzonder gewichtig en belangrijk ontwerp van wet. Het heeft de strekking om in onze wetgeving in te voeren, te doen erkennen, de trade-unions, die in Engeland sedert eenige tientallen jaren bestaan en aldaar grooten invloed uitoefenen. Het verwondert mij daarom dat de spreker, die mij voorafging en die zoo grondig bekend is met de toestanden in Engeland, geen grooter beteekenis aan dit wetsontwerp heeft kunnen geven. Hij moet bekend zijn met het feit dat de trade-unions langzamerhand meer en meer de Engelsche maatschappij en de Engelsche politiek beginnen te beheerschen. De werkmansvereenigingen, die men hier te lande de vak-vereenigingen noemt, zijn de Engelsche trade-unions. Zonder twijfel zullen wij, als deze vereenigingen hier meer en meer ingang vinden, gelijksoortige verschijnselen zien als in Engeland aanschouwd worden.

Die verschijnselen zijn niet van dien aard, dat wij, voor zoover wij geen klassebelang, maar een algemeen volksbelang behartigen, ze behoeven te vreezen . . . ."

Van Houten is evenwel niet ingenomen met de vervanging der betrokken artikelen door nieuwe bepalingen, waarbij straf wordt bedreigd tegen inbreuk op eens anders vrijheid in de uitoefening van zijn arbeid of nijverheid door geweld, ontneming of beschadiging van werktuigen of gereedschap, bedreigingen met eenig strafbaar feit, bedrieglijke handelingen, beleediging of deelneming aan samenscholing in of bij fabrieken, werkplaatsen of woningen van eigenaars of bestuurders dier inrichtingen. Hij steunt het amendement van Van Beyma thoe Kingma, strekkende om eenvoudig de betrokken artikelen te doen vervallen en den arbeider dus onder den gewonen rechtstoestand te brengen, welk amendement evenwel wordt ingetrokken, toen de minister er zich beslist tegen verklaart. Den 8sten Maart staken over art. 1 de stemmen, maar den 9den Maart wordt het artikel en daarop het geheele ontwerp aangenomen met 37 tegen 34 stemmen (tegen Borret, Van Sypesteijn, Van Lynden van Sandenburg, Heems-

kerk Az., Van Nispen van Sevenaer, Arnoldts, Van den Heuvel, De Bieberstein, Van Hardenbroek van Lockhorst, C. van Nispen tot Sevenaer, Haffmans, Van Loon, Saaymans Vader, Van Zinnicq Bergmann, Hoffman, De Brauw, Van Naamen van Eemnes, Du Marchie van Voorthuysen, Begram, Heydenrijck, Van Zuylen van Nyevelt, Smitz, Wintgens, Kien, Nierstrasz, Van Kuyk, Verheyen, Van Wassenaer van Catwijck, Luyben, Van Reenen, Van Foreest, Godefroi, Van der Does de Willebois en s' Jacob). De Eerste Kamer vereenigde zich, na hevige bestrijding, den 10den April met het ontwerp met 24 tegen 11 stemmen (tegen: Schimmelpenninck van der Oye, Hengst, De Villers de Pité, Van Goltstein, Beerenbroek, Van Rhemen van Rhemenshuizen, Michiels van Kessenich, Hartsen, Van Rijckevorsel, Messchert van Vollenhoven en Van Sasse van Ysselt).

Te gelijk kwam nog tot stand de wet tot bedreiging van straf tegen de vernieling en onbruikbaarmaking van schepen enz. van den 12den April 1872 (*Stbl.* n°. 23), en in de voorafgaande zitting van 1870/71 die tot regeling van de bevoegdheid der consulaire ambtenaren tot het opmaken van burgerlijke akten en van de consulaire rechtsmacht (wet van den 25sten Juli 1871 *Stbl.* n°. 91). Daarentegen mocht het den minister niet gelukken de toegezegde wet op de rechterlijke organisatie tot afdoening te brengen, evenmin als den Minister van Koloniën de nieuwe Indische tariefwet.

Was het dus het ministerie slechts gelukt een gering gedeelte verwezenlijkt te zien van hetgeen het zich had voorgesteld in het eerste zittingsjaar tot stand te brengen, en dat wel eerst gedurende het tweede jaar, wij hebben thans te onderzoeken wat er gekomen is van hetgeen de regeering zich tot hoofdtaak gesteld had, de regeling van de defensie en van de daarmede in verband staande financieele plannen.

Bij de vorming van het ministerie had daarin zitting ge-

nomen kolonel Booms, die als eene militaire specialiteit bekendstond. Den 4den Januari opgetreden, legde hij evenwel reeds den 28sten Januari de ministerieele portefeuille neder. In zijne plaats trad generaal Engelvaart. Deze mocht den 24sten Mei 1871 zijne begrooting voor 1871 aangenomen zien met 41 tegen 27 stemmen. Een bedenkelijk verschijnsel voor zijne hervormingsplannen was het evenwel, dat de tegenstemmers voor het grootste gedeelte behoorden tot de liberale partij, d. w. z. tot de Kamermeerderheid, en dat zich daaronder niet alleen de anti-militairisten bevonden, die tegen elke verhooging van oorlogsuitgaven gekant waren, maar ook militaire specialiteiten als Stieltjes en De Roo van Alderwerelt. Aanleiding daartoe waren o. a. eenige minder liberale verklaringen, die de minister bij verschillende gelegenheden gaf. Zoo had hij zich reeds vóor de behandeling zijner begrooting op eene vraag van De Roo van Alderwerelt verklaard tegen het opheffen der beperkende bepalingen ten opzichte van het sluiten van huwelijken door officieren van de landmacht.

Bij de behandeling van een wetsontwerp tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen van officieren bij de zeemacht (wet van den 6den April 1871 *Stbl.* n°. 35), dat door de Tweede Kamer zoo geamendeerd werd, dat er van het stelsel van den minister Brocx weinig in overbleef, was met 38 tegen 16 stemmen een amendement van Van Eck aangenomen, om uit art. 22 der wet van den 28sten Augustus 1851 (*Stbl.* n°. 126) de bepaling te doen wegvallen, dat ontslag verleend kon worden wegens het aangaan van een huwelijk. Dit amendement was ten sterkste ondersteund door De Roo van Alderwerelt, die verklaarde: «De vraag, of officieren getrouwd of niet getrouwd moeten zijn, komt overigens, naar 't mij toeschijnt, in deze vergadering niet te pas. Ik bestrijd ten sterkste de meening, dat het Gouvernement dergelijke particuliere belangen van officieren heeft te leiden. Officieren zijn geen minderjarigen; het Gouvernement is niet de vader van alle officieren. Zulk een denkbeeld moge tehuis behoord hebben in den landsvaderlijken tijd van Willem I, het is niet van den tegenwoordigen tijd. Wanneer

officieren van een onberaden stap moeten weerhouden worden, dan moeten hunne betrekkingen dat doen; het Gouvernement heeft daarmede niet te maken. Het Gouvernement is niet hun voogd."

Niettegenstaande de beslissing der vergadering verklaarde de minister Brocx op de interpellatie van De Casembroot (22 April 1871), hoewel niet zonder tegenspraak, dat nog geldig bleef en door hem toegepast zou blijven het besluit van den 6den Februari 1858 n°. 58, volgens hetwelk op huwelijken zonder 's Konings toestemming, zoo geen ontslag dan toch andere disciplinaire straffen konden worden gesteld. Ook in andere opzichten bleek de Minister van Oorlog zijn geestverwant. Terwijl Brocx zich tegen de regeling van het militair onderwijs voor zeeofficieren bij de wet verklaarde, en dit bij Koninklijk Besluit liet reorganiseeren, en tegen regeling bij de wet van de defensie, voor zoover de Marine betrof, verklaarde Engelvaart zich tegen de regeling der legerorganisatie bij de wet, hoewel deze toen een onderdeel van het liberaal programma was geworden en ook door Thorbecke vroeger was verlangd. Het was deze verklaring, die den minister heeft ten val gebracht en hem verhinderd heeft zijne militaire plannen ter uitvoering te brengen.

Aan Hoofdstuk VIII der begrooting voor 1872 was eene geheele reorganisatie van het leger ten grondslag genomen. In het voorloopig verslag over Hoofdstuk I sprak de Kamer over dit feit hare verwondering uit, daar de regeering immers de vestingwet aan de regeling der levende strijdkrachten wilde laten vorafgaan. De bedoeling van den minister bleek te zijn, om, wanneer de Kamer die begrooting had goedgekeurd, de nieuwe legerorganisatie bij Koninklijk Besluit in te voeren, maar hoe stond het dan met de ministerieele homogeniteit? Immers de Minister van Binnenlandsche Zaken had zich herhaaldelijk voor vaststelling bij de wet verklaard. Daarom werd aan de regeering de vraag gesteld: «Is het ministerie met opzicht tot het vaststellen der legerorganisatie, niet bij de wet, maar bij besluit, met den Minister van Oorlog homogeen, en houdt het Kabinet

de voorgestelde maatregelen tot oplossing van het vraagstuk van 's lands defensie voor afdoende?"

De memorie van beantwoording gaf daarop het volgende antwoord: «Legerorganisatie: De Minister van Binnenlandsche Zaken is nog evenzeer als vroeger van het nut, ja van de noodzakelijkheid eener regeling bij de wet overtuigd. En hij beschouwde dit punt, zoo vaak behandeld, als verkregen, vooral na de verklaring van den vorigen Minister van Oorlog, en nadat zoo menig ander bekwaam krijgskundige op zijn vroeger afwijkend gevoelen de overwinning behaald had. Hij ziet dan ook in de schets, welke zijn ambtgenoot van Oorlog bij de begrooting gaf, een avant-projet later met de wetgevende macht te overleggen en vast te stellen. De meerderheid van den ministerraad acht met den Minister van Binnenlandsche Zaken vaststelling der hoofdtrekken in gemeen overleg raadzaam; de Minister van Oorlog houdt het punt in overweging."

De begrooting van oorlog werd evenwel gewijzigd, en al wat op de voorgenomen reorganisatie betrekking had, er uit gelicht. Men had gehoopt de ontworpen vestingwet en de wijziging der militiewet te gelijk met de begrooting de Kamer te doen bereiken. Dit was evenwel niet mogelijk gebleken en daar de Kamer nu niet in staat was de voorgedragen organisatie aan deze ontwerpen te toetsen, werd zij uit de begrooting teruggenomen.

Bij de algemeene beraadslagingen werd de Minister van Oorlog gedrongen reeds toen het resultaat zijner overwegingen mede te deelen. Hij verklaarde het antwoord te zullen geven vóor zijne begrooting aan de orde kwam. Den 7den December 1871 deed de minister aan de Kamer deze mededeeling:

«In de zitting (van 23 Mei) heb ik tengevolge van eene interpellatie de verklaring afgelegd, dat, naar mijne overtuiging, regeling van de levende strijdkrachten bij de wet in strijd was met de Grondwet (art. 58). Ik heb er bijgevoegd, dat eene zoodanige regeling gepaard ging met financieele bezwaren, zonder dat die eenigen waarborg kan geven bij eene eventueele mobilisatie van het leger.

Na die positieve verklaring is de begrooting van oorlog in behandeling gekomen en heeft de Kamer die met betrekkelijk groote meerderheid aangenomen. In dat votum meende ik een blijk te mogen zien, dat men aan dat verschilpunt niet zoo sterk hechtte, het van geen zoo overwegend belang achtte, om de reeds aangevangen werkzaamheden tot voorbereiding van onze defensie te staken. In dat vertrouwen ben ik voortgegaan, en sedert zijn onder meer andere de voornaamste der gevraagde wetten bij de Kamer ingediend. Het verraste mij dus, toen ik in het voorloopig verslag op het eerste hoofdstuk datzelfde verschilpunt sterk op den voorgrond zag gesteld. Bij het opmaken van het antwoord op dat verslag gaf dit als van zelve bespreking in den ministerraad. Het gevolg daarvan is der Kamer bekend en opgenomen in het Antwoord op het voorloopig verslag. De meerderheid van den raad verklaarde zich voor eene regeling bij de wet. Ik verkeerde toen in een zeer moeilijken toestand; verschillende wetsontwerpen waren bijna geheel gereed; hield ik mij op dat oogenblik vast aan de vroeger gegeven verklaring, dan was al dat werk als ongedaan en weder voor geruimen tijd op de lange baan geschoven. Dit zou mij echter niet hebben weerhouden, maar ik stond hier tegenover de meening van de leden van het Kabinet, tot welker werkzaamheden het ontwerpen, interpreteeren en toepassen van wetten als het ware tot de dagelijksche behooren. Met het oog op de belangen, die daarvan afhangen en die ik niet over het hoofd mocht zien, heb ik toegegeven aan het verlangen van den ministerraad, om de zaak in overweging te nemen, te onderzoeken of mijne meening was een uitvloeisel van vooroordeel of wel een resultaat van rijp nadenken.

Ik heb dit onderzoek met den meesten ernst gedaan; het heeft mij in mijne vroeger geuite meening bevestigd; geen enkel argument heeft mij in mijne overtuiging geschokt.

Dat zal genoeg zijn om de Kamer te overtuigen, dat eene regeling van de levende strijdkrachten bij de wet van mij niet mag worden verwacht. Mijne positie is daardoor ten opzichte

van het Kabinet van zoodanigen aard geworden, dat eene langere deelneming aan de regeering niet anders dan belemmerend zou kunnen werken. Teneinde dien toestand te doen ophouden, heb ik mijne portefeuille ter beschikking van den Koning gesteld.

Ik acht mij verplicht hier nog bij te voegen, dat ik, afgescheiden van de aangevoerde, om andere redenen genoopt zou zijn geweest mijn ontslag te vragen. De officieele stukken, in den laatsten tijd tusschen de Kamer en het departement gewisseld, zijn gesteld in een toon en hebben eene strekking, die mijns inziens nadeelig moet werken voor een gemeen overleg met de Kamer, dat toch het eenige middel is, waardoor iets goeds tot stand kan komen. Vooral het laatste stuk, het rapport der commissie, in wier handen het verslag omtrent de mobilisatie van een gedeelte van het leger in het afgeloopen jaar is gesteld, heeft eene strekking, er heerscht van af het begin tot het einde van dat stuk een toon van kleinachting, dat ik èn als lid der regeering èn als Minister van Oorlog geen vrijheid vind daarop een antwoord te geven. Dit zou mij dus ook, wanneer het voorgevallene niet had plaats gevonden, genoopt hebben om mijne portefeuille ter beschikking van Zijne Majesteit te stellen...."

Stieltjes verdedigde genoemd rapport, dat dienzelfden dag in behandeling kwam, tegen den minister en gaf daartoe een overzicht van hetgeen er sedert 1839 met de begrootingen van oorlog was voorgevallen:

«Het eerste jaar van den vrede, in 1839, nadat men (na 1832 zeker noodeloos) honderden millioenen aan wapening tegenover België had uitgegeven, kwam eindelijk de Tweede Kamer tot het inzicht dat de begrooting te hoog was; zij verwierp in December 1839 het voorgestelde cijfer van 14 millioen als budget voor den vredestoestand. De regeering verminderde het budget op 12 millioen, zonder dat er echter, noch van de zijde van de Kamer noch van de zijde der regeering, van een eigenlijk defensiestelsel, van berekening van hetgeen eigenlijk noodig was, gesproken werd. Er was ook onder de latere ministers, waarvan er een, de generaal List, 8 jaren lang als minister fungeerde, van

een defensiestelsel geen sprake, want met dien naam kan ik toch niet noemen hetgeen die generaal mededeelde in eene rede, in deze Vergadering gehouden, waarbij de vier regimenten dragonders met sabels op hunne karabijnen gewapend en eenige batterijen rijdende artillerie als hoofdkracht der verdediging werden beschouwd.

Acht jaren lang bleef het budget om en bij de 12 millioen, met slechts kleine veranderingen, maar zonder dat er goed onderzocht werd, wat het kleine Nederland, na afgescheiden te zijn van België, in zijn politieken toestand noodig had.

Tijdens de revolutie in Frankrijk, in Februari 1848, werden onverwijld eenige lichtingen opgeroepen, en ettelijke millioenen extra uitgegeven, mijns inziens geheel noodeloos, omdat het gevaar, dat van Frankrijk toen dreigde, een sociaal, geen militair gevaar was.

Maar toen eerst de uitgave van die millioenen voorbij was, de Kamer tot bezinning kwam en de tijden vredelievender werden, werd er aangedrongen op bezuiniging, en kregen wij dat, ik zal het maar noemen, vermaarde rapport van de toenmalige tijdelijke ministers van November 1848, waarbij de ontdekking was gedaan dat 10 percent van 12 millioen was 12 ton; en dat men dus, wanneer al de posten met 10 percent werden verminderd, 12 ton op het budget kon bezuinigen. Of die bezuiniging op dien voet mogelijk was, daarvan was geen quaestie. Het leger werd aldus gedecimeerd en het kwam letterlijk onder den voet. Met een budget tot op 10½ millioen gereduceerd, was er echter weder geen quaestie geweest van het aannemen van een vast stelsel.

De Kamer nam het budget telken jare met eene groote meerderheid aan. Eindelijk, toen in 1859 weder plotseling een oorlog in Europa uitbrak, gaf men voor Oorlog weder eenige millioenen extra uit. Daarop volgde de minister De Casembroot, die om in eene betere voeding van den soldaat te voorzien, voorstelde de begrooting vrij aanzienlijk en blijvend te verhoogen tot een bedrag van meer dan 11 millioen. Het bleef echter voortsukkelen op den ouden weg, zonder vast stelsel, want men wachtte

altijd op den drang der omstandigheden, en er geschiedde nooit iets uit het initiatief der regeering. Zoo kwamen we, geheel onvoorbereid, tot het jaar 1866, toen de oorlog op onze grenzen werd gevoerd, en onder den indruk van die gebeurtenissen werd eindelijk het defensiestelsel ingekrompen, het leger eenigszins uitgebreid, eenige passieve weermiddelen verbeterd. Maar een eigenlijk vast stelsel werd, helaas! ook toen nog niet aangenomen, en in 1870 bleek het dat wij toen nog niet geheel gereed waren.

Er zijn toen door den drang der omstandigheden weder eenige millioenen bij de gewone begrooting gevoegd; eenige gebreken, bij de mobilisatie aan den dag gekomen, zijn weggenomen, maar op verre na niet alle, en wanneer nu de oorlog uitbrak, zouden wij nog niet klaar zijn, en zou er nog geen voldoend verband tusschen de doode en levende strijdkrachten bestaan. Na dit kort overzicht van hetgeen gedurende 32 jaren in deze Kamer is geschied, waaruit blijkt dat alle Ministers van Oorlog gesteund zijn, en alle begrootingen op éene na zijn aangenomen, zonder dat wij tot een voldoend stelsel kwamen, vraag ik met volle vertrouwen aan de Kamer, of het geen tijd, ja meer dan tijd wordt om aan te dringen op eene spoedige invoering van een vast stelsel, waarbij alles in elkander past.

De commissie heeft het nemen van krachtige maatregelen op het oog. Het oordeel door de commissie over het mobilisatierapport uitgesproken, kan zeker niet aangenaam zijn voor den afgetreden minister, maar treft niet alleen hem; verreweg de meeste zijner voorgangers treft dit verwijt eveneens. Slechts een gedeelte van de bemerkingen is tegen dezen minister gericht. De commissie, indachtig aan de spreuk: „„zachte heelmeesters maken stinkende wonden"", wenscht dat, op het voorbeeld van Engeland, eindelijk eens het mes diep in de wonde wordt gezet, teneinde den lijder tot blijvende beterschap te brengen."

De begrooting voor oorlog werd thans als credietwet voor zes maanden aangenomen, en bij Koninklijk Besluit van den 20sten December 1871 (n°. 26) aan Engelvaart eervol ontslag verleend.

Na een interim van den Minister van Marine werd met ingang van den 3den Februari 1872 F. A. T. Delprat tot Minister van Oorlog benoemd. Ook aan dezen minister is het niet gegeven geweest eene regeling onzer defensie tot stand te brengen. Zijn kort ministerschap is het meest bekend geworden door de afschaffing van het gedwongen kerkgaan der militairen. De reden van zijne spoedige aftreding te gelijk met die van het geheele ministerie ligt in de gebeurtenissen, waartoe wij thans overgaan.

In zijne rede, gehouden bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1871, op den 24sten September 1870, had de toenmalige Minister van Financiën het tekort voor dat jaar geraamd op *f* 9,662,229.80½. De regeering wenschte in dat tekort te voorzien »door eene leening tot dat bedrag, dat voor de spoorwegen wordt uitgetrokken, te weten acht millioen, en in 't overige door belasting". De belasting, waardoor de minister in het overblijvend tekort wilde voorzien, en te gelijk verbetering in ons belastingstelsel wilde aanbrengen, was eene inkomstenbelasting.

Reeds den 20sten Juli 1870 was bij de Tweede Kamer ingekomen een ontwerp van wet betreffende eene algemeene belasting op de inkomsten, ter voorziening in buitengewone uitgaven en ter vervanging van het recht van patent. Volgens dit ontwerp werd »eene directe belasting geheven van het jaarlijksch zuiver inkomen van elk ingezeten des rijks, die daarvan naar art. 5 niet is vrijgesteld. Die vrijgestelden waren ingezetenen met een jaarlijksch zuiver inkomen van niet meer dan *f* 400, *f* 500 of *f* 600, naarmate de gemeente in hare kom een bevolking telde van minder dan 5000, van 5000 tot 50,000 of boven 50,000 zielen, en vreemdelingen, hier te lande als consuls of consulaire agenten toegelaten en geen ander beroep of bedrijf uitoefenende. De ingezetenen moesten zich zelve aangeven in éene der klassen (22 beneden *f* 100,000 inkomen), waarin zij gerangschikt werden. De beoordeeling der aangiften geschiedde door commissiën van

classificatie. Het bedrag werd in de laagste negen klassen (tot *f* 3600) verminderd met 5 procent voor ieder kind of pupil beneden 18 jaar en ieder inwonend bloedverwant buiten staat in eigen onderhoud te voorzien. Voor 1870 werd de belasting op een half procent bepaald, terwijl zij verder jaarlijks bij de wet op de middelen bepaald zou worden. De opbrengst moest dienen ter vervanging der patentbelasting, die afgeschaft werd en om in het tekort te voorzien, dat door de gebeurtenissen van dien zomer zou kunnen ontstaan. Het ontwerp werd met het begin der zitting 1870/71 opnieuw, eenigszins gewijzigd, ingediend. De opbrengst zou nu tot dekking van het tekort en ter vervanging der patentbelasting vier millioen moeten bedragen, maar het percentage volgens de raming van den minister toch niet tot 1 procent behoeven te klimmen.

Bij de vervanging van het ministerie werd het ontwerp door den minister Blussé bij missive van den 2den Februari 1871 ingetrokken. Bij de behandeling der definitieve begrooting voor 1871 liet hij zich, niettegenstaande den aandrang van verschillende kanten op hem uitgeoefend, niet over zijne plannen ter belastingverbetering uit. Tot dekking van het tekort voor dat jaar kreeg hij bij eene aanvullingswet op de Wet op de Middelen machtiging om tot 9½ millioen gulden aan schatkistbiljetten uit te geven.

Eene ondergeschikte verbetering in ons belastingstelsel werd nog dit zittingsjaar aangebracht door de wet van den 25sten Juli 1871 (*Stbl.* n°. 92), houdende bepalingen omtrent den accijns op de bieren en azijnen, ter vervanging der wet van den 2den Augustus 1822 (*Stbl.* n°. 32), reeds door zijn voorganger ingediend. Daarentegen werd een wetsvoorstel van Van Houten, tot wijziging van eenige bepalingen der wet van den 29sten Maart 1843 betreffende de personeele belasting, den 1sten Juli ingetrokken na verwerping van art. 1 met 30 tegen 19 stemmen. Het ontwerp strekte om ook vrijstelling te verleenen voor lokalen, bestemd »tot uitpakking, uitstalling of verkoop van goederen of waren, voor zoover deze localen niet tevens dienen tot bewoning of tot

het houden van een kantoor", maar daarentegen het tarief voor mobilair te verhoogen en de contrôle op de haardsteden te verscherpen.

In de rede, op den 23sten September 1871 gehouden bij de indiening der Staatsbegrooting voor 1872, raamde Blussé het tekort op *f* 8,933,809.29, waarvan *f* 1,233,809.29 op de gewone middelen.

„Onder deze omstandigheden", zegt hij, „mocht, naar het inzien der regeering, met het doen van voorstellen tot vermeerdering van de gewone Rijksinkomsten niet worden gedraald. Verhooging van belastingen, ook dit besefte zij, moest echter gepaard gaan met maatregelen om die meer gelijkmatig te doen drukken. De keuze der middelen om tot dit een en ander te geraken kon, naar de meening der regeering, niet moeilijk zijn. Aan de eene zijde invoering eener algemeene belasting op de inkomsten, in beginsel voorzeker de gelijkmatigst werkende van alle belastingen, aan de andere afschaffing van het verouderde recht van patent, dat inzonderheid en dan nog zeer ongelijk op de volksbedrijvigheid drukt. Ik ontveinsde mij echter niet, dat, hoe evenredig eene inkomstenbelasting mocht kunnen werken, die belasting, ook bij het toelaten van verminderingen voor de laagste klassen, toch het meest zou worden gevoeld door hen, die, tot den slechts matig gegoeden middelstand behoorende, talrijke gezinnen te verzorgen hebben, en weinig of niets van hunne inkomsten kunnen overleggen. Dit bezwaar nu zou grootendeels zijn weg te nemen door gelijktijdige afschaffing der belasting op het geslacht, welke juist het zwaarst op de bedoelde klasse van ingezetenen schijnt te drukken."

In overeenstemming met dit voornemen kwam den 28sten September 1871 bij de Tweede Kamer in een ontwerp van wet tot algemeene belasting op de inkomsten, ter vervanging van het recht van patent en van den accijns op het geslacht. Het verschilde o. a. daarin van het ontwerp van Van Bosse, dat er geen

aftrek plaats had naar de talrijkheid van het gezin, dat werden vrijgesteld inkomens beneden *f* 500.—, de indeeling in klassen eenigszins anders werd en voor de laagste vijf klassen het inkomen respectievelijk verminderd werd met *f* 400.—, *f* 400.—, *f* 300.—, *f* 200.— en *f* 100.—. Het bedrag der belasting werd bepaald op 2 procent. Den 8sten December 1871 volgde het voorloopig verslag en den 12den Februari 1872 de memorie van beantwoording.

De financieele toestand was intusschen veranderd. De opbrengst der middelen had eene buitengewone vlucht genomen en de raming der middelen met vier millioen overtroffen. Men behoefde dus niet beducht te zijn voor een tekort op de gewone middelen, en daarom stelde de minister voor om het overschot te gebruiken tot afschaffing van den accijns op de zeep nevens dien op het geslacht. Bleef er nog meer over, dan zou dit kunnen strekken om buitengewone behoeften, als voor de defensie, te dekken of tot verdere verlichting van lasten kunnen gebruikt worden.

Het voorstel van Oldenhuis Gratama om het wetsvoorstel wegens deze uitbreiding, die het ondergaan had, nog eens naar de afdeelingen te verzenden, werd den 23sten Februari met 34 tegen 26 stemmen verworpen en den 22sten April vingen de algemeene beraadslagingen aan, die tot den 2den Mei duurden en tien zittingsdagen in beslag namen. Acht dagen duurden de algemeene beraadslagingen, niettegenstaande den 15den April het na veel moeite tot stand gekomen nieuw reglement van orde was in werking getreden, volgens hetwelk bij de algemeene beraadslagingen niemand meer dan eenmaal het woord mocht voeren, tenzij met verlof der Kamer. Met veel belangstelling werden de beraadslagingen door het publiek gevolgd, gelijk bleek uit tal van ingekomen verzoekschriften, zoowel voor als tegen het voorstel, en couranten- en tijdschriftartikelen, waaronder vooral de aandacht trok de bestrijding van het ontwerp van Van Bosse door Pierson in *De Gids* van Januari 1871.

In de Kamer werd het ontwerp met kracht en talent bestreden door Van Kuyk, s' Jacob, Kappeyne van de Coppello,

Van Wassenaer van Catwijck, Van Lynden van Sandenburg, Heemskerk Az., Godefroi, de beide Van Nispens, Haffmans, Begram en anderen. Men bestreed het voorstel op gronden van opportuniteit: «Waarom", roept Heemskerk Az., «wil deze regeering ons, dat is het goede volk dat wij vertegenwoordigen, eigenlijk dit aandoen? Wat beweegt haar om thans zulk een voorstel te doen, dat met angst wordt te gemoet gezien door zoovelen van die stille inwoners in den lande, die zich met staatkunde niet bemoeien, maar hun best doen voor hun dagelijksch brood, en anderen die van een beperkt, niet vermeerderbaar inkomen moeten leven? De nood van de schatkist was vroeger eene reden, maar wordt nu niet meer op den voorgrond gesteld. Het is waar, gelijk de minister zeide, dat als men wat meer geld in de schatkist heeft dan noodig is, men dit wel zal kunnen gebruiken; doch de nood, waarvan sprake was bij de aanbieding der begrooting voor 1872 en van dit wetsontwerp zelf, bestaat niet meer. De lichte zijde van het diorama is de eenige, die wij thans voor oogen hebben, en te vergeefs zou men nu pogen er weder een middernachtstafereel van te maken."

De afschaffing van patent, accijns op zeep en geslacht wordt geen voldoende reden genoemd. De patentwet kan verbeterd worden. Die belasting is ook, vooral voor kleine neringdoenden, niet hinderlijk. «Ik erken", zegt Van Kuyk, «dat hoog belast zijn alle mogelijke tapperijen, publieke huizen, publieke vermakelijkheden, schouwburgen, paardenspellen, kramers enz., en dat die allen door de plannen van den minister zeer zullen gebaat zijn. Voor degenen, die gelezen hebben de belangrijke brochure, die door den heer Van der Heim is uitgegeven, herinner ik dat door deze categorie van belastingplichtigen alleen wordt opgebracht 9 ton. Ik meen zelfs dat dit in Amsterdam alleen is, maar ik heb de statistiek niet voor mij. Voegt men daarbij de ton van de Nederlandsche Bank, dan zou door die categorie 1 millioen in de patentbelasting worden bijgedragen. Dit zal nu worden afgeschaft en moeten betaald worden door ambtenaren, geestelijken, militairen, gepensioneerden, weduwen, personen met kleine

fortuinen, winkeliers enz., want de winkeliers zullen zich zeer vergissen, wanneer zij meenen dat zij door de afschaffing van de patentwet van zooveel beter conditie zouden worden.

Ik beken dus dat men door de patentwet gedwongen wordt om iets te missen, maar ik ontken dat het patent ooit eene reden is geweest van achteruitgang van het bedrijf. Het patentrecht behoort onder de onkosten van de zaak, evenals pakhuishuur en andere uitgaven, die de fabrikant uitschiet, maar die de consument betaalt. Men zegt meermalen dat men de nijverheid van knellende banden moet verlossen. Ik ontken dat het patentrecht ooit een knellende band voor de nijverheid geweest is. Ik geef echter toe dat iets wordt betaald en 2° dat dit wordt opgebracht door éene klasse, door de industrieelen. Maar hoevele belangrijke uitgaven worden niet gedaan voor de nijverheid? Men zal antwoorden: dit is een verkeerd beginsel; ge moogt dit niet in rekening brengen, want het algemeen ondervindt daarvan het voordeel. Toegegeven, maar indien het waar is dat die voordeelen terugwerken op de maatschappij, dan is het even waar dat de geheele maatschappij ook de onkosten betaalt.....

De minister versta mij echter wel: ik houd volstrekt geen lofrede over de wet van 1819; zooals die is, keur ik die evenzeer sterk af, maar ik wil haar wijzigen en trachten te verbeteren. Thans is men aan haar gewoon, en dit moge nu een versleten argument genoemd worden, in belastingzaken geldt het nog wel degelijk."

Over de afschaffing van den vleeschaccijns, door den minister voorgesteld als een correctief tegen den druk van de inkomstenbelasting voor groote en niet gefortuneerde gezinnen, merkt Van Kuyk op: «Ik zeg het niet uit onbeleefdheid tegen den minister, maar eene meer bittere ironie tegen niet-gefortuneerde groote huisgezinnen heb ik nooit gehoord. Het is eene totale miskenning van den maatschappelijken toestand. De mindere man eet geen vleesch. Bij menschen, die een inkomen van *f* 1000.— hebben, komt bijna geen vleesch in huis, ja bij menschen die een inkomen van *f* 2000.— of *f* 3000.— hebben, ik bedoel natuurlijk altijd als

zij met groote gezinnen en groote kosten voor opvoeding belast zijn, is inderdaad het verbruik van vleesch eene zeldzaamheid, althans er wordt spaarzaam gebruik van gemaakt. Ik begrijp niet dat de minister dat zelf niet heeft ingezien. Ik heb mij afgevraagd: staat de minister zoo geheel buiten den maatschappelijken toestand, dat hij niet weet dat het verbruik van vleesch in die mate dat het voordeel der accijnsafschaffing eenigszins noemenswaard is, bijna hoofdzakelijk bij de aanzienlijken behoort? . . . . .

Zal nu de prijs goedkooper worden? De minister zegt ja of hoopt ja, maar velen zijn er in den lande, die dat niet gelooven. Ik wijs op den accijns op het varkensvleesch. Dat voorbeeld moge nu dezen of genen niet bevallen, maar het is er. Het varkensvleesch is sedert de afschaffing van den accijns duurder geworden."

De afschaffing van den zeepaccijns vindt daarentegen bijna geen bestrijders.

Wil men toch de genoemde belastingen afschaffen, dan zijn er, volgens de tegenstanders, andere equivalenten te vinden, als eene belasting op de koffie, een debietrecht op den verkoop van sterken drank en van tabak, terugneming van het aan de gemeenten afgestane $^4/_5$ van het personeel, geheel of gedeeltelijk.

Het denkbeeld van eene inkomstenbelasting zelve vindt van vele kanten bestrijding, ook van liberalen. Kappeyne somt tal van bezwaren op. Hij wenscht niet eene belasting, die zoo gemakkelijk te verhoogen en te verlagen is; zij sluit verdere belastinghervorming uit; de berekening van zuiver inkomen, het onderscheid te maken tusschen hetgeen inkomen en hetgeen kapitaalsvermeerdering is, is voor velen ondoenlijk; eigen aangifte leidt tot misbruiken, goede contrôle is moeilijk toe te passen en de verplichting tot den eed is aan veel bedenking onderhevig. Evenmin als Viruly Verbrugge ziet hij in het ontwerp een politiek voorstel; het is alleen van oeconomischen, financieelen aard en bij verwerping behoeft de minister niet af te treden.

„Ik hoop dus niet", zegt hij, „dat deze minister dit ontwerp tot wet zal zien verheffen; maar ik wensch dat dit hem niet

zal ontmoedigen om de werkelijke diensten aan het land te bewijzen, die hij er aan bewijzen kan. Hij neme slechts in den Raad van Ministers mede het gezond verstand en het rondborstig karakter, waardoor hij zich op deze banken de vriendschap onzerzijds, de achting zelfs van zijne tegenstanders heeft verworven. Hij zorge door een goed bestuur, door behoorlijk toezicht op de begrootingen zijner ambtgenooten, dat men niet onze financieele krachten overschrijde.

Ziedaar hetgeen ik van hem verlang; ziedaar wat hij kan praesteeren en elken dag beter. En wanneer dan dit voorstel tot belastinghervorming verdwijnt, dan zullen wij, geloof ik, nader komen tot eene andere hervorming, die algemeen gewenscht wordt, dan toch zal het vaststaan dat er in onze directe belastingen vooreerst geen groote wijziging zal gebracht worden, en dan zal het oogenblik daar zijn om weg te nemen die ongelijkheid in den census voor het kiesrecht, omtrent wier noodzakelijke wegneming men het algemeen eens is; dan zal het schipbreuk lijden van dit voorstel tot financieele hervorming ons nader brengen om deze gewenschte en noodzakelijke politieke hervorming te verkrijgen van de hand, waarvan men gaarne hervormingen vraagt en aanneemt."

Van Wassenaer van Catwijck ziet in het ontwerp de losmaking van den band van het familieleven. «Dat eene Nederlandsche Volksvertegenwoordiging", zegt hij «geen eerbied meer zou hebben voor diegenen die, wellicht met een schamel inkomen, een staat hebben op te houden, dat l'honneur de la maison zoowel bij den kleinen burger als bij den hooggeplaatste niet meer zou kunnen bestaan, — dat gij allen zoudt voorbijzien hoe men dikwijls op het uur van het middagmaal een klein gezin binnentredende, ziet dat de disch met schaamte, met terughouding wordt bedekt, omdat men dien voor vreemde oogen geheim wil houden, daar die disch zoo dikwijls niet in overeenstemming is met den gevel van het huis! Denk aan het liefelijk denkbeeld, door Walter Scott geschetst wat Caleb doet pour l'honneur de la famille, wanneer gij den fiscus toelaat tot

in de diepste schuilhoeken van elk gezin. Den Minister van Financiën neem ik het niet kwalijk, maar de Nederlandsche Vertegenwoordiging zoude eene enorme fout begaan als zij die schennis van de heiligheid van het gezin zou toelaten..... Mijne slotsom is, dat het wegnemen van het patent de zonde van ontucht en dronkenschap zal doen toenemen, de band van het familieleven wordt door de inkomstenbelasting losgemaakt. In plaats van de oplossing der sociale quaestie te vergemakkelijken, maakt men die moeilijk."

Impopulair en inquisitoriaal wordt door vele sprekers de belasting genoemd. Aan de hand van Pierson toont men aan, dat inkomen en draagkracht niet synoniem zijn. Van Kerkwijk eindigt met deze aanhaling uit Piersons Gidsartikel: «Natuurlijk is het getal der personen, die zich de eenvoudige vraag hebben gesteld of de mate van ieders krachten nu werkelijk door de hoegrootheid van ieders inkomen wordt bepaald, aanzienlijk. Maar zoo vaak iemand dit gedaan heeft, heeft de inkomstenbelasting een van haar bewonderaars verloren. Zij toch is eene dier schoonen, die men slechts op een afstand moet zien; hoe meer men haar nadert, hoe minder hare bekoorlijkheden treffen. Versier haar met schitterende edelgesteenten: afschaffing van impopulaire belastingen, eenvoudige administratie; kroon haar hoofd met een liberalen krans; bovenal bedek hare gebreken met den mantel der liefde, en zij maakt inderdaad een betooverenden indruk. Maar neem dien mantel, dien krans en die steenen weg, en de illusie is verdwenen." Dezelfde spreker zou liever ter gedeeltelijke afschaffing van de patentbelasting een vijfde van het personeel van de gemeenten terugnemen en het overblijvende $^3/_5$ tot een fixum maken. «Daarom zou ik wenschen dat men begon te zeggen aan de gemeenten: gij krijgt niet $^3/_5$ van de jaarlijksche opbrengst, maar $^3/_5$ van de opbrengst van zeker jaar, bijv. van het dienstjaar 1871—1872. Dan was men vrij van de gemeenten en kon men verbeteringen, die wenschelijk en noodig zijn, tot stand brengen in de wet op het personeel."

Godefroi voegt zijne bezwaren bij de door anderen aange-

voerde. «Is het te wederleggen", vraagt hij o. a., «dat men meer dan twijfelen mag aan de billijkheid der belasting, wanneer iemand met een inkomen van *f* 10,000.— evenzoo 2 pCt. daarvan moet betalen, als een ander met een inkomen van *f* 50,000.—? Vordert men zoodoende niet van den een een gedeelte van het noodige en van den ander een gedeelte van het overbodige? Kon aan eene inkomstenbelasting in dit opzicht eene billijke werking verzekerd worden, zij zou moeten zijn eene progressieve belasting, maar ik behoef niet te zeggen, dat zelfs de warmste voorstanders der belasting geen enkele poging zouden wagen om aan de belasting dit karakter te geven." Ook andere belastingen drukken wel ongelijkmatig, maar «tegenover dien ongelijkmatigen druk van andere belastingen staat een voordeel, dat bij eene inkomstenbelasting ontbreekt. Het is geen nieuw, maar een niet minder waar argument, en daarom moet ik het aanvoeren: waar, bijvoorbeeld, de personeele belasting zóo drukt, dat zij het draagvermogen van den belastingschuldige overschrijdt, daar heeft deze het in zijne hand dien druk te verminderen. Hier echter laat de ijzeren vuist der inkomstenbelasting den belastingschuldige niet los."

Dat eindelijk de arsenalen der geschiedenis en der belastingwetgeving in andere landen aan beide zijden wapens moesten leveren, behoeven wij hier niet bij te voegen.

Aan de zijde van den minister stonden Dam, Blom, Hingst, Gevers Deynoot, Lenting, Idzerda, Smidt, Bergsma, Van Houten, De Bruin Kops, Cremers, Van der Linden. Hoewel niet allen zich met de wijze van uitvoering vereenigden, verdedigden zij het beginsel in de belasting gelegen als het eenige middel om eene gewenschte belastinghervorming tot stand te brengen, en weerlegden de bezwaren, door de tegenstanders ingebracht.

Van Houten wijst vooral op de politieke beteekenis van het voorstel: «Men beweert", zegt hij, «dat het hier eene oeconomische en geen politieke quaestie geldt. Wat is eene oeconomische quaestie? Eene zoodanige, waarbij het huishoudelijk leven van de maatschappij betrokken is. Daar het hier betreft eene

hoogst belangrijke oeconomische quaestie, geldt het hier een vraagstuk, waarbij het geheele huishoudelijke volksleven tot in zijne diepste vertakkingen betrokken is. Nu zou ik aan de sprekers uit Haarlem (Kappeyne) en Rotterdam (Viruly Verbrugge) wel willen vragen, of eene zoodanige ook niet per se eene politieke quaestie is? Staat het politieke leven dan buiten het volksleven, buiten het volksbelang? Is het oordeel over een zoo overwegend oeconomisch volksbelang geen hoofdpunt van politieke groepeering? Ik voor mij kan mij niet en wensch mij ook niet een begrip te maken van een band tusschen politieke vrienden, aan welks losheid of vastheid het oordeel over zulk eene quaestie niets zou afdoen. Overeenstemming omtrent volksbelangen is naar mijn inzien het eenige hechte cement van eene politieke partij. Het onderscheid tusschen oeconomische en politieke quaestiën wil er dus bij mij niet in. Ik meen juist met het oog op onzen politieken toestand, dat de beslissing over deze wel bij uitnemendheid eene politieke beteekenis heeft, en wel in die dubbele beteekenis, welke men aan dat woord kan hechten. In de eerste plaats is het een votum van politieke beteekenis, omdat het van invloed is op den staatsrechtelijken toestand van het land en van invloed op de vraag: of staatsrechtelijke hervorming al dan niet in de tegenwoordige omstandigheden noodig is; in de tweede plaats, in de engere beteekenis, omdat het van invloed is op de rolverdeeling in het politieke leven. Wat het eerste betreft, hebben wij in het oog te houden het niet te loochenen feit, dat de staatsrechtelijke hervorming van 1848 het zwaartepunt van den staatsrechtelijken invloed heeft gelegd bij de meerderheid van het gegoede een zesde deel der natie en dat door die staatsrechtelijke hervorming vijf zesden, men kan misschien zeggen zes zevenden van de bevolking van rechtstreekschen staatsrechtelijken invloed zijn verstoken.

Nu maak ik mij geenszins schuldig aan de dwaling, dat eene staatsregeling eene logische afronding — de heer Reiger noemt het eene metaphysische volkomenheid — moet hebben; maar het is voor elke regeering noodzakelijk, welke haar vorm

zij, dat zij toone een open zin te hebben voor het gemeenebest, voor de volksbelangen. Eene oligarchie van rijken, zooals wij ze tegenwoordig bezitten, is alléen bestaanbaar, wanneer ook het heerschend deel der natie toont, doordrongen te zijn van de verplichtingen aan de heerschappij verbonden en bewijst dat het niet alleen een politieken invloed wenscht, maar ook dat een daaraan geëvenredigd gedeelte in de lasten van den Staat op zijne schouders ruste. Wij hebben hier eene oligarchie, die geene lasten draagt, die zich voor eene kleine geldsom onttrekt aan de militaire lasten; die bij de inrichting van ons belastingstelsel in verhouding tot haar vermogen in de verste verte niet genoeg van de financieele lasten van den Staat torst. De militaire lasten drukken bij onze tegenwoordige organisatie voornamelijk op het volk achter de kiezers, en de financieele voor te groot deel eveneens op dat deel des volks, en voorts op den Javaan. Sedert de staatsrechtelijke hervorming van 1848 heeft de volgens ons kiesrecht heerschende klasse zich nog geen enkelen last opgelegd. Het is beproefd in 1852, doch de Kamer heeft het voorstel verworpen .....

In 1848, toen de staatsrechtelijke hervorming tot stand kwam, was men algemeen van meening dat die hervorming ook vooral tot inwendige hervorming van het staatswezen uit het oogpunt van de verdeeling der staatslasten zou moeten leiden. Er werd in de eerste zitting na vernieuwing van de Kamer reeds op aangedrongen, dat men moest hebben een nieuw stelsel van inkomsten en uitgaven, geen half werk, maar eene ingrijpende hervorming. In de eerste jaren van het eerste ministerie Thorbecke stond de organisatie van gemeente- en provinciale besturen op den voorgrond, maar daarop volgde in de orde de belastinghervorming. Het voorstel daartoe strekkende van den heer Van Bosse werd in 1852 verworpen. Dit voorstel was de eerste handeling van de hervormende richting van 1848 op financieel gebied. Toen reeds werd de behoefte erkend om het roerend vermogen te doen bijdragen in de staatslasten.

Sedert dien tijd — en hier moet ik vooral de Kamer op

wijzen — zijn de omstandigheden zeer veranderd; doch in eene richting, die het nog veel noodzakelijker maakt dan toen, om met kracht den weg der financieele hervorming op te gaan."

Immers, volgens de door hem medegedeelde berekening, is het roerend kapitaal met een milliard gulden vermeerderd, «de algemeene rente-standaard, dien men natuurlijk moet berekenen door vergelijking van solide beleggingen, met ¼ toegenomen en in dezelfde proportie het inkomen uit het roerend vermogen". De vermeerdering van de waarde van het onroerend goed, niet door de aanwending van kapitaal ontstaan, schat hij eveneens op 1000 millioen gulden, «grootendeels een gevolg van de werking van eene algemeene oorzaak: de uitbreiding van de bevolking, de werking van de zoogenaamde grondrentewet.....

Hier vindt men dus in cijfers .... de uitdrukking van de algemeen bekende waarheid, dat in den laatsten menschenleeftijd ieder eigenaar van grond slapende rijk is geworden. Maar die verrijking heeft ook eene keerzijde, namelijk den verhoogden prijs van de levensmiddelen, behalve wat de rogge betreft, die hier voornamelijk van buiten wordt ingevoerd en waarvan de prijs niet stijgt tengevolge van den gemakkelijken aanvoer uit verre streken. Inzonderheid zijn de prijzen van de aardappelen en van alle producten van veeteelt, warmoezerij en vruchtenteelt gestegen. De loop der prijzen in ons land gedurende de laatste twintig jaren heeft dus aan de eene zijde het draagvermogen zeer versterkt en aan de andere zijde het draagvermogen van degenen, die van hun arbeid leven, verminderd.

Die werking van de prijzen heeft aanleiding gegeven, dat in onze financieele geschiedenis ook steeds die verandering is gevolgd wat aangaat de ontlasting van de mindere klassen. Men heeft de belastingen, welke die klassen drukken, verminderd niet alleen in het rijks- maar ook in het gemeente-belastingstelsel; doch het rijksbestuur heeft de belastingen niet vermeerderd daar waar een grooter draagvermogen ontstaan is. Men heeft bij belastinghervorming steeds gerekend op de mild vloeiende Indische baten.

Nu hebben wij na eene langdurige periode van stilstand wederom een minister, die ons een voorstel doet om met die hervorming voort te gaan, namelijk belastingen, die door arbeidsverdiensten worden opgebracht en die de lagere klassen drukken, te verminderen en nu exceptioneel die belasting eens niet over te brengen op Indië, maar op vermogende klassen.....

De geachte spreker uit Haarlem heeft gezegd: deze wet kan worden verworpen en toch kan de minister blijven; hij kan dus verdere hervormingsplannen in de doos laten. Voor een minister, die hervormingen noodig acht, is dit onmogelijk.....

De minister, zoo wordt van andere zijde gezegd, zal wel andere voorstellen kunnen doen. Er zijn versatieve ministers, die, als het met het eene voorstel niet gaat, dadelijk een ander kunnen doen, maar ik heb geen reden te meenen dat deze minister tot de zoodanigen behoort.

Maar er is eene andere en gewichtiger consideratie. Meent de geachte spreker uit Haarlem, dat casu quo de verwerping van deze wet eenig en alleen zou liggen aan de merites van de wet zelve? Zou hij lust en kracht gevoelen om, met behoud der kieswet, met deze Kamer zijne beste krachten te wijden aan eene hervorming van het belastingstelsel, die de gegoeden treft, zou hij het daarvoor noodige vertrouwen op succes hebben? Ik voor mij niet. Ik heb a priori en voordat eene proef mijne stelling bevestigde gezegd: zonder voorafgaande kieswetsherziening geene belastinghervorming, en de verwerping van dit voorstel zou mijne overtuiging bevestigen. Als deze wet hier en aan de overzijde van het Binnenhof mocht worden aangenomen, dan zal ik oprecht genoeg zijn om te bekennen, dat ik in de appreciatie van het kiezerspersoneel en van den invloed, dien dat personeel op de richting der Volksvertegenwoordiging uitoefent, heb gedwaald."

Den 26sten April neemt de Minister van Financiën het woord om in eene uitvoerige rede, in zijn gewone eenvoudige, rondborstige taal het ontwerp te verdedigen. Hij bespreekt eerst de noodzakelijkheid der voordracht, welke tweeledig is: ten eerste

om te verkrijgen eene betere verdeeling van lasten, reeds bij de grondwetsherziening van 1848 beloofd, vooral ook van de verhouding tusschen de directe en indirecte belastingen: «Mijnheer de Voorzitter", zegt Blussé, «ik heb mij een vergelijkenden staat laten maken van de opbrengst der belastingen in de jaren 1850 en 1870; in dat tijdvak is de bevolking vermeerderd met 18¼ percent en uit dien staat blijkt dat de grondbelasting is gestegen met 7,35, de patentbelasting met 19,74 en de personeele belasting met 29,51 pCt., maar de accijnzen, niettegenstaande al die afschaffingen, met 37,55 pCt.; de andere indirecte belastingen (registratie, griffie, hypotheek en successierechten) met 62,85 pCt. De tweede noodzakelijkheid is gelegen in de eischen der schatkist. Wel is er op het oogenblik geen tekort, maar zware uitgaven zijn nog te wachten: de spoorwegen, het onderwijs, verhooging van bezoldigingen der ambtenaren.

Last not least noem ik onze verdediging.

Denkt iemand, dat men onze verdediging in orde kan brengen zonder vermeerdering van uitgaven? Er is dus zoowel versterking van onze financieele krachten noodig als eene gelijkmatiger verdeeling van lasten. Eene hervorming van ons belastingstelsel is dringend noodig.

Wanneer men nu meent, dat het woord hervorming te groot is, men vervange het door verbetering. Ik ben niet gesteld op den weidschen naam van hervormer. Maar wil dit zeggen dat men nu op eenmaal al onze belastingen zal moeten herzien om dadelijk een volkomen, een, zooals de geliefkoosde uitdrukking is, goed afgerond geheel te vormen? Sedert 25 jaren hebben wij dat thema gehoord. Wanneer er sprake was van eene belasting of belastingje, dan moest men ««het geheel kunnen overzien"". Het schijnt niet alleen hier zoo te gaan, maar overal....

Men moge nu de andere methode stukwerk noemen, wij hebben er toch reeds veel door verkregen, en, wordt dit wetsontwerp aangenomen, dan zal er weder een belangrijke stap op den weg der hervorming gedaan zijn. Niet de laatste stap zal het zijn, er blijft ook dan nog heel wat te doen over."

Hij zet uiteen, waarom het wenschelijk is de patentbelasting en de accijnzen op geslacht en zeep af te schaffen. Of liever de eerste wordt niet afgeschaft maar verbeterd. «Neen, ik wil het patent niet afschaffen, maar opnemen in eene algemeene inkomstenbelasting. Wil men alleen verbetering van de patentbelasting, deze wet geeft er eene gemakkelijke aanleiding toe. Men kortwiekt art. 2 en laat alleen overblijven al wat betrekking heeft op handel en nijverheid. Een van twee: eene algemeene of eene partieele inkomstenbelasting. Wanneer men het laatste verlangt, men stelle het voor en wanneer eene meerderheid er voor is, zal er misschien een minister gevonden worden, die het besluit wil uitvoeren. Maar men zal het waarschijnlijk niet doen. Men zal, wanneer deze wet verworpen is, genoodzaakt zijn, kennende de bestaande gebreken, in het blinde te blijven rondtasten, de nijverheid rakende zooals men best kan."

Hij verdedigt vervolgens de inkomstenbelasting tegen de bezwaren, daartegen ingebracht.

«De belasting is niet populair. Dat bevreemdt mij uitermate, daar het grootste gedeelte van het volk ze niet betalen zal. ««Het is de behagelijkste belasting"", heeft de heer Groen gezegd, ««die door een ander betaald wordt."" Het grootste gedeelte van het volk betaalt er niets in, een groot deel zeer weinig, maar een kleiner gedeelte, dat goed betalen kan, zal er wat meer in moeten betalen. Dat deze belasting niet zou deelen in de gunst des volks kan ik niet aannemen . . . . .

Maar het is eigenlijk niet zoozeer om het betalen, dat men tegen die belasting op het inkomen is. Men wil wel geld opbrengen, maar men wil niet weten hoe rijk men is. Daarom is het eene anti-nationale belasting; men wil zijn vermogen zoo niet aan de klok gehangen zien.

Ik kan niet bemerken, dat men hier in 't land daar zoo tegen is. De lijst van hoogstaangeslagenen bewijst wel niet hoeveel iemand heeft, maar wel of iemand een groot grondbezitter is, en men is er nog al op gesteld om eene mooie plaats op die lijst in te nemen.

Het is er mee, zooals een oud rijmpje van Cats reeds heeft gezegd:

Vuur, geld, hoest en heete min
Hield men nooit ter deghe in.

En Cats kende onze natie wel.

Ik zou meenen dat het omgekeerde veeleer opging; men wil niet gaarne weten hoe rijk men niet is.

Men ziet in het rijk zijn eene zekere voornaamheid; men wil zich voornamer voordoen dan men is; het is altijd de fabel van de kikvorsch, die een os wil zijn.

De geachte afgevaardigde uit Leiden heeft herinnerd aan een der teekenachtigste portretten van den grooten meester in de kunst Walter Scott en den ouden Caleb hier opgevoerd. Ja, die bediende was zeker een zeer respectabel man; ieder onzer zou zich zulk een knecht wenschen. Maar was zijn heer ook zoo eerbiedwaardig? Had die niet beter gehandeld als hij in de maatschappij werkend en handelend ware opgetreden, in plaats van op zijn vermolmd kasteel te blijven suffen?.....

De ongelijkmatigheid van de belasting. Het is merkwaardig, dat, wanneer men bespreekt een voorstel tot afschaffing van belastingen, waarvan de ongelijkmatigheid en onrechtvaardigheid en onevenredigheid tot het inkomen bewezen is, men nu zulke hooge eischen stelt. Men wil dat nu de volmaaktheid bereikt zal worden. Ook eene inkomstenbelasting is volstrekt geene volmaaktheid. Ook daaraan zijn vele moeilijkheden verbonden. Maar men moet vragen: wat is minder slecht? Men ziet ook hier: het onmogelijke betere is de vijand van het bereikbare goede. De belastingen, die men voorstelt te vervangen, drukken niet eens in verhouding tot het inkomen, soms zelfs in omgekeerde rede. Nu is men nog niet tevreden met eene belasting, die zooveel mogelijk zal staan in verhouding tot het inkomen. Het zal door niemand ontkend worden, dat bijv. van een inkomen van *f* 1600 door alle personen de belasting niet even gemakkelijk zal betaald worden. Maar eene belasting zoo te regelen, dat zij altijd gelijk drukt, is onmogelijk, omdat het geheel afhangt van de omstandigheden. Bijv. of men is man of vrouw; eene vrouw kan in den regel met minder toe dan een man, al gaat die regel ook

niet altijd door. Bijv. of men is gehuwd of ongehuwd. Een niet gehuwd persoon heeft in den regel minder noodig, al gaat ook die regel niet altijd door. Bijv. of men heeft veel of weinig kinderen, ofschoon hierbij wel de aard der kinderen iets afdoet. Maar vraagt de patentwet er naar hoeveel kinderen men heeft? En wat zegt de accijns op het geslacht er van? Ik houd wel van die jongens met holle magen. Zij zijn het echter vooral, die de 10 pCt. betalen; want de jongens van de rijke lui, die een kipje, kapoentje, een lamscotelet en andere liflafjes nuttigen, betalen mij niets. En dan de jongens, die door moeder netjes zijn opgeknapt, zij zijn nauwelijks buiten of zij worstelen met elkander, rollen door het zand, klouteren in de boomen. Nu zij ontoonbaar tehuis komen, is mama radeloos, maar juffrouw de zeepbelasting knipoogt en zegt: 30 pCt., dat zijn mijne lui . . . . .

De belasting is inquisitoriaal, zeide men. Men neemt het woord inquisitie natuurlijk niet in de beteekenis van onderzoek; want dan zou de aanmerking niets beduiden, maar in de beteekenis van de Spaansche inquisitie. Ik vraag: waarin ligt het inquisitoriale? Men begint met zich zelf aan te geven op een biljet, waarin zeer bescheiden vragen worden gedaan en waarbij niet zal mogen gedrongen worden in particulariteiten van iemands leven. Dat biljet wordt onderworpen aan eene commissie, bestaande uit een college van zetters en een rijksambtenaar. Alleen bij twijfel wordt de belastingplichtige opgeroepen om in persoon of bij gemachtigde opheldering te geven. De vragen moeten dan echter van zeer summieren aard zijn, waarop men naar verkiezing al dan niet kan antwoorden. Naarmate van den indruk, dien men achterlaat, slaat de commissie aan. Meent men daarmede niet tevreden te kunnen zijn, dan kan men zich beklagen. Dan wordt men weer gehoord en de vraag gedaan of men den eed wil doen . . . . .

„„Waar gaat gij heen?"" vraagt de geachte afgevaardigde uit Delft (Van Kuyk) en herinnert ons aan een geestig gezegde indertijd door mijn geachten vriend uit Almelo (Van der Linden) geuit, die weigerde plaats te nemen in een wagentje, omdat

de koetsier zeide dat hij hem onderweg wel zou vertellen waar het heen ging; hij was te voorzichtig om er in te stappen.

Moet echter mijn voorstel hierbij vergeleken worden? Ik zeg immers wel degelijk waar ik naar toe ga. Ik zeg u: wanneer gij de vracht betaalt — want anders doe ik de deur niet open — zal ik u brengen naar het land waar geen patent geheven wordt, noch accijnzen op het geslacht en de zeep, en misschien nog veel verder, voor hetzelfde geld .....

Mijnheer de Voorzitter, ik eindig met dezelfde opmerking, waarmede de geachte sprekers uit Zutfen (Dam) en Assen (Smidt) begonnen zijn. Wij hebben nu het voorrecht hier te lande een rustigen tijd te beleven. Wij kunnen nu met kalmte overwegen wat ons te doen staat om de lasten over de natie billijker te verdeelen. Wij vernemen niets wat zweemt naar eenige pressie. Thans wordt de gelegenheid aangeboden om drie belastingen, die zeer eenzijdig drukken, af te schaffen en te vervangen door eene belasting, die meer in evenredigheid is tot ieders inkomen en waardoor de kleine man geheel gespaard wordt.

Invoering van eene inkomstenbelasting is, naar mijne wijze van zien, eene quaestie van tijd. De geachte spreker uit Assen zeide terecht: ««vroeger of later zal zij er komen"". De oogen gaan meer en meer open. Men zal op den duur de overtuiging bij den minder bevoorrechte zien veld winnen, dat accijnzen op levensbehoeften werkelijk zijn een hoofdgeld, dat hij uit zijne inkomsten betalen moet.

Zal de Volksvertegenwoordiging uitstellen eene meer billijke verdeeling van lasten in te voeren, totdat men die gaat vorderen? Ik hoop het niet. Wanneer wij thans eene billijke verdeeling van lasten invoeren, dan zal men die met dankbaarheid van ons aannemen en zullen wij de waardigheid onzer instellingen verhoogen.

Daarom, Mijne Heeren, stelt het niet uit en doet het uwe."

Naast degenen, die in 't algemeen tegen eene inkomstenbelasting gekant waren, stonden anderen, die de wijze van toepassing in het wetsontwerp neergelegd, afkeurden of sommige onderdeelen van het ontwerp anders geregeld wilden zien. Natuurlijk bestond voor dezulken gelegenheid door middel van amendementen de wet in hun geest te doen verbeteren. De ingediende amendementen waren evenwel alle van liberale zijde. Ook aan de discussie over art. 1 en de daarop voorgestelde amendementen namen bijna uitsluitend liberalen deel, zoodat er weinig twijfel behoefde te bestaan of de geheele oppositie zou tegen het ontwerp stemmen, en zoo de regeeringspartij niet tot overeenstemming kon komen, was het ontwerp verloren. Eene poging om nog tot die overeenstemming te geraken werd in het werk gesteld door het voorstel van Van Akerlaken, Van der Linden, De Bruyn Kops, Viruly Verbrugge en Cremers, n.l. om de aangeboden amendementen op art. 1 naar de afdeelingen te verzenden. De bedoeling bleek voldoende uit de woorden van Van Akerlaken: «Zoo ik voor een oogenblik mijne eigen meening mag uiten, dan ben ik daarom zoozeer voor eene verwijzing naar de afdeelingen, omdat het mij, evenals den vorigen geachten spreker, gebleken is uit de gehouden discussiën, dat de meerderheid der Kamer wel gestemd is voor eene inkomstenbelasting, maar dat er groot verschil bestaat omtrent de wijze, waarop die bij dit wetsontwerp is geregeld, zoodat het gevaar bestaat dat dientengevolge eene anders gewenschte inkomstenbelasting niet zal tot stand komen. Het renvooi naar de sectiën opent nu de mogelijkheid dat de wet tengevolge van gemeenschappelijk overleg tusschen Regeering en Vertegenwoordiging gewijzigd wordt aangenomen". Dit voorstel, bestreden door Van Lynden van Sandenburg, Jonckbloet en Haffmans, werd met 40 tegen 37 stemmen verworpen (Voor: Idzerda, Van Kerkwijk, Mackay, Du Marchie van Voorthuysen, Cremers, Fransen van de Putte, Tak, Stieltjes, De Ruiter Zylker, Van Reenen, Viruly Verbrugge, Rutgers van Rozenburg, Van der Maesen de Sombreff, De Bruyn Kops, Van der Linden, Heemskerk Bz., Oldenhuis Gratama, Sandberg, Hingst,

Van Akerlaken, Pyls, Van Eck, Blom, Gevers Deynoot, De Jong, Van Beyma thoe Kingma, Westerhoff, Wybenga, Smidt, Bergsma, Dam, Dumbar, Godefroi, Van Delden, Lenting, Bredius en de Voorzitter). Onder de voorstemmers telde men dus zoowel voor- als tegenstanders der wet, maar beiden genegen de Regeering eene nederlaag te besparen en eene ministerieele crisis te verhoeden; onder de tegenstemmers naast de oppositie ook liberalen en zelfs voorstanders van het ontwerp, die een nader onderzoek overbodig achtende, thans reeds de zaak tot eene beslissing wilden brengen en geen verder uitstel toelaten.

Hoewel de vraag open blijft of bij aanneming van het voorstel de afloop der zaak eene andere zou geweest zijn, was door de afstemming in het oog van velen het lot van het wetsontwerp reeds beslist.

Twee quaestiën deden zich bij de regeling der inkomstenbelasting voor: moest het inkomen uit onroerende goederen, waarvoor grondbelasting betaald werd, al dan niet worden vrijgesteld? en zou men het Engelsche of het Pruisische stelsel aannemen?

Wat het eerste punt betreft, Van Delden had voorgesteld achter art. 1, luidende: «Er wordt eene directe belasting geheven van het jaarlijksch zuiver inkomen van elk ingezeten des Rijks, die daarvan naar art. 9 niet is vrijgesteld", te laten volgen de woorden: «voor zoover dat inkomen niet krachtens recht van bezit of eenig ander zakelijk recht, waarop de verplichting tot betaling van grondbelasting rust, getrokken wordt uit hier te lande gelegen onroerende goederen". De gronden van zijn amendement waren, volgens den voorsteller, deze twee: «In de eerste plaats, omdat van de houders van onroerende goederen reeds eene belasting geheven wordt naarmate van het inkomen, dat zij uit die goederen trekken ..... In de tweede plaats, en dit is de voorname grond waarom ik mijn amendement heb ingediend, acht ik het trekken van het inkomen uit den grond onder deze algemeene inkomstenbelasting niet geraden, omdat daardoor de weg wordt versperd om tot eene betere regeling van de grondbelasting en van andere belastingen, die vooral op den

grond en de verhandelbaarheid van den grond drukken, te geraken."

Daartegen wordt drieërlei aangevoerd: de grondbelasting is eigenlijk geene belasting, zij is geamortiseerd, geheel afgewenteld op vroegere eigenaars, zij is eene grondrente geworden, die evenwel het inkomen van den eigenaar niet vermindert. Immers de kooper van den grond zal de door hem gestelde koopsom verminderen met de gekapitaliseerde grondbelasting, om op die wijze toch evenveel inkomen uit zijn geld te trekken, als wanneer hij het belegde in effecten. Door hem vrij te stellen van de inkomstenbelasting zou men hem dus een privilege geven boven dengeen, die zijn inkomen uit andere bronnen trekt. De bestrijders dier leer, onder welke een der krachtigste is Rutgers van Rozenburg, wijzen er op dat in alle wettelijke bepalingen toch wel degelijk de grondbelasting eene belasting genoemd wordt, dat de stelling mogelijk ware, indien de belasting een fixum was, maar dat de belasting herhaaldelijk verhoogd is, opcenten daarop zijn geheven, dat er peraequatie heeft plaats gehad, en dat men ook in 't vervolg wel wijzigingen zal aanbrengen, tenzij het recht daartoe door eene algemeene inkomstenbelasting aan den Staat ontnomen werd. Verder dat grond niet alleen als kapitaalbelegging gekocht wordt, maar de boer hem voor zijn bedrijf noodig heeft en niet altijd die aftrekking zal kunnen toepassen, dat zij dus in vele gevallen wel degelijk als belasting werkt.

Ten tweede moeten de grondeigenaars niet vrijgesteld worden, zeggen anderen als Van Houten, omdat door de stijging der waarde van den grond, de grondeigenaar al slapende rijk wordt zonder eigen inspanning. «De grondeigenaar verkrijgt door de toeneming van bevolking en welvaart niet alleen grooter inkomsten, maar ook een grooter kapitaal. En nu is de rechtsphilosophische vraag, waaraan de quaestie omtrent den aard der grondbelasting zich aansluit, deze: of het, uit een zedelijk oogpunt, recht is, dat die meerdere waarde van den bodem geheel komt aan den eigenaar van den grond." Hij is van oordeel «dat een deel van de meerdere waarde van den bodem aan

den Staat behoort te komen door verhooging van de belasting op den grond, omdat een deel van die meerdere waarde is gecreëerd door uitgaven van staatswege gedaan. Op dat deel van de vermeerderde waarde van den bodem, dat een gevolg is van uitgaven door de geheele maatschappij gedragen, heeft de Staat aanspraak, op grond van het eenvoudige en altijd erkende rechtsbeginsel, dat niemand rijker behoort te worden ten koste van anderen."

Natuurlijk blijft ook dit betoog niet onweersproken en wordt gewezen op de grondbezitters, die juist in den laatsten tijd tegen de verhoogde prijzen land gekocht hebben, en op de kapitaalbezitters, die ook door verhooging van den rentestandaard, onafhankelijk van hun toedoen, hun inkomen zien vermeerderen.

Ten derde zijn er, onder wie de minister, die de quaestie van grondbelasting of grondrente geheel ter zijde willen laten, maar meenen, dat het verschil daarin ligt, dat grondbelasting eene zakelijke en de inkomstenbelasting eene persoonlijke belasting is, dat de eerste drukt op de bruto-opbrengst van den grond, de andere op het netto-inkomen wordt gelegd. Er heeft geene dubbele belasting plaats, want de grondeigenaar trekt van het inkomen uit zijn grond al de uitgaven af, noodig om dat inkomen te verkrijgen, dus ook alle zakelijke lasten, op dien grond drukkende, zooals de grondbelasting; hetgeen dan overblijft, is zijn netto-inkomen, waarvan hij de inkomstenbelasting betaalt. De grondlasten, zegt Blussé, «worden geheven van de bruto-opbrengst van den grond, voordat het een inkomen van den persoon is. Er is geen inkomen, voordat alle onkosten om het te verkrijgen betaald zijn."

Toch verklaart de minister het amendement niet absoluut onaannemelijk: «Wordt het amendement van den heer Van Delden aangenomen", zegt hij, «dan zal de wet, gelijk de geachte spreker uit Gorinchem (Heemskerk) heeft opgemerkt, eenige wijziging moeten ondergaan. Ik zal in dat geval schorsing van de beraadslaging moeten verzoeken, teneinde te overleggen welke die wijzigingen zullen moeten zijn. Ik kan dus de aanneming van dit

amendement niet aanraden." De minister geeft aan het amendement van Van Delden de voorkeur boven het conciliante van Oldenhuis Gratama, dat z. i. ontzettende complicatie zou veroorzaken, n.l. om art. 1 ongewijzigd te laten, maar het begin van art. 2 aldus te lezen:

«Door inkomen voor de toepassing dezer wet wordt verstaan al hetgeen in geld, in vruchten of door eigen gebruik, hoe ook, genoten wordt:

uit onroerende goederen, boven of meer dan het bedrag van het kadastraal inkomen, de belastbare huurwaarde of belastbare opbrengst, waarvan grondbelasting betaald wordt".

Een ander amendement, van Smidt, op art. 1 om ook inkomstenbelasting te doen betalen «van alle in het rijk gevestigde zedelijke lichamen, stichtingen, maatschappen en naamlooze vennootschappen", teneinde o. a. de goederen in de doode hand en de winsten van vennootschappen te treffen, vindt eveneens bij den minister bestrijding, als in strijd met het karakter zijner wet, maar is niet van dien aard om, bij aanneming of verwerping, over het lot van het wetsontwerp te beslissen.

Veel ingrijpender is het amendement van Tak, om art. 1 aldus te lezen:

«Er wordt hier te lande eene directe belasting geheven van de zuivere jaarlijksche inkomsten:

a. uit onroerende goederen;

b. uit roerende goederen;

c. uit arbeid, beroepen, bedrijven, handel, nijverheid en andere ondernemingen.

d. uit openbare ambten, bedieningen, betrekkingen, uit wachtgelden en pensioenen uit de openbare kassen genoten;

e. uit elken anderen hoofde, niet vallende onder *a*, *b*, *c* of *d*."

In dit amendement werd dus aangenomen, wat men noemt het Engelsche stelsel. «Eene persoonlijke Rijks-inkomstenbelasting", zegt Tak, «valt thans moeilijk meer te verdedigen. Ik zou dan ook durven zeggen, dat die heffing in dit debat niet ver-

dedigd is. Wij hebben gehoord, hoe de oekonomisten van onzen tijd over zoodanige heffing bijna allen een ongunstig oordeel uitspreken. En dat is niet tegengesproken. Evenmin, dat zij bij eene belasting, welke inkomsten als maatstaf aanneemt, die heffing verkieslijk achten welke, de bronnen onderscheidende waaruit zij vloeien, de inkomsten zelve treft. Eene wijze van heffing, welke in tegenoverstelling aan de voordracht het Engelsche stelsel is genoemd."

De voordeelen van dit stelsel werden gezien o. a. in betere contrôle bij de heffing en vooral in de mogelijkheid om het inkomen naar de verschillende bronnen met een verschillend bedrag te belasten en de belasting dus meer in overeenstemming te brengen met de draagkracht der ingezetenen. Door dit amendement werd tevens nog niet beslist over de verhouding tot de grondbelasting. «De beslissing der vraag, op welke wijze, in welke verhouding tot de grondbelasting de hierbedoelde belasting zal worden geheven, moet aangehouden worden tot de behandeling van het voorschrift, waarin al. *a* zal worden uitgewerkt", zegt Tak. Om die reden trekt De Bruyn Kops zijn sub-amendement om al. *a* te lezen: «uit onroerende goederen niet onderworpen aan de grondbelasting" weer in.

De minister herinnert aan de bezwaren, bij de algemeene beraadslaging door hem tegen het Engelsche stelsel aangevoerd. «Ik herinner mij evenwel zeer goed," zegt hij, «gezegd te hebben, hetgeen misschien sommige leden zich ook zullen herinneren of genoteerd hebben, dat ik lang geaarzeld heb tusschen de beide stelsels; dat ik de moeilijkheden van het eene stelsel tegenover die van het andere geplaatst heb. Ik heb die moeilijkheden toen genoemd, en gemeend de keuze te moeten doen die ik deed, omdat dit stelsel zich bij mij aanprees door de meest mogelijke eenvoudigheid en omdat ik het stelsel had zien werken. Intusschen heeft men een beroep gedaan op mijne gezindheid tot bevordering van gemeen overleg met deze Kamer. Wat mij persoonlijk aangaat, Mijnheer de Voorzitter, wil ik onderzoeken of eene nieuwe wet aan dit beginsel is vast te maken, maar daartoe

zal het noodig zijn, dat, mocht dit amendement worden aangenomen, de beraadslaging geschorst worde, opdat ik tijd van beraad hebbe."

Door den minister kon moeilijk grooter bewijs van zijne zucht tot gemeen overleg gegeven worden, dan dat hij, wanneer slechts het beginsel werd aangenomen, bereid was zich bij elk ander stelsel van uitwerking neer te leggen, en daarvoor zoo noodig het geheele ontwerp om te werken. Kon eveneens van alle voorstellers en voorstanders der ingediende amendementen verwacht worden, dat zij, bij verwerping der amendementen, ter wille van het beginsel zich bij het stelsel van den minister zouden neerleggen? Het viel te betwijfelen na de woorden van Tak:

«Echter nog eene enkele opmerking. Wanneer men de voordeelen eener afschaffing van de drie in deze voordracht veroordeelde belastingen tegenover de groote bezwaren eener persoonlijke Rijks-inkomstenbelasting stelt, zoude men een oogenblik kunnen aarzelen, of niet de laatste in elk geval voor de eerste moeten wijken bij de over dit wetsontwerp uit te brengen stem. Toch meen ik dat te moeten betwijfelen. In de eerste redevoering, waarmede de minister deze voordracht heeft verdedigd, kwam eene opmerking voor, die mij bijzonder trof. Ware ik, zeide de minister, toen de afschaffing der gemaalbelasting werd voorgesteld, lid dezer Kamer geweest, wellicht zoude ik ook onder de toenmalige omstandigheden tot die afschaffing hebben medegewerkt onder den indruk der toenmalige tijden. Maar ik betreur het, van achteren gezien, dat men toen de gelegenheid tot eene meer doeltreffende verbetering niet waarnam. Deze les geeft eene leering, welke wij niet mogen voorbijzien. Na de hier gehouden discussie kan de in dit wetsontwerp voorgestelde afschaffing van schadelijke belastingen in geen geval lang uitblijven. Wij mogen daarom deze gunstige gelegenheid niet laten voorbijgaan om bij die afschaffing eene werkelijk goede hervorming van het belastingstelsel tot stand te brengen, waarbij de lessen van wetenschap en ervaring worden benuttigd."

Den 2den Mei kwam het tot stemming. Het amendement-

Tak werd verworpen met 50 tegen 28 stemmen (voor: Tak, Rombach, De Bruyn Kops, Westerhoff, Mirandolle, Blom, De Jong, Cremers, Van Beyma thoe Kingma, Gevers Deynoot, De Ruiter Zylker, Dam, Van Delden, Wybenga, Viruly Verbrugge, Van Eck, Fransen van de Putte, Smidt, De Lange, Van der Linden, Moens, Dumbar, Heemskerk Bz., Stieltjes, Bredius, Oldenhuis Gratama, Idzerda en de Voorzitter). Het amendement-Van Delden werd verworpen met 64 tegen 14 stemmen (voor: Wybenga, Van Eck, Dumbar, Oldenhuis Gratama, Idzerda, Rutgers van Rozenburg, De Bruyn Kops, Westerhoff, Van Beyma thoe Kingma, De Ruiter Zylker, Dam, Van Kerkwijk, Van Delden en Lenting). Het amendement-Smidt werd verworpen met 41 tegen 37 stemmen. Voor stemden dezelfden die voor het amendement-Tak gestemd hadden, behalve Blom, Van Beyma thoe Kingma en Stieltjes, maar bovendien Wintgens, Bergsma, Hingst, Van Houten, Rutgers van Rozenburg, Van Reenen, De Roo van Alderwerelt, Sandberg, Kien, Van Kerkwijk, Lenting en Godefroi. Eindelijk werd art. 1 van het ontwerp verworpen met 51 tegen 27 stemmen (voor: Bredius, Oldenhuis Gratama, Idzerda, Hingst, Van Houten, Mirandolle, Blom, De Jong, Cremers, De Roo van Alderwerelt, Van Beyma thoe Kingma, Gevers Deynoot, De Ruiter Zylker, Dam, Van Delden, Du Marchie van Voorthuysen, Lenting, Wybenga, Fransen van de Putte, Bergsma, Smidt, De Lange, Van der Linden, Moens, Heemskerk Bz., Stieltjes en de Voorzitter).

Zooals te verwachten was, trok Blussé het wetsontwerp in en boden de ministers den Koning hun ontslag aan, gelijk Van Bosse in de vergadering van den 23sten Mei aan de Kamer mededeelde.

Na afdoening van de loopende zaken ging de Tweede Kamer den 30sten Mei uiteen, doch in de Eerste Kamer deed de Voorzitter, Van Bylandt, den 7den Juni, mededeeling van de volgende missive:

«'s-Gravenhage, 5 Juni 1872.

De ondergeteekende kwijt zich van den smartelijksten plicht aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal kennis te geven van het overlijden van zijn geliefden vader Mr. Johan Rudolf Thorbecke, Minister van Binnenlandsche Zaken.

(w. g.) W. THORBECKE."

«Mijne Heeren", vervolgde de Voorzitter, «het bericht van dit overlijden is voorzeker ook bij de leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal met veel leedwezen en deelneming vernomen. Ik zal niet trachten de groote verdiensten van den overledene naar waarde te vermelden, maar ik vertrouw dat ik onzer aller meening uitspreek door hier hulde te brengen aan het edel karakter, de voortreffelijke talenten en de warme vaderlandsliefde van den staatsman, aan wien Nederland zeker veel te danken heeft en wiens nagedachtenis bij ons in eere zal blijven."

De minister Van Bosse, tijdelijk met het beheer van het Departement van Binnenlandsche Zaken belast, vroeg aan het einde der vergadering het woord.

«Mijnheer de Voorzitter", sprak hij, «ofschoon de mededeeling, die ik de eer zal hebben aan de Kamer te doen, een besluit betreft, reeds eenigen tijd geleden genomen en dat van algemeene bekendheid is geworden, toch achten de ministers het zich een plicht, bij de eerste bijeenkomst van de Eerste Kamer, van dat besluit ook aan haar mededeeling te doen. Het bepaalt zich eenvoudig hiertoe, dat de ministers in den aanvang van de vorige maand gemeend hebben hun ontslag aan den Koning te moeten verzoeken.

In hetgeen sedert is gebeurd, vind ik nog stof tot eene opmerking. In den aanvang dezer zitting is eene mededeeling gedaan omtrent eene treurige gebeurtenis. Het vaderland heeft een gevoelig verlies geleden: een groot staatsman is aan Nederland ontvallen, en aan het Kabinet een ambtgenoot, wiens waarde en verdienste ik niet aan de Kamer behoef te schetsen. Die gebeurtenis is ook voor het Kabinet van gewicht, en wanneer

ook het besluit, waarvan ik zooeven gewaagde, niet reeds eenigen tijd geleden genomen was, dan toch zouden de ministers thans gemeend hebben verplicht te zijn, 's Konings aandacht te vestigen op den invloed, welken die gebeurtenis op den gang van 's lands zaken kan hebben."

Toen de zitting den 14den September 1872 gesloten werd, was een nieuw ministerie opgetreden. De minister van Binnenlandsche Zaken Geertsema sprak, wijzende op de oorzaken van het betrekkelijk weinige, op wetgevend gebied tot stand gekomen:

«De gedachte aan het verlies van den uitstekenden staatsman, die gedurende meer dan het vierde eener eeuw onmiskenbaar grooten invloed op de ontwikkeling onzer staatsinstellingen heeft uitgeoefend, zweeft u hierbij inzonderheid voor den geest."

Thorbecke had zelf bij zijn optreden geen reden gegeven om gedurende dit zijn derde ministerie als Minister van Binnenlandsche Zaken buitengewone werkzaamheden van hem te verwachten en hij weigerde ook herhaaldelijk, hoezeer van verschillende zijden daartoe gedrongen, beloften te geven over het indienen van wetsontwerpen, als op het hooger onderwijs, van hem gevraagd. Defensie, financiën en rechtswezen moesten voorgaan, en die taak was reeds zwaarwichtig genoeg om haar niet nog met andere belangrijke werkzaamheden te verzwaren. Een minister zonder portefeuille zou hij daarom nog niet zijn; de leiding der werkzaamheden van zijn eigen departement eischte nog zorg genoeg; maar zijne taak was toch eenigszins met die van een premier-minister zonder portefeuille te vergelijken, daar hij meer de woordvoerder was in zaken van algemeene politiek, en zijn prestige de volvoering der taak, aan de andere ministers opgedragen, moest helpen bevorderen. Slechts weinige ondergeschikte wetsontwerpen heeft hij zelf te verdedigen gehad; het is voornamelijk bij de begrootingsdiscussiën, dat hij het woord heeft gevoerd, om zijne beginselen en die der regeering toe te lichten.

Vooral de discussiën over de begrooting voor 1871 hebben een wijden omvang genomen, doordien de verschillende partijen hare beginselen, inzichten en wenschen tegenover het nieuw-opgetreden bewind wenschten uiteen te zetten. De voor de deur staande periodieke verkiezingen waren voorzeker niet zonder invloed op omvang en inhoud dier begrootingsredevoeringen. Twee keer heeft Thorbecke met een meesterschap over den vorm gesproken, dat algemeene bewondering opwekte, en bij velen meer bijval vond dan de inhoud, die kort, afwerend, vol fijne ironie, niet meer blootgaf van 's ministers voornemens, dan hij wenschte mee te deelen, — dubbel merkwaardig, omdat hij ons het standpunt doet kennen, waarop de minister zich aan het einde zijner staatsmansloopbaan bevond.

«Vooraf, Mijnheer de President", sprak hij op den 26sten April 1871, «een woord over een denkbeeld van breeden omvang, dat door meer dan één spreker aangeroerd werd: de geest van den tijd. De heer Van Eck zeide — en het is door den heer Heemskerk Az. beaamd: ««de geest van den tijd zijn wij.""

Toen ik den heer Van Eck dit hoorde zeggen, dacht ik: hij heeft — de Kamer vergunne mij twee Duitsche regels aan te halen — de woorden van Faust bij Goethe in den zin:

»»Was ihr den Geist der Zeiten heiszt,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist,
In dem die Zeiten sich bespiegeln.""

Inderdaad, is de verzoeking niet groot om hetgeen het individu verlangt voor den tijdgeest te houden? Is het daarmede anders gelegen dan wanneer men zich op een volksverlangen beroept? Men laat het volk willen hetgeen men zelf wil, en omkleedt zich aldus met eene groote autoriteit.

De geest van den tijd, volgens sommige sprekers, brengt mede, dat veel oud en verouderd is en dus vervangen moet worden. Ik hoorde den heer Van Eck zeggen: de Grondwet is reeds drie en twintig jaren oud. Drie en twintig jaar, dat is de meerderjarigheid.

„„Reeds drie en twintig jaar"" — de Grondwet heeft afgedaan, zij moet herzien worden.

Wij gaan snel, Mijnheer de President.

Volgens den heer Van Houten „„is er strijd tusschen oude vormen en den nieuwen geest"". De oude vormen, in den zin van den heer Van Houten, schijnen geen geest te hebben. Maar de nieuwe geest heeft zijne vormen nog niet gevonden; en dat zal toch, wanneer men van zaken van regeering spreekt, niet onnuttig wezen. Men hervormt staat en maatschappij niet gelijk de wetenschap. Men schept niet feiten of wetten, gelijk men denkbeelden schept.

Ik zou, Mijnheer de President, naar de specialiteiten van den tijdgeest met de uiterste belangstelling luisteren, indien de tijdgeest niet een wat verwarde geest scheen; indien zijne specialiteiten het meer of min met elkander eens waren. Maar wij hoorden eergisteren nog den heer Van Wassenaer tegen den geest van den tijd waarschuwen. De heer Van Houten en anderen willen den tijdgeest op den voorgrond brengen en de oude vormen doen verdringen. Maar deden zij in hunnen tijdgeest een beginsel van regeering zien?

Eerbied voor den geest van den tijd, voor zooveel ik daaronder de grondgedachte van den leeftijd mag verstaan. Doch wie ontdekt ons die? Hij die zoo gelukkig is, zal onze leidsman moeten zijn .....

Men dringt aan op herziening van den census „„omdat de volksvertegenwoordiging, die wij hebben, de behoeften van het Nederlandsche volk niet vertegenwoordigt."" Mijnheer de President, ik hecht te veel aan de Grondwet, ik hecht te veel aan deze Kamer — waarvan ik mij gelukkig acht, althans nog adviseerend lid gebleven te zijn, — ik hecht te veel aan deze Kamer om tegen dergelijke bewering niet een zeer ernstig protest aan te teekenen. Zij, die dat beweren, willen — het is duidelijk gebleken — iets anders dan de Grondwet wil. Mij vergunne men aan de Grondwet, zoolang zij bestaat, hoe oud zij ook zij, vast te houden. De grondwet wil een census als teeken van bekwaamheid, en wel een census geregeld naar de plaatselijke gesteldheid. Maar

wanneer ik door den heer Van Lynden hoor zeggen: eene doeltreffende herziening van den census kan niet worden verkregen zonder herziening der Grondwet, wanneer ik den heer Van Wassenaer hoor zeggen: het volk moet kiezen, opdat alle belangen worden vertegenwoordigd, wanneer ik hem en den heer Van Houten hoor zeggen: de macht van het geld, geldaristocratie is volgens de Grondwet beginsel van het kiesrecht; dan is, dunkt mij, maar ééne bevrediging mogelijk: het algemeen stemrecht.

Ik zeg daarvan op dit oogenblik niet meer; ik zou mij laten trekken op een terrein waarop ik niet zijn wil, waarop ik niet zijn mag; ik zou in een programma van beginselen treden.....

De heer Van Lynden, zich beroepende op eene zinsnede in de memorie van beantwoording, vraagt: kan herziening van de onderwijswet van de regeering worden verwacht? Ik kan niet verder gaan dan ik in de memorie van beantwoording ging. Ik verklaar mij opnieuw bereid de hand te bieden tot iedere wezenlijke verbetering, maar de behoefte dier verbetering moet mij overtuigend worden aangetoond. En dit verwacht ik van den geachten spreker; dit zou ik verwachten van den geachten spreker, indien ik van hem niet deze uitspraak gehoord had: „de militaire duitsche kracht — hij noemde geloof ik Sadowa — is op het onderwijs gegrond”. Is dat het onderwijs, dat gij verlangt, waarvoor gij herziening der wet van 1857 begeert?

Een ander geacht spreker, geestverwant van den redenaar, dien ik de eer had zooeven te noemen, vraagt: „gewetensvrijheid in zake van godsdienst en onderwijs”. Bestaat die bij ons niet? De geachte spreker, het is de heer Bichon, wil „den voortgang van ongeloof en revolutie gekeerd hebben”. Hij wil de waarheden, die hij eeuwige waarheden noemt, aangenomen zien. Anderen zijn niet minder dan hij, en onder die anderen tel ik mij, aan de eeuwige waarheden, waarop hij doelt, gehecht; maar ik onderwerp aan den geachten spreker de vraag: Wat kan de overheid daarbij doen? Wilt gij dat de overheid die eeuwige waarheden leere? Geschiedde dit, dan zoudt gij gelijk kunnen hebben, over gemis aan gewetensvrijheid te klagen.

Het zou leiden tot eene theocratie van het Oude Testament, welke de geachte spreker denkelijk niet terug verlangt, òf tot een dwang in anderen vorm rechtstreeks door de overheid op het geweten der bevolking uitgeoefend.

Eene herziening der Grondwet werd met bijzonderen nadruk ter sprake gebracht door den heer Van Eck, betreffende artt. 56 en 57..... Wij hebben de ministerieele verantwoordelijkheid in de Grondwet en in de practijk. Kan daarbij eenige redelijke vrees bestaan voor misbruik van het recht van oorlogsverklaring, tenzij de Volksvertegenwoordiging zelve tot dat misbruik medewerke?

De geachte spreker verlangt eene internationale politie en een internationaal rechterschap. Volgens hem heeft men dat nog nooit ernstig beproefd. Ondertusschen hebben van eeuw tot eeuw verlichte en menschlievende mannen zich met die vraag beziggehouden; zij zijn evenwel niet veel verder gekomen dan de geachte afgevaardigde. De schuld ligt niet aan hen, zoo min als aan mijn ouden vriend; de reden ligt in de zaak. Volgens den heer Van Houten zou de Nederlandsche staat een tractaat kunnen sluiten met andere mogendheden, om geschillen aan eene arbitrale uitspraak te onderwerpen. Gesteld dat men de staten vinde, tot een zoodanig tractaat met ons genegen, en wel de staten, met wie dergelijk verdrag voor ons wezenlijk belang zou hebben, waar is de waarborg dat zij zich aan het tractaat zullen houden, meer dan men bijvoorbeeld getrouw bleef aan het tractaat van Parijs?

Eene algemeene internationale politie mag ik lijden; evenwel zou ik wenschen vooraf de voorwaarden te kennen, waarop wij, Nederlandsche staat, aan dergelijke hooge politie zouden onderworpen worden."

De defensie in verband met de financiën: «Is het niet grondregel van een verstandig Gouvernement en van eene verstandige Vertegenwoordiging, dat men, wanneer tijdelijk voor een bepaald belang buitengewone offers moeten worden gebracht — wanneer men, om die te kunnen brengen, naar eene vermeerdering van

middelen moet omzien boven die waarover men tot dusverre beschikte, late voorgaan hetgeen voor het oogenblik den voorrang heeft? Ligt het niet in den natuurlijken loop der dingen, bij het besteden van stoffelijke middelen, gelijk bij inspanning van moreele kracht, dat één belang soms op den voorgrond trede, en andere voor een poos doe wijken, totdat deze hunne plaats weder innemen, en op hunne beurt wellicht op den voorgrond komen?..... Niet nu eerst, straks na 1866, oordeelde ik het mijn plicht te verklaren, dat ik steeds voorstander van eene krachtige defensie, schoon niet van hooge oorlogsuitgaven, thans op dit punt van andere gedachten was en meende dat wij daaraan méer, dan tot dusver, moesten besteden.

En is dit niet, al ziet men met de heeren Van Voorthuysen en Van Houten in de politiek geen gevaar, blijkbaar uit de gebeurtenissen? Heeft dan niet de jongste oorlog, gelijk die van 1866, alle berekeningen teleurgesteld? Heeft hij niet in de militaire organisatie van onzen en andere staten, België, Engeland, zoovele gebreken en leemten doen ontdekken, dat de eischen van verdedigbaarheid in het licht van gebeurtenissen, die, geloof ik, zeer kundige mannen, vóor dat zij plaats hadden gehad, onmogelijk keurden, in hooge mate geklommen zijn?.....

Ten slotte, Mijne Heeren, nog drie punten, die ik aanstip als karakteristiek voor den geest van het ministerie in het algemeen, waarop het bij eene regeering, geloof ik, steeds meer dan op bijzondere daden, zal aankomen.

De heer Van Lynden bedreigt mij met eene coalitie van conservatieven, anti-revolutionnairen, Roomsch-Katholieken en — heeft hij radicalen of ultra-liberalen genoemd? Ik weet het niet — in elk geval een ras, dat van de drie vorige verschilt. Aan hen die dergelijke coalitie mochten verlangen of daarin willen treden, moet ik overlaten de vraag te beantwoorden, of eene vereeniging van de bestanddeelen, door den heer Van Lynden genoemd, van hare waarheid en oprechtheid getuigen zou. Maar dit wil ik zeggen, dat het ministerie niets zal toegeven of terughouden, ter gunste of op het verlangen, hetzij van deze of gene partij, hetzij

van alle partijen gecoaliseerd. Doch wanneer aan de regeering op goede gronden betoogd wordt, dat hetgeen men verlangt rechtvaardig en in het algemeen volksbelang is, dan zal het onverschillig wezen of het worde verlangd door een partijman, door eene partij, welke ook, of door alle partijen te zamen.

Ten andere: „„de regeering verklaart zich niet; zij vreest de verkiezingen.""

Aan hen, die zoo spreken, antwoord ik: Maakt uwe stellingen, uwe geloofsbelijdenis tot een vaandel bij de verkiezingen. Ziet hoever gij het brengt. De regeering van haren kant zal niets doen en niets laten, geen woord zeggen en geen woord verzwijgen om de verkiezingen. Voor en om de verkiezingen te spreken laat zij aan anderen over.

Een derde punt: „„gij zijt,"" zegt men aan de regeering, „„gij zijt niet liberaal.""

Mijnheer de President, ik heb dien titel niet gevindiceerd. Maar degenen, die aan mij of aan de regeering zeggen: „„gij zijt niet liberaal,"" wie zijn zij? Het zijn degenen, die ons een catechismus van uitsluitend liberalisme voorleggen, en aan hetgeen zij liberaal gelieven te noemen, alle maatregelen, alle verklaringen toetsen.

Zoo heeft de heer Van Houten gedaan.

Van mijne zijde, Mijnheer de President, betwist ik aan niemand den naam van liberaal, aan den heer Van Houten zoo min als aan een ander, hoe ver mij ook eene verheffing van de commune van Parijs buiten de grens schijnt te liggen van hetgeen men tot dusver gewoon was liberaal te noemen. Ik laat dus ieder gaarne liberaal zijn op zijne wijze; en er is meer dan éene wijze. Van mijne zijde wil ik gaarne liberaal genoemd zijn en blijven: maar dan geteld worden onder de opbouwende, organiseerende, niet onder de polemiseerende enkel negatieve liberalen."

In het volgend zittingsjaar is Thorbecke nog in de gelegenheid geweest, de begrooting van binnenlandsche zaken voor 1872 te verdedigen, welke den 2den December 1871 met 63 tegen

2 stemmen werd aangenomen. Het is de laatste vergadering der Kamer geweest, die hij heeft bijgewoond. Eene ongesteldheid, die weldra van ernstigen aard werd, verhinderde hem de verdediging zijner begrooting in de Eerste Kamer op zich te nemen. Hij kon verder geen deel meer nemen aan de werkzaamheden, die intusschen haar geregelden gang gingen, tot de inkomstenbelasting aan de orde kwam. Het is de vraag, in hoeverre zijne aanwezigheid aan de beraadslagingen en de stemming over dit ontwerp een anderen loop had kunnen geven, of het hem mogelijk zou geweest zijn aan de verwarring over de amendementen op art. 1 een einde te maken, de eenheid in de gelederen der liberale partij te herstellen; of een woord in den geest als dat bij de rentewet van Van Bosse op den 12den Maart 1852 gesproken, ten minste nog de aanneming van het beginsel in art. 1 neergelegd, had kunnen bewerkstelligen. Wat daarvan ook zij, ook al had men met eenig recht de hoop kunnen koesteren, dat de persoonlijke invloed van den minister-president tot de oplossing der drie quaestiën: defensie, belastinghervorming en rechterlijke organisatie hadde geleid, zijne langdurige ongesteldheid verijdelde al dergelijke verwachtingen, en te midden van de crisis, die het gevolg was der verwerping van art. 1 der inkomstenbelasting, stierf hij den 5den Juni 1872.

Zijn dood besliste niet alleen de ministerieele crisis, en maakte elke poging tot reconstructie van het ministerie ondoenlijk, maar was tevens een onherstelbare slag voor de liberale partij, wier eenheid daarmede verbroken werd. Met hem ontviel haar de leidsman, wiens persoonlijk overwicht en groote gaven alleen nog in staat waren die eenheid in stand te houden. De verdeeldheid, reeds lang bemerkbaar en bij de beraadslagingen over de inkomstenbelasting openbaar geworden, viel niet meer weg te nemen. Verschil van richting, van opvatting der staatszaak leidde tot eene onherstelbare kloof en zijn plaatsvervanger, de leidsman van den nieuwen tijd, die, gelijk Thorbecke het uitdrukte, den geest van dien tijd, de grondgedachte er van, had ontdekt, was nog niet gevonden en zou nog lang gezocht

moeten worden. Met zijn dood eindigt tevens de bloeitijd der grondwet van 1848, die voor een groot gedeelte zijn werk was geweest en wier beginselen door zijn toedoen, hetzij als minister, hetzij als kamerlid, hetzij aan het hoofd der regeeringspartij of der oppositie, in staat en maatschappij waren doorgedrongen. Wat de mannen van 1848 zich hadden voorgesteld, was in hoofdzaak met de toen gegeven middelen verkregen: ministerieele verantwoordelijkheid, rechtstreeksche verkiezingen, deelneming van het volk door zijne vertegenwoordigers aan het bestuur van land, provincie en gemeente; burgerlijke, persoonlijke en staatkundige vrijheid der ingezetenen, het was alles verwezenlijkt. Vrijheid was in 1848 het wachtwoord geweest. Die vrijheid bezat men thans. Wat de Fransche revolutie aan de wereld had willen brengen: de rechten van den derden stand, wegneming van alle privilegiën der hoogere standen, dat doel was thans in Nederland ten volle bereikt.

Doch bij het verkregene bleef men niet rusten. Nieuwe denkbeelden ontkiemden, nieuwe wenschen kregen leven. Naast vrijheid wenschte men maatschappelijke gelijkheid ook van den vierden stand, de sociale quaestie ging meer en meer ook in Nederland op den voorgrond treden en vond ook hier hare woordvoerders. Een jonger geslacht trad op met nieuwe ideeën, zonder evenwel nog voor die ideeën den staatsrechtelijken vorm gevonden te hebben. Van een zeventigjarigen grijsaard kon de volvoering dier nieuwe taak, het initiatief tot een nieuwen kamp, niet meer gewacht worden. Het maatschappelijke vraagstuk zou van meer en meer belang gaan worden en ook op meer zuiver politieke onderwerpen invloed gaan oefenen, het zou een woord mee gaan spreken bij de afdoening van nog onopgeloste quaestiën als belastinghervorming en regeling van defensie; uitbreiding van het kiesrecht om ook de volksklasse in 's lands regeering te doen vertegenwoordigen zou de eerste eisch worden. De bevrediging van dien wensch zou afstuiten op de woorden der Grondwet, voor andere tijden berekend. Niet alleen de regeling der defensie zou door de voorschriften der Grondwet worden bemoeilijkt, maar het vereischte

van den census zou ook blijken eene afdoende kiesrechtsuitbreiding en belastinghervorming in den weg te staan. Er zouden nog vele pogingen gedaan worden, nog vele proeven worden genomen, tot eindelijk aller mislukking grondwetsherziening tot een onafwijsbaren eisch des tijds zou maken.

Met Thorbecke's dood eindigt de bloeitijd der oud-liberale partij en der Grondwet van 1848: ons land komt van toen af in een tijd van overgang, van voorbereiding met al zijne moeilijkheden, zijne onbevredigde aspiraties, zijne teleurstellingen, zijn vallen en weder opstaan. Met hem eindigt een schoon tijdvak onzer geschiedenis vol kracht, bevrediging, zelfvoldaanheid, gevoel van kracht, van weten wat men wil en kan op stoffelijk en geestelijk gebied, om plaats te maken voor de pijnlijke barensweeën van een nieuwen tijdkring.

> »Een nieuwe morgen naakt,
> Een nieuwe wereldstrijd, een nieuwe kamp ontwaakt.
> Wat stormen! Welk een reeks van nieuwe worstelingen,
> Onvruchtbaar lang, zoo 't scheen, naar kiem van grooter dingen!"

HOOFDSTUK VIII.

DE STOFFELIJKE WELVAART.

Er werd onder het derde ministerie Thorbecke over de wenschelijkheid eener grondwetsherziening gesproken. De Grondwet van 1848 voldeed niet meer aan de behoeften; een nieuw geslacht wenschte veranderingen in onzen staatsrechtelijken toestand gebracht te zien. Er kwam, gelijk wij in het vorig hoofdstuk gezien hebben, langzamerhand een einde aan de blijde ingenomenheid met, de hoopvolle verwachtingen van het werk, in 1848 tot stand gebracht. Het jaar 1872 of liever de eerste jaren na 1870 vormen een keerpunt, niet alleen in de politiek maar ook op velerlei ander gebied, ook in de economische opvattingen, en ook in de in vele opzichten daarop invloed oefenende stoffelijke welvaart der bevolking.

Verschillende oorzaken hebben er toe geleid, dat de jaren 1850 tot 1870 als een tijd van bloei en vooruitgang op stoffelijk gebied kunnen beschouwd worden. De persoonlijke en staatkundige vrijheid, in 1848 gewonnen en bevestigd, de jeugdige aandrift en opgewektheid, in dat jaar in 't leven geroepen, moest ook op ander gebied scheppend en bevruchtend werken, ook op ander gebied jonge krachten aantrekken en den ondernemingsgeest doen ontwaken. Er kwam een einde aan dat stelsel, dat

vooral onder Willem I, met hoe goede bedoelingen ook toegepast, doodend voor de vrije ontwikkeling der krachten werkte. Banden die de nijverheid drukten, werden losgemaakt, hinderpalen verwijderd, krukken weggeworpen. De scheepvaartwetten, de vrijzinnige wijzigingen in onze tarieven gebracht, de afschaffing van zoovele accijnzen, de ontwikkeling der verkeersmiddelen, dat alles moest de productie ten goede komen, met vele andere omstandigheden, die wij in de volgende bladzijden zullen vermelden.

Er werkten ook meer algemeene oorzaken mede, gelijk trouwens te verwachten is, waar de gemeenschap tusschen de verschillende volkeren voortdurend grooter wordt, en de prijzen meer en meer door de wereldmarkt beheerscht gaan worden. Ook in andere landen brak het vrijhandelsstelsel zich baan. Engeland ging tot dat stelsel over, schafte zijne graanwetten af en hief ten slotte ook zijne akte van navigatie op; Frankrijk sloot zich bij de beweging aan door zijn verdrag met Engeland van 1860, en zag zich weldra door andere staten gevolgd. Internationale belemmeringen werden weggenomen door afkoop van Sondtol, Stadetol en Scheldetol, nieuwe verkeersmiddelen in 't leven geroepen en in 1869 het kanaal van Suez geopend. De groote goudontdekkingen in Californië en Australië vermeerderden den geldsvoorraad en deden alle prijzen stijgen, zeer in 't voordeel van landbouw, handel en nijverheid.

Wel was in dien tijd niet alles licht en zonneschijn; wel ontbrak het niet aan de schaduwzijden zoowel hier als elders. De hooge prijzen der levensmiddelen waren een bezwaar voor degenen die van een vast inkomen moesten leven, en ook voor de arbeidende klasse, die een grooter deel van haar inkomen aan levensbehoeften moest besteden. Armoede bleef er steeds heerschen; de wet van 1854 kon die evenmin wegnemen als de wijziging welke zij in 1870 onderging; de groot-industrie bracht ook de nadeelen van het fabrieksarbeidersproletariaat met zich, die meer en meer de aandacht gingen trekken, vooral de toestand der fabriekskinderen. Reeds bij missive van den 30sten September 1863 n°. 239 (6de afd. Nijverheid) van den Minister van Binnenlandsche

Zaken werd eene commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende. De sociale toestanden, in 't bijzonder die der arbeidersbevolking, en de geschiedenis der sociale quaestie ten onzent, zullen wij evenwel in een later deel, in onderling verband, behandelen.

Ook rampen bleven ons land niet bespaard: wij spraken reeds over den watersnood van 1855 en dien van 1861. Epidemische ziekten teisterden herhaaldelijk de bevolking. In 1859 heerschten in de meeste provinciën tusschenpoozende koortsen met groote hevigheid en kwaadaardigheid, en werden door allerlei naziekten gevolgd. In Leeuwarden werd bijna geen huisgezin verschoond, in de maand September stierven daar 268 personen tegen 69 geboorten. In Groningen leed meer dan de helft der ingezetenen aan deze epidemie en was het hoogste cijfer 62 overledenen in eene week, evenzoo was het in de meeste andere provinciën: in Meliskerke in Zeeland bleven slechts enkele personen verschoond, in Genemuiden in Overijsel telde men 1300 lijders. De geheele sterfte bedroeg in 1859 in het rijk 109,590 personen, d. i. meer dan in een der jaren 1840—1864. Zij was 1 op de 30,03 inwoners, terwijl het gemiddelde dier 25 jaren was 1 op de 36,77 (*) De cholera, die ook in de jaren 1853, 1854, 1855 en 1859 slachtoffers eischte, woedde weer met groote hevigheid in 1866 en ook nog het volgend jaar, hoewel zij over het geheele rijk minder sterfgevallen veroorzaakte dan de epidemie van 1848/1849. Toen was het aantal overledenen aan die ziekte 23,267, in 1866 19,691. Zij woedde het hevigst in Utrecht en Zuid-Holland, het minst in Zeeland, Friesland en Limburg. In 's-Gravenhage overleden 1016 personen, in Rotterdam 1241, in Amsterdam 1104, in Utrecht 1619, in Groningen 1046. Bij deze gelegenheid bewees het nieuwingestelde geneeskundig staatstoezicht goede diensten, en werd met zijne medewerking

(*) Vgl. Algemeene Statistiek van Nederland. Leiden 2de deel (1873) blz. 106 en 107.

een ook voor latere tijden belangrijk rapport over de epidemie uitgebracht. (*)

Toch, niettegenstaande deze en andere rampen, die ten allen tijde kunnen voorkomen, ondanks bestaande armoede en verkeerde sociale toestanden, valt niet te ontkennen, dat het Nederlandsche volk in 't algemeen stoffelijke welvaart genoot, dat landbouw, nijverheid en handel bloeiden, dat de rijkdom toenam en aan vele handen voortdurend werk en daardoor aan vele monden brood werd verschaft. Wij zullen achtereenvolgens een korten blik slaan op de verschillende takken van bedrijf, in de eerste plaats op landbouw en veeteelt.

Nederland is geen land van eigenlijken landbouw. Het was dat evenmin in het tijdvak, waarmede wij ons thans bezighouden, al genoot de landbouwer toen ook meer voorspoed dan in later tijden, al werd de landbouw ook met groote zorg gedreven, al wekte hij zelfs de bewondering op van vreemdelingen als den Belgischen landhuishoudkundige Emile de Laveleye, die in de *Revue des deux mondes* daaraan eene reeks artikelen wijdde (§), welke zeer de aandacht trokken en aan de hand van welke wij het een en ander zullen mededeelen over den Nederlandschen landbouw in dien tijd.

Het bouwland bedroeg ook toen, d. i. ongeveer 1860, nog geen vierde gedeelte van de oppervlakte. «Het totaal bedrag van den tarwe-oogst", zegt De Laveleye, «gaat de 1,800,000 mud niet te boven, hetgeen nauwelijks een half mud voor elk ingezetene uitmaakt. Dat is de helft minder dan in België en slechts het vierde van de verhouding, welke in Frankrijk blijkt te bestaan."

(*) Vgl. De cholera-epidemie in Nederland in 1866 en 1867. 's-Gravenhage 1875.

(§) Later verzameld uitgegeven als »Etudes d'économie rurale. La Néerlande. Paris 1865." Eene vertaling bevat de *Economist*. Bijblad 1864 en 1865.

De oogst van rogge — in 1860 meer algemeen volksvoedsel — «bedraagt meer dan 3¼ millioen mud of ongeveer een mud voor elk ingezetene. Ofschoon in Holland betrekkelijk weinig brood gegeten wordt, en men hierbij nog de 1¼ millioen boekweit, die voor een groot deel den bewoners van het platteland ten voedsel strekt, in aanmerking moet nemen, is de gezamenlijke oogst der graangewassen toch onvoldoende om in de behoeften van het binnenlandsch verbruik te voorzien." Gemiddeld moest 's jaars 8 of 9 honderdduizend mud graan ingevoerd worden.

Ofschoon nu, over 't geheel genomen, in Nederland veeteelt op den voorgrond staat, zijn er toch bepaalde streken, vooral de kleigronden van Zeeland, Friesland en Groningen, waar de bevolking haar hoofdbestaan vindt in den landbouw. In Zeeland heeft men de groote pachthoeven van Zeeuwsch-Vlaanderen: «De grond, die overal uit vette klei bestaat, behoeft slechts om de zeven jaren te worden gemest; maar men geeft hem ook om de negen jaren een jaar rust, hetgeen, naar men beweert, noodig is om het onkruid te verdelgen..... De teelt van beetwortels, die zich hier begint te verbreiden, heeft echter reeds wijziging in den gewonen vruchtomloop gebracht en zal waarschijnlijk het geheele afschaffen van het braken ten gevolge hebben..... Het land kost *f* 1600 tot *f* 1800 het bunder en de pacht bedraagt ongeveer *f* 45. Op de eilanden stijgt de pacht tot *f* 50 en *f* 65. Omstreeks 1800 gold het bunder nog slechts *f* 450 à *f* 550, en bedroeg de huurprijs *f* 20 à *f* 25."

Walcheren heeft boerderijen van gemiddelde grootte, 20 tot 25 bunders. «De nette, witgepleisterde gebouwen en de met olieverf geschilderde deuren, vensters, hekken en schuren, de gladgeschoren heggen, de regelmatige zuivere slooten, die overal gegraven zijn om den afloop van het water te bevorderen, de akkers zorgvuldig met de hand behakt en gewied, zoodat er geen enkel onkruidplantje overblijft, de goed onderhouden straatwegen en zelfs de aarden wegen, waar men het wagenspoor zorgvuldig dicht houdt, dat alles duidt aan, met welk een overleg elke arbeid hier door eene nijvere en verstandige bevolking verricht

wordt." Naast granen en peulvruchten leveren de Zeeuwsche eilanden een belangrijk handelsgewas in de meekrap, wier bouw veel zorg vereischt en veel arbeid geeft. «Op het eiland Schouwen schatte men de opbrengst op 1000 tot 1500 kilo per gemet van 44 vierk. roeden voor de tweejarige meekrap..... De waarde der meekrap, die op de Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden wordt voortgebracht, bedraagt jaarlijks tot 5¼ millioen gulden."

Zuid-Beveland eindelijk roemt op eene modelboerderij als de Wilhelminapolder: «In 1809 kochten 23 Rotterdamsche kooplieden voor de som van 6¼ ton de schorren of aanslibbingen, die tusschen de eilanden Oost- en Zuid-Beveland waren ontstaan; ruim *f* 500,000 werden besteed om de schorren in te dijken en de twee eilanden te vereenigen. Op die wijze werd een zeearm gedempt en 1434 bunders voor den landbouw veroverd ten koste van eene uitgave van ruim een millioen gulden. Deze 1434 bunders land, alle uitstekend vruchtbaar, geheel aaneengelegen, en die onder het uitsluitend bestuur van een allerverdienstelijkst landbouwkundige, den heer J. G. J. van den Bosch, bebouwd worden, vormen tegenwoordig ontegenzeggelijk eene der schoonste landbouwondernemingen, die te vinden zijn..... Het is bekend genoeg, dat de meeste groote landbouwondernemingen, op dergelijke wijze door bestuurders beheerd, te niet zijn gegaan: deze maakt daarop echter eene glansrijke uitzondering, want de aandeelen, die oorspronkelijk *f* 18,000 waard waren, worden thans voor *f* 34,000 en daarboven verkocht, en bij dien prijs trekt de aandeelhouder nog 6 °/₀ rente, ofschoon de winsten der buitengewoon voordeelige jaren tot grondverbeteringen, zooals het hardmaken der wegen, het droogleggen en het aanleggen van plantsoen en gebouwen enz. worden besteed."

Tot de slechtstbebouwde kleistreken behooren de vallei van Maas en Rijn, waar de gemiddelde opbrengst der tarwe op goede aangeslibde gronden slechts 16 mud per bunder bedraagt. Hooger staat de landbouw in het voormalig Haarlemmermeer, dat aan het land een jaarlijksch bruto product ter waarde van ongeveer twee millioen gulden levert, en in de zeekleistreken van Fries-

land en Groningen, vooral in Groningen, dank zij de gunstige werking van het beklemrecht. «De cultuur der kleistreek in Groningen behoeft voor het beste in Europa niet onder te doen. Lang voordat Engeland twee nieuwe verbeteringen had aangenomen, die veel gerucht hebben gemaakt — de rijenbouw en het dorschen met werktuigen — zaaiden de Groningsche landbouwers reeds op rijen met den zaaihoren en den zaaitrommel en dorschten zij het graan met het dorschblok. Tegenwoordig hebben zij bij die zeer eenvoudige en daar ter plaatse zelve uitgevonden werktuigen al de verbeterde Amerikaansche en Engelsche werktuigen gevoegd, en daaronder verscheidene, welke zij nuttige wijzigingen hebben doen ondergaan. Het droogleggen is verricht op de gronden, die het noodig hadden, de straatwegen worden uitmuntend goed onderhouden, en zelfs de kleiwegen zoo effen en hard gemaakt als een houten vloer. Alle veldvruchten, die op rijen gezaaid zijn, worden behakt, hetzij met de hand of met den paardenhark van Garrett.” De vruchtbaarheid van den grond wordt bevorderd door het vergraven der onnoodig geworden binnendijken en vooral door het kleidelven, het verspreiden van de klei uit den ondergrond over de oppervlakte. «Zoo men de onweersprekelijke bewijzen van de welvaart, die hier in het land heerscht, in eene levendige schilderij wil opvangen, moet men de steden Groningen en Appingadam op een marktdag bezoeken. Van alle kanten ziet men de rijke boeren uit den omtrek op hunne lichte met twee goede zwarte paarden bespannen rijtuigen aankomen. Het snelle rijden dezer ontelbare wagens, wier schilderachtige vorm door heldere kleuren wordt opgeluisterd, zet aan de wegen eene vroolijke levendigheid bij. De talrijke grachten zijn te smal om de schuiten te bevatten, die de overvloedige producten van wei- en bouwland op de kaaien komen lossen. Groote kudden runderen versperren de straten. Terwijl de boeren in de herbergen zich rijkelijk te goed doen en den wijn niet sparen, die hier ontzettend duur is, worden de winkels door de boerinnen bestormd, die een gouden helm, gedeeltelijk door een luchtig kanten mutsje bedekt, fier op het hoofd dragen.”

De vreemdelingen, die deze streken bezoeken, zijn allen in hunne berichten even opgetogen over de welvaart en ontwikkeling der Groningsche boeren.

Wat men in dezelfde provincie, ook onder veel minder gunstige omstandigheden, van den grond weet te maken, bewijzen de Groningsche veenkoloniën, op den ondergrond der venen aangelegd, die, met het uit de slooten gebaggerde zand vermengd en behoorlijk bemest, een goeden teelgrond oplevert. De bewoners dier lange reeksen van nette woningen, langs de kanalen gebouwd, welke de dorpen vormen, zijn landbouwers, maar velen hunner bezitten ook, om niet van hunne staatspapieren te spreken, aandeelen in schepen of scheepstimmerwerven. In de zes dorpen — Hoogezand, Sappemeer, Oude Pekela, Veendam, Nieuwe Pekela en Wildervank — worden van meer dan 60 scheepstimmerwerven jaarlijks zestig tot zeventig vaartuigen, geschikt om zee te bouwen, van stapel gelaten, zonder de rivierschuiten te rekenen, en meer dan 750 scheepskapiteins hebben er hunne woonplaats gevestigd.

De boerderijen hebben een omvang van 10 tot 20 bunders en bijkans alle landbouwers zijn eigenaars of beklemde meiers van de landen, die zij bebouwen. Zij deinzen voor geene voorschotten terug; telken jare koopen zij voor de waarde van duizenden guldens mest van allerlei aard, vooral straatvuil, dat uit Amsterdam en andere Hollandsche steden over de Zuiderzee met schuiten wordt aangebracht, of van de stad Groningen, die sedert 1628 de beste verordeningen heeft gemaakt om alle meststoffen, die men elders dikwijls verloren laat gaan, bijeen te zamelen. Zij bezigen ook, om den wasdom der veldvruchten te bevorderen, het vruchtbare slib, dat de zee in den Dollart doet bezinken, den winterstalmest, dien zij van de pachters der kleistreek voor *f* 18 tot *f* 20 voor elk stuk vee verkrijgen, eindelijk tot zelfs mosselen, die men hier op de akkers strooit in de verhouding van twee- tot driehonderd mud per bunder tegen 25 cents het mud.

De vruchtopvolging, die hier gevolgd wordt, is uitmuntend; het is eene strenge vruchtwisseling, nimmer wordt de eene uit-

puttende oogst door den anderen gevolgd en na den grond vijf of zes jaren afwisselend te hebben bebouwd, laat men het land een paar jaren als weiland liggen. Daarenboven past men hier, sedert meer dan honderd jaren, met zeer eenvoudige werktuigen, eene cultuurwijze toe, die algemeen als eene nieuwe uitvinding van den Engelschen landbouw wordt beschouwd: ik bedoel het zaaien op rijen, waartoe minder zaad wordt vereischt, en waardoor de mogelijkheid ontstaat om het gewas, als het in het opkomen is, zorgvuldig schoon te houden. De opbrengst beantwoordt ten volle aan de uitmuntende zorgen, daaraan besteed, en op dezen zonderlingen grond, die geheel door de hand van den mensch is gevormd, verkrijgt men oogsten, welke voor die der beste kleigronden niet behoeven onder te doen."

In veel minder gunstigen toestand verkeert de landbouw op de diluviale gronden van Drente en Overijsel, Gelderland en Noord-Brabant. Hier heerscht nog eene zeer extensieve cultuur, wordt nog veel het drieslagstelsel toegepast — in Drente wordt het veld verdeeld in de zomeresch, de winteresch en de braakesch —, en berust de landbouw voor een groot gedeelte op het gebruikmaken van de plaggen of heidekluiten. In Salland staat de landbouw hooger dan in Drente en Twente, daar de boeren hier de groenlanden aan de oevers der naburige rivieren tot hun dienst hebben, en weer iets hooger in Brabant. Op de Limburgsche klei eindelijk in het zuiden van Limburg is de natuur mild genoeg, maar de landbouw nog voor verbetering vatbaar.

Een groot bezwaar voor de ontwikkeling van den landbouw in de diluviale streken is het nog daar veel voorkomende gemeenschappelijk grondbezit, de onverdeelde mark en de greente of gemeenteweide, vooral onder de bevolking van Saksische afkomst. Eene eigenaardige tegenstelling daarmede vormen eenige dorpen, als Kamperveen, Vriezenveen, Rouveen, Staphorst, eertijds door Friesche landverhuizers gesticht. Bijna al deze boeren bezitten hunne hoeve in eigendom. De bewoners zijn «de onvermoeidste arbeiders des lands, die bij de bebouwing van hunne

akkers nog verscheidene kleine takken van nijverheid uitoefenen, die hun eene wezenlijke welvaart verschaffen. Zij vlechten manden; van het hout der vlierboomen, waaruit hunne hagen bestaan, maken zij houten pennen, die door de schoenmakers worden gebruikt; hunne kousen breien zij zelve en zulk een afkeer hebben zij van de ledigheid, dat, zoo dikwijls de leden van het dorpsbestuur bijeenkomen om te beraadslagen, zij zorg dragen hun breiwerk mee te brengen." In een gedeelte van Limburg, het zoogenaamde Spaansche kwartier, komt de halfbouw voor. «De boerderijen worden gewoonlijk voor zes of negen jaren verhuurd, doch met bijzondere voorwaarden, die verdienen te worden opgemerkt. Het contract gaat in met de maand Maart; de pachter, die de hoeve aanvaardt, heeft recht op de helft van den te velde staanden oogst, en de pachter, wiens contract afgeloopen is, op de andere helft. Deze heeft dus, gedurende het laatste jaar van het contract, er nog steeds belang bij om goede oogsten te verkrijgen; en de nieuwe pachter heeft het voordeel zich in het bezit te zien van eene genoegzame hoeveelheid voortbrengselen om hem en zijn vee te voeden, zonder onmiddellijk voor een geheel jaar in voorschot te moeten komen. De huurprijs van een bunder wisselt van *f* 30 tot *f* 50 af, en de koopprijs van *f* 2000 à *f* 3000. Dit cijfer is reeds bevredigend; jammer echter, dat het loon van den daglooner slechts tien stuivers daags bedraagt."

Wat het eigendom vermag of een pachtstelsel, dat als het beklemrecht daarmede bijna gelijkstaat, hebben wij in Groningen gezien. Veel minder gunstig is de toestand in de anders niet minder vruchtbare Friesche zeekleilanden. «Doorgaans behoort het land niet aan de bebouwers, en de groote landeigendommen worden verbrokkeld, omdat een groot aantal kleine boeren — die men in Friesland kooltsjers of gnieren noemt, — bereid zijn een zeer hoogen prijs voor kleine akkers te geven. Hiermede doen de landeigenaars hun voordeel, daar zij in plaats van *f* 70 tot *f* 90, *f* 100 tot *f* 120 voor het bunder maken. Zoo ontstaat — wat anders in kleistreken eene uitzondering is — eene klasse van arme en zelfs behoeftige huurders, die in slechte jaren, bij

gebrek aan fabrieksarbeid, de gemeenten tot last komen. Wel heeft men reden om de gevolgen van dien stand van zaken te vreezen, want hij heeft reeds eene soort van armenbelasting doen ontstaan, die volgens iemand, die goed daarvan op de hoogte is, den heer Beucker Andreae, het tiende van het inkomen van het grondbezit zou bedragen."

Hoe nadeelig ook het tiendrecht op den landbouw werkte, blijkt o. a. uit de mededeeling van De Laveleye betreffende den Wilhelminapolder: «De geheele polder zou reeds zijn drooggelegd, — gedraineerd — zoo niet een gedeelte daarvan tiendplichtig ware; want, wie zou het gelooven? de tienden bestaan nog in eenige streken van Nederland, niet meer ten behoeve van de geestelijkheid, maar als eigendom van den Staat of van particulieren. Het verschil tusschen de drooggelegde gronden en die, welke het niet waren, sprong in het oog en staafde op eene onweersprekelijke wijs de noodlottige gevolgen van een verouderd recht, dat de kostbare verbeteringen belemmert, daar men weet, dat men de daarvoor verkregen voordeelen met den houder van het tiendrecht zou moeten deelen."

Gelukkig kwam eindelijk onder het derde ministerie Thorbecke de wet van den 12den April 1872 tot afkoopbaarstelling der tienden tot stand. Ook op andere wijze droeg de regeering zorg voor de belangen van den landbouw, als door de ontwikkeling der verkeersmiddelen en de bevordering van het landbouwkundig onderwijs. Het duurde evenwel nog tot 1876, eer de eerste rijkslandbouwschool volgens de wet op het middelbaar onderwijs, in het leven was geroepen. Allerlei ontworpen en weer verworpen plannen gingen vooraf, commissiën werden benoemd en ontbonden. Eindelijk werd er een begin van handelen gemaakt door de bemoeiingen van den inspecteur van het middelbaar onderwijs, dr. W. C. H. Staring, die het wenschelijk achtte provinciale landbouwscholen te stichten. De bestaande landbouwschool te Haren werd in dien zin hervormd, en in 1870 aan de H. B. S. met driejarigen cursus te Warffum en in 1872 aan die te Wageningen eene afdeeling landbouw verbonden. De school te Haren hield

evenwel weldra op te bestaan, die te Warffum in 1874 en die te Wageningen in 1876. (*) Aan denzelfden dr. Staring, die o. a. ook van 1861 tot 1875 de jaarlijksche verslagen van den landbouw in Nederland opmaakte, met enkele andere mannen, als Sloet tot Oldhuis en Mulder, heeft de Nederlandsche landbouw veel te danken. In tijdschriften, verhandelingen en lezingen in landbouwkundige vereenigingen werkten zij mede tot verspreiding van gezonde beginselen en het wegnemen der gebreken, die den Nederlandschen landbouw nog aankleefden.

Tot de voornaamste verbeteringen, welke de Nederlandsche landbouw vereischte, rekent De Laveleye: «eene betere vruchtopvolging in de zandstreek, eene meer zorgvuldige mestverzameling in de kleistreek en meerdere beplanting voor de nog te uitgestrekte heiden". In 't algemeen meent hij, dat de landbouwer in de kleistreek te weinig vee op stal heeft. Zoo zegt hij van de Zeeuwsche boeren: «Als men aan de verbazende vruchtbaarheid denkt van den rijken, aangeslibden grond, die hier wordt aangetroffen, dan moet men bekennen, dat, Walcheren daargelaten, de Zeeuwsche landbouw nog veel in vooruitgang winnen kan. Zich verlatende op de schijnbaar onuitputtelijke vruchtbaarheid van den grond, verwaarloost de landbouwer zijnen stal. Deze provincie telt slechts 47000 stuks rundvee, dat is nog geen 30 op de 100 bunders land in cultuur, terwijl het gemiddeld cijfer voor het rijk 67 bedraagt. Het vee wordt over 't algemeen des winters slecht gevoederd en krijgt geen versch voeder. Hoewel in dit opzicht verbetering begint te komen, zoo draagt men voor de verzameling en de behandeling van den mest nog weinig zorg. De verbeterde werktuigen, die nergens nuttiger zouden zijn dan

(*) Vgl. over de geschiedenis van het landbouwkundig onderwijs F. B. Löhnis, Landbouw en Regeering. Groningen 1895, blz. 79 en vlgg.

in dit vruchtbare en niet te overbevolkte land, worden nog bijkans niet gebruikt."

In een tijd, toen het den landbouwer voorspoedig ging en de graanprijzen nog hoog waren — bijv. in de eerste twee maanden van 1866 de tarwe *f* 11 en de rogge *f* 6.50 en na den zeer ongunstigen zomer van 1866, in dezelfde maanden van 1867 *f* 14 en *f* 7 — noemt De Laveleye het een gelukkig verschijnsel voor Nederland, dat het meer een land van veeteelt dan van landbouw is. «Uitgenomen de hooge bergstreken treft men in Europa niet licht een land aan, waar de ploeg zulk eene ondergeschikte rol speelt..... In haar geheel genomen is deze indeeling der cultuur zeer gunstig. Evenals in Engeland en insgelijks, omdat de weilanden er de eerste plaats beslaan, verzekert zij den landbouwer rijke inkomsten, zonder veel arbeid te vorderen; want op de weiden doet de vruchtbaarheid van den bodem, met de vochtigheid van de luchtstreek gepaard, vanzelve de planten geboren worden, welke tot voedsel van het vee strekken, en dus melk en vleesch voortbrengen, die veel sneller in prijs stijgen dan de graangewassen. Inderdaad, de afgelegenste streken, de welige vlakten van het westen der Vereenigde Staten of van het zuiden van Rusland, kunnen koren zenden op de markten van westelijk Europa, en bijgevolg beletten, dat de prijs van dat voedingsmiddel in verhouding tot de snelle toeneming der bevolking stijgt; maar anders is het gelegen met boter en versch vleesch, welke niet zulke lange reizen kunnen verdragen. De kring der landen, welke deze voortbrengselen leveren, is veel beperkter en de aanvoer kan niet zoo sterk toenemen als de vraag, die zich onophoudelijk uitbreidt, naarmate de zoo snelle vermeerdering der kapitalen nieuwe verbruikers doet ontstaan. De landstreken, waar het weiland de eerste plaats inneemt, doen dus meer dan andere met de toenemende welvaart der hedendaagsche maatschappij hun voordeel."

Nederland nu verkeerde in dezen gunstigen toestand: «In 1859 telde men in de elf Nederlandsche provinciën 239,000 paarden, dat is 7 op elke 100 bunders van de geheele oppervlakte.

Dat is nog éen meer dan in Groot-Brittannië, waar op dezelfde uitgestrektheid slechts 6 gevonden worden. Daarentegen heeft men slechts 11,000 ossen, als trekvee gebruikt, maar het aanzienlijk getal van 856,000 koeien.

Het geheele cijfer van het rundvee bedraagt 1,220,000 stuks, hetgeen 37 stuks uitmaakt op de 100 bunder der geheele oppervlakte en 53 stuks op de 100 bunders van den bebouwden grond. Daarenboven worden in de Nederlandsche provinciën ongeveer een millioen schapen en geiten en 300,000 varkens gehouden. Als men het jonge en kleine vee naar den gemeenen maatstaf van een volwassen rund berekent, dan verkrijgt men nog een eindcijfer van 1,361,000, hetgeen 41 stuks op de 100 bunders der geheele oppervlakte en 59 op de 100 bunders der bebouwde oppervlakte uitmaakt. Dat zijn zeer hooge verhoudingen, zooals nergens elders worden aangetroffen, behalve in België."

Met welgevallen vertelt De Laveleye van de rijke Noordhollandsche veeboeren, vooral die in Den Beemster, waar het zilverwerk en het oud Chineesch of Japansch porselein op tafels of schragen in de koestalling is uitgestald en door de boeren belangrijke kapitalen in Oostenrijksche en andere effecten zijn ter zijde gelegd. «Een landbouwer, die een ton bezit, wordt niet voor rijk gehouden; niet zelden vindt men er, die twee of drie ton bezitten." Vraagt men, waar die rijkdom vandaan komt, men bezoeke de Noordhollandsche steden op een marktdag. «Pleinen en straten zijn letterlijk versperd door de ronde kaasjes, als kogels in de tuighuizen opgestapeld. In 1860 zijn te Alkmaar 4,363,885, te Hoorn 2,882,679, te Purmerend 1,771,387, te Medemblik 778,065, te Enkhuizen 739,788 en in geheel Noord-Holland ongeveer 12 millioen kilo kaas verkocht, ter waarde omstreeks van 6 millioen gulden.... De twee voortbrengsels, waarvan de landbouwer geld maakt, zijn het vee en de kaas. Er wordt rundvee gemest om dit te Amsterdam te verkoopen; ook worden vele melkkoeien naar België en Frankrijk uitgevoerd, want hier treft men in al zijne schoonheid dat vermaarde Hollandsche ras aan, dat om zijne groote melkrijkheid zoo beroemd is."

In Friesland is de groene streek of de Greidstreek, de vette kleiweilanden van Westergo, het gebied van de veeteelt. Evenals in Holland de kaas, zoo is hier de boter het hoofdproduct en de melkkamer het heiligdom der Friesche boerin. «De Friesche boter is zoo voortreffelijk, dat zij op de markt te Londen, waarheen zij in aanzienlijke hoeveelheid wordt uitgevoerd, den hoogsten prijs geldt. De hoeveelheid boter, op verschillende plaatsen dezer provincie ter markt gebracht, bedroeg in 1860 zeven millioen kilo, welke tegen den gemiddelden prijs van *f* 1.20 eene som van bijna 8¼ millioen heeft opgebracht. Hier moet nog bijgevoegd worden een half millioen guldens voor den verkoop van 2 millioen kilo l a p p e k a a s, die ook naar Engeland wordt uitgevoerd, waar zij door de arbeiders in de kolenmijnen verbruikt wordt. Aardig is het aan de waag der voornaamste steden de tallooze massa vaatjes boter te zien, welke daar aankomen. Die vaatjes van Russisch eikenhout worden onderzocht en nadat de boter door een beëedigden keurmeester is geproefd, gewogen, om te zien, of zij het vereischte gewicht van 20 of 40 kilo hebben; vervolgens worden zij met het stadswapen gestempeld en naar Harlingen gezonden, van waar een stoomboot ze naar de oevers van de Theems overbrengt. Men kan zich niet verbeelden, wat Londen verslindt, die reus met 3 millioen monden, voor welke dagelijks door honderden vaartuigen en duizenden wagens moet worden aangevoerd, wat er van noode is om zijne tallooze behoeften te bevredigen." Toch blijkt ook hier het verschil weer tusschen eigendom en pacht: «In Friesland worden evenals in Holland zeer rijke boeren gevonden, doch niet zoovelen, omdat het aantal grondeigenaars kleiner is. De aanhoudende verhooging der pachten heeft de pachters verhinderd hun voordeel te doen met de toenemende waarde, welke de producten verkregen hebben, sedert de opening der stoombootvaart op Engeland. Het weiland in de Greidstreek wordt tegenwoordig voor 80 tot 100 gulden het bunder gepacht.... De pachten worden in den regel slechts voor den tijd van zeven jaren aangegaan, en als het contract is afgeloopen, heeft de verpachting dikwijls bij opbod plaats, daar de eigenaar hier niet te vreezen

heeft, dat men den grond zal uitputten, zooals het van bouwlanden te duchten is. «Toch is de toestand der pachters nog ver van slecht. Hunne knechts en meiden — van welke de eerstgenoemden meer dan 100 gulden en de laatste 75 gulden verdienen, en goed den kost krijgen — zijn evenmin te beklagen; maar het lot der arbeiders is minder gelukkig. Ofschoon zij des zomers een gulden daags en in den hooitijd nog meer verdienen, kunnen zij des winters moeilijk de ellende ontgaan, omdat er dan volmaakt gebrek aan arbeid is."

Een groote ramp trof onzen veestapel in 1865, toen de runderpest zich uit het oosten naar West-Europa verspreidde en uit Engeland naar ons land werd overgebracht. Men was hier niet op die ramp voorbereid en bij de snelle verspreiding in Augustus 1865 werden niet dadelijk doeltreffende maatregelen genomen, om met kracht hare uitbreiding tegen te gaan. Wij hebben gezien, hoe de minister Thorbecke nog te veel vertrouwen stelde in het beleid en de doortastendheid der provinciale en gemeentelijke besturen, en schroomde inbreuk te maken op de provinciale en gemeentelijke autonomie. Trouwens, de ziekte moest eerst de afmetingen van eene nationale ramp verkrijgen, eer bij de bevolking zelve de krasse maatregelen van het met de uiterste strengheid toegepaste afmakingssysteem ingang konden vinden, en zelfs als welkom werden beschouwd. Ook toen nog vonden zij bij velen tegenstand, als inbreuk makende op de zelfstandigheid der gemeentebesturen, maar vooral ook om godsdienstige bezwaren. Hier en daar was zelfs de gewapende macht noodig om het verzet te breken en de boeren tot toepassing der voorschriften te noodzaken. Aan den minister Heemskerk komt voornamelijk de eer toe, door zijne krachtige maatregelen de veepest gestuit en bedwongen te hebben, waartoe de wetten van den 19den April 1867 (*Stbl.* n° 30) en van den 19den December 1867 (*Stbl.* n°. 126) de regeering de noodige middelen ter beschikking stelden. Later werden deze wetten vervangen en de op de veeziekte betrekking hebbende voorschriften vereenigd in de wet tot regeling van het veeartsenijkundig staatstoezicht en de

veeartsenijkundige politie van den 20sten Juli 1870 (*Stbl.* n°. 131) tot stand gebracht door den minister Fock.

Welke verwoestingen de ziekte aanrichtte, blijkt uit het getal van 100,792 runderen, tot den 1sten Maart 1867 afgemaakt of gestorven in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland, waar de ziekte het hevigst woedde. Ook in Noord-Brabant en Gelderland maakte zij slachtoffers, terwijl de andere provinciën door eene strenge afsluiting zoogoed als verschoond bleven. In Januari 1867 waren er in de drie genoemde provinciën alleen 13,502 runderen gestorven of afgemaakt. Van toen af, vooral na April, ging de ziekte sterk verminderen en in Juni was zij zoogoed als geweken en kon de veestapel zich weer langzamerhand van de geleden rampen gaan herstellen.

Niet alleen aan het land, maar ook aan het water heeft Nederland zijne welvaart te danken. Naast de veeteelt is de visscherij steeds voor de Nederlanders eene bron van rijkdom geweest. In de achttiende eeuw was zij, vooral na de oorlogen met Engeland en Frankrijk, die haar veel afbreuk deden, in verval geraakt, en had tevergeefs hulp gezocht bij allerlei beschermende maatregelen, verbodsbepalingen en hooge premiën, door de gewesten verleend. In den Franschen tijd was zij bijna geheel en al te gronde gegaan. Als aan zoovele takken van nijverheid had Willem I ook aan haar zijne zorgen gewijd en al de beschermende maatregelen en verbodsbepalingen van vroeger tijd hersteld en vereënigd in de wet van den 12den Maart 1818 (*Stbl.* n°. 15), terwijl op ruime schaal premiën aan de verschillende soorten van visscherijen werden uitgekeerd. Het stelsel van protectionisme en monopolie in de visscherijen bloeide nog in volle kracht in het begin van het door ons behandelde tijdperk, ongeveer 1850.

„Er waren", zegt de geschiedschrijver der Nederlandsche

visscherijen, Mr. Beaujon (*), «niet minder dan drie monopoliën in de Groote Visscherij", n.l. dat van de haring te visschen en te kaken, de visscherij beperkende tot schepen, die aan bepaalde vereischten voldeden (van een kiel en razeilen voorzien) en tot den tijd van den 24sten Juni tot den 1sten Januari. De visch mocht alleen naar Nederlandsche havens gebracht worden, en visch, vaten en vischtuig waren aan eene verplichte en strenge keur onderworpen; 2°. dat, waarbij het tehuis brengen van visch in het begin van het seizoen gemonopoliseerd werd in handen van de Vereeniging van de Haringjagerij, daar het gedurende jaagtijd aan de buizen verboden was anders dan met volle lading terug te keeren; 3°. dat van den verkoop, waardoor de Vereeniging van Zoutharingvisscherijen, gedurende het geheele seizoen hoeveelheid en prijs van de haring, op de markt te brengen, regelde. Alleen de scheepseigenaars, die lid van deze vereeniging waren, ontvingen premiën. Evenzoo werd ook het steuren of het met zout bestrooien van de haring, die bestemd was gerookt te worden, tot een monopolie gemaakt, invoer van haring verboden of door hooge rechten zoogoed als onmogelijk gemaakt, en allerlei soorten van visscherijen aangemoedigd door premiën.

De ondervinding had evenwel meer en meer bewezen, dat de groote visscherij, niettegenstaande al die bescherming, bleef kwijnen en achteruitging, daarentegen de weinig of niet beschermde takken van visscherij het meest bloeiden. Toen dan ook aan het beschermend stelsel in ons land langzamerhand een einde werd gemaakt, werd het verlangen meer en meer dringend om ook aan de visscherijen hare vrijheid te hergeven. Het eerst werden de premiën verminderd. Het bedrag van ongeveer *f* 200,000, daarvoor 's jaars benoodigd, werd bij de begrooting voor 1851 met een tiende verminderd, en het amendement van Wintgens om het op het vroeger bedrag terug te brengen, in den nacht van den 21sten December 1850 met 45 tegen 16 stemmen verworpen. Overeenkomstig dit votum had de vermindering

(*) A. Beaujon. History of Dutch sea fisheries. London 1884, blz. 23.

plaats bij Koninklijk Besluit van den 27sten Februari 1851 (*Stbl.* n°. 52). Bij besluit van den 10den Januari 1852 werd de vermindering tot 25 en bij dat van den 5den Januari 1853 tot 50 procent gebracht. Bij besluit van den 29sten Januari 1853 (*Stbl.* n°. 8) werd de kustvisscherij geheel en al vrijgemaakt, en het verbod van schrobnetvisscherij in den winter opgeheven. In 1854 werd eene koninklijke commissie benoemd om te onderzoeken of alle wetten en bepalingen betreffende de zeevisscherij konden worden opgeheven of dat het wenschelijk was nog enkele te behouden. Deze commissie, samengesteld uit vier leden, gekozen uit de Gedeputeerde Staten van Zuid- en van Noord-Holland, van welke prof. Buys secretaris was, bracht den 29sten September 1854 een zeer belangrijk rapport uit, waarin zij zich voor het stelsel van vrijheid verklaarde. In 1856 werd intusschen een einde gemaakt aan de uitbetaling van premiën, terwijl nog andere maatregelen het stelsel van vrijheid voorbereidden, totdat ten slotte in 1857 de wet van den 13den Juni 1857 (*Stbl.* n°. 86) tot stand kwam, waarbij aan het beschermend stelsel der wet van 1818 voorgoed een einde werd gemaakt (*), terwijl bij de wet van den 23sten December 1859 (*Stbl.* n°. 136) de invoerrechten op visch werden afgeschaft.

Van toen af herleefde onze visscherij. Nu kwam de gelegenheid tot verbeteringen, die vroeger door allerlei beperkende maatregelen onmogelijk waren gemaakt. Het vischnet van hennep werd door het vischnet van katoen, dat veel lichter was en dus grooter kon gemaakt worden, vervangen. In 1857 werden door een scheepseigenaar, den heer A. E. Maas van Scheveningen, de eerste katoenen haringnetten uit Lowestoft ingevoerd. Dezelfde liet in 1866 den eersten logger bouwen naar een model van Boulogne, en weldra werden de meeste hoekers en sloepen door loggers en kotters vervangen. Ook de inrichting der visscherij zelf onderging groote veranderingen en aan de monopoliën der haringjagerij en haringreederij kwam een einde. Natuurlijk ging

(*) Vgl. Deel II blz. 433 vlgg.

die verandering niet op eens; er kwam eerst nog een tijd van overgang: oude vooroordeelen waren bij velen nog te diep ingeroest; de Hollandsche haring moest zich eerst eene nieuwe markt in het buitenland zoeken; de officieele, ofschoon facultatief geworden haringkeur deed meer kwaad dan goed, daar de contrôle nooit scherp genoeg gemaakt kon worden om te beletten, dat mindere qualiteit onder een beter rijksmerk werd ingesmokkeld; maar na de eerste tien jaren vinden wij eene zeer snelle toeneming, gelijk de statistiek duidelijk aantoont. In de jaren 1856, '57, '58 bedroeg het aantal kielschepen bij de Noordzeeharingvisscherij in gebruik resp. 82, 91, 95, in de jaren 1870, '71 en '72 120, 122 en 108; het aantal bomschepen in de eerste 147, 157 en 175, in de laatste 189, 200 en 208; het aantal tonnen gekaakte haring door kielschepen aangevoerd in de eerste 35,924, 21,924 en 16,940, in de laatste 70,868, 77,897 en 60,442, door bomschepen in de eerste 106, 210, 548, in de laatste 4,130, 21,544 en 22,248; het aantal duizenden steurharing met kielschepen aangevoerd in de eerste niets, in de tweede 5,265, 5,366 en 1,655, met bomschepen in de eerste 36,295, 29,803 en 24,969, in de laatste 59,025, 86,699 en 39,350; de uitvoer van tonnen gekaakte haring bedroeg in 1858 17,140 (in '56 en '57 niets), daarentegen in 1870, '71 en '72: 39,435, 48,437 en 46,839, het aantal duizenden bokking in de eerste drie jaren: 33,099, 28,001 en 30,919, in de laatste: 59,032, 84,176 en 67,916. Natuurlijk moet rekening gehouden worden met gunstige en ongunstige jaren, tot welke laatste 1872 behoorde.

Naast de haringvisscherij bloeiden ook de andere takken, hoewel niet in dezelfde mate. De vroeger belangrijke kabeljauwvisscherij, welke ten doel had de kabeljauw te zouten en uit te voeren, was door verschillende omstandigheden, als o. a. de hooge rechten daarop in Frankrijk geheven, niet belangrijk toegenomen, maar de vangst en uitvoer van versche visch, vooral uit de havens van Nieuwediep, Vlaardingen, Maassluis en later IJmuiden aanzienlijk vermeerderd, en de uitvoer door betere verkeersmiddelen, in 't bijzonder spoorwegen, naar België en Duitschland bevorderd. De

uitvoer van duizenden kilogrammen versche zeevisch bedroeg in 1857 1498, in 1872 3120, in 1873 5459. Daarnaast bloeide in de Zuiderzee de vangst van panharing en ansjovis, waarvan Monnikendam de voornaamste markt was. De laatste gaf zeer afwisselende resultaten: zoo werd in 1868 1000 vaten ansjovis gevangen, in 1869 daarentegen 75,000.

De walvischvangst is ten slotte geheel opgehouden. In 1851 en 1852 werden door de twee Harlingsche walvischvaarders de laatste walvisschen gevangen, in ieder jaar een; later beperkten zij zich tot de robbenvangst, waaraan evenwel ook in 1875 een einde kwam. Nog eens gelukte het een ondernemend zeeman en groot kenner der visscherij, den heer Bottemanne, in 1869 eene maatschappij voor de walvischvangst tot stand te brengen. De harpoen werd niet geworpen, maar met hulp van een soort geschut afgeschoten. Zoo schoot hij zelf 26 walvisschen; toch deed de maatschappij slechte zaken en was ten slotte genoodzaakt te liquideeren. Evenzoo hield ook de kabeljauwvisscherij bij IJsland geheel op te bestaan.

Wij voegen hier nog bij, dat de geldelijke opbrengst der haringvisscherij met kielschepen in 1873 werd besomd op *f* 1,532,000, d. i. *f* 15,020 per schip, en van de jagerij op *f* 37,030. Met de schrobnetvisscherij hielden zich te Scheveningen, Katwijk en Noordwijk in 1873 222 vaartuigen bezig, en de opbrengst was *f* 490,414 of *f* 2209 per schuit. De uitvoer van garnalen bedroeg in 1873 609,000 kilo. Van de riviervisscherij was vooral de zalmvisscherij belangrijk. In 1873 werden aan het Kralingsche Veer aangevoerd 58,384 stuks. Het Koninklijk zoölogisch genootschap Natura Artis Magistra bevorderde met ijver de kunstmatige vischteelt en stelde in 1872 73,174 stuks jonge zalmen in den IJsel en in de Overijselsche Vecht in vrijheid. Van steeds grooter belang werd ook de oesterteelt, vooral op de Ierseksche oesterbank. In 1872 schatte men het aantal pannen op de bank aanwezig op 1,600,000, waarvan verscheidene 100 à 150 oesters telden.

Nederland is vanouds een land van veeteelt en visscherij, handel en scheepvaart; in de industrie moet het de vlag strijken voor andere landstreken, in 't bijzonder voor die, waar de grond steenkool en ijzer bergt. Toch zouden in ons kleine land niet zooveel monden aan den kost kunnen komen, als de nijverheid aan vele handen geen werk gaf. Ook voor deze was het thans besproken tijdvak gunstig; zij mocht zich daarin meer en meer ontwikkelen, dank zij de stijging der prijzen, de algemeene welvaart, den ondernemingsgeest van verscheidene industrieelen en de opheffing van de belemmeringen, welke het protectionisme in vroegere jaren hare vrije ontwikkeling in den weg legden. Een voorbeeld van het laatste levert een der voornaamste takken van de Nederlandsche industrie, die zijn zetel heeft in een bepaald fabrieksdistrict, n.l. de Twentsche katoennijverheid. De geschiedenis dier nijverheid is beschreven door een der grootste katoenfabrikanten, den heer C. T. Stork (*), aan wiens werkje wij het een en ander over de geschiedenis dier nijverheid ontleenen.

Over den oorsprong der Twentsche nijverheid zegt de Deventersche predikant Halbertsma in 1837 het volgende: «De eenigsten bijkans, die hier (op de algemeene armoede en achterlijkheid) eene uitzondering maakten, waren de Doopsgezinden, die te Almelo, Enschede, Borne, Hengelo, Twickelo en elders een ontwijk tegen de vervolging gezocht hadden, en, hunne nijverheid met zich brengende, in al die plaatsen weefstoelen oprichtteden. In deze schrale landsdouwen, waar de akkerbouw geen genoegzaam bestaan aan het arme volk gaf, de levenswijze goedkoop en het dagloon dus laag was, dreven zij hun werk met zooveel voordeel, dat zij niet alleen hunne fabrieken vergrootten en op de vervaardiging van nieuwe en kostbaarder weefstoffen toepasten, maar ook iets tot beschaving van hunnen geest, door het lezen van goede boeken of de vervaardiging van wiskunstige werktuigen,

(*) De Twentsche katoennijverheid, hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken door C. T. Stork. Enschede 1888.

konden afzonderen. Het zij hier aangemerkt, dat deze menschen van die soort van Waldenzen waren, welke men in de geschriften der monniken van de 13[de] en 14[de] eeuw onder den scheldnaam van Teisserands (Tisserands) aantreft". In den Franschen tijd, onder het continentaalstelsel, geraakte deze industrie, zooals te begrijpen was, tot verval, maar zij herleefde weer, en genoot in de jaren 1814, '15 en '16 een bloei, waarvan G. K. van Hogendorp in zijne «Bijdragen tot de huishouding van Staat" met ingenomenheid melding maakt. Het vaderlijk bestuur van Willem I meende ook deze nijverheid te moeten beschermen in de wet en het tarief van den 3[den] October 1816, door uitlandsche fabrikaten zwaarder te belasten. Met welk gevolg? «Het katoen reist ruw over de grenzen (zegt Van Hogendorp) en komt gesponnen terug, niettegenstaande het onvrije grondgebied met al zijne lasten. Hoe kan het de dubbele rechten, uitgaande en weder inkomende, boven de kosten van vervoer goedmaken? Door de sluikerij, tegen 2, 3, op zijn hoogst 4 pCt. premie. De sluikerij is niet te weren, de hooge rechten baten niets en de ambtenaar zelf wordt door leges en emolumenten in het belang van den sluiker overgehaald."

Zoo sleepte de nijverheid na 1816 een kwijnend bestaan voort tot de afscheiding van België op haar de aandacht der Handelmaatschappij deed vestigen, die hoopte met hare hulp de Javasche markt te voorzien. In 1833 werd door deze maatschappij te Goor eene weefschool opgericht onder leiding van den Engelschman Ainsworth, om de Twentsche nijverheid, die voornamelijk nog handweverij en huisnijverheid en bij de Engelsche eene halve eeuw ten achter was, op de hoogte van den tijd te brengen. Binnenkort waren de Twentsche wevers door deze weefschool, van welke later drie andere uitgingen, onderricht en in het bezit van verbeterde weefstoelen. De weverij ontwikkelde zich en kon weldra in de behoeften van Indië voorzien. Naast de reeds bestaande, in 1829 door H. E. Hofkes te Almelo opgerichte, werd door de vennootschap «De Enschedesche katoenspinnerij" in 1833 te Enschede eene stoomkatoenspinnerij van 12,500 spillen opgericht. «Aanvan-

kelijk gaf de Ned. Handelmaatschappij elke 3 maanden vaste bestellingen tegen hooge prijzen; zulks noopte de bestaande fabrikanten, die destijds uitsluitend voor de binnenlandsche markt werkten, om ook goederen voor Java en de andere Nederlandsche bezittingen te vervaardigen, die door middel van de Ned. Handelmaatschappij derwaarts werden verzonden en door hare factorij en agenten verkocht." Tot het betalen dier hooge prijzen werd de maatschappij in staat gesteld door eene geheime overeenkomst met den Staat, «waarbij de Ned. Handelmaatschappij zich verplichtte jaarlijks voor 11 millioen gulden aan den lijnwaadhandel te besteden, terwijl het Gouvernement haar tot een zeker bedrag voor de te lijden verliezen waarborgde. Het is bekend geworden, dat zij in 1839 opkwam met eene vordering van pl.m. 1¼ millioen gulden wegens verliezen van 1835—'37 geleden op den lijnwaadhandel. Die contracten hebben eerst met het jaar 1854 opgehouden en zullen voorzeker ook na 1839 den Nederlandschen Staat nogal wat hebben gekost. De industrie ontwikkelde zich weinig in het tijdvak 1836/'44. Tot 1836 betaalden de Nederlandsche manufacturen geen inkomende rechten op Java, terwijl van de buitenlandsche 25 % geheven werd. Bij publicatie van den Gouverneur-Generaal werd bepaald, dat met den 1sten Juni van dat jaar alle katoenen en wollen stoffen met certificaat van Nederlandschen oorsprong of bewerking ingevoerd, aan een inkomend recht van 12¼ percent zouden onderworpen zijn.

De Engelsche fabrikanten en handelaren, beter op de hoogte van de behoeften der Oostindische markten dan wij, lieten ons de vervaardiging van de meer grove artikelen over en voorzagen in de behoefte aan fijne stoffen, als cambrics, shirtings en dergelijke, die hier te lande toen niet werden vervaardigd.

Onze fabrikanten vergenoegden zich met de bestellingen der Handelmaatschappij, maar gaven zich niet genoeg moeite voor de andere artikelen of meenden niet met Engeland te kunnen concurreeren, niettegenstaande de hooge protectie in de rechten gelegen ....

Heeft nu ook al de Twentsche katoennijverheid een stoot ten goede gekregen door de bescherming van de Ned. Handelmaatschappij, de te lange voortzetting harer vaderlijke zorg heeft die nijverheid kwaad gedaan."

De particuliere handel werd door haar bijna geheel gedood. Toen in 1844 het gebrek aan calicots op Java en de daardoor teweeggebrachte buitengewone rijzing ook den particulieren handel wakker maakte, gaf de Maatschappij aan de fabrikanten te kennen, «dat zij de zoodanigen hunner, welke goederen, hetzij voor eigen rekening naar Java zonden of aan den particulieren handel tot dat einde uitkochten, voortaan niet meer in hare bestellingen zoude begrijpen". Het middel lukte, de fabrikanten durfden aan den particulieren handel niet meer leveren «en de kooplieden, geen goederen van inlandschen oorsprong meer kunnende bekomen, deden uitzendingen van Engelsche calicots".

Wel kwam aan het stelsel van vaste orders een einde en werd dit door aanbestedingen vervangen, maar de fabrikanten hielden zich op de betreden banen; zij leverden aan de Handelmaatschappij de zoogenaamde stapelartikelen, calicots en maddapollams, maar den handel in andere artikelen als fijne witte goederen, gekleurde, geweven en gedrukte katoenen stoffen, waarvoor meer speciale kennis vereischt werd dan de ambtenaren der Handelmaatschappij bezaten, lieten zij over aan de Engelsche, Duitsche en Zwitsersche fabrikanten. In zijne rede van den 11den December 1854 wees Thorbecke er op, dat de Zwitsersche fabrikanten ons in den handel op Java overvleugelden en daar beter den smaak wisten te treffen; ondanks of liever wegens de krukken, waarop de Nederlandsche nijverheid ging, n.l. het differentieel recht in Indië en de voorschotten der Handelmaatschappij. Het streven der regeering, zegt hij, moet zijn: «ons belastingstelsel zoo te hervormen, dat het de nijverheid vrij late en de groote communicatiën vermenigvuldige, dan zal het beschermend recht kunnen vallen".

Intusschen had na het voor nijverheid en handel zoo ongunstige jaar 1848 ook de Twentsche nijverheid, dank zij de energie

van enkele industrieelen, zich op verschillende punten ontwikkeld. In 1852/'53 werd te Nijverdal de eerste Twentsche stoomweverij opgericht door de firma G. & H. Salomonson van Almelo; in het volgend jaar kwam de eerste stoomweverij te Enschede door de heeren Stroink. In 1857 bevonden zich in Twente 6 stoomspinnerijen met 38,000 spindels en 2 stoomweverijen met 600 powerlooms. De crisis van 1857 deed veel nadeel, maar in de volgende jaren herstelde de nijverheid zich weer. Toen kwam de Amerikaansche burgeroorlog, «die in een jaar tijds de prijzen der gewone soorten goed successievelijk 100 à 200 pCt. deed stijgen. Aan de goederen in magazijn en de voorraden in Indië en derwaarts werd door de fabrikanten veel verdiend, maar de fabrieken zelve moesten stilstaan, omdat de rijzing der grondstof (ook 100 à 200 pCt.) niet zoo snel en evenredig door de geweven goederen werd gevolgd en men groote verliezen zou geleden hebben, als de Zuidelijke Staten hadden gezegevierd.... In 1864 begonnen de zaken te herleven; de voorraad der manufacturen ruimde op en er kwam een goede tijd voor de katoenfabrieken".

Waren de verkeersmiddelen reeds aanmerkelijk verbeterd door de werken, door de Overijselsche kanaalmaatschappij (1850—1858) tot stand gebracht, in die jaren kwamen daar de spoorweglijnen Almelo—Salzbergen en Zutfen—Pruisische grenzen bij. De accijns op de brandstoffen werd afgeschaft en eindelijk door het tarief van 1865 de opheffing der differentieele rechten in Indië voorbereid, welke opheffing tot stand is gekomen door de wet van den 17den November 1872.

«Voor sommige fabrikanten in Twente was het gelukkig, dat de protectie verminderde, omdat die vermindering de uitwerking had, dat vele inrichtingen werden verbeterd, terwijl anderen zich meer begonnen toe te leggen op fijnere artikelen of nieuwe markten voor hun fabrikaat opzochten. Toen de hooge bescherming bestond, dacht men het voordeeligst te werken voor de beschermde markt, maar men vergat dat daardoor de productie van de Twentsche fabrikaten voor de behoefte onzer O.-I.

bezittingen te groot en bijgevolg de markt gedurig overvoerd werd, zoodat tot verliesgevende prijzen moest worden verkocht. Er was telkens malaise!"

Vooral sedert 1861 wordt de vooruitgang van belang. In 1861 schat men de waarde der in de fabrieken van Twente vastgelegde kapitalen op ± *f* 1,736,000, in 1865 op ± *f* 6,842,000. In 1861 waren er 10 stoomspinnerijen met 41,000 spindels en 13 stoomweverijen met 2286 looms; in 1867 18 stoomspinnerijen met 162,150 spindels en 34 stoomweverijen met 7960 looms.

«Hetzelfde verschijnsel neemt men te Tilburg waar. Wat was Tilburg vóor 1862, toen de hooge rechten op wollen stoffen werden afgeschaft, en wat na dien tijd? De meeste der daar nu bestaande fabrieken zijn na 1862 opgericht of in sterke mate uitgebreid." De schrijver haalt aan, wat een Tilburgsch fabrikant, G. Pollet, dienaangaande in 1887 geschreven heeft, o. a.: «De drie groote flanelfabrieken, die nu als modeletablissementen kunnen gelden, werden echter nà 1862 opgericht. Wat nu fabrikaat buxskin aangaat, werd in Tilburg vóor 1862 slechts hoogstens door een vijftal fabrieken eene kleine hoeveelheid zwart laken, tricot, coteline en satijn gemaakt; het eigenlijke buxskin werd alstoen in het geheel nog niet vervaardigd. Slechts in de jaren 1864 en later zijn eenige jongelieden dit vak in Verviers, Aken enz. gaan aanleeren, hebben daarna alhier fabrieken opgericht en tot hunne eer zij hier gezegd, dat zij in hunne ondernemingen uitmuntend geslaagd zijn"....

«Alvorens te besluiten," en daarmede besluiten wij ook onze aanhalingen uit Storks belangrijk geschrift, «wensch ik nog eens te doen uitkomen, waaraan naar mijne meening Twente zijn bloei hoofdzakelijk te danken heeft: Niet aan zijne natuurlijke hulpmiddelen, want die waren er niet of althans slechts in geringe mate, maar aan de vlijt en volharding van velen zijner bewoners. Gelukkig het land of de streek, waar menschen gevonden worden met energie. In elk dorp of stad in Twente vindt men een of meer burgers die, zonder kapitaal begonnen, eene fabriek hebben gevestigd, aanvankelijk klein in omvang, maar die zij door spaar-

zaamheid en werkzaamheid allengs hebben uitgebreid, strevende naar het ideaal, om iets te worden of iets tot stand te brengen. Naarmate hun kapitaal werd vergroot, naar die mate nam ook hun ijver en ondernemingsgeest toe."

Een dergelijk voorbeeld van hetgeen de energie, soms van éen persoon, vermag tot ontwikkeling der nijverheid van eene geheele landstreek, levert de Groningsche industrieel W. A. Scholten. (*) Deze zoon van den Loenenschen predikant, 6 October 1819 te Loenen geboren, in den verfhandel opgeleid, stelt zich ten doel de fabrikatie van verfwaren in ons land in te voeren, en reist als werkman door Duitschland om de geheimen der verffabrikatie te leeren kennen, ziet evenwel meer voordeel in de vervaardiging van aardappelmeel, en richt in 1839 zijne eerste aardappelmeelfabriek op te Warnsveld, waar hij ook verfwaren fabriceert, alles op de meest bescheiden schaal. Toen zijn fabriekje in 1841 afbrandt, besluit hij eene nieuwe te vestigen in Groningen, het land der aardappelen en turven, waar hij grondstof en brandstof zooveel goedkooper kan krijgen, en sticht in 1841 zijne fabriek Eureka te Foxhol. Hoewel hij in den beginne, zoogoed als zonder kapitaal, moeilijke tijden heeft te doorworstelen, gaat de zaak, vooral sedert hij in 1843 ook aardappelstroop heeft leeren fabriceeren, steeds vooruit, vooral toen hij door zijn huwelijk in 1847 in zijne echtgenoot eene uitstekende boekhoudster heeft gevonden. In September 1850 bedraagt zijn batig saldo *f* 22,680. Weldra is de honderdduizend bereikt en wordt de paardekracht in zijne fabriek door stoom vervangen. In 1854 koopt hij eene branderij en distilleerderij te Sappemeer, in 1859 voegt zich daarbij eene nieuwe fabriek voor aardappelmeel, stroop, sago en dextrine, eerst voor beetwortelsuikerfabriek bestemd, en eindelijk vestigt

(*) Vgl. Willem Albert Scholten. Herinneringen uit het leven van een industriëel door A. Winkler Prins. Groningen 1892.

hij in 1862 zijne woonplaats in Groningen, waar hij eene suikerraffinaderij sticht. In 1866 komen daarbij twee nieuwe aardappelmeelfabrieken te Veendam en te Stadskanaal en eene graanbranderij te Sappemeer, en daarmede nog niet tevreden, sticht de ondernemende fabrikant, die zijne waren in Duitschland is beginnen in te voeren, ziende, dat het voordeeliger voor hem is, de productie zelf daar over te brengen, in 1866 eene aardappelmeelfabriek te Brandenburg aan de Havel, in 1869 eene dergelijke te Tangermunde, in 1870 in Oostenrijk, in Gallicië, waar hij zelfs een tijdlang eene petroleumbron exploiteert, te Tarnopol en te Tarnow fabrieken en zelfs in 1872 eene in Russisch Polen te Petrokow. Hij bezit dus toen reeds 13 fabrieken, waarvan 7 in de provincie Groningen, die door de uitbreiding der aardappelteelt in de veenkoloniën niet weinig tot de welvaart van die streek bijdragen.

Ook voor de Schiedamsche branderijen, een anderen tak van fabrieksnijverheid, die in onzen uitvoer belangrijk vertegenwoordigd is, was het een voordeelige tijd. «De prijs van den moutwijn was zeer hoog, eensdeels wegens den Krim-oorlog, die den aanvoer van graan uit Rusland bemoeilijkte, anderdeels wegens den schralen wijnoogst in Frankrijk, die den prijs van den Franschen brandewijn deed klimmen. Een en ander was oorzaak dat het aantal branderijen te Schiedam en omstreken verbazend toenam en van 220 in 1854 tot 300 in 1864 gestegen was." (*)

Naast de katoenindustrie in Twente en de wolindustrie te Tilburg, ontwikkelden zich in hetzelfde tijdsverloop op ongekende wijze de linnenindustrie in Boxtel en omstreken, de lederindustrie in de Langstraat en vooral de vervaardiging van wollen dekens te Leiden, waartegen, gelijk op de wereldtentoonstelling te Londen in 1862 bleek, de Engelschen niet konden concurreeren. Naast de aardappelmeelfabrieken van Groningen en de branderijen van Schiedam, noemen wij de suikerraffinaderijen en beetwortelsuikerfabrieken, wier bloei in nauw verband stond met de suikerwet-

(*) T. a. p. blz. 190.

geving, waarvan wij in ons eerste Hoofdstuk spraken; verder werden vooral na 1861 onze stearinekaarsenfabrieken van belang, die in 1869 reeds voor eene waarde van *f* 4,200,000 konden uitvoeren, en de fabricatie van garancine uit meekrap. De uitvoer steeg van *f* 6000 in 1850 tot *f* 2,540,000 in 1860, en "onze garancinefabrieken voorzagen de geheele industrieele wereld van dit artikel en konden met goed gevolg hun Franschen concurrenten het hoofd bieden." (*) Maakte onze nijverheid op de wereldtentoonstelling te Londen in 1851 nog eene droevige vertooning, op die te Parijs in 1867 maakte zij een vrij goed figuur.

Nijverheid en handel staan met elkander in de nauwste betrekking. De fabrikant wil zijn fabrikaat verkoopen, hetzij binnen- of buitenslands; daarentegen moet hij zijne grondstoffen, hulpstoffen, werktuigen enz. uit eigen land of uit den vreemde inslaan. De nijverheid voedt den handel en de handel weer de nijverheid. Rijzing en daling der prijzen, belemmeringen door de handelswetgeving, handelscrises, gaan niet voorbij, zonder ook de nijverheid hare werking te hebben doen gevoelen. Al bereikte Nederland in het midden onzer eeuw niet zijn alouden handelsbloei, al kon het niet meer alle andere handelsstaten overvleugelen, ook het tijdvak van 1850 tot 1870 was gunstig voor de ontwikkeling van den handel, gelijk wij reeds vroeger zagen bij de bespreking der handelscrisis van 1857. (§) Van grooten invloed op die ontwikkeling waren, gelijk wij reeds boven vermeldden, de scheepvaartwetten van 1850, met den overgang van Engeland tot het vrijhandelsstelsel, maar vooral de stijging der prijzen, die het gevolg was van de goudontdekkingen in Australië en Californië. Daarbij kwamen later de afschaffing van vele

(*) J. J. de Lange. Proeve eener Handelsgeschiedenis van Nederland over de jaren 1830—1870.

(§) Vgl. Deel II, blz. 160—167.

accijnzen, de ontwikkeling der verkeersmiddelen, de opheffing van belemmeringen, en vooral de overgang van Frankrijk tot het vrijhandelsstelsel door het handelstractaat met Engeland van den 23sten Januari 1860, de Amerikaansche burgeroorlog en de hervormingen in ons koloniaal bestuur.

Met de laatste stond in nauw verband de voor Nederland en zijne bezittingen zoo belangrijke koffiehandel, welke evenwel door de groote veilingen der Handelmaatschappij en het cultuurstelsel met de consignatie-contracten zelden aan zijn natuurlijken loop werd overgelaten. Zeer sterke prijswisseling binnen korten tijd was daarvan het gevolg, die tot groote winsten, maar ook zeer vaak tot groote verliezen leidde. In de jaren 1843 tot 1848 werden groote voorraden door de Handelmaatschappij opgehouden om de toen lage prijzen, gevolg van uitbreiding der productie, kunstmatig te doen stijgen. In het voorjaar van 1846 beliepen de voorraden, alleen in Holland aanwezig, een millioen balen. De stilstand van den handel in 1848 leidde er toe, dat de Handelmaatschappij haar minimum eindelijk tot 18 cts. moest verlagen, terwijl particuliere verkoopen tot 16½ cts. plaats vonden. Vermindering in productie en vermeerdering van consumtie bij die lage prijzen, meer afzet in Amerika en een minder gunstige oogst op Java leidden in 1849 tot snelle stijging, zoodat het jaar met een koffieprijs van 19 cts. begon en met een van 34 cts. sloot; in Februari 1850 bereikte de prijs 37½ cts. De snelle stijging riep evenwel eene sterke speculatie in 't leven. Men verkocht zijn voorraad, maar kocht niet aan; de Handelmaatschappij voerde thans haar op Java teruggehouden voorraden in, en de prijs daalde in den zomer van 1850 tot 25 cts. en liep in 1852 tot 22 cts. terug. Van toen af deed vermeerderde consumtie de vraag weer toenemen, en niettegenstaande den ruimen Java-oogst van 1856 steeg de prijs in 1857 tot 40 cts., waarop de handelscrisis van dit jaar hem tot 33 ct. deed teruggaan. De Handelmaatschappij had in dat jaar haar voorraad teruggehouden, maar liet in het volgend jaar het artikel aan zijn natuurlijken loop over; bij hare voorjaarsveiling van 1858 werd de koffie

tegen 26 à 27 cts. verkocht om daarop tot 1863 tot 46 cts. te stijgen. Toen werd er eene verandering gebracht in het veilingssysteem der Handelmaatschappij.

«Ruim dertig jaren had men zich bepaald tot slechts twee groote veilingen in 't jaar, zoogenaamde voor- en najaars-koffieveilingen, waarin men in enkele uren ongeveer een half millioen balen koffie in groote kavelingen van ± 60,000 balen van verschillende sorteeringen aan den man bracht. Geheel in overeenstemming met den kunstmatigen toestand van den tijd, had zich daarbij gevormd eene combinatie van makelaars, die eigenlijk den afloop van deze veiling bepaalden en die genoegzaam zonder loven en bieden de geheele veiling kochten, om deze daarna onder de vriendjes te verdeelen en niet weinig profijt vonden in de sorteering van sommige kavelingen, waarvan enkele steeds goed op de hoogte schenen te zijn. Sedert jaren was er van verschillende kanten aangedrongen om dezen onnatuurlijken toestand te doen ophouden; groote belangen waren echter daarbij betrokken en het was dan ook eerst in 1863, dat dit monstrueus veilingssysteem onder de meer algemeene vrijzinnige handelstoestanden, maar vooral ook omdat het publiek leven meer en meer ingang begon te vinden en men zich met mokerslagen in couranten en brochures op dit veilingssysteem wierp, werd afgeschaft en men overging tot het verkoopen der gouvernementskoffie in negen veilingen jaarlijks." (*) In de volgende jaren bleef de prijs boven 40 cts., tot de handelscrisis van 1866/67 hem weer deed dalen en eene nieuwe malaise in den koffiehandel begon.

Evenals voor den koffiehandel werd ons land in dit tijdvak meer een meer een belangrijke markt voor den katoenhandel. De productie van dit artikel, het eerst in 1747 uit Amerika in Engeland aangevoerd in zeven zakken ter waarde van 78 dollars, was in 1855 tot 3,527,000 balen gestegen. «Alleen het verbruik in Europa steeg in 20 jaren van 200,000 tot op 1,364,000 balen.

(*) Vgl. over handel en scheepvaart vooral J. J. de Lange t. a. p.

De snelle prijsstijging van dit artikel in den Amerikaanschen burgeroorlog wekte ook in ons land den speculatiegeest op; onze commissiehandel zocht relatiën in Duitschland en Zwitserland, aan wie men onder den prijs van Liverpool verkocht, men voerde verscheidene ladingen direct uit de plaatsen van productie aan. De prijsstijging in die jaren blijkt uit nevensgaanden staat:

	1860.				1864.			
Upland . .	7½	tot	8	D.	24	tot	32¼	D.
New-Orleans	8⅝	«	9	«	25	«	33	«
Sea Island .	26	«	26	«	64	«	74	«
Surat . . .	5¼	«	5⅞	«	16½	«	27½	«

Evenals in 1857 leidden de groote voordeelen in den handel gewonnen en de daardoor opgewekte speculatiezucht, in verband met buitengewone omstandigheden, een tiental jaren later tot de handelscrisis van 1866/1867, die handel en nijverheid groote verliezen berokkende, zoowel elders als in Nederland.

Napoleon III had zijn zorgen gewijd aan de bevordering der stoffelijke welvaart van Frankrijk, o. a. door de ontwikkeling van het spoorwegwezen en het oprichten van handelscompagnieën. Onder deze was eene der grootste het Crédit Mobilier te Parijs met een kapitaal van 50 millioen francs, welke ten doel had, het vereenigen van verschillende ondernemingen in eene enkele om daardoor een vast en zeker dividend te verzekeren, in het begin met voordeel werkte en daardoor veel navolging vond. In Engeland, waar het eerst in 1855 limited companies werden toegelaten, verrezen van 1856 tot 1868 6960 maatschappijen met een kapitaal van 883,000,000 p. st. «Dit enorme kapitaal moest natuurlijk plaatsing vinden. Groote werken, zoowel binnen- als buitenslands, werden ontworpen, waarvoor onmiddellijk compagnieën opgericht en volgeteekend werden door verschillende financieele instellingen, die daarvoor wissels accepteerden tot tijd en wijle deze werken gereed zouden zijn, vruchten dragen en de aandeelen met winst aan de markt konden gebracht worden." Zoo kreeg de vlottende schuld eene groote uitgebreidheid, daarbij

kwam de groote vraag naar zilver voor Engelsch Indië, in verband met de snelle ontwikkeling der katoennijverheid aldaar. In 1865 moest Engeland alleen 40 millioen p. st. naar Indië remitteeren, voornamelijk in zilver. Door een en ander steeg de interest aanmerkelijk, vooral te Londen; men werd ongerust, ging zijne kapitalen terugvragen, «en eene crisis was daar, eer men het nog wist, zoo hevig als men er ooit eene ondervonden had. Vrijdag de 11de Mei 1866 zal lang in de city van Londen in geheugen blijven, Lombardstreet was gelijk eene stad, die in volslagen oproer verkeerde; de deuren van de meest respectabele bankiershuizen werden compleet belegerd en voor den derden keer moest het gouvernement de bank van Engeland te hulp komen, door sommige bepalingen van het Bank Charter tijdelijk op te heffen". Het onware gerucht verspreidde zich zelfs, dat de bank van Engeland in gevaar was.

«Ook hier te lande was de schrik groot, vooral terwijl ook hier het eerste telegram, op den bekenden Vrijdag des namiddags ten twee ure ontvangen, luidde: dat de bank van Engeland haar betalingen gestaakt had." Ook hier ontstond eene paniek. Was een huis blijde, aanzienlijke wissels gedisconteerd te krijgen om aan de eerste aanvraag te kunnen voldoen; voortdurend stond men voor nieuwe opvragingen en wist niet hoe zoo dadelijk op het oogenblik aan geld te komen. «Eerst tegen den avond kwam hier de tijding, dat een der grootste bankiershuizen van Londen, Overend Guerney & Co. de betaling gestaakt had, en werd men daarna successievelijk meer en meer met den omvang der crisis bekend." Handel en nijverheid herstelden zich slechts langzaam van de geleden verliezen, toen zij in een volgend tijdvak, gelijk wij later zien zullen, aan nieuwe gevaren werden blootgesteld.

De scheepvaartwetten van 1850 hadden, gelijk wij in het vorig deel zagen, voordeelig op de scheepvaart gewerkt. Men had zich meer onafhankelijk leeren maken van de bevrachtingen

der Handelmaatschappij en zelf uitvrachten gezocht in vreemde, vooral Engelsche havens. Terwijl in 1850 202 schepen direct naar Indië voeren en slechts 49 via Europeesche havens, voeren in 1853 93 direct naar Indië, en 239 via Europeesche havens, waaronder 74 naar Engelsch Indië en 144 naar Australië, dat toen met zijne goudproductie veel schepen vroeg; in 1857 voeren 195 direct naar Indië, en 202 via Europeesche havens, waaronder 170 naar Engelsch Indië, van welke weer 123 uitsluitend met kolen geladen. Die groote uitbreiding der scheepvaart en vraag naar veel scheepsruimte in verband met den toegenomen handel, leidde tot eene groote uitbreiding onzer koopvaardijvloot en het bouwen van vele nieuwe schepen. «Onze vloot toch", zegt De Lange, «vermeerderde van 363 Oostindievaarders in 1850 tot 608 in 1858, terwijl ook onze naburige natiën niet stilzaten. In het geheel rekent men dat de vloot van zeilschepen van 1850 tot 1860 met 27 pCt. en die van stoomschepen met 282 pCt. was vermeerderd; vooral Hamburg, Bremen, de Noren en de Denen brachten een aantal nieuwe schepen in de vaart."

Die uitbreiding was evenwel niet altijd eene gezonde. «De levendige vraag naar schepen had vooral aan de boorden van de Maas het aantal scheepswerven aanmerkelijk doen toenemen. Om emplooi voor deze te vinden, trachtte men reederijen bijeen te brengen, door zelf een belangrijk aandeel in 't schip te nemen. Overal werden administrateurs van reederijen gezocht, die dan het resteerende gedeelte onder hunne vrienden en leveranciers moesten vinden, welke laatsten weder op hunne beurt door hunne leveranciën hun geld zoo spoedig doenlijk trachtten terug te krijgen. Het gevolg was, dat er zeer dure schepen in de vaart kwamen, en niet zelden gebeurde het, dat men opeens zich iemand te Rotterdam of Amsterdam als reeder zag vestigen, die vroeger in eene of andere provinciestad een geheel daaraan vreemd beroep had uitgeoefend. Menig eenvoudig burgerman, menige boer denkt nog met betraande oogen aan de gouden bergen, die men hem destijds van de reederijen voorspiegelde, en niet zelden gebeurde het, dat men vrijwillig ten behoeve van de reederij afstand deed

van zijn eigendom of wel dit ter overneming aanbood met een som geld op den koop toe.”

Het gevolg was dan ook, dat de vrachten snel daalden, van *f* 50 tot *f* 18 per last, en er voor de reederijen een slechte tijd aanbrak. Daar kwam bij, dat men met onze oude Oostindievaarders de concurrentie tegen de clipper- en grootere schepen van andere natiën slecht kon volhouden. Er werd dan ook weinig meer bijgebouwd en zelfs werden verscheidene schepen buitenslands verkocht. In 1864 was weer een meer normale toestand bereikt, hoewel ook het jaar 1865 een slecht jaar voor de reederijen was, tengevolge van het verbod van rijstuitvoer uit Siam, het mislukken van den lijnzaadoogst in Engelsch Indië, en de vermindering der Chineesche kustvaart. Er bleek meer en meer behoefte te komen aan stoomschepen in plaats van zeilschepen, en aan zeer groote in plaats van kleine, waartoe ook meewerkte de opening van het kanaal van Suez in 1869.

Op den 31sten December 1850 bedroeg het aantal zeilschepen 1781 met 196,626 lasten en het aantal stoomschepen 12 met 1836 lasten; in 1860 het eerste 2318 met 287,513 lasten, het laatste 42 met 6,873 lasten; in 1870 het eerste 1937 met 254,033 lasten, het laatste 48 met 10,256 lasten. Over de verdere geschiedenis onzer koopvaardijvloot spreken wij later in verband met eene belangrijke enquête.

Een van de machtigste hulpmiddelen tot ontwikkeling van landbouw, nijverheid en handel is de zorg voor goede verkeersmiddelen. Juist in het thans besproken tijdvak is voor de bevordering van goede verkeersmiddelen op uitnemende wijze zorg gedragen; tal van openbare werken, waaronder enkele van het grootste belang en wier uitvoering met ongeloofelijke bezwaren verbonden was, zijn in die jaren tot stand gekomen.

Zoowel in ’t belang van eene goede afwatering als van de scheepvaart werden de rivieren verbeterd en haar loop genor-

maliseerd. In 1852 werd een begin gemaakt met het graven van de Nieuwe Merwede, in 1856 de sluis van St.-Andries voor de scheepvaart gesloten ter verbetering van de bevaarbaarheid van de Waal, in 1868 werden de werken aangevangen ter normalisatie van Beneden-Rijn en Lek, in 1869 begon men met de verbetering van de IJselmonden in de Zuiderzee, in 1869—1871 had de verbetering van de Maas plaats; daarbij kwam nog de verbetering van de Beneden-Maas van Krimpen tot zee door het belangrijkste aller rivierwerken, het groote kanaal van Rotterdam naar zee, waarop wij later terugkomen. Men berekent, dat van 1851 tot 1876 27¼ millioen gulden is besteed ter verbetering onzer rivieren, waarbij nog ongeveer 40 millioen gulden komen voor onderhoud.

Aan kanalen werd van 1849 tot 1875 19¼ millioen gulden ten koste gelegd. (*) Wij spreken later van het kanaal van Amsterdam naar de Noordzee, en de kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland. Naast deze waren de belangrijkste werken de kanalisatie van den Hollandschen IJsel: in 1856 werd de sluis boven Gouda voltooid, in 1860 in dienst gesteld. Bij de wet van den 4den Juni 1858 werd besloten tot de voortzetting van het onder Willem I gegraven kanaal van Apeldoorn naar Hattem, door het graven van het kanaal van Apeldoorn naar Dieren, dat den 1sten Januari 1868 werd geopend. In het noorden en oosten van ons land had, vooral ook in het belang der veenstreken, de kanalisatie van Overijsel en die van Drente plaats, waartoe in 1850 de concessiën werden verleend. In 1856 werd in beginsel aangenomen het graven der Groningsche scheepvaartkanalen; in 1861 werd de Noord-Willemsvaart voltooid; in 1866 een begin gemaakt met de sluizen voor het scheepvaartkanaal van Groningen naar Delfzijl. Eindelijk was voor het zuiden van ons land belangrijk de kanalisatie van de Dieze, in 1860 voltooid. (§)

(*) Vgl. over deze en andere openbare werken: Les travaux publics dans les Pays-Bas. Etude historique, technique et statistique par L. C. van Kerkwijk, La Haye 1878.

(§) Vgl. ook: De Waterwegen in Nederland door F. de Bas en J. Kuyper in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap. 1880, blz. 256 vlgg.

Naast de waterwegen ondervonden de landwegen nieuwe belangstelling, in 't bijzonder de spoorwegen, waarover wij reeds vroeger in verband met de wetgeving gesproken hebben. Bestaande maatschappijen voltooiden haar net of breidden het uit, zooals de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij en de Rijnspoorweg; nieuwe maatschappijen kwamen tot stand, waaronder de Centraal-spoorwegmaatschappij eene der belangrijkste was. In 1859 verkreeg zij concessie, in 1863 werd de lijn Utrecht—Hattem geopend, in 1864 die van Hattem naar Zwolle, in 1865 die van Zwolle naar Kampen.

De belangrijkste gevolgen had evenwel de wet van den 18[den] Augustus 1860 tot aanleg van staatsspoorwegen, die een net van lijnen trok over ons geheele land, welke in de volgende jaren achtereenvolgens voor het verkeer werden opengesteld. In 1850 bedroeg de totale lengte onzer spoorwegen 176 kilometer, in 1870 1419 kilometer.

Waren in ons land niet de stoute viaducten en tunnels van eene bergstreek noodig, de aanleg van spoorwegen ontmoette hier niet minder groote bezwaren in den slappen, veenachtigen grond, waarvan de aanleg van den spoorweg Amsterdam—Nieuwediep (1869) tal van bewijzen gaf, en in de overbrugging der groote rivieren. Onder de stoutste werken van dien aard zijn bekend de spoorwegbruggen van Kuilenburg en Moerdijk, waarbij wij een oogenblik zullen stilstaan. (*) De strijd van den mensch tegen de natuur toch is zeker niet minder aantrekkelijk dan de heldendaden in den strijd van mensch tegen mensch verricht, en voor het menschelijk gevoel meer bevredigend.

De staatsspoorweg van Utrecht naar Bokstel wordt door drie belangrijke rivieren doorsneden, de Lek, de Waal en de

(*) Voornamelijk naar M. Ph. Croizette Desnoyers. Notice sur les travaux publics en Hollande. Paris 1874, 2 dln.

Maas. Drie aanzienlijke en kostbare overbruggingen waren hier dus vereischt, n.l. die van Kuilenburg over de Lek, van Bommel over de Waal en nabij Crèvecoeur over de Maas. De eerste is begonnen op den 16den Januari 1863 en voltooid op den 11den Juni 1868, de tweede begonnen op den 22sten Januari 1865 en voltooid op den 15den October 1869, de derde begonnen op den 13den October 1867 en voltooid op den 30sten Augustus 1870. De eerste heeft bij eene totale lengte van 705,82 M. éene spanning van 150 M., éene van 80 M. en zeven van 57 M.; de tweede bij eene lengte van 919,50 M. drie spanningen van 120 M. en acht van 57 M.; de derde bij eene lengte van 732,48 M. éene spanning van 100 M. en tien van 57 M. De merkwaardigste is de brug van Kuilenburg wegens de reusachtige spanning van 150 M., tijdens de voltooiing door geen enkele spoorwegbrug ter wereld bereikt en daarom een zeer stoutmoedig werk. Zij bevond zich geheel aan den linkeroever der rivier, waar deze hare grootste diepte en strooming heeft, en was voornamelijk in het belang der scheepvaart zoo breed genomen. Zeer zware pijlers dragen de spanning op een grondslag van beton op heipalen rustende en door heipalen beschermd. Bovendien zijn de voor- en achterzijden der pijlers, niet zooals bij andere bruggen, cirkelrond, maar verlengd om ijsbrekers te vormen. Een zeer moeilijk werk was het aanbrengen van den metalen bovenbouw, waarvoor eene zeer kostbare groote stellage langs de geheele breedte der spanning eerst moest worden opgericht.

«De drie groote bruggen van de lijn Utrecht—Bokstel hebben eene gezamentlijke lengte van 2358 M., tellen 31 spanningen van 57 tot 150 M. en hebben het gebruik van 11,348 tonnen metaal vereischt. De werken zijn van den beginne af geleid door den heer G. van Diesen, ingenieur van den waterstaat, in hoedanigheid van hoofdingenieur voor den dienst der Staatsspoorwegen, en die in 't bijzonder de verdienste heeft gehad met volkomen succes de grootste spanning te doen construeeren, tot nu toe voor een vaste brug aangenomen."

Een niet minder vermaard werk is de brug over het Hol-

landsch diep bij Moerdijk voor den spoorweg van Rotterdam naar Rozendaal. De totale lengte van de brug is 1480 M. en zij bestaat uit veertien spanningen van 100 M., een werk dat in dien tijd nog nergens zijne wedergade had gevonden; en dat over eene op vele plaatsen diepe en zeer stormachtige, gevaarlijke watervlakte. De leiding van het werk was toevertrouwd aan den heer J. G. van den Bergh, hoofdingenieur van de staatsspoorwegen. Voor de scheepvaart werd over een afzonderlijken zijtak, gevormd door de opwerping van een soort kunstmatig eiland in het water, eene draaibrug gemaakt. De geheele breedte tusschen de beide dijken bedraagt 2536.50 M., de dam, aan de zuidzijde opgeworpen om toegang tot de brug te verleenen, is 232 M. lang, de draaibrug 64 M., de ophooging tusschen draaibrug en vaste brug 71.50 M., de vaste brug 1480 M. en de noordelijke dam 689 M. Van de 13 pijlers, welke elk een breedte van 5 M. hebben, zijn er 10 opgericht op massiefs van beton op heipalen rustende, evenals bij de brug te Kuilenburg en 3 in het diepste gedeelte op caissons met gecomprimeerde lucht, waarvan twee 22½ M. in den grond gedreven. De onderste gedeelten der caissons met de werkkamers werden aan den oever gereedgemaakt, toen op vernuftige wijze op hun plaats gebracht, daar gezonken en verder opgewerkt. De werken voor deze drie pijlers, den 13den Februari 1868 door de firma Ernest Gouin & Co. ondernomen, werden den 1sten December 1869 opgeleverd. De grondslagen der pijlers zijn verder beschermd door zinkstukken van zeer groote afmeting van 2500 tot 2800 M., en bestortingen. Evenzoo zijn de dammen, die van weerszijden toegang geven en de ophooging, die de draaibrug van de vaste brug scheidt, op zinkstukken opgewerkt. De kosten van de zinkwerken alleen bedragen ongeveer een millioen gulden. Wat de metalen bovenbouw betreft, de zeer aanzienlijke breedte der spanningen heeft vooral ten doel gehad de kosten aan een groot aantal pijlers verbonden, te verminderen. Tot het aanbrengen dier zware gewichten op de brug heeft men partij getrokken van de getijden, door ze bij elken vloed, door middel van pontons met steeds hooger gemaakte schragen (chevalets)

hooger te lichten, tot ze de vereischte hoogte bereikt hadden. De geheele duur van het werk is nog geen vier jaar geweest, van Februari 1868 tot den 1sten Januari 1872, toen de weg Moerdijk—Dordrecht voor het verkeer werd opengesteld. De kosten van het geheele werk hebben ongeveer zes en een half millioen gulden bedragen.

De brug bij Moerdijk maakt een deel uit van den spoorweg van Antwerpen naar Rotterdam, die de voornaamste verbindingsweg vormt van Holland met België en Frankrijk, en dus voor den handel van Rotterdam van groot belang is. Ook deze weg doorsnijdt drie breede wateren, aan wier overbrugging zeer groote bezwaren verbonden zijn, zoodat het verkeer daarover nog geruimen tijd met stoombooten geschiedde. In 1872 was, zooals wij gezien hebben, de brug over de Moerdijk voltooid; in hetzelfde jaar kwam die bij Dordrecht tot stand, waarvan een gedeelte als draaibrug voor de scheepvaart dient. Nog lang bleef Fijenoord het eindpunt van dezen spoorweg en moesten de reizigers per boot naar Rotterdam gebracht worden, totdat eindelijk door de overbrugging van de Noorderhaven door eene draaibrug en van de Maas door eene vaste brug en den bouw van een viaduct door geheel Rotterdam dit bezwaar zou worden opgeheven en de Staatsspoorweg met den Hollandschen IJzeren-Spoorweg in verbinding zou worden gebracht. Groote werken te Fijenoord door de Rotterdamsche Handelsvereeniging ondernomen, het personenstation met nieuw post- en telegraafkantoor op de Blaak sloten zich hierbij aan, om aan Rotterdam al de voordeelen en vereischten van eene groote handelsstad te bezorgen. Daarbij voegde zich de uitbreiding en verfraaiing der stad en den aanleg van geheel nieuwe wijken, terwijl in het oosten der stad eene geheele verandering in het terrein kwam door de droogmaking der groote plassen tusschen Rotterdam en Gouda, met een gezamenlijken omtrek van 27,600 meter, waaruit de Prins-Alexanderpolder ontstond.

Nadat de onteigeningswet van den 22sten December 1865 *(Stbl.* n°. 146) was tot stand gekomen, werd den 25sten October 1866 de eerste steen gelegd van het bovenstoomgemaal door Prins Alexander. In 1874 was het werk voltooid en weer eene oppervlakte van 2713 H.A. voor den landbouw gewonnen. (*)

De voltooiing van verscheidene der werken, die den Rotterdamschen handel moesten dienen, valt eerst na het jaar 1872. Zij allen stonden in nauw verband met een groot werk, dat voor dienzelfden handel van zeker niet minder belang was dan het zorgen voor goede verkeerswegen naar de landzijde, n.l. met de verbinding van Rotterdam met de zee. Geen der verschillende toegangswegen van Rotterdam naar zee, ook niet het 1827—1829 gegraven Voornsche kanaal, voldeden aan de vereischten voor de groote scheepvaart. Bij besluit van den 5den November 1857 stelde daarom de regeering een Raad van Waterstaat in, bestaande uit de heeren: H. F. Fijnje als voorzitter, F. W. Conrad, D. J. Storm Buysing, J. A. Beyerinck, Jhr. J. Ortt van Schonauwen en P. Caland, die in hun rapport van den 21sten Augustus 1858 eenparig voorstelden het ontwerp van den secretaris P. Caland te volgen. Bij de wet van den 24sten Januari 1863 *(Stbl.* n°. 4), wier behandeling wij boven bespraken, werd tot onderneming van het werk op kosten van den Staat besloten.

»Deze wet bedoelde de doorloopende verbetering (de normaliseering) van de Nieuwe Maas en van het Scheur, aanvangende bij Krimpen, met doorsnijding van den Hoek-van-Holland. De rivier zou worden gebracht op eene normale wijdte te Krimpen van 225 meters, van daar regelmatig verbreedende tot 450 meters te Vlaardingen, en verder door het Scheur en den Hoek-van-Holland zoodanig, dat de uitmonding in zee eene breedte van 900 meters met eene voor de scheepvaart voldoende diepte zou verkrijgen.

De groote voordeelen van het ontwerp bestonden daarin,

(*) Vgl. Van Kerkwijk t. a. p. en »Rotterdam van 1853 tot 1878" door F. de Bas in het »Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap" 1880 blz. 27.

dat in hoofdzaak de reeds bestaande regelmatige riviertakken — de Nieuwe Maas en het Scheur — werden gevolgd, welke op de meeste plaatsen eene voor de groote scheepvaart voldoende diepte bezitten, en tevens de kortste en natuurlijk aangewezen richting vormden voor den verlangden nieuwen waterweg. Voorts berustte de uitvoering op de stellingen, dat de natuurlijke werking van vloed en eb, ondersteund door het afstroomend rivierwater, de voorname oorzaak is van de diephouding der benedenrivieren; voorts dat eene kunstmatig gevormde doorgraving van betrekkelijk gering profiel aan den Hoek-van-Holland, bij afdamming van het Scheur, onder de werking der stroomen op de gewenschte afmetingen zou worden uitgeschuurd. De tijd tot uitvoering werd begroot op zes jaar: het bedrag der kosten op *f* 6,300,000" (F. de Bas).

In 1863 werden de werkzaamheden begonnen onder leiding van den ingenieur P. Caland, later tot hoofdingenieur en inspecteur opgeklommen, onder wien zich de ingenieur J. Kluit met de directe leiding van de werkzaamheden belastte. Men begon het eerst met het maken van den noordelijken dam in zee, later tot 2000 M. in zee verlengd; in 1864 werd een begin gemaakt met den zuidelijken dam, die eerst 1150 M. lang werd gemaakt, maar later, na 1874, tot 2300 M. is verlengd. Zoo werd door het lage strand heen eene diepte van meer dan 5 M. verkregen. "De kruinbreedte der dammen bedraagt respectievelijk 8 (zuidelijke) en 9 meters (noordelijke); beide met verbreeding aan den kop en voorzien van lichtopstanden." Voor den aanleg werd op groote schaal van zinkstukken van rijswerken gebruik gemaakt. Elke dam bestaat uit vijf of zes lagen van zinkstukken van 1 meter diepte (de lading er onder begrepen). Breedte en lengte nemen naar boven toe af, zoodat zij eene soort van trap vormen, waarvan de zijden door zware bestortingen bedekt zijn. De zinkstukken zijn onder elkaar weer verbonden door vijf rijen heipalen, die door alle lagen heendringen en nog 3 tot 4 meter in den grond geslagen zijn. Eindelijk bestaat het bovenste gedeelte uit zware steenblokken, door piketpalen tegen elkaar aangedreven. De veel breedere hoofden zijn verdedigd door drie rijen aan elkaar verbonden

palen, die eene soort van estacade vormen; bovendien zijn zij nog aan alle zijden door twee rijen palen omgeven: 800 eikenstammen van 4 M. 50 gemiddelde lengte zijn dus tot verdediging van elk hoofd gebruikt. Eindelijk worden de bestortingen bekroond door steenen, van een minimumgewicht van 1000 kilogrammen.

Den 31sten October 1866 werd door den Prins van Oranje plechtig de eerste spade in den grond gestoken voor de doorgraving der duinstreek. Men behoefde evenwel slechts een gedeelte van het werk te doen en kon het overige aan de natuur overlaten. De doorsnijding behoefde slechts eene lengte van 200 (van de 900) M. te hebben, en eene diepte van 3 M. beneden laagwater, het water schuurde de doorgraving zelve tot een diepte van 10 M. en op enkele punten zelfs tot 13.50 M. uit. 1,500,000 kub. meter vaste stoffen werden door menschenarbeid verplaatst; de natuur zelve nam nog 5,000,000 kub. meter mede. In later tijd hebben evenwel nog aanzienlijke uitbaggeringen in den mond moeten plaats hebben en zijn andere werken uitgevoerd moeten worden om eene voldoende diepte voor de schepen te bewaren, die de kosten aanmerkelijk hebben doen stijgen.

In 1868 «werd een aanvang gemaakt met de beteugeling van het Scheur, door het aanleggen van een plasberm op den rivierbodem en een krib aan den rechteroever der rivier. Deze werken werden in de volgende jaren voortgezet; de eigenlijke afdamming, lang 525 meters, had plaats in het jaar 1871".

Verder werd door evenwijdige dijken, verbinding van eilanden, doorgraving van platen enz. de Maas tot bij Krimpen genormaliseerd.

«In September 1870 kozen voor het eerst twee schokkervaartuigen zee langs den Nieuwen Waterweg. Op den 10den Juli 1871 werden de loggerschepen *de Toekomst* en de *William Stuart* door de stoomboot *Zierikzee* langs deze vaart gesleept van Maassluis naar zee. In 1877 maakten reeds, ongerekend de visschersvaartuigen, 7127 schepen, voor de grootste helft stoomschepen, te zamen met 3 millioen tonnen inhoud, gebruik van den Nieuwen Waterweg, die nu reeds, hoewel nog onvoltooid,

inzonderheid ten bate van de gemeente Rotterdam, kostbare diensten bewijst.

De grootste diepgang der schepen, die van den Nieuwen Waterweg gebruik maakten, bedroeg:

in 1871	. . . . .	28 dM.
« 1872	. . . . .	36 «
« 1873	. . . . .	45 «
« 1874	. . . . .	51 «
« 1875	. . . . .	57 «
« 1876	. . . . .	51,5 «
« 1877	. . . . .	52 «

De tot uitvoering van den Nieuwen Waterweg bestede kosten zijn inmiddels reeds gestegen tot ruim 16 millioen gulden." (F. de Bas, 23 Januari 1879.)

Wat Rotterdam was voor Maas en Rijn, moest Vlissingen worden voor de Schelde. Tot nu toe voornamelijk oorlogshaven en op een eiland gelegen, zou het door een spoorweg naar Rozendaal met het vasteland worden verbonden en een eindpunt worden voor het vastelandsverkeer aan de Noordzee, voorhaven van Antwerpen en weldra door een uitstekend ingerichten en snelvarenden stoombootdienst onmiddellijk met Engeland verbonden. Ook die spoorweg Rozendaal—Vlissingen, welke in 1872 werd geopend, leverde groote moeilijkheden op, omdat hij twee breede wateren moest doorsnijden, het Krekerak, de verbinding van Ooster- en Westerschelde, en het Sloe tusschen Walcheren en Zuid-Beveland. Thans bouwde men evenwel geen spoorwegbruggen, maar besloot tot de minder kostbare afdamming van beide, toch reeds aanslibbende wateren en vervanging door twee voor de scheepvaart geschikte kanalen met sluizen door Zuid-Beveland en door Walcheren. Het eerste kanaal zou 9 kilometer, het laatste 13 kilometer lang zijn bij eene diepte van 7.45 M. De dam door de Ooster-Schelde of het Krekerak zou eene lengte hebben van 3637 M.,

die door het Sloe slechts 1000 M. De eerste kostte ongeveer *f* 1,900,000, de laatste, hoewel nog geen derde van de lengte, bijna *f* 1,000,000, omdat hij veel grooter moeilijkheden had te overwinnen. Reeds van 1810 dagteekent een plan tot het aanleggen van dien dam voor een gewonen weg door den ingenieur Schraver; in 1857 stelde de Banque Suisse een dergelijk plan voor voor den spoorweg-aanleg; in 1864 werd er een nieuw plan ontworpen. Al die plannen hadden tot grondslag twee massiefs van zinkstukken, aan weerszijden, later opgehoogd en aangevuld, zooals ook de afdamming van de Ooster-Schelde geschiedde. Het plan van 1870 van den hoofdingenieur der Staatsspoorwegen Simon, dat ook werkelijk uitgevoerd werd, bracht het eene massief tot zeer geringe afmetingen terug, omdat de strooming reeds ophoudt schade te doen, zoodra het andere massief hoog genoeg is. Het werk werd met zeer groote voortvarendheid tot stand gebracht en duurde van den 7den Maart tot den 30sten September 1871: de diepte was 10—11 M., de breedte ongeveer 400 M.; er werden 553,000 kub. meter zand en 118,000 vierk. meter zinkstukken gebruikt met 36,580 tonnen steenen tot lading.

In verband met dit werk stonden de groote havenwerken te Vlissingen, eveneens door den Staat ondernomen, om Vlissingen aan zijne bestemming te doen beantwoorden, n.l. eene geheel nieuwe haven van groote afmeting, voor latere uitbreiding vatbaar, met groote sluizen, kaden met magazijnen voor lading en lossing, en een uitgebreid havenstation. Men berekent de kosten der havenwerken alleen op ongeveer 5 millioen gulden en de gezamenlijke kosten van den spoorweg Rozendaal—Vlissingen met dammen, kanalen en havenwerken op meer dan 25 millioen gulden.

Wij eindigen ons overzicht met de groote werken ondernomen in het belang van onze hoofdstad, (*) waarover wij ge-

(*) Vgl. behalve Desnoyers en Van Kerkwijk vooral: Het Amsterdamsche Noordzeekanaal en de nieuwe haven- en gemeentewerken te Amsterdam door P. J. Dirks. »Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap" 1882, blz. 153 vlgg.

deeltelijk reeds vroeger spraken. Wij zagen welke bezwaren het heeft ingehad eer de wet van 1863 concessie verleende tot het graven van het kanaal van Holland op zijn smalst, dat voor Amsterdam eene levensbehoefte was geworden. Ook na de totstandkoming der wet had het werk met moeilijkheden, financieele en andere, te kampen, zoodat de opening van het kanaal eerst op den 1sten November 1876 door den Koning heeft plaats gehad. De kosten hebben meer dan 35 millioen gulden bedragen, waartegenover eene opbrengst, voornamelijk van de drooggemaakte gronden, stond van 12¼ millioen. Lang mislukten alle pogingen om het maatschappelijk kapitaal van 18 milloen gulden te plaatsen. Ook met den eersten aannemer had men geen geluk, tot eindelijk den 2den Januari 1865 een contract door de inmiddels opgerichte Kanaalmaatschappij gesloten werd met de heeren Henry Lee & Son. Ook later moest de Staat nog eens bijspringen door zijne rentegarantie van 3 procent reeds den 1sten Januari 1868 te laten ingaan, terwijl Amsterdam de beloofde bijdrage van 3 millioen bij de voltooiing uit te keeren, verdubbelde. De beroemde Engelsche ingenieur sir John Hawkshaw werd tot adviseerend hoofdingenieur benoemd en de eigenlijke leiding toevertrouwd aan den eerstaanwezenden ingenieur J. Dirks, van den waterstaat gedetacheerd. Den 8sten Maart 1865 werd op de Breesaap de eerste spade tot de doorgraving gestoken door den heer J. Boelen, directeur der maatschappij.

De aanleg van het kanaal maakte in de eerste plaats eene veilige haven aan de Noordzee noodzakelijk. Zij werd gevormd door twee havenhoofden, ongeveer 1530 M. lang, die aan de landzijde 1200 M. van elkaar beginnen, tot 660 M. naderen en daarna sterker naar binnen buigen, tot zij eene invaartwijdte van 260 M. overlaten. Binnen die hoofden is eene ellipsvormige kom, wier grootste breedte 650 M. bedraagt, uitgediept tot eene diepte van 7,50 tot 8,50 M. onder A. P. De hoofden bestaan uit betonblokken, «die op een groot terrein nabij Velsen werden vervaardigd uit grint, puin, portland-cement en zand, en, na voldoende verharding, langs de werksporen der Kanaalmaatschappij naar

de plaats hunner bestemming werden vervoerd.... Ter plaatse, waar de hoofden moesten komen, werd die bodem eerst bedekt met een voldoend breed fundament van basaltstukken, dat zooveel doenlijk door duikers werd gevlakt. Hierop werd dan onmiddellijk de eerste laag betonblokken met de uiterste zorg geplaatst en daarop de volgende, tot het werk boven water kwam. Onder water bestaat dit dus uit los opeengestapelde blokken, die slechts door hun gewicht samenhangen. Vandaar dan ook, dat de afmetingen der blokken langzamerhand grooter werden genomen en hun gewicht — in den aanvang werden blokken van 2000 à 3000 KG. gebruikt — tot 20,000 KG. werd opgevoerd. Boven water werden de blokken met snelverhardend cement en zware ijzeren ankers aan elkander verbonden". Na de schade door de herfststormen van 1873 aangericht, werden zij nog versterkt door eene bestorting met betonblokken van 10,000 of 20,000 KG. van de buitenzijden der verst in zee gelegen gedeelten van de havendammen en door eene verhooging van deze gedeelten over eene lengte van ongeveer 800 M. voor ieder der hoofden.

1100 M. van de zee zijn de zware Noordzeesluizen aangebracht, die tevens ten doel hebben het achtergelegen land tegen de Noordzee te beveiligen, waarom de baksteenen muren en sluisdeuren zich 1,5 M. boven den hoogst bekenden stormvloed verheffen. Zij bevatten behalve een uitwateringssluis twee schutkolken, waarvan de grootste de lengte heeft van 120 bij eene wijdte van 18 en eene diepte van 7,75 M. Zij werden voltooid in den tijd tusschen den 1sten Februari 1871 en den 27sten Juli 1872.

"De grootste zwarigheid, die men bij den bouw te overwinnen had, was het drooghouden van den fundeeringsput, welks bodem ongeveer 20 M. beneden het omringende terrein gelegen was en waarin door het poreuze zand van alle zijden het water toestroomde. Met behulp van eene zeer krachtige stoombemaling is echter ook deze hinderpaal overwonnen, en werd, zooals is opgemerkt, het sluisgebouw in korten tijd voltooid."

Voorbij de sluizen volgt het eigenlijke kanaal, dat over eene lengte van 3000 M. door doorgraving verkregen is. Dan loopt

het door het vroegere Wijkermeer en het IJ, wier droogmaking voor een groot gedeelte de kosten van het werk heeft helpen goedmaken. Daardoor zijn aan den landbouw 600 hectaren vruchtbaren grond geschonken, die bij den verkoop prijzen van *f* 2000 tot *f* 3000 per H.A. hebben opgebracht. Voor het kanaal zelf moest nog grond worden uitgebaggerd; zeer vernuftig ingerichte baggermachines stortten het slijk in een verticalen cylinder; aan de onderzijde van dezen cylinder voerde een horizontaal centrifugaalrad van meer dan een meter middellijn, door de stoommachine van het baggerwerktuig in beweging gebracht, het slijk in eene drijvende buis, waar het vermengd met water in gebracht werd. Die drijvende buis bestond uit eene reeks houten cylinders, door ijzeren banden aan elkaar verbonden, tot een afstand van 260 M. en meer. Het andere uiteinde bevond zich op de plaats, waar men het slijk wilde brengen, en zoo werden door de baggermachines zelve de dijken als het ware opgebouwd. In het hoofdkanaal komen weer de verschillende zijkanalen tusschen de polders uit. De hoogte der dijken is in 't algemeen 1.5 M., terwijl de spiegel van het kanaal op 50 cM. beneden A. P. wordt gehouden.

Aan de oostzijde van het kanaal, dat zich bij Amsterdam aanzienlijk verbreedt, bevindt zich de groote afsluitdijk bij Schellingwoude, die de hooge Zuiderzeevloeden moet tegenhouden en over eene lengte van 1260 M. op eene geheele laag van zinkstukken is opgetrokken. In dezen dijk bevinden zich de Zuiderzeesluizen, die uit drie schutkolken en eene uitwateringssluis bestaan. Konden de Noordzeesluizen op een vast terrein zonder eenige onderheiing gebouwd worden, hier was de bouwplaats midden in het IJ gelegen en bestond buitendien uit zeer slechten en weeken grond. Om den fundeeringsput droog te kunnen krijgen, heeft men een cirkelvormigen kistdam gemaakt, met een middellijn van 165 meter. Drie ringvormige paalrijen, stevig aan elkander verbonden en de tusschenruimte met klei gevuld, vormden den wand van dezen dam, waarvoor ongeveer 5400 palen zijn geslagen.

In 1867 kwam deze kistdam gereed en werd leeggemalen, waarna met de fundeeringswerken kon worden aangevangen.

Van de krachten, die op dien dam gewerkt hebben, kan men zich slechts een denkbeeld vormen, wanneer men hem in den laatsten tijd van zijn bestaan gezien heeft, toen op verschillende plaatsen aanmerkelijke vormveranderingen hadden plaats gehad. Eenmaal gedurende den bouw is de dam dan ook bezweken en nog twee malen heeft men hem gedeeltelijk moeten vullen, om eene nieuwe doorbraak te voorkomen.

In den dam werden, om later het sluisgebouw te dragen, niet minder dan 9030 palen geslagen, te zamen lang 120 kilometer.

Den 29sten April 1870 was de fundeering voltooid en de opbouw zoover gevorderd, dat de gedenksteen gelegd kon worden, zooals dan ook op dien dag met groote feestelijkheden geschied is door Z. M. den Koning. Eigenaardig was het toen gevierde feest, op den bodem van die groote kuip, van alle zijden door water omgeven.

Bij gelegenheid van deze steenlegging hebben de sluizen den naam van Oranjesluizen bekomen, waardoor de naam van ons vorstenhuis voorgoed aan het Noordzeekanaal is verbonden."

Den 1sten November 1872 was het werk zoover, dat de dam bij Velsen kon worden doorgestoken, en het water van Noordzee en Zuiderzee zich bij Amsterdam kon vereenigen; toch weten wij, dat de openstelling van het kanaal voor de scheepvaart eerst op den 1sten November 1876 heeft kunnen plaats hebben.

En nu duurde het ook niet lang, of door tal van andere grootsche, stoute werken zou Amsterdam van de gunstige gelegenheid gebruik weten te maken om zich alles te verschaffen, wat eene groote handelsstad in onzen tijd behoeft. Staat, gemeente en particulieren werkten daartoe samen. In 1870 werd een begin gemaakt met de groote werken, die zoowel het verkeer te water als te land moesten dienen, en wier voltooiing dus in een later tijdvak valt. Alle verschillende spoorwegen, zoowel de Hollandsche IJzeren-Spoorweg als de door den Staat aangelegde lijn van Amsterdam naar Nieuwediep, — die vooral op het eind van Zaandam

naar Amsterdam groote bezwaren ten opzichte van den slappen grond had te overwinnen, daar deze tot aanzienlijke diepte moest uitgegraven en door anderen vervangen worden —, de Rijnspoor en de Oosterspoorweg, waarvoor aan de Hollandsche IJzeren-Spoorwegmaatschappij den 30sten Maart 1870 concessie verleend werd, zouden zich vereenigen in een groot centraal station, waarvoor zelfs de grond door het opwerpen van een eiland midden in het IJ of liever in het nieuwe kanaal, moest worden geschapen. Spoorweg en viaducten, als de groote 586 M. lange viaduct van de Houttuinen, moesten worden gemaakt, sluizen als die van het Oosterdok gebouwd en nieuwe kaden en havens aangelegd. De werken door den Staat alleen, onder leiding van den hoofdingenieur der Staatsspoorwegen A. J. van Prehn, te ondernemen, werden op 10 à 12 millioen gulden geschat. Daarbij sloten zich in het belang van den handel de gemeentewerken (havens en handelskade) en die van particulieren als de Amsterdamsche Droogdokmaatschappij aan. Werd in 1850 van Amsterdam gezegd, dat de hartader van ons land flauw klopte, thans sloeg zij weer met jeugdige kracht en ongestremden bloedsomloop. Tal van ondernemende mannen sloten zich aaneen en stichtten vereenigingen om telkens nieuwe scheppingen in het leven te roepen. Onder dezen is voorzeker niet het minst in dankbare herinnering gebleven dr. Sarphati, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan eene der schoonste scheppingen van dien tijd, het Paleis voor Volksvlijt, waartoe de kunst zich stelde in dienst van nijverheid en stoffelijke welvaart. (*)

(*) Over kunst en wetenschap gedurende het veertigjarig tijdvak, in dit werk behandeld, wordt in het vijfde deel gesproken.

HOOFDSTUK IX.

HET RIJK BUITEN EUROPA.

Bij K. B. van den 23sten Juni 1861 n°. 14 werd op zijn verzoek eervol ontslag verleend aan den Gouverneur-Generaal Chs. F. Pahud en bij dat van denzelfden datum n°. 15 in zijne plaats benoemd Mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele, vroeger griffier der Staten van Gelderland en laatstelijk voorzitter van den Raad van toezicht op de spoorwegdiensten hier te lande. Door deze benoeming op raad van den minister Loudon werd dus aan het hoofd onzer bezittingen in Nederlandsch Indië gesteld een in vele opzichten verdienstelijk Nederlandsch staatsman, die niet in den Indischen dienst was opgeklommen. Daarin lag het voordeel, dat hij onbevooroordeeld in Indië kwam, geene oude relaties had, die hem in het minst de handen bonden, en in alle zaken door zijne eigen oogen zou kunnen zien, maar aan de andere zijde het nadeel, dat hij zich nog eerst in de zaken moest inwerken en bij onbekendheid met het terrein gevaar liep, verkeerde inlichtingen te ontvangen en aan verkeerde raadgevers het oor te leenen. In Nederland was Loudon wegens deze benoeming hevig aangevallen, vooral omdat Sloet van de Beele tot de liberale partij behoorde, en men in hem een voorstander der koloniale hervormingspartij zag. De laatste omstandigheid moest evenwel

in zijn voordeel zijn onder de ministers Uhlenbeck en Fransen van de Putte, die tijdens zijn gouverneur-generaalschap met de portefeuille van koloniën belast waren, en gaf hoop op heilzame samenwerking tusschen het opperbestuur in Nederland en de Indische regeering.

Toen de nieuwe Gouverneur-Generaal in Indië aankwam, waar hij den 19den October 1861 het bestuur aanvaardde, vond hij Indië in het algemeen in een toestand van vrede en de vele oorlogen beëindigd of zoogoed als beëindigd, die daar de vorige jaren onder zijn voorganger geheerscht hadden. Alleen in het rijk van Bandjermasin werd de strijd nog voortgezet, hoewel de kracht van den opstand gebroken was. Gelijk wij vroeger gezien hebben, moest Hidayat zich in 1862 gevangengeven, en stierf Antassari in hetzelfde jaar, terwijl demang Lehman in 1864 werd ter dood gebracht. Alleen Soerapati en de zonen van Antassari bleven nog lang in de Boven-Doesoen het verzet volhouden.

In het jaar 1864 wist een ontvlucht opstandeling, zich noemende pangeran Mas Nata Widjaja, een opstand te verwekken in de afdeeling Sintang van Borneo's Westerafdeeling, vooral aan de Boven-Melawie en de Pinoh-rivier. Zelfs het Europeesch etablissement te Sintang werd aangetast, terwijl de handelingen der Nederlandsche oorlogsschepen op de rivier belemmerd werden door den lagen waterstand. Daarenboven geraakte de gouvernementsstoomer *Kapoeas* bij Banin met het achterschip aan den grond en moest, daar het niet gelukte hem vlot te krijgen, voor den steeds vurenden vijand verlaten worden, waarop hij door dezen in brand werd gestoken. Wel werden de aanvallen op het etablissement afgeslagen en de vijand herhaaldelijk getuchtigd, maar eerst in 1867 werd door een tocht op de Melawie, waar zijne versterkingen achtereenvolgens genomen werden, en door den dood van pangeran Mas de opstand onderdrukt en in 1868 kon de rust als hersteld beschouwd worden.

In het zuiden van Celebes was in 1863 eene expeditie noodig tegen de rijkjes Binamoe en Bankala, «wegens het onop-

houdelijk plegen van geweldenarijen door de bevolking van die landen, eerst tegen de onderdanen van Goa, vervolgens tegen gouvernementsonderdanen, en eindelijk tegen landsdienaren en het niet geven van de deswege bij herhaling en met aandrang geëischte billijke schadevergoeding". De bevolking werd gestraft en beide rijkjes bij het gouvernement van Celebes ingelijfd.

In 1865 moest eene expeditie naar westelijk Ceram worden gezonden, waar de Alfoeren, naar het schijnt op het gerucht, dat van hen belastingen zouden worden geheven, waren opgestaan. Na eene voorloopige tuchtiging door oorlogsschepen en Ambonsche hulptroepen, werden hulptroepen uit Ternate en Java ontboden. In 1866 werd nu de opstand in het hart aangetast. Twee kolonnes zouden, de eene uit het noorden, van Noeniali, de tweede uit het zuiden, van Kairatoe, in het binnenland doordringen en zich daar vereenigen, hetgeen hun ook na vermoeiende marschen gelukte: de opstandelingen werden totaal verslagen en alzoo werd ook hier de rust hersteld.

Behalve deze expedities gaven zeerooverijen aan de vloot volop werk, zoowel in het oosten als in het westen van den archipel.

Ook op het eiland Sumatra rustten de wapenen zelden, vooral werden zij vereischt in de noordelijke streken, als Singkel en Assahan, die aan het rijk van Atjeh grensden. De belangrijkste krijgstocht onder Sloets bestuur is evenwel die geweest tegen de Pasoemah-landen in 1866.

De Palembangsche bovenlanden zijn een tooneel van onophoudelijken strijd geweest tusschen het Nederlandsch gezag en de inlandsche bevolking. Voet voor voet heeft ons gezag zich daar uitgebreid en eerst na een langdurigen strijd was, gelijk wij gezien hebben, door de expeditie onder De Brauw tegen Tiang-Alam de rust voor eenigen tijd hersteld. Er was evenwel nog te midden van de ons onderworpen landschappen van Palembang aan de eene en Benkoelen aan de andere zijde, aan de rivier de Lematang, een onafhankelijk gebied overgebleven, waarvan de

bevolking, de Pasoemahs, toen waarschijnlijk gemakkelijk te onderwerpen zou zijn geweest, maar zich na dien tijd van den schrik had hersteld, overal versterkingen had opgeworpen, en door hare herhaalde strooptochten in het Palembangsche ons eindelijk tot krachtige maatregelen had gedrongen, zoodat in 1866 tot eene expeditie werd besloten.

Vier compagnieën van het tiende bataljon werden uit Java naar Palembang gezonden, en begaven zich van daar, vereenigd met de troepen van het garnizoensbataljon, naar Moeara-Doea op het terrein van den opstand, waar zij den 9den April aankwamen. De expeditie werd in het begin aangevoerd door luitenant-kolonel Koch, later door kolonel Jalink.

Den 25sten April rukte de expeditionnaire macht uit ter verovering van de nabij gelegen versterkte talang Penandingan. De bestorming mislukte, daar men aan alle zijden op bamboezen palissadeeringen en bamboe-doeri stuitte, doch toen de bewerping door mortieren en houwitsers brand in de talang had doen ontstaan, verliet de vijand ze aan de noord-noordwestzijde en viel zij dus in onze handen. Zij bleek goed versterkt te zijn. «Om de geheele talang was eene hier meer daar minder stevige bamboe-doeri-heg aangelegd; daarbinnen en er tegenaan eene hechte palissadeering uit hout en bamboe vervaardigd; achter deze een doorloopend banket van 1 el breedte, hier en daar 1⅛ el uitgegraven en voorzien van zware houten blindeeringen, waaronder de vijand met gemak en ongedeerd zijne schoten op de onzen kon richten, op sommige plaatsen door bamboezen kokers door de borstwering gaande. Voor de blindeeringen was de bamboe-doeri eenigszins omgekapt, minder tot betere richting der schoten dan wel om ons tot den aanval op die sterkste gedeelten uit te lokken." (*) De kolonne trok verder door naar Gelong-Sakti, en legde van daar eenige versterkte plaatsen als Benting, Tandjong-Tapoes en Pao-Lentik in de asch.

(*) Vgl. Een woord over de Pasoemah-expeditie in 1866 door twee Oost-indische officieren. 's-Gravenhage 1868.

Eene expeditie had plaats op den 11den Mei tegen Kota-Agong. Ook hier had men met vele bezwaren te kampen en werd eene eerste bestorming afgeslagen. Eerst toen de vijand zag, dat hij geheel ingesloten werd, zocht hij zijn heil in eene overhaaste vlucht.

Evenzeer mislukte de stormaanval op Moentar-Alam, waar tot een geregeld beleg moest worden overgegaan. Den 16den Mei begon men het maken eener palissadeering aan drie zijden der versterking. Toen deze en de omsluiting voltooid waren en men begonnen was een overdekten toegang naar de vesting te maken, brak de vijand in den nacht van den 11den op den 12den Juni door de postenketen heen en liet de sterkte in onze handen. Na de inneming der sterkte bij Loeboe-Ajik, het overgangspunt over de rivier de Edikat, was in dit gedeelte van het gebied de vijand zoogoed als onderworpen en werd er reeds aan den terugkeer der troepen gedacht.

Weldra kwamen evenwel nieuwe berichten van vijandelijkheden en van het opwerpen van versterkingen in Pasoemah-Lebar, waar nog vele hoofden hunne onderwerping niet hadden aangeboden. Toen gebleken was, dat de vijand onder persoonlijke aanvoering van de beide voornaamste hoofden des opstands, Toewan-Pradipo en Pangerang-Tommongong, de doeson Tebat-Soeroet, in de onmiddellijke nabijheid van Gelong-Sakti gelegen, versterkt had, moesten opnieuw alle troepen vereenigd worden om daarvoor het beleg te slaan. De artillerie richtte groote schade aan, maar de vijand, bij niet genoegzame afsluiting voortdurend versterkt, sloeg alle bestormingen af. Eerst, toen de afsluiting eindelijk geheel voltooid was, sloeg hij zich in den nacht van den 26sten op den 27sten Augustus weer door onze posten heen, waarop de doeson door de onzen vernield werd.

Weer kwamen verontrustende berichten in van nieuwe versterkingen en van pogingen om de geheele streek in opstand te brengen, waarop een groot gedeelte van het 5de bataljon van Java naar Benkoelen gezonden werd, om van daar in de Pasoemah door te dringen. Werkelijk was de doeson Gedong-Agong in krach-

tigen staat van tegenweer gebracht en zou ons waarschijnlijk lang hebben opgehouden, wanneer zij niet door eene met veel beleid tot stand gebrachte verrassing in onze macht ware gekomen.

Om zekerheid omtrent de versterking te erlangen, werd de ons genegen geworden Pasoemaher Arsat op den 10den September derwaarts gezonden. Deze overnachtte in Gedong-Agong, overtuigde zich van den waren stand der zaken, verkende de toegangen tot den doeson, bemerkte, dat de vijand, ons nog niet sterk genoeg wanende, vooral des nachts weinig waakzaam was en besloot hieruit tot de mogelijkheid eener verrassing.

Des namiddags om 1 uur van den 11den September keerde Arsat terug, rapporteerde van zijne bevinding aan den kolonnekommandant, en stelde zich als gids disponibel.

Eene kolonne van 80 bajonetten, waaronder 10 sappeurs, verliet ten 2 ure in den nacht van 11—12 September Tandjong-Koerong-Ilir, marcheerde in alle stilte, geheel overeenkomstig de regelen voor geheime marschen, naar Gedong-Agong, en kwam aldaar omstreeks halfvier aan, na een uiterst vermoeienden en gevaarlijken marsch in de dichte duisternis.

De steeds van zeer nabij bewaakte gids leidde de spits door een nog ongesloten tambour binnen de sterkte, gevolgd door den voortroep en successievelijk door de geheele kolonne. Daar werd in alle stilte het morgenuur afgewacht zonder dat de vijand ons bespeurde.

Het wachten in gewone omstandigheden is onaangenaam en doet ons den tijd lang schijnen; maar het lijdelijk wachten met eene betrekkelijk geringe macht binnen eene sterke vijandelijke benting, door een onzichtbaren, in getal en bewapening geheel onbekenden vijand bezet, en dan nog in de onzekerheid, of wellicht niet het verraad zijne rol zal spelen, zulk een wachten is schier ondragelijk.

Het moet dan ook geen verwondering wekken, dat reeds om 4 uur in den morgen het bevel tot voorwaarts rukken gegeven werd en dat kort daarop de vijand, door ons geweervuur

uit den slaap opgeschrikt, onbekend nog met onze sterkte en maatregelen, in onbeschrijfelijke verwarring den doeson verliet, zonder echter, begunstigd als hij was door het nachtelijk duister, veel van ons vuur te duchten te hebben."

Met de verrassing van Gedong-Agong was de expeditie in hoofdzaak beslist en aan de juist nieuwaangekomen troepen van het 5de bataljon en den nieuwen bevelhebber, kolonel Jalink, bleef voornamelijk de taak over de nog rondzwervende benden, die met veel stoutmoedigheid hier en daar in het open veld optraden, uiteen te drijven, de ontvluchte hoofden op te sporen en een geregeld bestuur in te voeren. De bezetting van goed gekozen punten en het onophoudelijk patrouilleeren vooral in de Semidang, waar de vijand ons nog een tijdlang afbreuk trachtte te doen, bleek daartoe op den duur een afdoend middel. Weldra konden, op het einde van 1866, de meeste troepen terugkeeren, terwijl de Pasoemah-landen bij de residentie Palembang werden ingelijfd.

Ook nog op eene andere plaats in Azië, hoewel buiten den Indischen archipel, hebben de Nederlandsche wapenen tijdens Sloets bestuur zich verdienstelijk gemaakt, en wel in Japan. Het is bekend, hoe de Oostindische Compagnie hare betrekkingen ook tot dit eilandenrijk had uitgebreid en het groote voordeel genoot, dat zij van dien handel zelf het monopolie bezat; dat de Nederlanders het eenige Europeesche volk waren, waaraan Japan, hoezeer dan ook onder beperkende, vaak vernederende, voorwaarden, de vestiging op het eiland Desima had toegestaan. Ook na den val der Compagnie bleef onze factorij daar bestaan, zoowel gedurende den Franschen tijd en het Engelsche tusschenbestuur, toen alleen hier de Nederlandsche vlag woei, als na de vestiging van het koninkrijk der Nederlanden en de herwinning onzer zelfstandigheid.

Het was evenwel niet te denken, dat in onze eeuw dat mono-

polie en die afsluiting van Japan voor den Europeeschen handel zouden blijven bestaan. Toen door den oorlog van 1840 tot 1842 tusschen Engeland en China het laatste rijk gedwongen werd zijne afsluiting gedeeltelijk te laten varen en in enkele havens vreemde schepen toe te laten, was ook de openstelling van Japan, hetzij uit eigen beweging hetzij door dwang, alleen eene quaestie van den tijd. In 1844 had reeds Willem II een oorlogsfregat naar Japan gezonden om den keizer geschenken en een brief over te brengen, waarin de Koning dezen in zijn eigen belang ried, thans een meer vrijgevig stelsel tegenover de vreemde mogendheden in toepassing te brengen. Onder Willem III ging de regeering op denzelfden weg voort door de benoeming van Mr. J. H. Donker Curtius, in 1852, tot opperhoofd van de factorij van Desima om de onderhandelingen te hervatten, met volmacht om, wanneer het tijdstip hem gunstig scheen, den titel van opperhoofd te verwisselen met dien van Nederlandsch Commissaris in Japan.

Wat Japan niet uit eigen beweging wilde geven, daartoe zou het weldra gedwongen worden. In 1853 verscheen daar eene expeditie onder den commodore Perry, om namens de Vereenigde Staten een verdrag te sluiten, waardoor eene betere behandeling der schipbreukelingen in de Japansche havens verzekerd werd. Toen hij niet slaagde, keerde hij het volgende jaar met grooter macht terug en zoo kwam in 1854 het eerste tractaat van vriendschap met de Vereenigde Staten tot stand, waardoor feitelijk met het stelsel van geheele afsluiting gebroken werd. De Amerikaansche consul-generaal, Townsend Harris, welke zich ingevolge dit tractaat te Simoda vestigde, werd in 1857 tot gevolmachtigd diplomatiek agent benoemd en ontving een brief van den President aan den Keizer van Japan, welken hij, hoewel niet dan na veel tegenstand, zelf naar Jedo overbracht, waar het hem gelukte, gebruik makende van den oorlog van Engeland en Frankrijk tegen China en van de aanwezigheid van Engelsch-Fransche vloten in de Chineesche wateren, den 29sten Juli 1858, een nieuw tractaat te doen teekenen, waarbij eenige havens voor den Amerikaanschen handel werden opengesteld.

Intusschen had ook Donker Curtius het zijne gedaan, om die openstelling te helpen voorbereiden. In 1854 bezocht een Nederlandsch oorlogsschip eenige Japansche havens. Het volgend jaar zond Willem III graaf Van Lynden naar Japan om den keizer zijn portret ten geschenke aan te bieden. Tevens werd een Nederlandsch oorlogsschip, de *Soembing*, door onze regeering aan Japan geschonken. Op verzoek van Japan werd daarop een detachement zeeofficieren gezonden om de Japanneezen met de bediening van zulk een oorlogsschip bekend te maken, waaraan nu niet Desima maar Nagasaki als verblijfplaats werd aangewezen. Japan bestelde nu zelf oorlogsschepen in Nederland en het verkeer tusschen beide volken werd voortdurend inniger. Daarvan maakte Donker Curtius gebruik om, nadat de regeering de pachters, welke tot nu toe den handel dreven, had afgekocht, in 1856 een nieuw tractaat te sluiten, in 1857 door eenige additioneele artikelen gevolgd, waarbij aan alle Nederlanders de handel op Nagasaki en Hakodate werd toegestaan. Daarop onttrok de regeering zich aan den handel, om dien geheel aan particulieren over te laten. Donker Curtius besloot nu zelf als Nederlandsch commissaris naar Jedo te gaan, teneinde daar een nieuw tractaat te doen teekenen, aan welk voornemen hij in 1858 gevolg gaf. Daar inmiddels het tractaat met Amerika gesloten was, moest hij nu dezelfde voorwaarden stellen, hoewel hij zich anders met mindere had tevredengesteld, en zoo kwam het tractaat van den 18den Augustus 1858 met Nederland tot stand. Weldra kwamen nu ook de gezanten der overige mogendheden, gedeeltelijk door eskaders gesteund, om dergelijke tractaten te bedingen, waartoe Donker Curtius bereidwillig zijne medewerking verleende. Volgens deze tractaten, gelijk zij achtereenvolgens met Engeland, Rusland, Frankrijk en Portugal gesloten werden, zouden met den 1sten Juli 1859 vreemde schepen worden toegelaten in Nagasaki, Kanagawa, Hakodate en eene vierde later aan te wijzen haven.

De openstelling van Japan was dus geene vrijwillige daad van de Japansche regeering, maar haar door de vreemde mogendheden opgedrongen. De gevolgen daarvan zouden weldra blijken.

In plaats van Kanagawa, dat aan den grooten weg naar Jedo gelegen was, werd voor de vreemde kooplieden Jokohama opengesteld; de handel zag zich weldra aan allerlei belemmeringen onderworpen; de gezanten, die zich te Jedo vestigden, waren daar aan beleedigingen van de Japansche bevolking en aanslagen op hunne veiligheid blootgesteld. De oorzaak lag daarin, dat vele Japanneezen de tractaten niet als wettig beschouwden, omdat zij wel door den Sjoogoen, den wereldlijken vorst te Jedo, gesloten, maar niet door den Mikado, het geestelijk hoofd te Kioto, bekrachtigd waren. Verder verzetten vele daimio's of leenvorsten zich met heftigheid tegen de toelating der vreemdelingen, boven allen een zekere vorst Mito, die zelfs als de hoofdschuldige beschouwd werd van de vermoording van den regent voor den minderjarigen Sjoogoen. Daarbij kwam dat vele Europeanen, welke ingevolge de tractaten in Japan kwamen, handelaars, zeelieden, gelukzoekers, zelve door hunne houding vaak genoeg aanleiding gaven· tot eene minder welwillende behandeling. Zoo werd dan de verbittering steeds grooter; de vreemdelingen en zelfs de gezanten waren weldra hun leven niet meer zeker; herhaalde moordaanslagen hadden plaats op onderdanen van verschillende natiën zonder onderscheid. «Den 26sten Februari 1860, 's avonds omstreeks acht uur, werden de heeren Dekker en De Vos, de eerste reeds een grijsaard, in de groote straat te Jokohama, door eenige dier gepatenteerde moordenaars aangevallen, terwijl zij bedaard en niets kwaads vermoedende, eenige boodschappen deden. De aanval geschiedde natuurlijk weder van achteren, en zij werden op de meest afschuwelijke wijze verminkt, zoodat hunne lijken in bloed badende op de straat gevonden werden." (*) Toen den 19den Januari 1861 de secretaris der Amerikaansche legatie, Heusken, vermoord werd, verlieten bijna alle vreemde gezanten Jedo en keerden niet terug, voordat hun eene voldoening gegeven was, die evenwel meer in schijn dan in werkelijkheid bestond.

(*) Vgl. Vijf jaren in Japan door Jhr. J. C. C. Pompe van Meerdervoort. Leiden 1868, dl. II blz. 93.

De verhouding bleef even ongunstig, niettegenstaande het bezoek van een Japansch gezantschap aan verschillende Europeesche hoven, o. a. ook aan het Nederlandsche in 1862. Toen den 24sten September 1862 een Engelsch toerist, Richardson, niet zonder eigen schuld, op den Tokaido, den grooten weg naar Jedo, door het gevolg van den schoonvader van den vorst van Satsoema vermoord was, eischte eindelijk de Engelsche regeering voldoening en toen deze niet verleend werd, bombardeerde een Engelsch eskader onder admiraal Kuper Kagosima, de hoofdstad van Satsoema, 1—4 Augustus 1863.

Ongeveer eene maand te voren was een ander Japansch leenvorst in strijd gekomen met het Nederlandsch gouvernement. Den 9den Juli 1863 vertrok de schroefkorvet met hulpstoomvermogen de *Medusa*, onder bevel van den kapitein-luitenant ter zee Jhr. F. de Casembroot, van Nagasaki, om den Nederlandschen consul-generaal De Graeff van Polsbroek, over te brengen naar Jokohama. Het schip zou zijn weg door de zoogenaamde Binnenzee nemen, maar moest om deze te bereiken, eerst de straat van Simonoseki tusschen Nipon en Kioe-sioe passeeren. Nauwelijks buiten de baai van Nagasaki gekomen, ontmoet het een klein stoomvaartuig onder Fransche vlag, de *Kien-Chan*, dat bericht in de straat van Simonoseki door eenige Japansche batterijen beschoten te zijn en alleen aan zijne snelheid zijn behoud te danken te hebben. De Casembroot, hoewel over het bericht verwonderd, meent, dat zijn vaartuig wel ongestoord zal blijven, maar laat toch alles voor een mogelijken aanval in gereedheid brengen. Toen hij den 11den Juli in de straat dwars van de stad Simonoseki gekomen is, opent eene groote batterij van 8 stukken zwaar geschut, bijgestaan door twee voor de stad liggende schepen, het vuur, dat onmiddellijk van het schip krachtig beantwoord wordt. Trachtende die schepen in den grond te boren, geraakt de *Medusa* in ondiep water, terwijl te gelijk twee batterijen ten oosten van de stad het vuur openen en een sterke tegenstroom haar vaart belemmert. »Het was in dit verschrikkelijk oogenblik", zegt De Casembroot, »toen het vreeselijk huilen en sissen

van kogels en granaten van zooveel vuurmonden, die hoe langer hoe juister de *Medusa* begonnen te treffen, alle verbeelding te boven ging, dat er op twee plaatsen brand aan boord ontstond door de brandgranaten des vijands, waarvan er een het schip doorboorde en in de hut der machinisten sprong.... het was toen, dat ik mij afvroeg, of het geen zaak ware voor den stroom terug te keeren, om met het volgende getij, namelijk met den stroom mede, dezen gevaarlijken doortocht opnieuw te beproeven." (*)

Het gelukte evenwel door het gebruik van enkel Engelsche steenkolen eene grootere vaart te verkrijgen en «nu wij reeds 12 pond stoom hadden, kon de *Medusa* den toenemenden stroom gelukkig overwinnen en passeerden wij al vurende de batterijen, die, naarmate wij de straat doorstoomden, achter geboomten haar vuur op ons openden, zoodat wij successievelijk door zeven landbatterijen werden beschoten, en een geruimen tijd aan het kruisvuur van drie batterijen, behalve het vuur der schepen — dat evenwel spoedig verzwakte — waren blootgesteld geweest; het was halfnegen uur, toen wij de laatste schoten beantwoordden en de vijand ophield te vuren". Het schip was anderhalf uur aan het vijandelijk vuur blootgesteld geweest, had vier gesneuvelden en verscheidene gewonden, terwijl de romp op zeventien verschillende plaatsen doorboord was. Na de noodigste herstellingen ondergaan te hebben, ontmoette het schip den 16den Juli de Fransche oorlogsschepen *Semiramis* en *Tancrède*, welke op weg waren om den aanval op de *Kien-Chan* te wreken, en kwam den 17den Juli ter reede van Jokohama aan. Dezelfde ontvangst viel eenige dagen later de Amerikaansche stoomkorvet *Wyoming* ten deel, die den 19den Juli terugkwam, na een half uur in de straat Simonoseki slaags geweest te zijn, met een verlies van 5 dooden en 7 gekwetsten. Den 24sten Juli kwam ook de *Semiramis* terug, welke 250 chasseurs d'Afrique aan de noord-

(*) Vgl. De *Medusa* in de wateren van Japan in 1863 en 1864 door Jhr. F. de Casembroot. 's-Gravenhage 1865, blz. 40.

oostzijde der straat had doen landen, die daar eenige dorpen verbrand en eene batterij van vijf stukken vernageld hadden.

Het gebeurde maakte de verstandhouding tusschen het Japansche gouvernement en de vreemde mogendheden er niet beter op. Nu moest men nog opening van de straat en voldoening voor de ondergane vijandelijkheden vragen. De Japansche regeering hield de zaak op sleeptouw; in October werd de Fransche luitenant Camus te Jokohama vermoord; de toestand der vreemdelingen werd voortdurend moeilijker. Eindelijk kwam den 25sten Februari 1864 de Engelsche gezant sir Rutherford Alcock te Nagasaki met de bevelen van zijn gouvernement om de straat van Simonoseki met geweld te heropenen. Engeland, Frankrijk, Nederland en Amerika hadden gezamenlijk besloten om met kracht te werk te gaan teneinde de rust en veiligheid in Japan te herstellen. Eene geheele vloot kwam langzamerhand te Jokohama bijeen en den 3den September verzamelden zich de oorlogsschepen, welke aan de expeditie zouden deelnemen, in de baai van het eiland Hime-sima. Het waren negen Engelsche schepen onder den vice-admiraal Kuper, tevens opperbevelhebber der expeditie, drie Fransche onder den schout-bij-nacht Jaurès, vier Nederlandsche onder den kapitein ter zee De Man en een particuliere stoomboot onder Amerikaansche vlag onder den zeeofficier Pearson. De Nederlandsche schepen waren: *het Metalen Kruis* onder kapitein ter zee De Man, de *Djambi* onder kapitein-luitenant Van Rees, de *Amsterdam* onder kapitein-luitenant Muller en de *Medusa* onder kapitein-luitenant De Casembroot.

Den 5den September begon de aanval, die dadelijk door de Japansche batterijen beantwoord werd. *Het Metalen Kruis*, dat de bemanning nog bezig was dwars te halen, ontving de eerste laag, die eene moorddadige uitwerking had. Na een uur waren de vijandelijke batterijen tot stilstand gebracht. Te 6.22 landden twee booten van het Engelsche oorlogsschip *Perseus*, gevolgd door twee sloepen der *Medusa*. Te 6.45 keerden zij terug, na al de kanonnen der Mata-mura-batterij vernageld te hebben. Den volgenden dag werd het bombardement hernieuwd en had er eene

landing plaats om de andere batterijen te vernielen. Den 7den stoomden de schepen verder de straat door naar de stad Simonoseki, terwijl den volgenden dag nog twee batterijen op het eiland Hiko-sima genomen werden. Dienzelfden 8sten November kwam aan boord van het Engelsche admiraalsschip eene deputatie van den vorst van Nagato om zijne volledige onderwerping aan te bieden. Het einde der onderhandelingen was, dat de straat van Simonoseki voor alle natiën zou worden geopend, geene nieuwe batterijen mochten worden opgericht en twee millioen gulden voor oorlogskosten zouden worden betaald. Bovendien werden twee en zestig kanonnen buitgemaakt, waarvan de eene helft aan Engeland, de andere aan Frankrijk en Nederland ten deel viel en een aan de Vereenigde Staten ten geschenke werd geboden. Den 20sten September vertrokken de schepen weer van Simonoseki, na het doel van hun tocht ten volle bereikt te hebben.

De tocht naar Simonoseki maakte den gewenschten indruk op de Japansche regeering; de tractaten werden nu door den Mikado geratificeerd; de belemmeringen van het verkeer hielden op en den 25sten Juni 1866 kwam eene overeenkomst tusschen Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Vereenigde Staten met Japan tot stand, waarbij een nieuw toltarief werd vastgesteld.

De regeling onzer diplomatieke betrekkingen tot Japan behoorde in 1866 niet meer tot de bevoegdheid van het Indisch bestuur. Immers was bij Koninklijk Besluit van den 23sten Juli 1862 n°. 64 de leiding der betrekkingen tot China en Japan opgedragen aan het departement van Buitenlandsche Zaken in Nederland; evenzoo geschiedde bij Koninklijk Besluit van den 4den December 1862 n°. 63 met de betrekkingen tot Siam.

Wij hebben gezien, welk eene gewichtige rol de koloniën onder den minister Fransen van de Putte in de Nederlandsche staatkunde vervulden en welke belangrijke wetten hier behandeld werden en tot stand kwamen. Wij denken aan de wet op den spoor-

weg Samarang—Vorstenlanden, aan de Indische comptabiliteitswet, aan die op het onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde, aan het Indisch tarief en eindelijk aan de cultuurwet, welke den val van het ministerie Fransen van de Putte ten gevolge had. De eerste van deze wetten was natuurlijk voor het grootste gedeelte in Indië voorbereid. Daarvoor had de Gouverneur-Generaal zelf in 1862 eene reis naar de residentiën Samarang, Soerakarta, Djokjokarta, Kadoe en Soerabaya ondernomen en, hoewel het verschil van meening tusschen hem en Stieltjes met de daaruit voortspruitende gevolgen minder aangename herinneringen bij hem moest opwekken, was het hem toch zeker eene groote voldoening, toen hij den 17den Juni 1864 de eerste spade in den grond kon steken, om het werk te doen aanvangen.

Schoon de ontworpen cultuurwet niet tot stand kwam, zijn de jaren van Sloets bestuur voor de Indische cultures in vele opzichten belangrijk geweest. De op hoog gezag ingevoerde cultures werden óf geheel opgeheven óf voor de bevolking veel minder drukkend gemaakt. Zoo werd bij besluit der Indische regeering van den 16den Juni 1862 bepaald, dat in het vervolg bij de indigo-cultuur de teelt zou worden gescheiden van de bereiding, »in dier voege, dat de bevolking zonder eenige korting het volle plantloon ontvange, en de bereiding onder de leiding van daartoe in dienst te stellen fabriekmandoors — indigo-fabrikanten — geheel voor gouvernementsrekening plaats hebbe in vrijen arbeid en zooveel mogelijk door vaste boedjangs". (*) Ook deze verbetering gaf evenwel niet de gewenschte resultaten en zoo werd dan bij Indisch besluit van den 19den September 1864, »onder nadere goedkeuring des Konings, de intrekking der gouvernements-indigocultuur, na afloop van den te velde staanden oogst, bevolen, in de residentiën Cheribon en Kadoe geheel, en in Banjoemas, Bagelen en Madioen bij die fabrieken, waar de gemiddelde productie der laatste vijf jaren minder dan 28 Amsterdamsche ponden per bouw had bedragen, terwijl tevens mach-

(*) Deze en volgende aanhalingen uit de Koloniale Verslagen.

tiging werd gevraagd om na afloop van den oogst der in 1865 met indigo te beplanten velden, die cultuur geheel in te trekken". In April 1865 werden de gevraagde goedkeuring en machtiging verleend, zoodat met het einde van 1865 de verplichte indigo-cultuur had opgehouden te bestaan.

In hetzelfde jaar kwam ook een einde aan de verplichte thee-cultuur. Reeds in 1863 was door het opperbestuur machtiging verleend om ook de theetuinen in Bagelen aan de particuliere nijverheid over te geven «uit aanmerking van de ongunstige uitkomsten, die de gouvernements-theecultuur in Bagelen — in weerwil der hooge prijzen, welke het daarvan verkregen product behaalde — steeds opleverde in vergelijking met de teelt, door de particulieren gedreven, zoowel wat de kosten van productie als wat de hoeveelheid van het verkregen product betreft". Wegens de verliezen bij de kaneelcultuur geleden werd aan een der inspecteurs der cultures in 1864 een onderzoek opgedragen naar de bezuinigingen, bij deze cultuur in te voeren. «De toestand der tuinen werd over 't algemeen ongunstig bevonden; de boomen waren door het vele snoeien en kappen uitermate klein geworden en schoten slechts dunne loten, waarvan de bast gevolgelijk een gering product afwierp. Vermeerdering van opbrengst of verbetering van hoedanigheid was niet te verwachten, tenzij nieuwe aanplantingen van jonge boomen werden bevolen. Enkele kleine posten van uitgaaf uitgezonderd, kon geen ander middel van bezuiniging worden aangegeven dan opheffing der vrij aanzienlijke cultuurprocenten. Doch zelfs daarna zou de kaneelcultuur den lande slechts in enkele streken een gering voordeel, in vele nog bepaald verlies geven. Het belang der bevolking, die bij deze cultuur een uitermate gering loon verdient, vorderde de instandhouding evenmin. Integendeel was het onderhoud der kaneeltuinen en de verplichte arbeid in de schilloodsen in sommige streken zeer bezwarend vanwege den verren afstand der woonplaatsen van de daarbij ingedeelden." Op voorstel der Indische regeering werd daarom door het opperbestuur in April 1865 machtiging verleend om ook deze cultuur

in te trekken, aan welke machtiging bij Indisch besluit van den 8sten Juli 1865 werd gevolg gegeven. Evenzoo werden met het einde van 1865 de voor het gouvernement nadeelige nopalcultuur en cochenille-teelt in Banjoewangi geheel gestaakt.

«Met de afrekening en den oogst van het jaar 1866 verliep de termijn van duur der laatste overeenkomst, krachtens welke nog een ondernemer tabaksaanplant had, op hoog gezag bewerkstelligd. Door de verstrijking van dat contract had alzoo de gouvernements-tabakscultuur in de residentie Japara, en daarmede op geheel Java, feitelijk opgehouden te bestaan." De pepercultuur bestond tijdens Sloets bestuur feitelijk alleen nog in Patjitan en in Bantam, en niet meer dan in naam, daar hier de laatste jaren zoogoed als niets meer geproduceerd werd. «Toen dan ook in den aanvang van 1863 door den directeur der cultures voorstellen werden gedaan tot uitvoering der in September 1862 den Gouverneur-Generaal verleende machtiging, om met verhooging van den inkoopsprijs van *f* 6.— tot *f* 12.— den pikol, gerekend van af 1863, nog alleen de verplichte levering in stand te houden, meende de Indische regeering, dat de bedoelde hoogere betaling weinig zou baten, terwijl bovendien aan de verplichte levering steeds het bezwaar zou verbonden blijven van het transport naar de gouvernements-pakhuizen. Vrijlating aan de bevolking om naar goedvinden over haar product te beschikken werd beschouwd als het eenige middel om de pepercultuur — in Patjitan althans — nog eenigermate als volks- of particuliere cultuur te kunnen staande houden." Na in October 1863 van het opperbestuur verkregen machtiging, werd bij Indisch besluit van 19 December 1863 de gouvernements-pepercultuur in de afdeeling Patjitan geheel ingetrokken. Hetzelfde geschiedde in Bantam bij Indisch besluit van 15 September 1864.

Van de gouvernementscultures bleven er dus bij het einde van Sloets bestuur — met uitzondering van de zoo belangrijke kinacultuur, welke evenwel alleen met vaste vrijwillige arbeiders geschiedde — slechts twee over, n.l. die van koffie en suiker. Ook in de eerste werden verbeteringen gebracht, zoowel wat het toe-

zicht op den pluk als wat de betaling aan den inlander betreft. De inkoopsprijs werd van *f* 11.— eerst op *f* 11.50 en later op *f* 12 gebracht. Nadat in 1862 een onderzoek naar de koffiecultuur op Ceilon was ingesteld door den ambtenaar C. W. P. A. van Spall, «werd de Indische regeering bij eene aanschrijving van het opperbestuur van September 1863 uitgenoodigd om zoo spoedig doenlijk de vereischte maatregelen te nemen tot het instellen van een grondig en opzettelijk onderzoek omtrent de in de koffie-cultuur op Java aan te brengen verbeteringen, in den geest van het voorschrift, vervat in de vijfde paragraaf van art. 56 van het regeeringsreglement". Bij Indisch besluit van 31 December 1863 werd dit onderzoek opgedragen aan den hoofdambtenaar op wachtgeld C. P. C. Steinmetz, vroeger resident van de Preanger-regentschappen en laatstelijk van Passoeroean, die in 1865 vervangen werd door den hoofdambtenaar op wachtgeld C. J. Bosch, laatstelijk resident van Menado, die met de hem verstrekte hulp in 1866 het onderzoek ten einde bracht, waarvan een zeer belangrijk en uitvoerig rapport werd opgemaakt. In afwachting van dit rapport werden geene verdere ingrijpende maatregelen genomen. Het besluit van den Gouverneur-Generaal van den 1sten September 1866, «waarbij, in afwachting der beschikkingen, welke na den afloop van het onderzoek betreffende de gouvernements-koffiecultuur ten aanzien van die cultuur van het opperbestuur zouden uitgaan, voorloopig was bepaald, dat voor nieuw aan te leggen koffie-aanplantingen de afstand tusschen de woonplaats van den cultuurdienstplichtige en de plaats, waar hij planten moet, hoogstens vier palen — een uur gaans — zou mogen bedragen", werd door zijn opvolger in Juni 1867 weer ingetrokken.

Wat de suikercultuur eindelijk betreft, had bij Koninklijk Besluit van den 20sten Juli 1863 eene herziening plaats der in 1860 vastgestelde algemeene grondslagen voor de gouvernements-suikercultuur op Java. De hoofdpunten dezer nieuwe regeling bestonden in de verhooging van het plantloon en in de bepaling van een fixum van levering. In de volgende jaren werden in Indië verschillende maatregelen getroffen ter uit-

voering, vooral wat betreft de bestaande en nieuw te sluiten contracten.

Hetzelfde streven met betrekking tot de verplichte cultures openbaarde zich ook ten opzichte van de buitenbezittingen. Bij ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van den 2den December 1863, werd ingevolge 's Konings machtiging de verplichte teelt en levering van kruidnagelen op de Ambon-eilanden met ingang van den 1sten Januari 1864 opgeheven tegen invoering eener belasting van *f* 1 per huisgezin, welke belasting jaarlijks met een gelijk bedrag zou worden verhoogd, tot het maximum van *f* 5 per huisgezin 's jaars. Tot ultimo December 1868 zouden evenwel de kruidnagelen van hen, die ze kwamen aanbieden, nog voor den ouden prijs worden ingekocht. Aan de hoofden werd voor het verlies der cultuurprocenten eene vergoeding in geld verzekerd.

Evenzoo kwam een einde aan het muskaatnotenmonopolie op de Banda-eilanden. In Februari 1864 werd het Indisch bestuur door den Koning gemachtigd: »om de eigenaars der specerijperken op de Banda-eilanden, voor zooveel zij tot de na te melden voorwaarden toetreden, bij authentieke akte te ontheffen van de verplichting om in hunne perken specerijen te telen en het product te leveren aan het gouvernement, zoomede van de verplichting tot terugbetaling der geldelijke voorschotten, door hen vroeger uit 's lands kas genoten; hun derhalve de vrije beschikking te verzekeren over hun eigendom en de vrijheid om te beschikken over de vruchten, welke zij goedvinden in hunne perken te telen, en te hunnen aanzien buiten werking te stellen de artt. 3—10 der publicatie van den 29sten April 1824 (*Indisch Staatsblad* n°. 21a) en alle verdere op het monopolie betrekking hebbende en daarmede in verband staande bepalingen". Slechts vier perkeniers maakten van deze facultatieve machtiging gebruik; drie weigerden en de overigen wenschten een tijdperk van overgang. Tengevolge daarvan werd onder nadere goedkeuring des Konings, de gouverneur der Moluksche eilanden aangeschreven »in de akten van overeenkomst met de voorwaardelijk toetredenden te vermelden, dat de regeering genegen is

tot en met het jaar 1867 de helft der op hunne perken geteelde foelie en notenmuskaat voor den tot hiertoe betaalden prijs en overigens op de nog vigeerende voorwaarden in ontvangst te nemen, voor zoover de perkeniers daarover niet anders wenschten te beschikken; terwijl na dien tijd de regeering ontheven zal zijn van de verplichting die helft in ontvangst te nemen, en overigens alle andere op haar rustende verplichtingen zullen zijn geëindigd". In 1865 waren 14 van de 34 perkeniers tot de voorwaarden toegetreden, terwijl de 20 overigen verkozen volgens het oude stelsel te blijven werken.

Een ander gebied, waarop wij weer hetzelfde streven ontwaren, n.l. de beperking der gouvernements- en de uitbreiding der particuliere exploitatie, is het boschwezen. «Bij ordonnantie van den 10den September 1865 werd door den Gouverneur-Generaal, onder nadere en sedert verleende goedkeuring des Konings, uitgevaardigd een reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen van den lande op Java en Madoera, dat met den 1sten Januari 1866 zou in werking treden.... Deze regeling en de afschaffing, in verband ook met het *Indisch Staatsblad* 1864 n°. 189 van de blandongdiensten kunnen als twee belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van het boschwezen worden aangemerkt."

Bij dit reglement werden 's lands bosschen verdeeld in 1°. djatibosschen, welke onder geregeld beheer zijn gebracht, 2°. djatibosschen, niet onder geregeld beheer gebracht, en 3°. wildhoutbosschen. De eerste soort werd onder rechtstreeksch beheer van houtvesters en aspirant-houtvesters, de andere onder de hoofden van gewestelijk bestuur gesteld. Houtkap mocht niet plaats hebben zonder vergunning van den Gouverneur-Generaal voor djati-, en van het hoofd van gewestelijk bestuur voor andere bosschen. De exploitatie van de eerste soort bosschen zou uitsluitend geschieden door de particuliere nijverheid, na openbare aanbesteding, «hetzij *a.* voor bijzondere rekening zonder eenige verplichte levering aan den lande tegen betaling aan het gouvernement eener jaarlijksche retributie in geld; hetzij *b.* ten behoeve

van den lande tegen betaling door het gouvernement van eene zekere som voor kap- en sleeploon per kub. el". Bij bovengenoemd *Indisch Staatsblad* van 1864 werden ingetrokken de verouderde bepalingen van *Indisch Staatsblad* 1819 n°. 18 regelende de betaling, de verplichtingen enz. der boschvolkeren. Bij Koninklijk Besluit van den 10den Juli 1865 eindelijk werden bepalingen gemaakt omtrent het personeel van het boschwezen, wat betreft benoembaarheid, voordeelen en verplichtingen aan de uitzending verbonden. Met den 1sten Januari 1866 heeft dus «de rechtstreeksche exploitatie der houtbosschen van gouvernementswege opgehouden en is de bevolking ontslagen van de verplichting tot het verrichten van de zoogenaamde blandongdiensten".

Met cultuur- en blandongdiensten zouden ook de heerendiensten zooveel mogelijk worden beperkt en door vrijwilligen betaalden arbeid worden vervangen. Bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 3den September 1864 werd eene nadere herziening voorbereid door vaststelling der grondslagen, waarvan bij de samenstelling der gewestelijke verordeningen in art. 57 bedoeld, zou moeten worden uitgegaan. «Als hoofdbeginsel is daarbij aangenomen, dat de verplichting tot het praesteeren van heerendiensten niet meer rust op den persoon, maar op den grond. Voor de eerste maal is daarbij tevens uitdrukkelijk uitgemaakt, welke soorten van heerendiensten mogen worden gevergd, zoodat alle oproeping voor werk wat daarbuiten valt, als knevelarij zal worden aangemerkt. Eenige der zoogenaamde bijzondere diensten, als het bewaken der woningen van de Europeesche ambtenaren en van alle andere landsgebouwen, de pakhuizen uitgezonderd, werden daarbij voorgoed afgeschaft, terwijl andere, als het geleiden van gevangenen, het bewaken der gevangenissen, passangrahans en bazaarloodsen enz., belangrijk werden beperkt. Onder de gestelde regelen wordt het voorschrift aangetroffen, dat onder gewone omstandigheden van de heerendienstplichtigen niet meer mag worden gevorderd dan éen dag — 12 uren — arbeids van de zeven etmalen, en dus over een geheel jaar niet

meer dan 52 dagen arbeids." Twee belangrijke ordonnantiën van het jaar 1866, n.l. die van den 5den Januari, waarbij de heerendiensten aan de inlandsche hoofden geheel werden afgeschaft, en die van den 15den Februari, houdende vaststelling — voor de gouvernementslanden op Java en Madoera, de Preanger-regentschappen voorshands uitgezonderd — van de grondslagen naar welke in elk gewest moeten geregeld worden de aard en duur der persoonlijke diensten, waartoe de inboorlingen verplicht zijn, en de gevallen waarin, zoomede de wijze en voorwaarden waarop zij kunnen worden gevorderd, werden nog in hetzelfde jaar geschorst ingevolge de afstemming der voor de uitvoering aangevraagde gelden bij de begrooting voor 1867.

Op andere wijze werd de stoffelijke welvaart bevorderd door de ontwikkeling der verkeersmiddelen. Wij spraken reeds over den bouw van Java's eersten spoorweg. De totstandkoming van deze en dergelijke werken werd vergemakkelijkt door de ordonnantie van den 17den Januari 1864, houdende bepalingen, regelende de onteigening ten algemeenen nutte in Nederlandsch Indië. De handel werd bevorderd door de tariefwet van 1865, het in 1863 gesloten nieuwe contract betreffende de stoompakketvaart in den Indischen archipel voor den tijd van tien jaren, in 1865 overgegaan op de Nederlandsch-Indische stoomvaartmaatschappij, en de oprichting van Kamers van koophandel en nijverheid bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 29sten October 1863. Den 1sten Januari 1863 trad in werking het bij Koninklijk Besluit van den 22sten Juni 1862 vastgestelde reglement op de brievenposterij in Nederlandsch Indië, waarbij een uniformbriefport van 10 cents werd aangenomen in plaats van het tot dusver op Java bestaande schaaltarief, postzegels en postwissels werden ingevoerd en een dagelijksch brievenvervoer op Java werd in 't leven geroepen. De in 1857 gemaakte provisioneele voorschriften voor den telegraafdienst werden vervangen door het Reglement tot

verzekering der goede werking van den dienst der gouvernements-telegrafen in Nederlandsch Indië.

Hoe de Gouverneur-Generaal dacht over de geestelijke ontwikkeling van den inlander blijkt uit hetgeen wij medegedeeld vinden in het koloniaal verslag van 1863:

«Eene belangrijke beslissing, dit jaar genomen, waarbij het gold het recht verstand van voorschriften van het regeeringsreglement, betrof de toepassing van art. 128, luidende: ««De Gouverneur-Generaal zorgt voor het oprichten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking.""

Sedert 1857 reeds had zich omtrent den zin, waarin dit artikel behoorde te worden opgevat, onzekerheid geopenbaard. Terwijl de toenmalige Minister van Koloniën het gouvernement tot rechtstreeksche en volledige zorg voor het onderwijs der inlandsche bevolking verplicht rekende, meende diens opvolger, dat in dezen slechts sprake behoorde te zijn van middellijke zorg, zoodat het voldoende was medewerking en ondersteuning te verleenen, waar die gevraagd werden, en waar de kans op welslagen op aannemelijke gronden werd aangetoond.

De overweging dezer verschillende zienswijzen deed het den Gouverneur-Generaal in 1862 noodig achten ook zijne zienswijze en overweging omtrent het onderwerp te doen kennen. Het gevolg hiervan was, dat in overeenstemming met het beginsel, door den landvoogd voorgestaan, de Indische regeering, na verkregen machtiging des Konings, werd aangeschreven, dat het artikel moest worden opgevat als een gebiedend voorschrift aan de regeering om rechtstreeks zorg te dragen voor het onderwijs der inlanders van geheel Nederlandsch Indië, zonder die zorg afhankelijk te stellen van het al of niet bijdragen der bevolking tot de kosten; en voorts dat in de buitenbezittingen het bedoelde onderwijs zal moeten bevorderd worden naar gelang van de uitgestrektheid van ons gezag, terwijl daar, waar het bestuur aan de inlandsche vorsten is gelaten, onthouding van rechtstreeksche bemoeiing geen indirecte voorbereiding en aanmoediging behoort uit te sluiten van hetgeen onderwijs en beschaving kan bevor-

deren. Bij eene toelichting van deze beslissing werd aan de Indische regeering nog meer in 't bijzonder aanbevolen, de medewerking der inlandsche bevolking en harer hoofden tot bevordering van het onderwijs waar die verkregen kan worden, vooral niet te veronachtzamen, steeds een matig schoolgeld te heffen, waar genoegzaam gebleken belangstelling dit vergunt, en in de buitenbezittingen steeds een nauwkeurig onderzoek van de plaatselijke toestanden aan elken maatregel betreffende het onderwijs te doen voorafgaan; een en ander evenwel onder opmerking, dat de invoering van algemeen en voldoend onderwijs voor de inlandsche bevolkingen, ook wegens de nog noodzakelijke vorming van onderwijzers, niet dan trapsgewijze zou kunnen geschieden."

In het belang van het onderwijs voor inlanders werd in 1864 een inspecteur van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch Indië in dienst gesteld, «aan wien werd opgedragen zijne taak aan te vangen met het instellen, beginnende met Java, van een plaatselijk onderzoek naar den toestand van dat onderwijs en naar de middelen om hetzelve op de meest geschikte en nuttigste wijze te bevorderen". Verder werden de hoofden van het gewestelijk bestuur op de buitenbezittingen uitgenoodigd, om bij het sluiten of vernieuwen van contracten «in overweging te nemen en toe te lichten in hoeverre in die contracten zonder bezwaar zou kunnen worden opgenomen de voorwaarde, dat zij zich verbinden het volksonderwijs onder hun bereik of te hunner beschikking gesteld, krachtdadig te ondersteunen en te bevorderen, en om tevens aan de thans besturende vorsten aanbevelingen in gelijken zin, waar dit pas geeft, te doen toekomen".

Als gevolg der wetten op het middelbaar onderwijs en op het onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde van den 2den Mei 1863 en den 10den Juni 1864 en de daarmede in verband staande opheffing der Koninklijke academie te Delft, moesten nieuwe regelen gesteld worden voor de benoeming van ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Nederlandsch Indië, hetgeen geschiedde bij Koninklijk Besluit van den 10den

September 1864. Als beginsel werd aangenomen: algemeene mededinging en toegankelijkheid tot de burgerlijke ambten en bedieningen in Indië voor ieder, die aan de gestelde vereischten voldeed, onder de eenige voorwaarde van bekwaamheid, onafhankelijk van de plaats waar en de wijze waarop de vereischte bekwaamheid verkregen is. Als regel werd voorgeschreven het afleggen van een voldoend examen, hetzij in Nederland, hetzij in Indië.

Over de hervorming, die het Europeesch bestuur in Indië onderging en welke 1 Januari 1867 in werking trad, spreken wij later. Alleen vermelden wij hier nog de met dien datum in werking tredende afschaffing der cultuur-procenten voor de Europeesche ambtenaren in Januari 1866.

Eveneens zou met den 1sten Januari 1867 in werking treden het nieuwe Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch Indië, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van den 10den Februari 1866. Reeds te voren was krachtens machtiging des Konings bij ordonnantie van den 28sten Februari 1866 afgeschaft de straf van rottingslagen in Nederlandsch Indië, behoudens hare handhaving als middel van tucht onder veroordeelde mannen.

Zoo was dus het bestuur van Sloet van de Beele rijk geweest aan allerlei hervormingen en maatregelen in het belang der inlandsche bevolking, hetzij in Nederland, hetzij in Indië tot stand gekomen, met nog vele niet genoemde te vermeerderen. Wij herinneren aan de afschaffing van alle gouvernementscultures, behalve de suiker en koffie, de afschaffing der blandongdiensten, de afschaffing der cultuurprocenten, die der rottingslagen, die van het muskaatnoten- en kruidnagelenmonopolie, enz. Eenige daarvan traden eerst onder zijn opvolger in werking, andere, zooals de afschaffing der heerendiensten aan inlandsche hoofden, werden geschorst.

Bij Koninklijke Besluiten van den 18den September 1866 werd aan Sloet van de Beele op zijn verzoek eervol ontslag verleend en tot zijn opvolger benoemd Mr. P. Mijer, laatstelijk Minister van Koloniën. Den 25sten October leidde Sloet van de Beele zijne waardigheid neer in handen van den vice-president

van den Raad van Nederlandsch Indië, Mr. Prins, en vertrok den 29sten October naar Europa. Den 28sten December aanvaardde Mr. P. Mijer het bestuur uit handen van het oudste lid van den Raad van Nederlandsch Indië, Mr. A. Loudon, die wegens ziekte van den vice-president sedert den 10den December met de leiding der zaken belast was.

Wij hebben gezien, welke onaangename gevolgen de benoeming van Mijer voor het ministerie, waarvan hij deel uitmaakte, gehad heeft. Ook voor de conservatieve partij, die op hem hare verwachtingen gebouwd had, leverde zij geen onvermengd voordeel op. Mijer was te lang in Indië geweest, van te nabij met de Indische toestanden bekend, dan dat hij genegen zou zijn geweest eene zuiver conservatieve theorie toe te passen, gelijk die bijv. door Wintgens werd voorgestaan. Zijn programma, gelijk hij dat in de zitting van 1865 op 1866 ontwikkeld had, was dan ook veel gematigder geweest dan dat van Rochussen en andere conservatieven. Trakranen volgde als minister nog meer zijn voetspoor, maar de meer conservatieve Hasselman verschilde op vele punten van meening met den Gouverneur-Generaal, ja, deze scheen het zelfs beter met den kolonialen hervormer De Waal te kunnen vinden, een man evenals hij doorkneed in de kennis der Indische zaken.

In de verhouding van den Gouverneur-Generaal tot het opperbestuur kwam eenige verandering door de wijziging zijner instructie in 1869. Deze wijziging had ten doel «nevens de meest mogelijke vrijheid van den Gouverneur-Generaal in de uitoefening zijner bevoegdheden, eene meer geregelde en volledige kennisgeving aan den minister van alle voorvallen, bestuursdaden en voornemens van actueel of bijzonder belang". Ook in de verhouding tot den Raad van Indië werd eenige verandering gebracht, wat betreft de verplichting tot het vragen van adviezen en doen van mededeelingen. Volgens beslissing van het opperbestuur van

Juni 1869 werden de gebruikelijke rondreizen van den Gouverneur-Generaal afgeschaft en in overeenstemming met den feitelijken toestand in het begin van 1870 Buitenzorg in plaats van Batavia aangewezen als gewone verblijfplaats van den Gouverneur-Generaal.

Den 1sten Januari 1867 trad de ingrijpende reorganisatie van het Indisch bestuur in werking, welke in het vorig jaar in verband met de comptabiliteitswet en de Indische begrooting voor 1867 bij Koninklijk Besluit van den 21sten September 1866 was vastgesteld. Volgens dit besluit zouden de takken van algemeen burgerlijk bestuur in Nederlandsch Indië, onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouverneur-Generaal, beheerd worden door vier directeuren, n.l. die voor het binnenlandsch bestuur, voor het onderwijs, den eeredienst en de nijverheid, voor de burgerlijke openbare werken en voor de financiën. De werkkring dezer directeuren werd bij hetzelfde besluit geregeld. Op bevel van den Gouverneur-Generaal zouden de hoofden der departementen zich vereenigen tot een Raad van directeuren. Bij deze vier departementen kwamen nog twee andere, n.l. die van marine en van oorlog. De reorganisatie van het eerste departement werd volgens de reeds in 1864 aangenomen grondslagen voorloopig geregeld bij Indisch besluit van den 7den December 1866 en voorgoed na 's Konings machtiging vastgesteld bij Indisch besluit van den 12den Mei 1868. «Dientengevolge zijn met den 1sten Januari 1867 opgeheven de betrekkingen van hoofdadministrateur der marine en van chef der gouvernementsmarine, en is de werkkring van beiden gebracht onder dien van den commandant der zeemacht, tot wiens beheer ook zijn overgegaan de bebakening, de kustverlichting en het loodswezen, zoomede de haveninrichtingen." Voor de nieuwe organisatie van het departement van oorlog werden de grondslagen vastgesteld bij Koninklijk Besluit van den 1sten Augustus 1868, waarbij de generale staf werd opgeheven en de chefs van wapens en diensten tevens als chefs van afdeelingen bij het departement werkzaam werden gesteld. Wegens verschillende moeilijkheden trad de nieuwe organisatie

evenwel eerst den 1sten Januari 1870 volledig in werking. Met denzelfden datum werd nog een nieuw departement bij de bestaande gevoegd, n.l. dat van justitie, tot welks oprichting reeds in December 1868 in verband met de begrooting voor 1869 besloten was. Bij Koninklijk Besluit van den 30sten Januari 1870 werd de werkkring van den directeur van justitie geregeld. Van het denkbeeld tot oprichting van een departement voor de buitenbezittingen werd later afgezien.

Te gelijk met de nieuwe inrichting van het algemeen bestuur trad op den 1sten Januari 1867 in werking de in 1866 voorbereide wijziging in het binnenlandsch bestuur op Java. Daarbij kwam te vervallen de verdeeling der gewesten in residentiën en op zich zelf staande assistent-residentiën. Van de vier op zich zelf staande assistent-residentiën werden Krawang en Banjoewangi tot residentiën verheven, Buitenzorg bij Batavia en Patjitan bij Madioen ingelijfd. Er werden 18 nieuwe assistent-residentiën ingesteld. De assistent-residenten werden in twee klassen gesplitst, maar in plaats van drie slechts twee klassen van controleurs behouden. Eindelijk werden in de plaats van de vier inspecteurs der cultures gesteld twee hoofdinspecteurs, de een voor de koffie-, de ander voor de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. In de buitenbezittingen kwam eene belangrijke vereenvoudiging van het Europeesch bestuur tot stand door de opheffing van het gouvernement der Molukken in 1866, terwijl op 's Konings machtiging de residentie Ternate tot eene op zich zelf staande residentie werd verheven, en met opheffing van de betrekkingen van gouverneur der Molukken en resident van Banda, zoomede van die van assistent-resident te Amboina, van Sapoeroea en Haroekoe en van Hila en Larike, mitsgaders van eenige ondergeschikte ambten het overig gedeelte van het gouvernement der Molukken, zijnde de residentiën Amboina en Banda, tot eene residentie werd vereenigd, onder het bestuur van een resident, aan wien werden toegevoegd een assistent-resident — voor Banda — benevens drie controleurs". Reeds in 1864 was Menado van het gouvernement der Molukken

afgescheiden en tot eene zelfstandige residentie verklaard. Bij Koninklijk Besluit van den 23sten Juni 1871 werden eenige veranderingen gebracht in de verordening van den 10den September 1864 op het benoemen van ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Nederlandsch Indië, vooral wat betreft de regeling der examens.

In den werkkring der Nederlandsche ambtenaren op Java werd eene verandering voorbereid, die tevens tot verbetering van het inlandsch rechtswezen zou strekken door de aanneming van het beginsel om een einde te maken aan de vereeniging van administratieve en rechterlijke attributen. Bij Koninklijk Besluit van den 5den Maart 1869 werd «als beginsel vastgesteld, dat de ambtenaren van het gewestelijk bestuur, zoo op als buiten Java geleidelijk moeten worden ontheven van het voorzitterschap der inlandsche rechtbanken en van de bijzondere rechtsmacht, vermeld in de artt. 108 en 150 van het reglement op de rechterlijke organisatie, en zulks overal waar het behoud van het bestaande niet wegens het zeer gering aantal rechtzaken of andere bijzondere plaatselijke bedenkingen verkieslijk is". In afwachting van nadere wijzigingen in bedoeld reglement en in de wetboeken werd reeds dadelijk bepaald, dat de Gouverneur-Generaal afzonderlijke rechtskundigen zou kunnen benoemen bij die landraden, bij welke daaraan het meest behoefte bestond.

Eene andere verbetering van het inlandsch rechtswezen werd voorbereid door de bewerking van een Strafwetboek voor inlanders, opgedragen aan Mr. F. F. L. U. Last en later aan den directeur van justitie. De afschaffing der rottingslagen bij ordonnantie van den 28sten Februari 1866 bleek geen nadeeligen invloed te hebben op orde en veiligheid. Ook de zelfstandige prins Mangkoe Negoro schafte haar in zijn gebied af, terwijl ook de Soesoehoenan van Soerakarta zich genegen verklaarde, nadat zij een jaar lang niet was toegepast, haar feitelijk af te schaffen.

In het belang der inlandsche bevolking kwamen ook onder Mijers bestuur verscheidene gewichtige maatregelen tot stand. In plaats van de geschorste ordonnantie van den 5den Januari 1866, waarbij in verband met eene hoogere bezoldiging der inlandsche hoofden de heerendiensten, waarop dezen recht hadden, werden afgeschaft, trad ingevolge de wet van den 6den Juli 1867 het besluit van den Gouverneur-Generaal van den 26sten September 1867, volgens welke o. a. met den 1sten October zouden in werking treden deze bepalingen:

"1°. Het apanage of ambtelijk landbezit van alle inlandsche hoofden en ambtenaren — de dorpsbestuurders alleen uitgezonderd — wordt afgeschaft;

2°. het vorderen van inlanders van leveringen, betaald of onbetaald, door of ten behoeve van wien ook, is onvoorwaardelijk verboden;

3°. van de inlanders worden behalve voor den Staat en voor de inlandsche gemeenten, de dorpsbestuurders daaronder begrepen, geene andere of meerdere persoonlijke diensten, betaald of onbetaald, gevorderd, dan die ten behoeve van de huishouding der door of namens den Gouverneur-Generaal aangestelde inlandsche hoofden en ambtenaren uitdrukkelijk zijn aangewezen;

4°. in de huisvesting van inlandsche regenten en districtshoofden wordt door en voor rekening van het gouvernement voorzien zonder eenige beschikking over den arbeid der dienstplichtige bevolking, noch over hare goederen.

Andere inlandsche hoofden en ambtenaren voorzien zelven in hunne huisvesting, zonder eenige bemoeienis van het gouvernement of van de bevolking."

Zoo bleven dus van de heerendiensten aan de inlandsche hoofden alleen behouden de pantjensdiensten of diensten ten behoeve hunner huishouding.

Eene uitzondering werd voorloopig alleen nog gemaakt voor de Preanger-Regentschappen wegens de daar bestaande bijzondere toestanden. Daar gold n.l. het zoogenaamde Preanger-stelsel (vgl. Hoofdstuk VI blz. 425 vlgg.).

Nadat het vraagstuk, welke wijzigingen in dit stelsel te brengen, reeds jarenlang aanhangig was geweest en in 1866 een plaatselijk onderzoek was ingesteld, werd naar aanleiding van de in 't laatst van 1869 ingekomen voorstellen der Indische regeering in Juni 1870 door het opperbestuur eene beslissing genomen. De hoofdbeginselen der volgens deze beslissing gevestigde nieuwe orde van zaken komen op het volgende neer:

afschaffing van het recht der regenten tot belastingheffing, zoomede van de algemeene dienstbaarheid der inlandsche bevolking — ngawoela — aan de hoofden, aanzienlijken of andere personen;

toekenning aan de regenten van bezoldiging uit 's lands kas, benevens koffieprocenten en aan sommigen van personeele toelagen;

geleidelijke beperking en eindelijk geheele afschaffing van het wereldlijk gezag der Mohammedaansche priesters en van de daarmede samenhangende heffingen;

samenstelling en bezoldiging uit 's lands kas van het inlandsch personeel beneden den rang van regent;

heffing voor rekening van den Staat van de volgende belastingen, alle in geld: *a.* op het rijstgewas, later te vervangen door de elders op Java geheven wordende landrente; *b.* op het bedrijf en *c.* op het slachten van runderen en buffels;

eindelijk, vermeerdering van het aantal door assistent-residenten bestuurde afdeelingen en in verband daarmede uitbreiding van het Europeesch personeel.

Voordat nog de begrootingswet, die met deze regeling in verband stond, was goedgekeurd, was reeds de Gouverneur-Generaal, gelijk wij in Hoofstuk VI gezien hebben, den 10den September 1870 tot de uitvaardiging der betrekkelijke regelingen overgegaan en had de inwerkingtreding op den 1sten Januari 1871 bepaald. Toen nu het bedoelde begrootingsontwerp den 10den November 1870 door de Eerste Kamer verworpen was, werd door het opperbestuur den 17den last gegeven tot schorsing der uitgevaardigde verordeningen. Het lid van den

Raad van Indië, O. van Rees, die reeds als regeeringscommissaris naar de Preanger afgevaardigd was om de hervorming in te voeren, werd teruggeroepen en aan de bevolking medegedeeld, dat het tijdstip van inwerkingtreding der Preanger-hervorming in overeenstemming met de bevelen van het opperbestuur nader zou worden bepaald. Zoodra nu de nieuwe begrootingswet, waarin hetzelfde beginsel behouden was, was aangenomen en — den 5den April 1871 — de Koninklijke bekrachtiging ontvangen had, werd bij beschikking van denzelfden dag den Gouverneur-Generaal vrijheid verleend om de hervorming in werking te doen treden, zoo noodig ook vóor de afkondiging der begrootingswet. Daarvan maakte de Gouverneur-Generaal bij besluit van den 13den April 1871 gebruik en zoó kon de hervorming van het Preanger-stelsel den 1sten Juni 1871 eindelijk in werking treden.

Wij weten, hoe onder Mijers bestuur door den minister De Waal ook de opheffing der gouvernements-suikercultuur is voorbereid door de wet van den 21sten Juli 1870 *(Stbl.* n°. 136), terwijl de wet van den 9den April 1870 *(Stbl.* n°. 71), de zoogenaamde agrarische wet, den afstand van gronden in erfpacht toeliet en den inlanders de gelegenheid schonk den door hen in erfelijk individueel gebruik bezeten grond in eigendom te verkrijgen. In verband met deze wet werden verschillende agrarische aangelegenheden nader geregeld bij Koninklijk Besluit van den 20sten Juli 1870.

Met voldoening constateert het koloniaal verslag den vooruitgang, die van zoovele maatregelen, in het belang van de inlandsche bevolking genomen, het gevolg is. De ontvangen rapporten staven, zegt het, «het ook van elders bekende feit, dat Java in de laatste jaren in stoffelijken zin aanmerkelijk is vooruitgegaan en ontwikkeld. Volgens de samentrekking der gewestelijke cijfers zouden in het bedoelde tijdvak (1856—1868) zijn ontgonnen omstreeks 360,000 bouws velden en aangelegd ruim 3000 irrigatiewerken....

Dat de plaats gehad hebbende ontginningen en de met deze in nauw verband staande irrigatiewerken, als onmiddellijke oorzaken van vermeerdering van productie, van goeden invloed op de volkswelvaart zijn geweest, valt uit den aard der zaak niet te betwijfelen. Er wordt echter op gewezen, dat deze middelen van vooruitgang als zoodanig niet alleen staan, maar dat naast hen eene breede plaats innemen de verbeterde regeling en trapsgewijze verlichting der heerendiensten, de intrekking van sommige gouvernementscultures, de betere betaling bij de twee overgeblevene, gepaard met minderen druk, de afschaffing van gedwongen leveringen en dergelijke meer. De invloed van deze laatste op de ontwikkeling der volkswelvaart is in sommige streken zelfs van meer beteekenis te achten dan die teweeggebracht door de ontginning van gronden en aanleg van irrigatiewerken.

Toch verkeert het irrigatie-systeem van Indië nog in zijne kindsheid. Toen in het laatst van 1870 aan de hoofden van gewestelijk bestuur de vraag gericht werd: wat zou kunnen gedaan worden tot verbetering der rijst- en andere volkscultures, bleek maar al te zeer, hoe ontzaggelijk veel nog op dat gebied te verrichten valt, om streken, die nu als moerassen, rawa's of onvruchtbaar land onbebouwd liggen, tot weelderige rijstvelden te herscheppen, en hoevele reeds bebouwde gronden door den aanleg van irrigatiewerken, op enkele plaatsen ook door den afvoer van water, voor dankbaarder cultuur geschikt gemaakt zouden kunnen worden.

In menig gewest wordt dan ook verdere deugdelijke ontwikkeling van den landbouw door gebrek aan een behoorlijk irrigatiestelsel belemmerd. De dammen en waterleidingen, welke over het algemeen in behoorlijken staat worden gehouden, zijn meestal van inlandsch maaksel en worden door de bevolking naar de behoefte aangelegd. Personeel ontbreekt echter om opnemingen te doen in het belang der irrigatie...."

Zoo viel er ook op het gebied van openbare werken nog veel te verrichten, hoewel men ijverig bezig was met verbetering en o. a. aan de havenwerken van Samarang aanzienlijke sommen

besteed werden. Te weinig ruimte van geldmiddelen was steeds een groot bezwaar. De werkzaamheden aan den spoorweg Samarang—Vorstenlanden, waarvan het eerste gedeelte, Samarang—Tangoeng, den 10den Augustus 1867 voor het verkeer geopend werd, moesten wegens geldverlegenheid in het begin van 1869 aanmerkelijk worden ingekrompen. Door de wet van den 10den April 1869 (*Stbl.* n°. 66) werd eene nieuwe overeenkomst tusschen den Staat en de maatschappij bekrachtigd, waarbij het maximum der rente-garantie van *f* 630,000 tot *f* 765,000 werd verhoogd en de duur der garantie met ongeveer twee en een half jaar verlengd werd, terwijl de maatschappij tevens de concessie voor den spoorweg Batavia—Buitenzorg aanvaardde. Toch bleven de geldelijke moeilijkheden nog geruimen tijd voortduren en moest de maatschappij nog herhaaldelijk door voorschotten en op andere wijze geholpen worden. Zelfs leidden de moeilijkheden, waarin zij zich in het voorjaar van 1870 bevond, er toe, dat voor de eerste maal gebruik gemaakt werd van art. 30 van het regeeringsreglement, waarbij den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid verleend was om, zonder de uitspraak des Konings af te wachten, op eigen gezag en verantwoordelijkheid maatregelen te nemen, waaromtrent de vereischte overeenstemming met den Raad van Indië niet kon worden verkregen. Bij ordonnantie van den 21sten Mei 1870 toch besloot de Gouverneur-Generaal, in strijd met het gevoelen der meerderheid van den Raad, op eigen gezag en verantwoordelijkheid — «met het oog op de zeer gewichtige gevolgen, die eene weigering van hulp zou na zich sleepen, als moetende leiden tot eene vervallenverklaring der concessie, terwijl eene beslissing omtrent het lot der spoorwegmaatschappij in Nederland hangende is" — haar een renteloos voorschot te verleenen. Bij overeenkomst van den 30sten Augustus 1870 werd de maatschappij opnieuw in staat gesteld tot voortzetting van het werk o. a. door verlenging van den termijn voor de voltooiing met twee jaar, dus tot den 26sten September 1873.

De wenschelijkheid van spoorwegen ook op andere eilanden bleek, toen in Juli 1870 door den eerstaanwezenden ingenieur op

Sumatra's Westkust een zeer belangrijk rapport werd uitgebracht over de ontdekking van een uitgebreid steenkolenveld, gelegen ter weerszijden van de Ombiliënrivier in de Padangsche bovenlanden, steenkolen van uitstekende qualiteit bevattende. De exploitatie was evenwel niet mogelijk zonder het scheppen van de noodige verkeerswegen. Op het einde van 1870 kwam ook de aansluiting van Nederlandsch Indië aan het internationaal telegraafverkeer tot stand door de concessie van den 3den Mei 1870 aan de British Australian Telegraph-Company tot het leggen der noodige kabels. Den 19den November 1870 werd de lijn Java—Singapore, den 16den December de lijn Singapore—Penang en den 4den Januari 1871 de lijn Penang—Madras geopend. Het tarief voor Nederland bedroeg sedert den 1sten Juni 1871 per 20 woorden *f* 73.90. Eindelijk werd in het belang van den handel het octrooi der Javasche bank op gewijzigde voorwaarden voor tien jaar verlengd, ingaande den 1sten April 1871.

Ook de geestelijke ontwikkeling der bevolking werd niet vergeten. Bij gouvernementsbesluit van den 21sten Augustus 1867 n°. 1 werd de tweede afdeeling van het gymnasium Willem III hervormd in eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en daaraan verbonden eene afdeeling voor de Indische taal-, land- en volkenkunde, ter opleiding van Indische ambtenaars. Eene nieuwe regeling van het lager onderwijs voor Europeanen trad in werking met 1 September 1868 volgens de ordonnantie van den 7den Juli 1868, gebouwd op de beginselen der Nederlandsche schoolwet van 1857. Het onderwijs voor inlanders werd geregeld bij Koninklijk Besluit van den 3den Mei 1871.

De opium bleef altijd de vloek van den Javaan, welke veranderingen er ook in het pachtstelsel werden aangebracht. Zoo hield de in 1862 ingevoerde beperking met het einde van 1869 weer op en werd het zoogenaamde maximumstelsel vervangen door het stelsel van tiban-verstrekking tegen hoogen prijs en verstrekking van het meer verlangde — siram — tegen handelsprijs, teneinde langs wettigen weg verkrijgbaar te stellen

hetgeen onder het maximumstelsel gebleken was door sluikhandel verkregen te worden."

Het spreekt vanzelf, dat het bij zooveel licht ook niet aan schaduwen ontbroken heeft. Wij vinden onder Mijers bestuur melding gemaakt van koorts- en pokken-epidemieën, van cholera, van eene aardbeving in Djokjokarta in 1867, van ketjoepartijen in Soerakarta en Djokjokarta en andere dergelijke op Java vaak voorkomende rampen. Nu en dan hadden er onlusten plaats, zooals in 1869 in Bekassi bij Batavia en in 1871 in Pekalongan. Ook op de Buitenbezittingen waren voortdurend kleinere expedities noodig, zoowel van de land- als van de zeemacht, om de orde te herstellen en rustverstoorders te bestraffen.

Op Sumatra waren het vooral moeilijkheden in de noordelijke grensstreken van ons gebied, als in Assahan en de Bataklanden, die het vertoonen onzer wapenen noodzakelijk maakten. Op Borneo bleef Soerapati ons nog altijd bestrijden en vond een tijdlang steun bij een stoutmoedig hoofd, Wangkang, die in 1870 schijnbaar zijne onderwerping aanbood, maar na genade verkregen te hebben weer zulk eene uittartende en vijandige houding aannam, dat eene expeditie tegen hem uitgezonden moest worden, waartegen hij op het einde van 1870 sneuvelde. Op Celebes hadden wij moeilijkheden met de Mandharstaten, terwijl in de Noorder-districten zekere kraeng Bonto-Bonto, die de bevolking verontrustte, door den majoor Veenhuijzen in 1868 werd getuchtigd, maar zelf wist te ontsnappen en ons nog geruimen tijd nu hier dan daar werk gaf. De zeemacht maakte zich verdienstelijk door bij dergelijke gelegenheden hulp te verleenen en de zeeroovers in de Indische wateren te vervolgen.

Ook op het eiland Bali moest in deze jaren de tusschenkomst der Nederlandsche wapenen worden ingeroepen, en wel in de onder ons onmiddellijk gezag staande landschappen Boeleleng of Bleling en Djembrana. Reeds in het laatst van 1858 was eene expeditie

naar Boeleleng gezonden onder den kapitein-luitenant ter zee Van Hasselt tegen een zekeren Njoman Gempol, waarbij Bandjar Djawa veroverd was. In 1868 was een ernstiger krijgstocht naar dezelfde streek noodig.

Het bestuur over de landschappen Boeleleng en Djembrana had eene definitieve regeling ontvangen bij de gouvernementsbesluiten van den 20sten April en den 13den October 1861, waarbij bepaald was, dat het landschap Boeleleng-Djembrana zou zijn een regentschap en de regent zou voeren den titel van radja, terwijl hem zou worden toegevoegd een patih; dat aan de hoofden en bevolking, onder de leiding van den resident van Banjoewangi, gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, en van den assistent-resident van Boeleleng, controleur van Djembrana, zou worden gelaten het recht van zelfbestuur, doch tevens aan het gouvernement verscheidene bevoegdheden op militair, rechterlijk en ander gebied werden voorbehouden.

Nadat het landschap een tijdlang rust genoten had en in welvaart vooruitging, ontstonden in Juli 1868 onlusten in het district Bandjar, aangestookt door een invloedrijk Brahmaan, Ida Made Rahi. Deze was vroeger poengawa van Bandjar geweest, maar wegens verscheidene misdaden door de regeering afgezet en naar Banjoewangi verbannen. In 1864 keerde hij terug in het district, waar toen juist een zijner doodvijanden tot poengawa benoemd was. Hij begon nu dadelijk tegen dezen te woelen en tevens ontevredenheid tegen de regeering te verwekken. In het begin van Juli 1868 weigerde de bevolking van Bandjar het bevel tot het in orde brengen van een weg uit te voeren. Te gelijk kwamen berichten van een voorgenomen aanslag op Singa-Radja, de hoofdplaats van het regentschap, en den ons getrouwen patih. Voor den resident geroepen, beloofde Ida Made Rahi wel onderwerping, maar deze bleek weldra niet gemeend te zijn en de versterkingen, door den vijand gemaakt, met berichten van nieuwe aanslagen, leidden tot het besluit eene expeditie tot bestraffing van Bandjar en gevangenneming van Ida Made Rahi uit te zenden.

Tot drie keer toe werd van uit Teboenkoes aan de noordkust door den bevelhebber der expeditie, majoor Van Heemskerck, een tocht naar de vijandelijke kampongs ondernomen, den 20sten September, den 3den October en den 12den October. De algemeene vlucht der Balische koelies en de onbetrouwbaarheid der Balische hulptroepen noodzaakten den eersten en tweeden keer tot den terugtocht. De vijanden daarentegen vochten dapper en vielen telkens met groote massa's van alle zijden de onzen aan. Hoe onversaagd dezen streden, hoe krachtige hulp zij van de oorlogsschepen *Bromo*, *Cycloop*, *Amsterdam* en de marine-divisie ontvingen, hun aantal bleek te zwak te zijn tegen den overmachtigen vijand. Het was om die reden dan ook dat Van Heemskerck bij den derden tocht, toen de troepen weer de kampong Kalianget wilden binnendringen, bevel gaf tot den aftocht. „Onmiskenbaar was het plan des vijands", zegt de geschiedschrijver van deze expeditie (*), „om ons in den rug te vallen, zoodra het gelukken mocht de kampong binnen te dringen, getuigen daarvan vele honderden Baliërs, die op beide flanken in hunne gedekte stellingen eene afwachtende houding bleven bewaren. Stelt men zich het tooneel van verwarring voor, dat noodzakelijk volgen moest, wanneer de troepen, na zich met het kapmes den weg tot binnen de kampong gebaand te hebben, van alle zijden door den overmachtigen vijand zouden worden aangegrepen, en neemt men daarbij in overweging, dat, de vuurwapenen hier geneutraliseerd zijnde, de lans en de bajonet verder het pleit zouden moeten beslechten, dan kan het geene verbazing wekken, dat bij den aanvoerder, die reeds in 1849 met de Baliërs had kennis gemaakt, het voornemen tot rijpheid kwam om het gevecht af te breken. Hij was van oordeel, dat als de Baliërs zich op deze wijze bleven verweren, hunne stelling noodwendig aan twee zijden te gelijk moest worden aangetast en achtte zijne troepenmacht te gering om ze tot dit doel in tweeën te verdeelen."

(*) B. R. F. van Vlijmen. Bali 1868. Amsterdam 1875.

Weldra kwam nu uit Java een bataljon ter versterking benevens eene sectie houwitsers en twee mortieren. Daar majoor Van Heemskerck bovendien wegens ziekte naar Java moest vertrekken, trad thans als hoofd der expeditie op de kolonel der infanterie D. L. de Brabant, die zich vroeger op Borneo en Ceram had onderscheiden.

Den 24sten October reeds gaan de troepen in gesloten carré's op marsch en nu het eerst naar het hoogste en sterkste gedeelte van 's vijands stellingen, de kampong Dentjarek. In eene kloof ten N. O. van Dentjarek ontmoet men den eersten krachtigen tegenstand. Stormenderhand wordt deze genomen. Voortdurend heeft de kolonne nieuwe aanvallen van alle zijden te weerstaan, maar de krachtige werking van het geschut en de carréformatie weert elken aanval af. Te ongeveer acht uur bereikt men het ravijn ten oosten van Dentjarek.

„Nadat men zich vergewist heeft, dat geene vijanden zich in het ravijn ophouden, wijst De Brabant het punt aan, waar de afdaling moet plaats hebben, en gaat met zijn staf zijne soldaten voor.

Het is geen gemakkelijk werk, langs den bijna loodrechten rotsachtigen wand, met varens en slingerplanten overdekt, eenige ellen af te dalen, daarna over eene bedding van glibberige steenen, door het tot aan de knieën stijgende snelstroomende water den anderen wand te bereiken, en last not least, dien te beklimmen zonder andere hulpmiddelen dan de uitstekende stronken en steenklompen. Maar voor De Brabant en zijne volgelingen is dit van weinig belang. Spottend met de moeilijkheden van den weg, hebben zij slechts het oog gevestigd op de kampong daarboven, die het doel van hun streven is, en klauteren, soms op handen en voeten zich bewegende, met eene verwonderlijke snelheid tegen de westelijke helling op. Zoodra een zeker aantal den rand bereikt, houdt het vuren op, dat den vijand in bedwang heeft gehouden. De Brabant en zijne stafofficieren zijn onder de eersten, die boven komen."

Dentjarek wordt bestormd en de troepen dringen de kam-

pong binnen. De straat, waarin de kolonne zich gaat bewegen, heeft aanvankelijk eene breedte van ongeveer twintig meters en voert haar tusschen drie meters hooge muren van klipsteenen. De carrévorm blijft behouden; de voorflank vermindert haar front naarmate de weg smaller wordt.

Slechts voet voor voet komt men aanvankelijk vooruit. De verdedigers hebben zich achter de hooge muren verzameld; het oorverdoovend gejoel en getier bewijst duidelijker dan het aantal lansen, dat zij vele honderden sterk zijn.

Zij ontvangen de eerste aanvallers met een levendig geweervuur en doen een stortvloed van groote steenen op hen nederdalen.

Elk blok huizen vormt op zichzelf eene sterkte, die moet worden onderzocht en veroverd; van muur tot muur, van huis tot huis wordt dê verdediging hardnekkig voortgezet....

De weg, steeds voerende tusschen de hooge muren, wordt zoo smal, dat eindelijk de formatie met verdubbelde rotten moet worden aangenomen. Sterk opgesloten dringt de kolonne steeds zegevierend verder voort.

Nu en dan is het noodzakelijk halt en naar beide zijden front te maken om 's vijands kogel- en steenregen te beantwoorden. Vooral schijnen de verdedigers veel heil te verwachten van de steenen, die van kolossale afmetingen zijn en hier en daar soms de orde verbreken.

Reeds is men bijna aan het einde van Dentjarek genaderd, en zien de voorste troepen de boschrijke omgeving voor zich uit, die ten teeken is dat weldra een weinig verademing het loon zal wezen voor den gevaarvollen marsch tusschen de reusachtige muren en voor de pijnen, veroorzaakt door warmte en vermoeienis, toen zij eensklaps op den linkerflank worden verrast door een zoo grooten stortvloed van steenen en kogels, dat het andermaal noodzakelijk is halt te houden.

De aanvoerder heeft gelukkig weldra het middel gevonden om ook dezen laatsten wanhopigen tegenstand der bewoners van Dentjarek te breken en te vernietigen. Hij stelt het peloton

achterladers achter een lagen muur rechthoekig op de stelling der verdedigers; het snelvuur enfileert die stelling en berokkent den Baliërs zware verliezen; zij heffen een luid geschreeuw aan en vluchten haastig, hunne dooden en gewonden zoo goed mogelijk medevoerende."

Op dezelfde wijze worden ook de kampongs Bandjar di atas en Bandjar di bawa genomen, in welke laatste zich de kraton van Ida Made Rahi bevond.

De aanvoerder was evenwel zelf naar het gebergte gevlucht. Nadat de rust in de onderworpen streek hersteld was en de bevolking opnieuw den eed van getrouwheid aan ons gezag had afgelegd, werd de controleur van Djembrana Schalk naar den vorst van Mengoei gezonden, werwaarts de vluchtelingen de wijk hadden genomen. Door zijn beleidvol optreden wist hij daar met hulp der moeder van Ida Made Rahi, aan wie hij lijfsbehoud voor haar zoon had toegezegd, diens gevangenneming te bewerken, waarmede aan den strijd voorgoed een einde was gemaakt.

Deze krijgstocht was wel de belangrijkste onder Mijers bestuur. Weldra zou Nederland in Indië een veel ernstiger en langduriger oorlog te wachten staan; doch toen was Mijer reeds door een ander vervangen. Bij Koninklijk Besluit van den 21sten April 1871 werd aan Mr. P. Mijer op zijn verzoek eervol ontslag verleend als Gouverneur-Generaal en bij Koninklijk Besluit van den 4den Mei 1871 werd tot zijn opvolger benoemd Mr. J. Loudon, Commissaris des Konings in de provincie Zuid-Holland. Den 1sten Januari 1872 droeg Mijer aan dezen het gezag over met eene uitvoerige rede, waarin hij een overzicht gaf van al, wat er onder zijn vijfjarig bestuur verricht was.

Niet alleen voor Oost-Indië, maar ook voor onze West-indische koloniën waren de jaren 1860 tot 1870 een belangrijke tijd. De afschaffing der slavernij en de regeeringsreglementen van 1865 moesten voor deze koloniën de meest ingrijpende

gevolgen hebben. Om deze duidelijk te maken, slaan wij eerst een blik op den toestand en de geschiedenis onzer Amerikaansche koloniën vóor dien tijd.

Bij Koninklijk Besluit van den 9den April 1845 was de kolonie Suriname administratief van Curaçao en de overige Westindische eilanden gescheiden. In de plaats van den Gouverneur-Generaal der Nederlandsche Westindische bezittingen traden nu de Gouverneur van Suriname en die van Curaçao en onderhoorigheden. Volgens het regeeringsreglement van 1832, gewijzigd in 1845, was aan den Gouverneur als raadgevend lichaam toegevoegd een Koloniale Raad, samengesteld uit den procureur-generaal, den administrateur van financiën en zes van de aanzienlijkste ingezetenen, zijnde gedeeltelijk grondbezitters in de kolonie woonachtig en gedeeltelijk vertegenwoordigers van afwezige grondbezitters, op zijn minst vijf en twintig jaar oud en twee jaar in de kolonie gewoond hebbende. Elk jaar trad een lid af. De benoeming geschiedde door den Gouverneur uit eene nominatie van drie, opgemaakt door den Kolonialen Raad, onder bekrachtiging des Konings. Voor het gewestelijk beheer was Suriname verdeeld in acht divisiën, behalve de hoofdstad Paramaribo en hare buitenwijken en de districten Opper- en Neder-Nickerie. Aan het hoofd der divisiën stonden de heemraden, wier werkkring geregeld was bij het reglement op de verdeeling der kolonie Suriname in districten en ter verzekering der publieke rust en veiligheid in dezelve van 1842. De heemraad, gewoonlijk een lid van den Kolonialen Raad, kon ook met het beheer over meer dan eene divisie belast zijn. In iedere divisie bestond eene gewapende burgermacht onder een burgerkapitein en luitenants. «Deze burgermacht is bepaaldelijk ingericht tot beteugeling van oproer, samenrottingen van slaven of andere verstoring der rust en veiligheid in de divisiën en wijders om patrouilles samen te stellen tot opsporing van weggeloopen slaven.” Aan het hoofd der districten Opper- en Neder-Nickerie stonden landdrosten, bijgestaan door eene commissie van drie ingezetenen, den titel voerende van raden-hoofdingelanden.

Alzoo was in hoofdtrekken de inrichting van het bestuur in 1848. Toen reeds was het verval ingetreden der nog in de vorige eeuw zoo bloeiende kolonie. De voornaamste oorzaken van dien achteruitgang waren de vermindering van het aantal slaven, de afwezigheid der eigenaars van de plantages, de achterlijkheid van landbouw en nijverheid en het stelsel van bestuur.

De eenige arbeidskracht in de kolonie waren de negerslaven. Van hun aantal hing de mogelijkheid niet alleen van de uitbreiding maar ook van het behoud der bestaande plantages af, vooral wat betreft de suikercultuur, die een groot aantal handen vereischte. Nu was in 1818, ook met medewerking van Koning Willem I, een einde gemaakt aan den slavenhandel. Van toen af werd de aanvoer van nieuwe arbeidskrachten uit Afrika belemmerd en eindelijk geheel tot stilstand gebracht. Het werd dus nu van het hoogste belang te zorgen, dat de bestaande slavenbevolking behouden en door geboorten vermeerderd werd. Eene goede behandeling der slaven, goede voeding, bevordering der huwelijken, geestelijke ontwikkeling, waardoor hunne werkkracht in waarde zou stijgen, het streven om hun belang aan dat van den meester te verbinden, opdat zij niet zouden trachten weg te loopen, pogingen om hen geleidelijk op te leiden tot vrijwillige voor loon werkende arbeiders, dat scheen de eenige aangewezen weg te zijn. Maar nergens was de behandeling der slaven zoo slecht als in Suriname. De toestand der slaven op Curaçao was veel beter; als werkkrachten waren dezen meer waard en hun aantal was voldoende; daarom werden er in Suriname premiën gesteld op den invoer van slaven uit de Westindische eilanden. De voeding was op de Surinaamsche plantages in 't algemeen gebrekkig. Zij bestond voornamelijk in bananen en bakkeljauw — gezouten visch —. Van een eigenlijk huwelijksleven was geen sprake. De moeder mocht niet van de kinderen gescheiden worden, maar over den vader, over den man werd niet gedacht. De slavinnen leefden in concubinaat met hare medeslaven, met hare directeuren en blankofficieren en de reeds vroegtijdig beginnende onzedelijkheid leidde tot onvruchtbaarheid, zoodat het aantal geboorten voortdurend ver-

minderde. Hunne geestelijke ontwikkeling, waarvoor zich vooral de Moravische broeders veel moeite gaven, werd eer tegengegaan dan bevorderd. De zucht om weg te loopen en de vrijheid te herwinnen werd dus niet verminderd door eene betere behandeling, maar in plaats daarvan werd het afschrikkingssysteem toegepast en zware straffen gesteld op ontvluchting en hulpverleening daarbij, terwijl het lot, dat den ontvluchten slaaf wachtte, als de boschpatrouille hem opving, dezen vaak den dood boven den terugkeer tot zijn meester deed verkiezen. Het een en ander maakte, dat het aantal slaven voortdurend afnam. Van 1826, toen het nog 56,000 bedroeg, tot 1848 verminderde het met 15,000. Bovendien stond de kans op afschaffing der slavernij voor de deur, nu reeds in 1833 de slavernij in de Engelsche, in 1848 in de Fransche koloniën was opgeheven, en zich ook in ons land, vooral door de mededeelingen over den toestand der Surinaamsche slaven gedaan, als in de circulaire van Otto Tank, hoofdvoorstander van de zending der Evangelische broedergemeenten in de kolonie Suriname, en in het bekende werk van Van Höevell (*) eene krachtige beweging voor afschaffing der slavernij ging openbaren.

Voorzeker, er waren ook plantages, waar de slaven goed behandeld werden, hetzij de meesters uit menschelijkheid of uit welbegrepen eigenbelang zoo handelden. Maar het ongeluk was, dat de meesters zelven niet zagen, niet wisten, wat er op hunne plantages omging, omdat zij afwezig waren, in Nederland woonden en hunne plantages door administrateurs lieten beheeren. Ook Suriname leed onder het noodlottig absenteïsme. De administrateurs, die in den regel verscheidene plantages te gelijk beheerden, en de aan hen ondergeschikte directeurs en blankofficieren op de plantages hadden niet het belang van den eigenaar: het was er hun slechts om te doen om zoo veel geld mogelijk in den

(*) Van Höevell. Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet. Zalt-Bommel 1855.

kortsten tijd te verdienen, zonder te vragen, of het effect — gelijk men de plantage noemde — daardoor op den duur in waarde vooruit- of achteruitging. En ook den afwezigen eigenaars was het er voornamelijk om te doen zoo veel mogelijk inkomsten van hunne eigendommen te trekken en niet lastig gevallen te worden met groote uitgaven, waarvan zij het nut niet konden inzien. Toch hadden juist zulke kunnen helpen om het steeds merkbaarder gemis aan werkkrachten te vergoeden en de eigenaars door invoering van machines en doelmatiger productiewijze van de arbeiders onafhankelijker te maken. Terwijl de suikerbereiding bijv. overal elders vorderingen maakte, bleef zij in Suriname steeds op dezelfde ouderwetsche wijze geschieden. Reeds in het eerste koloniale verslag — de mededeelingen door den Minister van Koloniën in de zitting van 1849 op 1850 gedaan — wordt gezegd:

„Elke plantage heeft eene eigene fabriek tot bereiding van het product voor de markt; de arbeid in deze fabrieken wordt gedaan door dezelfde handen, die het werk in het veld verrichten; vermindering van arbeiders drukt hier dus zwaar èn op de cultuur èn op de bereiding....

Bij herhaling zijn pogingen aangewend om voor gemeenschappelijke rekening de suikerfabricatie in de kolonie te centraliseeren, d. i. groote, vereenigde fabrieken op vereenigingspunten te bouwen, voor de afwerking van het riet der omliggende plantages; men wilde door dit middel eene gewenschte afscheiding tusschen veld- en fabrieksarbeid bewerkstelligen en berekende, dat het onderhoud van weinige centrale fabrieken niet zoo kostbaar zal zijn als dat der kleine fabrieken op de verschillende plantages.

Ofschoon het plan rationeel voorkomt, is men er nog niet in geslaagd hetzelve te verwezenlijken."

Ook andere middelen om in het gemis aan werkkrachten te voorzien, als bevordering van andere takken van landbouw en nijverheid dan de suikercultuur, die voor blanke arbeiders zeer bezwaarlijk is, en in verband daarmede begunstiging van

immigratie en kolonisatie, vonden weinig bijval en in den regel meer tegenwerking dan ondersteuning. Dit kwam daarvan, dat het bestuur in de handen was juist van degenen, die belang hadden bij den bestaanden toestand. De leden van den Kolonialen Raad, als zoodanig tevens heemraden, waren administrateuren, de kapiteins der burgerwacht directeuren, de luitenants blankofficieren. Wel is waar waren de Gouverneurs onafhankelijk en met de macht bekleed om gewenschte hervormingen door te zetten, maar ook degenen, die met de beste voornemens bezield in de kolonie kwamen, zagen zich door de reactionnaire partij in al hunne handelingen belemmerd en zoo omsponnen door een net van intriges, dat de meesten weldra onder den invloed van hunne omgeving geraakten, hunne goede voornemens vergaten, spoedig in het oude zog geraakten en alles bij het oude lieten. En de enkelen, die durfden en wilden doortasten, zagen zich niet altijd genoeg gesteund door het opperbestuur in het moederland.

De eerstbenoemde Gouverneur na de scheiding van Curaçao was de generaal-majoor R. F. baron van Raders, die den 13den October 1845 zijne functie aanvaardde. Hij was een werkzaam en flink Gouverneur, die veel goeds voor de kolonie heeft tot stand gebracht en nog meer heeft willen verrichten. Eene zijner beste daden is geweest de poging om de vrije bevolking te brengen tot veldarbeid, dien tot nu toe ieder vrij man, hetzij blanke, neger of kleurling, als slavenwerk ver beneden zich achtte. Door eenige vrijwilligers van het garnizoen liet de Gouverneur den tuin bij het gouvernementshuis in orde brengen en leende daarbij vaak zelf de hand tot het planten en poten.

»Eenigen tijd daarna kwamen twee vrije kleurlingen, timmerlieden, hunnen nood bij den Gouverneur klagen wegens gebrek aan werk in hun vak. Van Raders bewoog hen in zijn tuin te arbeiden en gaf hun ieder een nieuwen zilveren gulden, toen nog zeer schaarsch in Suriname, tot belooning. Nu ver-

voegden er zich weldra andere vrijlieden tot den Gouverneur, aan wie hij te kennen gaf, dat hij hen niet in zijn tuin, maar elders wel een zilveren gulden wilde laten verdienen, namelijk met het verleggen der steenbakkersgracht buiten Paramaribo.

Het duurde wel vier à vijf weken, voor zij hiertoe wilden overgaan, eindelijk verklaarden zes vrijlieden genegen te zijn tot het aangeduide werk. Zij kwamen op den bestemden dag, maar nog schoorvoetend; nog ontbrak hun de zedelijke moed om de spade op te vatten; toen nam de Gouverneur de spade op en ging lustig aan het delven. Dat voorbeeld werkte en weldra werd het lustig nagevolgd. Nog eenigen tijd en de bespotting, waarmede het verrichten van delfwerk door vrijen werd aangezien, was overwonnen. Zoowel blanken als vrije kleurlingen en negers, stapten, de schop op den schouder dragende, met zekere fierheid door de straten van Paramaribo....

Het voornaamste doel: het vooroordeel tegen veldarbeid door vrijen weg te nemen, was bereikt.

De hoop om op deze wijze een bevaarbaar kanaal naar Kwatta te delven, aan welks voet ongeveer zestig boeren-huisgezinnen konden gevestigd worden, werd verijdeld door tegenwerking der hooge regeering.

Van Raders had globaal berekend, dat hiertoe jaarlijks *f* 80,000 noodig zou zijn; hij deelde dit den Minister van Koloniën mede en vroeg om driemaandelijksche toezendingen van *f* 20,000. De minister echter keurde het plan af en den 27sten December 1846 ontving Van Raders bevel het werk te staken." (*)

Van Raders zag in, dat de tijd voor de afschaffing der slavernij gekomen was. Hij drong — maar tevergeefs — bij de administrateurs aan op eene zachtere behandeling der slaven. Hij steunde zooveel mogelijk de poging tot kolonisatie, waarmede kort voor zijne komst een begin gemaakt was. In 1843 had de Nederlandsche regeering besloten op 's lands kosten aan de geheel onbewoonde,

---

(*) J. Wolbers. Geschiedenis van Suriname. Amsterdam 1861, blz. 711—714.

vruchtbare oevers van de Coppename eene kolonisatieproeve met Hollandsche landbouwers te nemen. Een vijftigtal gezinnen zou zich daar vestigen onder leiding van de predikanten Van den Brandhoff, Betting en Copijn. Zij zouden van de regeering land, woning en vee ontvangen en zoolang levensbehoeften, tot hunne akkers in hunne eigene behoeften zouden kunnen voorzien. In 1843 kwam Betting vooruit om een onderzoek naar het land in te stellen en de noodige maatregelen tot ontvangst der kolonisten te nemen. In plaats van steun vond hij evenwel bij de Surinaamsche bevolking niets anders dan tegenwerking. Hij vond de Coppename te ver afgelegen en koos daarom de ongeveer 9 uur van Paramaribo gelegen verlaten plantage Voorburg aan de Saramacca. Hier zouden door negers eene gezonde woning en eene voldoende oppervlakte lands, geschikt om dadelijk te bebouwen en tot weide aan te leggen, voor ieder gezin in orde gebracht worden. Niettegenstaande het noodige geld beschikbaar was, werd door de verkeerde zuinigheid van den administrateur van financiën het werk zoo langzaam en slecht uitgevoerd, dat toen in 1845 de eerste twee transporten landverhuizers, 208 personen, aankwamen, niet meer dan 23 woningen gereed waren. Bij aankomst aan de monding der rivier ontbrak de koloniale stoomboot, die de beide schepen de rivier op moest sleepen, zoodat zij 12 dagen noodig hadden voor een afstand, die anders in 6 à 8 uur werd afgelegd, en dat bij eene hitte van 24—26° R., wegens den regentijd nog meestal tusschendeks doorgebracht. Toen de kolonisten eindelijk de plaats van hunne bestemming bereikten, en daar niets zagen dan eenige hutten met strooien daken en onmiddellijk daarachter alleen ondoordringbaar bosch, toen ging er een luid gejammer onder hen op, dat alleen door de hartelijke, bemoedigende woorden van ds. Copijn tot bedaring werd gebracht. Er werd veel gebrek geleden. Zeven tot tien personen moesten in éene hut onder dak gebracht worden. Ongezond en schraal voedsel deed het overige. Er ontstond eene besmettelijke ziekte, waaraan de helft van het aantal kolonisten, dat intusschen door de aankomst van Van den Brandhoff met de laatste twee schepen

tot 384 vermeerderd was, met den wakkeren Copijn bezweek. Nu koos men de gezonder gelegen post Groningen aan de andere zijde. Daar bezocht de kolonisten de Gouverneur Van Raders onmiddellijk na de aanvaarding van zijn bestuur, sprak hun moed toe en voorzag hen weldra van vee, gereedschappen en het verder noodige. Toch ging het niet met de kolonie. Van den Brandhoff was niet de man voor de leiding eener landbouwkolonie; de kolonisten handelden naar eigen goeddunken en verlieten ten slotte in de jaren 1849—1853, de een na den ander, de vestiging, om zich in Paramaribo neer te zetten, waar zij van een handwerk of van de teelt van aardvruchten, kippen, varkens, vee enz. leefden. "De mislukking dezer kolonisatie, die de Hollandsche regeering zevenhonderd duizend gulden kostte, is vooreerst toe te schrijven aan de keuze van eene ongezonde landstreek, de onverschilligheid en tegenwerking der met de voorbereiding belaste personen, de verkeerde zuinigheid der hoogere ambtenaren, waardoor die zoo noodige werkzaamheden niet te rechter tijd uitgevoerd werden, en voornamelijk ook aan de omstandigheid, dat slechts een klein gedeelte van de kolonisten uit landbouwers, maar verre het grootste gedeelte uit handwerkslieden bestond, die dadelijk zagen dat de landbouw een in de kolonie veracht bedrijf was, dat men slechts met slaven uitoefende, waarom zij zich daarvoor schaamden en zich in hun nieuw bestaan ongelukkig voelden." (*)

Met hulp van het opperbestuur werden ook goede maatregelen genomen van meer blijvenden aard. De circulaire van den tijdelijken Minister van Koloniën aan de in Nederland gevestigde belanghebbenden, van Mei 1848, waarin hij op beter behandeling van de slaven aandrong, had weinig uitwerking. Meer dadelijk nut gaf de publicatie van den 13den Mei 1850, waarbij de kosten op het vrijgeven van slaven aanmerkelijk verminderd en de formaliteiten vereenvoudigd werden. Eindelijk verschenen

(*) A. Kappler, Surinam, sein Land, seine Natur, Bevölkerung und seine Kultur-Verhältnisse mit Bezug auf Kolonisation. Stuttgart 1887, blz. 322.

in het laatste jaar van Van Raders' bestuur de reeds lang verwachte nieuwe slavenreglementen, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van den 6den Februari 1851 en in de kolonie afgekondigd bij publicatie van den 6den Mei 1851, het eerste op de behandeling der slaven in de stad Paramaribo en hare buitenwijken en in de stad Nieuw-Rotterdam of het zoogenaamde Nickerie-punt, het tweede op het onderhoud, den arbeid, de huisvesting en de tucht der slaven in de kolonie Suriname. Ofschoon deze reglementen, zonder twijfel eene aanmerkelijke verbetering bij die van 1784, volgens velen nog te veel op het belang der meesters en te weinig op dat der slaven letten, werden zij toch nog in de kolonie met ongenoegen ontvangen en veel te weinig streng nageleefd.

In het belang der vrije bevolking strekte de verbetering van het belastingstelsel en de zorg voor de ontwikkeling van handel en verkeer. Bij publicatie van den 14den October 1850 werden, te rekenen van den 1sten Januari 1851, de hoofdgelden, voor zooveel betreft de vrije bevolking, tot nu toe *f* 5 per hoofd bedragende, afgeschaft en vervangen door eene belasting op het personeel, waarvoor de schatplichtige ingezetenen, naarmate hunner gegoedheid, werden aangeslagen in tien klassen, van *f* 5 tot *f* 120 's jaars betalende.

In het muntwezen werd verbetering gebracht door de opheffing der Westindische bank, in 1829 opgericht in verband met de moeilijkheden, waarin het gouvernement toen verkeerde door de vroegere uitgifte van ongewaarborgd papieren geld. Bij Koninklijk Besluit van den 6den Februari 1847 werd bepaald, dat de door de bank uitgegeven biljetten konden worden ingewisseld tegen schatkistbiljetten, rentende 5 %, aflosbaar in Nederlandsche muntspeciën. Op het einde van 1850 was al het bankpapier ingewisseld, „zoodat de vroeger ook te dezer zake bestaan hebbende belemmeringen en bezwaren, waaronder ook de handel heeft geleden, geheel zijn uit den weg geruimd".

De nieuwere meer vrijzinnige denkbeelden op het gebied van den handel leidden er tevens toe om een einde te maken

aan het vroegere verbod om de producten anders dan naar Nederland uit te voeren. Bij Koninklijk Besluit van den 17den December 1847, den 22sten Maart 1848 in de kolonie afgekondigd, werd de handel en de vaart op de kolonie Suriname opengesteld voor alle volken, met welke het koninkrijk der Nederlanden in vriendschap leeft. De rechten van in- en uitvoer bedroegen volgens de publicatie van den 20sten Maart 1848 met vreemde schepen het dubbele van die met Nederlandsche. Bij publicatie van den 17den Februari 1849 werden zij verminderd en later bij afzonderlijke verdragen die van eenige mogendheden met de Nederlandsche gelijkgesteld.

Volgens Koninklijk Besluit van den 31sten October 1850 waren de Oostenrijksche schepen in de koloniën en bezittingen van het rijk in andere werelddeelen met de Nederlandsche gelijkgesteld. De te letterlijke toepassing van die gelijkstelling kwam Van Raders duur te staan. In de maand Augustus 1851 kwam te Paramaribo de Oostenrijksche bark *Venezia*, bevracht door de heeren Van Heukelom en Vollenhoven te Amsterdam. De gele koorts, die toen in Suriname heerschte, tastte den stuurman, den kapitein en het grootste gedeelte der bemanning aan, terwijl de drie overgeblevenen uit vrees voor besmetting het schip verlieten en weigerden zich met het beheer te belasten, niettegenstaande de pogingen door den correspondent der bevrachters, den heer P. R. Planteau, aangewend. Daarop gaf deze daarvan kennis aan het departement der onbeheerde boedels, dat overeenkomstig de voorschriften van het reglement zich de zaak aantrok. Niettegenstaande het college van commissarissen den Gouverneur in overweging gaf wegens het exceptioneele van het geval met afwijking van het reglement maatregelen voor te schrijven tot conservatie van de rechten der eigenaren, meende deze, «dat het in deze omstandigheden het veiligst zou zijn niet te doen afwijken van de bestaande wettelijke verordeningen der volkplanting, welke als uitvloeisels van het vigeerend regeeringsreglement van den Koning zijn uitgegaan, om zoodoende het koloniaal gouvernement van alle aansprakelijkheid, en de koloniale kas van alle

mogelijke schade te vrijwaren." (*) Daar de heer Planteau weigerde zich met de zaak in te laten, werd het schip den 24sten September publiek verkocht voor *f* 5100 aan den heer Barnet Lyon qq. Hart Lyon. Deze gebeurtenis verwikkelde de regeering in groote moeilijkheden. De Oostenrijksche gezant protesteerde tegen de handeling van het koloniaal bestuur, vroeg voldoening voor hetgeen hij noemde eene grove beleediging der vlag van eene bevriende Europeesche mogendheid en eischte algeheele vergoeding voor de verliezen, welke Oostenrijksche onderdanen uit die handeling mochten ondergaan. Van Raders, die eenvoudig de wet had toegepast, al had hij dan misschien ook met meer beleid kunnen handelen, moest, in weerwil van de groote verdiensten, die hij voor de kolonie had, vallen als offer voor de diplomatie. Bij Koninklijk Besluit van den 29sten December 1851 ontving hij eervol ontslag uit zijne betrekking. Den 1sten Maart 1852 droeg hij het bestuur over aan den procureur-generaal, Mr. P. de Kanter, die kort daarop overleed. Van zijn tijdelijken opvolger, C. Barendse, nam de nieuwbenoemde Gouverneur, Jhr. J. G. O. S. von Schmidt auf Altenstadt, den 22sten Juni 1852 het bestuur over.

Wat Van Raders niet had kunnen tot stand brengen, zou evenmin aan zijne opvolgers gelukken. De afschaffing der slavernij en hare vervanging door andere werkkrachten bleef voor de kolonie eene levensquaestie. Terwijl eene commissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van den 29sten November 1853, zich bezighield met het ontwerpen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de Nederlandsche bezittingen en de ministers wetsontwerpen opmaakten tot afschaffing der slavernij, werden overgangsmaatregelen genomen tot verzachting van het lot der slaven. Bij publi-

(*) Vgl. Memorie aan den Koning, ingediend den 3den Juli 1852, door den generaal-majoor R. F. baron van Raders, enz. Bijlagen blz. 6.

catie van den 13den Februari 1854 werden strafbepalingen vastgesteld tegen de overtreding der proclamatie van 1811 omtrent het sloopen van plantages en het vervoeren naar elders van slavenmachten anders dan na verkregen toestemming van den Gouverneur. Bij publicatiën van den 23sten Februari en den 8sten September 1854 werden wijzigingen gebracht in de reglementen betreffende het verstrekken van kleeding en voedingsmiddelen; de premiën op den invoer van slaven uit de Westindische eilanden werden ingetrokken.

Nadat de Hollandsche kolonie aan de Saramacca had opgehouden te bestaan, wenschte de regeering eene poging te doen met de vestiging van Duitsche kolonisten. Zij benoemde daartoe eene commissie van vier Duitschers, die in de kolonie zelve een onderzoek instelden, waarover zij na een tweejarig verblijf een gunstig rapport uitbrachten, dat evenwel geen verdere gevolgen had. Intusschen had een ander Duitscher, de ondernemende August Kappler, die zich in 1846 aan de oostelijke grensrivier der kolonie, de Marowijne, gevestigd had om daar houthandel te drijven, op eigen gelegenheid eene proeve met de kolonisatie van Duitschers genomen. Daar de negers de voor den scheepsbouw noodige houtsoorten niet doelmatig bewerkten, kwam hij met de firma Kreglinger & Co. te Amsterdam, waarmede hij zaken deed, overeen, Duitsche houthakkers uit het Schwarzwald te laten overkomen. In het begin van Mei 1853 scheepte Kappler zich met zijne vrouw en een transport van 10 mannen, 5 vrouwen en 3 kinderen in en kwam na eene reis van 35 dagen gezond en wel aan de Marowijne aan. „Toen het schip", zegt hij, „den 21sten Juni voor mijne woonplaats Albina het anker liet vallen, en mijne landslieden het vriendelijke woonhuis, omgeven van kokospalmen, spondiasboomen, bananentuinen en batatenvelden zagen, was er een gejubel en eene tevredenheid, die eene levendige tegenstelling vormden met de treurige tooneelen, die acht jaren te voren bij de landing der Hollandsche kolonisten aan de Saramacca hadden plaats gevonden." De kolonisten kregen een gulden dagloon en behoefden niets voor hunne voedingsmiddelen

te betalen. Zij werkten vaak dubbel zooveel als het gewone dagwerk der negers. In 1856 telde de kolonie, met uitzondering van twee Hollandsche familiën alleen uit Wurtembergers bestaande, 27 mannen, 16 vrouwen en 28 kinderen. In dat jaar maakten de Surinaamsche koortsen voor het eerst enkele slachtoffers. Er ontstonden toen ook moeilijkheden tusschen de kolonisten en Kappler, daar de eersten wat veeleischend werden en de laatste eenigszins driftig van karakter schijnt geweest te zijn. Intusschen was de heer Kreglinger gestorven en daar de verkoop van het hout de vrij aanzienlijke onderhoudskosten niet kon goedmaken, zouden de arbeiders ontslagen en de onderneming opgegeven worden.

In dienzelfden tijd vatte evenwel de Nederlandsche regeering het plan op om eene nieuwe proeve te nemen met eene kolonisatie van Hollanders, en wel onder de leiding van Kappler aan de Marowijne. Deze zou een plan ontwerpen voor honderd familiën, die zich voornamelijk met de cacaocultuur zouden bezighouden. Bij Koninklijk Besluit van den 27sten Augustus 1857 werd tot de kolonisatie besloten, doch door den nieuwen Minister van Koloniën Rochussen werd het plan weer losgelaten, zoodat er niets van gekomen is. Daartoe heeft waarschijnlijk ook bijgedragen de omstandigheid, dat juist in hetzelfde jaar aan de andere zijde der rivier gevestigd werd eene nederzetting van Fransche gedeporteerden en hunne nabuurschap voor de Nederlandsche kolonisten minder wenschelijk werd geoordeeld. Ook de weinige Wurtembergsche familiën, die Kappler nog behouden had, verlieten hem, waarop hij nog tot 1879 zijne onderneming heeft voortgezet met Chineezen. Toch is hij steeds het welslagen van eene Europeesche kolonisatie in Suriname, mits goed geleid en ingericht, mogelijk blijven achten. Ook de onderneming van een Corsicaan, Montecattini, die eveneens aan de Marowijne, iets hooger op, eene nederzetting voor den houtkap en houthandel gevestigd had, ging te niet, toen hij zich van de kolonie verwijderde zonder verder iets van zich te laten hooren.

Door velen werd meer heil verwacht van immigratie van arbeiders, die gewoon waren aan een tropisch klimaat. Zonder

den voorafgaanden aanvoer van een voldoend aantal van dezen, werd er beweerd, was er aan geen afschaffing der slavernij te denken. In 1853 kwam in Suriname een Portugeesch schip aan met 120 emigranten van Madeira, eigenlijk voor Demerary bestemd. Zij lieten zich bewegen te blijven en verhuurden zich op enkele plantages. In 1854 werden er weer 155 aangevoerd op een Portugeeschen schoener. Er bestond evenwel weinig neiging bij de planters om dezen te huren, waarom het gouvernement door het stellen van gunstige voorwaarden hen daartoe moest aanmoedigen. In het koloniaal verslag van 1855 zegt de Gouverneur Schimpf van hen:

«Omtrent de 155 Madeirianen, op den 6den Juni 1854 door den Portugeeschen schoener *Libania Adelaide*, kapitein J. Pereira, alhier aangebracht, evenzeer als omtrent de reeds vroeger herwaarts overgekomenen, zijn de berichten over het algemeen thans niet gunstig. Slechts op zeer weinige plantages is men over hen tevreden, doch op de meeste wordt geklaagd over hunne onverschilligheid en vooral over hunne morsigheid en ongenoegzame voeding tengevolge van hunne schraapzucht, die dan ook voor een groot deel de oorzaak is, waarom velen van hen dikwerf door ziekten worden aangetast. Het getal in de kolonie aangebrachten is nog te gering om een juist oordeel over hen te vellen. Zooveel is nochtans zeker, dat men er niettegenstaande hunne gebreken veel meer verlangt en het bij eenen overvoer naar Suriname van Madeirianen niet aan huurders zal ontbreken."

Reeds sedert 1853 waren Chineezen werkzaam op de gouvernementsplantage Catharina Sophia, welke daar zeer goed voldeden. De regeering, wenschende hunne immigratie aan te moedigen, liet door den Nederlandschen consul 500 Chineezen voor Suriname aanwerven. Toen zij in 1858 in Suriname aankwamen, waren slechts weinige planters genegen hen te huren, waarop de Gouverneur eigenmachtig het door den consul met hen gesloten contract ten gunste der planters wijzigde. «De Chineezen, ontevreden over de eigenmachtige wijzigingen en over de behandeling, die zij op de plantages ondervonden, weigerden op enkele plantages

te arbeiden en kwamen in verzet, het eerst op de Drie Gebroeders, toebehoorende aan Van Emden, den vriend van den Gouverneur. De Chineezen werden zonder vorm van proces, in strijd met de bestaande reglementen, met rietslagen door de politie afgestraft, terwijl die onwettige behandeling later meermalen werd herhaald." (Wolbers). Na afloop van hun contract verlieten dan ook de meeste Chineezen de kolonie weer of vestigden zich als kleinhandelaars in Paramaribo en evenzoo de uit Madeira gekomenen. Het was dus blijkbaar, dat de planters niet uit eigen beweging in de noodige werkkrachten zouden voorzien om de afschaffing der slavernij voor te bereiden, maar dat zij eerst door de afschaffing der slavernij daartoe gedwongen zouden moeten worden.

De laatstgenoemde voorvallen betreffende kolonisatie en immigratie hadden plaats onder den Gouverneur generaal-majoor C. P. Schimpf, die den 23sten Augustus 1855 het bestuur van Von Schmidt auf Altenstadt had overgenomen. Wij hebben gezien, hoe de immigratie door hem meer werd tegengewerkt dan bevorderd. Ook van de afschaffing der slavernij toonde hij zich geen ijverig voorstander. Kenteekenend zijn zijne opmerkingen in het verslag over 1857. In dat jaar hadden er op verschillende plantages onlusten en ongeregeldheden plaats. De Gouverneur zocht de schuld alleen bij de slaven: »Inblazingen van kwaadwilligen", zegt hij, »hadden onder een deel van de slavenbevolking de meening doen ontstaan, dat zij ongestraft zich aan orde en tucht konden onttrekken; eene meening, welke versterkt werd door verkeerde interpretatiën van de in 1856 afgekondigde wijzigingen van het slavenreglement. Zoo gaf bijv. de in dat jaar op mijn voorstel in het belang der slaven vastgestelde bepaling, dat aan hen, die des nachts werkzaam zijn geweest, den volgenden dag zoovele uren rust zullen worden toegestaan als zij in den afgeloopen nacht hebben verloren, aanleiding tot schromelijke wanorde: een blijk, hoe voorzichtig men zijn moet in het maken van veranderingen in het lot van minbeschaafde klassen en hoe raadzaam het is, om, gelijk vroeger door mij is betoogd,

in afwachting van de emancipatie, in de bestaande verordeningen ten aanzien van de slavenbevolking zoo min mogelijk wijziging te brengen." Met voldoening vermeldt de Gouverneur de krachtige maatregelen, door hem tegen de ongehoorzamen genomen om de rust te herstellen, die dan ook de gewenschte uitwerking hadden, zoodat er in de volgende jaren eene «rustige rust" heerschte onder de slavenbevolking. Ook de in het begin van 1857 gedane boschpatrouille in de Beneden-Commewijne tegen de wegloopers draagt zijne goedkeuring weg. «Die herhaalde voorvallen", vervolgt hij, «toonen aan, wat er te duchten is, indien de emancipatie tot stand kwam zonder de noodige voorzorgen en voorbereidende maatregelen, om rust en orde onder de vrij te latenen te handhaven en hen aan den arbeid te houden; en hoe de toestand, daaruit te ontstaan, onhoudbaar zal zijn." Over hunne behandeling hebben z. i. de slaven geen reden tot klagen. «En zeide ik reeds in het verslag over 1855, kort na mijne komst in de kolonie, dat ik den toestand der slavenbevolking bevonden had vrij wat beter te zijn dan ik mij tengevolge van hetgeen daaromtrent in Nederland werd vermeld, had kunnen voorstellen, zeide ik in datzelfde verslag, dat de behandeling der slaven over het algemeen goed mag worden genoemd, zoodat ik niet aarzelde te verklaren, dat de slavernij in deze kolonie meer in naam dan wel in werkelijkheid bestaat — thans, nu ik meer dan 3½ jaar in de kolonie ben, herhaal ik — wat ook door sommigen tegen evengemelde uitdrukking mocht zijn ingebracht — dat ik, wat de behandeling der slaven betreft, nog steeds in gemoede de slavernij alhier beschouw meer in naam dan in werkelijkheid te bestaan. Dat er uitzonderingen zijn lijdt geen twijfel, maar waar en in welke maatschappij doen zich geene misbruiken voor?"

Doch de rust is thans verzekerd, en daarom zijn het verkeerde voorstellingen, «dat, bij vertraging eener geheele emancipatie, opstand onder de slaven te vreezen zou zijn."

Bij zulk eene gezindheid was het geen wonder, dat de wijzigingen bij Koninklijk Besluit van den 1sten Juli 1856 in de

slavenreglementen ten gunste van de slaven gebracht, niet ten voordeele van de slaven kwamen. Zelfs de verandering van door de justitie opgelegde geeselslagen in de straf van opsluiting en dwangarbeid bracht weinig verbetering, daar men zich niet ontzag de strafwerkers op de openbare straat kwistig zweep- en stokslagen toe te dienen. Evenmin gaf de benoeming van Mr. J. W. Gefken, secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij, tot procureur-generaal van Suriname de van zijne benoeming verwachte gunstige resultaten. Terwijl bij Koninklijk Besluit van den 1sten Juli 1856 ter voorbereiding van de afschaffing der slavernij onafhankelijke ambtenaren waren benoemd om als landdrosten in plaats van de heemraden het bestuur in de divisiën te voeren en over de naleving der slavenreglementen te waken, werd hunne indiensttreding door den Gouverneur onder allerlei voorwendsels uitgesteld en de benoemde landdrosten eenvoudig bij andere administratiën werkzaam gesteld.

Van de bevordering van het schoolonderwijs in het belang der mindere vrije bevolking heeft de Gouverneur weinig verwachting. «Het schoolonderwijs", zegt hij, «werkt soms zelfs in zekeren zin nadeelig. Immers de zoogenaamde knappe scholieren, die daar een weinig schoolgeleerdheid opdoen, worden daardoor vol pretentiën en verbeelden zich, dat zij slechts in het kantoorleven een bestaan mogen zoeken, waardoor zij als heeren gekleed, hunne ijdelheid kunnen ten toon spreiden, doch om door handenarbeid een eerlijk bestaan te bekomen, daaraan wordt niet gedacht.... het zou hen vernederen. Intusschen kunnen niet allen op kantoren gebezigd worden, en het onvermijdelijk gevolg daarvan is dat het getal ledigloopers toeneemt." Het eenig middel tot verbetering meent de Gouverneur gevonden te hebben in de oprichting van landbouwkundige inrichtingen, Mettray's, zooals er ook in Nederland een bestaat, maar dan voor elke geloofsbelijdenis afzonderlijke. Den 15den April 1857 werd een dergelijk Surinaamsch Protestantsch Mettray plechtig ingewijd op de verlaten plantage Lustrijk aan de Beneden-Commewijne, dat

evenwel weinig aan de verwachting voldeed en in 1860 weer werd opgeheven.

Bij Koninklijk Besluit van den 23sten April 1859 verkreeg Schimpf eervol ontslag en werd den 11den Augustus vervangen door den Gouverneur van Curaçao en onderhoorigheden R. F. van Lansberge. Zijn bestuur wijdt een nieuw tijdvak in der Surinaamsche geschiedenis door de gewichtige beslissingen, die in het moederland over de kolonie genomen werden. Den 8sten Augustus 1862 kwam eindelijk de wet tot stand tot opheffing der slavernij in de kolonie Suriname. Aan den Gouverneur was de gewichtige taak opgedragen de noodige maatregelen ter voorbereiding en ter uitvoering van deze wet te nemen.

Toen er in het begin van 1862 weer op vele plantages ongeregeldheden ontstonden, gevolgd door het wegloopen van slaven, werden er geene boschpatrouilles meer uitgerust, maar in plaats daarvan eene algemeene amnestie bij publicatie van den 20sten October afgekondigd om de weggeloopenen tot den terugkeer te bewegen. Evenzoo kwam er eene betere verstandhouding tot de in vroegere jaren weggeloopenen en de nakomelingen van dezulken, n.l. de boschnegers. Reeds in de vorige eeuw, in 1762 en volgende jaren, had de kolonie met de Aucanen en de andere stammen der boschnegers, van wier plunderingen de kolonie zooveel te lijden had, vrede gesloten. Eens in de vier jaar kregen zij van de regeering geschenken ter waarde van ongeveer twintig duizend gulden. In 1849 werden deze geschenken voor het laatst gegeven en in 1856, toen men in het vooruitzicht van de emancipatie de boschnegers gaarne als vrije arbeiders in dienst zag treden, werd hun veroorloofd vrij de stad en de plantages te bezoeken. Na de bevrediging der Aucanen waren nog andere negers onder hun hoofd Bonni den strijd blijven voortzetten. Deze Bonni-negers waren ten slotte met hulp der Aucanen ten onder gebracht en onder het toezicht der laatsten gesteld, die hen op tyrannieke

wijze behandelden. Nu werd besloten ook vóor de vrijmaking der slaven aan dezen de vrijheid te geven en niet zonder veel tegenstand van de Aucanen werden in 1860 de Bonni-negers tot hunne groote vreugde van de onderworpenheid aan de Aucanen bevrijd.

Een andere maatregel, die onder Van Lansberge tot stand kwam, was de door zijn voorganger tegengehouden reorganisatie van het districtsbestuur, die oorspronkelijk aan de afschaffing der slavernij had moeten voorafgaan, maar nu gelijktijdig daarmede in werking trad. Bij Koninklijke Besluiten van den 21sten en den 26sten December 1862 werd de kolonie Suriname — met uitzondering van het stadsdistrict Paramaribo — verdeeld in 15 districten. Aan het hoofd van elk district zou staan een districtscommissaris; aan het hoofd van het stadsdistrict een commissaris belast met het staatstoezicht op de vrijgelaten slaven en het toezicht op de immigranten in de stad Paramaribo. Met den 1sten Juli 1863 zou de nieuwe indeeling in werking treden. Ter uitvoering diende o. a. de publicatie van den 23sten April 1863, behelzende het reglement op het beheer der districten in de kolonie Suriname.

Denzelfden 1sten Juli 1863 hield dan de slavernij in de kolonie Suriname op te bestaan. Bij gouvernementsresolutie van den 3den October 1862 was de wet in de kolonie afgekondigd en bij proclamatie van denzelfden datum wenschte de Gouverneur de slaven geluk en spoorde hen aan tot goed gedrag en arbeidzaamheid. Den 1sten Juli werd een algemeene dank- en bededag gehouden en een saluut gedaan ter eere der gewichtige gebeurtenis. De blijdschap der slaven was niet zoo algemeen als men verwacht zou hebben, omdat hun verkeerde voorspiegelingen waren gedaan en bovendien het voorgeschreven tienjarig staatstoezicht weinig in hun geest viel. Het kwam nu aan op eene doeltreffende uitvoering der wet. Eerst moest geregeld worden de wijze, waarop de tegemoetkoming, toegekend aan de eigenaren der slaven, zou worden vastgesteld en uitgekeerd, gelijk geschiedde bij publicatie van den 5den Maart 1863. Bij publicatie van den 16den April werden voorzieningen gemaakt omtrent de rechten en verplichtingen der onder staatstoezicht geplaatsten en die van hunne

huurders. Verder moesten vooral door middel van dit staatstoezicht pogingen worden in 't werk gesteld om de vrijgemaakten tot vrijwilligen arbeid te bewegen en zorg worden gedragen voor hunne geestelijke ontwikkeling. Ter verkrijging van meerdere arbeidskrachten moesten kolonisatie en immigratie worden bevorderd en eindelijk moest door den Gouverneur een jaarlijksch verslag worden uitgebracht.

Het staatstoezicht gaf blijkens het jaarlijksch verslag gunstige resultaten. Toch werd de bezorgdheid uitgesproken, dat, wanneer eenmaal de tienjarige termijn voorbij zou zijn, slechts een gering getal der vrijgemaakten bereid zou zijn als vrijwillige arbeiders dienst te nemen. In het belang der geestelijke ontwikkeling werd bepaald, dat in afwachting van eene definitieve regeling van het lager onderwijs "voorloopig alle onder het staatstoezicht staande knapen van 12 tot 15 jaren, die zich in het stadsdistrict bevonden en nog niet op eene lagere school geplaatst waren, dagelijks, behalve op Zon- en feestdagen, van 4 tot 6 uren des namiddags op de stadsarmenschool onderwijs zouden genieten. Aan den stadsonderwijzer werd deswege eene toelage naar reden van *f* 600 's jaars, benevens *f* 1 's jaars voor schoolbehoeften voor elken leerling, toegekend". Bovendien werd de Gouverneur door het opperbestuur gemachtigd, om, aan te vangen met 1866, op de begrooting uit te trekken: voor de Moravische broedergemeente, boven de *f* 7000, welke zij reeds genoot, nog *f* 8000; voor de Roomsch-Katholieke gemeente *f* 3000; voor den stadsonderwijzer *f* 1200, en bovendien nog eene som voor het oprichten van scholen op afgelegen plantages. De beide eerste toelagen werden reeds voor 1865 uitgekeerd.

De kolonisatie trachtte men, doch zonder eenig succes, te bevorderen, door bij publicatie van den 1sten Augustus 1863 bepalingen vast te stellen tot regeling der voorwaarden, waarop de vestiging in de kolonie van personen of gezinnen als landbouwers zou kunnen plaats hebben. Voor de immigratie eindelijk werd het oog gevestigd op den aanvoer van Chineezen, immigranten van andere Westindische eilanden, voornamelijk van Barbados,

van Madeira en van vrijwillig overgekomen Afrikaansche negers. Bij de wet van den 25sten December 1866 (*Stbl.* n°. 191) werd de termijn voor het uitloven van premiën op den aanvoer van vrije arbeiders nog met 5 jaar, dus tot den 1sten Juli 1873 verlengd.

De tweede gewichtige hervorming, welke Suriname tijdens Van Lansberge's bestuur ontving, was de wet van den 31sten Mei 1865, houdende vaststelling van het reglement op het beleid der regeering in de kolonie Suriname, den 27sten October in de kolonie afgekondigd. Den 1sten Januari 1866 trad het nieuwe regeeringsreglement in werking. Bij Koninklijk Besluit van den 4den December 1865 werden de drie leden benoemd, die met den procureur-generaal den Raad van Bestuur zouden uitmaken en, na de vaststelling van een voorloopig kiesreglement bij besluit van den 28sten Februari 1866, werden door de kiezers 9 leden der Koloniale Staten verkozen, waaraan de Gouverneur er vier toevoegde. Den 8sten Mei 1866 werd door den Gouverneur de eerste vergadering der Koloniale Staten geopend. Met het einde van hetzelfde jaar, bij Koninklijk Besluit van den 30sten December 1866, verkreeg Van Lansberge eervol ontslag als Gouverneur. Tot zijn opvolger werd aangewezen W. H. J. van Idsinga, destijds Gouverneur der Nederlandsche bezittingen ter kuste van Guinea, die den 29sten Juni 1867 het bestuur van zijn voorganger overnam.

Onder zijn bestuur kwam eene derde belangrijke hervorming tot stand, namelijk de invoering eener nieuwe wetgeving voor Suriname. Vóor 1869 gold in Suriname nog, wat betreft het burgerlijk en handelsrecht, «het oud-Hollandsch recht, meerendeels zooals het in den aanvang dezer eeuw in de provincie Holland en West-Friesland in kracht was, met eenige wijzigingen, deels afkomstig van de voormalige Staten van Holland en West-Friesland, ... deels afkomstig van de verschillende autoriteiten, bij welke in de kolonie de wetgevende macht berustte, en ook wel gewijzigd door gebruiken en gewoonten..... Het strafrecht was hetzelfde als dat, hetwelk vroeger in Nederland bestond. In de kolonie Suriname was alzoo de voornaamste strafwet de Carolina.

Voorts golden ook daar eenige der oude plakkaten van de Staten van Holland en West-Friesland, en was daarbij het Romeinsche recht niet zonder invloed." Daarbij kwamen nog eenige koloniale verordeningen, strafbepalingen inhoudende van later tijd. «Voor het gerechtshof te Suriname werd (ten opzichte van de rechtsvordering) gevolgd de practijk, die vroeger voor het Hof van Holland in gebruik was, met eenige wijzigingen echter daarin gebracht bij een reglement op de manier van procedeeren, in de vorige eeuw gearresteerd, afkomstig van Gouverneur en raden van het hof van justitie. Het alom bekende werk van Van der Linden, «Verhandelingen over de judicieele practijk", werd hoofdzakelijk ten deze gevolgd." En eindelijk, wat de strafvordering aangaat, werd bij het gerechtshof «ten dien aanzien gevolgd de wijze van procedeeren, welke vroeger in de Nederlanden bestond en wel in de stijl van procedeeren van Philips, Koning van Spanje, waarin echter wijzigingen zijn gebracht door de representanten van het volk van Holland en Zeeland bij besluit van den 10den October 1798." De rechtspleging werd uitgeoefend door: het gerechtshof van Suriname, het college van kleine zaken, de rechtbanken van gedelegeerde heemraden, de rechtbanken van hoofdingelanden in de Nickerie-districten, het college van commissarissen voor het departement der onbeheerde boedels, het bestuur der kolonisatie en het militair gerechtshof en de krijgsraden.

Het was meer dan tijd, dat in dat alles verandering kwam. Bij Koninklijk Besluit van den 30sten September 1852 was eene staatscommissie ingesteld om voorstellen te doen tot invoering eener nieuwe wetgeving in de Westindische koloniën. Bij Koninklijk Besluit van den 28sten December 1859 werd een lid dier commissie, Mr. L. Metman, benoemd tot commissaris-speciaal, belast met alles wat betrekking had tot invoering eener nieuwe wetgeving in de Westindische koloniën. Hij kwam met zijn secretaris, Mr. H. M. van Andel, advocaat bij den Hoogen Raad der Nederlanden, den 26sten April 1860 in Suriname aan, maar overleed daar reeds den 5den October. De voortzetting van zijne taak werd opgedragen

aan eene commissie onder voorzitterschap van den procureur-generaal Gefken. In het jaar 1862 bracht deze commissie hare taak ten einde, waarop zij bij gouvernements-resolutie van den 22sten October 1862 werd ontbonden. Volgens het regeeringsreglement zouden de nieuwe wetboeken voor de eerste maal bij Koninklijk Besluit en verder bij Koloniale Verordening worden vastgesteld. Zoo werd dan eindelijk, nadat de verschillende wetboeken waren gereedgemaakt en de Koninklijke bekrachtiging hadden ontvangen, bij Koninklijk Besluit van den 4den September 1868 vastgesteld eene nieuwe wetgeving, welke den 1sten Mei 1869 in werking trad. Daarmede was Suriname verlost van zijn oud-Hollandsch en Romeinsch, geschreven en ongeschreven recht en in het bezit eener behoorlijke wetgeving gesteld. Later werden bij Koloniale Verordening in de wetboeken die wijzigingen aangebracht, waarvan de ondervinding de wenschelijkheid had aangetoond.

Met de inwerkingtreding van deze drie groote hervormingen besluiten wij ons overzicht van de geschiedenis der kolonie Suriname na 1848. Wij zullen later zien, welken invloed zij op den toestand dier kolonie hebben geoefend en door welke maatregelen men heeft getracht verbeteringen in dien toestand aan te brengen.

Evenals voor Suriname zijn voor Curaçao de afschaffing der slavernij en de vaststelling van een nieuw regeeringsreglement de belangrijkste gebeurtenissen geweest in het thans behandelde tijdvak. Volgens het bij Koninklijk Besluit van den 27sten Januari 1848 vastgesteld regeeringsreglement berustte het algemeen bestuur over de kolonie bij den Gouverneur van Curaçao en onderhoorigheden. Aan dezen was toegevoegd een Koloniale Raad, samengesteld uit twee door den Koning aan te wijzen ambtenaren en vier ambtelooze ingezetenen, welke door den Koning werden benoemd. Jaarlijks trad een dezer vier leden af. Ter vervulling der vacature werd door den Kolonialen Raad eene nominatie van

drie personen aan den Gouverneur aangeboden. Deze deed voorloopig eene keus, in afwachting van 's Konings beslissing. De Gouverneur moest den Raad hooren over alle ontwerpen van algemeene verordeningen en kon hem hooren over alle andere aangelegenheden. De eilanden, uit welke de kolonie bestond — naast Curaçao St. Martin, St. Eustatius, Saba, Bonaire en Aruba — werden onder den Gouverneur bestuurd door gezaghebbers. Aan den gezaghebber was toegevoegd eene adviseerende commissie van twee ingezetenen, die op zijne voordracht werden benoemd door den Gouverneur onder nadere goedkeuring des Konings.

De bestaansmiddelen der bevolking van de kolonie bepaalden zich, wat de eilanden Curaçao, Aruba en Bonaire betreft, voornamelijk tot handel en scheepvaart. De landbouw bestond bijna uitsluitend in het winnen van levensmiddelen voor de bevolking en van voeder voor het vee. De poging, die het gouvernement had in 't werk gesteld, om door de invoering van nieuwe cultures op zijn eigen etablissementen de bevolking tot navolging te bewegen, had weinig succes. In het begin van 1848 werden de gouvernementscultures beperkt tot die van aloë en van de nopal met aankweeking van de cochenille-schildluis. Op de eilanden St. Eustatius en St. Martin daarentegen liet de bodem de teelt van suikerriet toe. Deze eilanden hadden dan ook eenigen uitvoer van suiker, rum, melasse, yams en aardappels. Verder leverden Bonaire en St. Martin eenig zout en Aruba goud op. Terwijl vroeger de goudgraving aan iedereen vrijstond, die voor eene geringe som een permit van het koloniaal bestuur gekregen had, werd den 9den December 1853 aan den heer L. J. de Jongh te 's-Gravenhage eene concessie verleend, bekrachtigd bij Koninklijk Besluit van den 23sten Januari 1854, waarbij deze voor veertig jaar het uitsluitend recht kreeg tot ontginning van delfstofhoudende gronden op het eiland Aruba. Den 1sten Maart 1854 werd met de ontginning een begin gemaakt, terwijl bij het ingesteld onderzoek tevens rijke koperertsen ontdekt werden.

De slaven, waarvan de planters voor hun landbouw, veeteelt en andere werkzaamheden gebruik maakten, ontvingen op deze

eilanden eene veel betere behandeling dan in Suriname. Hun aantal vermeerderde dan ook in plaats van af te nemen. Toch gaf de afschaffing der slavernij in de koloniën van andere staten ook hier moeilijkheden en deed vele planters naar de afschaffing verlangen. Toen in 1848 de emancipatie der slaven in de Fransche Westindische koloniën plaats had, ontstonden er op St. Martin en St. Eustatius ernstige ongeregeldheden onder de slaven. Op St. Eustatius werd het verzet beteugeld. Op St. Martin, waar het bestuur van het Fransche gedeelte alle ontvluchte slaven onmiddellijk vrijverklaarde, moesten de slaveneigenaars, om niet zonder werkkrachten te geraken, met hunne slaven overeenkomsten aangaan, volgens welke dezen voortaan voor loon zouden werken. Als tegemoetkoming in de schade, welke zij daardoor leden, gaf de regeering hun een voorschot van *f* 10,000.

Ook op de andere eilanden hadden nog in latere jaren herhaaldelijk ontvluchtingen plaats. Zoo werd in het koloniaal verslag over 1855 door den Gouverneur medegedeeld, «dat verscheidene ontvluchte slaven uit Venezuela en van St. Thomas, alwaar zij zich hadden neergezet, aan hunne meesters hebben doen mededeelen, dat zij geenszins ontvlucht waren, omdat zij geene goede behandeling genoten, doch alleen uit zucht naar volkomen vrijheid; dat zij gaarne wilden terugkeeren, doch uit vrees voor straf daartoe niet durfden overgaan; doch dat zij aan de meesters beloofden te zullen terugkeeren zoodra de emancipatie zou worden uitgevaardigd, eensdeels omdat zij liever te Curaçao wilden terugkeeren, en anderdeels om aan hunne meesters schadeloosstelling te doen uitbetalen". In afwachting van de afschaffing werden ook hier verbeteringen in den toestand gebracht: bij Koninklijk Besluit van den 25sten April 1853 werden de premiën op den uitvoer van slaven naar Suriname afgeschaft en bij publicatie van den 14den Februari 1857 een nieuw reglement afgekondigd op de voeding, de kleeding, de verpleging, de huisvesting en het afstraffen van slaven voor Curaçao en onderhoorigheden.

Handel en scheepvaart bleven voor de kolonie de voornaamste

bron van bestaan. Toch beteekenden zij weinig en verkeerden in een staat van kwijning, vergeleken bij hetgeen zij in vroeger tijden geweest waren. De oorzaak werd gedeeltelijk toegeschreven aan de gebeurtenissen op het vasteland van Zuid-Amerika, maar voornamelijk aan «de min vrijgevige bepalingen en verordeningen, door welke de handel op Curaçao werd belemmerd, en die daarvan een groot gedeelte naar elders onder vrijer instellingen deden overgaan". Daarin kwam vooral na 1848 verbetering. Met den 1sten April 1849 trad een nieuw reglement op den in-, uit- en doorvoer van koopmanschappen voor het eiland Curaçao in werking, waarbij de haven van Curaçao geheel werd vrijverklaard voor den handel en alle in-, uit- en doorvoerrechten daar werden opgeheven. Met denzelfden datum werden ook de tonnengelden voor Curaçao vervallen verklaard en het vuur- en bakengeld in de kolonie afgeschaft. Deze veranderingen en de scheepvaartwetten van 1850 hadden voor den handel der kolonie eene gunstige uitwerking. Het eiland St. Martin, waar de in- en uitvoerrechten werden gehandhaafd, kwam in 1853 van de voordeelen van een meer vrijgevig handelsstelsel te genieten. Den 12den April 1853 werd afgekondigd de beschikking van den 5den November 1852, waarbij de doorvoerrechten op dat eiland werden afgeschaft, en gelijktijdig in werking gesteld het reglement op het entrepôt, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van den 9den December 1852. Tevens werden afgeschaft het tonnengeld en andere op de scheepvaart drukkende emolumenten en een voor alle vaartuigen gelijkstaand havenrecht ingevoerd. Men hoopte daardoor te verkrijgen: «het behoud van den transitohandel met Marigo — Fransch gedeelte —, welke door de opheffing der tol- en havengelden aldaar gevaar liep; en anderdeels de uitbreiding der handelsbetrekkingen met de omliggende eilanden".

Op de andere eilanden, als St. Eustatius en Aruba, had de handel niet veel meer te beteekenen; op Bonaire, dat geheel als eene gouvernementsplantage beschouwd werd, was zelfs de handel met andere plaatsen dan Curaçao volstrekt verboden. Al werd daar later door eenige voorloopige bepalingen van dit absoluut

verbod afgeweken, het verkeer bleef toch aan zoodanige beperkingen onderworpen, dat er van eigenlijken handel met Bonaire geen sprake kon zijn.

Uit een en ander valt gemakkelijk op te maken, dat de kolonie niet in eigen behoefte kon voorzien, maar door het moederland ondersteund moest worden, niettegenstaande in 1852 verschillende nieuwe belastingen werden ingevoerd en o. a. het in 1849 afgeschafte vuur- en bakengeld met den 1sten Januari 1853 opnieuw geheven werd.

Den 25sten Februari 1856 aanvaardde de vroegere Nederlandsche consul-generaal te Venezuela, R. F. van Lansberge, het bestuur over de kolonie als opvolger van Jhr. I. J. Rammelman Elsevier Jr. Gelijk wij gezien hebben, werd hij in 1859 tot Gouverneur van Suriname benoemd, waarom hij den 13den Juli 1859 het bestuur overdroeg aan den nieuwbenoemden Gouverneur J. D. Crol, gezaghebber van het eiland St. Martin. Het was onder den laatste, dat eindelijk ook voor Curaçao de afschaffing der slavernij tot stand kwam. Overeenkomstig de wet van den 8sten Augustus 1862 werd de slavernij den 1sten Juli 1863 opgeheven.

»Eindelijk", zegt de Gouverneur Crol, »brak de heuglijke dag aan, waarop de slavernij in de Nederlandsche Westindische koloniën werd opgeheven, en waarop zich dus de Nederlandsche natie van eene schuld kweet, die reeds te lang op haar had gerust.

De 1ste Juli 1863 werd op Curaçao, St. Martin en St. Eustatius met een saluut uit grof geschut begroet; op de andere eilanden ontbraken daartoe de middelen..

Eene proclamatie, waarbij ik de vrijgemaakte bevolking gelukwenschte met de groote weldaad, haar door de vaderlijke zorg des Konings geschonken, en het vertrouwen uitdrukte, dat zij zich door een ordelijk en rustig gedrag en door arbeidzaam-

heid het verkregen voorrecht waardig zoude betoonen, werd openlijk afgekondigd en in de kerken der gemeenten, waartoe de vrijgemaakten behoorden, afgelezen. In al die kerken werd plechtige godsdienstoefening gehouden, die door de vrijgemaakten met stillen ernst en diepen eerbied werd bijgewoond.

Na de godsdienstoefening kwamen zij in grooten getale en in geregelden optocht bij mij, om hunnen dank te betuigen voor de hun door de regeering geschonken vrijheid. Hetzelfde had ook op de onderhoorige eilanden bij de gezaghebbers plaats.

De blijdschap was uitbundig en bepaalde zich niet alleen tot de vrijgemaakten, maar was ook onder de reeds vrije bevolking algemeen. Zij gaf zich lucht in allerlei vreugdebedrijven; er werden optochten gehouden, vergezeld van muziek en versierd met vlaggen; dansende groepen doorkruisten zingende en jubelende de straten; allerwegen heerschten vroolijkheid en gejuich, en de naam van onzen geëerbiedigden Koning Willem III was met innige dankbaarheid op aller lippen, in gezangen en gesprekken.

Zoo duurde het eenige dagen voort; allengs bedaarden echter de geestdrift en opgewondenheid en kwam men tot de vorige kalmte terug.

De houding der vrijgemaakten in die dagen verdient allen lof; nergens werd eenige ongeregeldheid bedreven of de openbare rust verstoord, nergens sloeg de vreugde tot baldadigheid over. Ook na dien tijd zijn de vrijgemaakten rustig en ordelijk gebleven en hun gedrag laat in dit opzicht niets te wenschen over."

Minder gunstig was het oordeel over de werkzaamheid en de neiging tot geregeld werken bij de negers. Toch had dit gebrek minder bezwaar in de kolonie Curaçao dan in Suriname. Hier was geen gelegenheid om zich in de bosschen terug te trekken, maar de negerbevolking was gedwongen door arbeid in haar bestaan te voorzien. Bovendien was hier weinig landbouw en daarentegen handel het hoofdbestaansmiddel.

Eenige moeilijkheid leverde de vergoeding der eigenaars op het eiland St. Martin op, die, gelijk wij gezien hebben, slechts op *f* 30 per hoofd bepaald was, waarmede de eigenaars geen

genoegen namen. Bij de wet van den 5den Juli 1864, uitgegaan van het initiatief der leden van de Tweede Kamer, Cool, Heemskerk Azn., Blom, Kappeyne van de Coppello en Van Heukelom, werd dit bezwaar opgeheven en de tegemoetkoming aan de eigenaren op St. Martin van *f* 30 tot *f* 100 per hoofd verhoogd.

Den 1sten Januari 1866 trad het nieuwe regeeringsreglement, vastgesteld bij de wet van den 31sten Mei 1865, in werking. De Gouverneur droeg van nu af den titel Gouverneur van de kolonie Curaçao in plaats van Curaçao en onderhoorigheden. Bij Koninklijk Besluit van den 4den December 1865 werden de leden van den Raad van Bestuur en van den Kolonialen Raad benoemd, welke den 29sten Januari 1866 door den Gouverneur werden beëedigd en geïnstalleerd. Het was de laatste belangrijke werkzaamheid van den Gouverneur. Den 8sten Februari 1866 verkreeg J. D. Crol eervol ontslag en den 16den April droeg hij zijne waardigheid over aan zijn opvolger, Mr. A. M. de Rouville, te voren procureur-generaal.

Onder De Rouville verkreeg ook Curaçao zijne nieuwe wetgeving en kwam ook hier een einde aan het oud-Hollandsch en Romeinsch recht, dat hier nog altijd heerschte. Den 1sten Mei 1869 trad de nieuwe wetgeving in werking.

Voor den toestand der kolonie Curaçao had om de reeds bovengenoemde redenen de afschaffing der slavernij niet dezelfde gevolgen als in Suriname. De meerdere of mindere welvaart was daar meer afhankelijk van andere uitwendige omstandigheden. Herhaaldelijk vindt men in de verslagen melding gemaakt van de verwoestingen, aangericht door hevige orkanen, van aardbevingen, van de schade door den landbouw geleden tengevolge van langdurige droogten of wel van zware aanhoudende regens, terwijl de bevolking veel leed van de gele koorts. Na de afschaffing der slavernij werden de gouvernementsplantages achtereenvolgens opgeruimd en aan de particuliere nijverheid overgelaten. Wat den delfstoffelijken rijkdom betreft, de ontginning daarvan hing

voornamelijk af van de mogelijkheid, het noodige kapitaal tot eene redelijke exploitatie bijeen te brengen. Zoo werd bij K. B. van den 21sten Juni 1858 den heer F. A. Perrinon voor den tijd van 80 jaren het recht verleend, «om in het nog niet afgestane gedeelte van het Zoutmeer, gelegen achter het dorp Philipsburg op St. Martin, ten zijnen behoeve en voordeele werken aan te leggen, geschikt om jaarlijks een zoutoogst te verzekeren". Dit recht werd door dezen overgedragen aan eene te Amsterdam opgerichte maatschappij tot zoutwinning op het eiland St. Martin. Den 19den April 1860 werd de maatschappij officieel in het bezit van het nog niet afgestane gedeelte van het Zoutmeer gesteld. De noodige werken werden achtereenvolgens door de maatschappij aangelegd en de zoutwinning met afwisselend geluk ondernomen.

Nadat in 1860 de maatschappij, aan welke in 1853 concessie verleend was voor de ontginning van delfstoffen op het eiland Aruba, het werk gestaakt had, werd in 1867 aan zekeren F. Isola voor 25 jaar concessie verleend tot ontginning van alle delfstoffen bevattende gronden op het eiland Aruba. Door dezen werd de concessie aan eene te New-York gevestigde maatschappij overgedragen, welke de exploitatie met kracht aanvatte en aan vele handen werk gaf.

De handel bleef de voornaamste tak van bestaan. Nu Bonaire opgehouden had gouvernementsplantage te zijn, werd ook dit eiland voor den handel opengesteld. Veel had de handel voortdurend te lijden van de twisten en burgeroorlogen in de naburige staten, gelijk den burgeroorlog in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika van 1861 tot 1865. Een geschil met Haïti in 1869 werd uit den weg geruimd door de zending van het oorlogsschip *Kijkduin*; de in beslag genomen Curaçaosche bark ***Margaritha*** werd teruggegeven en eene schadeloosstelling betaald. Meer moeilijkheden leverde de betrekking tot Venezuela op.

«Met leedwezen", zegt het verslag van 1870, «moet getuigd worden, dat ingezetenen van Curaçao in de chronische verwikkelingen van Venezuela, waar de partijen doorgaans elkaar met

de wapens het gezag betwisten, deel namen op eene wijze, die ze steeds moet aanwakkeren. Die partijen vinden op Curaçao hare wederzijdsche genooten. Wapens en ammunitie worden beide van Curaçao toegevoerd, met ontduiking van sedert lang uitgevaardigde verordeningen. Steeds dreef dit de Venezuelaansche kruisers tot pogingen om zich zelf recht te verschaffen. Het Nederlandsch belang — niet alleen omdat het moederland geen oorlog wil, maar ook het Nederlandsch koloniaal belang — kan daarentegen slechts gebaat worden bij vrede in Venezuela. In vrede is dat door de natuur zoo gezegende land voor groote welvaart vatbaar. En van die welvaart moet het rotsachtige Curaçao, vlak onder de kust van Venezuela gelegen, den bloei van zijn handel, de hoofdbron van zijn bestaan, verwachten."

In het begin van 1870 beklaagde het bestuur van Venezuela zich bij den Nederlandschen zaakgelastigde Rolandus over vijandige toerustingen in de Nederlandsche kolonie door Venezuelaansche uitgewekenen. De Gouverneur van Curaçao ontving daarop van de regeering last de bedoelde uitgewekenen te verwijderen. Het was evenwel reeds te laat. Kort na hun vertrek toch gelukte het hun zich meester te maken van Caracas. Nauwelijks van Caracas meester, vorderde het nieuwe bestuur het vertrek van Rolandus en hield een paar Nederlandsche schepen en een ingezetene van Curaçao aan. Dit gebeurde in Mei 1870. De nieuwe president Guzman drong aan op de terugroeping van Rolandus, hetgeen onze regeering weigerde, waarop de diplomatieke betrekkingen werden afgebroken. De zending van twee oorlogsschepen, de *Admiraal van Wassenaar* en *Kijkduin*, in Augustus had evenwel de teruggaaf van beide aangehouden schepen ten gevolge.

In September 1870 werd de Gouverneur De Rouville eervol van zijn ambt ontheven en na op zijn verzoek eervol ontslag uit 's lands dienst verkregen te hebben, vervangen door H. F. G. Wagner, destijds gezaghebber van St. Martin. Op de geschiedenis der kolonie onder zijn bestuur en dat zijner opvolgers komen wij later terug.

Tot het vroegere gebied der Westindische Compagnie behoorden ook de bezittingen aan de kust van Guinea, door Johan Maurits van Nassau in 1637 op de Portugeezen veroverd. Zij hadden in dien tijd veel waarde voor den slavenhandel, den aanvoer van slaven naar Brazilië en later naar Suriname. Sedert evenwel in deze eeuw aan den slavenhandel een einde was gemaakt, waren zij voor het rijk alleen als een lastpost te beschouwen. In 1848 kostten zij het rijk aan subsidie *f* 99,995,64[5]. Proeven, door de regeering genomen met den aanleg van suiker- en koffietuinen mislukten, daar de negers, schuw van elken geregelden arbeid, ze vernielden. Evenzoo mislukten de pogingen tot ontginning der aanwezige goudmijnen, daar de in 1844 en 1847 uitgezonden ambtenaren en mijnwerkers weldra allen voor het moorddadig klimaat bezweken waren. Er werd eenige handel gedreven, maar deze werd zeer belemmerd door het gemis van geld. De betalingen geschiedden in stofgoud bij het gewicht of in goederen volgens prijscourant. "Het schijnt dat de negers al de specie, die zij kunnen machtig worden, bezigen om er zich mede op te sieren, terwijl zij zich bezwaarlijk een juist denkbeeld van een papieren representatief zouden kunnen vormen." Op het hoofdkasteel St. George d'Elmina woonde de Gouverneur met eenige andere ambtenaren. Verder bezaten wij de forten Koenraadsburg, St. Anthonie, Batestein, Oranje, Crevecoeur, St. Sebastiaan en Apam. Na de tuchtiging, welke de negerbevolking in 1837 door eene expeditie onder den generaal-majoor Verveer ontvangen had, leefde zij in goede verstandhouding met het bestuur en werd er van geene ongehoorzaamheid meer vernomen.

In dien rustigen toestand kwam eene verandering in 1868. Den 5[den] Maart 1867 was een tractaat met Engeland gesloten, tot regeling der grensscheiding en tot vaststelling van een tarief van invoerrechten voor de wederzijdsche bezittingen. Daarbij deed Nederland afstand van alle bezittingen beoosten en Engeland van al de zijne bewesten de Zoete rivier. Toen nu in Januari 1868 de overdracht zou plaats hebben, weigerde de bevolking van Commendah en eenige andere plaatsen zich onder ons gezag te

stellen, zoodat er geweld moest gebruikt worden en door de bemanning van het oorlogsschip *Het Metalen Kruis* eenige granaten in het krom of dorp Comassie werden geworpen, waardoor het in de vlammen opging en de bevolking in de bosschen vluchtte. Hoewel de bevolking eenigen tijd later hare onderwerping aanbood, kwam zij onder den invloed van naburige stammen daarop weer terug, en vereenigden zich de ons vijandelijk gezinden met de onder Engelsch protectoraat staande Fantijnen tot een aanval op Elmina om de Elmineezen te dwingen zich met hen te verbinden tegen onze oude bondgenooten, de Ashantijnen. De aanval werd afgeslagen, maar de toevoer van levensbehoeften naar Elmina door de Fantijnen belemmerd. De pogingen, ook door het Engelsch bestuur in het werk gesteld, om den vrede tusschen Fantijnen en Elmineezen te herstellen, mislukten. Voortdurend hadden nieuwe botsingen plaats en eindelijk werd op aandrang der Elmineezen eene commissie, bestaande uit den kapitein-commandant L. H. Meijer en den Elmineeschen burger Eminsang naar Nederland gezonden om den staat van zaken bloot te leggen aan het opperbestuur. Dit besloot afdoende maatregelen te nemen. De Gouverneur kolonel Boers werd eervol van zijne betrekking ontheven bij K. B. van den 20sten Maart 1869 en in zijne plaats benoemd de oud-Gouverneur C. J. M. Nagtglas, met den titel van Commissaris der Nederlandsche regeering.

Kort na zijne aankomst had een betreurenswaardig ongeval plaats. Twee officieren van het oorlogsschip de *Amstel*, dat voor Commendah lag, verzochten met eene sloep zekere rivier ten westen van Commendah te verkennen. De sloep sloeg in de branding om. Een der officieren en vijf manschappen schijnen bij die gelegenheid in de golven te zijn omgekomen. De andere officier en drie man werden door de negers gevangengenomen, terwijl een matroos, die zich trachtte te verzetten tegen zijne gevangenneming, gedood werd." Door bemiddeling van den waarnemenden administrator van Cape Coast gelukte het na langdurige onderhandelingen tegen een losgeld van 300 oncen goud — *f* 12,000 — de uitlevering der gevangenen, die door de Fantijnen gruwelijk

mishandeld waren, te verkrijgen. Ook op andere punten, te Apollonia en Dixcove, hadden onlusten plaats en moest de Gouverneur tusschen beide komen of werden dorpen in brand geschoten.

Na het gebeurde met de *Amstel* werd uit het moederland het schroefstoomschip *Vice-admiraal Koopman* gezonden, om de bewoners van Commendah wegens het gepleegde feit te tuchtigen. Den 10den November 1869 trok een detachement van ongeveer 200 man, onder bevel van den luitenant ter zee 1ste klasse P. ten Bosch langs het strand naar Commendah, waar ook de *Vice-admiraal Koopman* in den morgen van den 11den November aankwam. De bevolking vluchtte onmiddellijk in de bosschen, zoodat men zich zonder bezwaar van de landingsplaats en van Commendah meester maakte. Hier werd een kampement opgeslagen en werden de noodige verkenningen gedaan. Versterkt door de landingsdivisie van de *Amstel*, trokken de troepen den 9den December naar het krom Anoeba Atjirm, welks bewoners de gestrande schepelingen van de *Amstel* mishandeld hadden. Na een vermoeienden tocht in de bosschen werd het krom bereikt en na eene hardnekkige verdediging door de bewoners genomen en aan de vlammen prijsgegeven.

Den 11den Januari 1870 werd een nieuwe tocht ondernomen naar de voornaamste plaats der streek, het op ongeveer twee uur gaans in de bosschen gelegen Kwassie-krom. Ook dit krom werd na een zeer bezwaarlijken tocht door de bosschen, waarin de kolonne herhaaldelijk werd aangevallen, veroverd en in brand gestoken. Aan onze zijde telde men vier dooden en 32 gekwetsten. Hierop keerden de troepen met de twee oorlogsschepen naar Elmina terug.

Hoewel de tuchtiging der Commendeezen veel had bijgedragen tot bevestiging van ons gezag aan de kust, bleven toch de onlusten en vijandelijkheden van de boschnegers tegen de strandnegers en van de Fantijnen tegen de Elmineezen voortduren. Van weerskanten hadden er voortdurend vechtpartijen, menschenroof, verbranding van dorpen en allerlei wreedheden

plaats, zoowel bij Elmina als te Apollonia, waar het fort door de onzen ontruimd werd, en te Axim, waarheen *Het Loo* moest worden gezonden. Daar kwam nog bij dat de groot-vaandrig der Ashantijnen, Atjimpon Jouw, met ongeveer 200 volgelingen te Elmina was aangekomen, zich onderweg aan allerlei wreedheden tegen de Fantijnen schuldig makende, terwijl zijne aanwezigheid het tot stand komen van den vrede tusschen Fantijnen en Elmineezen belemmerde. Vertoogen bij hem en bij den koning van Ashanti hielpen niet, en hoewel de laatste onze bondgenoot heette, weigerde hij ons verzoek om door de Ashantijnen gevangengenomen Bazelsche zendelingen en een Fransch onderdaan vrij te laten en naar Elmina te zenden.

Den 8sten Juni droeg de Gouverneur Nagtglas, die wegens ziekte naar het moederland terugkeerde, het bestuur tijdelijk over aan den commandant van het den 23sten April ter reede aangekomen schroefstoomschip *Citadel van Antwerpen*, den kapitein-luitenant ter zee J. A. H. Hugenholtz. Het was slechts voor korten tijd. Op den duur een gebied te behouden, dat ons geen voordeel van belang opleverde, maar ongeveer een *f* 130,000 's jaars kostte, en nu voortdurend in staat van oorlog verkeerde, scheen weinig aanlokkelijk. Er waren reeds onder het ministerie Van Bosse—Fock onderhandelingen aangeknoopt over den afstand der bezittingen aan Engeland. Zij leidden tot het tractaat van den 25sten Februari 1871, waarbij al onze bezittingen ter kust van Guinea aan Engeland werden overgedragen. De wettelijke bekrachtiging geschiedde in de beide Kamers der Staten-Generaal niet zonder hevigen tegenstand. Men sprak van prijsgeving der nationale eer door afstand van Nederlandsch grondgebied, van opoffering onzer bondgenooten, de Elmineezen en de Ashantijnen, al hadden die bondgenooten zich dan al bitter weinig om onze wenschen en vertoogen bekommerd en meer op hun eigen voordeel dan op het onze gelet. Den 7den Juli 1871 werd het ontwerp tot bekrachtiging in de Tweede Kamer met 34 tegen 30 stemmen, den 17den Januari 1872 in de Eerste Kamer met 29 tegen 6 stemmen aangenomen. (Wet van den 20sten Januari 1872 *Stbl.* n°. 6.) De tegen-

stand, dien het ontwerp in de Kamers ondervond, lag niet alleen aan den inhoud van het ontwerp zelf, maar aan de samenkoppeling met twee andere, het eene strekkende ter bevordering van de aanwerving van koelies in Britsch Indië voor de Surinaamsche plantages, het tweede tot regeling onzer betrekkingen op Sumatra, waarbij ons de vrije hand gelaten werd tegen het rijk van Atjeh. De bespreking van dit tractaat en van den daarmede samenhangenden oorlog met Atjeh opent het vierde deel der Geschiedenis van Nederland in onzen tijd.

BIJLAGEN.

DE HOOFDEN DER MINISTERIEELE DEPARTEMENTEN VAN 1862 TOT 1872.

Departementen.	Tweede Min. Thorbecke. 1 Feb. '62—10 Feb. '66.	Min. Fransen v. d. Putte. 10 Feb. '66—1 Juni '66.	Min. Mijer—Van Zuylen—Heemskerk. 1 Juni '66—4 Juni '68.	Min. Van Bosse—Fock. 4 Juni '68—4 Jan. '71.	Derde Min. Thorbecke. 4 Jan. '71—6 Juli '72.
1. Buitenl. Zaken.	Mr. A. L. J. baron Stratenus tijdelijk tot 12 Maart '62. Jhr. Mr. P. van der Maesen de Sombreff tot 2 Jan. '64. W. J. C. ridder Huyssen van Kattendijke a. i. tot 15 Maart '64. (Vgl. 6.) Mr. E. J. J. B. Cremers.	Mr. E. J. J. B. Cremers.	Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nijevelt.	J. J. van Mulken a. i. tot 8 Juni '68. (Vgl. 8.) Mr. T. M. Roest van Limburg tijdelijk tot 1 Sept. '68, def. tot 12 Dec. '70. J. J. van Mulken a. i. (Vgl. 8.)	J. J. van Mulken a. i. tot 18 Jan. '71. Mr. J. L. H. A. baron Gericke van Herwijnen.
2. Justitie.	Mr. N. Olivier.	Mr. C. J. Pické.	Mr. E. J. E. H. Borret tot 10 Nov. '67. Mr. J. Heemskerk Az. a.i. tot 4 Jan. '68. (Vgl. 3.) Mr. W. Wintgens.	Mr. F. G. R. H. van Lilaar.	Mr. J. A. Jolles.
3. Binnenl. Zaken.	Mr. J. R. Thorbecke.	Mr. J. H. Geertsema.	Mr. J. Heemskerk Az.	Mr. C. Fock tot 3 Jan. '71.	Mr. J. R. Thorbecke van 3 Jan. '71 tot 5 Juni '72. † Mr. P. P. van Bosse a. i. (Vgl. 9.)
4. Herv. en andere Eerediensten.	Mr. J. A. Jolles tot 1 Juli '62. Na 1 Juli '62 administratie onder Min. van Justitie.	Administratie onder Min. van Justitie.	Administratie onder Min. v. Financiën tot 15 Jan. '68. Mr. C. T. baron v. Lynden van Sandenburg.	Mr. P. P. van Bosse tot 29 Juli '68, toen administratie onder Min. v. Financiën tot 1 Jan. '71. Opgeheven bij K. B. van 29 Oct. '70.	

Eeredienst.	1 Juli '62. Na 1 Juli '62 administratie onder Min. van Buitenl. Zaken.	Min. van Buitenl. Zaken.	Min. van Justitie tot 15 Jan. '68. Mr. A. F. X. Luyben.	tot 29 Juli '68, toen administratie onder Min. van Justitie tot 1 Jan. '71. Opgeheven bij K. B. van 29 Oct. '70.	
6. Marine.	W. J. C. ridder Huyssen van Kattendijke. tot 6 Feb. '66. † J. W. Blanken a. i. (Vgl. 8.)	J. W. Blanken a. i. (Vgl. 8.)	G. C. C. Pels Rijcken.	L. G. Brocx.	L. G. Brocx.
7. Financiën.	G. H. Betz tot 27 Nov. '65. Mr. N. Olivier a. i. (Vgl. 2.)	Mr. P. P. van Bosse.	Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis tot 3 Juni '68.	Mr. P. P. van Bosse van 3 Juni '68.	Mr. P. Blussé van Oud-Alblas.
8. Oorlog.	J. W. Blanken.	J. W. Blanken.	J. A. van den Bosch.	J. J. van Mulken.	G. P. Booms tot 28 Jan. '71. A. Engelvaart tot 23 Dec. '71. L. G. Brocx a. i. tot 5 Feb. '72. (Vgl. 6.) F. A. T. Delprat.
9. Koloniën.	G. H. Uhlenbeck tot 3 Jan. '63. G. H. Betz a. i. tot 2 Feb. '63. (Vgl. 7.) I. D. Fransen v. d. Putte.	I. D. Fransen v. d. Putte tot 30 Mei '66.	Mr. P. Mijer van 30 Mei '66 tot 17 Sept. '66. N. Trakranen tot 20 Juli '67. J. J. Hasselman.	E. de Waal tot 16 Nov. '70. L. G. Brocx a. i. (Vgl. 6.)	Mr. P. P. van Bosse.

SAMENSTELLING VAN DE BEIDE KAMERS DER STATEN-GENERAAAL VAN 1862 TOT 1872.

De Leden der Eerste Kamer van 1862 tot 1872.

Noord-Brabant.

L. Rijsterborgh. †
Dec. 1864. H. E. Verschoor.

Jhr. L. J. B. van Sasse van Ysselt.

H. P. van den Dries.
Juni 1863. Mr. J. B. J. Hengst.

Jhr. E. J. P. van Meeuwen.
Sept. 1871. Mr. C. J. A. van Rijckevorsel.

Mr. N. F. C. J. Sassen.
Sept. 1871. Mr. A. F. Vos de Wael.

Gelderland.

Jhr. Mr. C. E. J. F. van Nispen van Pannerden. †
Maart 1871. Jhr. H. A. D. Coenen.

H. W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen.

W. A. baron Schimmelpenninck van der Oye.

Mr. C. A. baron van Rhemen van Rhemenshuizen.

Mr. H. R. W. baron van Goltstein van Oldenaller.
Dec. 1862. Mr. C. J. R. Nobel.

Zuid-Holland.

D. Blankenheym.

O. B. 't Hooft van Benthuizen.
Sept. 1865. Mr. A. J. Duymaer van Twist.

Mr. J. A. Philipse.
Sept. 1871. Mr. G. A. de Raadt.

A. van Rijckevorsel Hz.
Sept. 1862. Mr. A. J. baron van der Heim van Duyvendijke.
Mei 1865. J. W. Hein.

A. Hartevelt Jz.
Oct. 1863. J. van Vollenhoven.

Mr. P. Loopuyt.
Sept. 1862. T. P. Viruly.

A. van Weel Dz.
Sept. 1868. Mr. E. J. A. graaf van Bylandt.

Noord-Holland.

Dr. H. van Beeck Vollenhoven.
Sept. 1871. A. Prins.

Jhr. C. Hartsen.

F. van der Oudermeulen.
April 1864. Mr. J. Messchert van Vollenhoven.

J. C. van Wessem.
Sept. 1864. Mr. H. J. Smit.

Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden.
Nov. 1866. Jhr. D. C. de Dieu Fontein Verschuir van Heilo.

Jhr. Mr. F. L. H. J. Bosch van Drakestein.
Sept. 1866. H. Rahusen.

Zeeland.

J. Fransen van de Putte.

Mr. C. van der Lek de Clercq.
Sept. 1871. Mr. W. C. Borsius.

Utrecht.

Jhr. Mr. J. Huydecoper van Maarsseveen.
J. baron Taets van Amerongen tot Natewisch.
Dec. 1870. Mr. J. K. baron van Goltstein. †
April 1872. Mr. W. baron van Goltstein.

Friesland.

Jhr. G. R. G. van Swinderen.
Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga.
Jhr. T. A. M. A. van Andringa de Kempenaer.
Sept. 1865. Mr. G. Schot.

Overijsel.

Mr. W. H. Cost Jordens.
J. D. C. baron van Heeckeren van Wassenaer.
Sept. 1867. C. T. Stork.
Mr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk.

Groningen.

Mr. A. J. van Roijen.
Sept. 1862. Jhr. Mr. J. W. Quintus. †
April 1864. C. Geertsema.
Mr. J. J. Cremers.

Drente.

Mr. W. J. Tonckens.

Limburg.

L. F. H. Beerenbroek.
Jhr. L. L. G M. J. de Villers de Pité.
Jhr. Mr. F. B. H. Michiels van Kessenich.

Voorzitters : 1862—1870. Mr. J. A. Philipse.
1870/1871. Dr. H. van Beeck Vollenhoven. †
Mr. E. J. A. graaf van Bylandt.
1871/1872. Idem.

De Leden der Tweede Kamer van 1862 tot 1872.

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1861/1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1864.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1868.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1869.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1871.
Groningen.	Mr. B. Wichers.	Sept.'63. Mr. J. H. Geertsema Czn.	Maart '66. Mr. J.R. Thorbecke.		Mr. W. H. Dullert.	Mr. J.H. Geertsema Cz. Feb.'69. Mr. S. van Houten.		
Zuidhorn.	G. Reinders. †					April'69. Mr. N. Olivier. †	Dec. '69. Mr. E. J.J.B. Cremers.	
Appingedam	J. F. Zylker. †					April'68. Mr. D. de Ruiter Zylker.		
Winschoten	Dr. R. Westerhoff.		(Kiestabel). Dr. W. J. A. Jonckbloet.					
Assen.	Mr. P. van der Veen.				Mr. J. R. Thorbecke.		Feb.'71. Mr. H. J. Smidt.	
	Mr. L. graaf van Heiden Reinestein.				Oct. '67. Mr. L. Oldenhuis Gratama.			
Leeuwarden	Dr. W. H. Idzerda.		Dec.'65. J. Andreae.		S. Hingst.			
	Mr. J. Dirks.				J.K.H. de Roo v. Alderwerelt.			
Sneek.	Jhr. W. H. Lyckla-			A. Moens.				

							(Kiestabel). Dr. W.H. Idzerda.	
Dokkum.	J. T. ter Bruggen Hugenholtz. M. Kingma Hz.	Nov. '63. Jhr. Mr. S.W.H A. van Beyma thoe Kingma.	Mrt.'65. Mr. Ph. van Blom.					Mr. W. A. Bergsma.
Steenwijk.	Jhr. C. M. Storm v. 's-Gravesande.							
Zwolle.	Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nijevelt.	Mr. G. A. de Meester.† Apr. '64. Mr. G.A. IJssel de Schepper.			Mr. A. van Naamen van Eemnes.			
	Mr. P. Mijer.		Aug. '66. Jhr. Mr. H.A. Wttewaal v. Stoetwegen. †		Dr. T. J. Stieltjes.	Mr. J. W. Gefken.	Jhr. Mr. J. A. Sandberg.	
Almelo.	Mr. G. M. van der Linden.							
	Dr. W. R. baron van Höevell.	Mr. H. van Loghem. Feb. '64. Mr. P.A.S. v. Limburg Brouwer.				Mr. J. Kalff.	Juni '71. Mr. B. Brouwer.	
Deventer.	Mr. J. R. Thorbecke. April '62. Mr. G. Dumbar.		(Kiestabel.) Mr. A. van Delden.					

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1861/1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1864.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1868.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1869.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1871.
Zutfen.	Mr. W. H. Dullert.				Mr. H.A. ridder van Rappard.	Mr. L. Ed. Lenting.		
	Mr. P. P. van Bosse.		April '66. Mr. J. Dam.					
Arnhem.	Mr. Æ. baron Mackay.	Mr. G. Groen van Prinsterer.	Mei '65. Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nijevelt. Aug. '66. Mr. L. W. C. Keuchenius			Mr. L. A. J. W. baron Sloet van de Beele.		Mr. J. P. J. A. graaf van Zuylen van Nijevelt.
	Mr. W. baron van Lynden. †		Aug. '66. Mr. C. T. baron van Lynden van Sandenburg.			Mr. W. H. Dullert.		
Nijmegen.	Jhr. J. A. C. A. van Nispen van Sevenaer. Jhr. G. E. G. C. K. Dommer van Poldersveldt. Juni '62. Mr. C. J. A. Hey-							

	Lidth de Jeude.						(Kiestabel.) Mr. C. T. baron van Lynden van Sandenburg.	van Lynden van Sandenburg. Mr. D. J. baron Mackay.
Amersfoort.	Jhr. Mr. H. A. M. van Asch van Wijck. Mr. J. K. baron van Goltstein.				Mr. E. L. baron v. Hardenbroek van Lockhorst.		Jhr. Mr. J. W. van Loon.	
Utrecht.	Mr. N. P. J. Kien. Mr. E. Dumarchie van Voorthuysen.							
Hoorn.	H. Mensonides.					Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper.	Jhr. Mr. D. van Akerlaken.	
	Mr. P. M. Tutein Nolthenius.		Mr. W. baron van Goltstein.					K. de Jong.
Alkmaar.	Mr. K. A. Poortman.			Mr. N. Olivier.	Mr. E. H. 's Jacob.	Mr. J. L. de Bruyn Kops.		
	Jhr. Mr. C. van Foreest.						W. J. Knoop. Sept. '70. Jhr. Mr. C. van Foreest.	
Haarlem.	Mr. J. Heemskerk Bzn.	J. J. van Mulken.	Aug. '66. Mr. J. H. Geertsema Czn.			Mr. D. Koorders. † Feb. '69. Mr. C. J. F. Mirandolle.		
			(Kiestabel). Mr. A. S. van Nierop.		G. L. J. van der Hucht.			Mr. J. Kappeyne van de Coppello.

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1861/1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1864.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1868.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1869.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1871.
Haarlemmermeer.							(Kiestab.) Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg.	
Amsterdam.	S. R. van Franck.	Mr. J. Heemskerk Bz.						
	Mr. G. C. J. van Reenen.						Jhr. Mr. E. H. 's Jacob.	
	Mr. A. J. Duymaer van Twist.	Mr. M.H. Godefroi.					Feb. '70. Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen.	
	S. Cool. †		Nov. '64. J. J. Rochussen.				Dr. T. J. Stieltjes.	
	Mr. J. Heemskerk Az.		J. van Swieten.		H. A. Insinger.			Mr. C. Fock. Dec. '71. Mr. M. H. Godefroi
	Mr. C. v. Heukelom.				Mr. J. Pijnappel.		Mr. M. J. de Lange.	
Leiden.	P. H. baron Taets van Amerongen tot Natewisch.							
	Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck v. Nijenhuis.			O. baron van Wassenaer v. Catwijck.				

	Brauw.							
Delft.	Mr. W. Wintgens.					J. L. Nierstrasz C.Jzn.		
	C. Hoekwater.					Mr.J.van Kuyk.		
Rotterdam.	Mr.A. Hoynck van Papendrecht.			I. D. Fransen van de Putte.				
	Mr. N. Olivier. April '62. F. W. C. Blom.							
	G. H. Betz. April '62. I. D. Fransen van de Putte.	Mrt. '63. W. A. Viruly Verbrugge.						
Brielle.							(Kiestabel). Dr. C.A.Rombach.	
's-Gravenhage.	J. P. Delprat.	Mr.J. Kappeyne v. d. Coppello.		Jhr. F. de Casembroot.				Mr. W. Wintgens.
	Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot.		Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt.		Sept. '67. Jhr. C. A. van Sypesteyn.			
Dordrecht.	Mr.G. A. de Raadt.					Mr. P. Blussé v. Oud-Alblas.	Feb. '71. J. P. Bredius.	
	Mr. P. Blussé van Oud-Alblas.				Mr.M. Bichon v. IJsselmonde.	Mr. P.P.van Bosse. Spt.'68. Mr. M. Bichon v. IJsselmonde		Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot.
Gorinchem.	Jhr. Mr. P. J. Elout van Soeterwoude. W. C. M. Begram.	Dec. '62. Mr. J. D.van der Poel.	Dr.G. Simons.†			Feb.' 69. Mr. J. Heemskerk Az.		

KIES-DISTRICTEN.	ZITTING 1861/1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1862.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1864.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1866.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE ONTBINDING 1868.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING EN DE HERZIENING DER KIESTABEL 1869.	VERANDERINGEN DOOR EN NA DE PERIODIEKE AFTREDING 1871.
Middelburg.	Mr. J. J. Slicher van Domburg.	Mr. S. baron van Heemstra. †	Feb. '65. Mr. G. A. Fokker.				Oct. '70. Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.	
	Mr. D. van Eck.							
Goes.	B. P. G. van Diggelen.		Mr. J. H. de Laat de Kanter.		Mr. P. H. Saaymans Vader.			
Zierikzee.	Mr. S. H. Anemaet. †	Mrt. '63. J. J. van Kerkwijk.						
Breda.	{ Mr. K. A. Meeussen. April '62. N. R. H. Guljé. }							Jhr. Mr. C. J. C. H. van Nispen van Sevenaer.
	C. W. Oomen.		Mr. P. J. J. Hollingerus Pijpers.				Mr. A. F. X. Luyben.	
Tilburg.	Mr. F. J. Jespers.				Jhr. Mr. J. B. A. J. M. Verheijen.			
	Mr. C. C. A. Beens.					F. H. H. Borret.		
Eindhoven.	Mr. A. A. J. Meylink. †	Febr. '64. Mr. P. van den Heuvel.				Mr. P. J. A. Smitz.		
	Mr. J. B. Bots.							
Maastricht.	C. A baron de Bie-							

	Wintershoven.		der Maesen de Sombreff.					
Roermond.	Mr. P. L. de Lom de Berg. Mr. K. L. J. Cornelis.	Mrt. '64. Mr. F. H. C. E. baron de Keverberg.	Mr. K. L. J. Cornelis.		Mr. J. H. L. Haffmans.	Mr. K. L. J. Cornelis.	April '71. J. H. Arnoldts. W. H. Pyls.	
Boxmeer.	H. C. F. Kerstens.						(Kiestabel). Mr. J. H. L. Haffmans.	Mr. P. van den Heuvel.
's-Hertogenbosch.	Mr. A. F. X. Luyben. Dr. J. H. H. de Poorter.				Mr. F. J. E. van Zinnicq Bergmann.	Mr. J. M. B. J. van der Does de Willebois.		

Voorzitter gedurende de zittingen van 1861/1862 tot en met die van 1868/1869 Jhr Mr. G. C. J. van Reenen.
» » » 1869/1870 » » » » » 1871/1872 Mr. W. H. Dullert.

Overzicht der Begrootingswetten gedurende het tijdvak van 1862 tot 1872.

HOOFDSTUKKEN.	Begrooting voor 1863. Wetten van 26, 28, 29 en 31 Dec. '62 en 2 Juli '63. *Stbl.* 240—251 en 98.	Begrooting voor 1864. Wetten van 29—31 Dec.'63 en 10 Juni '64. *Stbl.* 203—207, 209, 211, 213, 214, 216, 217, 219 en 70.	Begrooting voor 1865. Wetten van 6, 9, 11 en 12 Jan.'65. *Stbl.* 2—7, 9, 11—16.	Begrooting voor 1866. Wetten van 23, 26, 28, 29 en 30 Dec. '65 en 11 April '66. *Stbl.* 159—164, 166, 168, 169, 171, 185, 187 en 73.	Begrooting voor 1867. Wetten van 29 Dec. '66, 27, 28 en 30 April '67. *Stbl.* 225, 230, 31—36, 38, 39, 41, 44, 46.	Begrooting voor 1868. Wetten van 20 Dec. '67 en 27 Juni '68. *Stbl.* 128—130, en 81—90.	Begrooting voor 1869. Wetten van 11, 14 en 15 Jan. '69. *Stbl.* 2—8, en 10—15.	Begrooting voor 1870. Wetten van 14, 15, 17, 18, 19 en 20 Jan.'70. *Stbl.* 12—22, 25 en 26.	Begrooting voor 1871. Wetten van 31 Dec. '70 en 19 Juni '71. *Stbl.* 234, 236, 57—59, 63—66 en 69—70.	Begrooting voor 1872. Wetten va[n] 29—31 Dec. ' en 17 Juni '7 *Stbl.* 191, 193-196, 198—20 206, 207 en 7
I. Huis des Konings.	ƒ 900,000.—	ƒ 900,000.—	ƒ 900,000.—	ƒ 750,000.—	ƒ 750,000.—	- 750,000.—	ƒ 750,000.—	ƒ 750,000.—	ƒ 750,000.—	ƒ 750,000.
II. Hooge collegiën van staat en Kabinet d. Konings.	- 578,532.—	- 588,029.—	- 580,712.—	- 579,688.—	- 583,877.50	- 595,752.—	- 591.454.—	- 605,442.—	- 593,603.—	- 590,022.
III. A. Buitenlandsche Zaken.	- 526,211.—	- 598,050.—	- 526,550.—	- 518,182.—	III 508,393.—	- 522,317.—	- 522,594.—	- 503,041.—	- 505,365.—	- 519,065.
III. B. Roomsch-Kath. Eeredienst.	- 661,388.80^5	- 688,672.80^5	- 672,472.44^5	- 679,347.90	IVB 683,411.90	XI 685,675.74	IVB 689,357.74	- 690,476.73		
IV. A. Justitie.	- 2,919,261.—	- 2,933,744.—	- 2,955,495.28	- 2,956,184,—	- 2,892,360.—	IV 3,131,324.—	IVA 3,106,459.—	- 3,240,448.—	IV 3,294,472.—	- 3,310,710.
IV. B. Hervormde Eeredienst enz.	- 1,769,496.58^5	- 1,752,886,58^5	- 1,747,972.58^5	- 1,734,693.50	VIIC 1,742,378.50	X 1,754,677.—	VIIC 1,758,428.—	- 1,751,317.—		
V. Binnenl. Zaken.	- 17,085,090.71	- 24,278,387.34	- 23,711,995.17	- 23,306,288.05	- 21,991,161.39	- 23,339,261.89	- 21,053,535.73	- 20,009,701.73	- 19,428,536.23	- 20,131,107.
VI. Marine.	- 8,205,721.—	- 8,739,953.—	- 8,906,609.30	- 9,043,046.—	- 14,897,343,—	- 10,124,430.58	- 9,412,165.02	- 8,683,518.96	- 8,903,660.96	- 9,087,491.
VII. A. Nationale Schuld.	- 30,696,588.82	- 39,976,977.22	- 39,497,637.39	- 42,504,489.39	- 28,843,376.99	- 28,029,688.99	- 28,073,637.49	- 28,203,145.49	- 28,085,606.36	- 28,120,090,
VII. B. Financiën.	- 6,564,857.—	- 6,749,200.—	- 7,010,239.—	- 11,600,080.50	- 13,254,414.—	- 13,932,576.50	- 14,033,435.—	- 15,409,766.—	- 18,275,998.48	- 18,349,060.
VIII. Oorlog.	- 12,783,000.—	- 12,733,000.—	- 12,675,000.—	- 12,766,000.—	- 13,705,841.92	- 14,733,713.—	- 14,659,000.—	- 14,211,400.—	- 14,614,463.—	- 15,695,000.
IX. Koloniën.	- 15,287,761.72	- 2,925,072.92	- 4,113,395.39^5	- 3,741,066.00^5	- 2,317,604.80	- 2,016,431.16	- 1,959,719.55	- 1,756,488.40^5	- 1,705,015.75	- 1,653,459.
X. Onvoorziene uitgaven.	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	XII 50,000.—	X 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.—	- 50,000.
	ƒ98,027,908.64	ƒ102,913,972.87	ƒ103,348,078.56^5	ƒ110,229,065.34^5	ƒ 102,220,163.—	ƒ 99,665,847.86	ƒ 96,659,785.58	ƒ95,864,745.31^5	ƒ96,206,720.78	ƒ98,256,006.

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 41. — De bankwet.

De omvang, welken dit deel reeds verkregen heeft, maakt het wenschelijk de aanteekeningen tot het hoogst noodzakelijke te beperken. Ik zal mij dus bepalen tot de voldoening aan de belofte, op blz. 41 gegeven, om iets mede te deelen aangaande de beraadslagingen over de wet houdende voorzieningen omtrent de Nederlandsche Bank van den 22sten December 1863 (*Stbl.* no. 148). Die beraadslagingen, welke in de Tweede Kamer van den 13den tot den 20sten November 1863 gehouden werden, zijn zeer merkwaardig, omdat zij liepen over de eerste wettelijke regeling onzer circulatiebank, en daarbij de beginselen van het bankwezen in het algemeen ter sprake moesten komen. De belangstelling, welke dit ontwerp in de kringen der belanghebbenden opwekte, blijkt uit de adressen, vooral van verschillende kamers van koophandel, die bij de Kamer inkwamen, en de vele geschriften, brochures en tijdschriftartikelen, waarin men licht over het onderwerp trachtte te verspreiden. Een overzicht van den inhoud dezer geschriften en tevens van de behandeling der wet vindt men in het bekende werk van C. V. Gerritsen, »De Nederlandsche Bank, haar verleden en haar toekomst". Amsterdam 1887.

Het ontwerp scheen, blijkens de algemeene beraadslagingen, meer bestrijders dan verdedigers te vinden. Het werd bestreden door Blom, Viruly Verbrugge, Van Goltstein, Geertsema, Blussé, Van Voorthuysen, en verdedigd door Cool, Van Bosse, Dumbar, Poortman en den minister. Wij geven hier alleen een overzicht van eene der merkwaardigste redevoeringen over het ontwerp gehouden, die van Van Bosse, waaruit te gelijk kan blijken, welke bezwaren tegen het ontwerp gemaakt werden.

Men had zich verwonderd dat een dergelijk ontwerp, dat geheel in strijd scheen met de beginselen van den vrijen handel, dat aan de Nederlandsche Bank een monopolie verleende en andere circulatiebanken alleen door de wet liet oprichten, afkomstig kon zijn van een liberaal ministerie. Van Bosse is daarover niet verwonderd. Hij vindt er alleen een bewijs in, dat het ministerie niet

is een radicaal ministerie, dat eenvoudig al het bestaande wil omverwerpen, maar dat het rekening houdt met bestaande toestanden. »Integendeel", zegt hij, »wanneer ik het oog vestig op art. 1, dan vind ik daarin juist hetgeen ik van deze regeering verwacht. De regeering trekt in dit wetsontwerp den kring der bemoeiingen van de wetgevende macht ruimer; zij wil die niet beperken; zij wil ook daar waar het zulke gewichtige belangen geldt, voortdurend de Vertegenwoordiging des volks niet versteken van de gelegenheid om van hare meening te doen blijken.

Tot de beschouwing van het wetsontwerp zelf overgaande, wensch ik een punt op den voorgrond te stellen, en in de eerste plaats te preciseeren op de vraag, waarom het hier te doen is. Die vraag is: wat is eigenlijk eene circulatiebank? Eene circulatiebank is niets anders dan eene inrichting, die winst moet trachten te maken door de uitgifte van papier in plaats van metaal; die haar crediet doet strekken om een op zich zelf waardeloos voorwerp te doen circuleeren als ware het klinkende munt. Ik weet wel dat het eene bijzondere soort van papier is, dat aldus circuleert; het is geen papieren munt in de gewone opvatting des woords; het is een billet de confiance, het moet op vertoon terstond inwisselbaar zijn. Maar het is en blijft papier, waarvan overdadige, onvoorzichtige verspreiding zeer noodlottige gevolgen voor het algemeen kan hebben, een allernoodlottigsten invloed kan uitoefenen op de algemeene geldcirculatie.

De algemeene geldcirculatie — ik vrees geen tegenspraak, wanneer ik dit beweer — is eene zaak, waarbij allen, grooten en kleinen, een overgroot belang hebben; het is geene zaak, die alleen hen interesseert, die met bankbiljetten plegen om te gaan, maar ook hen, die, zooals een vorig spreker het uitdrukte, eer gewoon zijn met Belgische centen dan met bankbiljetten te betalen. Het moge waar zijn, dat eene depreciatie van den koers der bankbiljetten in de allereerste plaats de houders daarvan treft; maar het is ook waar, dat wanneer die circulatie grootendeels bestaat uit bankbiljetten, eene depreciatie ook een allernoodlottigsten invloed heeft op de maatschappij in het algemeen en, zoo niet rechtstreeks, dan toch in geen geringe mate terugwerkt op hen, die meer met centen dan met bankbiljetten omgaan. Ik zet deze aanmerking op den voorgrond, omdat het mij voorkomt, dat de bestrijders van dit wetsontwerp niet scherp genoeg hebben onderscheiden tusschen credietbanken en circulatiebanken. Men heeft teveel gesproken over het crediet in het algemeen, en er niet genoeg op gelet, dat het hier slechts éene soort van bank geldt, die de middelen om crediet te verleenen zoekt in de circulatie.

Omdat ik de zaak van overgroot belang beschouw en de aandacht des wetgevers ten volle waardig, daarom geloof ik dat de regeering wel heeft gedaan de zaak te brengen voor het tribunaal der wetgevende macht. Onvoorzichtigheid op dit terrein kan zeer noodlottige gevolgen na zich sleepen voor de gansche maatschappij."

Wat het bankwezen in 't algemeen betreft, er is zeker veel te zeggen voor de theorie, om ook hier de beginselen der vrijheid in toepassing te brengen; maar het geldt hier een practisch vraagstuk, waarbij men rekening heeft te houden met den bestaanden toestand.

Welke is onze toestand, vraag ik vooreerst. De circulatie in papier is inderdaad geene zaak, die reeds sedert zoo lang bij ons wortel heeft gevat. Vijftig jaren geleden wist niemand hier te lande wat een bankbiljet was, men kende die soort van circulatiemiddel niet, en de tegenzin en achterdocht van het publiek jegens dat circulatiemiddel is in den aanvang, bij de oprichting der Nederlandsche Bank, ruimschoots gebleken.

Wij hebben eerst sedert vijftig jaren eene circulatiebank; eerst sedert vijftig jaren in het dagelijksch leven een dergelijk papier als bankbiljetten in omloop gebracht; en eigenlijk eerst sedert vijf en twintig jaren in zulk eene groote hoeveelheid, dat de circulatie tegenwoordig kan geacht worden voor het grootste gedeelte uit bankbiljetten te bestaan.

In die vijftig jaren is het publiek gewend geweest de regeling van dit onderwerp geheel aan de autoriteit over te laten. De regeering had een octrooi verleend, en men had te Amsterdam eene uiterst soliede directie, die de zaak behartigde. Men kon er gerust op vertrouwen: een bankbiljet is zoo goed als goud.

In dien toestand is ons publiek, dat in het algemeen niet zeer spoedig uit eigen oogen ziet, op dit punt wel een weinig ingedommeld. Er heerscht in dit opzicht eene soort van blind vertrouwen; men vraagt niet naar bewijzen; men rekent: het is goed, er is voor gezorgd.

Wat willen nu de tegenstanders van dit wetsontwerp? Zij willen dat men uit dien toestand — ik heb er vrede mede, wanneer men dien den ouden landsvaderlijken wil noemen — met één sprong tot den geheel tegenovergestelden toestand zal komen; zij willen uit een toestand, waarin alles, wat de circulatie betreft, aan de uitsluitende zorg van de regeering en de directie der Bank is overgelaten, overgaan tot een toestand, die zal medebrengen, dat iedereen zonder regel of maat bankbiljetten zal kunnen uitgeven.

Die sprong is mij te groot. Ik acht de zaak van te groot belang, dan dat men niet het publiek meer zachtkens gewenne aan het denkbeeld, dat het ook in *dit* opzicht geroepen zal worden uit eigen oogen te zien."

Van Bosse gelooft niet, dat ons publiek rijp is voor zulk een overgang. Wel weet het bij wissels, acceptatiën, coupons enz. te onderscheiden wat vertrouwen verdient; maar deze hebben alle een vervaldag, en »een bankbiljet is daarentegen uit den aard der zaak een voorwerp, waarvan men alleen betaling vraagt, als men wantrouwen koestert, maar dat anders van hand tot hand rondgaat.

Een bankbiljet, heeft men gezegd, komt niet in handen van zoo onbeschaafden en ongeletterden, dat dezen niet in staat zouden zijn te beoordeelen,

of dat papier al dan niet vertrouwen verdient. Ik vraag echter: wat is de aard van ons publiek in dat opzicht? Hebben wij dan geene bewijzen genoeg, dat niet-ongeletterden en niet-onbeschaafden, maar personen, die men zeer wel in staat moest achten, om uit eigen oogen te zien, op dat punt volslagen onwetendheid aan den dag leggen?...."

Men zegt, bankpapier kan men niet willekeurig in circulatie brengen, het is geen wettig betaalmiddel, niemand is gedwongen het aan te nemen. Maar, als »eene bank moeite wil doen, om hare biljetten in omloop te brengen, dan zal zij haar disconto verlagen, zij zal dan aan hen, die geld noodig hebben, de gelegenheid geven om bij haar goedkooper dan bij anderen geld te huren, maar onder voorwaarde dat hare biljetten in betaling worden genomen. De kring nu van hen, die papier in disconto willen geven, dat de Nederlandsche Bank wellicht niet wil aannemen, is nog al aardig wijd. En als ik er nu op let, dat de kring, waarbinnen dat bankpapier zal circuleeren, van lieverlede ruimer zal worden, dat men te doen zal hebben met eene credietinrichting, die goedkooper dan andere hare papieren kapitalen ten dienste van het publiek stelt; dat er vele belanghebbenden zullen zijn, die dat papier gaarne zullen aannemen en het geval zich kan voordoen, dat ook hij, die het liever niet aannam, bij gebrek aan beter, gedwongen zal zijn om het aan te nemen, dan vind ik geen geheel voldoenden waarborg in de omstandigheid, dat men dat papier niet naar willekeur in betaling zal kunnen geven. Men zal de middelen wel weten op te sporen om het in circulatie te brengen.

Er is een ander correctief, zegt men. Dat papier toch is onschadelijk, want men zal het altijd tegen geld kunnen inwisselen. Maar het is juist de vraag: zou het bij dat stelsel van volkomen, onbeperkte vrijheid, door sommigen voorgestaan, niet mogelijk zijn, dat het correctief hier of daar ontbrak, zoodat, als men zich aanmeldde om het papier voor geld in te wisselen, men gesloten deuren vond?

Men vraagt: wat in Engeland en Schotland gebeurt, kan dat ook in Nederland niet plaats hebben? Staat onze natie dan zoo zeer in beschaving ten achteren bij de Engelsche en Schotsche? Voorzeker niet, maar op dit punt ontbreekt aan onze natie iets, dat in Engeland en Schotland bestaat, en dat iets is ondervinding. In Engeland en Schotland heeft het volk, het gros der natie, meer dan eens leergeld betaald. En gros genomen, heeft de natie daar zeer duur leergeld betaald en eene zeer kostbare ondervinding verkregen, waardoor zij gewaarschuwd is. Zij weten nu wat te wachten staat, indien er op dit terrein onvoorzichtigheid gepleegd wordt. Daar weet dat ieder individu en hier weet dat niemand, want ik herhaal het, hier te lande is men gewoon geweest in het bankbiljet een voorwerp te zien, dat zoo goed was als goud."

Noemt men de schade door het springen van enkele banken veroorzaakt relatief klein, vergeleken bij de voordeelen, die zij opleverden; niet aan dezelfde

personen, die de schade leden, zijn de voordeelen ten goede gekomen, en de ramp was daar op dat oogenblik niet minder groot om. Meent men waarborgen te vinden in de verplichte publiekmaking van de balans, hoe weinigen zijn in staat daaruit met juistheid de soliditeit te beoordeelen!

Anderen willen geene volkomen vrijheid. »Zij zouden willen, dat de wet algèmeene regelen stelde, onder welker inachtneming ieder bevoegd zou worden geacht eene circulatiebank op te richten. Naar mijne meening zou dat gevoelen in de toekomst wellicht overweging verdienen. Gaarne erken ik, dat ik niet zoo ver ga, van te willen beweren dat het noodig is te bepalen, dat in secula seculorum nimmer meer dan éene circulatiebank in Nederland zou bestaan. Ik strijd er slechts voor dat wij thans, mijns inziens, daarvoor nog niet rijp genoeg zijn.

Wat echter de toepassing ook van dat beginsel van meer beperkte vrijheid op dit oogenblik betreft, ik geloof dat het zaak en plicht is daartegen met ernst te waarschuwen."

Op reusachtige schaal breidt het credietwezen zich uit, als paddestoelen rijzen de credietinstellingen uit den grond op. »Wat kan nu met betrekking tot de circulatiebanken het meest wenschelijke zijn? Dat men een tijdlang toezie, eer men verandering brengt in het stelsel, daaromtrent door ons gevolgd, dat men zie hoe de toestand zich ontwikkelt. Misschien zal het zeer goed gaan en de ondervinding leeren, dat de zwaarhoofden, gelijk ik ben, volkomen ongelijk hadden. Maar het zou niet onmogelijk zijn dat het anders ware, dat men eene dure, kostbare ondervinding opdeed; dat menigeen leergeld betaalde en over eenige jaren zou moeten erkennen, dat hij zich — zooals de volksuitdrukking zegt — duchtig in de vingers had gesneden.

Dit echter is zeker, dat deze wet aan de vrije ontwikkeling van die soort van credietinrichtingen, van de depositobanken, geen strootje in den weg legt. Zij kunnen zich vrij ontwikkelen. Al wat ik nu wensch is, dat men toezie, of na de ontwikkeling van dien toestand de tijd geboren zal worden om meer vrijheid aan ons bankwezen, wat de circulatie betreft, te geven."

Komt die tijd, dan geeft juist art 1 aan de wetgevende macht de gelegenheid door de oprichting van meer circulatiebanken in die behoefte te voorzien.

Voorzeker, aan de uitbreiding van credietinstellingen bestaat geen behoefte, en wanneer er behoefte bestaat aan meer circulatiemiddelen, is de Nederlandsche Bank ruimschoots in staat daarin te voorzien, omdat het cijfer der uitgegeven bankbiljetten thans gelijkstaat met het cijfer van munt en muntmateriaal bij de bank in kas, en deze op den 31sten October zonder eenig bezwaar voor *f* 12 millioen meer aan bankbiljetten in omloop had kunnen brengen.

Toch heeft Van Bosse eenige bezwaren tegen het ontwerp der regeering. Hij meent, dat de staat het recht had zich meer voordeelen te bedingen. Hij had o. a. gewenscht, dat men van de gelegenheid had gebruik gemaakt om

aan de Bank den dienst der muntbiljetten over te dragen, om ze te belasten mèt den dienst van 's rijks schatkist in de provinciën en met het houden der renteregisters.

Bij art. 1 werd de strijd over het monopolie hernieuwd en verklaarden, behalve de bovengenoemde bestrijders, ook Heemskerk Az., Kappeyne en Van Heukelom tegen art. 1 te zullen stemmen. Het artikel werd met 45 tegen 16 stemmen aangenomen, en een amendement van Van Bosse om er in eene derde alinea deze definitie aan toe te voegen: »Door bankbiljetten verstaat de wet papier aan toonder, op vertoon bij den uitgever of zijn vertegenwoordiger betaalbaar, blijkbaar bestemd om als betaalmiddel om te loopen", met 33 tegen 29 stemmen verworpen. Evenzoo werd met 37 tegen 23 stemmen verworpen het amendement van Viruly Verbrugge op art. 2 om het aan de Bank te verleenen recht van 25 tot 10 jaren terug te brengen, en insgelijks verscheidene andere amendementen, op de verschillende artikelen voorgesteld. Aangenomen werd alleen het amendement van Van Bosse op art. 10, om daaraan toe te voegen een tweede lid, luidende: »Zij kan door ons worden belast met de, eveneens kostelooze, waarneming van de functiën van rijkskassier te Rotterdam en in alle plaatsen, waar zij agentschappen vestigt", en een vierde lid: »De wet bepaalt of en op welke voorwaarden zij met den geheelen dienst van 's rijks schatkist in het rijk zal worden belast."

Het ontwerp werd ten slotte den 20sten November 1863 met 41 tegen 17 stemmen aangenomen (tegen: Van Heukelom, Blussé van Oud-Alblas, Van Kerkwijk, Van Voorthuysen, Ter Bruggen Hugenholtz, Blom, Geertsema, Idzerda, Van Eck, Heemskerk Az., Van Beyma thoe Kingma, Van Goltstein, De Meester, De Brauw, Kappeyne van de Coppello, Viruly Verbrugge en Hoynck van Papendrecht), in de Eerste Kamer den 21sten December met 32 tegen 2 stemmen (tegen: Viruly en Van Vollenhoven).